УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ

МАРИЈА ПОКРАЈАЦ

АРХИТЕКТУРА БАНОВИНА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1929-1941)

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

БЕОГРАД, 2026

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF FILOSOPHY
ART HISTORY DEPARTMENT

MARIJA POKRAJAC

ARCHITECTURE OF THE BANOVINAS OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA (1929-1941)

Doctoral Dissertation

BELGRADE, 2026

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ ЗА ОДБРАНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Ментор: проф. др Игор Борозан

Чланови комисије за одбрану докторске дисертације:

Проф. др Иван Стевовић

Проф. др Симона Чупић

Др Марта Вукотић

Датум одбране: _____

ИЗЈАВА ЗАХВАЛНОСТИ

Израда ове докторске дисертације представљала је дуг научни и лични пут, обележен истраживачким изазовима, преиспитивањима, али и важним животним искуствима. Зато осећам потребу да захвалим свима који су својом подршком, разумевањем и поверењем допринели њеном настанку и завршетку. Посебну захвалност дугујем свом садашњем ментору, проф. др Игору Борозану, који је прихватио да преузме менторство над дисертацијом у њеној завршној фази, као и на указаној подршци, разумевању и спремности да учествује у њеном даљем научном обликовању. Са посебним поштовањем и захвалношћу сећам се свог првог ментора, проф. др Александра Кадијевића. Његово менторство за мене је представљало много више од академског вођства. У различитим, често тешким животним и професионалним околностима, пружао ми је разумевање, охрабрење и подршку, не губећи веру у мене и мој истраживачки рад. Његово поверење и људска доброта оставили су трајан траг у мом професионалном и личном сазревању, због чега ће његов допринос овој дисертацији за мене увек имати посебно место. Захваљујем се члановима комисије, колегама и сарадницима на подршци и корисним сугестијама, као и запосленима у архивима, библиотекама и установама културе који су ми током истраживања омогућили приступ грађи и помогли у прикупљању неопходне документације. Најзад, захваљујем се својој породици на стрпљењу, разумевању и подршци током година посвећених овом истраживању. Посебну захвалност дугујем свом супругу и сину, чија су љубав и присуство били мој најважнији ослонац, као и својој мајци, на непрестаној подршци и вери у мене. Ову дисертацију завршавам са захвалношћу према свима који су били део овог пута и који су, свако на свој начин, допринели да он буде приведен крају.

АРХИТЕКТУРА БАНОВИНА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1929-1941)

АПСТРАКТ

Истраживање архитектуре бановина Краљевине Југославије представља покушај сагледавања начина на који је држава у раздобљу између 1929. и 1941. године користила архитектуру, урбанизам и инфраструктуру као инструмент политичке интеграције, административне консолидације и идеолошке артикулације сопственог идентитета. Увођењем бановинског система краљ Александар I Карађорђевић настојао је да укине дотадашње етничке и историјске поделе, замењујући их новом административном структуром заснованом на географским и функционалним принципима. Девет бановина, Дравска, Савска, Дринска, Врбаска, Зетска, Моравска, Дунавска, Вардарска и Приморска добиле су називе по рекама, чиме је симболички наглашен наднационални карактер државе и њена тежња ка уједињењу различитих простора и идентитета у јединствен политички и културни систем.

Предмет овог рада стога није ограничен искључиво на локализацију институционалних палата, већ обухвата контекстуални преглед градитељске продукције унутар територијалних оквира сваке појединачне бановине, при чему су кроз анализу издвојених репрезентативних примера сакралног градитељства и монументалне скулптуре успостављене неопходне просторне и типолошке основе за разумевање сложених регионалних специфичности.Управне зграде бановина, било да су новоподигнуте или да су адаптиране из ранијих административних објеката, биле су кључни просторни и симболички носиоци те политике. Као седишта банске управе, представљале су институционално сидро новог административног поретка и визуелни знак државног присуства у региону. Стога архитектура ових објеката није била само функционални одговор на потребе државне управе, већ и начин да се на локалном нивоу визуализује и учврсти централна власт.

Посебно значајна разлика унутар тог система јесте чињеница да нису све бановине добиле нове управне палате. У Моравској, Савској, Дринској и Дравској бановини банска управа усељена је у објекте који су настали раније, у доба Краљевине Србије или у периоду између Првог светског рата и увођења диктатуре. Ови објекти, мада архитектонски претходе бановинском систему, у новом контексту добијају измењено значење и постају административна седишта новоформираних јединица и симболички носе нови идентитет. Управо због тога њихова анализа није само оправдана већ и неопходна, јер омогућава да се сагледа начин на који се нови систем ослањао на постојећу инфраструктуру, трансформишући њено првобитно значење у складу са новим државним наративом. С друге стране, у Приморској, Зетској, Врбаској, Дунавској и Вардарској бановини подигнуте су нове управне зграде, што сведочи о амбицији државе да архитектуром изгради нови идентитет региона и трајно утемељи државно присуство у урбаном простору. Ови објекти су често били лоцирани на доминантним урбаним позицијама, на главним трговима или у близини важних комуникационих чворишта, како би јасно означили централну улогу банске управе у политичком, економском и културном животу региона. Новоподигнуте палате биле су репрезентативне и пажљиво пројектоване. Њихов архитектонски језик ослањао се претежно на академизам, као стил који својом монументалношћу, симетријом и јасним идејама државности најбоље одговара репрезентативним потребама режима. У појединим случајевима јављају се и елементи модернизма, што сведочи о постепеном продору савремених европских архитектонских струја у званичну градитељску праксу. Посебно место у овој анализи заузима неизведени пројекат зграде Хрватске бановине, који је настао у касним тридесетим годинама као последица политичких промена које су уследиле након Споразума Цветковић–Мачек. Иако никада није реализован, овај пројекат има снажну симболичку вредност, јер сведочи о амбицијама државе да архитектуром учврсти ново политичко уређење, али и о ограничењима и противречностима тог система.

Историјски контекст увођења бановинског уређења чини окосницу овог рада. У атмосфери ауторитарне владавине краља Александра, држава је настојала да преко нових

административних структура изгради стабилан систем управљања. Бан је као представник краља био врховни носилац власти у бановини, а њему су подређена различита одељења, међу којима су посебну улогу имала техничка бановинска одељења. Управо ова тела била су кључни оперативни механизам модернизације. Техничка бановинска одељења, бавила су се израдом урбанистичких планова, изградњом путне и комуналне инфраструктуре, пројектовањем јавних зграда и надзором над свим већим радовима у региону. Њихов рад представља везивно ткиво између државне политике и материјалне трансформације простора.

У раду је коришћена обимна статистичка и административна грађа која омогућава да се разуме неравномерност развоја између појединих бановина. Ове регионалне разлике нису биле само техничко питање, већ важан показатељ политичких и економских приоритета државе. Архитектура бановинских палата стога није само резултат административних потреба већ одраз политичке стратегије. Избор између нове градње и адаптације постојећих објеката није био случајан, већ је одражавао историјске услове, географски положај, политичку опредељеност региона и финансијске капацитете државе. Тамо где је држава имала развијену инфраструктуру и интерес да нагласи своје присуство, као што је то био случај у Вардарској, Зетској и Дунавској бановини, настојало се да се граде нови, репрезентативни објекти. Тамо где је инфраструктура већ постојала, као што је случај у Моравској, Дринској, Дравској или Савској, држава је симболички преузимала постојеће објекте, мењајући њихову функцију и значење у складу са новим административном поретком.

Методолошки, овај рад комбинује више истраживачких поступака. Па је тако извршена анализа архивске грађе, обимне хемеротечке грађе која документује јавни дискурс о бановинској архитектури, статистичке податке о развоју региона, као и архитектонску анализу објеката и урбаних целина, како на терену тако и анализом постојећих историографских осврта. Ова вишеслојна методологија омогућава да се архитектура бановина сагледа не само као физички и стилски феномен, већ и као политички, културни и економски чин. Рад такође проблематизује однос централизма и регионализма као једну од кључних димензија бановинског система. Док је централна власт у Београду одређивала главне политичке правце, финансијске токове и симболички наратив, реална изградња и примена планова у великој мери зависила је од капацитета и аутономије банских техничких одељења. Тај однос резултирао је разноликим решењима. Управо у тој разлици огледа се динамика између униформности државне идеологије и локалних специфичности. Архитектура бановина представља, дакле, не само израз једне државне политике, већ и документ сложених друштвених процеса који су обликовали Краљевину Југославију у међуратном периоду. Она сведочи о амбицији да се кроз материјалне форме учврсти централизација, модернизација и наднационални идентитет, али истовремено открива и лимите те амбиције, економске неједнакости, регионалне разлике, политичке тензије и неостварене планове.

Анализа и оних објеката који су настали пре бановинског уређења је неопходна како би се разумео начин на који је нови државни систем користио постојеће архитектонско наслеђе као ресурс за изградњу новог идентитета. Управо кроз описани процес идеолошког преобликовања наслеђеног и новопројектованог простора, примарни циљ овог истраживања јесте деконструкција сложеног односа између архитектонске форме и државне идеологије, спроведена кроз стилску и контекстуалну анализу селектованог бановинског корпуса. Композиција рада прати строго градирану хијерархију, што подразумева да се након дефинисања ширег историјско-политичког контекста и мапирања специфичности градитељске праксе унутар сваке бановине, као и кроз селективане сакралне и споменичке примере, истраживање финализује детаљном монографском анализом палата банских управа као кључних визуелних и институционалних вертикала. Истовремено, фокус је стављен на деловање техничких одељења као примарних оперативних структура које су одређивале правац модернизацијских токова у архитектури која је настајала под њиховим окриљем. Тиме се истражени градитељски феномени јасно позиционирају на пресеку међуратне политичке моћи, уметничке праксе и ширег културно-економског контекста.

Кључне речи: Архитектура бановина, техничка бановинска одељења, регионализам, интегрално југословенство, управне зграде бановина.

Научна област: Историја уметности

Ужа научна област: Историја архитектуре

Architecture of the Banovinas of the Kingdom of Yugoslavia (1929-1941)

SUMMARY

The study of the architecture of the banovinas of the Kingdom of Yugoslavia represents an attempt to comprehensively understand the manner in which the state, in the period between 1929 and 1941, utilized architecture, urban planning, and infrastructure as instruments of political integration, administrative consolidation, and the ideological articulation of its own identity. Through the introduction of the banovina system, King Alexander I Karađorđević sought to abolish preexisting ethnic and historical divisions, replacing them with a new administrative structure grounded in geographic and functional principles. The nine banovinas, Dravska, Savska, Drinska, Vrbaska, Zetska, Moravska, Dunavska, Vardarska, and Primorska, were named after rivers, a symbolic gesture designed to emphasize the supra-national character of the state and its ambition to unify diverse spaces and identities into a singular political and cultural system. Consequently, the scope of this research is not limited exclusively to the spatial localization of institutional palaces, rather, it encompasses a contextual survey of architectural production within the territorial boundaries of each individual banovina, whereby the analysis of selected representative examples of sacred building and monumental sculpture establishes the necessary spatial and typological foundations for understanding complex regional specificities.

The administrative buildings of the banovinas, whether newly constructed or adapted from preexisting institutional structures, served as the primary spatial and symbolic vehicles of this policy. As the seats of the ban administrations, they represented the institutional core of the new administrative order and a visual manifestation of state presence within the regions. Therefore, the architecture of these buildings was not merely a functional response to the practical requirements of state governance, but also a means to visualize and consolidate centralized power at the local level. A particularly significant distinction within this system lies in the fact that not all banovinas received new administrative palaces. In the Moravska, Savska, Drinska, and Dravska banovinas, the ban administrations were accommodated in structures erected earlier, during the period of the Kingdom of Serbia or in the years between the First World War and the imposition of the dictatorship. Although these buildings architecturally predate the banovina system, they acquired altered meaning within the new context, becoming the administrative headquarters of newly formed territorial units and symbolically carrying a new identity. Precisely because of this, their analysis enables an understanding of how the new system relied upon inherited infrastructure, transforming its original significance in accordance with the new state narrative.

Conversely, in the Primorska, Zetska, Vrbaska, Dunavska, and Vardarska banovinas, new administrative buildings were erected, testifying to the state's ambition to utilize architecture to construct a new regional identity and permanently anchor the state presence within urban spaces. These structures were frequently situated in dominant urban positions, on main squares or near principal transport hubs, in order to clearly signal the central role of the ban administration in the political, economic, and cultural life of the region. The newly constructed palaces were representative and meticulously designed. Their architectural language drew predominantly upon academism, a style whose monumentality, symmetry, and clear formal vocabulary of statehood suited the representational needs of the regime. In certain instances, elements of modernism appeared as well, reflecting the gradual penetration of contemporary European architectural trends into official Yugoslav building practice. A special place within this analysis is occupied by the unbuilt project for the Croatian Banovina building, which emerged in the late 1930’s as a consequence of the political changes following the Cvetković–Maček Agreement. Although never realized, this project possesses

profound symbolic value, as it bears witness to the state's aspirations to consolidate a new political arrangement through architecture, while simultaneously exposing the limitations and internal contradictions of that system.

The historical and political context behind the implementation of the banovina system forms the backbone of this work. Within the atmosphere of King Alexander's authoritarian rule, the state endeavored to build a stable administrative framework through these new structures. The ban, as the king's representative, was the supreme wielder of authority within the banovina, and various departments were subordinate to him, among which the provincial technical departments played a decisive role. These bodies were the primary operational mechanism of modernization. The banovina technical departments engaged in the creation of urban plans, the development of road and utility infrastructure, the design of public buildings, and the supervision of all major construction works in the region. Their activity formed the connective tissue between central state policies and the material transformation of the landscape.This dissertation draws upon extensive statistical and administrative source material to highlight the uneven development among the individual banovinas. These regional disparities were not simply technical issues, they stood as a revealing index of the political and economic priorities of the state.The architecture of the banovina administrative palaces is thus a reflection of political strategy as much as practical necessity. The choice between erecting new buildings and adapting existing ones was not accidental, but rather shaped by historical conditions, geographic location, the political weight of the region, and available financial resources.

In territories where the state possessed an established infrastructure and an active interest in asserting its presence, as was the case in the Vardarska, Zetska, and Dunavska banovinas, the construction of new, monumental palaces was prioritized. In areas where an administrative infrastructure already existed, such as the Moravska, Drinska, Dravska, and Savska banovinas, the state symbolically appropriated existing structures, shifting their function and meaning to fit the new administrative order.

Methodologically, this research combines several investigative approaches. Analysis was conducted on archival material, extensive newspaper collections documenting the contemporary public discourse on banovina architecture, regional statistical data, as well as the direct architectural analysis of buildings and urban ensembles, carried out both through fieldwork and the critical evaluation of existing historiographical overviews. This multilayered methodology allows for an understanding of banovina architecture not merely as a physical and stylistic phenomenon, but as a political, cultural, and economic act. The dissertation also problematizes the tension between centralism and regionalism, as one of the definitive dimensions of the banovina system. While the central government in Belgrade determined the primary political directions, financial flows, and ideological narratives, the actual execution and application of plans depended heavily on the capacity and relative autonomy of the provincial technical departments. This dynamic produced a diversity of architectural solutions, ranging from monumental, representative palaces to the functional adaptation of preexisting edifices. Within this very diversity lies the tension between the uniform state ideology and local specificities.

Consequently, banovina architecture stands not only as an expression of state policy, but also as a document of the complex social processes that shaped the Kingdom of Yugoslavia during the interwar period. It bears witness to the ambition to enforce centralization, modernization, and a supra-national identity through material forms, while simultaneously exposing the limits of that ambition, economic inequalities between regions, political tensions, regional differences, and unfulfilled plans. The inclusion of buildings erected prior to the establishment of the banovina system is therefore essential, as it demonstrates how the new state structure strategically reinterpreted the existing architectural heritage as a resource to legitimize and embody its administrative and ideological framework. It is precisely through this process of ideological reshaping of both inherited and newly

designed spaces that the primary objective of this research is the deconstruction of the complex relationship between architectural form and state ideology, executed through a stylistic and contextual analysis of the selected banovina corpus.

The structure of the dissertation follows a strictly graded hierarchy, following the definition of the broader historical-political context and the mapping of regional building practices within each banovina, illustrated through selected sacred and monumental examples, the research culminates in a detailed monograph-style analysis of the banovina administrative palaces as the definitive visual and institutional anchors of the study. Concurrently, emphasis is placed on the operations of the technical departments as the primary operational structures that determined the direction of modernization trends within the architecture created under their auspices. Consequently, the investigated architectural phenomena are firmly positioned at the intersection of interwar political power, artistic practice, and the broader cultural and economic landscape.

Keywords: Banovina architecture, Technical Department of the Banovina, regionalism, Integral Yugoslavism, banovina administrative buildings.

Scientific Field: Art History

Specialized Scientific Field: History of Architecture

Садржај

1. УВОД 1

2. МЕТОДОЛОГИЈА НАУЧНОГ ИСТРАЖИВАЊА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ 2

2.1 План истраживања 2

2.2 Полазне хипотезе 3

2.3 Коришћени Појмови 3

2.4 Осврт на изворе и преглед досадашњих истраживања 4

2.4.1 Примарни извори 4

2.4.2 Секундарни извори 5

3. ПРЕГЛЕД ПОЛИТИЧКИХ,ДРУШТВЕНИХ И ЕКОНОМСКИХ ПРИЛИКА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ У ВРЕМЕ ПОСТОЈАЊА БАНОВИНА КАО ТЕРИТОРИЈАЛНИХ ЈЕДИНИЦА 11

3.1 Идеја интегралног Југословенства 26

4. АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ НА БАНОВИНЕ 30

4.1 Банска Управа 31

4.2 Потамоними у именима Бановина као административних јединица 33

5. БАНОВИНЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 36

5.1 САВСКА БАНОВИНА 36

5.2 ДРИНСКА БАНОВИНА 42

5.3 МОРАВСКА БАНОВИНА 47

5.4 ДРАВСКА БАНОВИНА 51

5.5 ВРБАСКА БАНОВИНА 60

5.6 ЗЕТСКА БАНОВИНА 66

5.7 ДУНАВСКА БАНОВИНА 74

5.8 ВАРДАРСКА БАНОВИНА 81

5.9 ПРИМОРСКА БАНОВИНА 89

5.10 ХРВАТСКА БАНОВИНА 97

6. АРХИТЕКТУРА БАНОВИНА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 102

6.1 РАЗВОЈ АРХИТЕКТУРЕ И УРБАНИЗМА ПОД ОКРИЉЕМ ИДЕОЛОГИЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСТВА 102

6.2 ТЕХНИЧКА БАНОВИНСКА ОДЕЉЕЊА 113

6.3 ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРЕ САВСКЕ БАНОВИНЕ 116

6.3.1 Архитектура административног центра Савске Бановине-Загреб 121

6.3.2 Архитектура ван административног центра Савске Бановине 132

6.3.3 Сакрална архитектура и меморијална скулптура Савске Бановине 137

6.4 ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРЕ ДРИНСКЕ БАНОВИНЕ 140

6.4.1 Архитектура административног центра Дринске Бановине-Сарајево 142

6.4.2 Архитектура ван административног центра Дринске Бановине.....151
6.4.3 Сакрална архитектура и меморијална скулптура Дринске Бановине 167
6.5 ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРЕ МОРАВСКЕ БАНОВИНЕ 170
6.5.1 Архитектура административног центра Моравске Бановине-Ниш.....171
6.5.2 Архитектура ван административног центра Моравске Бановине 183
6.5.3 Сакрална архитектура и меморијална скулптура Моравске Бановине 192
6.6 ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРЕ ДРАВСКЕ БАНОВИНЕ 198
6.6.1 Архитектура административног центра Дравске Бановине-Љубљана.....204
6.6.2 Архитектура ван административног центра Дравске Бановине 220
6.6.3 Сакрална архитектура и меморијална скулптура Дравске Бановине.....238
6.7 ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРА ВРБАСКЕ БАНОВИНЕ 235
6.7.1 Архитектура административног центра Врбаске Бановине-Бања.Лука 238
6.7.2 Архитектура ван административног центра Врбаске Бановине 245
6.7.3 Сакрална архитектура и меморијална скулптура Врбаске Бановине 249
6.8 ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРЕ ЗЕТСКЕ БАНОВИНЕ.....254
6.8.1 Архитектура административног центра Зетске Бановине-Цетиње 257
6.8.2 Архитектура ван административног центра Зетске Бановине 265
6.8.3 Сакрална архитектура и меморијална скулптура Зетске Бановине 285
6.9 ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРЕ ДУНАВСКЕ БАНОВИНЕ.....291
6.9.1 Архитектура административног центра Дунавске Бановине-Нови Сад 292
6.9.2 Архитектура ван административног центра Дунавске Бановине 303
6.9.3 Сакрална архитектура и меморијална скулптура Дунавске Бановине 317
6.10 ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРЕ ВАРДАРСКЕ БАНОВИНЕ.....325
6.10.1 Архитектура административног центра Вардарске Бановине-Скопље.....327
6.10.2 Архитектура ван административног центра Вардарске Бановине 341
6.10.3 Сакрална архитектура и меморијална скулптура Вардарске Бановине.....350
6.11 ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРЕ ПРИМОРСКЕ БАНОВИНЕ 357
6.11.1 Архитектура административног центра Приморске Бановине-Сплит.....358
6.11.2 Архитектура ван административног центра Приморске Бановине 372
6.11.3 Сакрална архитектура и меморијална скулптура Приморске Бановине.....379
6.12 ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРЕ БАНОВИНЕ ХРВАТСКЕ 386
6.12.1 Архитектура административног центра Бановине Хрватске-Загреб.....387
6.12.2 Архитектура ван административног центра Бановине Хрватске 390
6.12.3 Сакрална архитектура и меморијална скулптура Бановине Хрватске..... 395
7. УПРАВНЕ ЗГРАДЕ БАНОВИНА.....397
7.1 ЗГРАДА УПРАВЕ САВСКЕ БАНОВИНЕ (18. ВЕК).....398
7.2 ЗГРАДА УПРАВЕ ДРИНКСЕ БАНОВИНЕ (1886).....409

7.3 ЗГРАДА УПРАВЕ МОРАВСКЕ БАНОВИНЕ (1889).....415
7.4 ЗГРАДА УПРАВЕ ДРАВСКЕ БАНОВИНЕ (1899) 422
7.5 ЗГРАДА УПРАВЕ И БАНСКОГ ДВОРА ВРБАСКЕ БАНОВИНЕ (1932)……...433
7.6 ЗГРАДА УПРАВЕ ЗЕТСКЕ БАНОВИНЕ (1934)…….....444
7.7 ЗГРАДА УПРАВЕ И ВЕЋНИЦЕ ДУНАВСКЕ БАНОВИНЕ (1939)……...452
7.8 ЗГРАДА УПРАВЕ ВАРДАРСКЕ БАНОВИНЕ (1940)…….466
7.9 ЗГРАДА УПРАВЕ ПРИМОРСКЕ БАНОВИНЕ (1941).....475
7.10 НЕИЗВЕДЕНА ЗГРАДА УПРАВЕ БАНОВИНЕ ХРВАТСКЕ.....489
7.11 ИДЕОЛОШКО, ДРУШТВЕНО И КУЛТУРНО ЗНАЧЕЊЕ АРХИТЕКТУРЕ УПРАВНИХ ЗГРАДА БАНОВИНА У САВРЕМЕНОМ КОНТЕКСТУ 494
8. ЗАКЉУЧАК 498
9. ПРИЛОГ 1: ТАБЕЛАРНИ ПРИКАЗ БИОГРАФСКИХ И БИБЛИОГРАФСКИХ ПОДАТАКА АУТОРА УПРАВНИХ ЗГРАДА БАНОВИНА И БАНСКИХ ДВОРА……...510
10. СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА…….....530
11. ИЗВОРИ И БИБЛИОГРАФИЈА.....553
12. БИОГРАФИЈА АУТОРА

ЛИСТА СКРАЋЕНИЦА

АВНОЈ – Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије

ВМРО – Унутрашња македонска револуционарна организација

Дин – Динар

ДУБ – Друштво за развитак Дубровника и околине

ЗЛУМС – Зборник Матице српске за ликовне уметности

ИВЗ – Исламска верска заједница

ЈАЗУ – Југословенска академија знаности и умјетности

ЈМО – Југословенска муслиманска организација

ЈНС – Југословенска национална странка

ЈРЗ – Југословенска радикална заједница

ЈРМ – Југословенска ратна морнарица

Конгрес ПЕН – Међународни конгрес удружења књижевника (енгл. Poets, Essayists, Novelists)

КПЈ – Комунистичка партија Југославије

МАНАПО – Македонски народни покрет

НДХ – Независна Држава Хрватска

СКК – Српски културни клуб

СЛС – Словеначка људска странка

СДС – Самостална демократска странка

УЈИА – Удружење југословенских инжењера и архитеката

Фор. – Форинта

ХСС – Хрватска сељачка странка

ЦИАМ – Међународни конгрес модерне архитектуре (франц. Congrès Internationaux d'Architecture Moderne)

1. УВОД

Предмет истраживања ове докторске дисертације је архитектонска делатност развијана у бановинама Краљевине Југославије, почев од њиховог оснивања средином 1929. године, до нацистичке окупације и квинслишког распарчавања земље у пролеће 1941. године. У ширем смислу, приликом прегледног навођења, *terminus post quem* за изградњу појединих грађевина била би 1929. година, док би *terminus ante quem* била 1941. година.[1] Примарна пажња је усмерена на управне палате девет бановина која су подигнуте у Новом Саду, Нишу, Скопљу, Љубљани, Бања Луци, Сарајеву, Сплиту, Загребу и Цетињу, као и на идејама за неизведену зграду Бановине Хрватске, где се ова врста временских одредница не примењује, јер је реч о грађевинама насталим у распону од 17. до прве половине 20. века. Њихов архитектонски склоп је истражен и потом анализиран у идеолошком, социјалном, урбанистичком и функционалном контексту који укључује осврт и на зграде банских дворова. Анализирана је и укупна градитељска активност у девет бановина, са освртом на државне, политичке, културне и социјалне прилике у свих девет бановина, а са нагласком на архитектонску продукцију остварену под покровитељством надлежних бановинских техничких одељења.

Примарни циљ овог рада је обогаћивање постојећих сазнања о архитектури и урбанизму бановина, које су као територијалне јединице постојале у Краљевини Југославији од 1929. до 1941. године, у контексту друштвених, економских, културних и политичких стремљења. У раду неће бити речи о Управи града Београда, која је обухватала градове Београд, Земун и Панчево, и раду Грађевинско–Техничког одељења опште управе, на чијем је челу 1932. године био Светислав Илић, јер је реч о општој управној власти, на чијем челу је био управник а не банска власт, па према томе ни Техничко одељење банске управе.[2] Према томе, главни акценат овог рада је истраживање свих релевантних сегмената који се тичу архитектуре управних бановинских зграда, које могу да се поделе на грађевине које су настале пре увођења бановинског система државе, и које су задржале управну намену, и на оне које су грађене у периоду од 1929. до 1941. године, наменски за смештање бановинских канцеларија. Кроз проучавање архитектонске топографије свих девет бановина, уочена је тежња трагања за архитектонским стилом који би на најбољи начин оваплотио монументалне градитељске аспирације Краљевине Југославије, а која је често резултирала конкурсним нерегуларностима, урбанистичком неусаглашеношћу, честим одлагањима и нереализованим пројектима.

Како је акценат овог рада на архитектури управних зграда бановина, требало би нагласити да се актуелност ове теме огледа у чињеници да управне зграде бановина до данас нису изгубиле свој сложен историјски наратив и симболичку вредност. Њихова актуелност се данас пре свега огледа у вишеслојности значења, јер осим што представљају вредно архитектонско наслеђе, оне су и предмет савремених проблема заштите, пренамене и реинтерпретације. Истовремено њихова распрострањеност на територији више држава, чини их драгоценим предметом транснационалног истраживања и компаративне анализе.

[1] Terminus post quem означава најранији могући датум, а terminus ante quem најкаснији могући датум настанка објекта.

[2] Manakin, Viktor (1932). *Almanah Kraljevine Jugoslavije: IV. jubilarni svezak: 1929– 1931: s odobrenjem centralnog presbiro– a Predsedništva ministarskog saveta*. 2. izd. Zagreb: Glavno uredništvo almanaha Kraljevine Jugoslavije, 405.

2. МЕТОДОЛОГИЈА НАУЧНОГ ИСТРАЖИВАЊА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

2.1 План истраживања:

План истраживања је подразумевао периодизацију, класификацију архитектонску анализу управних бановинских зграда подигнутих у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, потом Краљевини Југославији. Назначене су политичке, економске, и културно–уметничке прилике које су директно утицале на токове у архитектури у времену кад су ове зграде настајале. Потом је извршен преглед архитектонског корпуса на простору свих девет бановина, узевши у обзир најистакнутије грађевине, али и најзначајније пројекте и активности реализоване под окриљем техничких бановинских одељења

У том контексту изведени су секундарни циљеви који су подразумевали:

а) разматрање услова конкурса за подизање управних бановинских зграда, као и реализована и нереализована конкурсна решења;

б) испитивање свих аспеката приликом подизања управних бановинских зграда– друштвених, географских, техничких и естетских;

в) атрибуцију бановинских зграда;

г) преглед настанка и услова настанка и других архитектонских дела насталих на простору бановина, а која представљају симбол југословенства у архитектури јавних грађевина (соколски домови и стадиони, палате државних банака, јавни споменици, династичке резиденције, црквени објекти и др.), али и других активности техничких бановинских одељења;

д) скретање пажње јавности и институција на значај и вредност архитектуре настале на простору бивших бановинских области Краљевине Југославије, а посебно на значај управних зграда бановина које и данас имају велику уметничку и утилитарну вредност.

За потребе овог научног рада користиле су се методе савремене архитектонске историографије и методе својствене историји културног развитка, социологији, друштвеној историографији, херитологији и етно–антропологији. Према томе, ток научног истраживања обухватао је:

Прикупљање података, што је подразумевало анализу постојећих грађевина на терену уз њихово фотографисање, како би се утврдила очуваност, а потом утврђивање данашње функције и укупног историјског значаја објеката; потом, евиденција и анализа доступне грађе о објектима у архивима, музејима и заводима за заштиту споменика, као и аутора релевантних публикација; анализа садржаја хемеротечке и фототечке грађе, релевантних публикација које припадају корпусу архитектонске историографије и душтвене историје, и едукативних интернет страница, при чему су коришћене савремене историографске методе. Том приликом је утврђено да је архивска грађа везана за предметни период расута и неуједначена, и више се односи на економске, друштвене и политичке прилике у земљи у време настанка Бановина, а у мањој мери на примарну тему овог истраживања, односно на културно–уметничке сегменте и архитектуру.

Потом је извршена класификација и обрада прикупљених података, а потом и анализа, која је пре свега подразумевала дедукцију, односно извођење појединачних из општих закључака на основу чињеница које износе. На основу доступне архивске, хемеротечке и библиографске грађе приступило се анализи свих кључних сегемената који би употпунили истраживање везано за основну тему и циљ овог рада. Извршен је преглед најзначајнијих грађевина које су подизане у оквиру техничких бановинских одељења. Затим се извршила стилска анализа која се у првом реду односила на екстеријер, а потом и на ентеријер одабраних грађевина, уз осврт на њихове потенцијалне узоре и типолошке изворе. На тај начин анализиране грађевине су сагледане у контексту архитектонских токова у периоду од 1929. до 1941. године. Пажња је поклоњена, у мањој мери историјским, социјалним, економским и политичким предусловима градитељске

активности на територији бановина, да би значајнији осврт био на културне и уметничке предуслове изградње у то време. Након ове фазе истраживања уследило је извођење закључака које је подразумевало испитивање значаја теме за ширу научну заједницу.

Ова тема се заснива на аксиому да су постојале бановине као административне јединице унутар Краљевине Југославије, и да су за послове изградње у оквиру бановина, била задужена Техничка бановинска одељења. Методолошки приступ раду заснован је на дедуктивном и дескриптивно аналитичком тумачењу односа политичке идеологије и градитељске праксе. Истраживање креће од ширег друштвено политичког контекста бановина, ка анализи институционалних механизама, да би се фокусирало на стилску и морфолошку генезу архитектуре унутар сваког региона. Посебан нагласак стављен је на типски модел управних зграда бановина, који се анализира као просторни експонент државног ауторитета. На овај начин, градитељство се не посматра изоловано, већ као продукт идеолошких пројекција и локалног контекста, чиме се потврђује улога архитектуре у визуелизацији државног идентитета. Динамика анализе појединих области варира у зависности од сачуване хемеротечке грађе, досадашњих историографских сазнања, техничке документације и архивске грађе. Разлике у дубини приказа стога нису одраз методолошког дисконтинуитета, већ хетерогености истраживачког материјала и специфичног историјског развоја сваке територијалне јединице.

2.2 Полазне хипотезе

Истраживање теме архитектуре бановина Краљевине Југославије, изнедрило је следеће полазне хипотезе:

Хипотеза 1: Архитектуру бановина Краљевине Југославије одликује специфичан стилски синкретизам и функционална разноликост, као директан продукт свесног прилагођавања монументалних државних аспирација регионалним специфичностима и утилитарним захтевима управних тела.

Хипотеза 2: Обим, динамика и архитектонски квалитет изградњи јавних објеката нису били уједначени, већ су примарно зависили од степена политичке, социјалне и културне развијености сваке појединачне бановине која се огледала у демографској и образовној структури становништва, степену урбанизације, привредним и инфраструктурним капацитетима као и деловању и заступљености културних, просветних и друштвених установа.

Хипотеза 3: Бановинске управне зграде које су се трансформисале или наменски градиле пре и током трајања бановинског уређења данас не функционишу само као градске реперне тачке, већ као материјализовани просторни симболи интегралног југословенства, са незаобилазном улогом у архитектури међуратног периода, и историји градитељства појединачних јужнословенских нација.

Хипотеза 4: Неуједначеност и варијабилност у обиму доступне архивске грађе, стручне литературе и конкурсне документације представљају специфичан методолошки изазов овог рада, али истовремено отварају кључни научни простор за реинтерпретацију досадашњих историографских сазнања.

2.3 Коришћени појмови

Основни појмови везани за архитектуру бановина Краљевине Југославије, као што су: „интегрално југословенство“ „Управне зграде бановина Краљевине Југославије“ дефинисани су кроз свој опсег и садржај. Садржај појма „бановина“ би био да је реч о административној територијалној јединици у Краљевини Југославији, која је установљена 1929. године, а која је

углавном носила име по потамонимима, на чијем је челу био бан и која је имала своју управу. Опсег појма „бановина“ би подразумевао конкретне административне јединице: Дравска, Савска, Врбаска, Приморска, Зетска, Моравска, Вардарска, Дринска и Дунавска. Кад је реч о садржају појма „Архитектура бановина Краљевине Југославије“ мисли се пре свега на стил и праксу изградње репрезентативних и управних здања у периоду постојања бановина, која је често имала задатак да буде израз државне моћи, модернизације и југословенске идеологије. Опсег овог појма би подразумевао примере грађевина подигнутих за потребе функционисања бановина као административних јединица. Садржај појма „интегрално југословенство“ подразумева идеологију државног и националног јединства у Краљевини Југославији, која је тежила превазилажењу етничких, верских и националних разлика међу словеским народима. Опсег овог појма подразумева политичке доктрине, уставне реформе, културну и образовну политику, уметничке пројекте који промовишу југословенску политику, меморијалне споменике и ефемерне свечаности организоване у духу југословенске идеје. Садржај појма „управна зграда бановине“ подразумева репрезентативни објекат у којем су се налазили органи управе једне бановине и симболише моћ државе и ауторитет власти. Опсег подразумева конкретно управне зграде бановина. Потребно је нагласити да се у раду термин „бановина“ користи и као примарна хронолошка одредница, док су на пример догађаји од опште-историјског значаја попут увођење „Октроисаног устава“ 1931. године, убиства Краља Александра Првог Карађорђевића 1934. године, и успостављање Бановине Хрватске 1939. године, одређени као допунски репери периодизације.

2.4 **Осврт на изворе и преглед досадашњих истраживања**

2.4.1 Примарни извори

На првом месту, кад је реч о примарним изворима коришћеним за потребе овог рада, а који су критички обрађени и усађени у завршну интерпретацију, су зграде бановина и други типови државних грађевина посматрани *in situ*, подигнути у време кад су постојале Бановине као територијалне јединице. Потом, архивска грађа која је доступна у архивима, заводима за заштиту споменика, музејским и приватним збиркама. Коришћена архивска грађа коришћена за потребе овог рада подразумева документацију која се односи на архитектуру и урбанизам, а која обухвата: техничку документацију која подразумева реализоване пројекте (основа, пресека, фасаде), конкурсне пројекте (основа, пресек, фасада), грађевинске дозволе, затим документацију везану за изградњу објеката у виду елабората који садрже економске, техничке, технолошке и друштвене услове изградње, потом ауторске скице и цртежи. Следи документација која се односи на друштвену историју, а која обухвата политичку и економску документацију, правне акте и статистичке податке везане за демографско, политичко, социјално, културно и економско стање у Краљевини Југославији. Такође је коришћена и фото–документација која подразумева у првом реду фотографије објеката, фотографије зграда и њихових аутора, градски пејзаж и панораме, а потом и фотографије краљевске породице, фотографије банова, и државних манифестација. За потребе визуализације и егзактности тумачења појединих догађаја, коришћени су архивски видео записи манифестација, свакодневног живота у бановинама, као и погибије Краља Александра I Карађорђевића у Марсеју 1934. године.

У раду је коришћена хемеротечка грађа која обухвата теме везане, како за архитектуру, тако и за лингвистичка тумачења, али и друштвена, економска, културна и политичка дешавања на простору Краљевине Југославије у периоду од 1929. до 1941. године, у коју спадају новински чланци из Службених гласника Бановина и листова у којима се извештавало како о друштвеном, политичком, економском и просветном стању у Бановинама, тако и о урбанистичким

проблемима, али и о подизању нових зграда, између осталог и управних зграда Бановина. У циљу расветљавања ових феномена, најчешће су коришћени листови: *Службене новине Краљевине Југославије, Политика, Време, Правда, Дан, Уметнички преглед, Народно јединство, Зета, Слободна мисао, Нова Европа, Службени гласник Врбаске бановине, Зетски гласник, Narodno blagostanje, Slovenski narod, Novo doba, Српски Tehnički list, Београдске општинске новине, Dom in svet, Просветни гласник, Laibacher Zeitung, Slovenec, Sarajevski list, Jadranski denvnik, Вардар, Čuvajmo Jugoslaviji, Нишки нови лист, Јадранска стража, Службени лист Вардарске бановине, Jugoslovenski Rotar, Скопски гласник, Lička sloga, Jugoslovenska pošta, Глас Боке.*

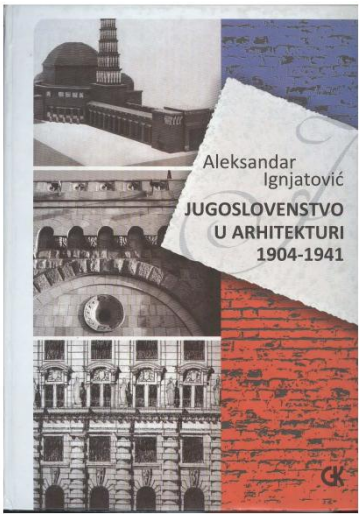
У циљу утврђивања државних и административних граница, у раду је коришћена и картографска документација која подразумева карте бановина Краљевине Југославије и итинераре. У циљу визуелизације појединих објеката и топонима, коришћене су топографске и туристичке разгледнице са приказима зграда бановинских управа, урбаних целина и других грађевина подигнутих у периоду бановина као административно– територијалних јединица, а које се чувају у музејским збиркама, архивима и приватним колекцијама. Од значаја за проучавање територијалног и организационог аспекта бановина Краљевине Југославије, коришћени су алманаси–шематизми бановина.

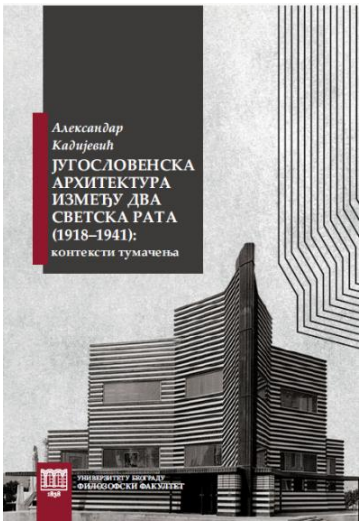
2.4.2 Секундарни извори:

Досадашња истраживања међуратне архитектуре Краљевине Југославије углавном су обухватала период од 1918. до 1941. године и била усмерена на идентификовање општих развојних токова архитектонске праксе и стилских оријентација. Иако су та истраживања пружила релевантне увиде у доминантне тенденције, у постојећој научној рецепцији изостаје систематично проучавање архитектуре настале у ужем хронолошком оквиру између 1929. и 1941. године. Овај период је од посебног значаја јер је административна реформа и успостављање Бановина као територијално–политичких јединица условило специфичне околности које су непосредно утицале на обликовање архитектонске продукције. За разматрање овог периода од кључне је важности литература која се бави међуратним добом, јер она обезбеђује историографски и културно– историјски контекст неопходан за интерпретацију архитектонских феномена. У оквиру тог корпуса нарочита пажња биће посвећена радовима који се усредсређују на архитектонску и урбанистичку праксу Краљевине Југославије, јер управо они представљају теоријско– методолошки ослонац овог рада. Тако постављено истраживање тежи да попуни празнину у досадашњој литератури, и да понуди нова сагледавања односа између културне политике, административне структуре и архитектонске продукције у међуратној Југославији.

Полазна литература, са којом је истраживање започело свој ток, се дели на ону која припада корпусу архитектонске историографије и радове посвећене друштвеној историји. На првом месту, литература која припада корпусу архитектонске историографије може да се подели на ону која се односи на феномене у архитектури у времену кад су постојале бановине као државни ентитети Краљевине Југославије, потом на ону која се односи на пројектанте, и на ону која се односи на бановинске зграде. Кад је реч о феноменима у архитектури у времену кад су постојале бановине, може да се говори о публикацијама које дају општи преглед архитектуре у Југославији и о онима које се баве архитектуром у престоницама бановина. У прву групу спада каталошки приручник Zoran Manević, *Srpska arhitektura 1900– 1970* (Beograd, 1972), где је дат преглед најистакнутијих аутора и токова у архитектури у периоду између 1900. и 1970. године. Значајно поглавље посвећено позном академизму, у оквиру ког су настала и здања значајна за период изучавања овог истраживачког рада, налази се у монографији Александра Кадијевића *Естетика архитектуре академизма (XIX– XX век),* Београд, 2005. Кључна публикација за изучавање феномена и токова у архитектури Краљевине Југославије је она Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904– 1941,* Beograd, 2007. године (Слика 1). Следи чланак Aleksandar

Kadijević, Between unitarism and regionalisms: Architecture in Yugoslavia 1918– 1941, in: *Architecture of independence in: Central Europe / Architecture of Independence in Central Europe*, Krakow 2018. Посебно је од значаја монографија Александра Кадијевића, објављена 2023. године Александар Кадијевић, *Југословенска архитектура између два светска рата (1918– 1941): контексти и тумачења*, Београд, 2023, у којој је Југословенска архитектура прегледно контекстуализована и обрађена.

Слика 1. Насловне стране монографија у корпусу архитектонске феноменологије (лево: Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904– 1941,* Beograd, 2007. године; десно: Александар Кадијевић, *Југословенска архитектура између два светска рата (1918– 1941): контексти и тумачења*, Београд, 2023.).

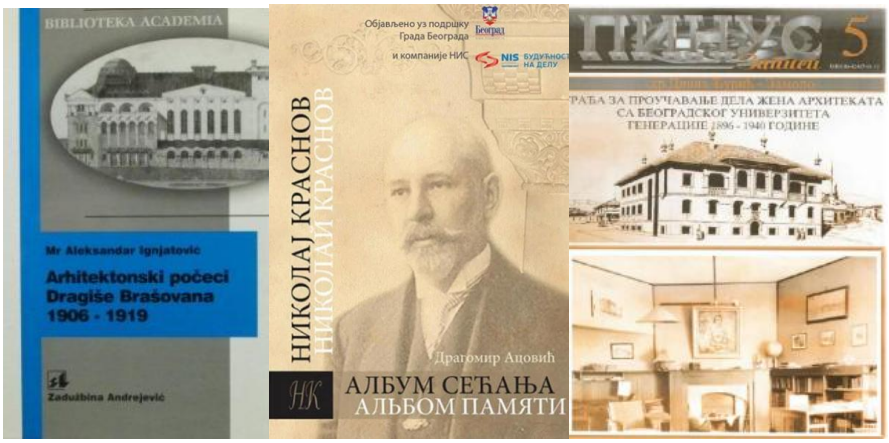
У другу групу публикација које се баве архитектуром у Бановинама спадају чланци из часописа *Kronika: Časopis za slovensko krajevno zgodovino,* чији се аутори између осталог баве и архитектуром у Љубљани, престоници Дравске бановине. Први број овог часописа је изашао 1953. године у Љубљани. Архитектонским наслеђем у престоници Зетске бановине бави се публикација Dušan Martinović, Uroš Martinović, *Cetinje: Spomenici kulture*, Cetinje, 1975. и публикација Božidar Milić: Arhitektura dvadesetog vijeka u Crnoj Gori у публикацији *Arhitektura XX vijeka. Umetnost na tlu Jugoslavije,* Beograd, Zagreb, Mostar 1986. Модерном архитектуром на простору Савске, Приморске, а потом бановине Хрватске, бави се публикација Tomislav Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata– nova tradicija*, Zagreb, 1989, као и монографија Biljana Bjažić Klarin, *Za novi, ljepši Zagreb*, Zagreb, 2020 (Слика 2.). Архитектуром на простору Вардарске бановине бави се публикација Kokan Grčev, *From Origins to Style*, Skopje, 2004, као и Кокан Грчев, *Архитектонските стилови во македонската архитектура од крајот на 19 век и периодот меѓу двете светски војни*, Скопје, 2003 (Слика 2.). Модерном архитектуром између два рата, на простору града Ниша, престонице Моравске бановине баве се Александар Кековић и Зоран Чемерикић у публикацији *Модерна Ниша 1920– 1940*, Ниш, 2006. (Слика 2.), док се архитектуром на простору Дунавске бановине бави публикација Vladimir Mitrović, *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, Novi Sad, 2010. Преглед значајних јавних објеката на простору Босне и Херцеговине елаборира у публикацији Vidaković Siniša, *Arhitektura državnih javnih objekata u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1992. godine*, Banja Luka, 2011.

Слика 2. Насловне странице монографија које се баве архитектуром на простору Бановина (лево: Biljana Bjažić Klarin, *Za novi, ljepši Zagreb*, Zagreb, 2020; средина: Александар Кековић и Зоран Чемерикић у публикацији *Модерна Ниша 1920– 1940*, Ниш, 2006; десно: Кокан Грчев, *Архитектонските стилови во македонската архитектура од крајот на 19 век и периодот меѓу двете светски војни*, Скопје, 2003.).

Полазна литература, кад је реч о пројектантима, пре свега се односи на живот и дело аутора бановинских зграда. По обиму ова литертура је неуједначена, јер о појединим ауторима постоји значајан број историографских огледа, док о некима готово да не постоје информације. На првом месту, већи број доступних чланака и публикација објављено је о аутору зграде Дунавске бановине, Драгиши Брашовану. Полазну литературу везану за архитекту Брашована чине монографски чланци Nikola Dobrović, Stvaranje arhitekte Dragiše Brašovana, *Arhitektura Urbanizam 33– 34*, Beograd, 1965., потом Зорана Маневића, Архитектура Драгише Брашована, *Уметност 6*, Београд, 1966., чланак Branislav Stojanović, Arhitekta Dragiša Brašovan, *Urbanizam Beograda 51*, Beograd, 1979., чланци Aleksandar Kadijević, Arhitekta Dragiša Brašovan (1887– 1965)– klasik jugoslovenske arhitekture XX veka. *Moment 13*, Beograd, 1989., и Александар Кадијевић, Живот и дело архитекте Драгише Брашована (1887– 1965), *Годишњак града Београда XXXVII*, Београд, 1990., као и монографија Aleksandar Ignjatović, *Arhitektonski počeci Dragiše Brašovana 1906– 1919*, Beograd 2004. (Слика 2). Полазну литературу о руском архитети Николају Петровичу Краснову, аутору зграде Зетске бановине чине чланци Александра Кадијевића, Прилог проучавању дела архитекте Николе Краснова у Југославији (1922– 1939*), Саопштења XXVI*, Београд, 1994., и Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године*, Годишњак града Београда XLIV*, Београд, 1997., као и публикације Гордане Гордић, Архитекта *Николај Петрович Краснов,* Београд, 2011. и Драгомира Ацовића, *Николај Краснов: Албум сећања,* Београд, 2017. (Слика 2). Базу за проучавање дела Јованке Бончић– Катеринић, и Анђелије Павловић, чланицама тима за пројектовање зграде Врбаске бановине у Бања Луци, чини публикација Дивне Ђурић– Замоло, *Грађа за проучавање дела жена архитеката са београдског универзитета, генерације 1896– 1940. године*, Београд, 1996. (Слика 2) и монографски чланци Драгиње Маскарели, О делатности архитекте Јованке Бончић Катеринић, *Лесковачки зборник XLIII*, Лесковац 2003., и Arhitektonski opus Jovanke Bončić Katerinić, *DaNs 47*, Novi Sad, 2004. О једном од аутора зграде Приморске бановине, Владимиру Турини писао је Žarko Domljan, Arhitekt Vladimir Turina 1913– 1968, *Život umjetnosti 9*, 1969., док се животом и делом аутора Дринске бановине бавила Јела Божић у својој докторској дисертацији одбрањеној на Архитектонском факултету у Сарајеву, *Arhitekt Josip pl. Vancaš, značaj i doprinos*

arhitekturi Sarajeva u periodu Austrougarske uprave, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu, 1989. Конкурс за неизведену зграду Бановине Хрватске и ауторе конкурсних решења Јураја Денслера, Маријана Хеберлеа, Младена Каузларића и Владимира Поточњака, помиње публикација Tamara Bjažić Klarin, *Za novi, ljepši Zagreb! Arhitektonski i urbanistički natječaji međuratnog Zagreba 1918– 1941*, Zagreb, 2020. О аутору зграде Дравске бановине у Љубљани, Емилу фон Ферстеру, постоје подаци у литератури која се тиче аустријске архитектонске историографије Förster, Emil von (1838–1909), Architekt. In: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950* (ÖBL). Band 1, Wien 1957. Кад је реч о згради Моравске бановине, Милорад Војиновић, у свом чланку: Зграда Универзитета у Нишу: споменичке вредности, радови на обнављању, обликовање екстеријера и дела ентеријера, *Саопштења – Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије, бр. 20/21,* 1988/89., помиње само аутора адаптације Петра Гачића, док се за аутора изворног корпуса наводи да је реч о бечком архитекти. О аутору зграде Вардарске бановине у Скопљу, Виктору Ј. Худаку пронађени су подаци о школовању у публикацији *Именик дипломираних инжењера и архитеката на Техничком факултету Универзитета у Београду (1919– 1938),* Београд, 1939., као и у Картону житеља града Београда и Земуна, на интернет страници Историјског архива у Београду.

Слика 3. Насловне странице монографија које се баве ауторима управних зграда бановина (лево: Aleksandar Ignjatović, *Arhitektonski počeci Dragiše Brašovana 1906– 1919*, Beograd 2004; средина: Драгомир Ацовић, *Николај Краснов: Албум сећања,* Београд, 2017; десно: Дивне Ђурић– Замоло, *Грађа за проучавање дела жена архитеката са београдског универзитета, генерације 1896– 1940. године*, Београд, 1996.).

Последњи сегмент литературе која припада корпусу архитектонске историографије чине публикације које се односе на бановинске зграде. Треба напоменути да су бановинске зграде тематски, делимично, обрађене и у литератури која се односи на њихове ауторе, и да није свака бановинска зграда монографски обрађена у архитектонској историографији. У том контексту треба издвојити монографске публикације у хронолошком прегледу, почев од публикације Rudolf Horvat, *Povijest Banske palače*, Zagreb, 1916. у којој је обрађена историја изградње бановинске палате на Марковом тргу у Загребу, у којој је била смештена управа банске власти од 1929. до 1941. године. У чланку Boža Madžar, Sto godina Vladine zgrade u Sarajevu (1885– 1985), *Glas društva arhitekata Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1985., реч је о згради управе Дринске бановине у Сарајеву. У чланку Milorad Vojinović, Sto godina Vladine zgrade u Sarajevu (1885– 1985), *Glas društva arhitekata Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1985., извршена је евалуација зграде управе Моравске бановине у Нишу. Донка Станчић и Мишко Лазовић су у монографији *Бановина*, Нови Сад, 2004.,

али и у монографији Донка Станчић, Мишко Лазовић, *Бела лађа на Дунаву*, Нови Сад, 2020., дали преглед архитектонске прошлости зграде управе Дунавске бановине у Новом Саду. Архитектуром зграде управе Зетске бановине бави се чланак Ивана Марковића, О архитектури зграде краљевске банске управе Зетске бановине, *Новопазарски зборник 28*, 2004. Чланак Petar Puhajmer, Bernard Ratančić, Banski dvori – gradnja, obnove, naručitelji, *Portal– godišnjak hrvatskog restauratorskog zavoda 10*, 2019., бацио је ново светло на историју зграде банских двора у Загребу, у којој је била смештена банска управа Савске бановине.

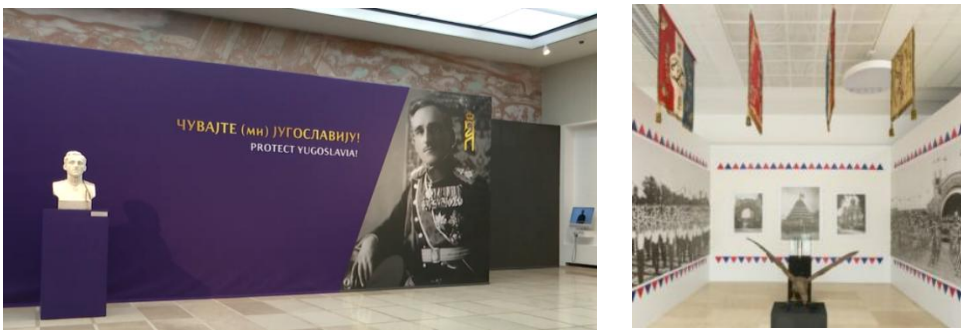

Слика 4.Насловне странице монографија које се баве архитектуром управних зграда бановина (лево: Rudolf Horvat, *Povijest Banske palače*, Zagreb, 1916.; десно: Донка Станчић, Мишко Лазовић, *Бела лађа на Дунаву*, Нови Сад, 2020).

Фундаментална литература која се односи на друштвену историју, а која је коришћена у овом истраживачком раду, односи се на друштвене, економске и политичке прилике у Краљевини Југославији кад су постојале бановине као територијални ентитети (1929–1941). Поред статистичких годишњака, шематизама појединих области, лексикона и енциклопедија, али и путописа и водича који потичу из предметног времена, значајно је осврнути се на најзначајније публикације настале у новије време, а које су допринеле проучавању ове теме, уз поштовање значајне методолошке одреднице, а то је историјска дистанца од догађаја који су тема овог рада. У општу литературу која се односи на историју Југославије у првом реду треба споменути монографију Vladimir Ćorović, *Istorija Jugoslavije,* Beograd, 1933., која обрађује период од продирања Словена на Балкан па све до 20– их година 20. века у Југославији. Од великог значаја за ово истраживање је и часопис *Токови историје* чији је први број објављен 1967. године, а чији је уредник Слободан Селинић. Историјом Југославије након 1918. године бави се и Бранко Петрановић у публиацији *Историја Југославије 1918– 1978,* Београд, 1980. Чланци у часопису *Историја 20. века*, чији је први број објављен 1983. године, а чији је уредник Драгомир Бонџић, баве се кључним периодом за овај научни рад. Од посебног значаја су публикације Љубодрага Димића које су излазиле од 1996. до 1997. године, од првог до трећег тома, под називом *Културна политика у Краљевини Југославији 1918– 1941. године.* У оквиру пројекта *YU historija* у издаваштву Хелсиншког одбора за људска права у Србији, издат је Зборник радова *Југославија у историјској перспективи*, Београд, 2017., у коме је дат свеобухватан приказ историјских токова у Југославији

Посебном тематском библиографском корпусу, припадају публикације које се директно односе на бановине. У том контексту требало би навести монографију Матка Кумарића, *Монографија Врбаске бановине*, Бања Лука, 1932., као и публикацију Сенке Бабовић–Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини 1929– 1941*, Подгорица, 2002. Владан Јовановић је дао допринос проучавању друштвене, политичке, културне и економске историје Вардарске бановине монографијом *Вардарска бановина 1929– 1941*, Београд, 2011. Од значаја су и докторске дисертације Предрага Вајагића *Историјска анализа оснивања и функционисања Дунавске бановине у Краљевини Југославији*, докторска дисертација Филозофски факултет универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2013., и Васка Дукмеџиева*, Економската политика на Кралството на Југославија во Македонија (1929– 1941),* докторска дисертација, Универзитет „Св. Кирил и Методиј,“Филозофски факултет, Скопје, 2014. Од великог значаја за сагледавање политичких, економских и друштвених услова који су довели до настанка бановина, као и до постављања и смене банова, је публикација уредника Momčilo Pavlović, Predrag Vajagić, Nebojša Stambolija, *Banovi Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković,“Društvo nastavnika istorije Bačka Palanka, 2019.

Битно је споменути и савремене интерпретације југословенског наслеђа, попут изложбе „Чувајте ми Југославију“ организоване у Музеју Јуославије 2025. године, аутора Веселинке Кастратовић Ристић, Радована Цукића, Биљане Црвенковић, Александре Момчиловић Јовановић. Овакви кустоски и уметнички формати сведоче о интересовању за период Краљевине Југославије, и представљају покушај визуелне реконструкције државотворног наратива о југословенском уједињењу у тренутку када се друштва бивше Југославије суочавају са фрагментацијом сећања и конкурентним тумачењима прошлости. Стога су се и информације и фотографије са ове поставке нашле у овом раду. Сличан музеолошки искорак кад је реч о теми југословенства начиниле су 2016. године у Музеју Југолсавије Веселинка Кастратовић Ристић, Јована Караулић и Владана Путник Прица изложбом „Ко је соко–тај је Југословен!“. Савремени музеолошки дискурс кроз овакве изложбене пројекте артикулише симболику централизације, државне идеје и идеологије, користећи визуелне и просторне наративе, што потврђује актуелност истраживања архитектуре Бановина у ширем оквиру политичке и културне репрезентације.

Слика 5. Фотографије изложби у Музеју Југославије, из личне колекције (лево: Чувајте (ми) Југославију; десно: Ко је соко тај је Југословен).

Овај преглед обухвата литературу која је послужила као полазна основа истраживања и методолошког обликовања рада, а пре свега као темељни оквир за обликовање истраживачких питања и методолошког приступа, док шири спектар секундарних извора коришћених у раду превазилази оквир овог приказа.

3. ПРЕГЛЕД ПОЛИТИЧКИХ, ДРУШТВЕНИХ И ЕКОНОМСКИХ ПРИЛИКА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ У ВРЕМЕ ПОСТОЈАЊА БАНОВИНА КАО ТЕРИТОРИЈАЛНИХ ЈЕДИНИЦА

Слика 6. Карта Краљевине Југославије 1929. године.

Изучавање бановина у ширем контексту припада области савремене политичке и административне историје Краљевине Југославије (Слика 6). Услед снажног утицаја на друштвени, урбанистички и културни развој, феномен бановина превазилази строге оквире политичке историје и захтева интердисциплинарни приступ који обухвата историју друштва, економије и културну историју у ширем домену.

Етничка сродност југословенских народа, уједињених 1918. године, показала се недовољно снажном у односу на политичке и конфесионалне антагонизме који су оптерећивали нову заједницу. Стога је период од проглашења уједињења 1. децембра 1918. до конституисања Видовданског устава 1921. године протекао у знаку оштрих сукоба око будућег државног уређења. У својству председника владе, Стојан Протић је израду преднацрта Устава поверио стручној комисији коју су чинили Слободан Јовановић, Лазар Полић, Коста Кумануди, Богомил Вошњак и Лазар Марковић. Комисија у овом саставу је завршила посао до 1920. године, али без коначног успеха, будући да није успела да дефинише кључно питање административно–територијалне поделе земље. Стога је Стојан Протић сам израдио нацрт *Устава* по ком је установио девет управно–административних јединица са ограниченом обласном аутономијом, при чему би држава остала унитарна, уз поштовање децентралистичког принципа.[3] Радикали су овај нацрт одбацили као федералистички, и потом покренули акцију израде новог нацрта *Устава*, што је поверено председнику владе Миленку Веснићу. И овај нацрт се залагао за централизам. Нови предлог *Устава* је редигован према упутствима Николе Пашића, да би коначно био усвојен

[3] Исто.

на Видовдан 28. јуна 1921. године. Видовдански устав је имао изразито централистичку основу и искључивао је сваки племенски партикуларизам,[4] а држава је тада подељена на 36 области.[5] Овај *Устав* је потврдио име Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, које се први пут појавило у Крфској декларацији 1917. године. На овом називу инсистирала је пре свега Народна радикална странка, док су се представници других политичких групација залагали да име државе од самог почетка буде Југославија.[6] Услед сукоба око начина изградње државе, у тадашњем политичком животу наметнуло се неколико модела који су изражавали супротстављене идентитетске концепте. Док се интегралистички модел залагао за строги централизам, назив државе Југославија и стварање нове, синтетске југословенске нације, што су снажно подржавале Демократска странка и Савез земљорадника, великосрпски концепт је такође захтевао централистичко уређење, али са акцентом на историјску и ослободилачку улогу Србије у Првом светском рату и ширење њеног државноправног система на новоослобођене просторе. Насупрот овим централистичким струјањима, федералистички модел је захтевао равноправност три народа и три историјске покрајине, окупљајући око себе Хрватску сељачку странку, Словенску људска странку под вођством Антона Корошеца, Хрватску пучку странку и Буњевачко– шокачку странку, при чему су блиски регионалном моделу били и Југословенска муслиманска организација у Босни и Херцеговини, као и Џемијет на Косову и Метохији. Коначно, сепаратистички модел се залагао за потпуно раздвајање и признавање засебних држава, а око овог радикалног програма окупили су се хрватски легитимисти, односно припадници чисте странке права Јосипа Франка, који су након завођења диктатуре узели име Усташе, пронашавши савезнике у Унутрашњој македонској револуционарној организацији. [7]

Видовданским уставом је било предвиђено да се власт врши по областима, окрузима, срезовима и општинама, а на челу сваке области налазио се велики жупан кога је постављао Краљ.[8] Краљ Александар I Карађорђевић је већ 1921. године одобрио да се нови закон о територијалној подели изнесе пред Народну скупштину, али је због оштрог отпора хрватских странака предлог повучен из процедуре. Како закон није могао да добије скупштинску већину, влада Николе Пашића донела је 1922. године *Уредбу о подели земље на 33 области и Управу вароши Београд,* при чему је територија Србије била највише исцепкана. Треба узети у обзир да су различите партије, на различит начин тумачиле овакву врсту поделе земље.[9] Услед хетерогености политичких партија и њихове неодређености према питањима унитаризма, децентрализације и федерализма, Краљ Александар је успевао да спроводи сопствену вољу кроз административни апарат власти,[10] чији су главни заступници на терену били велики жупани, окружни и срески начелници. [11]

Знаци дубоке кризе парламентаризма јавили су се током 1925. године, а стање у Скупштини било је оптерећено оштрим сукобима, док су радикали и демократе водили борбу за престиж и утицај. У јесен 1925. године, у владу Николе Пашића улази Стјепан Радић, вођа

---

[4] Исто, 66.
[5] *Устав Краљевине СХС* од 28. јуна 1921. године, Београд, 1927.
[6] *Banovi Kraljevine Jugoslavije: biografski leksikon,* 1. izd. Beograd; Bačka Palanka ,2019, 5.
[7] Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918– 1991): s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo; Zagreb, 2004, 22– 27.
[8] *Banovi Kraljevine Jugoslavije: biografski leksikon, 1. izd. Beograd; Bačka Palanka,2019,* 6.
[9] Више о томе у: Стенографске белешке, Рад Уставног одбора, св. III, 119, 1912; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918– 1978*. Beograd, 1980.; Gordana Vlajčić, *KPJ i nacionalno pitanje u Jugoslaviji: 1919– 1929* Zagreb, 1974, 101; Vlado Strugar, *Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju jugoslovenskih naroda*. Beograd, 1956.; Перко Војиновић, „Политичке структуре према административно–територијалној подјели Југославије на бановине с посебним освртом на њихов став према положају Црне Горе у Југославији“, *Историски записи* 33 (53) (2) (1980), 61– 110.
[10] Svetozar Pribičević, *Diktatura Kralja Aleksandra*, Beograd, 1990, 22
[11] *Banovi Kraljevine Jugoslavije: biografski leksikon,* 1. izd, Beograd; Bačka Palanka, 2019, 7.

Хрватске сељачке странке, као министар просвете, али је ова сарадња брзо доживела слом због непремостивих идеолошких разлика. Директан исход овог разлаза био је настанак Сељачко–демократске коалиције између Светозара Прибичевића и Стјепана Радића. Овакав политички савез довео је позицију Двора у озбиљну кризу, будући да је напуштањем централистичких позиција од стране Светозара Прибичевића, једини преостали носилац унитарне идеје у земљи остао Краљ Александар.[12]

ПОЛИТИКА

Моме драгом народу

Свима Србима, Хрватима и Словенцима

Влада генерала г. Петра Живковића

АЛЕКСАНДАР с. р.

Слика 7. Одлука Краља Александра у листу *Политика* од 6.1.1929. године о распуштању Народне скупштине изабране 11.11.1927. године.

Након склапања *Тиранског пакта* 27. новембра 1926. године, којим је Краљевина Италија стекла контролу над Албанијом и тиме нарушила начело „Балкан балканским народима", као и након смрти Николе Пашића 10. децембра 1926. године, улога Краља Александра постаје потпуно доминантна. Спољнополитички притисци и лоши односи са суседима приморавали су режим на успостављање нових унутрашњих решења.[13] Средином фебруара 1928. године, Светозар Прибичевић је предложио уставно преуређење земље стварањем већих области, при чему је Стјепан Радић конкретизовао идеју да Хрватска, Славонија и Далмација морају да чине једну административну јединицу.[14] Коначни слом парламентарног система наговештен је трагичним догађајима у Народној скупштини 20. јуна 1928. године, када је Пуниша Рачић усмртио посланике Хрватске сељачке странке Павла Радића и Ђуру Басаричека, а тешко ранио Стјепана Радића. Овај догађај је максимално заоштрио српско– хрватске односе и означио крај важења Видовданског устава.[15]

На Бадњи дан, 6. јануара 1929. године, Краљ Александар I Карађорђевић укинуо је *Видовдански устав*, распустио Народну скупштину и завео личну, ауторитарну власт (Слика 7).[16]Одлука Краља Александра да постане диктатор вероватно је била заснована на објективним

[12] Isto, 10– 11.

[13] Vuk.Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata: (da li je Jugoslavija bila francuski „satelit")*. [1. izd.]. Beograd, 1985, 5.

[14] Бранко.Петрановић, „Британски извори о унутрашњем уређењу Југославије 1920– 1928." *Југословенски историјски часопис,изд. 1– 4* (1986), 99– 122.

[15] *Banovi Kraljevine Jugoslavije: biografski leksikon,* 1. izd. Beograd; Bačka Palanka, 2019, 11.

[16] Тоталитарни режими се ослањају на масе док су на власти њихове тоталитарне вође. Управо је циљ тоталитарних покрета организвање маса. После Првог светског рата Европу је запљусную талас тоталитарних покрета, а посебно фашистички покрет. Ипак треба нагласити да су ретки били чисти тоталитарни режими поготово у мањим земљама

политичким околностима, јер како је често наводио, није био аутократа по својим личним склоностима. Многи су га сматрали студиозним владаром, који је био љубитељ уметности, археологије, нумизматике, ловац, јахач и тенисер. Но оно што су, како поједини аутори наводе, ти лични квалитети маскирали јесте уско познавање света, сумњиве војничке способности и противљење аутономији Југословена, што словеначки аутори наводе као разлог за почетак краја његове владавине.[17] Иако снимци[18] и фотографије урбаних центара као што су Београд, Загреб и Љубљана из 1930–их година, могу да оставе утисак економског просперитета, статистички подаци показују да је већина становништва, нарочито руралним крајевима, живела на ивици сиромаштва. Светска економска криза довела је до драстичног пада извоза, а евидентан је био и висок степен неписмености, који је у појединим областима, попут Дринске бановине, износио око 45%. Приход пољопривредних домаћинстава знатно је опадао због пада цена производа, што потврђује да су романтизовани прикази модернизације урбаних језгара заправо представљали визуелну репрезентацију стабилности која у економској стварности није постојала.[19]

Зачетак ове привредне кризе, праћен падом цена пољопривредних производа до 70% и истовременим повећањем пореза за 30%, био је један од главних разлога због којих су се крупна буржоазија и Двор одлучили на увођење отворене диктатуре као привидног излаза из ванредног стања.[20]

Закон о краљевској власти и врховној државној управи, из 1929. године био је најзначајнији правни акт у фази трансформације државне структуре.[21] Овај закон је имао карактер уставног документа и њиме су регулисана сва битна питања уређења земље, укључујући облик владавине и правни положај монарха.[22] У дневним новинама *Политика* је објављена Краљева прокламација у којој наводи да: „…се у што краћем времену постигне остварење оних установа, оне државне управе и оног државног уређења које ће најбоље одговарати општим народним потребама и државним интересима...„ Ради тога, решио сам и решавам да Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године престане важити…Сви земаљски закони остају у важности, док се према потреби Мојим Указом не укину. На исти начин доносиће се убудуће и нови закони. Народна скупштина изабрана 11. новембра 1927. године, распушта се...“ [23] Такође

због негативне популационе политике, па чак ни Мусолини који је тежио тоталитарној држави није успоставио тоталитарни режим него хибридни, у виду диктатуре и једнопартијског система, баш попут Краља Александра. (Више о томе у: Hannah Arendt, *Izvori totalitarizma*, Beograd, 1998, 313– 397).

[17] Jure Gašparič, *SLS pod Kraljevo diktaturo: Diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929– 1935,* Ljubljana, 2007, 62.

[18] Beograd prestonica Kraljevine Jugoslavije (Jug 1932) https://youtu.be/QKBDtPZ83MI?si=p– xBaW5beJvVTQ11 виђено: 1.2.2025.

[19] *Статистички годишњак Краљевине Југославије,* Београд, 1932, 47– 52;

[20] Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918– 1991): s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo; Zagreb, 2004, 22.

[21] Након Првог светског рата појавило се више облика диктатуре, а две су биле посебно истакнуте. Први облик се појавио у Русији, где је једна друштвена класа донела одлуку о начину и облику политичког живота, а друга је у Италији, где је партијска организација која је почивала на принципима фашизма доносила све политичке одлуке не старајући се о вољи грађана. Према Стаљину, циљ диктатуре је коришћење власти пролетаријата за организовање социјализма и укидање класа, док је према Мусолинију фашизам облик владавине где држава има свест о себи и сопствену вољу, ван воље појединца. У Турској је постојала диктатура Кемал–Паше, где је он наредио скидање феса и фереџе, а укинуо је и султанат и одвојио цркву од државе, што је довело до препорода турског народа. Кад је реч о диктатури Краља Александра, његов циљ је био да се ослободи сваке контроле и да влада по милости Божијој. Његова диктатура, се у Француској поистовећивали са пољском и мађарском диктатуром, а како наводи Прибичевић, једино слично диктатури у Југославији је била она у Шпанији под Алфонсом XIII., но наводи и да је она била хуманија и са мање цензуре у штампи. (Svetozar Pribičević, *Diktatura Kralja Aleksandra*, Beograd, 1990,109– 111).

[22] Сенка Бабовић– Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини 1929– 1941*, Подгорица, 24– 25.

[23] Александар с.р, „Моме драгом народу“, *Политика* (6.1.1929), 1.

се наводи и *Указ* нове владе генерала Петра Живковића (Слика 8.).[24] Прелаз на режим диктатуре није изазвао негодовње, јер је парламентаризам већ био компромитован константним сукобима политичких странака.[25] Шестојануарску диктатуру је подржао Министарски савет Краљевине Југославије истог дана кад је прокламована на својој првој седници.[26]

Већ 17. јануара 1929. године, нови председник владе и министар унутрашњих дела, генерал Петар Живковић, издао је наређење великим жупанима да одмах приступе растурању свих политичких партија и удружења која имају верско и племенско обележје, сходно Чл. 3 *Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави*. Истом наредбом Живковић је наложио великим жупанима да:… „оне политичке партије и удружења које немају верски или племенски карактер имају рок до 6. фебруара те године да свој рад и циљеве саобразе одредбама тог закона, а ако то не учине до одређеног рока да се имају растурити као и ове.“[27] Диктатура Краља Александра била је ауторитарне природе, што подразумева монопол власти у рукама монарха, али уз формално ограничавање донетим законима, што је чинило кључну дистинкцију у односу на тоталитарне режиме епохе.[28] Завођење диктатуре имало је подршку страних земаља, поготово Велике Британије и Француске, које су се прибојавале урушавања версајског поретка уколико се не одржи Краљевина СХС. Чехословачка је такође давала подршку Краљу Александру јер је попут Румуније стрепила од поновног успона Аустро–Угарске. Ставови страних земаља сажети су у наслову *Јутарњег листа*: ”Сензација у Лондону, задовољство у Паризу, симпатичан одјек у Берлину.” [29]

[24] Владу генерала Живковића чинили су: Министар без портфеља г Никола Узуновић, министар саобраћаја г др. Антон Корошец, министар иностраних делаг. Др Војислав Маринковић, министар војске и морнарице армиски генерал СТ. Хаџић, министар вера г.др. Тугомир Алауповић, министар наордног здравља г.др Урош Круљ, министар за социјалну политику и заступник министра трговине г.др Мате Дринковић, министар просвете Божидар Максимовић, министар правде Милан Сршкић, министар финансија Станко Шврљуга, министар пољопривреде и вода Отон Франгеш, министар грађевина и заменик министра пошта и телеграфа Стефан Савковић, министар шума и руда и заступник министра за аграрну реформу Лазар Радивојевић. (Александар с.р, „Моме драгом народу“, *Политика* (6.1.1929.), 1.).

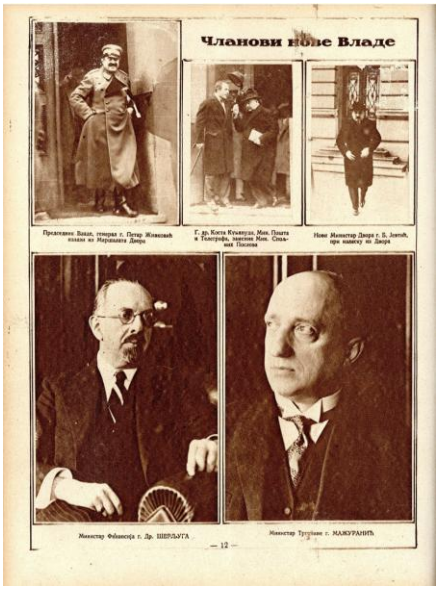
[25] Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929– 1935*., Beograd, 1969, 72.

[26] Записник са прве седнице Министарског савета Краљевине СХС, АЈ, Министарски савет Краљевине Југославије (МС КЈ),– 138, ф.1.

[27] Драга Мастиловић В., „Сарајевска политичка елита и завођење шестојануарског режима 1929. године“, *Зборник радова Филозофског факултета, lii (1) / 2022*,Сарајево, 2022, 198.

[28] Tihomir Cipek, „Stoljeće diktatura u Hrvatskoj,“ *Hrvatska politika u XX. Stoljeću* (2006), 284– 285; Hannah Arendt, *Politički eseji,* Zagreb, 1996, 14.

[29] Anonim, *Jutarnji list*, br. 6079, 7.1.1929.

Слика 8. Чланови нове владе (Горњи ред, први са леве стране председник владе Петар Живковић, у средини, министар пошта и телеграфа и заменик министра спољних послова Коста Кумануди, десно министар двора Богољуб Јевтић, доњи ред са леве стране министар финансија др. Станко Шврљуга, десно, министар трговине Желимир Мажуранић).

Идеја о подели земље подударала се са начелима децентрализације о којима је Краљ Александар разговарао током посете Француској[30] 1928. године.[31] Нова административна подела земље планирала се током лета 1929. године.[32] Став Краљевске владе исказан је у *Декларацији* од 13. јануара 1929. године, а подразумевао је увођење реда у државној администрацији, као и у све остале установе. Но, први оперативан документ Краљевске владе била је *Декларација Краљевске владе* од 4. јула 1930. године, која је увела принцип народног јединства у свакодневни живот.[33] У Декларацији је посебно наглашена улога цркве, јер је њихов рад био у супротности са усвојеним концептом централизације. Држава је позвала цркве да се придруже уједињену, а за узврат је понудила пуну самосталност свим верским заједницама. Овоме се противила римокатоличка црква.[34]

Влада је на седници 2. 10. 1929. године била упозната од стране председника са текстом *Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја*. Првим чланом, дотадашњи назив Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је промењена у Краљевина Југославија, док је државна територија подељена на девет управно–територијалних целина, бановина.[35] Увођење новог

[30] Велики значај за југословенску спољну политику, имали су односи са Француском, која је била носилац версајског система, патрон европских мировних уговора, пре свега кроз власт над Немачком. За Југославију, Француска је била гарант мира, но Француска није била у стању да своје снаге расипа на антиталијанску политику, јер је Италија од рађања Југославије била њен велики непријатељ. Врхунац југословенско– француског савеза означило је освећење споменика,Захвалности Француској“ у Београду 11.11.1930. године (Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, Beograd, 1985, 5– 192).

[31] Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, Beograd, 1985, 129.

[32] *Banovi Kraljevine Jugoslavije*, 1. izd. Beograd; Bačka Palanka:2019, 13.

[33] Сенка Бабовић– Распоповић, Културна политика у Зетској бановини 1929– 1941, Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 2002, 32

[34] Исто, 34

[35] У духу интегралног југословенства, по угледу на француска решења, бановине су носиле имена река. Словенија је у целини ушла у састав Дравске бановине са центром у Љубљани, Хрватска је подељена на Савску са центром у Загребу, и Приморску са центром у Сплиту којој је додат и део западне Херцеговине. Босна је подељена на Врбаску

регионализма дошло је под утицајем спољашњих сила, јер се од савезничких земаља вршио притисак на Краља Александра да учврсти народно и државно јединство, али и да децентрализује управу. Бановине су носиле називе по рекама које кроз њих протичу, што је сматрано прикладним, јер су ти називи већ били коришћени код војно–територијалне поделе. Основни циљ укрупњавања пређашње 33 области лежао је у раскиду са историјским индивидуалитетима. [36] Модел према коме је извршена подела на бановине, Краљ је пронашао у *Нацрту југословенског устава* Јосипа Смодлаке, по коме је назив „бановина" изведен од назива „бан" што је било име за покрајинског поглавицу.[37] Смодлака је узор за *Устав* преузео из *Устава Јужноафричке уније* из 1909. године, који је настао као компромис између две завађене расе, Енглеза и Бура холандског порекла, које су припадале истој германској раси, и са истом потребом државног јединства, у циљу очувања сопствених граница од спољашње опасности. [38] Овај систем је требало да онемогући било какав вид национално–историјског организовања, и да према економским критеријумима обликује бановине у веће целине.[39] Представник бановинске самоуправе као што је већ наговештено, био је бан, [40] а било је предвиђено да у свакој бановини постоји бановинско веће и бановински одбор.

Према *Закону о називу и подели земље на управна подручја*[41] (Слика 9.) од 3. октобра 1929. године, који је имао уставни карактер, јер је решио уставно питање територијалне поделе земље, земља је уместо пртходне 33 области добила 9, при чему се водило рачуна да границе буду природне, као и да се оствари што боља комуникација појединих крајева са својим центрима.[42] По *Закону о банској управи*, банска управа се делила на одељења, одсеке и реферате. Чланом 7. наведеног *Закона* основана су одељења банске управе, и то: опште; управно; пољопривредно; просветно; техничко; социјалне политике и народног здравља; финансијско и за обрт, трговину и индустрију. Као саставни делови банске управе могле су да се формирају специјалне или помоћне установе.[43] Свака бановина имала је два буџета и то државни и бановински, при чему се овај други остваривао од пореза и такси.[44] Дневне новине су редовно износиле информације везане за буџетирање бановина, статистичке пописе становништва, приходе и расходе, наименовање банова, као и о економским, културним, урбанистичким и просветним проблемима.

са центром у Бања Луци и Дринску са центром у Сарајеву. Источна Херцеговина са Дубровником и Метохијом је укључена у састав Зетске бановине са седиштем на Цетињу. Западни делови Србије ушли су у састав Моравске бановине са центром у Нишу, Војводина са делом Србије у Дунуваску бановину са центром у Новом Саду. Највећа по обиму је била Вардарска бановина са Македонијом, Косовом и делом данашње јужне Србије са центром у Скопљу (*Banovi Kraljevine Jugoslavije, 1. izd. Beograd; Bačka Palanka:2019,* 14– 15).

[36] Марко Павловић Југословенска Краљевина прва европска регионална држава, *Зборник Матице српске за друштвене науке 133* (2012), 512– 515.

[37] Исто,

[38] Исто, 505– 506

[39] *Banovi Kraljevine Jugoslavije*, Beograd; Bačka Palanka, 2019.,14– 15.

[40] За бана Дравске бановине, постављен је професор Серенец Душан, Савске др. Шиловић Јосип, Врбаске Светислав Милосављевић, Приморске др. Ива Тартаља, Дринске Поповић Велимир, Зетске Крста Смиљанић, Дунавске Дака Поповић, Моравске бановине Ђорђе Несторовић, Вардарске Живојин Лазић. (Александар с.р, Нови банови, *Политика*, (10.10.1929.), 1.).

[41] Непосредно након успстављања новог режима постојале су полузваничне вести да се планира спрвођење реформе којом ће се установити 4,6,12 или 15 управних јединица. Мало се зна о процесу израде, а према мемоарима Ивана Мештровића, министар Милан Сршкић је имао утицаја у конципирању и формулисању овог *Закона,* а допринео је и распарчавању Босне и Херцеговине на више управних јединица, док је у службеним гласилима истицана улога председника владе Петра Живковића у креирању овог *Закона*. (Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje,* Buenos Aires, 1961, 242)

[42] Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata II,* Zagreb, 1961, 13.

[43] Љубодраг Димић, „Бан Светислав Тиса Милосављевић, културне прилике и културна политика у Врбаској бановни 1929–1934.", *Светислав Тиса Милосављевић, зборник радова*, Бања Лука, 2006, 103

[44] Јеловац Вук, Буџет и проблеми Врбаске бановине, *Политика*, 13.3.1930, 4.

Слика 9. Збирка одлука виших судова Краљевине Југославије, 1929. године.

Правни положај конфесија у Краљевини Југославији регулисан је низом закона донесеним у перидоу од 1929. до 1930. године (*Закон о Српској православној цркви* 9.11.1929, *Закон о верској заједници Јевреја* 14.12.1929, *Закон о Исламској верској заједници* 5.2.1930, *Закон о евангелистичко– хришћанским црквама* 16.4.1930.).[45] Како је форсирање доктрине интегралног југословенства продубљивало јаз између историјских националних идентитета, уз истовремени притисак савезничких земаља (Француске и Чехословачке) које су захтевале формалну уставну стабилизацију режима, Краљ Александар је 3. септембра 1931. године донео нови *Устав*, познат као „Септембарски" или „Октроисани", будући да га је монарх наметнуо својим ауторитарним актом. Централна уставна институција према „Септембарском уставу" из 1931. године био је Краљ, у чијој је сенци било дводомно Народно представништво, а Министарски савет му је био потпуно потчињен. Судство је у начелу било независно. *Уставом* је предвиђено да краљевску власт врши намесништво у случају да је Краљ малолетан, или када је због душевне или телесне болести трајно онеспособљен да врши краљевску власт. Намесници су могли да буду само грађани Југославије и они су се старали о васпитању малолетног краља.[46] Задржана је административно–територијална подела земље предвиђена *Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја* од 3. октобра 1929. године, при чему је земља и даље била унитарна, са унутрашњом поделом на бановине, срезове и општине. Предвиђено је девет бановина с истим називима и седиштима, као и према поменутом *Закону*.[47] У духу доктрине мононационализма, једне форме политичког милитаризма, трећеоктобарским декретом је била забрањена употреба племенских застава, а министру унутрашњих дела је дато право да изврши распуштање друштава и установа чије је племенско обележје у супротности са државним и народним јединством.[48]

Садржина *Устава* је била таква да је оправдавала оцену да њиме није прекинута диктатура, него је настављена другим средствима.[49] Према овом, „Октроисаном уставу" устројство државе је било централистичко, али са одређеним степеном децентрализације. *Устав* је истицао неопходост централизма услед тежње ка једнонационалности.

[45] Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918– 1941.*, *Политика и стваралаштво, Део 3*, Београд, 1997.
[46] Душан Мрђеновић, *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835– 1941).* Београд, 1988, 254 – 255.
[47] Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа.* Београд, 2009, 323.
[48] Anonim, Opraštanje sa plemenskim zastavama, *Jugoslavenski list 236*, (8.10.1929.)
[49] Ратко Марковић *Уставно право*, Београд, 2020, 120.

Бановински органи власти, бановинска већа и бановински одбори са баном на челу били су административни огранци централних врховних државних органа власти.[50]„Октроисани устав“ не говори изричито о интегралном југословенству, али се из његових одредби види такав националистичко унитаристички став према националном питању.[51]

Упркос покушајима наметања званичне националне идеје, покрет против диктатуре постајао је све шири, што је почетком 1932. године резултирало студентским демонстрацијама и доношењем бројних страначких резолуција које су захтевале преуређење земље на федералним основама.[52] Велики противник завођењу диктатуре била је Комунистичка партија Југославије, која је своје предводнике радничког покрета имала у Москви. Југословенски комунисти су Краљевину посматрали као „тамницу народа” створену заслугом српске буржоазије, тврдећи да се монарходиктатура може сломити искључиво отвореним грађанским ратом и рушењем државне структуре. [53]

Такође, појам југословенства имао је потпуно различита значења за Србе и Хрвате,[54] будући да су Срби у тој идеји претежно видели могућност националне интеграције, док су Хрвати захтевали поштовање историјске државности чланица заједнице.[55] Објашњење илузорних својстава интегралног југословенства, на најбољи начин је објаснио Љубодраг Димић који сматра да је диктатура прокламована 6. јануара 1929. године била темељена на три илузије: „Илузији да је десет година живота у новоствореној држави Срба, Хрвата и Словенаца довољно дуг период након кога је могуће приступити оживотворењу нове државне идеологије; потом на мишљењу да се људска свест може изменити применом административних мера у кратким и испланираним роковима; и на ставу да се вековно цивилизацијско заостајање може превазићи интензивном културном акцијом и цивилизацијским скоком који премошћује време и његова објективна ограничења...“

Службена објава идеологије југословенства била је *Декларација* коју је донео Министарски савет на седници одржаној 4. јула 1930. године на Бледу, где се наводи да је… „етнички и етички смисао историјског и националног развоја дефинитивно одређен именом Краљевине, и да поштовање имена и традиције мора да служи развијању националне синтезе јединства“.[56] Ипак стварање бановина је извођено систематски и плански, па се тако као једна од најоштријих мера диктатуре Краља Александра, показало разбијање Босне и Херцеговине на Врбаску, Приморску, Дринску и Зетску бановину, што је била стратегија по којој Бошњаци нису имали већину ни у једној од бановина.[57]

Велику улогу у учвршћивању службене идеологије имала је пропаганда, при чему су организовани разни скупови где се величало јединство и подршка режима, што је народ требало да прихвати својим активним учешћем у таквим манифестацијама.[58] У спровођењу цензуре, пропаганде, пласирања информација и надзора над писањем штампе, али и у раду Министарства

---

[50] Siniša Vidaković R., *Arhitektura državnih javnih objekata u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1992. godine*, Beograd, 2011, 36.
[51] *Isto,* 35.
[52] Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Књ. 3: Србија у Југославији,* Нови Сад 2001, 150 – 152.
[53] Душан Бојковић, „Национална политика Комунистичке партије Југославије 1935– 1937: Формирање комунистичких партија Словеније и Хрватске,“ *Токови историје 3/2013* (2013), 69.
[54] Родоначелник хрватске идеје југословенства на бази Илирске идеје о јединству народа Срба, Хрвата и Словенаца Људевита Гаја, био је Јосип Јурај Штросмајер, бискуп, политичар и писац. Штросмајер се залагао за југословенство намењено Загребу у федерално уређеној држави. (Више о Штросмајеру и његовим идејама у: Василије Крестић *Бискуп Штросмајер у светлу нових извора,* Нови Сад, 2001).
[55] Више о развоју југословенских идеја у Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji,* Zagreb, 1995, 54– 87; Dejan Đokić, *Yugoslavism. Histories of Failed idea 1918– 1992.,* London, 2003.
[56] Ljubodrag Dimić, „Integralno jugoslovenstvo i kultura,“ *Dijalog povjesničara – istoričara 3* (2001),,341.
[57]Safet Bandžovic, „Koncepcijc Srpskog kulturnog kluba o preuređenju Jugoslavije (1937. 1941)“,*Prilozi, 30,* (2001), 165.
[58] Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929– 1935.,* Beograd, 2006, 30.

просвете, академије, универзитета, музеја, позоришта, уметничких друштава, библиотека, радио станица, имао је *Централни пресбиро* од 1931. године, као једна од првих установа обавештајне и пропагандне службе те врсте у целој Европи.[59] *Централни пресбиро* је имао улогу спровођења контроле и одржавања идеологије југословенства. За информисање о стању у бановинама, као своје заступнике, ова установа је именовала лица у статусу дописника, чији је циљ био да путем пропаганде нивелишу разлике између народа, и створе привид о јединству југословенске нације.[60] Па тако Светозар Прибичевић наводи да је диктаторски режим у Београду, купио дневник *Време* где су 1932. године објављени чланци којима се позива на борбу против непријатеља поретка, а наслов ових позива био је „Југославијо, пробуди се!“ (Слика 10.)[61]

Време

ЈУГОСЛАВИЈО, ПРОБУДИ СЕ!

NEMZETI UJSÁG

A jorrongó Jugoszláviában

IL TEVERE

Il Popolo di Trieste

Le più allarmanti notizie si diffondono sulla Jugoslavia completamente isolata

Il Primo Ministro jugoslavo sarebbe stato assassinato

La chiusura della frontiera attorno a Zara - Gravissimi disordini separatisti a Belgrado e in altre città

Слика 10. Чланак Станислава Кракова, директора листа *Време*, 1932. године..

За то време у спољној политици долази до бројних превирања, неповољних за положај Југославије, која је тада спас и значајну подршку видела готово искључиво у Француској. Већ 1931. године су војни кругови Немачке осмишљавали и разрађивали план по ком се Немачка брани од Француске, док Италија и Аустрија ломе Југославију, а потом се све три фракције удружују против Француске.[62] Већина преговора који су се одвијали између Краља Александра и премијера Италије Бенита Мусолинија, нису успешно реализовани. Услед страха од Немачке, Југославија је покушала да јој се приближи, па је тако у фебруару 1931. године чак основано и Југословенско–немачко друштво, а у априлу организована немачка изложба, на чега се у држави гледало са негодовањем.[63] Европска штампа је писала да је Југославија политички везана за Француску, а економски за Немачку. [64] У то време у Немачкој влада политичка криза, јер је Пруски парламент добио предлог за народно одлучивање, и том приликом нацисти су прикупили

[59] Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918– 1941.*, *Политика и стваралаштво, Део 3*, Београд: Стубови културе, 1997.,287.
[60] Сенка Бабовић Распоповић, „Политичко пропагандни рад Централног прес–бироа у Зетској бановини и сусједству“, *Историјски завписи LXXII, 1999/3– 4*, (1999), 92.
[61] Svetozar Pribičević, *Diktatura Kralja Aleksandra*, Beograd, 1990, 226.
[62] Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, Beograd, 1985, 200.
[63] *Isto,* 201.
[64] *Isto,* 202.

37 % бирача против режима.[65] Исте те године, када букти светска еконмска криза, а у Југославији су редови пред банкама све већи, совјетска влада је тежила да се зближи са свим великим силама, а пре свега са Француском, која са Совјетском владом 1931. године потписује пакт о ненападању.[66]

У септембру 1931. године долази до слома енглеске фунте, Хитлер захтева измену граница, а у исто време Јапан напада кинеску провинцију Манџурију, и са лакоћом је заузима, на шта је Југославија благонаклоно гледала, због сопствених интереса који су се тицали мађарске рестаурације и односа са суседним земљама, према којима је била спремна да поступи попут Јапана.[67] Током 1932. године, ситуација у Југославији се погоршала кад је реч о привредним и економским приликама, али и кад је реч о општем расположењу народа. То је време када се у буџету Краљевине бележи драматичан дефицит, услед Светске економске кризе. Приходи, пре свега од царина су опали за 40 %, , док је увоз опао за 50 %. Уведени су порези на ставке које су се у оно време сматрале луксузом, као што је електрично осветљење, шећер, дуван и шибице. Тражени су велики зајмови од Француске у циљу стабилизације динара, а тад је и основан *ПРИЗАД* као привилеговано извозно друштво, који је увео монопол на откуп пољопривредних производа по гарантованим ценама и њихов извоз, пре свега у Немачку.[68]

У исто време Мусолини врши притисак на Југославију да је уведе у свој економски блок, а основна идеја је била да Краљ Александар призна италијанска права у Албанији. Како Мусолини и Краљ Александар нису пронашли заједнички језик, Мусолини је прекинуо преговоре. Поред тога све се више говорило о федералним захтевима Хрватске и Словеније.[69] Током 1932. године, Мусолини је све енергичније радио на разбијању Југославије, и подривао *хрватски устанак*.[70] Како је тензија између Италије и Југославије расла, тако се продубљивао француско–југословенски пакт. При том су се погоршали односи са Бугарском због ускраћивања мањинских права Бугарима у Македонији.[71] Адолф Хитлер 30. јануара 1933. године долази на власт, и постаје велика опасност, пре свега због своје ревизионистичке и освајачке политике. Но Југославија је још увек највећу претњу видела у Мусолинију.[72]

Током 1933. и 1934. године, услед продубљивања Светске економске кризе, буџети бановина смањени су за 13,9% у односу на 1932. годину, односно за чак 20% у односу на 1931. годину, што је довело до радикалног резања расхода, при чему је и даље највећи део бановинских средстава одлазио на пројекте Техничких одељења..[73] Иако су декларативно деловале као самоуправне јединице, бановине су финансијски потпуно зависиле од воље државног врха, а доношење *Закона о општинама* 1933. године додатно је усложнило фискални положај локалних административних центара.[74]

У јануару 1934. године формирана је нова концентрациона Влада на челу са Богољубом Јевтићем, у коју улазе генерал Петар Живковић као министар војске и Милан Стојадиновић као министар финансија..[75] У листу *Грађанин* се наводи да је током 1934. године, влада је прописала режим најстроже штедње јавних средстава,[76] док је истовремено спољна политика почела да се

[65] *Isto,* 204.
[66] *Isto,* 205.
[67] Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, Beograd, 1985, 206.
[68] Mirjana Kezele Božić, Vlada gospodina Živkovića protiv balkanskog Volstrita, *Borba*, (4– 5. 4. 2009), 30.
[69] Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, Beograd, 1985, 218.
[70] *Isto,* 225.
[71] *Isto,* 227.
[72] Аноним, Долазак Хитлера на власт, *Политика*, (1.2.1933),4.
[73] М.Б, Милошевић, Проблеми самоуправних финансија, *Београдске општинске новине* (Април, 1933.), 300.
[74] *Statistički godišnjak 1929.,* knj.1, Beograd, 1932, 60.
[75] Аноним, Нову владу образовао је г.Богољуб Јевтић– Министар иностраних послова, *Грађанин* (28.1.1934.), 3.
[76] М., Побољшање прилика, *Грађанин* (13.1.1934.), 1.

прилагођава Хитлеровим тежњама, [77] што је довело до наглог захлађења односа са Француском и Совјетским Савезом, отварајући простор за интензивирање терористичких акција усташког покрета подржаваног од стране фашистичке Италије.

Трагични атентат на Краља Александра I Карађорђевића 9. октобра 1934. године у Марсеју означио је коначни слом дотадашњег шестојануарског курса. Иако је југословенским органима безбедности било познато да ће бити покушан атентат на Краља од стране усташа Анте Павелића и припадника ВМРО Ванче Михајлова, и иако је краљ на то био упозорен и предложено му да се, у договору са француском владом искрца у Тулону уместо у Марсеју, он је то одбио, јер је сматрао да ће, као и за време покушаја атентата у децембру 1933. године у Загребу, атентатори бити откривени на време.[78] Краљ је 5. јануара 1934. године на Бледу саставио свој тестамент у којем он, за случај своје смрти, одређује намеснике Краља Петра II до његовог пунолетства. За првог намесника одредио је свог брата од стрица, кнеза Павла Карађорђевића, за другог др. Раденка Станковића, а за трећег др. Иву Перовића, бана Савске бановине. За заменика Кнеза Павла је одредио генерала Војислава Томића, за заменика Раденка Станковића одредио је сенатора Јову Бањанина, а за заменика Иве Перовића, сенатора Петра Зеца. У тестаменту је навео да ће један примерак тестамента да чува Краљица, а други председник Министарског Савета.[79]

Краљ Александар је 7.10.1934. године допутовао бродом *Дубровник* у Француску. Два дана након тога, по искрцавању у Марсеју кренуо је са француским министром Ла Бартуом аутомобилом према граду, кад је испред њих изашао човек из публике и са више метака усмртио и краља и министра. Краљ Александар је преминуо истог момента, но београдска дворска камарила пренела је како је краљ на самрти свом тадашњем пратиоцу министру спољних послова, Богољубу Јевтићу изговорио „Чувајте ми Југославију“ [80], што је била добра пропаганда, која ће бар на кратко да очува државно јединство у земљи (Слика 11.). Атентатора је установила Француска истражна служба. Реч је о Влади Георгијевом– Черноземском, који је одмах убијен, и који је имао истетовиране ознаке Унутрашње македонске револуционарне организације *ВМРО*. Истрага је показала да је атентатор пре доласка био у Мађарској где је у емигрантском логору Јанка Пустца давао упутства усташама о извршењу атентата. Каснија истрага је показала везу атентатора и са фашистичком Италијом.[81] Поводом атентата у Марсеју, југословенска влада је имала намеру да у Друштву народа у Женеви оптужи Мађарску и Италију за учешће у терористичким акцијама усташа и македонских емиграната. Како Владе Француске и Велике Британије нису желеле заоштравање односа са Италијом, тражиле су од Југословенске Владе да повуче оптужбу против Италије. Тај захтев је уважен. Цео случај је завршен тако што је мађарска влада признала умешаност органа власти у терористичке акције, и дала обећање да ће оне у будућности бити спречене.[82]

[77] Vuk, Vinaver *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, Beograd, 1985, 269.
[78] Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića (1935– 1937*), Beograd, 1985, 7.
[79] Testament kralja Aleksandra Karađorđevića
http://www.27mart.com/archive_item.php?archives_id=30&phrase=Testament, виђено 29.7.2023. у 9.18 часова.
[80] Todor Stojkov *Vlada Milana Stojadinovića (1935– 1937*), Beograd, 1985, 7.
[81] Fredo Čulinović *Jugoslavija između dva rata*, Zagreb, 1961, 66.
[82] Todor Stojkov *Vlada Milana Stojadinovića (1935– 1937*), Beograd, 1985, 7.

Слика 11. Посмртне маске Краља Александра Карађорђевића и Луја Бартуа вајара Франсоа Карлија од 10. октобра 1934. године..

Након смрти Краља Александра, носилац краљевске власти постаје први намесник и члан владајуће династије Карађорђевић, кнез Павле. Иако је имао много мањи ауторитет од Краља Александра, поготово у војним круговима, кнез Павле је за кратко време, пре свега користећи разједињеност појединих политичких група, која је све више долазила до изражаја, успео да арбитрира у унутрашњој и спољној политици.[83] У децембру 1934. године, Намесништво је поверило мандат за састав нове владе Богољубу Јевтићу, који је при том задржао Министарство иностраних послова.[84] На захтев кнеза Павла, у Јевтићеву владу је ушао Милан Стојадиновић као министар финансија, који је до тад припадао групи радикала у опозицији. Министар војске и морнарице остао је Петар Живковић.[85] Јевтићева тежња да у своју владу уведе представнике ванпарламентарне опозиције, односно радикале и клерикалце, чији је шеф био Антон Корошец, и неког од представника југословенске муслиманске организације, није успело, јер пре свега више није било места на министарским позицијама.[86] Фебруара 1935. године, иако још увек мандат посланицима изабраним 1931. године није престао, Намесништво је распустило Народну скуштину и заказало нове скупштинске изборе. Иако је Јевтић сматрао да нико од разједињене ванпарламентарне опозиције неће моћи да се истакне, био је непријатно изненађен кад се опозиција удружила на челу са Влатком Мачеком. При том су удружену опозицију чиниле Демократска, Земљорадничка, Хрватска сељачка и Самостална демократска странка, а накнадно им је пришло и вођство Југословенске муслиманске организације.[87] Под утицајем снага које су афирмисале племенски национализам, у Хрватској и Словенији се јавила мржња према свему што је југословенско, што се посебно изразило на изборима од 5.5.1935. године.[88] Како је Јевтић у изборној кампањи довео до заоштравања политичких односа у земљи, даље је довело до тога да је морао да поднесе оставку намеснику кнезу Павлу 20. јуна 1935. године, иако је његова изборна листа у том моменту однела победу над листом Удружене опозиције. Како је до Марсејског атентата, Југославија више била окренута Француској, која је позитивно гледала на владу Бошка Јевтића, у време намесника кнеза Павла, мења се смер ка Великој Британији. У том контексту изнедрила се личност повезана са британским капиталом пласираним у Југославији,[89] Милан

[83] *Isto,* 8.
[84] Jacob B. Hoptner., *Jugoslavija u krizi 1934– 1941*. Rijeka, 1972, 75.
[85] Todor Stojkov *Vlada Milana Stojadinovića (1935– 1937*), Beograd, 1985, 8.
[86] *Isto.*
[87] *Isto*, 9.
[88] Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918– 1941*,Београд, 1996, 331.
[89] Vesna Matić, „Dr Milan Stojadinović (1888– 1961)– pragmatični političar i finansijski virtuoz“, *Bankarstvo 6* (2013),178.

Стојадиновић, у том моменту Министар финансија у влади, који је то постао на лични захтев кнеза Павла. (Слика 12.), способан да земљу извуче из финансијске кризе. Чланови нове владе од 24. јуна 1935. године били су: Милан Стојадиновић, председник Министарског савета и министар иностраних послова, Антон Корошец, министар унутрашњих послова, генерал Петар Живковић, министар војске и морнарице, Мехмед Спахо, министар саобраћаја, Шефкија Бехмен, министар без портфеља, Светозар Станковић, министар пољопривреде, Никола Прека, министар социјалне политике и народног здравља, Милан Врбанић, министар трговине и индустрије, Људевит Ауер, министар правде, Мирко Комненовић, министар физичког васпитања, Игњат Стефановић, министар шума и рудника, Ђура Јанковић, министар без портфеља, Добривоје Стошовић, министар просвете, Душан Летица, министар финансија и Милош Бобић, министар грађевина.[90]

Слика 12. Кнез Павле и Милан Стојадиновић са председницима Сената, Народне скупштине, скопске општине и члановима владе у Скопљу

Стојадиновић је политичку превласт у Словенији препустио Корошецу, а у Босни и Херцеговини Мехмеду Спахи, при чему је слабо могао да рачуна на своје стабилно политичко упориште у Савској, а посебно у Приморској бановини, која је била готово искључиво против политике интегрланог југословенства и унитаризма.[91] Политички сукоби ескалирали су отвореним оружаним нападом Дамњана Арнаутовића на Стојадиновића у згради Скупштине 1936. године, што је искоришћено за потпуну елиминацију генерала Живковића из војних и политичких кругова.[92] Влада је имала идеју да спроведе општинске изборе у другој половини 1936. године, чиме би се видело опредељење већине бирача у бановинама, осим у Савској и Приморској, и што је требало да покаже стабилност Стојадиновићеве владе.[93]

Један од основних задатака Стојадиновићеве владе, био је да постигне споразум са вођством Хрватске сељачке странке, јер је за разлику од претходника, Стојадиновић био свестан да хрватско питање постоји,и да тај проблем треба да се реши. [94] У јануару 1937. године припреме састанка Стојадиновић–Мачек су биле у завршној фази. Једино решење које је Стојадиновић тада понудио Мачеку, је да представници ХСС уђу у састав нове Владе. Додатни ломови наступили су током 1937. године поводом покушаја ратификације Конкордата са Ватиканом, што је изазвало масовне протесте и отворени сукоб са Српском православном црквом, приморавши

[90] Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića (1935– 1937*), Beograd, 1985, 33.
[91] *Isto,* 83.
[92] Аноним, Покушај атентата на председника владе Г.Др. М. Стојадиновића, *Правда*, 7.3.1936,1.
[93] Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića (1935– 1937),* Beograd, 1985*,*141.
[94] *Isto*, 181.

Стојадиновића на повлачење закона из процедуре.[95] С друге стране, Српска православна црква и Исламска верска заједница су биле регулисане већ наведеним *Законима*. [96]

У јесен 1938. године, владало је мишљење да је ситуација погодна да се одрже избори за нову Народну скупштину.[97] После ових избора, Кнез Павле је значајно продубио своје везе са Мачеком, са којим је комуницирао преко посредника Ивана Шубашића. У Загреб је у децембру 1938. године, мимо Стојадиновићевог знања, а уз одобрење Кнеза Павла, на преговор са представницима Хрватске сељачке странке дошао Драгиша Цветковић, који је дошао на место Милана Стојадиновић. Одласком Стојадиновића уклоњени су спољни фашистички симболи, али и страх од увођења диктатуре и фашизма, јер се верује да је Стојадиновић имао тајне договоре са италијанским министром иностраних послова Галеацо Ћаном кад је 1939. године боравио у Југославији. [98] Стојадиновићев одлазак у Берлин 1938. године, коментарисан је и у штампи тога времена, па је тако навођено да је Стојадиновића „Званични и незванични Рајх свугде дочекивао са ретком срдачношћу...“[99] Треба нагласити да је штампа тада углавном благонаклоно гледала на Стојадиновићеву спољну и унутрашњу политику. Веровало се да је споразумом са Немачком и Италијом, Стојадиновић обезбедио мир у земљи, што се у будућности показало као нетачно.[100]

Избори 1938. године били су последњи парламентарни избори у Краљевини Југославији у међуратном периоду. Идуће године долази до распарчавања земље, након споразума Цветковић–Мачек, када је основана Бановина Хрватска, о чему ће више речи бити у наставку рада. То је био један од првих корака ка расцепу вештачке творевине каква је била Краљевина Југославија.

Током 1941. године, претходни председник Владе, Милан Стојадиновић, изручен је британским властима, након заточеништва на Руднику, Карану и Илици, одакле је пребачен у Грчку, па потом у Велику Британију, услед сазнања да је учествовао у планирању рушења Владе у корист нацистичке инвазије. [101] Тада се Југославија нашла на мети обрачунавања великих сила. Одлука да се Југославија распарча, а њене територије доделе чланицама Осовине донета је на седници нацистичког војног врха кад је Хитлер донео одлуку о оружаном нападу, а под изговором да је Југославија угрозила интересе Рајха јер је сменом Владе одбацила своје обавезе преузете Бечким протоколом,[102] чиме је истовремено одбацила и своју војну неутралност.[103]Наиме, Совјети нису желели неутралну Југославију, па је Влада Краљевине Југославије имала идеју учвршћивања односа са Грчком, Турском и Британијом, што би онемогућило ширење Совијета на Балкану, за које је било питање момента кад ће да уђу у рат са Немачком.[104] Југословенска неутралност није одговарала ни Сједињеним Државама ни Великој Британији које су тежиле да је приволе Савезницама, али ни Немачкој ни Италији, које су тежиле да натерају Кнеза Павла, да потпише

---

[95] *Isto,* 209.
[96] Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918– 1941.*, *Политика и стваралаштво, Део 3*, Београд, 1997.
[97] *Isto,* 212– 214.
[98] Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića (1935– 1937*), Beograd, 1985, 221.
[99] Аноним,Одјек посете Берлину, *Грађанин* (10.2.1938.), 1.
[100] Радовановић П. Кара, Спасили светски мир, *Грађанин* (10.4.1938), 1– 2.
[101] Више о томе у: Веселин Ђуретић „Стојадиновић у Британском егзилу“, *Историјски записи XXIX, 1976/1*, (1976), 43– 62.
[102] Краљевина Југославија је 25. марта 1941.године приступила савезу Немачке, Италије и Јапана (Тројном пакту) потписавши Бечки протокол, у аустријском дворцу Белеведере, Драгиша Цветковић и Александар Цинцар Марковић потписали су протокол по ком је Краљевина Југославија постигла своју војну неутралност, али је самим тим и делимично приступила Тројном пакту сила Осовине. Потписници Протокола са стране сила Осовине били су фон Рибентроп, гроф Ћано и јапански амбасадор у Берлину Ошима. (Аноним, Утврђивање односа између Југославије, Немачког Рајха и Италије, Политика (26.3.1941) 1)
[103]Драган Алексић, *„Подела Краљевине Југославије 1941. године у светлу Међународног права, Срби и Југославија,“ Срби и Југославија. Држава, друштво, политика (2007),*, 52.
[104] Jacob Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934– 1941*, Rijeka, 1972, 212

приступање Југославије Тројном пакту.[105]Након што је Краљ Петар II преузео власт, први акт је био разрешење старе и стварање нове Владе, при чему је нова Влада успоставила везу између Срба и врховне државне управе, а на њеном челу се нашао генерал Душан Симовић. Тај догађај је, како је наведено, био један од разлога за Хитлеров оружани напад на Краљевину Југославију. Ипак, промена Владе није била новина за Краљевину Југославију, која је за време свог постојања од 22 године, променила 39 влада.[106] Вероватно је и таква врста дисконтинуитета за Хитлера значила да је Краљевина Југославија непоуздан савезник. Хитлер је напао Краљевину Југославију 6.4.1941. године, када званично почиње рат, и неминовни пут у уништење сна Краља Александра, оваплоћеног, и пропагираног у његовим, наводно, последњим речима „Чувајте ми Југославију“ (Слика 13.) Ова мисао, макар настала и у пропагандним круговима Краљевине Југославије, представља фундамент националне идеје интегралног југословенства, за коју се Краљ Александар залагао, а која своја мисаона упоришта има још у времену стварања првих модерних нација.

Слика 13. Разгледница „Чувајте Југославију“, 1935. година.

3.1 Идеја интегралног Југословенства

За време Првог Светског рата изнедрила је идеја стварања заједничке југословенске државе, али и идеја концепције њеног уређења на бази југословенства, као основне националне идеје, односно националног идентитета. У настанку нације и обликовању цивилног друштва, модерна је као процес дугог трајања, имала велику улогу. На појаву грађанског друштва и нације утицали су просветитељство, индустријска револуција, индустријализација, развој капиталистичке привреде и капитала, и буржоаске револуције. Стога може да се каже да је модерна, епоха нација, националних заједница и национализма. Модерна епоха је створила услове за појаву психолошких чиниоца везаних за национални идентитет, у које спадају национална воља, националност и национализам.[107] Антон Смит национализам детерминише као: „Идеолошки покрет чији је циљ постизање или одржавање аутономије, јединства и идентитета друштвене групе за коју се сматра да сачињава нацију.“[108] Он национализам у својству идеологије повезује, пре свега са националним идентитетом, у чијој основи се баштини мит о јединствености једног народа, који поседује незамењиве културне вредности.[109] Стога, да би се одређена нација уопште појавила, и у процесима друштвене интеграције развијала, било је неопходно постојање

[105] *Isto,* 217.
[106] Владан Јовановић, *Југословенска држава и Јужна Србија 1918– 1929*, Београд, 2002, 67.
[107] Више о овоме у: Benedikt Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, Zagreb 1990; Eric J. Hobsbawm, Nacije i nacionalizam, Zagreb 1993; Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet,* Beograd, 2010; Petar Korunić, „Fenomen nacije: porijeklo, integracija i razvoj,“ *Historijski zbornik, vol. 53* (2000), 49– 100;
[108] Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet,* Beograd, 2010, 85.
[109] *Isto,* 6.

одређеног народа који поседује заједничку прошлост.[110]

У чувеном предавању „Шта је нација?“ одржаном на Сорбони 1882. године, француски научник и писац Ернст Ренан, посебно наглашава важност колективног памћења у одржању идеје нације.[111] Из тога проистиче и стварања колективног несвесног, базираног на заједничким, пре свега духовним упориштима. Ипак, кад је реч о нацијама насталим под окриљем југословенског духа, та упоришта никада нису имала здраве, и на јединству засноване темеље. Иако националистичка идеологија може да се сврста под питому идеологију, исто тако може да подразумева и асимилационизам који полази од тезе да су односи међу нацијама нескладни. Циљ обе идеологије је национална интеграција.[112] Па стога, кад је реч о југословенству као националној идеји, потребно је узети у обзир да се она базирала на идеји самоопредељења малих народа, при чему је национална идеја као основа формирања европских нација постојала од позног 18. и током целог 19. века. [113] У основи југословенства као националне идеје, био је јужнословенски идентитет одређен истицањем идеје о солидарности и сарадњи јужнословенских народа, националним ексепционализмом, уверењем у заједничке словенске родословне структуре и пра–словенско заједништво, као и истицањем идеје о стварању заједничких културних основа око којих би се удружили сви јужнословенски народи.[114]

У случају југословенске националне идеје, која је настала у политичким оквирима Хабзбуршке монархије као тежња ка формирању наионалне свести словенских народа, постављало се питање да ли она подразумева задржавање националних идентитета српског и хрватског, или асимилације једног народа од стране другог, што је било кључно питање до краја двадесетог века.[115] Кад је реч о југословенству као државној идеји, истакла су се два фундаментална става.[116] Први став се базирао на унитаризму, који је подразумевао народно јединство, и бранио тезу да један народ треба да има јединствену државу. Други став се базирао на федерализму, на бази историјско–административних традиција. Кад се стварала држава Срба, Хрвата и Словенаца први став је добио супрематију, при чему се истицало јединство народа у јединственој држави, и с тим уверењем донет је „Видовдански устав“ 1928. године и уведено централистичко уређење државе. Ипак, централистички систем, у унитарној држави, није одговарао Хрватима, који су врло брзо постали противници народног јединства и југословенске идеологије.[117]

Идеологија свесловенства, коју је првобитно дефинисао чешки историчар и политичар Јан Палацки, увела је појам словенске узајамности у време модерних европских националних покрета, полажући наде у будућност јединства и заједничке културне мисије словенског света. Ова романтичарска и епска визија јужнословенског заједништва своју визуелну кодификацију доживљава у колосалном платну Алфонса Мухе „Словенска апотеоза” из 1926. године, које у духу визуелне културе епохе слави заједничке митске и духовне родословне структуре словенске породице (Слика 14.). Међутим, док је на Мухиној композицији ова идеја представљена кроз тријумфалну уметничку хармонију и прожимање различитости, званична државна политика интегралног југословенства након 6. јануара 1929. године брутално је реинтерпретирала тај идеализам, користећи га за радикално спровођење етничког унитаризма. [118]

---

[110] Petar Korunić, „Fenomen nacije: porijeklo, integracija i razvoj,“ *Historijski zbornik, vol. 53* (2000), 60.
[111] Alaida Asman, *Duga senka prošlosti,* Beograd, 2011, 40– 43.
[112] Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika,* Zagreb, 1988, 34– 38
[113] Више о национализму у: Ernest Geller, *Nations and Nationalism*, New York, 2009.
[114] Petar Korunić, „Fenomen nacije: porijeklo, integracija i razvoj,“ *Historijski zbornik, vol. 53* (2000), 82.
[115] Више о томе у: Ignjatović Aleksandar, „Između politike i kulture: Integralno jugoslovenstvo i likovna umetnost“, Zbornik seminara za studije moderne umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu 6 (2010), 8–9.
[116] Ранка Гашић, „Концепција југословенства у Новој Европи“ *Нова Европа 1920– 1941* (2009), 141.
[117] Владимир Ћоровић, Питање преуређења државе, *Српски глас* (16.11.1939), 6.
[118] Aleksandar Ignjatović, Jugoslovenstvo u arhitekturi, (1904– 1941), Beograd, 2007, 27.

Слика 14. Алфонс Муха, „Словенска апотеоза,“ уље на платну, 1926. године.

Идеологија интегралног југословенства, заснована на догми о етничком унитаризму, суштински је негирала посебности Јужних Словена, ради стварања хомогеног националног ткива.[119] У лингвистичком и филозофском погледу, појам *југословенство* уобличен је као својеврсни неологизам настао по узору на немачки термин *Slawentum,* што се директно асоцијативно везује за концепт *Deutschtum* из 1770. године, којим је у време раног немачког романтизма и модерног национализма означаван јединствен културни свет.[120] Та, у самој својој спрези противречна замисао, која тежи кохезији заједнице, али истовремено кроз административне притиске инсистира на визуелном идентитетском поништавању особености сродних народа, у економској и социјалној реалности Краљевине на дужи рок није била одржива.

Утемељивач романтичарске концепције нације, Јохан Готфрид Хердер је у својој филозофији историје човечанства, полагао наде у будућност јединства словенских народа.[121] С друге стране развијао се синкретистички модел знања о југословенству у 19. веку, од стране носилаца илирског покрета, Људевита Гаја и Драгутина Сељана. Гај је у том духу изнео:”…Илирске, дакле слоге начела захтјевају да се свеколико што тко имаде и што је његово чува, брани и уздржи, и да, ако се што год добра умножати и повекшати не може, да се баре оно што јесте нипошто не умали.“[122] На овај начин долази се до идеје о различитостима које се прожимају под капом исте идеје. Идеолози јужнословенске интеграције, државну подлогу југословенства видели су у аграрној економији, при чему се више водило рачуна о држави него о предузетништву и капитализму. Према томе, аграрна економија и рурална култура, основе су јужнословенских друштава до социјалистичке модернизације у другој половини 20. века.[123] Југословенски идентитет је стваран прожимањем културе, друштва и политике, али први отклон ка стабилизовању знања о југословенству омогућиле су научне институције 19. века, од којих је ”Југословенска академија знаности и умјетности”, основана у Загребу 1861. године, представљала најзначајнији механизам у тој интелектуалној конструкцији.[124] Који год центар да је био седиште гајења ових идеја, знање о југословенству уобличавало се увек као политичко, државничко знање.[125] Асимилација народа на бази идеје интегралног југословенства, спроводила се по угледу

[119] *Isto*, 34.
[120] Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918, Књ. 1,* Београд, 1989, 45–52.
[121] Drago Roksandić, „Jugoslovenstvo pre Jugoslavije“, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Beograd (2017), 27.
[122] Viktor Novak, *Antologija Jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, Beograd, 1930, 90.
[123] Drago, Roksandić, „Jugoslovenstvo pre Jugoslavije“, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Beograd (2017), 47.
[124] Aleksandar Ignjatović, Jugoslovenstvo u arhitekturi, (1904– 1941), Beograd, 2007, 27.
[125] *Isto.*

на сличне државне системе, но ипак стихијски, увођењем, тада модерног вида владавине, односно диктатуре. Диктатура коју је завео Краљ Александар I Карађорђевић имала је упориште у унитаризму, а своју намеру да дух југословенства овлада, спровео је брисањем историјских граница, и поделом земље на бановине, што је убрзало стапање различитих националних ентитета у јединствену југословенску нацију. Чак и након убиства главног носиоца ове идеје 1934. године, Краља Александра Карађорђевића, бановине као територијалне јединице су се одржале све до 1941. године. [126] Да је реч о вештачкој творевини, као што је речено у претходном поглављу, говори чињеница да су уређење Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца обележили стални сукоби, пре свега јер су Срби сматрали Краљевину природним продужетком своје постојбине, док су Хрвати и Словенци сматрали нову државу местом новог националног окупљања. Срби су централизам видели као једино могуће решење, док су Хрвати били за федералну државу. Стварно јединство никада није постојало, већ је оно било политичко–пропагандна потреба што се посебно очитавало у образовању, спорту, ефемерним прославама и штампи (Слика 15.)

Ипак, постоје аутори који су у Југословенству видели будућност, реалност која има своје историјске корене, историјске садржаје и историјско трајање.[127] Ипак, историја је показала да таква идеја никад није била одржива. На основу досадашњих историографских полазишта, ову мултиетничку и мултинационалну државу, од свог оснивања, па све до њеног распада, константно су карактерисали проблеми кад је реч о националном јединству и схватању југословенства као заједничке идеологије, а административна подела на бановине, је само продубила тај јаз између народа који су чинили Краљевину Југославију.

Слика 15. Насловна страна часописа *Југословенче* од септембра 1931. године.

[126] Aleksandar Ignjatović, Jugoslovenstvo u arhitekturi, (1904– 1941), Beograd, 2007, 27.
[127] Димитрије Вујовић, „О Југословенству (уз седамдесету годишњицу формирања Југославије)“, *Историјски записи LXI* (1988), 7– 9.

4. АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ НА БАНОВИНЕ

Административна реформа и покушај визуелног кодификовања државног заједништва пронашли су свој непосредан одјек и у тадашњем образовном систему, поставши интегрални део јавне визуелне пропаганде Краљевине. Најексплицитније сведочанство овог феномена у друштвеном животу представља школска приредба одржана у Београду 1935. године, на којој девојчице одевене у уједначене беле хаљине око струка носе ленте са именима девет новоформираних области (Слика 16.). Свака од њих тиме постаје материјална персонификација једне бановине, док у средишту ове живе алегоријске композиције стоји фигура која симболизује Југославију. Њен раширени заштитнички гест над децом која репрезентују потамонимски преуређене територије, под будним визуелним надзором портрета покојног Краља Александра у позадини, јасно приказује жељу власти да у колективну свест младих утисне привид о јединству југословенске нације под окриљем монархије. Оваква ефемерна сценска поставка материјално доказује како се административна подела земље није задржала само у канцеларијама Техничких одељења, већ је у потпуности инструментализована као ликовно и сценско средство за потискивање регионалних и завичајних разлика у корист званичне државне идентитетске нивелизације.

Слика 16. Школска приредба у Београду 1935. са персонификацијом бановина и „Југославијом која их грли“.

Дуални карактер Бановина као управних, и истовремено као идеолошко– географских целина, огледа се пре свега у њиховим називима, по подручним доминантним рекама, и управо је одабир тих географских одредница био стратешки чин симболичке интеграције различитих области у јединствени државни оквир, чиме је административна подела попримила идентитетску димензију. У наставку поглавља биће размотрена функција банских управа као основних административних јединица, као и значај река по којима су бановине добиле име кроз историју, чиме се истичу прагматични и идеолошки аспекти ове територијалне организације, а у циљу реафирмисања механизма интегралног југословенства, чији је циљ био да потисне регионалне и националне разлике и афирмише јединствену југословенску нацију, са заједничком прошлошћу и управом као круном тог јединства.

4.1 Банска управа

У функционалном смислу, управа је дејствовала као инструмент непосредног извршавања закона и државних прописа кроз доношење решења и спровођење материјално– техничких радњи. Унутар централистичког уређења Краљевине Југославије, управни органи су дуго задржали статус ауторитативне власти подређене вољи монарха.[128] Централистичка власт Краљевине Југославије имала је проблем, јер су управни органи имали статус ауторитативне управе, у виду државне власти, па су стога спроводили ставове наредбодавца, Краља.[129] Када су 1929. године бановине замениле пређашње области, донети *Закон о изменама и допунама Закона о унутрашњој управи* имао је за примарни циљ да кроз увођење нових функција бана трајно учврсти принцип недељивости извршне власти.

Закон о банској управи од 7. новембра 1929. године дефинитивно је демантовао илузије о обнављању локалне самоуправе, будући да је банску администрацију конституисао као строго централизовану државну, а не самоуправну установу.[130] Овај правни акт је прецизно регулисао унутрашњу поделу на одељења, одређујући дужности помоћника бана и начелника, које је краљевским указом постављао монарх на предлог ресорних министара. Сви начелници одељења били су државни чиновници са високом факултетском спремом, који су кроз Начелничке конференције руководили целокупним административним и привредним животом покрајине. [131] На основу *Закона о банској управи*, види се да се послови банске управе могу поделити на државне и бановинске. Послови које врше бановине везани су за унапређење пољопривреде, технике у виду пројектовања и изградње, као и одржавања бановинских путева и мостова, државних и бановинских зграда и архитектонских објеката, уређење водених токова и канализације. У ове послове је спадао и надзор над акционарским и командантним друштвима, привредним и кредитним задругама, као и послови који се односе на трговачке, индустријске и занатске коморе. Такође, банска управа се бавила пошумљавањем, вршила надзор над самоуправним црквеним и вакуфским шумама и рудницима. Бавила се и заштитом на раду, надзором над социјалним установама, болницама, лечилиштима, школама.[132] Представник опште управне власти био је бан,[133] према *Закону о називу и подели Краљевине на управна подрчја* и *Закону о банској управи*. Према томе, бан је био представник Краљевске Владе и извршилац највише политичке и опште управне власти у бановини.

Бан је вршио послове везане за буџет, био је представник Бановине у правном смислу, али је и управљао имовином која је била под бановинском управом.[134] Према *Закону о банској управи* постојале су, како је речено, и Начелничке конференције, на којима се расправљало о начелним питањима, а њима је руководио Бан или његов заменик.[135] Према *Упутству за израду бановинског буџета*, издатом од стране Министарства финансија, бановине су посматране као

---

[128] „Uprava“, *Pravni leksikon*, Zagreb (2007), 1685; Gi Breban, *Administrativno pravo Francuske*, Podgorica, 2002, 148.

[129] Stipica Grgić, *Uprava u Savskoj banovini (1929– 1939): Između državnog centralizma i supsidijarnosti,* doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2014, 35.

[130] Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930– 1935*, Ljubljana, 2006, 21.

[131] *Исто*, 13.

[132] Дејан Лучић *Бановински проблеми*, Нови Сад, 1931, 7.

[133] Указом Краља за прве банове постављени су: За бана Дравске бановине Душан Сернец, професор Универзитета у Љубљани и бивши министар грађевина, за бана Савске бановине Јосип Шиловић, професор загребачког Универзитета и члан Врховног законодавног савтеа, за бана Врбаске бановине Светислав Милосављевић, министар у пензији, за бана Приморксе бановине Иво Тартаља, адвокат и подпредседник сплитске општине, за бана Дринске бановине Велимир Поповић, министар у пензији, за бана Зетске бановине Крста Смиљанић, армијски генерал у пензији, за бана Дунавске бановине Дака Поповић, бивши министар аграра, за бана Моравске бановине Ђорђе Несторовић, државни саветник у пензији и члан Врховног законодавног Савета, и за бана Вардарске бановине, Живојин Лазић, помоћник министра унутрашњих послова (Аноним, Указ о бановима, *Правда* (11.10.1930), 3).

[134] Дејан Лучић *Бановински проблеми*, Нови Сад, 1931, 8– 9.

[135] Исто,16.

административне јединице.[136] Сходно овим смерницама, бановински буџети, који су се пунили наплатом локалних такси и трошарина, били су под потпуном контролом државног врха.[137] За спровођење континуираног надзора у крајевима удаљеним од примарних седишта бановина, оформљена је мрежа окружних инспектората,[138] у Марибору, Вараждину, Огулину, Осијеку, Бихаћу, Јајцу, Мостару, Тузли, Ужицу, Шапцу, Бијелом Пољу, Дубровнику, Косовској Митровици, Великом Бечкереку, Крагујевцу, Смедереву, Сомбору, Зајечару, Крушевцу, Битољу, Призрену и Штипу.[139]

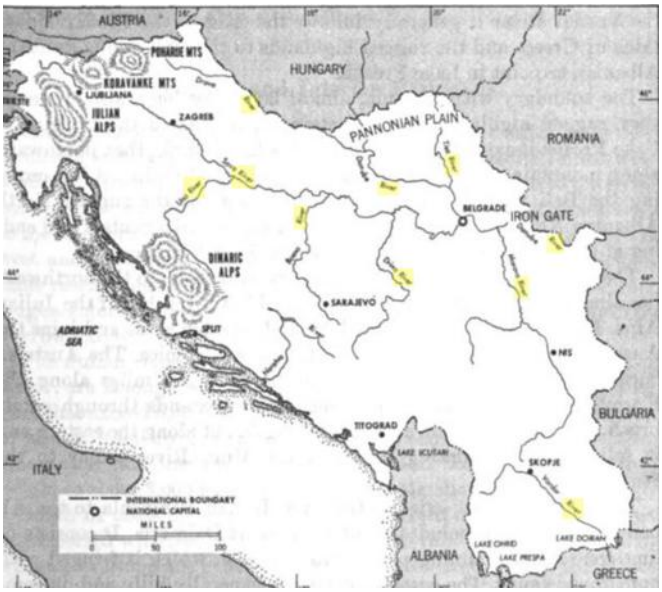
Једнообразна унутрашња структура Краљевских банских управа почивала је на поједностављеној подели на осам ресорних одељења која су истовремено формирана у свим центрима. Док су се Опште, Управно, Финансијско, Просветно, Пољопривредно и Одељење за социјалну политику бавила бирократском евиденцијом грађанског стања, јавном безбедношћу, ветеринарством, школством и социјалном заштитом становништва, историјско– уметничка анализа овај механизам деконструише превасходно кроз деловање Техничког одељења и Одељења за трговину, обрт и индустрију. Послови Техничких одељења обухватали су широке надлежности у домену пројектовања и изградње, одржавања путева и мостова, уређења водених токова и канализационих мрежа, али пре свега подизања државних и бановинских јавних објеката. За ужу уметничку артикулацију градитељског фонда од пресудног је значаја била унутрашња типолошка подела Техничког одељења, које се гранало на Одсек за путеве, мостове и железнице, Хидротехнички одсек, те Одсек за архитектонске и електромашинске радове. Оваква институционална поставка јасно индицира да је стварање бановина превазилазило круте територијално– управне функције.[140]

Бановински систем је дејствовао као комплексан просторни и симболички инструмент власти унутар којег је строго ограничена регионална аутономија била компензована интензивном грађевинском активношћу Техничких одељења, чији су реализовани објекти у простору, најчешће, уметнички репрезентовали званичну државну идеологију.[141] Такав административни карактер банских управа, заснован на једнообразности и строгој централној контроли, нераздвојан је од ширег покушаја нове картографске и симболичке трансформације простора Монархије. Да би се разумела уметничка улога палата које су ова одељења подизала у урбаним језгрима, потребно је анализирати ономастичку логику државног програма, унутар којег одлука о именовању територијалних јединица по речним токовима представља први корак ка стварању конзистентног визуелног и просторног мита о заједничкој земљи.

[136] *Banovi Kraljevine Jugoslavije,* Beograd; Bačka Palanka, 2019,20.
[137] *Isto,* 21.
[138] *Banovi Kraljevine Jugoslavije,*Beograd; Bačka Palanka, 2019, 23.
[139] *Службене новине Краљевине Југославије* (25. 10. 1929), 5– 6.
[140] Јанко Врачар Јанко, Милица Радојчић*, Врбаска бановина 1929– 1941, Бања Лука, 2010*,18– 19.
[141] *Banovi Kraljevine Jugoslavije,Beograd; Bačka Palanka, 2019*, 27.

4.2 Потамоними у именима бановина као административних јединица

Успостављање заједничког државног идентитета Краљевине Југославије захтевало је дефинисање новог просторног контекста који би потиснуо дотадашње националне и покрајинске границе.[142] Специфичан корак у овом територијалном инжењерингу представља увођење потамонима (Слика 17.), будући да су нове административне јединице, уз карактеристичан изузетак Приморске бановине одређене њеним поморским положајем, понеле имена највећих река које су протицале кроз њихова подручја.[143] Оправданост оваквог именовања територијалних јединица, поједини аутори виде у томе што је немогуће одвојити природну средину од конституисања система власти и моћи.[144]

Слика 17. Топографска карта Краљевине Југославије са доминантним речним сливовима.

Ослањајући се на дугу традицију коришћења речних токова као природних и територијалних демаркационих линија још од римског доба, државне власти су преузеле концепт природних граница *limites naturales*.[145] Овај модел, развијен у западноевропској картографији ради прагматичне дефиниције простора, у међуратној пракси је инструментализован са циљем да природа замени историју, односно да се кроз флуидност и географски континуитет река потисну

[142] Љубодраг Димић,„Бан Светислав Тиса Милосављевић, културне прилике и културна политика у Врбаској бановни 1929–1934“, *Светислав Тиса Милосављевић, зборник радова*, Бања Лука, 2006, 159.
[143] Ономастичка област која се бави проучавањем имена свих водених објеката назива се хидронимија. Хидроними су називи којима се сучељавају интердисциплинарни елементи, односно то су властита географска имена са лингвистичким садржајем, допуњеним етнографским и историјским чиниоцима. У оквиру хидронима, имена река представљају потамоними. (Звездана Павловић, *Хидронимски систем слива Јужне Мораве*, Београд, 1994, 9; Вељко Брборић, "Називи насељених места, њихови етници и ктетици у правописним речницима српског језика", *Развојни процеси и иновације у српском језику, 1* (2009), 327– 339).
[144] Drago Roksandić, „Posavska krajina/granica do 1718. do 1739.“, *Ekonomska i ekohistorija 3* (2007), 63.
[145] Derek Keene, „Towns and the Growth of Trade“, *The New Cambridge Medieval History, vol. 4/1: c. 1024–c. 1198,* ed. David Luscombe and Jonathan Riley–Smith (2004.), 47–64; Sarah J. Popelkaa, Laurence C. Smith, „Rivers as political borders: a new subnational geospatial dataset“, Water Policy 22 (2020), 294.

вековни културни и верски дисконтинуитети јужнословенских народа.[146] Како су реке одувек биле део меморијског пејзажа,[147] не чуди што је административна подела Краљевине Југославије извршена на основу оваквих доминантних територијалних особености. Сваки појединачни потамоним усађен у мапу бановина баштинио је специфичан историјски и геостратешки значај који је режим настојао да асимилује унутар новог система..[148]

Име Дунавске бановине рефлектује улогу Дунава као природне и економске осовине севера, чији се симболички карактер касније преточио и у архитектонску концепцију новосадске Банске палате, замишљене у форми велике беле речне лађе.[149] Назив Савске бановине користио је староевропску хидронимију реке Саве која је вековима дејствовала као просторни маркер одбране и повезивања, служећи као симболички мост између различитих региона.[150] Потамоним Зета, чији несловенски корен метафорички означава пролаз кроз планински кланац, искоришћен је за евоцирање локалне државноправне традиције унутар ширег идентитетског круга Монархије.[151]

Највећи речни слив Србије одредио је име Моравске бановине, при чему је Морава, као вековно поприште и осовина српског југа, у званичној реторици трансформисана у симбол органског повезивања унутрашњости земље.[152] Слично томе, Вардарска бановина је именована према главној саобраћајној артерији југа, где је река Вардар, дубоко везана за историјску епику и косовски мит, постала кључни просторни маркер у идентитетском корпусу покрајине.[153]

Називи Врбаске и Дравске бановине послужили су за означавање унутрашње кохезије и привредне важности западнобосанских[154] и словеначких области, при чему је Драва[155], као

---

[146]Sarah J. Popelkaa, Laurence C. Smith, „Rivers as political borders: a new subnational geospatial dataset“, Water Policy 22 (2020), 294

[147] Више о теми меморијског пејзажа у: Milan Popadić, *Kako da razgovaramo sa spomenicima? Lični pokušaj,* Beograd, 2025.

[148] Моравска дивизија основана је још у 19. веку уредбом Милана Обреновића о „Формацији целе војске“, док су Дунавска и Дринска дивизија постојале за време Балканских ратова. Дравска дивизија је уништена током Априлског рата 1941. године, а постојале су и Савска, Брегалничка, Босанска, Јадранска, Зетска, Шумадијска, Косовска, Моравска, Осијечка, Потиска, Тимочка, Врбашка и Вардарска дивизија (Више о томе у: Mile Bjelajac, Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918– 1921, Beograd, 1988; Marijan F. Kranjc , „Kako je dravska divizija vojske "Kraljevine Jugoslavije organizirala obrambo in 1941. leta branila Prlekijo“, *Zgodovinski listi/*2007 (2007),123– 143).

[149] Више о историјском значају реке Дунав у: Ивана Лукнар, „Дунав као спона између Србије и Европе,“ у: Зоран Милошевић, Миша Стојадиновић *Европа и Дунав: Дунав у геополитичким стратегијама европских држава* (2023), 328; Сања Шуљагић, „Значај реке Дунав у дефинисању идентитета српског народа“, у: Зоран Милошевић, Миша Стојадиновић *Европа и Дунав: Дунав у геополитичким стратегијама европских држава* (2023),295– 324.

[150] Више о историјском значају реке Саве у: Udolph Jürgen „Alteuropa in Kroatien: der Name der Sava/Save“, *FOC 12–13* (2003–2004), 525; Marjeta Šašel Kos, „Reka kot božanstvo – Sava v antiki“, *Ukročena lepotica: Sava in njene zgodbe* (2009), 44; Marija Karbić, Bruno Škreblin, „Grad na rijeci ili pored nje: srednjovjekovni Zagreb i rijeka Sava“,u: ur. Branko Ostajmer , *Rijeka Sava u povijesti* (2015),178.

[151] Више о потамониму Зета у: Драгољуб Драгојловић, „Име Зета– Зента у светлости балканских језичких реликата“, *Историјски записи 3– 4/1970* (1970), 298; Bojan Novaković, „Dolcea– Genta– Praevalis“, *Philologia 5(1)* (2021), 122; Драгољуб Драгојловић, „Име Зета– Зента у светлости балканских језичких реликата“, *Историјски записи 3– 4/1970* (1970), 297– 306.

[152] Више о симболици реке Мораве у: Звездана Павловић, *Хидронимски систем слива Јужне Мораве*, Београд, 1994,16– 17; „Војна географија Полострова Илирског“, у: *Ратник– Лист за војне науке, новости и књижевност, св.10, год.1* (1879), 619.

[153] Више о симболици реке Вардар у: Св. Томић, „Из Старе Србије“, *Нова Искра* (1.5.1906),140; Vladimir Orel, *A Handbook of Germanic Etymology*. Leiden, Netherlands, 2003, 392; Сава Рачета, „Сердарева кћи“, *Братство VI* (1894),139.

[154] О значају реке Врбас видети у : Malina Čvoro, „The study of particularity of Banja Luka waterfront in view of defining the course of its future development“, *International Conference on Contemporary Theory and Practice in Construction*, *vol. 13, no. 1, p. 0* (2018), 373.

[155] О симболици реке Драве у: Snoj, Marko (2009). *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan. p. 124; Nataša Kolar, “Plovba po Dravi v prvi polovici 19. stoletja“, *Kronika Ljubljana letnik 40, številka 3* (1992), 185;

заштићено историјско налазиште злата, уносила конотацију економске моћи државе. Дринска бановина је кроз потамоним Дрина у своју срж сублимирала сложену војничку и ослободилачку епику, која је служила као важан идеолошки подтекст југословенства.[156]Приморска бановина уводи специфичан поморски и медитерански идентитет, где је излаз на море третиран као кључна природна и стратешка одредница региона која је имала задатак да нагласи значај поморских комуникација и отвореност државе ка западноплитичком и културном кругу.

Проучавање потамонимске топонимије отвара простор за разумевање и уметничке морфологије бановинског градитељства, будући да се концепт територијалне поделе према речним токовима доследно рефлектовао и кроз дубоки ликовни дуализам јавних објеката. Истраживање изведених структура демаскира чињеницу да је изградња на простору бановина оголила прокламовани унитарни мит о природном и јединственом државном простору, који су ове административне јединице, чак и својим именима, покушале да симулирају. Ако се узму за пример, конкретно, управне зграде бановина, на терену се ствара раскорак између два супротстављена визуелна модела. У Дринској, Дравској, Моравској и Савској бановини, упркос, административни апарат се трајно задржао унутар старијих, традиционалних историцистичких зграда, чиме је визуелни континуитет власти у овим консолидованим срединама свесно везан за прећашње академске и хабзбуршке градитељске матрице. Насупрот овом традиционалном моделу институционалне адаптације, Дунавска, Врбаска, Вардарска, Приморска и Зетска бановина добиле су потпуно нове управне објекте, чија је архитектура наменски уобличавана у директној зависности од специфичних географских и културних одредница поднебља где су подизане. Тек у овом другом моделу потамонимски концепт задобија своју стварну просторну материјализацију, где хоризонтална флуидност Брашованове „панонске лађе" у Дунавској бановини, репрезентативни урбанистички склоп уобличен у националном духу у долини Врбаса, комплексни ликовни компромис у Вардарској бановини, те строги функционализам белог медитеранског камена у Сплиту, као и рустични волумени интегрисани у планински крајолик Зете, показују да је нова изградња наменски вођена карактеристикама природног амбијента. На тај начин, управне зграде бановина су постале материјални израз настојања да се, упркос различитим историјским, географским и културним особеностима појединих подручја, успостави визуелно препознатљива представа јединственог југословенског простор, у чијем су обликовању природне географске одреднице, садржане и у називима бановина, добиле своје архитектонско и урбанистичко утелотворење.

Matija Zorn, „The economic role of the Drava river in Slovenia: from navigation to hydropower," *Podravina, Volumen 17, broj 33* (2018.), 32 – 62; Milan Bidovec, Miha Jeršek, „Zlato iz dravskih naplavin", *Supplementum 3* (2006), 454.

[156] Више о стратешком значају реке Дрине у: Братислав Теиновић, „Преглед српско– турског ратовања на Дрини (1804–1815)", *Војноисторијски гласник 2/2020* (2020), 30; Назив „Drinus" неки аутори везују за Келте (Више о томе у: Александар Лома, „Прилог проучавању античког слоја у хидронимији Северозападне Србије", *Четврта Југословенска ономастичка конференца,* (1981), 101– 113.)

5. БАНОВИНЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

5.1 САВСКА БАНОВИНА

…"Teče, teče bistra voda, ime joj je Sava,
teče, teče bistra voda, ime joj je Sava.
Po njoj plovi šejka lađa srebrom okovana,
po njoj plovi šejka lađa srebrom okovana."

Hrvatska narodna pesma

Слика 18. Карта Савске бановине.

Савска бановина (Слика 18.) била је ограничена са северне стране до реке Муре границом са Дравском бановином. Потом је граница ишла реком Муром и даље државном границом према Мађарској до места где Мура напушта реку Драву, одакле је ишла Дравом и Дунавом до северне границе среза илок. Од реке Дунава, до реке Саве граница је ишла источном границом срезова: Вуковар, Винковци и Жупања, обухватајући ове срезове. Потом је ишла реком Савом до Уне, а потом Уном до североисточне границе среза Двор. Од овог места до Јадранског мора граница је ишла јужном границом срезова Костајница, Петриња,Глина, Вргин Мост, југоисточном границом среза Војнић и источном границом срезова Слуњ, Кореница, и Доњи Лапац. Даље је граница ишла јужном границом срезова Грачац и Госпић. Од обале је граница ишла теснацом Љубашким, каналом Нова Пољана, између острва Моан и Планик и северно од острва Олиб и Силва до државне границе на Јадранском мору.[157]

Простирала на површини од 40.536 km²[158], и својом површином била је највећа од свих

[157] *Закон о подели Краљевине на управна подручја*, Београд, 1933, 6; Аноним, Ново уређење Краљевине Југославије, *Правда* (5.10.1929), 1.
[158] *Banovi Kraljevine Jugoslavije*, Beograd; Bačka Palanka, 2019, 202.

девет бановина. У преко 90 % своје територије поклапала се са границама Краљевине Хрватске и Славоније која је постојала за време Аустро–Угарске власти, односно са Банском Хрватском проширеном 1881. године. [159] Ова Бановина је поред административног центра Загреба, обухватала градове: Осијек, Карловац, Сушак, Вараждин, Вировитицу, Кастав, Бјеловар, Копривницу, Славонску Пожегу, Крижевце, Раб, Петрињу, Паг, Нову Градишку, Карлобаг, Сењ, Крк, Бакар, Костајницу, Иванићград.[160] Загреб није био само административно седиште, колико политичка престоница око које се окупљао хрватски народ.[161] По броју општина водећи су били котари Славоније и Срема, услед развијене пољопривреде, за разлику од западног дела Савске бановине. [162] Према попису становништва из 1931. године највише становника је имао котар Загреб са 64.314 становника, Бјеловар са 63.412 становника па потом Славонски Брод са 52.863 становника. [163] Исте године, на целом државном подручју било је 69 котара, и тиме је Савска бановина имала највише котара, односно срезова на свом подручју. Најмање су имале Приморска са 21, Дравска са 29, док је најближа Савској била Дунавска бановина са 61 котаром. Од 1938. па до оснивања Бановине Хрватске 1939. године, овај простор је имао 70 котарских јединица.[164] Први Бан Савске бановине био је Јосип Шиловић (Табела 1.).

Према вероисповести на простору Савске бановине, 1932. године, живело је 78,9% римокатолика, 19,1% православаца, који су углавном живели у Војнићу, Вргинмосту, Глини, Костајници и у срезу Градачац; потом 0,75 % припадника израелске вероисповести у Загребу и Осијеку, 0,66 % евангелиста који су претежно живели у Дарувару, Осијеку, Нашицама, Пакрацу, Гарешници и Загребу, потом 0,47 % припадника грчкокатоличке вере у Јастребарском срезу и у Броду. Муслимана је било 0,09% а осталих 0,02%. Према подацима из 1930. године у Савској бановини је било 6418 насељених места.[165]

БАНОВИНЕ	**БАНОВИ**
Савска бановина	Јосип Шиловић (1929– 1931); Иво Перовић (1931– 1934); Стеван Хаџи (вд) (1934); Марко Костренчић (1934– 1936); Стеван Хаџи (вд) (1936); Виктор Ружић (1936– 1938); Станоје Михалџић (вд) (1938– 1939); Иван Шубашић (1939– 1941)

Табела 1. Банови Савске бановине (Табела израђена на основу података у публикацији: *Banovi Kraljevine Jugoslavije,* Beograd; Bačka Palanka, 2019, 181– 217).

[159] Stipica Grgić, *Uprava u Savskoj banovini (1929– 1939): Između državnog centralizma i supsidijarnosti,* doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2014,15.
[160] *Banovi Kraljevine Jugoslavije*, Beograd; Bačka Palanka, 2019, 202.
[161] Stipica Grgić, *Uprava u Savskoj banovini (1929– 1939): Između državnog centralizma i supsidijarnosti,* doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2014, 154.
[162] *Isto,* 160.
[163] *Isto,* 161.
[164] *Isto,* 164.
[165] Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine,* Zagreb, 1932, 88.

Доношење Устава 1931. године поспешило је репресију према грађанским политичарима, па је тако након једног организованог политичког протеста, познатог као „Загребачке пунктације“ 1932. године, Мачек изложио шест тачака у циљу протеста против Шестојануарске диктатуре. Тада је Мачек затворен на три године, а убијен потпредседник Јосип Предавец.[166]Након марсејског атентата у потпуности се променила политичка сцена у Југославији. У то време је деловало да владе Милана Стојадиновића теже да реше хрватско питање. Упоредо с тим проблемом, све већу улогу играла је етно-култура чије манифестације добијају на значају након 1935. године, постајући носиоци отпора и хрватског националног идентитета.[167] Разлог томе је била ситуација у Савској бановини након парламентарних избора 1935. године, и општинских избора 1936. године кад је велику победу однела Хрватска сељачка странка. [168] Хрватска сељачка странка је у времену кад је активирана, основала специјалне организације за рад на селу попут *Сељачке слоге* и *Господарске слоге* у сфери просвете и културе, са радницима за социјална питања *Хрватски раднички савез*, а за родна питања *Женске удруге* и *Хрватско срце*, све у циљу очувања хрватске националне идеје, иако је у то време, као странка, званично била забрањена.[169] За ову странку је Милан Грол написао да то више није била „партија у народу него народ у партији”.[170]Подстицање задругарства и националног просветитељства вршено је и путем дневне штампе, попут гласила личана у Хрвасткој *Личке слоге,* које је излазило од 1934. до 1941. године, потом *Лички Хрват*, и друге. Након победе на општинским изборима 1936. године, Хрватска сељачка странка показала је да се противи политици државне унификације и централизације, иако је тежила да међусобно повеже општине у којој је узела власт, у циљу отпора државној власти. [171]

На челу Хрватске сељачке странке, након смрти Стјепана Радића, налазио се Влатко Мачек,[172] који је уживао велики ауторитет, што је допринело томе да странка постане извесна „држава у држави”. [173] Велика акција свргавања општинских управа у Савској бановини од стране Хрватске сељачке странке дешавала се у периоду од 1935. до средине 1936. године, што је проузроковало одлазак начелника и општинских већа са функције. Међутим, Државна власт је наредила да се поднете оставке не признају.[174] Из тог разлога, почетком 1938. године, унутар Господарске слоге, Хрватска сељачка странка, оснива *Заједницу хрватских управних општина*, у циљу повезивања и заједничког деловања. [175]

Занимљиво је да се Милан Стојадиновић готово уопште није састајао са Мачеком, осим 1937. на инсистирање Кнеза Павла, кад се сусрет десио у Словенији на имању породице Дојч–Мацељски. Стојадиновић је био мишљења да уколико додели министарска места члановима Хрватске сељачке странке, да ће привући и страначке прваке себи, но то се није десило. [176] Тек

---

[166] Suzana Leček, „Živjeti u diktaturi– hrvatska politika i društvo 1929– 1935.“, *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929– 1935* (2020), 109.

[167] Željko Karaula *Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2014, 32.

[168] Stipica Grgić, *Uprava u Savskoj banovini (1929– 1939): Između državnog centralizma i supsidijarnosti,* doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2014.,645– 646; Suzana Leček, „Živjeti u diktaturi– hrvatska politika i društvo 1929– 1935.“, *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929– 1935* (2020), 109.

[169] Jacob B. Hoptenr, *Jugoslavija u krizi 1934– 1941*.,Rijeka, 1972, 169.

[170] Милан Грол, Искушења демократије, Београд, 1990, 50.

[171] Stipica Grgić, *Uprava u Savskoj banovini (1929– 1939): Između državnog centralizma i supsidijarnosti,* doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2014, 645– 646.

[172] Више о политичкој личности Владка Мачека у: Ivo, Perić, *Vladko Maček: Politički portret*, Zagreb, 2003.

[173] Jacob B. Hoptenr, *Jugoslavija u krizi 1934– 1941*.,Rijeka, 1972., 169.

[174] Grgić Stipica, Uprava u Savskoj banovini (1929– 1939): Između državnog centralizma I supsidijarnosti, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2014, 574.

[175] Grgić Stipica, Uprava u Savskoj banovini (1929– 1939): Između državnog centralizma I supsidijarnosti, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2014, 645– 646.

[176] *Isto*, 569.

кад је на чело Владе ступио Драгиша Цветковић, дошло је до реалног помака кад је реч о хрватском питању. Споразум Цветковић– Мачек од 26.8.1939. године означио је крај периода централизма, и значио је политичко учешће хрватског народа и Хрватске сељачке странке као њеног представника у органима средишње државне власти. Овај Споразум, као и Уредба о Бановини Хрватској парафирани су истог датума, у предвечерје Другог светског рата.[177]

Кад је реч о развоју привреде на простору Савске бановине, у области индустрије, крајеви који су били под влашћу Аустро–Угарске, посебно Хрватска и Славонија, имали су здраву основу за подизање фабрика, но већином захваљујући страном капиталу. Тај тренд је настављен и након 1918. године. У међуратном периоду, индустрија на овим просторима се развијала у више етапа, на које су утицали политички догађаји, а целокупан развој био је у духу што брже зараде. [178] Од великог значаја за развој привреде уопште, био је развој банкарства, а Загреб је са својим банкама, пре свега, *Првом хрватском штедионицом*, *Југословенском уједињеном банком*, *Српском банком, Кредитном банком* и *Градском штедионицом*, представљао значајан финансијски центар Краљевине. Укидањем приватног банкарства, и *Уредбом* из 1934. године, све државне банке дошле су под окриље Министарства финансија, што им је дало могућност контроле над свим финансијским установама у Југославији.[179] До 1938. године по броју индустријских предузећа Савска бановина је била на првом месту у Краљевини, а тај број је износио око 600 предузећа текстилне, кожарске, дрвне, алкохолне и индустрије обуће.[180]

С друге стране спољна трговина Југославије базирала се претежно на извозу пољопривредних и сточарских производа, а увозу индустријских. Посебно повољно раздобље кад је реч о извозу у Савској бановини, трајало је до 1932. године. [181] За неометан увоз и извоз, али и као значајна саобраћајна веза, од значаја за Савску бановину, имала је прва железничка пруга Зидани Мост– Загреб– Сисак изграђена 1862. године као део пруге Беч– Љубљана– Трст.[182]

Од свих бановина, Савска је највеће расходе у прорачуну имала на социјалне и здравствене потребе, док је код других прво место било намењено техничким радовима.[183] Кад је реч о школству, према извештају Просветног одељења Савске бановине из 24.1. 1933. године, Банском већу у Загребу, у Савској бановини је до тад било 1782 основне школе од којих 17 приватних. У току 1932. подигнута је 21 школа. Учитељских школа је било 9, од којих једна приватна.[184] Како је свака општина била задужена за организовање школства, требало би нагласити да је на простору Савске бановине, све до 1936. године, важио *Закон о школама* из 1888. године. [185] До 1938. на простору Савске бановине било је 47 средњих стручних школа, 66 стручних продужних школа, и 9 периодичних јавних стручних курсева, односно укупно 122 школе са 1197 наставника и 14.113 ученика. Трговачке академије су постојале у Загребу, Сушаку, Осијеку, Карловцу и Дарувару са 1169 ученика, и дворазредне трговачке школе у Загребу и Чаковцу са 299 ученика. Државна поморска трговачка академија са машинским одсеком у Бакру имала је 195 ученика. У Државној средњој техничкој школи у Загребу постојао је архитектонско грађевински, електро технички и машински отсек са 241 учеником. У Државној женској стручној учитељској школи у Загребу било је 176 ученица. У занатским школама у Цриквеници, Костајници, Каству, Осијеку Сушаку и Пагу, Загребу, Сиску и на Рабу било је око 4988 ученика и ученица. Највећа препрека

[177] *Isto,* 637.
[178] Ivana Žebec Šilj, Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939. Godine, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2011, 45.
[179] *Isto,* 47.
[180] Н.Ш., Стање индустрије у Савској бановини на почетку 1938. године, *Правда* (30.1.1938), 16.
[181] Ivana Žebec Šilj, Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939. godine, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2011, 47.
[182] *Isto,*75.
[183] Stipica Grgić, *Uprava u Savskoj banovini (1929– 1939): Između državnog centralizma i supsidijarnosti*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2014, 434.
[184] Петковић Вуј., Хроника, *Учитељ* (1.2.1933), 480.
[185] Eugen Pusić, *Hrvatska središnja državna uprava i usporedni upravni sustavi,* Zagreb, 1997,167.

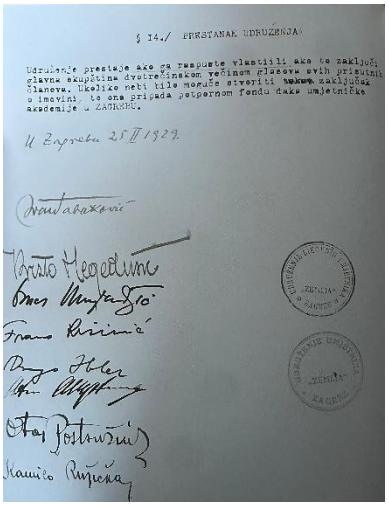
у организацији наставе у стручним школама био је недостатак школских зграда. Од стручних школа у Загребу само Државна средња техничка и Државна обртна школа у Загребу имале су своје зграде. Државна трговачка академија, Државна дворазредна трговачка школа и Државна женска стручна учитељска школа у Загребу биле су смештене у једној од највећих зграда те намене.[186] Загреб је био један од три универзитетска центра у Краљевини Југославији. Универзитет у Загребу је основан још 1669. године, и наставио је своју традицију, окупљајући студенте и професоре који су значајно допринели интелектуалном и културном животу Бановине.[187]

Између два рата, како је већ више пута речено, југословенска антиклерикална идеологија соколства била је веома значајна. Ипак, хрватским политичким вођама, је соколство сметало као део промовисања југословенске идеологије, но ипак није сасвим одбачено у хрватским крајевима као облик физичке културе, па су тако и у овим крајевима подизани соколски домови у циљу истицања значаја телесног васпитања младих.[188] Међутим, временом су се све више истицали антагонизми између Сокола Краљевине Југославије, који су били државна творевина и католичке цркве, па се тако једним од првих напада на Соколе сматра онај од стране загребачког надбискупа др Анта Бауера у августу 1932. године када је забранио да католичко свештенство благосиља заставе соколских друштава.[189]

На пољу културе и уметности, а у време атентата на Стјепана Радића, слома њујоршке берзе и велике светске економске кризе 1929. године, дешава се у Загребу једна револуционарна појава: лево оријентисани уметници доносе одлуку о оснивању новог удружења под називом *Земља* (Слика 19.) [190] Догађаји који су 1928. године претходили оснивању Удружења били су изложба Чехословачке архитектуре одржана на иницијативу загребачке секције УЈИА и реконструкција прочеља зграде Стерн, Питера Беренса на Тргу бана Јосипа Јелачића.[191] Организатори *Земље* били су сликар Крсто Хегедушић и архитекта Драго Иблер. Чланови и гости групе били су Стјепан Планић[192], Младен Каузларић, Лавослав Хорват, Драго Галић[193], Јосип Пичман, Стјепан Гомбош и Зденко Стржић.[194] Група *Земља* је наглашавала социјалну функцију уметности и критиковала друштво, а својим називом је многима била и вид провокације. Кључна програмска оријентација припадала је домену културног национализма.[195] Ова група отвара нова питања која су изнедрила из вишегодишњих урбаних, комуналних, здравствених и социјалних проблема који се тичу загребачке периферије. Термин „социјално“ у случају групе „Земља“ требало би да се посматра у ширем домену, јер не подразумева само борбу за сиромашне слојеве становништва, већ се односи и на изградњу приватних вила и модерних насеља која се не налазе стриктно на периферији града. [196] *Земља* се залагала за стварање бољих животних услова свих слојева становништва, што је подразумевало пре свега суочавање са суровом реалношћу свакодневног живота, који је у то време био погођен великом економском, ратном, социјалном,

[186] Васа Јакшић, Стручне школе у Савској Бановини, *Политика* (29.8.1938), 12.
[187] Stipica Grgić, *Između režimske ideologije i potreba građana: Savska banovina,* Zagreb, 45– 52.
[188] Nikola Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929– 1941*, Beograd 1991,133.
[189] Ljubodrag Dimić, Nikola Žutić, *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918– 1941*, Beograd 1992, 213.
[190] Željka Čorak, *U funkciji znaka– Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*, Zagreb, 1981, 104.
[191] Tamra Bjažić Klarin, „Arhitektura Udruženja umjetnika Zemlja– od novog stilskog izraza do nositelja društvene mijene“, *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929– 1935* (2019), 68.
[192] Више о Стјепану Планићу у: Radovan Ivančević, “Zagrebački arhitekta Stjepan Planić– sinteza funkcionalistickog i organskog”, *Stjepan Planić i avangarda Hrvatske tridesetih godina* (1997), 5– 15.
[193] Више о архитекти Драги Галићу у: Vedran Ivanković, „Le Corbusier i Drago Galić− kritički eksperimenti arhitekture višestambenih zgrada“, *Prostor 17* (2009), 2– 31.
[194] Goran Mickovski, Vladan Djokić, “Okružni ured za osiguranje radnika u Skopju arhitekta Drage Iblera, 1934,” *Prostor 23, 1(49) (2015),*(2015), 85.
[195] Више о томе у: Petar Prelog, „Udruženje umjetnika Zemlja:od drštvene angažiranosti do kulturnog nacionalizma“, *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929– 1935* (2019), 24.
[196] Nikolina, Šimetin Šegvić „Kulturni, socijalni i intelektualni aspekti zagrebačke arhitekture moderne: ozdravljenje budućnosti, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 44* (2012), 325.

хигијенском и здравственом кризом.[197]Криза је захватила цео свет и било је неопходно да се питања од егзистенцијалног значаја почну решавати. Последице постојања *Земље* су остале далекосежне чак и кад је забрањена, јер су њени чланови први који су уметничком стваралаштву доделили одређену, активну друштвену улогу, са јасном стратегијом уметничког умрежавања. [198]

§ 14./ PRESTANAK UDRUŽENJA

Udruženje prestaje ako ga raspuste vlastiti ako to zaključi glavna skupština dvotrećinskom većinom glasova svih prisutnih članova. Ukoliko neki tijela nestane stvorit će zaključak o imovini, ta ona pripada potpornom fondu dake umjetničke akademije u ZAGREBU.

U Zagrebu 25 II 1929.

Слика 19. Последња страница Статута Удружења уметника *Земља* од 25.2.1929. године.

Кад је реч о туризму, једино је у Савској бановини, издат крајем 1933. године у смислу Закона о радњама, *Правилник за унапређење туристичких интереса места, крајева и бања важних за туризам*. То је довело до поправке значајних путева који воде ка туристичким дестинацијама, увођење водовода и канализације у туристичким местима, али је подигло и свест о значају туризма у Савској бановини.[199]

Савска бановина је престала да постоји као засебна административна јединица када је са делом Приморске бановине, Дунавске, Зетске, Врбаске и Дринске бановине, Споразумом Цветковић–Мачек из 26.8.1939. године, ушла у састав новоосноване Бановине Хрватске, која је била правно заснована само на Уредби о Бановини Хрватској, без другог државноправног утемељења.[200]

[197] Sanja Filep, „Neven Šegvić o razvitku modern arhitekture u hrvatskoj“, *Život umjetnosti 52– 53* (1992– 1993),48.
[198] Petar Prelog, „Udruženje umjetnika Zemlja (1929. – 1935.) i umjetničko umrežavanje“, *Život umjetnosti 99* (2016), 31.
[199] Огњеслав Араницки, Туризам и наше законодавство, *Народно благостање* (25.5.1935), 340.
[200] Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković– Maček*, Beograd, 1965,188– 190.

5.2 ДРИНСКА БАНОВИНА

...“Кроз тучна поља и питоме равни
Срдитим током, у недоглед тавни,
Ти ширш твоја шуштајућа крила,
О, Дрино, водо мила.“

На Дрини: Војислав Илић

Слика 20. Карта Дринске бановине.

Дринска бановина (Слика 20.) је формирана од Сарајевске, Тузланске и мањег дела Травничке области, којима су придодати западна Србија са Ужицом и мањи део Сарајева. Од босанско– херцеговачких подручја су јој припали срезови Сарајево, Чајниче, Фојница, Рогатица, Високо, Вишеград, Зеница, Жепче, Тузла, Бијељина, Брчко, Кладањ, Сребреница, Власеница и Зворник. За средиште Дринске бановине одређено је Сарајево на предлог Милана Сршкића, истакнутог српског радикала из Босне и Херцеговине.[201] Први бан Дринске бановине био је Велимир Поповић (Табела 2.). Колико је подела на бановине била у суштини неприродна и ван сваке контроле најбоље демонстрира случај Дринске бановине, где се непоштовање стварне надлежности банских управа манифестовало, на пример, кроз постављање начелника одељења без мишљења бана, али и то да се многи административни проблеми грађана Дринске бановине нису могли решити у Сарајеву, него у Београду, што је дискредитовало значај центра бановине.[202]

Према попису из 1930. године, у Дринској бановини је било 1.588.000 становника. Према вероисповести, православаца је било 61,19 %, муслимана 19,80 % и то највише у срезовима Тузла, Сарајево, потом римокатолика 16,92 % у Брчку, Жупањи, Винковцима и Сарајеву. Израелског становништва било је 0,86 %, највише у Сарајеву, док је евангелиста од 0,76 % највише било у

[201] Šehić Zijad, Tepić Ibrahim, *Povjesni atlas Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2002, 305; *Banovi Kraljevine Jugoslavije*, Beograd; Bačka Palanka, 2019,186.
[202] Isto, 108

Винковцима, Вуковару, Шиду и Бијељини. Гркокатолика од 0,44 % било је највише у Шиду и Вуковару, док је свих осталих било 0,03 %.[203]

БАНОВИНЕ	БАНОВИ
Дринска бановина	Велимир Поповић (1929– 1934); Ибрахим Хаџиомеровић (вд) (1934– 1935); Предраг Лукић (1935– 1937); Душан Давидовић (1937– 1938); Михаило Кречковић (вд) (1938– 1939); Владимир Јевтић (1939– 1940); Станоје Михалџић (1940– 1941)

Табела 2. Банови Дринске бановине (Табела израђена на основу података у публикацији: *Banovi Kraljevine Jugoslavije,* Beograd, Bačka Palanka, 2019, 181– 217).

Дух југословенства је и овде био наметнут, и као и у већини бановина, био је готово неодржив у стварности. У циљу пропагирања интегралног југословенства, на простору Дринске бановине излазио је лист *Народно јединство*.[204] Сарајево, као нови бановински центар од увођења диктатуре био је негиран као регионални главни град услед аутократског централизма. Ипак већи проблем Сарајева у ово време била је продужена економска стагнација услед континуираног одбијања Владе да граду дозволи локалну самоуправу.[205] Британски публициста Роберт Ситон Вотсон, након повратке из Југославије, у лондонском „Тајмсу“ навео је да види поделу Босне и Херцеговине као једну од мана новог државног устројства, описујући је и као меру уперену против...“муслиманског елемента који је већ ионако тешко погођен економски, асимилацијом и од проводитеља пансрбизма сматран јефтиним пленом...“ [206]

Већ је поменут *Закон о Исламским верским заједницама* донет 31. јануара 1930. године, који је изузетно био важан за муслиманску заједницу на овим просторима, али у негативном смислу јер је њиме окончана верска аутономија босанским муслиманима, а тада су се и многе исламске институције преселиле у Београд, и одатле је надгледан рад подређених установа у Сарајеву и Скопљу. Ново надлештво над исламским институцијама у Босни и Херцеговини имало је Министарство правде са Миланом Сршкићем на челу, који није имао претерано слуха за захтеве *ИВЗ* на овим просторима.[207]

Дринска бановина је заузимала централни део Краљевине Југославије и са тог аспекта имала је изузетан саобраћајни, политички и војно–стратешки значај. Уједно, по верској структури становништва, [208] она је била једна од најмешовитијих бановина Краљевине Југославије, што је такође одређивало њен специфичан положај. С једне стране српско становништво западно, од реке Дрине, које је ушло у састав ове бановине, могло је бити задовољно, јер му је коначно испуњен вековни сан да га од Србије ништа не одваја. С друге стране муслимански део становништва, поготово његов елитни политички део, био је незадовољан јер се Босна и Херцеговина, као једна административно– територијална јединица разбила, и што је муслиманско

[203]Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 196.
[204] Andrej Rodinis, „Izvještaj bana Velimira Popovića o položaju Drinske banovine iz jula 1932. godine“, *Istorijska baština: godišnjak Istorijskog arhiva u Titovom Užicu, 18* (2009), 102.
[205] Robert Donia J., *Sarajevo: biografija grada, Sarajevo,* 2006, 158.
[206] Safet Bandžović „Spone i sporovi: Bosna i Hercegovina u Jugoslavenskoj državi (1918–1941)“, *ANUBiH CLXXIX, ODN 11, OHN 46* (2019), 68.
[207] Robert Donia J., *Sarajevo: biografija grada,* Sarajevo, 2006, 178
[208] Драга Мастиловић В., *Српска елита из Босне и Херцеговине у политичком животу Краљевине СХС/Југославије (1918 – 1941*), докторска дисертација, Филозофски факултету Универзитета у Београду, Београд, 2013, 602.

становништво остало распарчано на неколико бановина. Чини се да дубљи смисао стварања Дринске бановине и јесте управо у томе да коначно избрише границу на Дрини, и административној подели заједничке државе да један сасвим нови интегрално југословенски смисао, без верских и племенских граница које раздвајају, а не спајају.[209] Дринска бановина је представљала парадигму мултиетничких односа, што је постао трајан изазов државне политике, али и индикатор крхкости бановинског система као средства унутрашње консолидације и легитимисања југословенског унитаризма.[210]

Истраживања спроведена тридесетих година показују да је мање од половине становника Сарајева било рођено у граду (Слика 21.), а већи део је био оних који су имигрирали из других крајева Југославије. Ипак, стална миграција према Сарајеву није спровођена услед економског раста, него услед све већег сиромаштва у аграрним подручјима, и све мањих цена земљорадничких производа. Уз то, многа имања на селу су додатно испарцелисана, што је смањило могућност сељака свих националност да прехране сопствену породицу.[211]

Иако је Дринска бановина била претежно аграрна област, индустријски развој био је ограничен и неуједначен, сконцентрисан углавном у већим центрима као што су Сарајево и Тузла, где су доминирале прерађивачка индустрија, текстилна производња, експлоатација угља и соли.[212] Требало би споменути Југословенску дестилацију дрва *д.д.Теслић* која се налазила на прузи Брод–Сарајево, а коју је основало друштво *Kasseler Trebertrockung A.G.* за потребе суве дестилације буковог дрвета, као и железару у Варешу.[213] Од великог значаја за Дринску бановину била је и производња соли у Тузли, која се у овим крајевима експлоатисала још од времена неолита, а тек је 1854. године, аустријска управа основала је државну фабрику соли у Симан Хану између Тузле и Горње Тузле.[214] С друге стране, извештај из 1938. године показује да је светска економска криза значајно погодила Сарајево, код кога је западни део био препун опустошених фабрика.[215]

Кад је реч о путној мрежи, Дринска бановина је имала укупно, државних и бановинских путева нешто више од 3.200 километара, и по том параметру испред ње су биле само Дунавска, Савска и Дравска бановина.[216] По дужини железничке пруге од 1.020 километара, Дринска бановина је била на трећем месту у држави, али је велики проблем био то што су две трећине тих пруга биле узаног колосека, док је у пругама нормалног колосека, Дринска бановина заостајала, чак и за Вардарском бановином.

Једино што се континуирано развијало у овом периоду, била је комерцијална трговина. Срби и Јевреји су били најбројнији међу власницима трговачких кућа, док су Муслимани поседовали највише предузећа. Најмање је било Хрвата међу власницима како малих, тако и великих предузећа. [217] Дринска бановина је имала пет великих трговачких акционарских друштава, по чему је била трећа бановина у Краљевини Југославији, али са великим заостатком

---

[209]Исто, 603.

[210] Више о томе у: Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988, 389– 395; Dejan Đokić, *Elusive Compromise: A History of Interwar Yugoslavia*, London, 2007, 144– 150; Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918– 1988*, Београд, 1988, 102– 108; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790– 1918*, Београд, 1989,611– 615.

[211] Robert Donia J., *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo, 2006, 184.

[212] Више о привредним приликама у Босни и Херцеговини у оквиру Дринске бановине у: Hrelja Kemal, Industrija i saobracaj u Bosni i Hercegovini od 1929– 1941. godine, *Prilozi 2*, Sarajevo, 1966, 124; Vladimir Dedijer, The Road to Sarajevo, London, 1966, 433– 436.

[213] Radovan Alaupović, Naša industrija destilacije drveta, *Jugoslovenski Rotar* (1938), 53.

[214] Величко Бојовић, Репортажа из Босне: Тузла с правом чека боље дане, *Правда* (15.2.1937), 21.

[215] Robert Donia J., *Sarajevo: biografija grada,* Sarajevo, 2006, 190.

[216]Драга Мастиловић В., *Српска елита из Босне и Херцеговине у политичком животу Краљевине СХС/Југославије (1918 – 1941),* докторска дисертација, Филозофски факултету Универзитета у Београду, Београд, 2013, 604.

[217] Robert Donia J., Sarajevo: biografija grada, Sarajevo, 2006, 190

за Савском бановином, која их је имала чак 64, и Дунавском која је имала 16 оваквих трговачких акционарских друштава.[218]

Што се тиче просветних прилика у Дринској бановини ту стање није било ни приближно добро, јер је читава бановина 1929. године, имала само 667 основних школа, а лошије стање, по броју школа владало је само у Приморској и Врбаској бановини. Дринска бановина имала је и 20 гимназија, што у поређењу са осталим бановинама био солидан број. Дринска бановина није имала факултет, а питање отварања универзитета у Сарајеву, био је од стварања заједничке државе, један од главних приговора које је део српске политичке елите у Босни и Херцеговини упућивао Београду. [219] Према попису становништва 1931. године, Дринска бановина је имала само 37,9% писменог становништва, а стање школа није обећавало да ће се такво стање радикалније поправити у наредном периоду, нити да ће универзитет бити отворен.[220]

Након што је Принц Павле у фебруару 1939. године распустио Стојадиновићеву владу и именовао Драгишу Цветковића за новог премијера, у Сарајево, неколико месеци касније, 29. јуна стиже вест о смрти лидера *ЈМО* Мехмеда Спахе, Градско веће је овај догађај искористио да организује комеморативну седницу у част лидера босанских Муслимана. Цветковић је овом приликом у говору истакао значај личности Мехмеда Спахе у залагању за сарадњу „браће свих вероисповести", а све у циљу да успомену на овог лидера искористи за постизање што повољнијег српско–хрватског компромиса који је био близу закључења са председником *ХСС* Влатком Мачеком, а којем је Мехемед Спахо стојао на путу борећи се за права босанских Муслимана. [221]

Но, након што је 1939. године формирана Бановина Хрватска, поједини делови Босне и Херцеговине који су припадали Дринској бановини су припојени новоформираној бановини, као што су на пример Травник и Брчко. При овој подели се првенствено водило рачуна о сразмерној подели српског и хрватског становништва по областима, што је великим делом довело до распада идеологије југословенског национализма. [222]Суочено са константним опадањем прихода, Градско веће у Сарајеву је 1940. године изгласало позајмицу од пет милиона динара за оперативне трошкове из београдске банке уз камату од пет процената на период отплате од тридесет месеци. [223] Ово је био један од последњих потеза за спас привреде Дринске бановине пред избијање Другог светског рата. Напад на Сарајево од стране немачког ,окупатора извршен је бомбардовањем аеродрома у Рајловцу 1941. године. Бежећи из Београда, краљевска породица, заједно са највишим званичницима и војном командом потражила је уточиште на Палама, након чега су кроз Црну Гору, према Каиру дошли до коначне дестинације у Лондон. [224] Немци и Италијани су у Босни и Херцеговини пронашли значајна природна богатства као што је рудник боксита неопходног за производњу алуминијума. Две силе осовине су поделиле Босну и Херцеговину и Хрватску у немачку и италијанску окупациону зону дуж линије раздвајања од северо–запада до југозапада, [225] што је означило и крај Дринске бановине.

---

[218]Драга Мастиловић В., *Српска елита из Босне и Херцеговине у политичком животу Краљевине СХС/Југославије (1918 – 1941),* докторска дисертација, Филозофски факултету Универзитета у Београду, Београд, 2013,

[219]Драга Мастиловић В., *Српска елита из Босне и Херцеговине у политичком животу Краљевине СХС/Југославије (1918 – 1941),* докторска дисертација, Филозофски факултету Универзитета у Београду, Београд, 2013, 605.

[220]Драга Мастиловић В., *Српска елита из Босне и Херцеговине у политичком животу Краљевине СХС/Југославије (1918 – 1941),* докторска дисертација, Филозофски факултету Универзитета у Београду, Београд, 2013, 605.

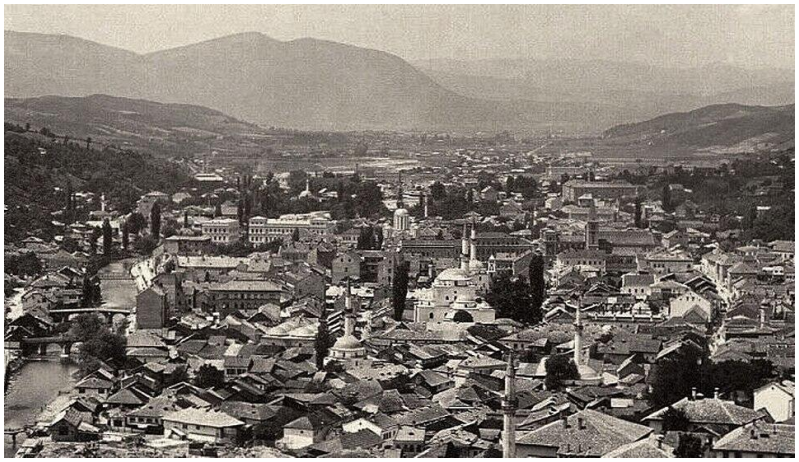
[221] Robert Donia J., *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo, 2006, 191– 192.

[222]Bandžović Safet, Spone i sporovi: Bosna i Hercegovina u Jugoslavenskoj državi (1918–1941), *ANUBiH CLXXIX, ODN 11, OHN 46,* Sarajevo, 2019, 75.

[223] Robert Donia J., *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo, 2006, 193.

[224] *Isto*, 195.

[225] Robert Donia J., *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo, 2006, ,195

Слика 21. Панорама Сарајева 1930. године.

5.3 МОРАВСКА БАНОВИНА

...“Ој Мораво, што би без Србиња,
Што би Србињ без срца јуначка,
Што би јунак без деснице руке,
Што би рука без те сабље бритке,...“

Ој Мораво, што би без Србиња: Бранко Радичевић

Слика 22. Карта Моравске бановине.

Административно седиште Моравске бановине (Слика 22.) био је Ниш, а заузимала је површину од 25466 km². Била је ограничена са северне и источне стране државном границом према Румунији и Бугарској, до јужне границе среза Лужничког. Одавде је граница ишла јужном границом срезова Лужничког, Нишког, Добручког, Прокупачког, Косаничког, Лабског, Вучитрнског и Дреничкг, обухватајући и ове срезове и на тромеђи између срезова Источког, Дреничког, Подримског, где избија на означену границу Зетске бановине.[226] Даља граница ишла је ка северу означеном границама Зетске, Дринске и Дунавске бановине. Обухватала је срезове: Алексинац, Бања, Бела Паланка, Белица, Бољевац, Брза Паланка, Цариброд, Деспотовац, Добрич, Голубац, Хомоље, Кључ, Копаоник, Косаница, Крајина, Лаб, Левач, Лужница, Млава, Морава, Неготин, Ниш, Нишава, Параћин, Пореч, Прокупље, Расина, Раваница, Ражањ, Ресава, Сврљиг, Темнић, Трстеник, Вучитрн, Заглавак, Зајечар, Звижд, Жича, Жупа. Подразумевала је градове: Ниш, Пирот, Крушевац, Зајечар, Ћуприју, Параћин, Јагодину, Неготин, Прокупље, Алексинац, Књажевац, Свилајнац.[227] Моравска бановина била је подељена на 40 срезова, 734 општине и 1989

[226] *Закон о подели Краљевине на управна подручја*, Београд, 1933, 10; Аноним, Ново уређење Краљевине Југославије, *Правда* (5.10.1929), 3.
[227] *Banovi Kraljevine Jugoslavije*, Beograd; Bačka Palanka, 2019, 194.

насељених места. У њој је живело 1.435.584 становника у периоду од 1921. до 1931. године. У Нишу као средишту бановине живело је 34.465 становника.[228] Према вероисповести, у Моравској бановини, 93,77 % становника били су православци, 5,7 % муслимана и то у срезовима Лапском, Вучитрнском и Дреничком. Римокатолика је било 0,44 % и то највише у Нишу и Зајечару, израелског становништва је било 0,06 % у срезовима Нишком и Нишавском, док је евангелиста било 0,02 % а гркокатолика 0,01 %.[229] Председници општине, до почетка Другог светског рата били су: Драгиша Цветковић (1923–1929 и 1935–1936.), Драгутин Петковић (1936.) и Драгутин Драги Живковић (1936–1941.), а први бан Моравске бановине, био је Ђорђе Несторовић (Табела 3.). Организација и делатност нишке општине заснивала се на одредбама *Закона о устројству општина* из 1866. године и изменама и допунама насталим крајем 19. и почетком 20. века. Нишку општину чинили су: Општински збор, Одбор и Суд.[230]

БАНОВИНЕ	**БАНОВИ**
Моравска бановина	Ђорђе Несторовић (1929– 1931); Јеремија Живановић (1931– 1932); Милан Николић (1932– 1935); Добрица Матковић (1935– 1936); Бранко Паштровић (вд) (1936); Марко Новаковић (1936– 1937); Бранко Паштровић (вд) (1937); Предраг Лукић (1937– 1938); Јанићије Красојевић (1938– 1941); Божидар Крстић (1941).

Табела 3. Банови Моравске бановине (Табела израђена на основу података у публикацији: *Banovi Kraljevine Jugoslavije,* Beograd; Bačka Palanka, 2019, 181– 217.).

Велики проблем у Јужним крајевима земље, у међуратном периоду, је представљала претензија Бугарске која је била ревизионистички настројена у жељи да поврати изгубљене територије, што је допринело деловању терористичких организација и угрожавању југословенских граница на простору Вардарске и Моравске бановине. Стога су власти Краљевине Југославије тежиле да у овим крајевима успоставе снажне војне центре. Занимљива је чињеница да је након завођења личног режима Краља Александра, на првим изборима, највећа излазност гласача забележена у Моравској бановини од 79,64%, што је указивало на поузданост бирачког тела, а тај тренд је настављен и у потоњим изборима до 1938. године. [231] Шаренило политичких идеја, покрета и партија у заједничкој држави Јужних Словена, тридесетих, а посебно ратних година, обележило је постојање покрета *Збор*, при чему нишка политичка сцена није остала имуна на његово постојање, и идеју о устројству коју је пропагирао.[232] Како је покрет формално основан у Нишу 1935. године, њему је посебно био близак председник општине Драгиша Цветковић, потоњи председник краљевске владе. [233]

Кад је реч о штампи у Моравској бановини основно гласило било је *Службени лист Моравске бановине*, а излазили су из штампе и *Нишки гласник*, *Нишки нови лист*, *Нишке новине*, *Весник Моравског бановинског Одбора друштва Црвеног крста Краљевине Југославије*,

[228] Viktor Manakin *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 567.
[229] *Isto,*324.
[230] Љиљана Ђуровић, Градско поглаварство Ниш (1919–1944), *Пешчаник бр.6* (2008), 88.
[231] Више о томе у: Велојић, Далибор, *Моравска бановина 1929–1941*, Приштина, 2023, 137– 145.
[232] Небојша Ранђеловић, Владимир Вучковић, „Југословенски покрет ”Збор” у Нишу“, *Пешчаник 2* (2004), 239.
[233] Исто, 240.

Моравски гласник, *Јединство*, *Нишки одјек* и други, већином режимски листови.

Овај део земље био је претежно аграрног карактера, а индустрија је углавном била прехрамбеног типа. Производња у свега 169 фабрика које су се налазиле у Моравској, бановини до 1938. године, задовољавала је углавном потребе бановине. Најзначајније место у индустрији је заузимало рударство, пре свега рудник бакра *Бор*, који је уједно по производњи ове руде заузимао прво место у Европи. [234] Постојали су и рудници угља у Алексинцу, а званичан назив ових рудника, од 1933. године био је *Рудници угља у Алексинцу– безимено друштво Брисел*. Угаљ се у Доњем Адровцу прао и сортирао, чиме му се повећавао квалитет, при чему је могао да се користи за ложење парних котлова електрана, пароброда и локомотива. Коришћен је и за производњу стакла, и у индустрији опеке и црепа. За време Другог светског рата немачке окупационе снаге постигле су споразум са представницима *Безименог друштва* о коришћењу произведеног угља. [235]

До краја 1931. године, средствима добијеним путем ратне репарације из Првог светског рата, у Нишу су изграђене две електричне централе, проширена је електрична мрежа, започела је изградња водоводног и канализационог система, и успостављен редован трамвајски саобраћај од железничке станице у Нишу, до централног парка у Нишкој бањи. [236] Извођењем радова руководио је нишки предузимач Сотир Л. Благојевић. Радови на постављању електричне мреже, изградњи трамвајске пруге[237] и пратећих објеката завршени су маја 1929. године, а крајем исте године термоцентрала на Црвеном крсту почела је производњу електричне енергије чиме је обезбеђено снабдевање трамвајске мреже. Одлуку о пуштању трамваја (Слика 23.) у саобраћај донео је Општински суд у Нишу 16.11.1930. године. [238]

Слика 23. Трамвај у Нишу 1930. године.

Кад је реч о осталом железничком и друмском саобраћају у Моравској бановини, требало би нагласити да је саобраћајна комуникациона мрежа била условљена војним факторима, пре свега близином бугарске границе, и великим значајем долине Мораве и Вардара. Моравска бановина, кад је реч о километрима изграђених путева, била је на трећем месту после Савске и Дунавске бановине.[239]

Велики проблем кад је реч о финансијском пословању, десио се након Велике светске

[234] Далибор Велојић, *Моравска бановина 1929– 1941,* Приштина, 2023,213
[235] Љиљана Ђуровић, Градско поглаварство Ниш (1919–1944), *Пешчаник бр.6* (2008), 157.
[236] Павле Младеновић, „Трамвајски саобраћај у Нишу“, *Пешчаник 2* (2004), 269.
[237] Аноним, Ниш је добио трамвај, *Београдске општинске новине* (15.12.1930).
[238] Павле Младеновић, „Трамвајски саобраћај у Нишу“, *Пешчаник 2* (2004), 272.
[239] Далибор Велојић, *Моравска бановина 1929– 1941,* Приштина, 2023, 245.

економске кризе, када је већина банкарских организација угашена, а крај Другог светског рата дочекало је шест банкарских организација, међу којима је била и *Нишка задруга*, која је ликвидирана након Другог светског рата, 1947. године.[240] Рад Удружења индустријалаца за Моравску бановину средином четврте деценије, поред извршене реорганизације, одвијало се у правцу добијања бенефиција од увозних царина за сировине, смањења стране конкуренције и укидања трошарине за индустријске производе. Из записника осме редовне седнице скупштине Удружења у Нишу 10.3.1940. године, може да се изведе закључак да су економски и социјални фактори у земљи утицали на стагнацију привреде и индустрије. Јављале су се потешкоће у набавкама сировина за индустрију, пре свега предузећа које су свој рад базирала на увозу из иностранства, а то су била текстилна и индустрија гума. На погоршање материјалног стања утицале су пореске реформе 1938. и 1939. године, као и минималне наднице за раднике. На територији Моравске бановине је 1940. године регистровано 183 предузећа и 25 фабричких продавница. У наведеном извештају дат је преглед стања индустрије на територији Моравске бановине, као и број предузећа у појединим гранама индустрије. Тако је у текстилној индустрији радило 9 предузећа, у шумској 12, у керамичкој 27, у кожарској 4, у пиварској 3, у електричној 31, млинарској 58, металуршкој 5 и 34 мањих и већих индустријских предузећа, као што су биле фабрика шећера, сапуна, гума, стакла.[241]

Лоша финансијска, културна и социјална ситуација у Моравској бановини, довела је до ниског нивоа хигијене и слабе исхране. Неповољни услови живота и недовољна здравствена просвећеност становништва довели су до пораста заразних болести, пре свега туберкулозе, од које је била висока стопа смртности. Недостатак лекара и хирурга ометао је тежњу власти да створи мрежу здравствених установа на простору Моравске бановине.[242] Од великог значаја за развој здравствених прилика и културе живљења, али и туризма, на простору Моравске бановине, биле су бање, пре свега Нишка бања, посебно омиљена од стране Краља Александра Карађорђевића (Слика 24.), о чему ће више речи бити у даљем раду. Број бањских туриста на овом простору износио је око 70 000 годишње .[243]

Слика 24. Разгледница „Поздрав из Нишке бање“ 1930– те.

Кад је реч о просветним приликама у Моравској бановини требало би напоменути да је 1930. године, било 907 основних школа, смештених у 360 зграда. У бановини је било забавишта и обданишта у следећим градовима: Нишу, Пироту, Цариброду, Зајечару, Сокобањи, Крушевцу, Краљеву, Параћину и Ћуприји, а постојала је и једна школа за недовољно развијену децу у Јагодини. Такође, у бановини су радиле у то време и две школе за домаћице, и то у Добричеву и

[240] Мирослав Видосављевић, „Нишка задруга Ниш (1908– 1948)“, *Пешчаник 6* (2008), 142.
[241] Љиљана Ћуровић, „Удружење индустријалаца у Нишу (1919– 1947)“, *Пешчаник 6* (2008), 162.
[242] Више о томе у: Далибор Велојић, *Моравска бановина 1929– 1941*, Приштина, 2023, 347– 366.
[243] Далибор Велојић, *Моравска бановина 1929– 1941*, Приштина, 2023, 264.

Александровцу.[244] Од великог значаја за развој будућих интелектуалаца, али и вештих занатлија, трговаца и пољопривредника, биле су средње школе, које су своје ученике, поред социјалног васпитања, образовале у духу интегралног југословенства. Једна од значајних образовних установа била је *Државна мешовита грађанска школа града Ниша*, основана одлуком Министарства просвете 1937. године. Своје ученике је припремала за трговину, занатство, индустријска и пољопривредна занимања, пружајући им на тај начин практична знања. Након ове школе, ученици су имали право да наставе своје школовање у другим стручним школама.[245] Државна мешовита грађанска школа била је смештена у згради школе *Свети Сава* код Саборне цркве у Нишу. Једна од специфичности рада школе, било је и постојање школских и ђачких удружења. *Заједница дома и школе* основана је 1937. године, убрзо након отварања школе. За потребе рада ове школе, Управни одбор је интервенисао код Градског поглаварства да се школи додели плац за подизање зграде и да се буџетом обезбеде средства за градњу школе. Градско поглаварство обећавало је своју помоћ и благонаклоност, али из техничких и материјалних разлога није дошло до подизања зграде.[246]

Кад је реч о гимназијама, контрола слободног времена ученика, будуће чиновничке елите, била је на високом нивоу, до те мере да им је била потребна писмена дозвола разредног старешине или директора да оду у биоскоп. [247] Посебна контрола подмлатка вршила се кроз организације патриотског и хуманитарног карактера, које су преко спорта, приредби и курсева пропагирале интегрално југословенство. Велика заинтересованост, на територији Моравске бановине, владала је за ваздухопловне спортове, једриличарство, стрељаштво, трке коња, док је, убедљиво најпопуларнији спорт био фудбал, и њега је држава субвенционисала. [248] Постојало је и *Учитељско удружење Ниша и околине*, основано 1931. године у виду Југословенског *Учитељског удружења–Секције за Моравску бановину*. Учитељски дом за потребе рада овог Удружења, је подигнут 1933. године, при чему нишко Учитељско друштво ради све до 1941. године.[249] За промоцију интегралног југословенства и снажење ове идеологије код младих, била су задужена удружења Сокола. Соколска организација и Моравска соколска жупа су се развијали од 1930. године, па све до престанка рада односно почетка Другог светског рата. Моравској жупи су припадали градови Ниш, Лесковац, Пирот, Прокупље, Зајечар и Неготин.[250]

На почетку рата, Ниш је због свог геополитичког и стратешког положаја био за Немце од највећег значаја. Одмах након уласка у град, априла 1941. године, они су у кратком периоду организовали своју војно–полицијску власт. Локалну власт су, међутим, препустили припадницима покрета *Збор*, иницијално основаног на фашистичким основама, интегралног југословенства. Председник општине тада је био један од првака покрета Јован Чемерикић, а окружни начелник Јован Барјактаревић. Функцију шефа специјалне полиције обављао је Мирко Живановић, а изузетно активан у формирању локалане власти био је и адвокат Мирко Нешић.[251] Приликом окупације Моравска бановина је подељена на три окупационе зоне, између Италијанске Албаније, Недићеве Србије и Бугарске.

[244] Звездан Савић, *Соколство и Моравска соколска Жупа Ниш (1920– 1941),* Ниш, 2015,182.
[245] Ивана Јовановић, „Државна мешовита грађанска школа. Град Ниш (1938– 1944)“, *Пешчаник 6* (2008), 199
[246] Исто, 200.
[247] Далибор Велојић , *Моравска бановина 1929– 1941*, Приштина, 2023, 285.
[248] Више о томе: Далибор Велојић , *Моравска бановина 1929– 1941*, Приштина, 2023, 310– 330
[249] Натали Величковић, „Удружење учитеља града Ниша–историјат и развој“, *Пешчаник 3* (2005), 158
[250] Више о томе у: Савић Звездан, *Соколство и Моравска соколска Жупа Ниш (1920– 1941),* Ниш, 2015.
[251] Ранђеловић Небојша, Валдимир Вучковић, „Југословенски покрет ”Збор” у Нишу“, *Пешчаник 2* (2004), 240.

5.4 ДРАВСКА БАНОВИНА

…"Tiho teèe reka Drava
mimo trat in polj, vasi
mirno sprejme vsako solzo,
ki mi kane iz oèi."

Tiho teče Drava: Ivan Albreht

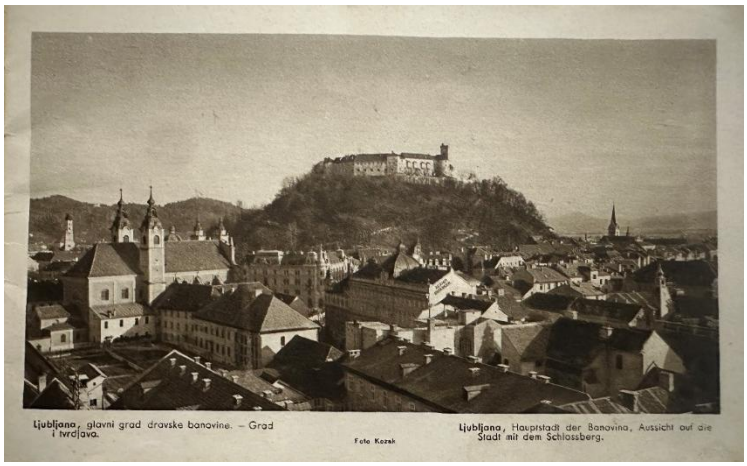
Слика 25. Карта Дравске бановине.

Дравска бановина (Слика 25.) је обухватала део територије ограничен од места где је северна граница среза Чабар секла државну границу, државном границом према Италији, Аустрији и Мађарској, до места где је државна граница према Мађарској избијала на реку Муру. Од реке Муре граница је ишла источном, односно јужном границом срезова Лендава, Љутомер, Птуј, Шмарје, Брежице, Кршко, Ново Место, Метлика, Чрномељ, Кочевје, и Логатец, обухватајући поменуте срезове, општину Штригова из среза Чаковац. [252] Седиште Бановине се налазило у Љубљани (Слика 26.). Ово је био први пут у историји да је словеначки народ био скоро потпуно уједињен.

Простор Дравске бановине, која је обухватала северозападни део земље није чинио јединствену географску целину, а на њеној територији су се граничиле важне географске области Европе, и иако је била омеђена високим планинама, њен положај је био изразито неповољан. Са севера је била угрожена од стране Немачке, а са запада од стране Италије, а једина повољност се огледала у томе што је саобраћај у Дравској бановини био веома развијен, са густом железничком мрежом и путевима који су били у добром стању. Ипак већина тих путева је била окренута према Немачкој и Италији, што је била последица саобраћајне политике Аустро–Угарске, којој је пре Првог светског рата овај простор представљао мост ка Трсту и Ријеци.[253] Дакле према Закону,

[252] *Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја*, Београд, 1933, 5; Аноним, Ново уређење Краљевине Југославије, *Правда* (5.10.1929), 2.
[253] Marko B. Miletić, „Dravska banovina u Aprilskom ratu 1941. godine", *Prispevki za novejšo zgodovino LVIII – 2/2018* (2018), 86.

Дравска бановина је обједињавала југословенски део Словеније, са изузетком Беле Крајине која је била део Савске бановине до 1931. године, када је поново враћена Дравској бановини.

Слика 26. Љубљана, град и тврђава, 1930. године

Према попису од 31. марта 1931. године, Дравска бановина је имала површину од 15.746 км² и 1.144.298 становника.[254] Административно је била подељен на 25 округа. У бановини су постојале још четири градске општине са правом опште управне власти првог степена, и то Љубљана, Марибор, Целје и Птуј, које су делиле материјалну надлежност са полицијском управом у Љубљани, и градским полицијским седиштем у Марибору и Целју.[255] Према вероисповести у Дравској бановини је било 96,57 % римокатолика, 2,63 % евангелиста, посебно у Мурској Шоботи, 0,62 % православне вероисповести, пре свега у Птују, 0,09 % израелита пре свега у Прекмурју и осталих 0,09%.[256]

До проглашења диктатуре, Мариборска и Љубљанска област, изабране на локалним изборима 23. јануара 1927. године[257], су са својим обласним одборима успеле да створе добре материјалне и организационе услове за рад, а заједно су издавале лист *Самоуправа*.[258] Уједињење ове две области у Дравску бановину имало је двојако расположење. Како су оне биле једне од успешнијих самоуправних јединица у Краљевини, овим уједињењем су поништена сва њихова

[254] Janja Sedlaček, „Regionalne razlike v dravski banovini v tridesetih letih“, *Podobe modernizacije* (2009),83.
[255] *Krajevni leksikon Dravske banovine,* Ljubljana,1937, 4.
[256]Manakin Viktor, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 33
[257] Словеначка људска странка (СЛС) успела је да победи на овим изборима са апсолутном већином у обе словеначке локалне скупштине са аутономистичким програмом, што јој је омогућило да постигне избор својих присталица на све водеће положаје у органима локалне самоуправе, упркос протестима опозиције из либералног и социјалистичког табора. Градоначелник љубљанске и градоначелник мариборске локалне власти, др Фран Водопивец и др Фран Шаубах, као највиши владини представници у регионима, добили су поменутим амандманом на закон овлашћења да именују регионалне повереникe који ће управљати свим пословима претходно изабраних регионалних самоуправних тела. У Љубљанском региону за регионалног повереника именован је др Марко Натлачен, а у Мариборском региону др Јосип Лесковар. Тиме су оба градоначелника, такође присталице СЛС– а, обезбедила континуитет деловања регионалних самоуправа, јер су оба регионална повереника претходно обављала функције председника регионалне скупштине и регионалног одбора. Чињеница да су све водеће позиције у оба словеначка региона остале у рукама присталица СЛС– а била је последица одлуке др Антона Корошеца да уђе у владу генерала Петра Живковића као једини вођа странке, чиме је учинио велику услугу диктаторском шестојануарском режиму.(Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930– 1935*, Ljubljana, 2006, 15).
[258] Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930– 1935*, Ljubljana, 2006, 16

достигнућа,[259] а с друге стране је постојао став да је уједињење значило крај јединственог развоја штетне административне фрагментације Словеније.[260] Национални циљ уједињења две словеначке области, формирањем Дравске бановине стога није остварен у функцији успешније самоуправе или јачања аутономије, него управо супротно.[261] До проглашења диктатуре, најјача словеначка политичка странка, *Словенска народна странка*, је благонаклоно гледала на поделу земље и на завођење новог режима. Њен шеф Антон Корошец био је члан владиног кабинета.[262] Ипак, без обзира што је подржавала режим, као и све друге политичке странке, и Словенска народна странка је распуштена 23. јануара 1929. године под велом виших државних интереса.[263] Управо је због Краљеве наклоности према распуштеној Словенској народној странци, али и због учешћа њеног лидера у власти, мапа Дравске бановине, која је великим делом ујединила словеначки народ под окриљем Југославије, добила изглед за који се говорило да је, у Словенији, „остварен идеал за који је била посвећена".[264] Стога не чуди да је управо из редова Словенске народне странке изабран и први бан Дравске бановине, Душан Серенц (Табела 4.).[265] Два дана касније, Краљ је за Серенцовог помоћника именовао адвоката др. Отмара Пиркмајера, бившег градоначелника мариборске власти, присталицу бивше *Самосталне демократске странке* (СДС).

Још на почетку краљеве диктатуре, наметнута је цензура кад је реч о штампи, па су се стога новине ограничавале углавном на објављивање коментара који изражавају подршку новој краљевској и владиној политици. Ову медијску подршку, давали су само режимски листови, а у Словенији су то били *Јутро*, *Кметски лист*, *Југослован*, и *Словенац*.[266] Режимски дневник *Југослован*, одражавао је пре свега ставове врха политичког католицизма.[267] Главна публикација некадашње СЛС– а *Словенац* истицала је да словеначки народ поздравља ново југословенско име земље, „као и њену срећну административну поделу", што је требало да буде реализација уставног плана *Југословенског клуба* из фебруара 1921. године.[268] *Јутро* је, међутим, поздравило „историјски" догађај, а посебно пренос овлашћења са укинутих локалних самоуправа на банаске управе. Изнет је злонамерни коментар да би смањење броја досадашњих службеника самоуправе, након укидања двостепеног административног система, погодило „искључиво бивше присталице једне од бивших странака у дотичној влади", односно у Словенији, присталице СЛС– а.[269]

Након реконструкције Живковићеве владе 1930. године, на место Корошеца су дошли др. Алберт Крамер и Иван Пуцељ, припадници групе југословенских националиста, након чега је смењен и бан, при чему је на место Серенца, постављен др. Драго Марушич. Кад су се клерикалци, чији је предводник био Корошец, нашли ван владе, прешли су у опозицију, истичући потребу за федерализацијом државе што је названо *словеначке пунктације*. Крамер и Пуцељ су сарађивали са Живковићем на изборима 1931. године, док су клерикалци били уздржани. Када је Узуновић ступио на чело владе 1934. године, на Крамерово место долази др. Новак. У потоњу Јевтићеву

[259] Isto, 18.
[260] Gašper Šmid, Uprava Dravske banovine 1929– 1941, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2003, 148
[261] Miroslav Stiplovšek, „Ukinitev oblastnih samouprav in oblikovanje banske uprave Dravske banovine leta 1929", *Prispevki za novejšo zgodovino (before 1960: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja) 2* (1997), 93.
[262] Jure Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo: Diktatura Kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935*, Ljubljana, 2007, 72.
[263] *Isto*, 74.
[264] Jure Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo: Diktatura Kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935*, Ljubljana, 2007, 84.
[265] Jure Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo: Diktatura Kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935*, Ljubljana, 2007, 99.
[266] Isto, 104.
[267] Isto, 52.
[268] Miroslav Stiplovšek, „Ukinitev oblastnih samouprav in oblikovanje banske uprave Dravske banovine leta 1929", *Prispevki za novejšo zgodovino (before 1960: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja) 2* (1997), 97.
[269] Isto, 100.

владу је ступио Драго Марушич, кога је на месту бана заменио Динко Пуц. За то време, у Словенији је спроведена организација *Југословенске националне странке*, а паралелно с њом се развијао и *Бојевнишки покрет* који је у почетку доносио резултате захваљујући клерикалцима са Корошцем на челу.[270] До јесени 1934. године, политички живот у Словенији карактерисала је пре свега ескалација сукоба између *ЈНС* и *Бојевнишког покрета*.[271] У другој половини 1935. године, бан постаје др. Марко Натлачен, када је режим *Југословенске националне странке* замењен владавином *Југословенске радикалне заједнице*, при чему јој се придружила и *Словеначка народна странка*.[272]

У исто време, услед слабих веза са *Централним комитетом Комунистичке партије*, у Словенији је често долазило до сепаратистичких иступа. Припремама за формирање *Комунистичке партије Словеније* руководио је 1936. и 1937. године Организациони секретаријат.[273] Комунисти су били против тезе о интегралном југословенству, залажући се за „народна права“ од којих је најважније било право на самоопредељење.[274]Од 1939. године, поред „хрватског питања“, јавило се и „словеначко уставно питање“[275], а након формирања Бановине Хрватске, на седници, у фебруару 1940. године, јављају се напори за оснивање аутономне бановине Словеније са законодавним овлашћењима. Због ратне ситуације и унутрашњих политичких сукоба између Хрвата и Срба, они нису били успешни, што је било велико разочарање за Словенце и пораз за политику Словеначке народне странке, иако она формално није одустала од својих захтева за аутономијом све до распада прве Југославије.[276]

БАНОВИНЕ	**БАНОВИ**
Дравска бановина	Душан Сернец (1929– 1930); Отмар Пиркмајер (вд) (1930); Драго Марушић (1930– 1934); Отмар Пиркмајер (вд) (1934– 1935); Динко Пуц (1935); Марко Натлачен (1935– 1941)

Табела 4. Банови Дравске бановие (Табела израђена на основу података у публикацији: *Banovi Kraljevine Jugoslavije,* Beograd; Bačka Palanka, 2019, 181– 217.)

Опредељен буџет за Дравску бановину 1930. године, износио је 136,1 милион динара, док је посебан буџет за предузећа и установе обухватао 29, 3 милиона динара расхода и 31,2 милиона динара прихода. Највећи део средстава општег буџета био је намењен здравству и социјалној заштити, јер је било неопходно обезбедити високе субвенције здравственим установама и теренским здравственим службама.[277]Дравска бановина је преузела имовину и начин буџетирања

[270] Више о томе у: Векослав Бучар, Политичка историја словеначке, Београд, 1991.
[271] Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930– 1935*, Ljubljana, 2006, 233.
[272] Gašper Šmid, *Uprava Dravske banovine 1929– 1941*, Ljubljana 2003, 148.
[273] Бојковић Душан, „Национална политика Комунистичке партије Југославије 1935– 1937: Формирање комунистичких партија Словеније и Хрватске,“ *Токови историје 3/2013* (2013), 73.
[274] Исто, 90.
[275] У септембру 1939. године, на предлог Антона Корошеца, бановински одбор ЈРЗ усвојио је резолуцију којом се захтева оснивање Бановине Словеније, по угледу на Хрватску, при чему је председник владе формирао четворочлану владину комисију у којој су били министар Крек из Словеније и банов помоћник Мајцен, чији задатак је био да прошире прописе о Бановини Хрватској на друге бановине. (Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930– 1935*, Ljubljana, 2006, 308).
[276] Gašper Šmid, *Uprava Dravske banovine 1929– 1941*, Ljubljana 2003, 148.
[277] Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930– 1935,* Ljubljana, 2006, 31.

бивших регионалних самоуправа, као и бивше регионалне штедионице у Љубљани и Марибору које су добиле нови назив, *Штедионица Дравске бановине у Љубљани и Марибору*. Главни задатак ових штедионица било је одобравање кредита самоуправним телима. Највиша финансијска власт у бановини је била *Дравска финансијска дирекција* у Љубљани.[278] Између два светска рата, најмање развијени делови словеначке територије обухватали су делове Прекмурја, Доње Словеније, источне Штајерске и Нотрањск, док су најразвијенији били градови, као и већи део Горењске, округ Лашко, округ Марибор. У индустријска подручја су спадали простори Јасенице, Крајске, Тржича, Домжалско–камничког и рударских округа, као и околина Љубљане, Марибора и Целја, и слабо насељена планинска подручја позната по експлоатацији шума што су били северни делови Похорја и делови Караванки. [279]

Предуслови за развој индустрије у Дравској бановини заснивали су се на три природна ресурса као што су водена снага, рудна богатства и повољна транспортна позиција. Отварање железнице на овим просторима значајно је променило темеље на којима се заснивала индустрија Словеније, која је била под сталним притиском конкуренције из северних земаља, а посебно Доње Аустрије и Бохемије. [280] Предлог за трасу од Љубљане до Трста, 1936. године, припремио је члан *Крањског пољопривредног друштва* Петер Лесковец, залажући се за две варијанте трасе: према првој, железница из Љубљане требало је да се усмери ка Врхници, одатле да иде западно до Церкна, затим да настави дуж реке Идрије и поред Св. Луције (Моста на Сочи) у долину Соче и поред Горице до Трста. Према другој варијанти, пруга из Љубљане требало је да скрене ка Медводама и Шкофји Локи, да се пробије кроз Пољанску долину до Церкна, а одатле да настави дуж прве варијанте.[281] Овај процес је довео до веће концентрације индустријских постројења дуж железничких пруга.

Поред развоја железнице, од великог значаја за развој индустрије представљала је и чињеница да је Дравска бановина била најелектрификованији део Краљевине, а посебно Љубљана, Марибор, Целје и Птуј. Ипак поједини делови бановине су били слабије снабдевени електричном енергијом, што је довело до напуштања малих електрана које нису задовољавале локалне потребе, и прикључивању на веће, удаљене електране повезане далеководима.[282] У време постојања Дравске бановине, подигнуте су хидроелектране *Плужина*, *Хубељ* и *Подмелец* 1931. године, хидроелектрана *Мароф Идрија* 1932. године, а 1939. године хидроелектрана *Доблар,* је започела са производњом. Године 1940. завршена је хидроелектрана *Плаве*, а компанија *Селвег* је финансирала радове за изградњу хидроелектрана на реци Сочи. [283]

У области индустрије посебно се издвајала дрвна индустрија, где су током година подизане модерне компаније за извоз грађевинског дрвета у Италију. Дрвна индустрија у словеначком селу, где су доминирале пилане, опадала је, док је у градским насељима основано неколико средњих предузећа дрвне индустрије. Највеће су биле парне пилане *Виндишгрец* у Постојни, које су почеле са радом 1928. године, пилана у Белску од 1923. и погон дрвне индустрије у Пивки од 1928.

[278] Ова дирекција је била надређена 30 пореских управа и то: Брежице, Целје, Чрномељ, Лендава, Горња Радгона, Горњи град, Камник, Кочевје, Слов. Коњице, Крањ, Кршко, Лашко, Литија, Љубљана град, Љубљана, Љутомер, Логатец, Марибор, Мурска Собота, Ново место, Ормож, Превање, Птуј, Радовљица, Словењградец, Слов. Бистрица, Шкофја Лока, Шмарје при Јелшах, Шоштањ и Вишња гора. Постојало је и 11 катастарских управа и то у Целју, Кочевју, Крању, Кршком, Љубљани, Марибору, Мурској Соботи, Чрномљу, Новом месту, Птују и Словењградцу. Царинарнице су се налазиле у: Дравограду– Межи, Горњој Радгони, Јесеници, Љубљани, Марибору и Ракеку (*Krajevni leksikon Dravske banovine,* Ljubljana,1937, 8).

[279] Janja Sedlaček, „Regionalne razlike v dravski banovini v tridesetih letih“, *Podobe modernizacije* (2009), 81.

[280] *Krajevni leksikon Dravske banovine,* Ljubljana,1937, 56.

[281] Peter Vodopivec, Južna železnica in industrializacija, Podobe modernizacije 2009), 63.

[282] *Krajevni leksikon Dravske banovine,* Ljubljana,1937, 59.

[283] Aleksander Lorenčič, Jože Prinčič, *Slovenska inudstrija od nastanka do danes*, Ljubljana, 2018, 31.

године. [284]

Кад је реч о експлоатацији руде требало би напоменути да су се пре почетка Другог светског рата експлоатисала само најбогатија налазишта. До 1932. године, рудник угља *Тимав* у Времској долини, иако мали, показао се као значајан за Италију, која није имала значајнија налазишта ове руде,[285] док су се железаре у Горењској одржале само захваљујући изградњом високих пећи у Скедању код Трста, а које су производиле сирово гвожђе и челик за Јасеницу. [286] Међу пет најмоћнијих фабрика у ово време у Дравској бановини, нашла се фабрика трбовљског угљенорудног друштва и то фабрике цемента *Трбовље* и *Зидани мост* као и фабрика кречњака у Загорју. [287]

Трговина је у овом периоду била једнако развијена, како на селу, тако и у већим индустријским центрима, но скоро трећина трговинских предузећа се налазила у Љубљани. [288] У двадесет година развоја између два рата, Марибор и Крањ постали су најважнији текстилни центри, не само у Словенији већ и у Југославији. [289] Почетком 1932. године основано је предузеће *Југотекстил Марибор*.[290] Након ове, отворене су у Марибору и фабрика *Југосвила* 1934. године, а 1939. године и *Текстилна индустрија Марко Роснер, Марибор*. [291]

Услед светске економске кризе тридесетих година, у словеначкој индустрији долазило је до радничких немира, што је подстицано од стране Комунистичке партије. Врхунац немира десио се 1936. године када је дошло до општег текстилног штрајка. [292] Поред текстилне индустрије, у Марибору се развијала и месна индустрија, а кланица је била једно од једанаест мариборских градских предузећа, које је Градска општина 1932. године узела под своје окриље. [293] Под покровитељством општине Марибор, а у организацији *Удружења за спољну трговину*, одржана је *Мариборска недеља* између 6. и 15. августа 1932. године, са пет тематских изложби у пет различитих зграда. Сајам је представио туристичку понуду Марибора и ширег мариборског подручја, а циљ је био привлачење посетилаца у град. Следеће године, организатори *Мариборске недеље* су се организовали као задруга, а сајам се одржао између 5. и 15. августа 1933. године. Ова манифестација је тада имала претежно туристички, културни и спортски карактер.[294]

Здравствене и социјалне прилике у Словенији су често служиле за пример тридесетих година кад је реч о организацији здравствене службе, а поготово кад је реч о сузбијању туберкулозе. [295] Државне болнице у Дравској бановине су биле: Општа болница у Љубљани, Болница за женске болести у Љубљани, Болница за менталне болести у Љубљани и Болница за менталне болести у Новом Цељу. Покрајинске болнице су се налазиле у Марибору, Цељу, Птују, Мурској Соботи, Словен Градцу, Брежицама, а постојала је и женска болница у Новом месту. Од

---

[284] Више о развоју дрвне индустрије у: Aleksander Lorenčič, Jože Prinčič, *Slovenska inudstrija od nastanka do danes*, Ljubljana, 2018, 33.
[285] *Isto*, 32.
[286] *Krajevni leksikon Dravske banovine,* Ljubljana,1937, 56.
[287] Jože Sohn, "Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama", *Kronika: Časopis za Slovensko krajevno zgodovino VII* (1959), 17.
[288] Marija Počivavšek, „Vloga Maribora v slovenski trgovini pred Drugo svetovno vojno", *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* (2010), 292
[289]France Kresal, „Mariborska tekstilna industrija 1922– 1992– Vzpon in Zaton", *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* (2010), Isto, 259.
[290] Isto, 268.
[291] Isto, 270.
[292] Први штрајк текстилних радника десио се у Крању 1934. године. France Pibernik, France Stele, *Kranj– mesto na pomolu,* Kranj, 2000, 14.
[293] Aleksandra Berberih Slana, „Živilska industrija v Mariboru," *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* (2010), 235.
[294] Marjan Matjašič, "Mariborski teden– sejemsko ogledalo razvoja mariborskega gospodarstva, *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* (2010), 367
[295] М. Милановић, Здравствена служба у Словеначкој, *Политика* (8.12.1940), 21.

друштвено хигијенских институција, прво место је заузимао Државни хигијенски завод у Љубљани. Постојали су и национални здравствени центри у Љубљани, Марибору и Целју. Дравска бановина је била подељена на 114 уједињених и 8 самосталних здравствених општина. Организација здравствене службе била је у рукама Одељења за народно здравље и Бановинског санитарног савета, а биле су укључене и Лекарска комора из Љубљане, Словенско лекарско друштво и Црвени крст Краљевине Југославије. [296]

Туберкулоза је посебно била распрострањена у Марибору, услед брзе индустријализације и пренасељености.[297] На том пољу је деловао *Здравствени центар Марибор*, основан 1929. године, који је имао сопствену клинику за туберкулозу. [298] С друге стране, Општа болница у Љубљани се суочавала са недовољним капацитетима и недовољним финансијским средствима. На основу *Закона о болницама*[299] донетог 1931. године, ова болница је прешла у власништво државе, и буџет болнице је одобраван истовремено са државним буџетом. [300]

Кад је реч о осигуравајућим организацијама радника, кључну улогу у Дравској бановини је имао *Окружни завод за осигурање радника* у Љубљани, са филијалама у Марибору, Целју, Птују, Кочевју, Крању, Соботи, Новом Месту, Словен Градцу, Тржичу и Загорју.[301] Пензијски завод за запослене у Љубљани је покривао, поред Дравске бановине, и територију бивше Далмације, односно делове Приморске, Зетске и Савске бановине.[302]

Образовање у Дравској бановини је било на високом нивоу, посебно јер је Љубљана била један од три универзитетска центра. Задатак одржавања различитих врста школа био је подељен између општина, бановина и државе. Према стању из 1935. године, Дравска бановина је имала 861 народну школу.[303] Посебну подршку су добиле трговачке и комерцијалне средње школе, а у духу унапређења пољопривреде, Бановина се залагала за рад пољопривредних школа каква је била школа у Ракичану, а основано је и 66 средњих школа за пољопривреду и домаћинство. [304]

Највиша културна институција Дравске бановине био је Универзитет Краља Александра I у Љубљани (Слика 27.), који се састојао од Филозофског факултета, Правног факултета, Теолошког факултета, Технолошког факултета, као и нижег одсека Медицинског факултета.[305] Тридесетих година су се одиграле значајне студентске демонстрације у сва три универзитетска центра, а повод је био укидање диктатуре, слободни избори, и борба за федералистичко уређење.[306]

---

[296] *Krajevni leksikon Dravske banovine,* Ljubljana, 1937, 18.

[297] Meta Černigoj , „Odri roke, odpri srce, otiraj bratovske solze. Boj proti tuberkulozi v Mariboru med obema vojnama“, *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* (2010), 494.

[298] Isto, 496.

[299] Према овом Закону, држава је била дужна да сноси болничке трошкове за особље и службенике, као и за пацијенте који нису могли да измире болничке трошкове. Такође, оснивање и изградња нових болница били ус у надлежности државе, бановине, и градских општина (Zakon o bolnicah“, *Uradni list kraljevske banske uprave dravske banovine,* l. 41, št. 1, (1930), 523−528).

[300]Више о Љубљанској Општој болници и проблемима са којима се суочавала у: Dunja Dobaja, “Bolnice u Kraljevini Jugolsaviji, “uskraćene ustanove kurativne struke: Primer opšte bolnice u Ljubljani”, *Istorija 20. veka, god. 36, 2/2018* (2018), 56.

[301] *Krajevni leksikon Dravske banovine,* Ljubljana, 1937, 17.

[302] *Isto.*

[303] Од овог броја, од чега су 804 биле регуларне, 1 школа за глувонеме у Љубљани, 1 школа за слепе у Кочевју и 1 вртић у Поновичеу, 2 школе за мање даровиту децу у Љубљани и Марибору, 1 мањинска школа у Љубљани, 4 амбулантне школе, 24 школске станице, 10 школа за ванредне ситуације, 13 приватних школа. У целој бановини, укупно је било 948 националних школа и сродних јединица. (*Krajevni leksikon Dravske banovine,* Ljubljana, 1937,14)

[304] Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930– 1935,* Ljubljana, 2006, 285.

[305] *Krajevni leksikon Dravske banovine,* Ljubljana, 1937, 14.

[306] Године 1932., борба за очување словеначког универзитета добила је и изразиту антирежимску димензију са „једном од највећих демонстрација“ љубљанских студената током традиционалне прославе Светог Саве на Универзитету. Треба нагласити да су студентске демонстрације у Београду, Загребу и Љубљани против Живковићевог диктаторског режима већ почеле крајем јесени 1931. године током недемократских избора за Државну

Дравска бановина се бринула о различитим културним установама и удружењима а истакнутије од њих су били *Завод за заштиту старина и споменика*, *Национална галерија*, *Научно друштво за хуманистичке науке* и организацији Сокола, који је прекинуо рад католичке организације за физичко васпитање *Орел.* [307]

Слика 27. Универзитет у Љубљани, разгледница, 1930. године.

Централне културне институције и друштва, укључујући и нову Академију наука и уметности која је 1938. године национализована,[308]добијале су субвенције из бановинског буџета, а повећан је и бановински допринос за изградњу универзитетске библиотеке. [309] У Дравској бановини постојала је Државна студентска библиотека и Музејска библиотека у Љубљани, Градска библиотека у Марибору и Студијска библиотека у Целју. У Љубљани и Марибору су постојали архиви, а у Љубљани су поред Народног музеја постојали и Етнографски музеј, Музеј обрта и Градски музеј. Позоришта су постојала у Љубљани и Марибору, као и у Целју и Птују. Соколска друштва су основана 1935. године, а омладина је организована, осим у Соколству, углавном у *Омладини Јадранске страже* и *Црвеном крсту*.[310]

Оснивањем Дравске бановине 1929. године, питање туризма држава је концентрисала у Одељењу за трговину, занатство и индустрију у Љубљани. Посебан туристички одсек при банској управи надгледао је рад удружења, издавао наредбе о промоцији туризма, о исхрани и смештају, а имао је утицај и на туристичке објекте и опрему, железнички и аутомобилски саобраћај, регулационе планове и заштиту флоре, фолклора и историјских локалитета.[311]

Дравска бановина је Други светски рат дочекала у ишчекивању формирања сопствене бановине по угледу на Бановину Хрватску. Но Немачка је већ 1941. године окупирала Штајерску, северни део Долењске, Горењски, Межишку долину, Дравоград, и северни део Прекомурја. Италија је преузела већи део Долењске и Нотрањске, као и Љубљане. Споразумом са Немачком, Прекомурје је додељено Мађарској, а неколико словеначких села из општине Брегана је додељено

скупштину. Полиција је интервенисала, оптужујући комунистичке и католичке студенте да су виновници антирежимских нереда и ухапсила око 50 њих, који су кажњени само малим новчаним казнама. (Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930– 1935,* Ljubljana, 2006, 233).

[307] *Isto,*38.

[308] Željko Oset, ”Ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani,” *Prispevki za novejšo zgodovino LII – 1/2012* (2012), 70.

[309] Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930– 1935*, Ljubljana, 2006, 286.

[310] *Krajevni leksikon Dravske banovine,* Ljubljana, 1937, 15

[311] Olga Janša– Zorn, “Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918– 1941)”, *Razvoj turizma v Sloveniji* (1996), 82

Хрватској, и на тај начин, словеначки народ је постао један од најраспарчанијих у Европи, а Дравска бановина је престала да постоји.[312]

5.5 ВРБАСКА БАНОВИНА

...“Носи реко српска, крв невиних жртви;
Радосне победе хероји нам даду,
Али страшну правду извојују мртви.“

Врбас: Јован Дучић

Слика 28. Карта Врбаске бановине.

Врбаска бановина (Слика 28.) простирала се од североисточне границе среза Двор реком Уном до њеног улива у Саву, затим реком Савом до границе између срезова Дервента и Градачац, према селу Мрка Ада, где скреће ка југоистоку кроз срез Градачац између општина Црквима, Слатинска, Трамошњићка и Срничка с једне стране и општина Кладарска, Градачачка и Зелениска са друге стране. Срез Грачаницу, секла је граница код општина Ораховица, Босанско Петрово село с једне стране и општина Доборовци Грачаниц и Карановац с друге стране, док срез Маглај између општина Васиљевци и Мустајбашићи с једне и општина Осојница и Маглај село с друге стране, избијајући на реку Босну код села Долац. Одатле је ишла југозападном границом среза Маглај до тромеђе срезова Тешањ, Маглај и Жепче. Од ове такчке граница је ишла северном границом срезом Жепче, Зеница и Травник до планине Влашић, продужавала овим гребеном до Беговог конца, пролазила између села Ђелиловац и Крчевина, и преко Радање планине и Игралишта, излазила на Раковце. Одавде је граница ишла између села Подрибци и Султановићи, затим између села Гмићи и Гувња на Осој, и даље Гребеном преко Шуљаге, Демировца и Црног Врха на Виторог, где је граница ишла источном и југозападном границом Гламочког среза до Међугорја, на планини Старетини. Одавде је граница пролазила између села Грковци и Црни Луг, пењала се на Гњат и преко Великог Бата излазила је на југозападну границу среза Ливно,

[312] Mikša Petar, Matija Zorn, „Rasparčana Slovenija 1941– 1945. na primjeru okupacionih granica*“, Историјски записи, година XCIII*, 3– 4/2020 (2020), 98.

продужавала том границом на север–северозапад до тромеђе између срезова Ливно, Доњи Лпац и Книн. Одавде је до северо–источне границе среза Двор, граница ишла до означене границе Савске бановине.[313] За центар Врбаске бановине, изабрана је Бања Лука.

По пространству, Врбаска бановина је заузимала 20436 km² површине. Велики проблем Врбаске бановине био је кршни предео на ком се налазила, што је условило недостатак пијаће воде. [314] Након што је на нивоу државе донет „Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја“ 5. октобра 1929. године, некадашњи генерал Светислав Тиса Милосављевић је позван од стране председника владе Петра Живковића да му у име Краља понуди положај бана Врбаске бановине (Табела 5.). Бан Милосављевић је 19. октобра 1929. године положио заклетву пред председником Владе Краљевине Југославије, генералом Петром Живковићем, а већ 8. новембра је у Бања Луци преузео дужност бана. Бивша жупанијска управа у Бања Луци је тад била састављена од 14 службеника заједно са дактилографима и помоћним особљем.[315]У складу са *Законом о банској управи*, Бан је установио осам одељења и то: опште, управно, пољопривредно, просветно, техничко, одељење за социјалну политику и народно здравље, финансијско, одељење за трговину, обрт и индустрију, а основана су и три инспектората и то у Бања Луци, Бихаћу и Јајцу, који су имали задатак да врше надзор над подручним областима и органима.[316] Бан Врбаске бановине, Светислав Милосављевић, отворио је свечану седницу 16. 6. 1930. године у Бања Луци, где је упознао банске већнике са њиховим дужностима према *Правилнику о организацији и раду банских већа*. У свом говору, приликом ове седнице, истакао је потребу да банске већници буду носиоци идеје југословенства и љубави између југословенских народа.[317]

БАНОВИНЕ	**БАНОВИ**
Врбаска бановина	Светислав Тиса Милосављевић (1929–1934); Драгослав Ђорђевић (1934– 1935); Богољуб Кујунџић (1935– 1937); Петар Цветковић (вд) (1937); Тодор Лазаревић (1937– 1938); Петар Цветковић (вд) (1938– 1940); Гојко Ружић (вд) (1940– 1941); Никола Стојановић (1941)

Табела 5. Банови Врбаске бановине (Табела израђена на основу података у публикацији: *Banovi Kraljevine Jugoslavije,* Beograd, Bačka Palanka, 2019, 181– 217.).

Од 1931. године долази до уласка бањалучких комуниста у синдикате, и деловања у струковним савезима *Уједињеног радничког синдикалног савета Југославије*, што власт није могла да занемари. Иако није био једини синдикат у граду, са својим струковним савезима је дао печат свим радничким акцијама, као покретач класне друштвене делатности, све до свог гашења 1940. године.[318]

[313] *Закон о подели Краљевине на управна подручја*, Београд, 1933, 7– 8; Аноним, Ново уређење Краљевине Југославије, *Правда* (5.10.1929), 1.
[314] Вук Јеловац, Буџет и проблеми Врбаске бановине, *Политика* (13.3.1930), 4.
[315] Светислав Т. Милосављевић, *Сусрети са краљем 1929– 1934*, 33, Бања Лука, 1996; Јанко Врачар, Милица Радојчић, *Врбаска бановина 1929– 1941*, Бања Лука, 2010, 15.
[316] Јанко Врачар, Милица Радојчић, *Врбаска бановина 1929– 1941*, Бања Лука, 2010, 15.
[317] Аноним, „Свечана седница Банског већа“, *Службени лист Врбаске бановине* (24.7.1930), 1.
[318] Више о томе у: Милан Вукмановић, „Економска и политичка позадина сукоба између бањалучких радничких организација и реформиста у Радничкој комори 1935– 1936. године“, *Историјски зборник 4* (1983), 179– 203.

Након смрти Краља Александра Карађорђевића 1934. године, а по формирању нове Владе са Богољубом Јевтићем на челу, долази до политичке нестабилности у земљи, када се кренуло у нове парламентарне изборе, и када на чело *Југословенске радикалне заједнице*, коју је поред радикала чинила коалиција са *Југословенском муслиманском организацијом* и *Словенском људском странком*, ступа Милан Стојадиновић. Циљ ове коалиције био је да се хрватски национални покрет држи у пат позицији. Организовање ове коалиције у Врбаској бановини није имало толико успеха колико се очекивало.[319] Успех је постигао Тодор Лазаревић, народни посланик који је био задужен за организовање *Југословенске радикалне заједнице*, чиме је стекао репутацију и постао бан 1938. године. Након његове смрти, исте године, место бана Врбаске бановине остало је упражњено три године.

Приликом преговора Цветковић–Мачек, поставиле су се, поред претензија да се споје Приморска и Савска бановина, и претензије *ХСС* да се преузме Дубровник, али и Врбаску бановину, део Срема и Херцеговине. Већ у првим преговорима везаним за решавање хрватског питања, изнедрио је проблем статуса Врбаске бановине, што је остало актуелно до пропасти Краљевине Југославије. Овај проблем је делимично решено кад су компромисно, 26.8.1939. године, споразумом Цветковић–Мачек, Бановини Хрватској припојени срезови Градачац и Дервента. [320] Напуштање концепција унитарног југословенства, међу Србима је изазвало потребу јасног одређивања националних интереса. У Београду је 1937. године основан *Српски културни круг*, на иницијативу нестраначких интелектуалаца, а под вођством историчара Слободана Јовановића. Клуб је имао за циља преиспитивање националних приоритета.[321] Парола овог Клуба је била „Јака Србија–Јака Југославија."

Међутим оснивањем Бановине Хрватске намеће се питање федералног преуређења Југославије са посебним хрватским ентитетом. Клуб се залагао за то да се држава преобрази у трочлану федерацију, где би уз Бановину Хрватску, посебне јединице биле Словенија, у границама Дравске бановине, а посебно српске покрајне под именом *Српске земље*. Врбаска бановина је имала значајану улогу у раду Клуба, а на челу обласног одбора *СКК*, био је адвокат Стеван Мољевић, који је сматрао да су Срби једини истински носиоци југословенске мисли у земљи. Муслимани у Врбаској бановини сматрани су од стране *СКК* делом српског народа исламске вероисповести. Након стварања Бановине Хрватске, Срби у дервентском и градачачком срезу почели су да се организују у покрет отпора, захтевајући одвајање срезова.[322] Радикали су заступали стварање јединственог српског фронта, теживши српској федералној јединици, у чији састав би ушла и Врбаска бановина. Најјачи утицај за Србе у овим крајевима имала је *Југословенска национална странка*, *Народна радикална странка*, *Демократска странка* и *Савез земљорадника*, за Хрвате *Хрватска сељачка странка*, а за муслимане *Југословенска муслиманска организација*.[323] Од 1929. до 1937. године *Комунистичка партија Југославије* у овим крајевима није била обједињена, нити је имала стабилно руководство.[324] Хрватско питање, које је имало за циљ уједињење Хрвата, наилазило је на велику препреку у Врбаској бановини у којој је живело чак око 1.200.000 Срба, који су били једини истински носиоци државне и југословенске мисли, док су остали углавном имали своје политичке претензије.[325] Кад је реч о новинским листовима који су штампани на простору Врбаске бановине требало би споменути листове *Службени лист*

[319] Јанко Врачар, Милица Радојчић, *Врбаска бановина 1929– 1941*, Бања Лука, 2010, 27
[320] *Исто,* 29– 30.
[321] *Исто*, 30.
[322] *Исто,*31.
[323] Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd, 1967,14.
[324] Од 1938. године, кад је организована Прва покрајинска конференција КПЈ за Босну и Херцеговину, сваке године су одржавани овакви састанци у циљу конституисања партије (Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd, 1967, 19.).
[325]Стеван Мољевић. Ст, *Улога и значај Врбаске бановине*, Бања Лука, 1939, 18.

Врбаске бановине, *Нова Штампа* као и књижевну–културну ревију *Књижевна Крајина*. Као и већина листова у Краљевини Југославији, и ови су пролазили кроз озбиљну цензуру од стране управне власти. [326]

Врбаској бановини је за период од 1930. до 1934. године од стране министра финансија одобрен буџет у износу од 73 милиона динара. Како је то било мало за потребе подизања квалитета живота у овим крајевима, на захтев бана Милосављевића, краљевска влада је за спровођење новог бановинског буџета одредила помоћ у износу од 45 милиона динара. Један од највећих проблема Врбаске бановине били су здравствени услови, јер средства која су издвајана у те сврхе нису одговарала елементарним потребама, па је за те сврхе добијана помоћ од стране Министарства социјалне политике и народног здравља, из многих фонодва.[327] У бановини су, по оснивању, већ постојале три самоуправне болнице у Цазину у Кључу и Котор Вароши, државна болница у Бихаћу и општинске болнице у Бања Луци, Дервенти и Прњавору. *Законом о здравственим општинама* од 1930. године, устројене су 92 здравствене општине.[328]

Тежило се оживљавању бања, а посебно Бање Слатине,[329] а потом и Врућице код Теслића, Градачачке бање, и Горњег Шехера.[330] Највећи део становништа Врбаске бановине се бавио пољопривредом, и то готово искључиво, док је индустрија била веома слабо развијена.[331] У периоду од 1931. до 1938. године број становника је порастао са 1037382 на 1206054 становника, а у периоду од 1938. до 1941. године, повећао се за још 50000 становника.[332] Кад је реч о вероисповести, према евиденцији из 1932. године, православље је било заступљено у 57,6 % становништва, муслиманска вероисповест код 24,8 % становништва, а највише у срезовима Грачаници, Цазину, Тешњу, Јајцу, Босанској Крупи, Приједору и Бихаћу. Римокатолика је било 15,9 %, а највише и Дервенти, Бања Луци, Прњавору и Тешњу. Гркокатолика је било 1,1 % , а највише у Прњавору, док је Евангелиста било 0,4 % у Босанској Градишци, Прњавору и Дервенти, док је израелска вероисповест била заступљена код 0,2 % становништва у Бања Луци, Дервенти, Бихаћу и Тешњу.[333]

Богатство Врбаске бановине чиниле су њене шуме и руде. *Шипад* је било највеће предузеће шумске индустрије у Југославији, и једно од највећих у Средњој Европи, а своје сировине је црпило искључив из Врбаске бановине, док су седиште и Управа били у Сарајеву, центру Дринске бановине. Исти случај је био и са другим предузећима дрвне и рударске индустрије.[334] Експлоатацију шума вршила су и предузећа *Босанско д.д*. у Бања Луци, *Енглеско–југославенска дестилација дрва* у Теслићу, *Југословенско а.д.* у Босанској Крупи и друга предузећа.

Врбаска бановина је била позната и по цветном јавору који је био тражен у дрвној индустрији.[335] У погледу саобраћаја, Врбаска бановина је била на последњем месту у Краљевини, при чему је од 7377 km пруге нормалног колосека, 1939. године, у Краљевини Југославији, свега 178 km припадало Врбаској бановини.[336] Исти случај је био и са путевима, па је тако од 41915 км државних и бановинских путева Краљевине, Врбаској бановини припадало само 2708 km.[337]

---

[326] Matko Kumarić*, Monografija Vrbaske banovine*, Banja Luka, 1932, 55.
[327] Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd, 1967, 10.
[328] Matko Kumarić*, Monografija Vrbaske banovine*, Banja Luka, 1932, 79.
[329] *Isto.*
[330] Matko Kumarić, *Monografija Vrbaske banovine,* Banja Luka, 1932, 83.
[331] У индустрији и занатству било је запослено само 21320 радника, у трговини и саобраћају 10386 а у слободним занимањима 14231 радник, а остало становништво, њих 914565 живело је од земљорадње и сточарства(Dušan Lukač *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd, 1967,10).
[332] Dušan Lukač *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd, 1967,10.
[333] Viktor, Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije,* Zagreb, 1932, 151.
[334] Стеван Мољевић. Ст, *Улога и значај Врбаске бановине*, Бања Лука, 1939, 11.
[335] Matko Kumarić, *Monografija Vrbaske banovine,* Banja Luka, 1932, 65
[336] Dušan Lukač *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd, 1967,12.
[337] Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd, 1967,13.

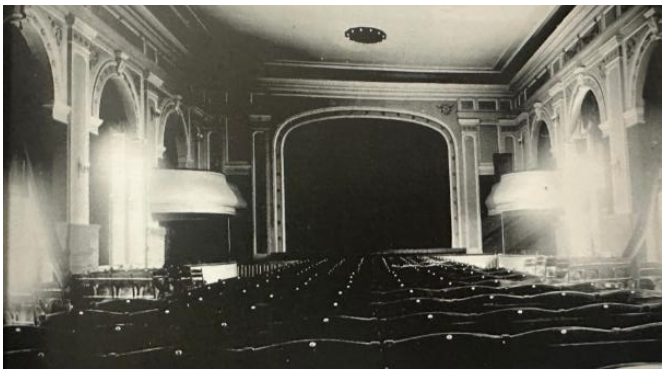
Стање пољопривреде је било лоше, па је у ту сврху запослено 48 агронома и 28 ветеринара, као и 27 шумара, што у овом моменту није било довољно да се бановина извуче из кризе.[338] Сиромаштво, верска и национална нетрпељивост као резултат економске кризе, на простору Врбаске бановине, кулминирала је у периоду пред Други светски рат.[339]

Кад је реч о просветним приликама, током 1930. године у Врбаској бановини је подигнуто 125 основних школа, а 1931. године још 55 школа, да би 1932. године био организован рад за још 30 школских зграда. Постојало је и 8 државних грађанских школа, 4 приватне а постојале су и реалне гимназије у Бања Луци и Бихаћу, као и две ниже са 4 разреда у Босанској Градишци и Приједору.[340] Приликом поздравног говора Симе Радетића који се нашао на челу управе секције *Учитељског удружења* за Врбаску бановину, наведено је да је 1934. године било свега 20 процената писменог становништва.[341]

У дневној штампи се наводи, да како у овим крајевима није било писмености, као ни политичке ни социјалне слободе, орнамент је постао средство за симболичне и духовне манифестације, јер су народи били онемогућени у изражавању сопствених особености кроз ношњу и изражавање сопствене вере. У неким селима Врбаске бановине налазила су се надгробна обележја у виду стећака и крстова, са орнаментима у духу старог словенског веровања о загробном животу, а посебно је занимљиво надгробно камење са пљоснато истесаним труповима храстовог стабла, са шарама и круговима, тзв. *берићет*.[342]

Тридесетих година двадесетог века, на залагање Бана Милосављевића, радило се на стварању Народног позоришта Врбаске бановине у Бања Луци (Слика 29.). Позоришна уметност је за време Угарске окупације била потискивана, јер је углавном носила у себи дух националне идеје. Позориште је свечано отворено 18.10.1930. године, под председништвом члана осијечког народног позоришта Душана Митровића.[343] Поред позоришта тежило се оснивању музеја у којем ће се баштинити богата културна историја Босанске Крајине. На иницијативу Бана Милосављевића, 1930. године основан је Етнографски музеј Врбаске бановине, чији је управник био академски сликар и публициста Шпиро Боцарић.[344] Женска иницијатива била је од великог значаја за очување националне историје, па су тако у Бања Луци, чланице Женске секције *Фидака* основале ћилмарску радионицу у духу фолклора Врбаске бановине.[345] Од националних друштава, посебно се истицао, као и у другим бановинама *Југословенски соко*. Седиште жупе се налазило у Бања Луци, у којој је било 27 друштава и 16 соколских чета. Соколски слетови су 1931. године одржани у Јајцу и Бања Луци, а 1932. године у Приједору.[346]

[338] Matko Kumarić, *Monografija Vrbaske banovine*, Banja Luka, 1932, 64.
[339] Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd, 1967,14.
[340] Matko Kumarić, Monografija Vrbaske banovine, Banja Luka, 1932,47.
[341] Б.М, Нова управа секције Учитељског удружења за Врбаску бановину, Правда (16.8.1934),8.
[342] Anonim, Ornamentika i vez u Vrbaskoj banovini, Jugoslovenski rotar 15.9.1940,86.
[343] Matko Kumarić, Monografija *Vrbaske banovine,* Banja Luka, 1932, 49.
[344] Matko Kumarić, *Monografija Vrbaske banovine,* Banja Luka, 1932, 50.
[345] *Isto*,75.
[346] *Isto,*106.

Слика 29. Народно позориште у Бања Луци, ентеријер, 1930– те.

Кад је реч о туризму, посебно се истиче водопад Пливе висине 28 метара, у чијој близини се налази фортификација града Јајца, и 7 малих језера, а међу најважније туристичке објекте спада манастир Рмањ. У циљу унапређења туризма Врбаске бановине, у Бања Луци је основано *Централно бановинско удружење за промицање туризма* и 25 локалних удружења у мањим местима.[347] То је омогућило да се туризам развија у целој бановини на адекватан начин, иако није био међу основним гранама привреде у Врбаској бановини.

Односи између Срба, Хрвата и муслимана на подручју Врбаске бановине посебно су се заоштрили уочи Априлског рата 1941. године. Када је 27. марта 1941. године извршен државни удар, на чело владе дошао је генерал Душан Симовић, а за новог бана Врбаске бановине изабран је Никола Стјановић, потпредседник *СКК* у Београду. Немачке јединице су 15. априла 1941. године, ушле у Бања Луку, а представници усташке власти преузели су власт у граду. Два дана касније у Бања Луку је доша Виктор Гутић кога је усташко вођство именовало за стожерника Хрватске крајине, и тим чином престала је да постоји Врбаска бановина.[348]

[347] *Isto*,88– 90.
[348] Јанко Врачар, Милица Радојчић *Врбаска бановина 1929– 1941*, Бања Лука, 2010, 33.

5.6 ЗЕТСКА БАНОВИНА

…"Тече Зета, бистра вода,
под Ловћеном тихо шапће,
кроз долину слободу носи."

Народна песма из Црне Горе

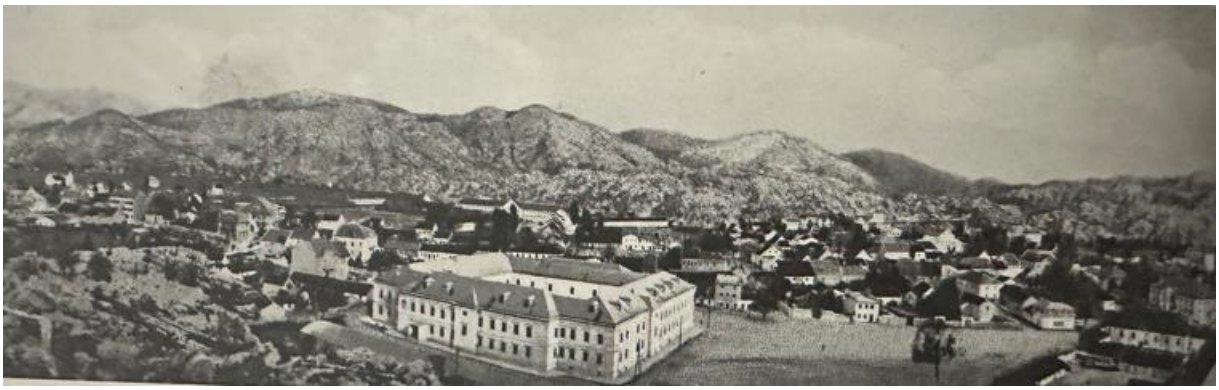

Слика 30. Карта Зетске бановине.

Зетска бановина (Слика 30.) била је ограничена са северне стране јужном границом Приморске и Дринске бановине, све до тромеђе између срезова Драгачевског, Жичког и Студеничког. Од ове тромеђе до државне границе према Арбанији, код Козијег Ртња гранична линија је ишла источном границом срезова: Студеничког, Дежевског, Митровичког, Источког и Пећког, затим јужном границом Пећког и источном границом Андријевићког, обухватајући све ове срезове. Даље се ширила државном границом према Арбанији до Јадранског мора.[349] Обухватала је кршне области Црне Горе, Херцеговине, Новопазарског Санџака и јужни део Далмације, и у потпуности је припадала Динарском планинском масиву.[350] Зетска бановина је захватала површину од 30.741 km²,[351] са градовима: Дубровник, Ђаковица, Пећ, Херцег Нови, Косовска Митровица, Подгорица, Нови Пазар, Невесиње, Требиње, Пљевља, Стон, Бар, Билећа, Котор, Ријека Црнојевића, Фоча, Гацко, Шавник, Плав, Никшић, Гусиње, Улцињ, Љубиње, Сјеница, Пријепоље, Беране, Бијело Поље, Будва, Андријевица, Колашин, Даниловград, Пераст, а седиште бановине је било Цетиње (Слика 31.).[352] Зетска бановина је објединила области које су до стварања заједничке државе, 1918. године, с једне стране, биле део Црне Горе и Србије, а с друге, које су до уједињења припадале Аустро– Угарској, што представља приморски део као што су Бока Которска и Дубровник.[353] Зетска бановина је обухватала највећи део територије

[349] *Закон о подели Краљевине на управна подручја*, Београд, 1933, 9; Аноним, Ново уређење Краљевине Југославије, *Правда* (5.10.1929), 2.
[350] Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904– 1941,* Beograd, 2007, 382.
[351] Више о Државној управи у Зетској бановини, као и о значајнијим чиновницима у појединим општинама у: Ђорђе Станковић, „Државна управа у Зетској бановини", *Историјски записи LXXXV,1– 2/2012* (2012), 49– 70.
[352] *Banovi Kraljevine Jugoslavije*, Beograd; Bačka Palanka, 2019, 214.
[353] Слађана Жуњић, докторат, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 66– 67.

некадашње српске средњевековне државе. Управо та чињеница је требало да буде основна полуга при уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца.[354]Први бан Зетске бановине био је Крста Смиљанић (Табела 6.).

Слика 31. Панорама Цетиња између два светска рата.

Према подацима из 1930. године, Зетска бановина је имала 910.000 становника, што представља раст у односу на 783.000 из 1921. године.[355]Према попису из 1931. године имала је 925.516 становника.[356] Велики проблем, кад је реч о становништву, представљала је верска нехомогеност, односно сусрет три религије: православне, католичке и исламске. На основу података из 1932. године, православног становништва било је 57,56 %, и то пре свега у границама бивше Црне Горе и у срезовима Рашком и Моравском. Становника муслиманске вероисповести било је 28,31 % пре свега на простору Косовске Митровице, Пећи, Берана, Бијелог Поља, Пљевљима, Гацку, Невесињу, Фочи, Прибоју, Сјеници и Новом Пазару, док је дуж морске обале римокатолика било 13,98 %. Свих осталих је било 0,15 %.[357]

Још један проблем, представљао је јаз између приморског и континенталног дела бановине. Наиме, континентални део бановине развијао се у домену византијско–османске цивилизације, што је са собом носило и културну изолованост. Поморски део, с друге стране, припадао је зони медитеранске културе која је садржала утицаје западноевропске цивилизације. Континетални део становништва био је већим делом исламизован, а до 19. века ширена је српска писменост и православна религија, похађањем манастирских школа.[358] Близина Италије оставила је дубоке трагове на културни развитак Боке Которске и Дубровника, а овај део бановине је стога упознао ренесансу и барок.[359] Посебно значајан културни центар био је Дубровник, који је био синтеза Истока и Запада.[360] Припајање Дубровника Зетској бановини имало је стратешки значај ојачавања српског фактора у односу на већинско хрватско становништво.[361] Чињеница је да је у

[354] Сенка Бабовић Распоповић, „Формирање Зетске бановине и социјално економски услову за увођење југословенске идеологије у њен унутрашњи живот“, *Историјски записи, год LXXIV, 2001/1– 2* (2001), 153–165.
[355] Слађана Жуњић, докторат, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 31.
[356]Sekula Drljević, *Crna Gora u Jugoslaviji,* Zagreb, 1936, 98.
[357] Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 236.
[358] Сенка Бабовић Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини: 1929– 1941*, Подгорица. 2002, 86.
[359] *Исто,*89.
[360] *Исто,* 90.
[361] Софија Божић, „Дубровник између Београда и Загреба од уједињења до стварања Бановине Хрватске (1918–1939)“, *Зборник о Србима у Хрватској 12* (2019), 195.

то време поморски део, у културолошком смислу, био далеко развијенији од континенталног дела, чак и Цетиња, које је било седиште бановине.[362]

БАНОВИНЕ	БАНОВИ
Зетска бановина	Крста Смиљанић (1929– 1931); Урош Круљ (1931– 1932); Алекса Станишић (1932– 1934); Мујо Сочица (1934– 1936); Петар Иванишевић (1936– 1939); Живојин Симоновић (вд) (1939); Божидар Крстић (1939– 1941); Блажо Ђукановић (1941)

Табела 6. Банови Зетске бановине (Табела израђена на основу података у публикацији: *Banovi Kraljevine Jugoslavije:* Beograd, Bačka Palanka, 2019, 181– 217.).

Поред светске економске кризе, стање у Зетској бановини било је нарушено и политичким приликама. Политичке странке су играле значајну улогу, а имале су и своје месне организације са обласним одборима. То су биле *Радикална странка*, *Демократска странка*, *Земљорадничка и Републиканска странка Јаше Продановића*, а постојало је и неколико месних организација *Самосталне демократске странке* Светозара Прибичевића.[363] У Црној Гори, владајућем режиму приклониле су се *Радикална* и *Демократска странка*, док је у редовима *Црногорске странке* дошло до раскола услед различитих иступа појединаца против монарходиктатуре. Највећу репресију од стране режима у Црној Гори трпели су припадници *Комунистичке партије*, а током 1929. године вршена су масовна хапшења њених припадника. Против режима у овој ситуацији су били и студенти, који су учествовали у студентским протестима у Београду где су студирали, а потом се враћали у своја родна места.[364] Ситуација је кулминирала демонстрацијама забрањених политичких партија на Цетињу и у Никшићу 1932. године, чему је повод био тежња ка организовању *Југословенске радикалне сељачке демократије* у Зетској бановини.[365] Током 1936. године било је више студентских протеста, који су неретко завршавали крвопролићем и мучењима.[366] У Црној Гори су се посебно истицали федералисти, који су се залагали за независност Црне Горе.[367] Идеју независне Црне Горе, посебно је подржавала Италија, са тежњом распарчавања Краљевине Југославије. [368] Иако је опозиција почела да се буди, њени припадници су били међусобно завађени, а нису делили ни идеолошке ставове, нити методе борбе против режима.[369]

Приликом формирања Бановине Хрватске 1939. године, Зетској бановини су одузети западни делови, од Пељешца, преко Дубровника до Боке Которске. Након формирања Бановине

[362]Сенка Бабовић Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини: 1929– 1941*, Подгорица. 2002, 330.
[363] Више о политичким превирањима у Црној Гори у: Tomica Nikičević „Prilog izučavanju političkih borbi u Crnoj Gori 1937– 1929“, *Istorija XX veka III* (1962), 7.
[364] Željko Karaula, „Sekula Drljević i crnogorski federalisti u razdoblju šestojanuarske diktature (1929– 1935*)“, MATICA, br. 62, ljeto 2015* (2015), 204.
[365] Сенка Бабовић Распоповић, „Формирање Зетске бановине и социјално економски услову за увођење југословенске идеологије у њен унутрашњи живот“, *Историјски записи, год LXXIV, 2001/1– 2,* (2001),158.
[366] Више о томе у: Јован Бојовић, „Црна Гора у 1936. години“, *Историјски записи LXIV* (1991), 7– 12.
[367] Željko Karaula, „Sekula Drljević i crnogorski federalisti u razdoblju šestojanuarske diktature (1929– 1935*)“, MATICA, br. 62, ljeto 2015* (2015), 207.
[368] *Isto*, 208.
[369] *Isto,* 218.

Хрватске, једино се *Федералистичка странка Црне Горе* залагала за обнављање црногорске државности.[370] Као и у другим бановинама, прорежимска штампа уздизала је идеју интегралног југословенства. Представник *Централног пресбироа* на подручју Зетске бановине на Цетињу био је *Зетски гласник*.[371] У међуратном периоду на простору Црне Горе деловало је преко 100 листова и часописа, али није излазио ниједан дневни лист. Од 1924. године, као званични орган објављиван је *Службени гласник Зетске области*, чији је назив промењен 1929. године у *Службени гласник Зетске бановине* и *Зетски гласник*. Од недељних листова излазили су листови који су били пространачки оријентисани, па је тако гласило Демократске странке била *Народна ријеч*, Радикалне странке *Глас Боке*, док су земљорадницима и опозицији припадали листови *Слободна мисао* и *Зета*. [372]

Услед, пре свега, саобраћајне изолованости и неповољних географских услова, Зетска бановина је била веома сиромашна. Сушне године, и примитиван приступ обради земљишта, често су доводили до глади становништва. Готово три четвртине бановине је било у карсном, кршевитом терену, што је отежавало изградњу значајних саобраћајница.[373] На оваквом терену било је врло мало плодне земље, која је страдала услед поплава, које су биле узрок маларије у овим крајевима. Из тога разлога, као приоритет, се наметала и изградња објеката за снабдевање становништва питком водом, и мелиорација и асанација брдовитих поља.[374] Мањак житарица у Зетској бановини је најчешће решаван увозом. Услед велике аграрне кризе тридесетих, дошло је до великог задуживања сељаштва, па је на иницијативу *КПЈ* за Црну Гору, Боку, Санџак и Метохију основано, 1937. године друштво за економско и културно подизање села и сељака *Сељачко братство* које је имало своје месне организације. Међутим полиција је већ наредне године почела да гуши рад ове организације, да би је 1939. године, власт потпуно забранила.[375] То је довело до оснивања покрета *Сељачка самопомоћ* 1938. године, што је довело до оснаживања *Комунистичке партије*, али и велике помоћи сељацима који су живели испод граница сиромаштва. [376]

Услед потребе за обрадивим земљиштем, крчиле су се шуме, што је с друге стране доводило до голети, које су мање задржавале влагу од кише, а суше су биле све учесталије.[377] Грана привреде која је у овом периоду посебно почела да опада, била је сточарство, где је услед застарелих метода долазило до болести стоке и ширења заразних болести. Индустрије у Црној Гори готово да уопште није било.[378] Разлог томе, великим делом, представљали су и путеви који су пролазили кроз планинске крајеве, и који су у зимско доба били изложени вејавицама, а лети бујицама. Од укупно 2193 фабрике у Краљевини Југославији, у Зетској бановини било је само 36 фабрика, док је до 1939. године констатовано 199 занатских радњи.[379]

Потенцијал за напредак Зетске бановине пружали су Скадарско језеро, шуме, руде и водене снаге. Од значаја је, посебно, било спуштање нивоа Скадарског језера, јер је тај простор стално био под водом и износио је 39.500 хектара.[380] Поред Скадарског језера, од значаја за осамостаљивање бановине, била је и изградња Барског пристаништа, Јадранске железнице,

---

[370]Сенка Бабовић– Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини, 1929– 1941*, Подгорица, 2002, 323.
[371] *Исто*, 329.
[372] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918– 1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 39.
[373] *Илустровани званични Алманах– шематизам Зетске бановине*, Сарајево, 1931,113.
[374] *Исто,*114.
[375] Драгиша Ђоковић, „Привреда Цетиња 1918– 1941“, *Историјски записи XXXVIII, 1985/2* (1985),47.
[376] Исто,48.
[377] Štedimlija Savić Marković, Crna Gora u Jugoslaviji, Zagreb, 1936, 99.
[378] *Isto,*100.
[379] Сенка Бабовић Распоповић, „Формирање Зетске бановине и социјално економски услову за увођење југословенске идеологије у њен унутрашњи живот“, *Историјски записи, год LXXIV, 2001/1– 2,* (2001),160.
[380] *Илустровани званични Алманах– шематизам Зетске бановине*, Сарајево, 1931,69.

електрификација, ослобађање од трошарине, право давања концесија за руднике, право самосталног располагања шумама, као и право доношења посебних закона.[381]

До 1934. године доста се радило на саобраћаној и водоводној мрежи па су тако изграђени путеви Рудо–Плевље, Подгорица се повезала са албанском границом односно са Скадром, а изграђен је и пут Бијело Поље–Беране. Потом су изграђени мостови преко Неретве у Чапљини, преко Ибра у Косовској Митровици, преко Бистрице код Пећи, преко Лима у Рудим, преко Белог Дрима на путу Косовска Митровица– Пећ, као и мост на Лиму код Мурина. [382] Авионска линија Београд–Подгорица, отворена је 1930. године. Јадранска железница била је једно од значајнијих привредних и политичких питања предратне Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе.[383] Њена изградња је представљала озбиљан инвестициони подухват, ако се узме у обзир брдско–планински масив на коме је већим делом бановина почивала.

На пленеарној седници већа Трговинско индустријске занатске коморе у Подгорици од 14. априла 1940. године донета је одлука да се сазове конференција српских привредних комора по питању Јадранске железнице.[384] Кад је реч о приморском делу бановине потребно је посебно се осврнути на Дубровник. Кључне делатности у овом граду, што је истовремено подразумевало и поморски саобраћај, били су бродарство и лучка делатност.[385] Године 1929. у Дубровнику је деловала нова бродарска фирма д.д. *Слободна пловидба*.[386] Следеће године, основана је пловидба *Рад,* за коју је набављен реморкер *Рудник.* Потом је уследило оснивање *Југословенског Лојда*.[387] Кад је реч о водоводној мрежи, изграђени су водоводи у Улцињу, Невесињу, Старом Бару, Буљарици, Никшићу и Чеву.[388] До 1930. године, изграђено је 24 водовода, али само у градовима.[389] Тридесетих година, започела је са радом индустријска електрична централа у улцињској солани, а прва берба соли десила се 1935. године. [390] Прва термоелектрана на простору Црне Горе, пуштена је у рад 1937. године у Пљевљима, а исте године, планирано је и подизање електричне централе у Рисну.[391] Током 1938. године у плану је било и подизање хидроцентрале на реци Зети, на месту Слап Зете, а посао је поверен инжењеру Владимиру Сукуренку, који је до почетка Другог светског рата успео да заврши само камену брану на Слапу.[392] Електрификација Будве вршена је током 1939. године, а прва хидроцентрала у Црној Гори *Подгор* пуштена је у рад 1941. године у Црмници.[393]

Велика економска криза тридесетих није заобишла ни, већ сиромашну, Зетску бановину. Чиновнички положај, иако везан за политичко опредељење, био је најтраженији кад је реч о запошљавању, иако је административни апарат био угрожен корупцијом, непотизмом и

---

[381] Štedimlija Savić Marković, *Crna Gora u Jugoslaviji*, Zagreb, 1936, 105.
[382] Н. Дориомедов, Нови путеви, грађевине, цеистерне и мелиорациони радови у Зетској бановини, *Правда* (11.2.1934.).
[383] *Илустровани званични Алманах– шематизам Зетске бановине*, Сарајево, 1931,79.
[384] Исто, 80.
[385] Marija Benić Penava, „Pomorske djelatnosti na Dubrovačkom području između dva svjetska rata“, *Naše more 52 (5–6)/2005,* (2005), 236.
[386] Isto, 238.
[387] Isto, 239.
[388] Н.Дориомедов,,Нови путеви, грађевине, цеистерне и мелиорациони радови у Зетској бановини, *Правда* (11.2.1934.).
[389] Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, 2006, 356; Antun Baće Antun, *Arhitektura Dubrovnika između dva svijetska rada*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015, 62.
[390] Живко Андријашевић М, „Развој електропривреде у Црној Гори 1910– 1945“, *Историјски записи LXXXIII, 1/2010* (2010), 170.
[391] Исто.
[392] Исто, 173.
[393] Исто, 171.

непрофесионалношћу.[394] У циљу побољшања социо–економских и привредних питања у Зетској бановини, на Цетињу је основано Привредно–здравствено друштво за Зетску бановину, а овим питањима су се бавила многа удружења па чак и црква. Управни одбор Црногорске банке је у циљу унапређења социо–економског стања у Црној Гори спровео организацију штедње међу школском омладином, поделом уложних књижица са основним улогом од десет динара.[395] Трговинско–индустријска и занатска комора за подручје Црне Горе основана је 1929. године у Подгорици, при чему је доношењем новог *Закона о радњама* проширила своју делатност на подручје Санџака и Метохије.[396] Многе банке су у ово време запале у кризу па је тако Чиновничка штедионица морала да затвори своје пословнице у Бару, Никшићу, Колашину, Беранима, и Бијелом Пољу, а у посебно тешком положају су се нашли сељаци због пада цена пољопривредних производа. [397]

Здравствене прилике Зетске бановине, у то време, су биле солидне, а као и у другим бановинама требало је радити на сређивању болничких зграда.[398] Према подацима из 1930. године, здравствено–хигијенску, и мрежу социјалних установа у Зетској бановини чиниле су државна болница *Данило I* на Цетињу, бановинске болнице у Бијелом Пољу, у Беранима, Колашину, Никшићу, Подгорици и Пљевљима, потом дечији дом у Даниловграду, сиротиште у Котору, Хигијенски завод на Цетињу, као и домови здравља у Никшићу, Подгорици, Пљевљима, Улцињу, а постојале су и антималаричне амбуланте, кожно–венерична амбуланта, антитуберкулозни диспанзери и здравствене станице.[399] Поред здравствених станица посебно се радило на томе да се бановина снабде пијаћом водом.[400]

Новим *Законом о народним школама* од 1929. године, унифицирнао је разнолико школско законодавство кад је реч о основним школама, које су добила идеолошка обележја, при чему је улога школе била да шири писменост, али и да васпитава у националном духу. Према овом *Закону* постојале су три врсте средњих школа, а то су реална гимназија, реалка и класична гимназија, а од 1931. године, о њима почиње да води бригу искључиво држава.[401] Евидентирано је да је Зетска бановина 1930. године имала 710 основних школа, при чему једна трећина бановине имала нове зграде, једна трећина превремене, а једна трећина је била неупотребљива.[402] Тад је било 17 државних гимназија и једна приватна фрањевачка гимназија, која је имала ниже разреде на Корчули, а више у Дубровнику.[403] Грађанских школа је било свега 13.[404] Према подацима из 1931. године, у Зетској бановини постојале су три учитељске школе, две потпуне на Цетињу и у Дубровнику, и непотпуна у Херцег Новом.[405]

У погледу образовања младих у духу интегралног југословенства, поред школе, постојао је соколски покрет. *Закон о оснивању сокола Краљевине Југославије* од 1929. године је увео

---

[394] Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, 2006, 349– 350

[395] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918– 1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019 , 73.

[396] Branislav Marović, Crnogorska privreda između dva svjetska rata, bez drugih podataka, http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_izmedju_1_i_2_svj_rata/crnogorska_privreda_izmedju_dva_svjetska_rata.htm. Viđeno: 20.10.2024. u 17h.

[397] Željko Karaula, „Sekula Drljević i crnogorski federalisti u razdoblju šestojanuarske diktature (1929– 1935*)", MATICA, br. 62, ljeto 2015* (2015), 204.

[398] Аноним, Рад у Зетској бановини, Политика, 3.10.1930, 2.

[399] *Илустровани званични Алманах– шематизам Зетске бановине*, Сарајево, 1931, 120– 122.

[400] Аноним, Рад у Зетској бановини, *Политика* (3.10.1930), 2.

[401] Љубодраг Димић Љубодраг, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918– 1941. Део 2, Школа и црква,* Београд, 1997, 154– 156.

[402] Аноним, Рад у Зетској бановини, *Политика* (3.10.1930), 2.

[403] *Илустровани званични Алманах– шематизам Зетске бановине*, Сарајево, 1931, 97.

[404] Исто, 156.

[405] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918– 1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 261.

институцију сокола, а соколска организација је подигнута на ранг државне установе са повластицама.[406] Почетком тридесетих година, на простору Зетске бановине је деловало 29 соколских друштава, од којих је 17 основано у периоду од 1929. до 1931. године, док је 12 основано раније.[407]

Културном животу Црне Горе под окриљем Зетске бановине, доприносила је делатност културних и уметничких удружења, позоришних дружина и певачких друштава, која су углавном била везана за веће градове. Организација Народног позоришта Зетске бановине поверена је Михајлу Марковићу, а његово формирање је имало за циљ да буде носилац националне идеје у местима које су дуго биле под туђинско влашћу. Позориште је отпочело са радом 6.9.1931. године.[408] Поред Народног позоришта, постојала су и аматерска позоришта у Подгорици и Никшићу, као и певачка друштва *Његош* на Цетињу, *Захумље* у Никшићу, *Бранко* у Подгорици, *Братство* у Пљевљима и *Јединство* у Даниловграду. Биоскопи су постојали у већим градовима као што у Никшић, Цетиње, Подгорица. Котор, Херцег Нови и у Пљевљима. Под окриљем државе били су Музеј на Цетињу[409] основан 1926. године и Музеј Бокељске морнарице основан 1938. године.[410] Посебну улогу у духовном и државном животу имао је Цетињски манастир посвећен Рођењу Богородице, а подигао га је владика Данило Петровић 1701. године.[411]

Још 1922. године, у Сплиту је основано удружење *Јадранска стража* које је имало за циљ унапређење културних и привредних прилика на Јадрану. На територији Црне Горе, ово удружење је имало месне одборе у Улцињу, Плаву, Бару, Вирпазару, Цетињу, Беранима, Петровцу, Никшићу и Пљевљима, а своје домове су имали у Будви и у Петровцу, док се изградња нових планирала у Тивту, Мељинама, Бијелој, Бечићима и Доброти.[412] Дубровник, као културно стециште бановине поседовао је своје позоришно друштво, филхармонију и куроркестар. Деловала су бројна културна удружење попут певачког друштва *Гундулић*, *Слога*, *Дубрава* и *Зора*, потом *Друштво за развитак Дубровника и околине*, друштво *Чешке беседе*, *Јадранска стража*, *Јеврејско културно друштво* и *Италијанско културно друштво*.[413] Занимљиво је споменути и присуство руских емиграната на приморју, па је тако у овом периоду, на пример, у Рисну оперски певач Попов држао фотографску радњу, бивши поручник Петар Астапов постаје власник хотела *Зета*, док је у Котору грофица Головина држала кројачку радионицу, а инжењер Асатуров по напуштању Техничког одељења банске управе на Цетињу, постаје предузимач у пословима нискоградње.[414]

Кад је реч о туризму, треба напоменути да је ова грана привреде, у Зетској бановини увек била актуелна, али се туризам значајније, у овим крајевима, почео развијати после Првог светског рата.[415] Од значаја за пропагирање идеологије југословенства у Зетској бановини, и привлачења поборника ове идеје биле су две чињенице. Једна је да се на Цетињу родио Краљ Александар

---

[406] Закон о оснивању Сокола Краљевине Југославије, *Службене новине Краљевине СХС* (6.12.1929).

[407] Сенка Бабовић– Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини, 1929– 1941,* Подгорица, 2002**,** 140– 141.

[408] Сенка Бабовић– Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини, 1929– 1941*, Подгорица, 2002, 151– 152.

[409] Први значајнији резултат у области археолошких истраживања у оквиру цетињског музеја десио се 1930. године ископавањем рисанског мозаика из почетка 2. века и остатка манастира Шудикова.(Ђоко Пејовић Д., „Научна активност до 1941. године“, *Цетиње 1482– 1982* (1994), 461)

[410] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918– 1941. године,* докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 38.

[411] Milan Jovićević, Tatjana Pejović, Mladen Lompar, *Cetinje,* Zagreb, 1986, 29.

[412] Јован Бркић Јован А., Како је Херцегнови пре 399 година водио тешку поморску битку са турским адмиралом Хајредином Барбаросом, *Правда* (21.7.1937).

[413] Antun Baće, *Arhitektura Dubrovnika između dva svijetska rada,* doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015, 55.

[414] Кампе Леонид, *Руси у Котору између два светска рата*, Београд, 2022, 135.

[415] *Илустровани званични Алманах–шематизам Зетске бановине*, Сарајево, 1931, 257.

Карађорђевић (Слика 32.) у згради која је касније служила као Официрски дом,[416] а друга је та да се на врху Ловћена налазио Његошев гроб.[417]

У Зетској бановини је постојало укупно 33 туристичко–климатска места, при чему је Банска управа предузела акцију да се у свим крајевима Зетске бановине оснују туристичка друштва, па је тако, на пример, Туристичко друштво у Пећи *Ком*, основано 1933. године.[418] Живу туристичку активност поседовао је Дубровник, у којем је до 1938. године било преко 70 хотела, пансиона и свратишта, а само 1938. године, град је посетило 17080 домаћих и 40970 страних гостију,[419] што потврђује чињеницу да иако је Цетиње био административни центар, улогу културног и туристичког стецишта у Зетској бановини, имао је Дубровник.

Године 1941. силе Осовине су окупирале Зетску бановину, при чему су мања подручја око Боке анексирана од стране фашистичке Италије, а остатак је припао окупационој зони Италије у Црној Гори и Албанији. Источни део је окупирала Немачка, а западни Независна Држава Хрватска. [420] То је био крај Зетске бановине.

Слика 32. Кућа у којој се родио Краљ Александар Први Карађорђевић на Цетињу.

[416] *Исто*, 241.

[417] Петар Други Петровић Његош је преминуо 1851. године, и тада је због временских прилика привремено сахрањен у Цетињском манастиру. Његове посмртне остатке је Кнез Данило 1854. године изместио у ловћенску капелу. Према наредби Аустро– Угарске 1916. године, његове мошти се поново враћају у Цетињски манастир. Тек је 1921. године, рођена идеја о подизању маузолеја. Тек је Краљ Александар 1925. године изградио маузолеј на Ловћену, у који су положене мости великог Његоша.(Више о маузолеју у: Павле Ђоновић, Љубомир Каписода, Станислав Вујошевић Станислав, Драгоје Живковић, *Његошев маузолеј на Цетињу,* Цетиње, 1977).

[418] Аноним, У овим местима Зетске Бановине биће основана туристичка друштва, *Политика* (6.4.1935), 10.

[419] Antun Baće, *Arhitektura Dubrovnika između dva svijetska rada,* doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015, 53.

[420] Више о томе у: Димић Љубодраг, *Историја српске државности. Књ. 3: Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001.

5.7 ДУНАВСКА БАНОВИНА

…"Како је свуда бајно! Хучни се Дунав плави,
На цвијетним обалама бијело пасе стадо,
Под сјенком густог дрвља, крај стада свог на трави,
Чобанче свира младо."

На Дунаву– Алекса Шантић

Слика 33. Карта Дунавске бановине.

Дунавска бановина (Слика 33.) је са југозападне стране била ограничена границама Дринске и Савске бановине, а са северне и североисточне стране државном границом према Мађарској и Румунији, до места где ова последња избија на реку Дунав. Иде Дунавом до источне границе среза Рамског, скреће на југ источном и јужном границом среза Рамског а затим југо–источном границом среза Пожаревачког. Продужује источном границом срезова: Моравског, Лепеничког, Крагујевачког и Гружанског до Дунавског Црног Врха на Гледићским планинама, одакле преко Кречана и Брзака избија на границу Дринске бановине на планини Котленик код Црног Врха, обухватајући општине Закута и Губеревац среза Гружанског.[421] Красиле су је планине Фрушка Гора, Авала, Космај, Венчац, Букуља и Рудник.[422] Иако је по броју становника Суботица предњачила, Нови Сад је изабран за седиште бановине, пре свега због своје централне географске позиције, и због већинског српског становништва, док је Суботица, иако важан регионални центар, имала већу етничку хетерогеност и близину границе, што је није чинило погодним седиштем једног централизованог система. [423]

Дунавска бановина је заузимала више од једне десетине укупне површине Краљевине,[424]

[421] *Закон о подели Краљевине на управна подручја*, Београд, 1933, 9; Аноним, Ново уређење Краљевине Југославије, *Правда* (5.10.1929), 1.
[422] Аноним, Туризам у Дунавској бановини, *Политика* (21.4.1939), 46.
[423] Милева Т. Томић, *Правно уређење Дунавске бановине и концепти државноправног статуса Војводине 1929– 1941*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2016, 144.
[424] Славко Станић, Новосадски сајам и привреда Дунавске бановине, *Политика* (27.9.1930), 3

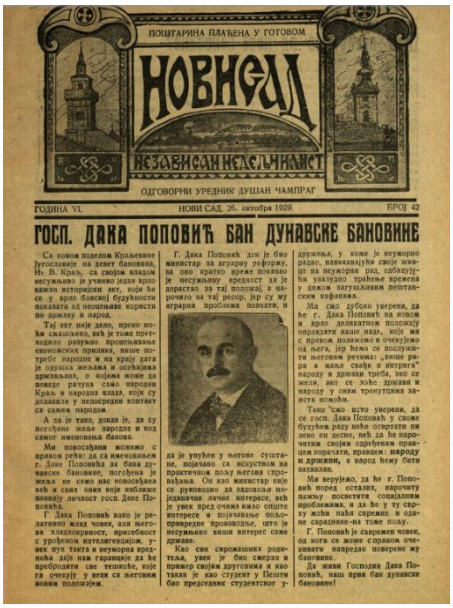
од преко три милиона хектара, односно 30.158 km²,[425] у сливовима Дунава, Тисе, Мораве и доњег тока Саве.[426] Један од највећих заговорника стварања Дунавске бановине био је Федор Никић, професор Правног факултета из Суботице.[427] Била је подељена на 48 срезова, 771 општину и 10 самоуправних градова, са 1.393.269 православног, 774.691 католичког и 2.660 муслиманског становништва. Односно, 54,94 % православног становништва, 35,38 % римокатолика, 7,94 % евангелика, 0,92 % становника израелске вероисповести, 0,64 % муслимана, и осталих 0,64 %.[428] Према попису из 1931. године, на територији Дунавске бановине је живело укупно 2.323.103 становника.[429] У Банској управи су основана четири окружна инспектората са седиштима у Великом Бечкереку, Сомбору, Смедереву и Крагујевцу, и они су контролисали личну, имовинску и јавну безбедност, а извештаје су подносили бану. Први бан Дунавске бановине био је Дака Поповића (Табела 7.), рођени Новосађанин, једини грађевински инжењер по струци, од свих других банова (Слика 34.).[430]

За градове у Дунавској бановини, 1934. године је донет *Закон о градским општинама* којим су дефинисани њихови органи, председник градске општине и градско веће. Према овом *Закону*, градови у Дунавској бановини били су: Бела Црква, Велика Кикинда, Велики Бечкерек, Вршац, Крагујевац, Нови Сад, Пожаревац, Рума, Смедерево, Сомбор, Сремска Митровица, Сремски Карловци, Стара Кањижа, Суботица и Шабац.[431] Одступање од првобитног територијалног обима наступила су услед измена и допуна *Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја* од 28.8 и 24.10. 1931. године. Тада су Дунавској бановини додата два сремска среза, сремско–митровачки и шидски, као и град Сремска Митровица који су изузети из Дринске бановине.[432]

[425] Милева Томић, „Дунавска бановина (1929– 1941) – привредне, политичке и културне карактеристике“ , *Култура полиса, год. XV (2018), бр. 36* (2018), 245.
[426] Аноним, Рад банске управе на унапређењу пољопривреде, *Политика* (27.9.1930), 4.
[427] Вајагић Предраг, „Формирање Дунавске бановине“, *Споменица Историјског архива „Срем“ 8* (2009), 134– 135.
[428] Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine,* Zagreb, 1932, 268.
[429] Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић, 2/3*, Београд, 2002, 192.
[430] Више о бановима Дунавске бановине у: Предраг М. Вајагић, „Нови Сад и банови Дунавске бановине“, *Свеске за историју Новог Сада 17* (2015), 173.
[431] Милева Т. Томић, *Правно уређење Дунавске бановине и концепти државноправног статуса Војводине 1929– 1941*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2016, 129.
[432]Милева Т. Томић, *Правно уређење Дунавске бановине и концепти државноправног статуса Војводине 1929– 1941*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2016, 143; Донка Станчић, Мишко Лазовић, *Бела лађа на Дунаву*, Нови Сад, 2020, 21.

БАНОВИНА	БАНОВИ
Дунавска бановина	Дака Поповић (1929– 1930); Радослав Дуњић (1930); Светомир Матић (1930–1931); Милан Николић (1931– 1933); Добрица Матковић (1933– 1935); Милојко Васовић (1935); Светислав Пауновић (1935– 1936); Светислав Рајић (1936– 1939); Јован Радивојевић (1939– 1940); Бранко Кијурина (1940– 1941); Милорад Влашкалин (1941)

Табела 7. Банови Дунавске бановине (Табела израђена на основу података у публикацији: *Banovi Kraljevine Jugoslavije,* Beograd; Bačka Palanka, 2019, 181– 217.).

ПОШТАРИНА ПЛАЋЕНА У ГОТОВОМ

НОВИ САД

НЕЗАВИСАН НЕДЕЉНИК

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК ДУШАН ЧАМПРАГ

ГОДИНА VI. НОВИ САД, 26. октобра 1929. БРОЈ 42

ГОСП. ДАКА ПОПОВИЋ БАН ДУНАВСКЕ БАНОВИНЕ

Са новом поделом Краљевине Југославије на девет бановина, Њ. В. Краљ, са својом владом несумњиво је учинио један врло важан историјски акт, који ће се у врло блиској будућности показати од неоцењене користи по државу и народ.

Тај нег пије дело, преко ноћи свршено, већ је томе претходило разумно проучавање економских прилика, више потребе народне и на крају дата је дуготрајна жељама и осећајима држављана, о којима може да поведе рачуна само народни Краљ и народна влада, који су добавши у непосредни контакт са самим народом.

А да је тако, доказ је, да су погођене жеље народне и код самог именовања бановина.

Ми новосађани можемо с правом рећи: да са именовањем г. Дака Поповића за бана дунавске бановине, погођена је жеља не само нас новосађана већ и свих оних који ближе познају личност госп. Дака Поповића.

Г. Дака Поповић како је релативно млад човек, али његова младеначка, присебност с урођеном интелигенцијом, у већ пуп тиха и неуморна активност дају нам гаранције да ће превладати све тешкоће, које га очекују у вези са његовим новим положајем.

Г. Дака Поповић док је био министар за аграрну реформу, за ово кратко време пуних је несумњиву предност та је дорастао за тај положај, и изучио на тај ресор, јер су му аграрни проблеми познати, и

да је упућен у његове суштине, подањао са искуством на практичном пољу његова спровођења. Он као министар није се руководио ни задовољавао појединачне личне интересе, већ је увек пред очима имао опште интересе и појачавање пољопривредне производње, што је несумњиво наши интерес саме државе.

Као син сиромашних родитеља, увек је био смеран и пример својим друговима и као такав је као студент у Пешти био председник студентског удружења, у коме је неуморно радио, вавикајући своје живце на неуморни рад, одбацујући узалудно трошење времена у дном загушљивим пештанским кафеима.

Ми смо дубоко уверени, да ће г. Дака Поповић на новом и врло деликатном положају оправдати наше наде, које ми с правом полажемо и очекујемо од њега, јер немо се послушати његовим речима: „двине рад а ваљс свађе и интрига“ народу и држави треба, зато се жели, зато се хоће. држави и народу у овим тренутцима застоја помоћи.

Тако смо исто уверени, да се госп. Дака Поповић у своме будућем раду неће осветати ни лево ни десно, већ да ће нарочитим својим одређеним правцима кормарити, правцем: народу и држави, а народ њему бити захвалан.

Ми верујемо, да ће г. Поповић пред осталим, нарочиту пажњу посветити социјалним проблемима, и да ће у тој сфери жива наша стремљења и одавде сарадњи-на томе пољу.

Г. Поповић је савремен човек, од кога се може с правом очекивати напредак поврсне му бановине.

Да живи Господин Дака Поповић, наш први бан дунавске бановине!

Слика 34. Насловна страна часописа „Нови Сад“ са фотографијом бана Даке Поповића.

Унутар Дунавске бановине, 1934. године, долази до измене када је основан Суботички срез, а две године после од општина Ириг, Рума и Стара Пазова формиран је на територији Срема, срез Сремски Карловци. [433] Дунавска бановина је била претежно центар аграрне производње, а индустрија је била везана за пољопривреду. Како је имала изванредну плодност земљишта, долази и до великог насељавања становништва на овом простору.[434] На сиромашење становништва, кад

[433] Мирјана Сладић Ђ, *Настанак и трансформација управних зграда грађених од 1790. до 1941. године на територији Војводине,* докторска дисертација, Факултет Техничких наука Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2015, 102.
[434] Станић Славко, Новосадски сајам и привреда Дунавске бановине, *Политика* (27.9.1930), 3.

је реч о пољопривреди, утицало је увођење механизације и неповољан однос домаћег и страног капитала. Стога је једно од најважнијих економских, политичких и националних питања на подручју бановина била аграрна реформа, али и колонизација, посебно добровољаца из рата, које је власт насељавала у граничним подручјима где је већ живело немачко и мађарско становништво (Слика 35.).[435]

Током тридесетих година владајуће странке, *Југословенска национална странка* и *Југословенски радикални савез* су сматрале да је стварање Дунавске бановине решило кључне проблеме Војводине. Међутим, присталице војвођанске аутономије су, након убиства краља Александра, покушале да оснују посебну политичку организацију под називом „Војвођански фронт“, који је на изборима 1938. у потпуности потиснут. Највећи удар аутономашком покрету био је споразум Цветковић–Мачек из 1939. године којим је најављена подела Војводине између Србије и Хрватске. За аутономију Војводине, посебно су се залагали, у овом периоду, припадници комунистичке партије, који су сматрали да северни део Војводине треба да припадне Мађарској по принципу националног самоопредељења. [436]

Слика 35. Центар Новог Сада са приказом катедрале између два светска рата.

У духу залагања за интегрално југословенства, основана су национална удружења *Организација југословенских националиста, демократи*, *Радикалска Српска национална омладина*, *Јадранска стража*, *Удружење четника*, *Савез ратних добровољаца са Добруџе*, *Соко*, *Југословенска национална омладина Карађорђе*. Треба нагласити да је и Јеврејска заједница у овом периоду очувала своју конфесију, основала школу и забавиште, изградила културни дом и дом за старе и сирочад.[437] Присуство Немаца и Мађара на северу бановине,[438] који су ту били већинско становништво, усложњавало је безбедносну ситуацију, при чему су органи безбедности имали главну улогу у спречавању коришћења матерњег језика у службеној комуникацији с

[435]Милева Томић, „Дунавска бановина (1929– 1941) – привредне, политичке и културне карактеристике“ , *Култура полиса, год. XV (2018), бр. 36* (2018), 247.
[436] Slobodan Bjelica, „Disputes over the autonomy of Vojvodina from the creation to the breakup of Yugoslavia“, *Istorija 20. veka, god.38, 1/2020* (2020), 149.
[437] Донка Станчић, *Уметничка топографија Новог Сада*, Нови Сад: Матица српска, 2014, 87.
[438] Више о положају националних мањина у Војводини у: Небојша Петровић, „Национални и политички спорови око Војводине средином XX века“, *Култура полиса, год. XV* (2018), 81– 103.

властима, као и спречавању могућности за политичко организовање.[439] Бројност мађарске и немачке мањине постала је од великог политичког значаја, услед тежње ових мањина враћању територије коју су сматрали својим јужним крајем. [440] Средином 1938. године, бан Дунавске бановине обавестио је Министарски савет да је на подручју Војводине дошло до опадања национал– социјалистичке идеологије, која је, ипак, с друге стране бивала све јача, па је тако Главно државно тужилаштво забранило издавање листа *Дан* од 25. маја 1938. године, у коме је објављен текст под насловом „Све живља агитација међу нашим Немцима за „Културбунд", при чему је наведено да у Банату, Барањи и Срему постоји 160 организација „Културбунда", док их је 1931. године било само 24. Захтеви националних мањина односили су се на заштиту националног идентитета у области образовања и културе, што је за југословенску власт било изразито тешко, јер је она тежила унификацији образовања, а што је с друге стране изазивало отпор националних мањина, посебно Немаца и Мађара.[441]

Тако су школске 1939/40. године на простору Дунавске бановине постојале 244 школе немачке мањине, и 20 забавишта. На подручју бановине излазило је 111 дневних и недељних новина од којих 31 на немачком, на мађарском 18 а на словачком 1.[442] Српска штампа у Новом Саду је у ово време изгубила је трку са престоничком, иако је излазило више листова на српском језику, за Дунавску бановину значајан *Службени лист Дунавске бановине*, потом *Југословенски дневник, Дан*, немачки *Deutsches Volksblatt*, *Deutsche Zeitung* и мађарски *Regeli Ujsag*.[443] На пример, у Смедереву су 1931. године излазила два листа *Југословенско село* и *Глас Подунавља* под будним оком среског начелника.[444] Велики проблем се јавио кад су припадници немачке мањине почели да откупљују земљу од сиромашних српских сељака, новцем немачке владе. Влада Милана Стојадиновића, из тог разлога, 1938. године доноси две *Уредбе*, по којима је у делу бановине ограничена продаја непокретне имовине, а њено стицање условила дозволом војних власти. Обе су укинуте већ 1940. године, али то је био повод да се говори о националној опасности у бановини, и разматрање могућности планске колонизације Бачке и Баната. [445]

Чињеница је да су једино Словенци у Дравској бановини били национално хомогени, а донекле су хомогене биле и Зетска и Вардарска бановина, док је Србија била подељена на пет бановина, а српски народ на осам. Унификација је била утопија, иако се 24. новембра 1939. године приступило изради уредбе *Српске земље* према којој се предвиђало уједињење територија Врбаске, Дринске, Дунавске и Моравске, Зетске и Вардарске, где би престоница била Скопље. Спровођење ове *Уредбе* онемогућило је ратно стање.[446]

За подручје Дунавске бановине постојала је управа полиције у Новом Саду, а представништва су успостављена у Великој Кикинди, Великом Бечкереку, Вршцу, Крагујевцу, Сенти, Сомбору, Старој Кањижи, Суботици, и касније у Хоргошу. Управе и представништва

---

[439] Мирјана Сладић Ђ., *Настанак и трансформација управних зграда грађених од 1790. до 1941. године на територији Војводине,* докторска дисертација, Факултет Техничких наука Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2015, 409.

[440] Милева Томић, „Дунавска бановина (1929– 1941) – привредне, политичке и културне карактеристике" , *Култура полиса, год. XV (2018), бр. 36* (2018), 248.

[441] Милева Томић, „Дунавска бановина (1929– 1941) – привредне, политичке и културне карактеристике" , *Култура полиса, год. XV (2018), бр. 36* (2018), 251.

[442]Милева Т. Томић, *Правно уређење Дунавске бановине и концепти државноправног статуса Војводине 1929– 1941*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, 2016,166.

[443] Донка Станчић, *Уметничка топографија Новог Сада*, Нови Сад: Матица српска, 2014, 88.

[444] Слободан Л. Бјелица, „Архивски извори за политичку историју смедеревског краја у Дунавској бановини", *Смедервске крај 1918– 1941* (2017), 39.

[445] Милева Томић, „Дунавска бановина (1929– 1941) – привредне, политичке и културне карактеристике" , *Култура полиса, год. XV (2018), бр. 36* (2018), 248.

[446] Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Књ. 3: Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001, 208.

основао је Министар унутрашњих послова.[447] Специфичан је био град Крагујевац на крајњем југу Дунавске бановине, који је био седиште великог жупана Шумадијског округа. Посебан покретач развоја Крагујевца представљала је војна индустрија, која није била у надлежности ни бановине ни града. [448]

Први буџет Дунавске бановине одобрен је решењем Министра финансија 15. марта 1930. године, када је највише средстава опредељено техничком, финансијском, пољопривредном и просветном одељењу, а овај тренд расподеле средстава настављен је и наредних девет година.[449] Техничко одељење је било надлежно за инфраструктурне радове, а приоритет је била саобраћајна мрежа, електрификација и хидротехничка постројења. Највише новца је издвајано за изградњу и поправку бановинских путева.[450] У овом периоду изграђен је путни правац Суботица–Нови Сад–Београд, друмски мост на Дунаву, два друмско железничка моста на Сави и Тиси, а 1930. године је уведен аутобуски саобраћај.[451]

Кад је реч о индустрији, у Дунавској бановини на првом месту се производила пшеница, шећерна репа, кудеља, хмељ, паприка, што је бановини омогућило опстанак у време велике економске кризе. Биле су заступљене и млинска индустрија, текстилна индустрија, индустрија алкохола, индустрија камена, хемијска индустрија, кожарска индустрија, пиварска и друге. Пиваре су се налазиле у Апатину, Великом Бечкереку, Вршцу, Панчеву и Старом Бечеју. Индустрија шећера је највећим делом била сконцентрисана у Великом Бечкереку, Брањином Врху, Црвенки и Новом Врбасу. Готово целокупна индустрија свиле се налазила на подручју Дунавске бановине. Производња камена, мермера и гранита подразумевала је мајдане венчачког мермера и буковичког гранита код Аранђеловца.[452]

Крајем 1930. године, Дунавска бановина је имала 157 банака, 120 штедно– кредитних задруга и 5 самоуправних обласних штедионица. Године 1932. основана је *Штедионица Дунавске бановине*, у циљу унапређења, пре свега пољопривреде.[453] Кад је реч о здравственим приликама, у Дунавској бановини су биле на бољем нивоу него у осталим бановинама, услед повољнијих економских и социјалних околности. Начелници ресорног одељења и већници су често скретали пажњу на седницама Банског већа на значај здравства приликом планирања буџета. Поред организовања медицинских установа, планирано је и стварање система здравствених задруга намењених едукацији сеоског становништва које је било у већини. Да се тежило здравом животу, говори у прилог чињеница да се на простору Дунавске бановине налазило шест бања као што је Буковичка бања, Јодно купатило у Новом Саду, Бања Русанда код Меленаца, Кањижа, Стари Бечеј и Стари Сланкамен.[454] Пољопривредних школа у Дунавској бановини, као водећој у овој грани привреде, било је шест, односно виноградарско воћарске у Илоку и Вршцу, ратарско сточарска у Ади, Крагујевцу и Пожаревцу и зимска у Смедервској Паланци.[455] Кад је реч о основним школама, битно је напоменути да је четири пута мање школа било на југу бановине, па су тако у Крагујевачком и Гружанском срезу, од 1930. до 1931. године, биле 62 основне школе а у

---

[447] Милева Т. Томић, *Правно уређење Дунавске бановине и концепти државноправног статуса Војводине 1929– 1941*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, 2016, 132.

[448] Живојин Андрејевић, „Крагујевац и Дунавска бановина Краљевине Југославије*", Крагујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године: зборник радова са научног скупа одржаног 30. новембра 2012. године у Крагујевцу* (2012), 71.

[449] Милева Т. Томић, *Правно уређење Дунавске бановине и концепти државноправног статуса Војводине 1929– 1941*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, 2016, 138.

[450] Исто.

[451] Исто, 147.

[452] Славко Станић, Новосадски сајам и привреда Дунавске бановине, *Политика* (27.9.1930), 3.

[453] Више о значају и раду Штедионице Дунавске бановине у: Борис Н. Кршев, „Штедионица Дунавске бановине– покретач и носилац привредног развоја Србије (1932– 1941)", *CIVITAS br. 8* (2014), 187– 214.

[454] Аноним, Туризам у Дунавској бановини, *Политика* (21.4.1939), 46.

[455] Аноним, Рад банске управе на унапређењу пољопривреде, *Политика* (27.9.1930), 4.

Шумадијском округу 241.[456] Споразумом Цветковић–Мачек, 1939. године, од Дунавске бановине одузети су срезови Шид и Илок и прикључени Бановини Хрватској.[457] Ово је учињено иако у ова два среза Хрвати нису имали већину. После окупације Краљевине Југославије Дунавска бановина је формално постојала до децембра 1941. године а обухватала је Банат под влашћу Немаца, и Шумадију Поморавље и Стиг са центром у Смедереву. [458] Бачку и Барању су окупирали Мађари, а Срем је вољом Немачке придружен Независној држави Хрватској. [459]

[456] Живојин Андрејевић, „Крагујевац и Дунавска бановина Краљевине Југославије*", Крагујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године: зборник радова са научног скупа одржаног 30. новембра 2012. године у Крагујевцу* (2012)*, 71.*

[457] Споразум Цветковић– Мачек, Грађа по питању Српско– хрватског споразума – Рукописно одељење Матице српске, М– 99,31.

[458] Слободан Бјелица Л., „Архивски извори за политичку историју смедеревског краја у Дунавској бановини", *Смедервске крај 1918– 1941* (2017), 29.

[459] Драго Његован, „Дунавска бановина (1929– 1941)", *Дунавска бановина– приче из приче* (2019), 9.

5.8 ВАРДАРСКА БАНОВИНА

...“О вали, реко српска! Столећа се тако губе
И ка таласи тону у море вечности тавне...
Ал' твоје бисерне капље камена подножја љубе,
Где споменици стоје народне прошлости славне.“

На Вардару: Војислав Илић

Слика 36. Карта Вардарске бановине

Вардарска бановина (Слика 36.) била је ограничена са севера означеним границама Зетске и Моравске бановине, према Бугарској, Грчкој и Албанији. Налазила се у јужном делу Краљевине и обухватала је целу данашњу Северну Македонију, јужне делове централне Србије и јужне делове Косова. Добила је име по реци Вардар а административно средиште бановине је било Скопље (Слика 37.) .[460] Простирала се на површини од 36672 km², са градовима Скопљем, Битољем, Прилепом, Призреном, Лесковцем, Кумановом, Приштином, Тетовом, Велесом, Штипом, Врањем, Охридом, Гњиланама, Струмицама, Дебром, Кавадаром, Ђевђелијом.[461] Најважнији центар на Албанској граници је био Призрен, јер је преко њега ишао најкраћи пут са албанске територије.[462] Према подацима из 1931. године, на простору Вардарске бановине живело је 1.656.000 становника.[463] Према вероисповести, 1932. године, највише је било православног становништва и то 61,6 %, посебно у источним и јужним срезовима. Муслимана је било 36,8 % углавном у северозападном делу бановине у Ђаковици, Ораховцу, Приштини, Гњилану, Качанику, Тетову, Гостивару, и Дебру, при чему је већи број муслимана на овом простору било

[460] *Закон о подели Краљевине на управна подручја*, Београд, 1933, 10; Аноним, Ново уређење Краљевине Југославије, *Правда* (5.10.1929), 3.
[461] *Banovi Kraljevine Jugoslavije,* Beograd; Bačka Palanka, 2019, 206.
[462] Божица Мирић Славковић, „Град Призрен и околина између два светска рата“, *Лесковачки зборник LXII* (2022), 157.
[463] Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 365.

словенског порекла, док је мањи број био турског, арменског, татарског и ромског порекла. Римокатолика је било 1 % у Ђаковићком, Шарпланинском, Грачаничком и Гњиланском срезу. Јевреја је било 0,4 % у Битољу, Скопљу и Приштини, при чему их је већина дошла из Шпаније. Евангелика и гркокатолика је било 0,06 % у Струмичком срезу.[464]

Слика 37. Чланак из новина посвећен међуратном Скопљу.

Проглашење Шестојануарске диктатуре, па чак и њено „озакоњење“ из 1931. године, када је донет *Октроисани устав* на подручју Вардарске Македоније која је ушла у састав Краљевине Југославије, протицало је у притисцима државних власти да се македонско становништво приведе идеји интегралног југословенства. Припадници *ВМРО,* Комунистичке партије Југославије, и сви други противници власти били су жестоко прогањани и хапшени у великом броју.[465] Након

[464]Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine,* Zagreb, 1932, 366.

[465] За разумевање функционисања одређених милитантних и страначких структура на простору Вардарске Македоније потребно је споменути поједине догађаје који су претходили атмосфери која је владала у овим крајевима. Након Берлинског конгреса 1878. године, Македонија је постала мета пропагандних акција балканских држава Србије, Бугарске, Грчке и Румуније, али и претензија албанског народа, што је додатно подривано притиском турских власти, а резултат је била атмосфера несигурности и нестабилности. Та ситуација је довела до тога да су македонски интелектуалци 1893. године, на састанку у Солуну, основали Македонску револуционарну организацију (МРО), чији је циљ био успостављање аутономне Македоније у оквиру Турског царства. На челу ове организације налазио се Централни македонски комитет који је водио доктор Христо Татарчев. Ова органитзација је блиско сарађивала са бугарском владом, између осталог јер је највећи део македонског становништва ван Македоније живео у Бугарској, пре свега јер су ова два народа имала сличан језик. Велики проблем у овој сарадњи је представљала претензија Бугарске, да присвоји Македонију, док се МРО залагала за независну државу. Ипак, бугарска влада је стекла упориште у МРО па су од 1901. године, постојале две струје ове организацције, где се централистичка залагала за аутономну Македонију, док је врховистичка пропагирала прикључење Македоније Бугарској, што је доводило често до великих сукоба и устанака. За време Балканских ратова (1912– 1913) Македонија је подељена Букурешким мировним уговором 10. августа 1913. године између Србије, Грчке и Бугарске, док је за време Првог Светског рата била под окупацијом бугарске војске, све до 1918. године, по ослобођењу, када је ушла у састав Краљевине Срба Хрвата и Словенаца. У овој атмосфери, одређени број словенских становника Вардарске Македоније у Краљевини СХС, па потом Краљевини Југославији, осећао се делом српског народа, али мора да се призна да слободно национално изјашњавање у Вардарској Македонији, у периоду између два светска рата (1918– 1941), није било

административне поделе земље на бановине, као познавалац прилика у тзв. „Јужној Србији" како су називани делови који су припали Вардарској бановини, за бана је именован Лазић Живојин (Табела 8.), који се посебно залагао за интересе ових крајева, а поготово се исказао кад је у марту 1932. године, долину Вардара погодио снажан земљотрес, и када је успео све снаге у Бановини да усмери ка обнови погођених места.[466] Ипак, структура осталог чиновништва на простору Вардарске Македоније била је веома лоша. Оно је било неквалификовано и непоуздано. Тамо су по службеној дужности одлазили људи недорасли ситуацији и често они који су у другим крајевима Краљевине Југославије били оптуживани или кажњавани за корупцију, непотизам, финансијске проневере, преваре и малверзације, утају државног новца и разне друге прекршаје и кривична дела која су настављали и на својој служби у Вардарској Македонији.[467] Управо је једна од главних демографских одлика Скопља између два светска рата, била досељавање чиновника из других крајева Југославије.[468]

Служба у Вардарској бановини углавном чиновницима није била привлачна, због чега је у другој половини тридесетих година био приметан пораст тренда премештања чиновника с југа у друге крајеве.[469] У ово време, Светозар Прибићевић је, попут Мештровића, сматрао да ће „српство" придобити Македонију само идејом слободе и напредне културе а никако силом и ванредним мерама: „Ако српство мисли да у слободном натјецању у Македонији може бити побијеђено, то значи да не вјерује у своју снагу и српске предности, у своју мисао и у своје послање... Треба дати предаха Македонцима, измученима разним пропагандама и угњетенима режимом безгранична насиља и нецивилизиране срамотне самовоље. Треба да се Македонија узмогне прибрати и учврстити како би могла испунити своју улогу у југославенској заједници."[470]

За ову тему, добро је подсетити да је Скопље место у ком је извршено крунисање краља Душана царском круном,[471] што представља значајан део историјског идентитета ових крајева, често експлоатисаног у истицању славне прошлости српског народа, што је даље представљало једну од основних полуга моћи идеје интегралног југословенства. Сличан наратив је у себи носио град Прилеп, престоница Марка Краљевића, који је владао пределима јужно од Шар планине у периоду од 1371. до 1394. године.[472] Његово јунаштво је опевано у многим народним песмама, а упечатљив приказ његовог лика оставио нам је у камену Иван Мештровић.[473] Ипак, најистакнутији мит ових крајева је *Косовски*, који остаје срж српског идентитета до данашњих дана, но често подложан манипулацијама од стране владајућих структура, како у прошлости, тако и данас.

могуће, нити је постојало. Поред наведеног, атмосферу су компликовали и терористички напади које су спроводиле чете аутономистичке пробугарске ВМРО (Више о томе у: Никола Малешевић Тошић, „Вардарска Македонија Краљевине СХС Југославије 1918– 1941", *Војно дело 1* (2019), 249– 329.).

[466] *Banovi Kraljevine Jugoslavije,* Beograd; Bačka Palanka, 2019, 80– 90.

[467] Иако је корупција преплавила бирократију, казна је најчешће изостајала, уколико су чиновници били спремни и даље да служе режиму (Више о томе у: Никола Малешевић Тошић, „Вардарска Македонија Краљевине СХС Југославије 1918– 1941", *Војно дело 1* (2019), 274)

[468]Владан Јовановић, „Друштвени оквир урбанизације Скопља 1918– 1930", *Годишњак за друштвену историју 1*– 3 (2002), 113.

[469] Више о томе у Јовановић Валдан, *Вардарска бановина 1929– 1941*, Београд, 2011, 173– 175.

[470] Svetozar Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra,* Zagreb, 1990, 128.

[471] Атанасије Младеновић *Јужна Србија– Вардарска бановина у речи, слици и броју,* Београд, 1940, 92.

[472] *Исто*,104.

[473] *Исто,* 105.

БАНОВИНЕ	БАНОВИ
Вардарска бановина	Живојин Лазић (1929– 1932); Јанићије Красојевић (вд) (1932– 1934); Алекса Станишић (1934); Вранко Секулић (вд) (1934– 1935); Драгослав Ђорђевић (1935); Ранко Трифуновић (1935– 1936); Душан Филиповић (вд) (1936); Светислав Пауновић (1936– 1937); Марко Новаковић (1937– 1939); Владимир Хајдуквељковић (1939); Александар Андрејевић (1939– 1940); Живојин Рафајловић (1940– 1941).

Табела 8. Банови Вардарске бановине (Табела израђена на основу података у публикацији: *Banovi Kraljevine Jugoslavije,* ur. Momčilo Pavlović, Predrag Vajagić, Nebojša Stambolija, Beograd, Institut za savremenu istoriju, Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“, Društvo nastavnika istorije Bačka Palanka, 2019, 181– 217.).

У другој половини тридесетих година, када је на челу владе био Милан Стојадиновић долази до великих економских проблема Југославије, услед неспособности сеоских произвођача да за своје производе обезбеде цене које би им омогућиле редовно плаћање пореза, а посебно на југу где су мито и корупција досегли у ово време врхунац. [474] Индустрија је пак у Вардарској Македонији била, првенствено, плод домаћег капитала занатског и трговачког порекла, што значи да је њом руководио домаћи привредни кадар, врло реалан у могућностима кад је реч о привређивању.[475] Спорадична индустријализација и пропадање многих заната довели су до тога да је трећина свих занатских радњи у бановини радила без дозволе, а да је свега 2,3% свих занатлија било квалификовано.[476] Кад је реч, на пример, о индустријским предузећима на територији Скопске трговачке индустријске коморе у 1937. години, бројно стање било је следеће: пољопривредна и прехрамбена индустрија 63, шумарска и дрвна индустрија 8, рударска индустрија 8, металуршка индустрија 9, хемијска индустрија 12, индустрија коже 2, текстилна индустрија 13, графичка индустрија 4, електро–индустрија 22, индустрија грађевинског материјала 20, што је укупно 1161 предузеће. Млинска индустрија није поседовала довољно сировина па их је достављала из других места. Текстилна индустрија је већим делом припала страним предузећима.[477] Индустријску основу чинила су три акционарска друштва основана још 1922. године. *Треска*, *Скопска парна пивара* и аутоматски млин *Балкан*.[478] Кад је реч о спољној трговини, Вардарска бановина је највише вршила размену добара са Грчком и Албанијом.[479] У Вардарској бановини било је 1073 основне школе, 35 забавишта, 34 женских занатских школа, 30 стручних подружних школа, 21 гимназија,[480] 13 грађанских школа, 10 школа богословије, 4

[474] Славковић Ж. Божица, Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929– 1941, докторска дисертација, Филозофски факултет универзитета у Београду, Београд, 2014, 67.
[475] Никола Малешевић Тошић, „Вардарска Македонија Краљевине СХС Југославије 1918– 1941“, *Војно дело 1* (2019), 30.
[476] Више о томе у: Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929– 1941*, Београд, 2011, 322– 241.
[477] Аноним, Индустрија Вардарске бановине у прошлој години, *Скопски гласник* (5.3.1938), 2.
[478] Владан Јовановић, „Друштвени оквир урбанизације Скопља 1918– 1930“, *Годишњак за друштвену историју 1– 3* (2002), 109.
[479] Аноним, Спољна трговина В. Бановине, *Скопски гласник* (5.3.1938), 2.
[480]Атанасије Младеновић, *Јужна Србија– Вардарска бановина у речи, слици и броју,* Београд, 1940, 132.

занатске школе, 4 школе трговачке омладине, 3 пољопривредне школе, 2 трговачке академије, 2 бабичке школе, 1 средња техничка школа, 1 уметничка школа, 1 учитељска школа, 1 самостални факултет.[481] Услед неписмености и просветне заосталости ових крајева, у овом периоду се тежило побољшању услова у школама. На пољу образовања, међуратни период у Македонији је упркос потешкоћама, ипак био пресудан, јер је тада почео да опада бугарски утицај, због укидања бугарског система школовања као и њихових културних институција. Нова генерација која је одрастала у то време, није била изложена бугарском образовању. [482] У Скопљу је још 1920. године, основан Филозофски факултет, као саставни део Универзитета у Београду, са свим групама осим природно–математичке. На десетогодишњицу рада, 1930. године, штампан је *Годишњак Скопског филозофског факултета*, а већ наредне године отворен је Студентски дом.[483]

Велики проблем Вардарске бановине, поред неписмености, привреде и лошег чиновничког апарата, чинила је и слаба изграђеност путева, при чему су и железница, као и ваздушни и језерски саобраћај били у заостатку у односу на остатак земље.[484] Ипак, угоститељство је ишло узлазном путањом, па је тако 1936. године, према статистици Удружења угоститеља у Скопљу, било 40.000 гостију, док је 1937. године 55.000 гостију, од којих су већином били домаћи гости.[485] Државна хипотекарна банка била је главни финансијер обнове и изградње Јужне Србије у међуратном периоду, што је поспешено оснивањем филијале државне хипотекарне банке у Скопљу, јер је она тад преузела послове Српске земљорадничке банке, односно бивше турске Зиратне банке.[486] Народна банка је кредитирала трговину опијумом и војна надлештва, док је експозитура Поштанске штедионице апсорбовала највећи део ситне штедње.[487] Кад је реч о бањским местима која су доприносила развоју туризма на овим просторима, требало би споменути Врањску бању са најтоплијом водом.[488] Потом, Вардарској бановини су припадале и Сијаринска бања, Катлановска бања,[489]Дебарска, Косовратска, Негоричка, Струмичка и друге значајне лековите бање, и још 40 минералних извора.[490]

Притисак власти Краљевине Југославије појачан је након атентата на Краља Александра Карађорђевића, 1934. године, који је извршио припадник ВМРО аутономаша, Черноземски.[491] Исте године, у „Резолуцији Комунистичке интернационале," формално је први пут признат македонски национални ентитет, што је био значајан корак у процесу индивидуализације Македонаца и пут ка напуштању идеја интегралног југословенства, које у овим просторима никад до краја није ни заживело.[492] Иако је дошло до обнове политичког живота 1935. године, када је на чело владе дошао либералнији Богољуб Јевтић, у Вардарској Македонији почиње да јача лоби Комунистичке партије Југославије. Посебну улогу у лобирању, имали су левичарски оријентисани студенти са Универзитета у Београду, Загребу и Скопљу, који су већ 1936. године,

---

[481] Атанасије Младеновић, *Јужна Србија– Вардарска бановина у речи, слици и броју*, Београд, 1940, 133.

[482] Више о томе у: Dimitar, Bechev *Historical Dictionary of the Republic of Macedonia*, Lanham, Maryland, Toronto, Plymouth, UK, 2009, 61– 63.

[483] Светозар Марковић, Јаков Ивановић, „Школство Јужне Србије од 1912. до 1937. године, *Гласник Скопског научног друштва [XVII– XVIII]* (1937), 948– 949.

[484]Никола Малешевић Тошић, „Вардарска Македонија Краљевине СХС Југославије 1918– 1941", *Војно дело 1* (2019), 307.

[485] Аноним, Угоститељство у Вардарској бановини, *Скопски гласник,* (5.3.1938), 2.

[486] Аноним, Државна хипотекарна банка и њен рад у Јужној Србији, *Политика* (5.10.1938), 24.

[487] Владан Јовановић „Друштвени оквир урбанизације Скопља 1918– 1930", *Годишњак за друштвену историју 1– 3*, 2002, 107.

[488] Атанасије Младеновић, *Јужна Србија– Вардарска бановина у речи, слици и броју*, Београд, 1940, 89.

[489] Исто, 90.

[490] Исто, 91.

[491] Никола Малешевић Тошић, „Вардарска Македонија Краљевине СХС Југославије 1918– 1941", *Војно дело 1* (2019), 262.

[492] Владан Јовановић, „Демографске одлике Вардарске бановине и проблеми самоидентификације", *Етноантрополошки проблеми, год.7, св. 1* (2012), 568– 575.

почели да припремају платформу једног народног покрета који ће се залагати за преуређење Југославије на федералистичкој основи, а услед проблематичног економског положаја посебно јача партизански лоби од 1939– 1940, кроз штрајкове за бољи економски положај.[493] Неки од тих студената су били Димитар Ђузелев, Кузман Јосифовски, Лазар Соколов и други. Основали су у Охриду Македонски народни покрет (МАНАПО). [494]

У ово време, у земљи су одржаване само званичне прославе државних празника, док су широм Вардарске Македоније, осниване и ширене организације које су неговале „интегрално југословенство“, као што су на пример били *Јадранска стража*, *Соко*, *Југословенска акција*, *Организација југословенских националиста*, и друге.[495] Поред политике која је пропагирала идеју интегралног југословенства, сличан национални задатак имала су стручна удружења настала под окриљем Филозофског факултета у Скопљу, мегаломанске прославе разних историјских и државних јубилеја, те скопско позориште чија је једна од улога била да на бановинским турнејама, помоћу живе речи поспеши изједначавање „извесних језичких и других разлика”. Поред већ поменутих пројугословенских организација, деловало је и „Коло српских сестара“ као хуманитарна организација са јасним националним обележјем.[496] Основано је и Друштво пријатеља уметности *Јефимија* 1930. године, по угледу на београдско удружење *Цвијета Зузорић*, које је поред ликовних изложби, развијало делатности из области књижевности, музике, а чак је имало и своје усмене новине, све у духу националног јединства.[497] Редовним изложбама ово Удружење је афирмисало многе модерне сликаре попут Димитра Аврамовског Пандиловог, Лазара Личеноског, Николе Мартиноског, и скулптора Димче Тодоровског.[498] Године 1940. основан је и Женски хришћански покрет у Скопљу, под покровитељством Краљице Марије, а што је тада подржао митрополит Јосиф, и што је био вид укључивања жена у верску заједницу Скопља, али под окриљем државе.[499] Такође је 1934. године основана и Музичка школа *Мокрањац* као посебан огранак Скопског певачког друштва. Од значаја за буђење националне свести је било и оснивање Друштва за обнову манастира Грачанице основано 1935. године са *Одбором госпођа* начелу.[500]

Значајну улогу у пропагирању политичких циљева имала је и дневна штампа. Званично гласило Вардарске бановине био је *Службени лист Вардарске бановине* који је излазио од 1930. до 1941. године, као и *Скопски гласник*. Један од значајнијих листова који је излазио у Македонији био је и лист *Наша реч*, значајан јер је објављивао за историју битне догађаје и доста песама на македонском језику. [501] Као и у другим бановинама, Централи пресбиро имао је одлучујућу реч о садржају већег броја листова и у Вардарској Македонији.

Од великог значаја за одржање озбиљности државног апарата и власти, биле су посете Краља Александра, пре свега управним седиштима Бановина. Велики проблем са којим се сусретао на југу, био је растући аутономизам, па су његове посете Скопљу најчешће биле у оквиру устаљених државничких путовања. Тако се наводи да: „...Чим је 9. октобра 1930. стигао на

---

[493] Више о деловању КПЈ у Македонији видети у: Александар Христов, *КПЈ во решавањето на македонското прашање (1937– 1944),* Скопје, 1962,16.

[494] Никола Малешевић Тошић, „Вардарска Македонија Краљевине СХС Југославије 1918– 1941“, *Војно дело 1* (2019), 264.

[495] Иато, 26.

[496]Владан Јовановић, „Неговање декретираног памћења: националне прославе и јубилеји у Вардаркој бановини“, *Токови историје 3* (2013), 96.

[497] Борис Петковски, *За мекедонската уметност,* Скопје, 1989, 88.

[498] Апостолски Михаило, *Историја на Македонскиот народ,* Скопје, 1969, 158.

[499] Аноним, Оснивање Женског хришћанског покрета у Скопљу, *Скопски гласник* (20.1.1940), 4.

[500] Више о значајним друштвима основаним у Вардарској бановини у: Мирко Јовановић, „Друштва и установе“, *Гласник Скопског научног друштва [XVII– XVIII]* (1937), 1007– 1049.

[501]Александар Христов т. Александар, *КПЈ во решавањето на македонското прашање (1937– 1944),* Скопје, 1962, 17.

скопску железничку станицу, он се у пратњи бана Лазића и генерала Недића запутио ка Официрском дому. Потом је ненајављен обишао Учитељску школу, чије је питомце, упркос комунистичком имиџу те установе, назвао „апостолима народног јединства". Након посета Великој медреси и Соколском дому, Краљ се придружио принцу Павлу у разгледању скопске панораме, гласно размишљајући о пошумљавању околине Скопља. Потом је приређен ручак у краљевском возу, на коме им се придружио врховни аграрни повереник Вења Димитријевић. Маја 1933. године Краљ Александар је поново боравио у Скопљу. Тада је прво посетио зграду Народне банке и нову школу *Цар Душан*, а потом Трговачку академију, Музеј Јужне Србије, Куршумли–хан и аеродром, после чега се вратио у Нишку бању на лечење. Крајем маја 1934. године Краљ се поново обрео у Скопље, овога пута поводом Духова и скопских свечаности, којима је присуствовало око 60.000 људи."[502] Попут Краља, банови су често долазили у инспекциона путовања по Косову и Метохији и Јужној Србији, јер је било неопходно пропагирати успехе владе и режима, у циљу интеграције што већег броја становника у идеју југословенства. Приликом ових инспекција, банови су подносили извештаје министру унутрашњих послова, јер је власт банова била више надзорна него реална.[503] Године 1938. у *Политици* се појавио чланак у ком се говори о привредном напретку Јужне Србије у свим областима живота (Слика 38.).[504]

Специјални додатак
ПОЛИТИКЕ
Вардарска бановина
ПРИВРЕДНИ НАПРЕДАК ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

Слика 38. Чланак из новина посвећен напретку Вардарске бановине, 1938. године.

Питање становништва Јужне Србије, одувек је било занимљиво истраживачима. Један од основних задатака на југу краљевине било је насељавање претежно српског становништва, са циљем збрињавања сиротиње чиме би се изменио национални састав подручја које су почели да напуштају Турци и Албанци. На основу пописа из 1931. године, Вардарска бановина бројала је милион и по становника, а највише их је било у срезовима Скопље, Гњилане и Доњи

[502] Владан Јовановић, „Неговање декретираног памћења: националне прославе и јубилеји у Вардаркој бановини", *Токови историје 3* (2013), 106.
[503]Божица Славковић Ж., Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941, докторска дисертација, Филозофски факултет универзитета у Београду, Београд, 2014, 56.
[504] Гр.Божовић, Вардарска бановина–привредни напредак Јуне Србије, *Политика* (5.10.1938), 17.

Полог.[505]Јован Цвијић се посебно бавио овим просторима у својим истраживањима, трагајући за коренима македонске националне свести, мерећи интензитет средњевековних српских и бугарских тековина у Македонији. Према његовом мишљењу укрштање српске, грчке и бугарске пропаганде додатно је разводнило већ проблематичну, како он наводи „аморфну словенску масу“.[506] Након ове Цвијићеве крилатице, југословенски министри су често у парламенту говорили о македонском становништву као „ колебљивој маси којом се може манипулисати“. [507]

На овом простору, поред српског и бугарског утицаја, у овом периоду почела је да добија на снази Исламска верска заједница (ИВЗ), која је била подељена на подручја Србије и Црне Горе, са врховним муфтијством у Београду.[508] Након проглашења диктатуре, донет је *Закон о ИВЗ Краљевине Југославије* 30. јануара 1930. године, по ком је ИВЗ могла јавно да проповеда своју веру и да самостално управља и уређује своје верске, верскопросветне и вакуфске послове. У састав органа ИВЗ улазили су џематски меџлис на челу са имамом, среско вакуфско–меарифско поверенство на челу са шеријатским судијом, муфтијство, улема–меџлис у Сарајеву и улема–меџлис у Скопљу, као и вакуфско меарифска већа у Сарајеву и Скопљу, и врховно верско старешинство у Београду са Ибрахимом Маглајићем на челу. Њега, чланове улема–меџлиса и девет муфтија постављао је Краљ на предлог министра правде, а Министарство правде је вршило општи надзор над целокупним радом исламске верске зајединце.[509]

Приликом окупације, након победе Немачке у Априлском рату 1941. године, Вардарску Македонију су између себе поделиле бугарске и италијанске трупе. Бугарске су заузеле готово целу Вардарску Македонију, и анектирале је својој држави. Запад, односно области Тетово, Гостивара, Маврово, Дебра, Струге, Кичева и Ресена, окупирали су Италијани и припојили тзв. Великој Албанији, коју су успоставили уз сарадњу домаћег албанског становништва. Ипак, од 1941. године, како је поменуто, на простору Вардарске Македоније све је више јачала војска партизанског покрета отпора, позната и као Народноослободилачка војска Југославије предвођена КПЈ, која је током рата све више јачала и пружала све јачи отпор окупатору. [510]

[505] Више о томе у: Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929–1941*, Београд, 2011, 38– 124; Владан Јовановић, „Демографске одлике Вардарске бановине и проблеми самоидентификације“, *Етноантрополошки проблеми, год.7, св. 1* (2012), 568.

[506] Владан Јовановић, „Демографске одлике Вардарске бановине и проблеми самоидентификације“, *Етноантрополошки проблеми, год.7, св. 1* (2012), 568.

571; Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије,књ.2*, Београд, 1966, 439–454.

[507] Владан Јовановић, „Демографске одлике Вардарске бановине и проблеми самоидентификације“, *Етноантрополошки проблеми, год.7, св. 1* (2012), 568 – 571.

[508] Божица Славковић Ж., *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941*, докторска дисертација, Филозофски факултет универзитета у Београду, Београд, 2014, 526.

[509] Божица Славковић Ж., *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941,* докторска дисертација, Филозофски факултет универзитета у Београду, Београд, *2014,* 528.

[510] Никола Малешевић Тошић, „Вардарска Македонија Краљевине СХС Југославије 1918– 1941“, *Војно дело 1* (2019), 327.

5.9 ПРИМОРСКА БАНОВИНА

...“Чуј, како се ори песма наша тврда гласа,
неклекла никад, несретна, али бијесно весела,
са крваве обале једнога народа цијела.“

Јадрану: Милош Црњански

Слика 39. Карта Приморске бановине.

Приморска бановина (Слика 39.) са северне стране се граничила са означеним јужним границама Савске и Врбаске бановине, све до тромеђе између срезова: Травник, Жепче и Тешањ. Од овог места, граница је ишла источном границом травничког среза до Црног Врха, одакле је Гребеном преко Сухе Јеле и Руњевице, избијала код Крстаца на југозападу границе тадашњег Фојничког среза, продужавајући на југоисток до краја ове границе, па затим до Јадранског мора, где је ишла источном границом срезова: Коњиц, Мостар, Љубушки и Метковић. На Јадранском мору, граница је пролазила Неретљанским и Корчуланским каналом, и завршавала се јужно од острва Виса.[511]Административни центар је био Сплит (Слика 40.), а први бан Приморске бановине био је Иво Тартаља (Табела 9).

Површина Приморске бановине је износила 19.368 km². Управно подређена Приморској бановини била су четири самостална града и то Ливно, Мостар, Сплит и Шибеник, а у надлештву котари: Бенковац, Биоград, Брач , Бугојно, Дувно, Хвар, Имотски Книн, Корчула, Ливно, Љубушки, Макарска, Метковић, Мостар, Преко, Прозор, Синь, Сплит, Столац и Шибеник, а постојала је и 101 општина.

Према попису из 1930. године, у Приморској бановино било је 881.000 становника. Према вероисповести било је 76,38 % римокатолика, 15,24 % православних и то у срезовима Бенковац,

[511] *Закон о подели Краљевине на управна подручја*, Београд, 1933, 8; Аноним, Ново уређење Краљевине Југославије, *Правда* (5.10.1929), 1.

Книн, Сињ, Шибеник, Ливно и Мостар, док је муслимана било 8,23 % у срезовима Мостар, Коњиц, Травник и Бугојно, израелита 0,11 % а осталих 0,04%.[512]

БАНОВИНЕ	**БАНОВИ**
Приморска бановина	Иво Тартаља (1929– 1932); Јосип Јаблановић (1932– 1938); Мирко Буић (1938– 1939); Иван Шубашић (1939– 1941).

Табела 9. Банови Приморске бановине (Табела израђена на основу података у публикацији: *Banovi Kraljevine Jugoslavije,* Beograd; Bačka Palanka, 2019, 181– 217.).

У октобру 1929. године, приступило се ликвидацији сплитске области у циљу функционисања самоуправних и државних тела Краљевске банске управе, и како наводи за „Политику“, помоћник банске управе Перовић, нови *Закон о подели земље* довео је до изражаја државно и народно јединство, као и модерне принципе административне децентрализације, а наводи и то да је Приморска бановина представљала рушење вештачки подигнуте баријере између Далмације и њеног природног залеђа још од 1714. године „Пожаревачким миром“ од тадашњег провидура Млетачке републике.[513] Нешто раније, у фебруару 1929. године, Друга Поморска обална команда из Сплита је премештена у Шибеник, а за начелника Општинске управе у Сплиту постављен је Јакша Рачић. [514]

Слика 40. Сплитска лука гледана с Маријана, снимак друштва *Путник*, 1930. године.

[512] Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 172– 173
[513] Б., Г.др. Перовић о значају Приморске бановине, *Политика* (16.10.1929), 3.
[514] Branislav Radica, Novi Split: monografija grada Splita od 1918– 1930. godine, Gradska knjižnica Marka Marulića Split, Split, 1931, 58.

Средином 1929. године, Краљ Александар је посетио Сплит, када су га према наводима у дневној штампи, грађани одушевљено дочекали.[515] У освит велике економске кризе 1930. године Тин Ујевић пише о Сплиту као о централној луци Далмације, који свој нови процват дугује миграцији задарског чиновништва и личкој железници из 1925. године, чиме је привучена радна снага из околине. Увидео је да се Сплит шири ка периферији, и истакао да ће да буде „јадранска Барселона" у будућности.[516] Како је простор Херцеговине припао Приморској бановини, често су у гласилима из центра Приморске бановине биле објављиване вести о тешким економским приликама у Херцеговини, па је тако у *Jadranskom dnevniku* изашао чланак о опадању животног стандарда херцеговачког становништва.[517]

Према *Закону о називу и подели Краљевине на управна подручја* из 1931. године, извршене су веће промене при чему је котар Травник припојен Дринској бановини, док су из Зетске изузети Столац и пола котара Крочула. Након те измене, површина Приморске бановине је износила 19.613 km² и бројила 90.660 становника.[518] У састав Приморске бановине је до 1931. године улазило 4, а од тада 5 херцеговачких котара, и то стање је задржано до 1939. године.[519]

У првој половини 1931. године, није било значајнијих политичких превирања у Приморској бановини. У априлу 1931. године, успостављено је дописништво *Централног пресбироа*, задуженог за контролу штампе у бановинама. У Сплиту је дужност главног дописника обављао Антун Масовчић, а Ћиро Чичин Шаин помоћног.[520] Од листова у Приморској бановини су уз *Jadransku poštu*, покренуту 1925. године, излазили *Novo doba*, часопис покренут средином 1918. године под уредником Винком Кисићем. *Novo doba* је редовно излазило од 1918. до 1941. године.[521] Од значаја је био и лист *Jadranski dnevnik* који је извештавао о дневно–политичким догађајима у Приморској бановини. Хроника међуратног Сплита може готово у потпуности да се прати на страницама часописа *Jadranska straža*. Овај часопис је покренут 1923. године од стране истоименог друштва за очување Јадрана, а излазио је на месечном нивоу. Први председник овог друштва, био је Јурај Бианкини, којег 1928. године, након смрти, заменио тадашњи сплитски градоначелник Иво Тартаља, потоњи бан. Покровитељ друштва био је тек рођени престолонаследник Петар Карађорђевић, из чега проистиче да је друштво имало значајан идеолошки циљ.[522]

Током овог раздобља у циљу одржавања политике интегралног југословенства свој рад су одржавала разна удружења и организације а једна од њих је била *Народна одбрана*, патриотско милитарно удружење основано још 1908. године. Обласни одбор Народне одбране у Сплиту је конституисан крајем 1930. године. У националистичке организације спадали су *Југославенска националистичка омладина*, група окупљена око *Зова*, *Југословенска акција* и *Покрет југословенских националиста*, односно група окупљена око *Покрета.* Група окупљена око *Зова* је спроводила агресивнију националистичку политику и пропаганду, док је група окупљена око

[515] Marijan Buljan, *Politička povijest Splita 1918.do 1941*, doktorska disertacija, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Split, 2021, 182.
[516] Tin Ujević, „Splitski vidici. Četrdeset i prva hiljada Splićana", *Putopisi* (2001),148.
[517] Anonim, Organizacija prehrane u Hercegovini: Usljed nezapamćene suše u Hercegovini se spremaju ove godine crni dani, *Jadranski dnevnik* (19.8.1935), 3.
[518] Branko Dubravica, B.„„Primorska banovina u politici upravne podjele Bosne i Hercegovine," *Politička misao, god. 48, br. 4* (2011), 164.
[519] *Isto,* 155– 156.
[520] Marijan Buljan, *Politička povijest Splita 1918.do 1941.,* doktorska disertacija, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Split, 2021, 188– 189.
[521] *Isto*,168.
[522] Sandi Bulimbašic i Lovorka Magaš Bilandžic, „Politički, kulturni i društveni život međuratnog Splita kroz objektiv profesionalnih fotografa", *Split i Vladan Desnica 1918– 1945* (2015), 29.

Покрета била умеренија.[523]

Значајније манифестације хрватске опозиције у Сплиту забележене су 1932. године. Један догађај је био посвећен најављеном доласку Владка Мачека, који се није појавио, и вређање прорежимских грађана и представника. Исте године бан Иво Тратаља подноси оставку наместо бана Приморске бановине, и на његово место долази Јосип Јаблановић, истакнути члан Народне радикалне странке.[524] Тартаља је дао оставку јер је увидео да нема слободу деловања, и након тога је почео да се приближава политици *ХСС*– а. Залагао се за хрватско питање али у оквиру југословенске идеје, сматрајући да би Срби и Хрвати требало да преговарају као два равноправна државна чиниоца.[525] Већ наредне, 1933. године, долази до промене у сплитској Општинској управи, кад је градоначелник Рачић, које је био у милости Краља, дао оставку, а на његово место је дошао Миховил Карготић, који се од свог именовања борио за решење два важна сплитска проблема, изградње Унске пруге и зајмом за градњу северне луке.[526]

Смрт Краља Александра 1934. године, допринела је још више његовој популарности у бановинама са већинским српским становништвом, но његова улога је на хрватском простору све више слабила у корист сећања на Стјепана Радића.[527] Ипак, актуелни режим је тражио активно учествовање грађана у културним и политичким институцијама, јер у овој ситуацији није био довољан само изостанак опозиције у државним институцијама.[528] Тада су први пут, путем прорежимских листова, грађани Сплита позвани да приступе *ЈНС*, јер се сматрало да Сплит мора да помогне у очувању и изградњи националног јединства.[529] Политичка опозиција се груписала око бивших хрватских странака и комуниста. Све је више истицана хрватска идеологија, пропагирана разним прославама, као што је на пример прослава Мачековог рођендана, или обележавање сто година од настанка хрватске химне. На то су присталице режима реаговале углавном пројугословенским свечаностима и посетама Милана Стојадиновића, који је у Сплиту обећавао велика улагања, која никад нису реализована.[530]

Током 1938. године је истицано да је положај националиста у Приморској бановини посебан, и да у практичној политици диктира посебан став,[531] јер је Приморска бановина, једина поред Савске, имала већинско католичко становништво, федералистички настројено у основи, иако се тежило да се, стварањем ове две бановине, ослаби основа за јединствено национално наступање Хрвата, и да се створи већи степен контроле од стране режима.[532]

Требало би скренути пажњу на проактиван рад првог бана Приморске бановине Иве Тартаље. Он је приоритет за економски раст Бановине видео у побољшању саобраћајних веза, пре свега у виду изградње железничких пруга кроз унутрашњост, што се у будућности показало као темељ за развој тих крајева. До тада изграђена Личка пруга није била од превелике помоћи јер је грађена за потребе Аустро–Угарске, па је стога Тартаља сматрао да би требало да се изгради јадранска пруга Београд–Сарајево–Сплит, која би луке Приморске бановине претворила у

[523] Marijan Buljan, *Politička povijest Splita 1918.do 1941.,* doktorska disertacija, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Split, 2021,198– 199.
[524] Marijan Buljan, *Politička povijest Splita 1918.do 1941.,* doktorska disertacija, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Split, 2021, 194.
[525] I. T., Problem Jugoslavije, *Nova Evropa 2* (1936), 38– 42.
[526] Marijan Buljan, *Politička povijest Splita 1918.do 1941*., doktorska disertacija, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Split, 2021, 197.
[527] *Isto,* 205.
[528] Ivana Dobrivojević Tomić, Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra, Beograd, 2006, 29.
[529]Marijan Buljan, *Politička povijest Splita 1918.do 1941*., doktorska disertacija, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Split, 2021, 198– 199.
[530] *Isto,* 584.
[531] Аноним, Живља акција ЈНС у Приморској бановини, *Дан* (4.3.1938), 3.
[532] Branko Dubravica, B., „Primorska banovina u politici upravne podjele Bosne i Hercegovine," *Politička misao, god. 48, br. 4* (2011), 160.

транзитна поморска седишта. Такође је сматрао да је потребно решити питање железничког саобраћаја Травника и Мостара са Сплитом. У недостатку железница, тежио је да надомести повезаност унутрашњости Бановине са административним центром изградњом саобраћајница. У његово време је у Приморској бановини било 835 km државних и 1883 km бановинских путева. У то време већина становништва у Приморској бановини се бавила земљорадњом, само је у приморју преовладавало виноградарство, а у загорском делу сточарство. Године 1930. Тартаља је израдио план унапређења пољопривреде на конференцији на којој су учествовали стручњаци из ове области из свих крајева Бановине. План за унапређење пољопривреде у Приморској бановини требало је да важи наредних пет година, и био је усмерен на едукацију и помагање удружених пољопривредника и сеоских домаћинстава.[533]

На сваком кораку у бановини, Тартаља се сусретао са проблемом запуштености, недостатком финансија, као и са несређеним друштвеним и политичким односима.[534] Требало је унапредити бродоградњу, извршити индустријализацију рибарства у циљу што бољег извоза.[535] Бан Тартаља се залагао за снабдевање становника питком водом, као и за мелиорацију тла и пошумљавање.[536] Ипак, кад је схватио да нема слободу да постави Бановину на здраве темеље, кад је реч о привреди, здравству, школству, и социјалним приликама, као што је речено, самоиницијативно се повукао са места бана.

Кад је реч о индустрији, пре свега у Сплиту, на првом месту је била производња цемента и „тупине“ односно грађевинског отпада. У Сплиту је постојало пет великих фабрика цемента и 25 предузећа за вађење „тупине“. Најстарија фабрика цемента у Сплиту, била је *Gilardi & Bettiza* основана 1870. године.[537] Поред цемента, у Сплиту се производила и клинкер опека, као и азбест који су се извозили у Америку и Африку. Такође је постојала фабрика цијанамида и карбида, које је основало италијанско друштво *Sufid* у виду индустрије и експлоатације мермера и камена. Постојали су каменоломи на Брачу, Хвару, Сегету и Корчули. Индустријом мермера се бавила Далматинска индустрија мермера у Дрнишу где се производило 60 врста мермера, а постојало је и *Mramorno društvo Lučane* у Сињу. [538]

У бродоградњи се истицали друштво *Jug d.s.o* које је изгорело и *Marjan*.[539] Током 1930. године у Сплиту је на пољу занатства регистровано 9 градитеља, 34 зидарска мајстора, 61 дрводеља, 25 ковача бравара, 19 механичара, 10 лимара и других занатских радњи, док је трговачких радњи било 780. [540]

Како се Сплит почео ширити ка периферији и предграђу Вели варош, Добри, Мануш и Лучац, појавила се потреба за организовањем јавног превоза, јер најамне кочије више нису могле да задовоље новонастале потребе. Почетком двадесетог века, поједини сплитски предузетници су се организовали да превозе путнике, прво кочијама, потом коњским омнибусима и на крају аутобусима и аутомобилима.[541]*Zadruga za lokalni saobraćaj r.s.o.j*. је основана 1927. године. Две године касније, 1929. године, основано је *Narodno društvo autobusa s.o.j. NADA*. На челу друштва били су Фриц Дојч, инжењер Иван Дубравчић и лекар Антун Карловац. Концесију за превоз путника до Трогира, друштво је добило 1930. године.[542]

Здравствено стање у Приморској бановини је било забрињавајуће, пре свега због слабе

[533] Marjan Čipčić, „Dr. Ivo Tartaglia– prvi ban Primorske banovine“, *Ivo Tartaglia: političar i intelektualac* (2016),136.
[534] Isto, 134.
[535] Isto.
[536] Isto.
[537] Branislav Radica, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918– 1930. godine*, Split, 1931, 233.
[538] Isto, 235.
[539] Isto, 237.
[540] Isto, 231.
[541] Jaško Barić, „Početak javnog prijevoza u Splitu“, *KULTURNA BAŠTINA 40* (2014), 117
[542] Isto, 125.

прехране, нехигијенског становања, маларичног тла и недовољне здравствене заштите. Бановином су харале маларија, туберкулоза и сифилис.[543] Бан Тартаља је започео обнову и изградњу болница у Сплиту, Шибенику, Мостару и Травнику, као и здравствених станица у Биограду на Мору, Вису, Отавицама, Великом Ижу, Супетру, школске поликлинике у Шибенику, и Дом народног здравља у Ливну.[544] У циљу сузбијања маларије на територији Приморске бановине, обављена су у време бана Тартаље 274.752 прегледа, а подељено, бесплатно, 28175 вакцина кинин–уретана. Сузбијање сифилиса спроводиле су амбуланте за венеричне болести у Сплиту и Шибенику, као и у домовима народног здравља у Травнику и Мостару. Борбу против туберкулозе водили су диспанзери за плућне болести у Сплиту, Шибенику и Травнику. Извршене су обнове болница у Сплиту, Шибенику, Мостару, Травнику и Книну.[545] Посебно се водила брига о социјално угроженом становништву, па су тако постојали домови за незбринуту децу у Каштел Лукшићу за женску, а у Сплиту за мушку децу.[546] Надлежност Хигијенског завода у Сплиту, важила је за целу Приморску бановину, а од 1930. године, имао је и бактериолошко–епидемиолошко одељење, социјално медицинско, хемијско, санитетско–техничко, антималарично, и диспанзер за плућне болести.[547]

Најзначајније иницијативе спроведене у Шибенику, тада, у односу на Сплит, скрајнутом граду, су изградња прве хрватске фабрике алуминијума и изградња личке пруге која је Шибеник повезивала са Загребом. Од 1929. године, друштво *La Dalmatienne* започиње са производњом феромангана и силикомангана. До 1937. године поред ове фабрике, у Шибенику су радиле још и поменута фабрика алуминијума у Лозовцу, текстилна индустрија *Ante Antić*, фабрике ликера, фабрика леда, и посебно фабрика текстила која је била у власништву *Шибенске окружне банке*.[548] Као и други градови у Приморској бановини, Шибеник је имао проблем саобраћајница, недовољан капацитет водовода, недостатак трговачке школе, као и недостатак капитала.[549] Још један град је имао проблем са комуналном инфраструктуром а то је био Трогир. У граду је текући проблем био недостатак хигијене, а путеви су били неупотребљиви. Електрификација града и довршење водовода, у Трогиру је извршена 1930. године. Значајан економски ресурс Трогира је представљао каменолом, при чему се камен претежно извозио, иако је могао да се употреби за изградњу нових грађевина или оправку путева у Трогиру.[550]

Један од проблема Приморске бановине, представљало је школство, посебно основна настава. У местима уз море, у Далматинској загори, уређен је већи број основних школа у овом периоду, док је у босанско–херцеговачким срезовима још увек постојао проблем недостатка образовних установа.[551] Тако је на пример супетарски срез имао 27 школа, а мостарски срез који је имао три пута више становника само 22 школе, док је Љубушки имао само 12 школа.[552] Постојале су велике потешкоће кад је реч о финансијама, али и о примитивизму појединих крајева где су локалне власти сматрале да је бесплатно школство непотребан луксуз. За време бана Тартаље, доста се радило на подизању школа, па је тако отворено 19 школа, 29 реновирано, а у изградњи су биле 102 школске зграде. Отворена је нова трговачка школа, 6 општинских школа и једна занатска, а при завршетку је била и занатска школа.[553] Иако је активно спровођена акција

[543] Čipčić Marjan, "Dr. Ivo Tartaglia– prvi ban Primorske banovine", *Ivo Tartaglia: političar i intelektualac* (2016), 134.
[544] Isto, 135.
[545] Isto, 139.
[546] Isto.
[547] Branislav Radica, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918– 1930. godine,* Split, 1931, 260.
[548] Ivo Šprljan, „Industrijski objekti u Šibeniku", *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 37– 2013 / 38– 2014* (2013–2014), 106– 107.
[549] Isto.
[550] Anonim, Trogir– prevažanje putnika autobusima po narudžbi iz garaže, Novo *doba 12* (9. 12. 1929.), 6.
[551] Čipčić Marjan, "Dr. Ivo Tartaglia– prvi ban Primorske banovine", *Ivo Tartaglia: političar i intelektualac* (2016), 134.
[552] Isto, 137.
[553] Isto.

подизања нових школа у Приморској бановини, у складу са финансијским могућностима, 1938. године, према статистичким подацима било је око 70% неписменог становништва, [554] што је значило да је ефикасност на пољу просвете ипак била испод просека, и да је тај проблем захтевао систематско решавање, почев од промене свести локалних властодржаца, којима је често Банска управа дала задатак изградње школских зграда, а који су они свесно игнорисали.[555]

Приморска бановина је својим излазом на море, постала стециште научника који су се бавили проучавањем и истраживањем Јадрана. Након рата су се *Југословенска академија наука и уметности* у Загребу и *Српска краљевска академија* у Београду, залагале да се оснује научни институт за проучавање и истраживање Јадрана. Прикупљена су средства од 2.000.000 динара, и основан је *Одбор за Биолошко океанографски институт* у који су ушли академици Ђорђевић, Жујевић, Гавози, Воук, као и Зарник и Хаџи.[556] Изградња наменске зграде Океанографског института у Сплиту, постала је једна од најважнијих пројеката у Приморској бановини.

Кад је реч о културно–уметничком пољу, по оснивању Приморске бановине десиле су се два важна догађаја. Први је оснивање Народног позоришта, а други оснивање Галерије уметнина. У моменту кад је Народно позориште за Далмацију своје седиште преместило у Сарајево, Приморска бановина је остала без позоришног живота. Како Сплит, без великих државних субвенција, није могао да добије стално позориште, бан Тартаља се договорио са Народним позориштем у Осијеку да прошири своју делатност и на Приморску бановину. Тада је створена *Дирекција Народног позоришта за Приморску бановину* у Сплиту. Висок степен цензуре, осетио се и у позоришном животу, јер је Управа позоришта била дужна да бану да на одобрење репертоар представа које ће се изводити.[557] Други важан догађај било је отварање Галерије уметнина у Сплиту 1931. године. Идеја за њено отварање потекла је од Фране Булића. Још 1908. године, организована је регионална изложба на којој су окупљени сви значајни далматински уметници. Тада је далматински намесник Нардеили откупио неколико радова и предао их будућем директору Галерије уметнина Камилу Тончићу. Велику заслугу за оснивање Галерије имао је бан Тартаља, који се залагао да се у овој Галерији похране дела свих далматинских уметника. Поред тога, Галерија се бавила и издавањем монографија о домаћој уметности.[558] У почетку је Галерија располагала са скромним фондом од 300 уметничких дела. Галерија је била подељена на шест одељења, у троспратној згради у Ловретској улици. Реч је о одељењима за вајарство, за уља, акваре ле, графику, класичну уметност и страну уметност.[559] Први кустос Галерије била је Ангјела Уводица. У духу истицања приморја, 1933. године, у Сплиту су отворени Поморски музеј са три одељења и то рибарства, бродарства и обале, и већ поменути Океанографски институт, у новој згради на рту Марјана.[560]

Од удружења, на првом месту би требало споменути да је 1929. године, кад је основан

[554] Аноним, У Приморској бановини има много места која немају школу и у којима нема писменог човека, *Политика* (27.12.1938),13.

[555] Ivo Šprljan, „Industrijski objekti u Šibeniku“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 37– 2013 / 38– 2014* (2013–2014), 106– 107.

[556] Radica Branislav, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918– 1930. godine*, Split, 1931, 206.

[557] Čipčić Marjan, “Dr. Ivo Tartaglia– prvi ban Primorske banovine”, *Ivo Tartaglia: političar i intelektualac* (2016), 138; Juraj Ivanko, Narodno kazalište u Splitu, *Jadranski dnevnik* (12.2.1936), 3; Anonim, Desetogodišnjica pozorišnog provizoriuma u Splitu, *Novo doba* (20.11.1937), 9.

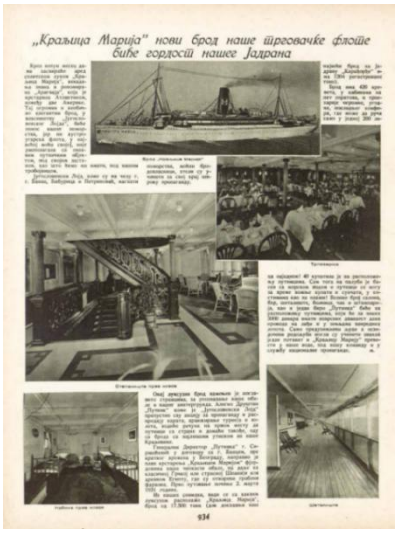
[558] Прво издање био је приказ рада 1931. и 1932. године, а потом монографија „Juraj Čulinović, dalmatinski slikar XV vijeka“ као и монографија, „Andrija Medulić“. (Anonim, Tri godine rada Galerije umjetinna u Splitu, *Jadranski dnevnik* (29.12.1934), 5.).

[559]Anonim, Tri godine rada Galerije umjetinna u Splitu, *Jadranski dnevnik* (29.12.1934), 5.

[560] Sandi Bulimbašic i Lovorka Magaš Bilandžic, „Politički, kulturni i društveni život međuratnog Splita kroz objektiv profesionalnih fotografa“, *Split i Vladan Desnica 1918– 1945* (2015), 31.

Сокол Краљевине Југославије, основан је и Југословенски сокол из Сплита.[561] Постојале су соколске жупе у Мостару, Сплиту и Шибенику.[562] Поред Сплита живу културну и спортску сцену у Приморској бановини имао је Трогир. Културна дешавања у овом месту је предводило културно–уметничко друштво *Kolo*. У спортском животу, истакао се спортски клуб *Trogir* основан још 1912. године, *Sokol* и *HVK Saldun*. Једно од најважнијих културно–уметничких друштава у Трогиру било је Хрватско пучко–просвјетно друштво *Berislavić*. Ово друштво је утемељено 1902. године са циљем буђења националне свести и промоције музике. Под називом *Jugoslavensko pučko prosvjetno društvo Berislavić,* 1933. године обновило је своју дилетантску секцију, у југословенском духу. Примарна активност удружења била је извођење представа, а приходи су се, осим за потребе удружења, користили и као подршка *Sokola*, *Narodne Glazbe* и ватрогасаца. На челу овог удружења био је Анте Фрлан, који је обављао и дужност управника основне школе.[563]

Кад је реч о туризму, у Приморској бановини, било је неопходно унапређење ове гране кроз промоцију у земљи и изван ње, као и уређење купалишта. У мањим срединама, развијао се хотелски смештај.[564] Приморски савез за унапређење туризма у Сплиту је основао Архив за промоцију Јадрана, који је касније прешао у режију Јадранске страже, а од значаја за унапређење туризма било је и бродовласничко друштво *Југословенски Лојд*.[565] Многи путописци су описивали Сплит, а његов ладањски реноме је учврстила Краљица Марија која је са својом децом боравила у пансиону *Split* на Мејама, у мају 1930. и 1931. године (Слика 41.).[566]

„Краљица Марија" нови брод наше трговачке флоте биће гордост нашег Јадрана

Слика 41.Чланак у новинама посвећен броду „Краљица Марија" чији је власник био „Југословенски Лојд", 1930. године.

За развој туризма, поред обнове купалишта и хотелског смештаја, било је од значаја оснивање првог општинског туристичког одбора у Приморској бановини у октобру 1936. године у Корчули. Одбор је основан на основу *Уредбе о унапређењу туризма*.[567] Приморска бановина је

[561] Branislav Radica, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918– 1930. godine*, Split: Gradska knjižnica Marka Marulića Split, 1931, 63.
[562] Manakin Viktor, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 179.
[563] Anonim, Jugoslavensko pučko prosvjetno društvo Berislavić, *Novo doba 18* (23. 1. 1933.), 3.
[564] Čipčić Marjan, "Dr. Ivo Tartaglia– prvi ban Primorske banovine", *Ivo Tartaglia: političar i intelektualac* (2016), 138; Juraj Ivanko, Narodno kazalište u Splitu, *Jadranski dnevnik* (12.2.1936),135.
[565] Radica Branislav, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918– 1930. godine*, Split, 1931, 342.
[566] Isto, 344.
[567] Anonim, Prvi turistički odbor u Primorskoj banovini, *Jadranski dnevnik* (13.10.1936), 6.

престала да постоји 1939. године када је припојена Бановини Хрватској, на основу *Уредбе о устројству банске власти*, при чему је у Члану број 718. основана Испостава банске власти у Сплиту, а службени акт о гашењу ове испоставе 1941. године није сачуван. [568]

5.10 БАНОВИНА ХРВАТСКА

...“Lěpa naša domovino,
Oj junačka zemljo mila,
Stare slave dědovino,
Da bi vazda čestna bila!“

Lijepa naša Domovino: Antun Mihanović

Слика 42. Насловна страна часописа „Хрватски домобран“ са приказом карте Бановине Хрватске, 1939. године.

У октобру 1939. године Народна Радикална странка, Демократска странка, Земљорадничка странка, Хрватска Сељачка странка и Самостална Демократска странка удружене у Сељачко–Демократску коалицију донеле су споразум по ком се посебно истиче да је *Устав* од 28. јуна 1921. године донет без Хрвата, а да *Устав* од 3. септембра 1931. године нема моралне вредности јер се противи начелима демократије не само Хрвата него и Срба. Такође се истиче да је неопходно да се уведе нови уставни поредак који би био заснован на начелима народне владавине. Од владе коју је било неопходно основати захтевало се да прогласи привремени основни Закон Југославије којим се укида *Устав* од 3. септембра 1931. године. Основни принципи овог закона би били да је Југославија наследна, уставна и парламентарна монархија, као и то да у Југославији влада краљ

[568] Tonko Barčot, *Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu 1939. 1941*., Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU 48 (2006), 678.

Петар II из династије Карађорђевић. Исто тако наводи се да до краљевог пунолетства краљевску власт врши Намесништво, да су грађанске и политичке слободе заштићене, и да се гарантује парламентарни систем владавине, као и да ће Уставотворна Скупштина донети Устав одлуком већине у којој ће бити већина Срба, Хрвата и Словенаца у виду народних посланика. Такође се наводи као неопходно да се распишу избори за Уставотворну Скупштину. Овај споразум потписали су Др. Влатко Мачек, Адам Прибићевић, А.М. Станојевић, Љуб.М.Давидовић, Јов. М.Јовановић.[569] Посебно је донет споразум између Председника Краљеве владе Драгише Цветковића и Председника *Хрватске сељачке странке* и *Сељачке демократске коалиције Др. Влатко Мачек*. Дошли су до заједничких решења која су подразумевала образовање заједничке владе, која би по Члану 116. *Устава* образовала Бановину Хрватску, и на њу са државе пренети одређене надлежности, и донети политичке законе. Такође наведено је да се Савска и Приморска бановина, заједно са срезовима Дубровник, Шид, Илоком, Брчко, Градачац, Травник и Фојница споје у јединицу која ће се звати Бановина Хрватска (Слика 42). Површина Бановине Хрватске износила је 65.455.99 km², са 4.0246.01 становника. Према вероисповести у њој је живело 75,06 % римокатолика, 19,28 % православаца, 0,41 % гркокатолика, 0,14 % старокатолика, 0,49% евангелика аугсбуршких, 0,23 % евангелика реформираних, 0,04% осталих хришћанских вероисповести, 3,81 % исламиста, 0,53% јевреја, 0,01 % без конфесије, 0% осталих и непознатих.[570]

Истакнуто је такође да ће се из наведених срезова издвојити они који немају хрватску већину, и да ће равноправност свих народа бити примарна, као и да ће се у надлежност Бановине Хрватске пренети послови пољопривреде, трговине, индустрије, шума и рудника, грађевина, социјалне политике, народног здравља, гизичког васпитања, правде просвете и унутрашње управе. У надлежности државе би требало да остану послови који су од значаја за опште интересе државе, као што је старање о државној безбедности, сузбијање антидржавне пропаганде, вршење полицијске обавештајне службе, и осигурање јавог реда и мира, као и међународни правни саобраћај, изградња државних саобраћајних средстава, посатвљање основних начела просветне политике као и општа начела војног права. Законодавну власт би вршили Краљ и заједнички Сабор.[571] Сабор би састављали заступници, које би бирао народ тајним гласањем. Упрвану власт би вршио Краљ преко бана. Бана Бановине Хрватске је именовао и разрешавао Краљ. Судску власт у Бановини Хрватској би вршили судови, док би Држава обезбедила надзор над извршењем Устава, и државних закона од стране бановинских власти. Опсег надлежности и положај Бановине Хрватске били би загарантовани и нарочитом уставном одредбом, која се не би могла мењати без пристанка ове бановине. Влада је требало да донесе нове прописе о штампи, удружењима, зборовима, избору народних посланика.[572] Кад је реч о организацији власти у Бановини Хрватској, она се делила на законодавну власт коју су вршили Краљ и Сабор, управну власт коју је вршио Краљ преко бана, док су судску власт вршили судови, чије су се пресуде и решења изрицали у име Краља, а на основу закона. Сваки писмени чин Краљевске власти из надлежности Бановине Хрватске је потписивао бан. Сабор су чинили заступници, које је народ слободно бирао тајним гласањем. Сабор се сазивао Краљевим указом, и заседао је у Загребу, при чему је Краљ имао право да распусти Сабор, уз наредбу за избор новог сазива Сабора.[573] У новој влади се нашло и пет хрватских министара, између осталог и председник др. Мачек. Реч је о хрватским народним заступницима др. Бариши Смољану, др. Јурају Шутеју, др. Ивану Андресу и др. Јосипу Торбару. Од самосталних демократа у Владу је ушао др. Срђан Будисављевић, народни заступник за муслимане др. Џафер Куленовић, од земљорадника др. Бранко Чубриловић. Словенце је заступао

[569] Аноним, Текст споразума између Удружене опозиције и С.Д.Коалиције, *Бранич* (1939), 556.
[570] *Godisnjak banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1939– 1940, 297.
[571] Аноним, Текст споразума између Удружене опозиције и С.Д.Коалиције, *Бранич* (1939), 557.
[572] Исто, 558.
[573] Аноним, Текст споразума између Удружене опозиције и С.Д.Коалиције, *Бранич* (1939), 559.

бивши министар др. Миха Крек. Влада народног споразума сачињена је на следећи начин: Председник владе био је Драгиша Цветковић, подпредседник владе др. Влатко Мачек, министар финансија др. Јурај Шутеј, министар трговине др. Иван Андрес, министар спољне политике др. Цинцар Марковић, министар просвете Божа Максимовић, министар шума и руда др. Џафер Куленовић, министар саобраћаја Инжењер Бешлић, министар пошта, телеграфа и телефона др.Јосип Торбар, министар грађевина др. Миха Крек, министар војске и морнарице генерал Милан Недић, министар социјалне политике др.Срђан Будисављевић, министар правде др.Лаза Марковић, министар пољопривреде др. Бранко Чубриловић, министар спорта Јеврем Томић, министар унутрашњих послова Станоје Михалџић. За бана Бановине Хрватске именован је др. Иван Шубашић.[574] Већ 22. септембра 1939. године, бан је именовао једанаест „одјелних предстојника“ на чело појединих одељења бановинске власти у Бановини Хрвасткој.[575] Територија Бановине Хрватске је била веома привлачна за страни капитал због своје разноликости народа, привреде, тла, добре саобраћајне везе са Бечом и Будимпештом, а преко поморских лука и са целим светом. На овом простору су се налазила сва налазишта боксита и фабрика алуминијума у Лозовцу поред Шибеника, сточна и житна богатства Подравине, Славоније и Срема, скоро све фабрике цемента, фабрике за прераду меса у Сесветама, Запрешићу, Петрињи и Шиду, као и највећа фабрика обуће и гуме на Балкану у Борову. Вероватно су то разлози зашто су немачка и италијанска влада биле умешане у фомрирање Бановине Хрватске, јер су на тај начин успеле да укључе југословенски, у немачки привредни простор, преко привредника Бановине који су већином знали немачки језик. [576]

Уредба о Бановини Хрватској имала је законску основу у Члану 116. *Устава Краљевине Југославије* од 3.9.1931. по ком: „У случају рата, мобилизације, нереда и побуне, који би довели у питање јавни поредак и сигурност државе, или кад су до те мере угрожени јавни интереси, Краљ може, у том изузетном случају, указом наредити да се привремено предузму све изванредне неопходно потребне мере у целој Краљевини или у једном њеном делу независно од уставних и законских прописа. Све изузетне подузете мере поднеће се накнадно народном представништву на сагласност.“[577] На тај начин је Уредба законски донесена, али пошто Народна скупштина више није сазивана, није добила сагласност народног представништва. Привреда, просвета, економија и здравство су били у незавидном положају по оснивању Бановине Хрватске. На пример, просветни живот Бановине је био занемарен, а универзитети и високе школе су запали у дугове, док се велики број установа суочавао са недостатком простора за извођење својих делатности.[578]

Кад је реч о здравству, на подручју Бановине је 1940. године деловало 18 амбуланти, у Србу, Миховљану, Лобору, Декановцима, Покупском, Краварском, Срницама, Љубљаници, Карлобагу, Плитвицама и другим местима. [579] Стецишта здравствене службе биле су општине којих је било 572.[580] Поред тога, постојале су хигијенске установе, као што су 32 школске поликлинике, 24 кожно–венеричне амбуланте, 15 антитуберкулозних диспанзера, 15 антитрахомских станица, 11 диспанзера за мајку и дете, 7 опоравилишта, 18 антитуберкулозних станица. Најзначајнија хигијенска установа је била здравствена станица која је имала задатак да врши хигијенску пропаганду и врши теренска истраживања, али и да пружи лекарску помоћ

[574] Anonim, Vlada narodnog sporazuma, *Lička Sloga* (3.9.1939), 1– 2.
[575] Anonim, Da pozdravimo naše, *Lička sloga* (17. 10. 1939), 1– 2.
[576] Mira Dimitrijević Kolar, „Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939– 1941“*, PP 9 (1),* Zagreb 1990, 167.
[577] Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke: 1928– 1941: iz povijesti hrvatskog pitanja. Knj.1*, Zagreb, 1947.43. 49.
[578] *Godisnjak banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1939– 1940, 25. – 27.
[579]Vlatka Dugački, Krešimir Regan, „Socijalne i zdravstvene prilike u Kraljevini Jugoslaviji za Štamparove profesure i dekanata na Medicinskom fakultetu (s naglaskom na Banovinu Hrvatsku)“, *Studia lexicographica, god. 10, br. 1(18)* (2016), 48.
[580] *Godisnjak banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1939– 1940, 249.

сиромашном становништву. Здравствених станица у Бановини Хрватској је било 52.[581]

Кад је реч о просвети, године 1939. на подручју Бановине било је 47 гимназија, 10 учитељских школа, 12 приватних гимназија, и 1 приватна учитељска школа.[582] Постојало је и 77 јавних, 10 приватних грађанских школа, [583] 12 господарских школа, 6 сељачких, 2 господарско–кућанске школе, док је школа за домаћице у Новом подигнута 1940. године.[584] Почетком 1940. године, на простору Бановине Хрватске било је 208 стручних школа,[585] а затворено је 58 сеоских школа због недостатка кадра.[586] Школе на селу су по наредби бана, поред класичне споменице, морале да воде и Етнографску споменицу, што је значило упознавање са народом и народностима којима наставници у тим школама предају.[587] Занимљиво је да је 1940. године отворена и прва немачка приватна гимназија у Бановини Хрватској у просторијама евангелистичке основне школе.[588] Због тешке финансијске ситуације Бановине Хрватске, многи јавни радови су морали да буду обустављени. Незапослено становништво у градовима и сеоско становништво, доведени су у тежак положај због недостатка посла.[589] Но чињеница је да је целокупна привреда у Бановини Хрватској била политички актуализована, а на пољу социо– економске политике, имитирала је немачке и италијанске узоре, при чему се у Загребу формирају институције које негују најуже везе са немачком привредом. При том *Немачко–Хрватску трговачку комору* у Загребу воде Немци Герлах и Краус.[590] Страни капитал се све више базирао на индустрију, а како су више од половине вредности индустрије држали јевреји, антисемитски закони су убрзано ту слику мењали., при чему је власт Бановине Хрватске донела одлуку 1940. године по којој је власницима ограничавала слободно располагање деоницама. Иван Субашић је чак основао *Повлаштено хрватско индустријско друштво* у Загребу коме је био задатак куповина предузећа и фабрика сваке врсте и њихово формирање као државних организација.[591]

Социјалном политиком се у Бановини Хрватској бавио Одсек за социјалну политику где су 1939. године пренети државни послови Социјалне политике и народног здравља.[592] Овај одсек се бавио хигијенском и биолошком заштитом, економском заштитом, правном и моралном заштитом. [593] Бановина Хрватска је оснивала мале школе за заштиту деце од 2 до 6 година, посебно на селима, а велика пажња се посвећивала заштити мајки и одојчади, као и раду Завода за заштиту мајке и детета. Послови самоуправне, финансијске и административне природе пренети су на Главну управу посредовања рада, којој су подређене јавне берзе рада у Загребу и Сплиту.[594]

Значајних помака је било на пољу културе, па је тако 26.7.1940. године донета *Уредба о музејима и галеријама* као и *Уредба о чувању старина и природних споменика*. На територији коју

---

[581] *Godisnjak banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1939– 1940, 254
[582] *Isto,* 35
[583] *Isto*,38
[584] *Isto*, 89
[585] *Isto,* 146
[586] *Godisnjak banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1939– 1940,, 5. – 42.; *Službeni glasnik Banske vlasti Banovine Hrvatske odjela za prosvjetu,* br. 1 – 2 (1940), 234 – 281; Stjepan Šlabek, *Banovina Hrvatska– pravno prosvijetni pristup*, Zagreb, 1985, 82.
[587] Školska spomenica opće pučke škole u Gornjoj Stubici, HŠM, Arhivska zbirka Hrvatskog školskog muzeja, HŠM A 4606.
[588] Аноним, У Загребу је јуче на свечан начин извршено отварање прве немачке приватне гимназије у Бановини Хрватској, Политика, 20.9.1940, 6
[589] Ljubo Boban, „O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj", *Istorija XX veka knj. 2* (1961), 235.
[590] Mira Kolar Dimitrijević, "Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939– 1941"*, PP 9 (1)* (1990), 172.
[591] Isto, 178.
[592]Vlatka Dugački, Krešimir Regan, „Socijalne i zdravstvene prilike u Kraljevini Jugoslaviji za Štamparove profesure i dekanata na Medicinskom fakultetu (s naglaskom na Banovinu Hrvatsku)", *Studia lexicographica, god. 10, br. 1(18)* (2016), 41
[593] Isto, 42.
[594] Isto*,* 45.

је обухватала Бановина Хрватска, до доношења ових уредби, на снази су били закони стари преко 120 година. Ове две уредбе су биле, стога, значајне јер су сузбијале произвољност и самовољу властодржаца кад је реч о ова два значајна питања, јер је услед убрзаног развоја технике, услед нестручне обнове, рушењем, или извозом у иностранство, доста споменика културе нестало.[595]

На пољу туризма, основан је и *Фонд за промицање туризма* у туристичким местима Бановине Хрватске, а 1940. године је установљено да 100 хотелских предузећа има дуг од скоро 60 милиона динара, што је морало да буде регулисано путем кредита банака. Након измиривања дугова, посебно се пажња посветила питању масовног туризма и групних путовања.[596]

Након *Споразума* којим је успостављена Бановина Хрватска у Европи започиње Други Светски рат, при чему Краљевина Југославија остаје формално неутрална. У Бановини Хрватској јача деловање *Усташа* и *Комуниста*. Под притиском Немачке, Кнез Павле, да би избегао рат, приступа Тројном пакту. Отпор овом чину, под вођством генерала Симовића, изазвао је бес код Хитлера који је започео напад на Југославију 6.4.1941. године.[597] Почетком Другог светског рата Бановина Хрватска је мутирала у Независну државу Хрватску, која је дипломатско признање добила једино од држава Осовине и других колаборационистичких режима. Посбено је призната од Немачке и Италије 15. априла 1941. године, а одмах затим од Мађарске, Бугарске, Словачке, Румуније, Данске, Финске, Шпаније, Јапана, Кине и Манџурије, док Ватикан никада није признао НДХ. Чињеница је да Независна држава Хрватска никада није задовољила критеријуме суверене државе, а доказ томе је да није потрајала ни дан након немачке окупације. [598]

[595] *Godisnjak banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1939– 1940, 27.
[596] *Isto,* 148.
[597] Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918. 2008,* Zagreb, 2008, 205. 209.
[598] Rudolf Davorin, Saša Čobanov, "Jugoslavija: Unitarna država ili federacija", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 46, 2/2009* (2009), 301.

6. АРХИТЕКТУРА БАНОВИНА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

6.1 РАЗВОЈ АРХИТЕКТУРЕ И УРБАНИЗМА ПОД ОКРИЉЕМ ИДЕОЛОГИЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСТВА

Уметност Југословена између два светска рата је углавном представљала еклектичарски подухват да се изнедри аутентичан стил, за који су се борили еминентни стручњаци међуратног градитељства. О већини ових уметника постоје монографске публикације, што сведочи о значају њиховог деловања. Свеукупна уметничка сцена која се развијала између два светска рата, значајно је утицала на развој архитектуре у време постојања бановина као административних јединица.[599] О архитектури међуратног периода у Краљевини Југославији у ширем друштвеном контексту, постоји мањи број историографских осврта,[600] док се више пажње поклањало проучавању изолованих појава, и ауторским специфичностима. Ипак, битно је нагласити да се истраживање архитектуре Краљевине Југославије развијало упоредо са истраживањем културе сећања, развоја модерног друштва, и модерних историјских феномена прве половине двадесетог века, па је стога и архитектонску историографију предметног периода потребно посматрати у том контексту.

У овом периоду архитектура у свету је пролазила кроз различите архитектонске стилове и правце, од модернизма Адолфа Лоса из Париза и Карела Тајгеа из Чешке, преко Баухауса под руководством Валтера Гропијуса, функционализма, Ар Декоа и експресионизма, до различитих варијанти националног стила у појединим регијама. Ови стилови и правци су кроз школовање и путовања домаћих архитеката снажно обликовали архитектуру у Краљевини Југославији.

Кад је реч о школовању и усавршавању, потребно је споменуту да су се до 1919. године, југословенски архитекти најчешће школовали на Техничкој високој школи у Бечу, у класи Ота Вагнера.[601] Поједини су студирали у Паризу на школи лепих уметности *Ecole des Beaux–Arst*, а посебно су се усавршавали код Ле Корбизјеа у његовом атељеу у *Паризу Le Corbusier & Pierre Jeanneret*.[602] Поједини су студирали и на Чешком техничком универзитету у Прагу.[603] У Немачкој су се усавршавали у Берлину, Дрездену и Минхену, пре свега у атељеима Ханса Пелцига и Питера Беренса, чији атеље је био познат као школа модернизма из које су потекли Валтер Гропијус, Лудвиг Мис Ван дер Рое и Ле Корбизје. Значајно је споменути деловање школе *Баухаус,* у

[599] Познато је да су се уметници често дружили и размењивали искуства како са студија, тако и у неформалним околностима. Поред тога што су многи од њих били и сликари, често су архитекти остављали иза себе хроничарске записе, који скрећу пажњу управо на такве врсте социјалних прожимања међу уметницима. Такав један запис иза себе је оставио и архитекта Александар Дероко под називом *А ондак је летијо јероплан над Београдом* објављен 1983. године, где између осталог наводи и да је у Паризу проводио време са Растком Петровићем, Сретеном Стојановићем, Савом Шумановићем, Милом Милуновићем, Ристом Стијовићем, док се у Београду сусретао са Петром Добровићем, Петром Палавичинијем и другим значајним уметницима. (Александар Дероко, *А ондак је летијо јероплан над Београдом,* Београд, 1983.)

[600] Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Beograd 2007; Aleksandar Ignjatović, *National Unity through Regional Diversity: Architecture as Political Reform in Yugoslavia, 1929–1941*, in: Hilde Heynen & Janina Gosseye (eds.), European Architectural History Network, Brussels 2012, 320–325.

[601] Више п томе у: Dragan Damjanović, *Otto Wagner and Croatian Architecture*, Zagreb, 2024.

[602] Више о томе у: Bogo Zupančič*, Plečnikovi študenti in drugi jugoslovanski arhitekti v Le Corbusierovem ateljeju,* Ljubljana, 2017.

[603] Више о томе у: Ivan Marković, Đurđija Borovnjak, Vladana Putnik Prica,*Чешко– српске везе у архитектури Београда (1863– 1941),* Београд, 2016.

Немачкој, која је тежила да се педагошка основа едукације у обликовању функционалних предмета, схвати у ширем теоријском контексту. За то време, у Сједињеним Америчким државама, а посебно након светске економске кризе тридесетих година двадесетог века, долази до афирмације индустријске архитектуре, где су се посебно истакли аутори попут Рејмонда Ловија, Бела Гедеса, Хенрија Драјфуса и Валтера Тајгеа. У овом контексту значајан теоријски отклон начинила је публикација Николаса Певснера *Pioneers of Modern Movement* која је издата 1936. године, а која сагледава и повезује теоријске расправе о карактеру индустријских предмета у култури са идејом настанка модерне архитектуре.[604]

У процесу ширења духа југословенства унутар граница Краљевине Југославије, поред других механизама, уметност је одиграла значајну улогу, премошћавајући културолошке, политичке, економске, верске, и идентитетске разлике. У том контексту, посебно се истичу архиетктонска дела настала као значајни идентитетски корпуси, у којима се огледала идеја интегралног југословенства, а којима је, пре свега, заједничка њихова друштвена функција, односно материјализација идеје државног јединства. Ипак, када је реч о архитектури овог периода, не може да се искључи чињеница да су грађевине настале под окриљем Техничких бановинских одељења биле стилски неуједначене, и најчешће у служби задовољавања укуса и потреба владајућег естаблишмента. Стога, не може ни да се говори о јединственом југословенском стилу у архитектури, јер грађевине настале у ово време красио је стилски синкретизам, и многе од њих данас могу да се посматрају пре као део градитељског наслеђа које носи печат краљевске породице Карађорђевић, а израз *југословенска архитектура* пре може да се употреби као хронолошка, него као стилска одредница. [605]

Уметнички живот у Југославији развијао се у оквиру три градска центра, а то су Београд, Загреб и Љубљана, при чему је најотворенији за спољне иновације био Загреб, док су Београд и Љубљана спољне утицаје усвајали спорије. После рата уметничком сценом Београда владали су многи уметници, како династички подобни, тако и револуционарни.[606] Док су југословенски архитекти примали модерне светске утицаје кроз школовање и усавршавање, примена тих принципа у Краљевини Југославији најчешће је обликована захтевима и политиком власти, повезујући архитектуру са државним идејама и урбаним планирањем.[607] Ипак, да не би дошло до историографског партикуларизма, треба водити рачуна приликом тумачења архитектуре искључиво кроз призму идеологије и политике, јер су на међуратну изградњу утицали и многи други чиниоци, попут воље наручилаца, честог непотизма у државним службама, и других видова

---

[604] Више о томе у: Nikolaus Pevsner, *Pioneers of Modern Movement*, London, 1936.

[605] Aleksandar Ignjatović, *National Unity through Regional Diversity: Architecture as Political Reform in Yugoslavia, 1929–1941*, in: Hilde Heynen & Janina Gosseye (eds.), European Architectural History Network, Brussels 2012, 320–325; Александар Кадијевић, *Југословенска архитектура између два светска рата (1918– 1941): контексти тумачења*, Београд, 2023.

[606] Кад је реч о сликарима на првом месту треба навести Петра Добровића, који се школовао у Паризу и направио стилски заокрет, од кубизма до истивцања југословенског фолклора. Поред њега деловао је и Јован Бијелић, потом Марино Тартаља, а од значаја је био рад уметника париског „Салона Независних" Марка Челебоновића, Вељка Станојевића и Живорада Настасијевића, док током тридесетих у Паризу радили наши сликари Сава Шумановић, Мило Милуновић и Милан Коњовић. Од вајара су се истицали Тома Росандић, париски ђаци Сретен Стојановић и Риста Стијовић, а потом и Петар Палавичини. У Загребу, на сликарском плану су од значаја су били Влахо Буковац који је изнедрио велики број својих ђака Јосипа Рачића, Мирослава Краљевића и Владимира Бецића. Поред њих, значајна је била струја сликара наиве, и социјално ангажовани уметници, као што су Крсто Хегедушић, Омер Мујаџић, Отон Постружник и Иван Табаковић, као и скулптори Иван Мештровић и Антун Августинчић. Више о томе у: Vida Knežević, *Ne čekajući inspiraciju– Jugoslovenska umetnost između dva svetska rata i revolucionarni društveni pokret*, Beograd, 2023; Коста Страјнић, Уметност Југословена, *Календарска Просвијета* (1.1.1932), 81; Вјекослав Ћетковић, *Социјална уметност у Србији између два рата*, Нови Сад, 1991; Petar Prelog, „Udruženje umjetnika Zemlja:od drštvene angažiranosti do kulturnog nacionalizma", Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929– 1935 (2019), 24–31.

[607] Aleksandar Ignjatović, „Arhitektura kao diskurs", *DaNS 45* (2004), 34.

пристрасности.[608] Но, како је, кад је реч о јавним грађевинама, наручилац најчешће била држава, идеолошка опредељеност владајуће структуре је највише долазила до изражаја. Активно ангажован у формирању наднационалне визуелне културе, као ауторитарни владар, војни стратег, и пре свега политичар, краљ Александар I Карађорђевић се залагао за уједињење различитих народних традиција под окриљем идеологије југословенства. Као ујединитељ народа и победник у Првом Свестком рату, велики ауторитет у регионалним релацијама, кад је реч о архитектури, Краљ је фаворизовао ствараоце који су унификацијску идеологију продуковали као аутентичне монументалне творевине, у духу националног стила, од којих су његовом афинитету највише одговарали академски настројени архитекти из Русије, који су емигрирали у Краљевину Југославију, приликом бољшевичке револуције у Русији 1917. године.[609] Архитекта Министарства грађевина Петар Ј. Поповић је истицао да је Краљ био заљубљеник у архитектуру па наводи: „Његова велика љубав за грађење, за архитектуру, није само у обичним наредбама да се нешто сагради, већ је то колаборација са уметницима…“[610] У циљу компарације, кад је реч о умешаности државног апарата у развој архитектуре под капом диктатуре, занимљиво је споменути да је 1938. године, тадашњи председник владе Милан Стојадиновић, присуствовао отварању архитектонске изложбе у Минхену, на коју га је позвао лично Адолф Хитлер. Том приликом, како преноси дневна штампа, представљене су грађевине грандиозних размера подигнуте према Хитлеровим инструкцијама. Канцелар Хитлер је приликом свог говора рекао да је архитектура најбољи израз једног времена. По свему судећи, изложба је била организована у духу националсоцијалистичке пропаганде, по којој је Минхен био познат, и један од назнака будућих догађаја које је оваква врста диктатуре, толико популарне у то време, изнедрила.[611]

Темом уплива идеологије у архитектонско обликовање се посебно бавио Александар Кадијевић, који је истакао да идеологија представља подлогу за стручно и друштвено деловање, но да сваки објекат у свом садржинском и симболичном смислу представља много више од идеолошког и политичког остварења, којем је наручилац тежио.[612] За ову тему је значајна идеологија у двоструком смислу. С једне стране постоји изражена идеолошка доктрина кад је реч о архитектури бановина, која није занемарљива, а с друге стране постоје идеолошки обојени и пристрасни извори тумачења, јер је реч о територији у којој са данашње историјске дистанце постоје различите интерпретације одређених историјских догађаја, неретко у складу са личним доживљајима, и сопственим идеолошким опредељењима.[613] Управо је пристрасност и идеолошка острашћеност, па чак и кад је реч о осврtима који се сматрају научно оправданим, један од честих проблема са којим се сусрећу истраживачи на пољу архитектонске топографије Краљевине Југославије.

---

[608] Александар Кадијевић, Архитектура и дух времена, Београд, 2010, 227.

[609] Миодраг Јовановић, *Краљ Александар I и руски уметници,* in: Руска емиграција у српској култури XX века, књ.1, ed. Миодраг Сибиновић, Београд 1994, 93–97; Marina Djurdjević, Aleksandar Kadijević, *Russian Emigrant Architects in Yugoslavia (1918–1941),* Centropa 2, New York 2001, 139–148; Александар Кадиевич, *Основные исторические, идеологические и эстетические аспекты архитектуры русскои эмиграции в Югославии*, in: Изобразительное искусство, архитектура и искусствоведение русского зарубежья, ed. О.Л.Леикинд, Санкт Петербург 2008, 325–336

[610] Петар Ј. Поповић, *Краљ Александар I, љубитељ архитектуре, уметности и технике уопште“, у: Југославија на техничком пољу 1919 – 1929,* Београд: Савез инжењера и техничара Србије, Савез грађевинских инжењера и техничара Србије, Инжењерска комора Србије, 2007. (пон. издање из 1930)

43

[611] Предраг Милојевић, Г.др. Стојадиновић присуствовао је отварању архитектонске изложбе у Минхену коју му је показао г. Хитлер, *Политика* (23.1.1938), 1.

[612] Александар Кадијевић, „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији,“ *Наслеђе 8* (2007), 228

[613] Више о томе у: Александар Кадијевић, „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији,“ *Наслеђе 8* (2007), 225– 237; Бранислав Ђ. Којић, Архитектура, архитект и грађанин, Политика (6.1.1936), 25; Aleksandar Kadijević, *Državni arhitekta – poslušnik ili stvaralac?* (in:) Zbornik seminara za studije istoriju moderne umetnosti Filozofskog fakulteta 10, Beograd 2014, 69–77.

Иако под утицајем државне идеологије, интегралног југословенства, ауторски израз државних архитеката је највише долазио до изражаја приликом пројектовања сакралних објеката у српско– византијском стилу,[614] док је са друге стране пројектовање јавних меморијалних споменика, спортских објеката, управних бановинских зграда, и других јавних грађевина, више зависило од економских и политичких интереса.[615]Посебно, кад је реч о меморијалним споменицима, како наводи Симона Чупић, много је битније узети у обзир ко подиже споменик, од онога коме је он посвећен, јер његово значење не произилази искључиво из идентитета ономе коме је посвећен, већ и из историјског тренутка, околности и намере његовог подизања.[616]

Иако је децентрализацијом унутрашње управе део надлежности у области изградње пренет на бановинске управе, Министарство грађевина је задржало положај врховног државног органа надлежног за планирање, контролу и усмеравање јавне изградње.[617] Истовремено, у европској урбанистичкој теорији почетком тридесетих година двадесетог века развијале су се нове концепције планирања градова, засноване на принципима функционалне организације и децентрализације урбаног простора, које су представљале део ширег европског урбанистичког дискурса у оквиру којег су настајали и регулациони планови градова у Краљевини Југославији, често нереализовани.[618] У том смислу, урбанистички развој бановинских центара није био израз непосредног прихватања закључака европских међународних конгреса,[619] већ резултат настојања да се нови административни систем просторно организује у складу са савременим европским тенденцијама, прилагођеним политичким, економским и друштвеним приликама Краљевине Југославије.

Разнородно културно наслеђе, тежња ка цензури и контролисању културног живота од стране државе, недостатак усаглашености кад је реч о законским прописима, као и неуједначен степен развоја појединих области, отежавали су стварање јединственог културног простора.[620] Ту чињеницу је поткрепила и архитектура која је настајала на простору бановина, као вештачки створених административних јединица, у којима су сви проблеми још више долазили до изражаја, управо због начина њиховог настанка, и нелогичног административног распореда бановинских центара. Значајну улогу у промовисању архитектонске делатности, у међуратној Југославији, имала је дневна штампа, која је функционисала као својеврсни катализатор јавног интересовања за градску архитектуру, првенствено захваљујући специфичној реторици сензационализма. Најављујући нове архитектонске пројекте као епохална уметничка и техничка достигнућа, тадашња штампа је превазилазила чисту фактографију. Ове драматизоване медијске презентације имале су велики значај јер су у јавној свести унапред креирале мит о супериорности и модерности нових државних објеката, пре него што би они уопште били изграђени.[621]

---

[614] Aleksandar Kadijević, *Byzantine architecture as the inspiration for Serbian New Age architects*, Belgrade 2016; Aleksandar Ignjatović, *U srpsko–vizantijskom kaleidoskopu*, Beograd 2016.

[615] Aleksandar Ignjatović, *Architecture, Urban Development, and the Yugoslavization of Belgrade, 1850–1941*, (in:) Centropa nr 9, New York 2009, 110–126; Vladana Putnik, *Influence Of Ideology On The Architecture Of Sokol Houses In The Kingdom Of Yugoslavia,* Matica srpska Journal for Fine Arts 41, 2013, 143–151; Olga Manojlović Pintar*, Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Београд 2014.

[616] Симона Чупић, „О Споменику споменицима који падају" (предавање у оквиру изложбе *Мрђан Бајић: Непоуздани приповедач*, Музеј савремене уметности у Београду, Београд, 24. децембар 2022).

[617] Снежана Тошева, *Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата*, докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду ,Београд, 2012, 50.

[618] Tomislav Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata– nova tradicija*, Zagreb, 1989, 108.

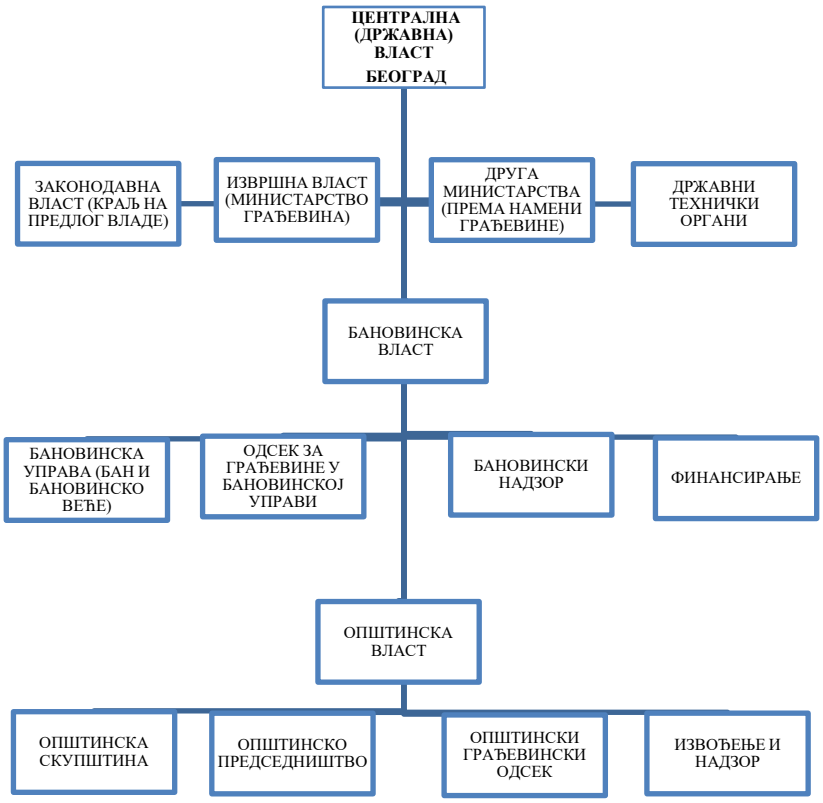
[619] *Isto*, 108.

[620] Љубодраг Димић, Љ.: Културна политика Краљевине Југославије 1918– 1941. део 1.,Београд, 1996, 86 –87.

[621] Аноним, Министар грађевина Г. Стошовић изјавио је јуче пред инжењерима да влада спрема програм јавних радова какав по опсегу и вредности није до сад извођен, *Политика* (14.2.1938), 6.

Поред Министарства грађевина, државну градитељску политику уређивали су и Министарство саобраћаја, Министарство трговине и индустрије, Министарство војно, Министарство пољопривреде и вода и Министарство вера, Министарство просвете и Министарство народног здравља и социјалне политике.[622] У ово време, деловале су грађевинске дирекције у Љубљани, Загребу, Сарајеву, Дубровнику, Новом Саду, Крушевцу и Скопљу.[623] Министарство грађевина је постављено за врховну државну институцију кад је реч о градитељству *Законом о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе* из 1930. године. Под јурисдикцијом Министарства грађевина биле су израда јавних путева, железница, мостова, јавних зграда, хидротехничких објеката, електромашинских постројења, целокупан саобраћај, изградња и одржавање самоуправних зграда, изузев војних, потом уређење бања, надзор над изградњом приватних зграда, као и рестаурација манастира.[624] Посебно је било значајно доношење новог *Грађевинског закона*, у издању Издавачке кућа Геце Кона, штампан 1932. године, са уредбама, прописима и нормама за његово извођење, а званично је донет 16.6.1931. године. Међу првим прописима била је Уредба настала на предлог Министра грађевина којом се одређују градови (вароши) и варошице (трговишта) на које ће се применити први део *Грађевинског закона* са њиховим списком по бановинама.[625] Тако је по ставу 4. Члана 2. *Грађевинског закона* сваки бан за своју бановину или за поједине делове бановина имао задатак да, у року од шест месеци од дана ступања на снагу ових упутстава, изда ближа упутства за грађевинске правилнике које је свака појединачна општина требало да изради.[626] Пројекат за приватне грађевине одобравала је општина. Пројекте за општинске грађевине и приватне грађевине намењене јавној употреби одобравао је бан, док је пројекте за исте грађевине у Београду, Земуну и Панчеву одобравао министар грађевина. Пројекте за бановинске грађевине у местима ван банских седишта одобравао је бан, док је пројекте за бановинске грађевине у банским седиштима, као и пројекте за државне грађевине, изузимајући грађевине Министарства војске и морнарице, одобравао министар грађевина који је то своје право могао да пренесе и на бана. Пројекте за све богомоље и за поправке и рестаурацију споменика и историјских и уметничких зграда одобравао је Министар грађевина у споразуму са министром правде, односно министром просвете. Након прегледа у техничком и рачунском погледу, на предлог надлежног начелника Одељења, Министар грађевина и ban, доносили су решење о одобрењу пројекта и пратећих докумената, прописујући начин његове реализације. Завршни пројекат је био прегледан од стране других стручњака у виду ревизије, што је у великој мери доприносило изналажењу најбољег решења, које није, нажалост, увек био и оно које је изведено.[627] У прилогу се види схема надлежности кад је реч о изградњи јавних грађевина за време Краљевине Југославије (Дијаграм 1.).

[622] Снежана Тошева, *Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата*, докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду Београд, 2012, 109– 110.
[623] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 41.
[624] Снежана Тошева, *Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата*, докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду Београд, 2012, 56.
[625] *Грађевински закон са уредбама, прописима и нормама за његово извршење,* Београд,1932,7.
[626] *Исто*, 9.
[627] *Грађевински закон са уредбама, прописима и нормама за његово извршење,* Београд, 1932, 54.

Диграм 1. Организациона шема надлежности у области изградње јавних грађевина у Краљевини Југославији.

Као важне струковне, самоуправне организације инжењера и техничара, истакле су се инжењерске коморе, које су представљале везу између државе, пројектантске праксе и грађевинске струке. Министарски савет је 1924. године објавио *Привремену уредбу о оснивању инжењерских комора у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца* и *Привремену уредбу о овлашћеним инжењерима и архитектима у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*,[628]када су основане четири коморе у Београду, Загребу, Новом Саду и Љубљани.[629] *Закон о коморама* донет је 1936. године,[630] када се њихов положај додатно институционализује и јасније се регулише статус стручњака у грађевинарству. С друге стране је постојало Удружење југословенских инжењера и архитеката основано 1919. године, које се бавило професионалном разменом, теоријским расправама и

[628] „Привремена уредба о оснивању инжењерских комора у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“, *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* (25.10.1924), 1.
[629] Jasenka Krnjačević, „Ovlašteni arhitekti i strukovna udruženja u Dalmaciji do 1941. godine“, *KULTURNA BAŠTINA 42–43*, Split (2016./17), 216.
[630] Isto, 218.

артикулацијом ставова о архитектури и урбанизму.[631] Раздобље од 1919. до 1937. године би се могло означити као период испреплетаног односа између Удружења југословенских инжењера и архитеката и Инжењерске коморе, јер није дефинисан њихов делокруг рада, а на прву законску регулативу о регулисању овог односа, чекало се све до почетка Другог светског рата.[632] Ова два вида организовања указују на процес професионализације архитектонске и инжењерске делатности у Краљевини Југославији, и управо су бановинске техничке службе запошљавале стручни кадар формиран кроз школовање, струковна удружења и коморску регулативу.

Бан је за већа, односно гушће насељена села или поједине њихове делове, могао да нареди општини израду регулационих планова, или бар генералних планова и уредби о њиховом извођењу.[633] Регулационе планове, уредбе о њиховом извођењу и грађевинске правилнике, одобравао је Министар грађевина, и то за: индустријска насеља, за бање и лечилишта у споразуму за Министром социјалне политике и народног здравља, а за рударска насеља у споразуму са Министром шума и рудника, који су ово своје право могли пренети на надлежног бана.[634]

Под јурисдикцијом Министарства просвете били су позориште, музеји, уметничке школе, задужбине као и црква у делу верске наставе,[635] што је често изазивало негодовање римокатоличке цркве.[636] Током 1929. и 1930. године, као што је већ напоменуто, донета су четири закона, *Закон о Српској православној цркви*, *Закон о верској заједници Јевреја*, *Закон о Исламској верској заједници* и *Закон о евангеличко– хришћанским црквама и реформисаној хришћанској цркви*. Основна карактеристика тог законодавства је да су верске заједнице постале део државног система.[637]Црквене потребе су финансиране приходима од црквених добара, фондова, средствима државне накнаде, црквеним таксама, разрезима, и државном помоћи.[638] Зграде намењене богослужењима биле су ослобођене свих јавних дажбина.[639] Посебни сакрални објекти су биле спомен– костурнице, које су могле да буду формиране као објекти независни од цркве или капеле, и у тим случајевима су обично обележаване обичном спомен–плочом, архитектуром, или, ређе, скулптуром.[640]

Један од већих проблема кад је реч о међуратној изградњи, била је регуларност и реализација архитектонских конкурса. Године 1937. управа *Клуба архитеката београдске секције Удружења југословенских инжењера и архитеката* побунила се против нерегуларног расписивања конкурса и њихових извода. Као проблем истицали су пре правило него изузетак, да прва награда на расписаном конкурсу не буде додељена, или да се награде за приспела и рангирана решења, уопште не доделе. *Клуб* је тада дошао до закључка да неправилности у исходима проистичу, између осталог, из чињенице да оцењивачки суд нису сачињавали само стручњаци, што се оцењивачком суду од стране расписивача конкурса није остављало довољно времена за студиозну анализу пристиглих решења, и што при оцени радова суд није ценио радове

---

631 Александар Игњатовић, „Дом Удружења југословенских инжењера и архитеката у Београду", *Наслеђе VII* (2006), Београд, 88.

632 Jasenka Krnjačević, „Ovlašteni arhitekti i strukovna udruženja u Dalmaciji do 1941. godine", *KULTURNA BAŠTINA 42–43*, Split (2016./17), 219.

633 *Грађевински закон са уредбама, прописима и нормама за његово извршење,* Београд, 1932, 71.

634 *Исто*,73.

635 Љубодраг Димић, „Држава, интегрално југословенство и култура: Прилог историји шестојануарске диктатуре 1929– 1931", *Књижевност: Месечни часопис* (1– 3) (1994), 171—207.

636 Више о томе у: Ljubodrag Dimić, Nikola Žutić, *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918– 1941: Prilozi za istoriju,* Beograd, 1992.

637 Драган Новаковић, „Доношење и основна решења Закона о Српској православној цркви у Краљевини Југославији 1929. године", *Токови историје 1/2011* (2011), 50

638 Исто, 55.

639 Исто, 56.

640 Виолета Обреновић, *Српска меморијална архитектура 1918– 1955*, докторска дисертација, Филозофски факултет универзитета у Београду, Београд, 2013, 98.

по важности аргумената постављених услова, већ по произвољним аргументима накнадно постављеним.[641] Од значаја за регулацију конкурсних услова из области архитектуре и урбанизма било је доношење *Правилника о конкурсима* који је Министарство грађевина донело 1938. године (Слика 43.).[642] Према овом *Правилнику* прописано је да се конкурси организују за идејна решења, и да се од учесника не сме тражити документација за извођење објеката. Кад је реч о врсти конкурса, били су предвиђени општи или ограничени конкурси, при чему су општи конкурси могли бити месни, за држављане Краљевине, југословенски за држављане Краљевине који живе у њој или изван ње, свеславенски где су могли да учествују сви Словени и светски архитекти, који су се организовали у посебним случајевима, и приликом захтевних задатака, а постојали су и ограничени конкурси код којих су позивани стручњаци уз обавезну надокнаду.[643]

Сутра се одржава састанак архитекта

Архитекти - пројектанти заштићени су новим правилницима на свим јавним конкурсима

Изјава претседника бео градске секције Клуба архитекта г. Милана Злоковића

У просторијама Инжењерског дома (Краља Фердинанда улица) сутра увече, у 6 и по часова, држаће се годишња скупштина Клуба архитекта Удружења југословенских инжењера — секције Београд.

Ово је први годишњи састанак београдских архитекта.

Како се на овом састанку изнају обавестити архитекти по детаљни регулама и прописи нових правилника који су донесени на основу Закона о обављеним инжењерима, а који засецају у интересе архитекта, то нам је доцент техничког факултета г. Милан Злоковић, архитекта и председник Клуба, дао бано дво изјаву о важности овог састанка.

Г. Злоковић нам је рекао:

— С обзиром на Закон о обављеним инжењерима и на до нете правилнике који специјално заштићују струку архитекта, ова скупштина биће, претпо стављам, нарочито посећена и од оних колега који нису досад редовно долазили у Клуб. Сама материја сарадња архитекта, биће у вези са овим важним питањима, са питањима која се по кречу на скупштини поводом правилника, а иначе ван Клуба, упоште сарадња преко клупских састанака у току године, имала би нарочито одјека на рад архитекта као целине, на рад људи који су нарочито позвани за изградњу престонице у архитектонском смислу. Добро изграђен ване Београда у архитектонском погледу зависиће од кооперације архитекта. То је неоспорна чињеница.

Г. Злоковић наглашава:

— Несумњиво је да је тим правилницима специјално заштићен умни рад архитекта, што до сада није био случај. Та заштита односи се, углавном, на оне који на свим јавним конкурсима добију и однесу победу својим пројектима. Досад, ово се препуштало установама или друштвима који су расписивали конкурсе. Отсад, они ће бити везани правилима, доста строгим али прави чним. Ефекат оваквих конкурса биће отсад очигледнији, а радови и пројекти по своме квалитету врснији.

Слика 43. Чланак из новина посвећен новом *Правилнику о конкурисима* из перспективе Милана Злоковића.

За овај период је карактеристична и непланска урбанизација која је оставила негативан утицај на урбанистичку структуру градова и насеља. Ритам градње је такође био веома успорен услед светске економске кризе, изузимајући неке од већих бановинских ценатара, где се градило у већем опсегу. Архитектонска концепција значајних јавних зграда ретко је прелазила оквире шаблонских решења с нагласком на формалној монументалности. Упркос томе требало би позитивно оценити допринос модерно усмерене архитектуре, и залагање утицајних државних архитекта. [644] Кад је реч о формалном образовању архитеката у Краљевини Југославији, постојала су три техничка факултета у Краљевини, и то у Београду, Загребу и Љубљани. Највећи број дипломираних студената на техничким факултетима у периоду између 1932. и 1937. године, био је на Техничком факултету у Београду, потом у Загребу, а најмањи број студената је дипломирао на Техничком факултету у Љубљани и то посматрајући сваку завршену школску годину (Табела

[641] Аноним, Београдски архитекти о конкурсима и њиховим исходима, *Политика* (10.3.1937),19.

[642] Бранислав Којић, Друштвени услови развитка архитектонске струке у Београду 1920– 1940. године, Београд, 1979, 239– 251, Снежана Тошева, *Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата*, докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду ,Београд, 65.

[643] Гроздана Шишовић, *Архитектонска конкурсна пракса и питање аутономије архитектуре*, докторска дисретација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2016,76– 83.

[644] Кадијевић Александар, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (1918– 1950),* Београд, 2007, 187.

10).[645] У контексту архитектуре бановина, ови подаци су значајни, јер указују на образовну основу из које се мога регрутовати стручни кадар за потребе државних техничких служби.

Технички факултет	**Број дипломираних студената**				
	1932/33	1933/34	1934/35	1935/36	1936/37
Београд	113	62	128	177	165
Загреб	61	77	80	77	53
Љубљана	26	31	46	32	37
Укупно	200	170	254	286	255

Табела 10. Дипломирани кандидати на техничким факултетима (*Статистички годишњак 1937., књ.VIII*, Београд, 1938, 297).

У међуратном периоду долази до оснивања уметничких удружења чији су носиоци неретко били архитекти. Једно од најзначајнијих удружења тог типа била је уметничка група *Облик* основана 1926. године у Београду. Ова група је заговарала модернизам, у духу нових уметничких стремљења. Припадници архитекти били су Никола Добровић, Драгиша Брашован, Милан Злоковић, Бранислав Којић и Јан Дубови. Група је постојала до 1939. године.[646] Друго значајно удружење било је *Група архитеката модерног правца* основна 1928. године, чији су оснивачи били Милан Злоковић, Бранислав Којић, Јан Дубови и Душан Бабић. Група је деловала до 1934. године.[647] У Загребу је годину дана касније, 1929. године основано удружење ликовних уметника *Земља*, о чему је већ било речи. Један од оснивача је био Крсто Хегедушић, а председник је био архитекта Драго Иблер.[648] За модерну архитектуру се залагала и *Радна група Загреб* која је основана 1932. године на иницијативу Ернеста Вајсмана. Неки од архитеката који су припадали овом удружењу били су Владо Антолић, Јосип Пичман, Јосип Сајсел, Виктор Хећимовић и други.[649]

Поред удружења, ширењу, пре свега модерне, архитектонске мисли у Краљевини Југославији, допринели су и стручни часописи. У то време, од 1930. године, је у Француској излазио један од најзначајнијих часописа за модерну архитектуру *L'Architecture d'aujourd'hui*. Овај часопис је од 1932. године извештавао о новим стручним часописима у Југославији, који су у ово време били љубљанска *Arhitektura* (Слика 44.) која је излазила од 1931. године, и *Građevinski vijesnik* (Слика 45.) који од 1932. године излази у Загребу. Француски часопис је похвалио концепт ова два часописа, но замерио им је што су неразумљиви, јер су штампани само на националним

[645] *Статистички годишњак 1937, књ.VIII,* Београд, 1938, 297.
[646] Више о овом удружењу у: Vladimir Rozić, Oblik umetnička grupa, Beograd, 2005.
[647] Више о овом удружењу: Викторија Камилић, Осврт на делатност Групе архитеката модерног правца: поводом осамдесетогодишњице оснивања, *Годишњак града Београда 55* (2008), 239– 264.
[648] Више о овом удружењу: Petar Prelog, „Udruženje umjetnika Zemlja:od drštvene angažiranosti do kulturnog nacionalizma“, *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929– 1935* (2019), 24– 31.
[649] Више о томе у: Tamara Bjažić Klarin, „Radna grupa Zagreb – osnutak i javno djelovanje na hrvatskoj kulturnoj sceni“, *Prostor 13(1)(29)* (2005), 41– 54.

језицима. Ова замерка познатог часописа је била заслужна што је часопис *Arhitektura* почео да се преводи и на француски језик.[650]

Слика 44. Насловна страна часописа *Архитектура*, 1931. године.

Слика 45. Насловна страна часописа *Građevinski vjesnik*, 1939. године.

У Хрватској, где је загребачка школа архитеката била најотворенија за промене, пут ка модернизму је био слојевит и чинило га је стваралаштво две генерације архитеката. Првој генерацији, која се залагала за раскид са архитектонском синтаксом заснованој на грчко– римској традицији, припадали су Виктор Ковачић, Хуго Ерлих и Едо Шен, Драго Иблер и Јосип Пичман. Већ око 1920. године у Загребу је било петнаестак ђака и бивших сарадника три значајне личности модернистичког покрета Адолфа Лоса, Ханса Пелцига, и Ле Корбизјеа. У контексту бановинских центара, поред Загреба, требало би споменути да је у Сарајеву био значјан рад Мате Бајлона, који се формирао под утицајем Адолфа Лоса и истакао се у пројектовању породичних кућа у истом граду, као и Хелен Балдасар, Душана Смиљанића и Јураја Најдхарта. У Љубљани су се за модерну архитектуру залагали Јоже Плечник и Иван Вурник, а у Новом Саду Ђорђе Табаковић, Драгиша

[650] Darja Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930– ih*, Zagreb: Školska knjiga – Institut za povijest umjetnosti, 2007, 37.

Брашован, Лазар Дунђерски и Данило Кањански.[651] У Нишу је значајно присуство руских архитеката, посебно Александар Медведев, док се на Цетињу истиче архитекта Петар Вукотић. У Скопљу су значајан траг оставили београдски архитекти попут брачног пара Којић, а већи број београдских и загребачких архитеката, дало је свој допринос у изградњи Бања Луке, док су загребачки имали примат у Сплиту. Први примери модерне архитектуре у већим градовима, биле су грађанске виле. Архитекти су врло радо приступали таквим задацима јер су подразумевали доста мање притисака, а инвеститори су углавном припадали класи интелектуалаца, који су ценили уметност.[652]

Поред развоја модерне архитекутре, паралелни ток је представљао развој националног стила, што се манифестовало кроз подизање јавних објеката у духу прошлости југословенских народа, кроз обнову старих, цркава и манастира, али и кроз изградњу нових по угледу на средњевековне моделе, кроз подизање династичких споменика као виду оданости краљевској породици Карађорђевић.[653] У овом периоду извршена је рестаурација и конзервација Лазарице у Крушевцу архитекте Петра Поповића, делимична рестаурација Ђурђевих Ступова у Беранима, Петра Поповића, делимична обнова кровне конструкције манастира Градац, рестаурација Жиче Петра Поповића, рестаурација Каленића Ђурђа Бошковића, и потпуна рестаурација у Дечанима Момира Коруновића.[654] С друге стране, у архитектури Хрвата, Словенаца и босанских Муслимана могли су се уочити покушаји успостављања националног стилског израза са упориштем у народном и сакралном градитељству романско–готске архитектуре јадранског приморја, Босне, континенталне Хрватске и Словеније. Но ови покушаји нису имали подршку институција и архитектонских кругова који су били под патронатом државе.[655]

Посебно се неговала култура сећања кад је реч о ослободилачким ратовима кроз визуелну културу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а потом од 1929. године и Краљевине Југославије. У рекреацији колективне меморије на водећем месту су били архитекти Милутин Борисављевић, Милан Минић, Петар Ј. Поповић, Јанко Шафарик, Момир Коруновић, Василиј Андросов, Николај Краснов, Александар Дероко, Александар Васић, Роман Верховској.[656]

Како ће у овом раду бити речи и о споменичком наслеђу у виду меморијалних скулптура, битно је нагласити да се скулптура у времену постојања бановина као административних јединица, претежно односила на подизање споменика у част краљевске породице Карађорђевић, а кључни мотиви ових скулптура били су војна моћ, владавина права и правде у миру, који су били персонификација краљева из породице Карађорђевић.[657] Такође су подизане и скулптуре везане за ослободилачке ратове, али и за култ појединих личности, значајних за историју југословенске идеје.[658] У том контексту, од вајара на првом месту, требало би споменути и пријатеља краљевске породице Ивана Мештровића, који се можда највише од свих уметника

[651] Кадијевић Александар, *Југословенска архитектура између два светска рата (1918– 1941): контексти и тумачења*, Београд, 2023, 22– 23.
[652] Vidaković R. Siniša, *Arhitektura državnih javnih objekata u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1992. godine*, Beograd, 2011,185.
[653] Кадијевић Александар, *Југословенска архитектура између два светска рата (1918– 1941): контексти и тумачења*, Београд, 2023, 63.
[654] Више о овоме у Ђурђе Бошковић, Споменици прошлости и њихово обезбеђивање, *Српски књижевни гласник 1* (1933).
[655] Кадијевић Александар, *Један век трајења националног стила у српској архитектури (1918– 1950),* Београд, 2007, 187.
[656] Aleksandar Kadijević „Neraskidive spone: srpski arhitekti i vojska (XIX– XXI vek),“ *Zbornik radova Akademije umetnosti br. 11* (2023), 72.
[657] Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989.*, Beograd, 2014.
[658] Ivan Smiljanić, Matija Zorn, Peter Mikša, „Monuments in the function of state ideology and unification of territory: The case of monuments to the ruling family of Karađođević in Slovenia“, *Igra ustvarjalnosti– teorija in praksa urejanja prostora* (2019), 47.

залагао за југословенску идеју кроз свој концепт *Видовданског храма*, монументалне архитектуре која би садржала композиције познате под називом *Видовдански фрагменти*.[659]

Комплементаран сегмент овом истраживању чини евалуација монументалних објеката у којима је владар одседао приликом званичних посета бановинским центрима. Слично као и код чиновничких палата, значајан део ових резиденција подигнут је пре формалне територијалне поделе земље из 1929. године. Званични списи из друге половине тридесетих година сведоче о изузетно широком просторном распростирању краљевске имовине широм државне територије.[660]

Архитектура Краљевине Југославије између два светска рата развијала се у сложеном односу између традиције, модерних архитектонских токова и потреба нове државне организације. Поред стилских и естетских карактеристика, њен развој био је условљен и институционалним оквиром који је регулисао планирање, пројектовање и реализацију јавних грађевина. Увођењем бановина 1929. године дошло је до промене у организацији државне управе, а самим тим и до новог начина спровођења грађевинске политике. Формирање стручних служби у оквиру бановинских управа представљало је предуслов за реализацију обимних програма јавне изградње. Зато се архитектура бановина не може посматрати само кроз појединачне објекте, већ и кроз институције које су учествовале у њиховом настанку. Посебно место у том систему имала су техничка одељења бановинских управа, о којима ће даље бити речи.

6.2 ТЕХНИЧКА БАНОВИНСКА ОДЕЉЕЊА

Један од кључних инструмената спровођења државне грађевинске и урбанистичке политике у бановинама Краљевине Југославије, била су техничка бановинска одељења. Она су се делила на одсеке, и то на одсек за мостове, путеве и железнице који је имао задатак пројектовања, грађења и одржавања државних путева, мостова у бановини, као и мостова обласних самоуправа и надзор над пројектовањем, грађењем и одржавање неодржавних путева и мостова, као и одржавање сарадње у управи јавног аутомобилског саобраћаја. Потом Одсек за хидротехничке радове који је имао делокруг уређења водених токова, канализација, снабдевања водом, искоришћавање водених снага као и давање дозвола по важећим законским прописима, мелиорације, послове водних задруга и метерологије; Одсек за арехитектонске и електромашинске послове, чији је делокруг био пројектовање, грађење и одржавање државних зграда и других архитектонских објеката у бановинама као и зграда других архитектонских обласних самоуправа и надзор над пројектовањем, израдом и одржавањем недржавних зграда намењених јавној употреби, као и доношење свих одлука на постојећим грађевинским прописима.[661]

Израда пројеката за државне објекте била је искључиво у надлежности стручног особља Министарства грађевина или банске управе. Грађење новог државног објекта или адаптирање постојећег могло је да започне после коначног одобрења министра грађевина, или бана којима су се подносили општи документи, планови, предмери, предрачуни трошкова, анализа цена, технички услови и технички извештај.[662] У Табели 11. су хронолшки, почев од 1930. године, и закључно са 1938. годином, приказани трошкови за радове на новим и оправци постојећих административних, школских, привредних и санитетских зграда. Евидентно је да је највише

---

[659] Коста Страјнић, Уметност Југословена, *Календарска Просвијета* (1.1.1932),82; Ненад Макуљевић, „У име Југословенства: Иван Мештровић у *Новој Европи*“, *Нова Европа 1920–1941* (2010), 591.

[660] Обухватају просторе од Бохиња и Камничке Бистрице, преко Опленца и Хан Пијеска, па све до Цетиња и Дубровника (Вујица Слободан, Благо Александра Карађорђевића, *Борба* (1.3.1953), 3).

[661] *Закон о подели Краљевине на управна подручја*, Београд, 1933, 48– 49.

[662] Тошева Снежана, *Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата*, докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду ,Београд, 2012, 74.

средстава у просеку утрошено на изградњу и оправку постојећих административних зграда, потом школских а на последњем месту су се налазиле привредне зграде, што говори о приоритетима техничких бановинских одељења кад је реч о изградњи јавних објеката.

Год.	Зграде и извршени радови у Бановинама (у 1000 дин.)							
	Административне		Школске		Привредне		Санитетске	
	Нове	оправка	нове	оправка	нове	Оправка	Нове	Оправка
1930.	17.851	12.510	15.991	5849	8810	989	22.436	4813
1931.	29.279	19.907	34.746	7848	5166	678	16.874	5064
1932.	23.875	6808	39.396	7235	8732	1036	11654	4588
1933.	12.741	5851	38.437	3418	2109	467	10.383	4334
1934.	26.575	5035	18.757	8437	1018	919	8330	6480
1935.	8140	4011	21.605	6109	683	338	7556	2198
1936.	37.506	4138	11.685	5162	425	590	5867	1746
1937.	53.197	7937	18122	3066	812	383	6732	1312
1938.	22.414	7149	29.361	7688	1403	585	7204	3196

Табела 11. Утрошак за изградњу нових и оправку постојећих административних, школских, привредних и санитетских зграда у свих девет бановина у периоду од 1930– 1938. (Подаци преузети из: *Statistički godišnjak 1930– 1939*, Beograd,1939, 204).

Од великог значаја за увођење реда и унифицирање у изградњи јавних објеката у међуратном периоду била је израда типских пројеката за поједине врсте грађевина. Аутори тих пројеката су углавном били специјализовани за зграде посебних намена. Тако су сеоске школе пројектовали Чедомир Глишић, Александар Д. Јанковић, Радојка Миливојевић, Десанка Ђорђевић, Петар Гачић, Милица Крстић, Даница Којић, Димитрије Ж.Јуришић, Живана Богдановић, Станислава Јовановић.Анђелија Павловић, и Грегор Хива. Типске пројекте за поште радио је Јездимир Денић, за цркве и парохијске домове Василије Андросв док су нацрте за пољопривредне зграде израђивали Жарко Татић, Бранислав Којић Гојко Тодић. Типски пројекат за амбуланту израдио је Драгомир Тадић а аутор надгробних обележја за војничко гробље био је Николај Краснов, док је Димитрије М. Леко израдио типске пројекте за царинске зграде. Типске зграде су добијале и железнице, након што је у Генералној дирекцији државних железница усвојена идеја према којој би станице и друге железничке зграде требало подизати у духу локалне, народне архитектуре, односно у духу фолклоризма.[663] Познато је да је већи број типских станичних зграда у народном духу пројектовао архитекта Гавриловић.[664] Приликом пројектовања, посебно се водило рачуна о духу места и поднебља за које се зграда пројектује[665]

Начелници техничких одељења бановина Краљевине Југославије већим делом су мењали само седишта, а поједини су на функцији били од настанка бановина као адмнистративних јединица до њиховог нестанка. Увидом у дневну штампу, и службена гласила бановина из тог времена, хронолошки је могуће, уз поједине непознанице, навести личности које су биле на челу техничких бановинских одељења у бановинама. **Бања Лука** : 1930. Стеван Бесарић.[666]; 1931.

[663] Аноним, Железничке станице и друге зграде изграђују се у локалном народном грађевинском стилу, *Политика* (20.4.1938).
[664] Александар Кадијевић *Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века*), Београд, 2007,183.
[665] Снежана Тошева, *Градитељство у служби државе – делатност и остварења Архитектонског одељења Министарства грађевина у српској архитектури 1918–1941,* Београд, 2019, 113– 114.
[666] Аноним, Укази у Министарству Грађевина, *Време* (14.2.1930),5

Секула Кнежевић– Ћалдовић[667]; 1932. Љуба Николић [668]; 1937. Љуба Николић[669]; 1940. Начелник хидротехничког одељења Јелић[670], до избора новог начелника Вучка Бепчића;[671] **Цетиње**: 1930. Војта Боучек[672]; 1931. Симеон Дабић[673]; 1932. Војта Боучек[674]; 1932. 1937. Секула Кнежевић– Ћалдовић [675]; **Сплит:** 1931. – 1933. Јосип Матуловић[676]; 1936. 1940. Луцијан Стела[677]; **Нови Сад**: 1931– 1940. Ђорђе Гаспарини [678]; **Љубљана:** 1930. 1932. Матија Крајц[679]; 1940. Франц Реух[680]; 1941. Наерловић; **Сарајево:** 1930. Филип Трифуновић; 1932. Стеван Вулпе [681]; 1931. Вулпе Стеван до пензионисања а након њега Стеван С. Симић[682]; 1932. Симеон Т. Дабић, [683] 1941. Секула Кнежевић– Чазловић; [684]Скопље: 1930. Светозар Тодосијевић,[685]; 1932. Биокуљски[686]; 1932. Светозар Тодосијевић; 1934. 1937. Живан Митровић[687]; 1938– 1940. Љубомир Николић[688]; **Ниш:** 1930. Стеван Вулпе[689]; 1931. Николић Љубомир[690]; 1932. – 1939. Стеван Симић[691]; 1940. Миливоје Филиповић[692]; 1941.Сима Стамболић[693]; **Загреб:** 1930. 1932. Мирко Ферић[694]; 1933. – 1934. Војта Боучек; [695] **Бановина Хрватска:** 1939– 1940. Звонимир Павешић[696].

Сагледавање организације, надлежности и кадровске структуре техничких бановинских одељења представља неопходан предуслов за разумевање процеса настанка јавне архитектуре у

---

667 Аноним, Премештаји начелника Банских управа, *Време* (23.6.1931), 2.
668 Аноним, Бановински одбор Народног универзитета у Бња Луци, *Правда* (13.12.1933), 11.
669 Аноним, Поводом говора посланика г.Марјанца у Народној скупштини о водоводу Пливе, *Правда* (14.3.1937),15.
670 Аноним, Начелник банске управе инжењер г. Матуловић премештен у Београд, *Време* (6.2.1940), 9.
671 Аноним, Нови начелник техничкг одељења Банске управ еу Бања Луци, *Време* (15.2.1940), 6.
672 *Илустровачни званични алманах– шематизам Зетске бановине*, Цетиње, 1931, 115.
673 Аноним, Одликовања, *Време* (14.12.1931), 3.
674 Viktor, Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 237.
675 Аноним, Постављења, *Правда* (6.1.1932),95; Аноним, Одликовања, Правда (7.12.1933),16; Аноним, Одликовања лица која су радила на изградњи Моста Краља Александра, *Време* (16.12.1934), 12; Аноним, Председник владе г.др.Стојадиновић отвара пут Плевље– Дурмитор, Правда,25.9.1935,5; Аноним, Суђење по афери у Техничком одељку на Цетињу, *Правда* (20.12.1937), 6.
676 Аноним, Бан Г.Тартаља у Сплиту, *Правда* (5.6.1931), 6; Аноним, Одликовања, *Правда* (20.2.1933),8.
677 Аноним, У Лозовцу крај Шибеника јуче је свечано отворена фабрика алуминијума, *Правда* (3.8.1937),4; Аноним, Мале белешке, *Правда* (27.1.1939),12; Аноним, Решење дубровачких проблема, *Време* (5.3.1940), 5.
678 Аноним, Зидање палате Банске управе у Новом Саду, *Правда* (19.12.1933),2; Аноним, Конференција у Банској управи у Новом Саду по питању извођења великих јавних радова, *Време* (6.12.1940), 6; Аноним, Годишња скупштина Савеза водних задруга у Новом Саду, *Време* (27.1.1941), 6.
679 Viktor, Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 35.
680 Аноним, Министар Бешлић прегледа радове на изградњи нове пруге у Словенији, *Време* (2.7.1940), 5.
681 Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine,* Zagreb, 1932, 197.
682 Аноним, Премештаји начелника Банских управа, *Време* (23.6.1931), 2.
683 Аноним, Постављења, *Правда* (6.1.1932), 95.
684 Аноним, Расподела кредита за јавне радове Дринске бановине,*Време* (9.2.1941), 6.
685 Аноним, Г.Живојин Лазић се заузима за оснивање задруга у Јужној Србији,*Време* (11.5.1930), 7.
686 Аноним, Скупштина Удружења Југословенских инжењера у Скопљу, *Правда* (23.5.1932), 5.
687 Аноним, Бан Вардарске бановине Г.Станишић у Битољу, *Време* (1.7.1934,3); Аноним, Рад Банског већа на Првој седници од 15 марта 1937. године, *Службени лист Вардарске бановине* (10.4.1937), 9.
688 Аноним, Ванредни расходи, *Службени лист Вардарске бановине* (16.4.1938),12; Аноним, Предлог буџета Вардарске бановине, *Време* (7.3.1940), 4.
689 Аноним, Укази у Министарству Грађевина, *Време* (14.2.1930), 5.
690 Аноним, Премештаји начелника Банских управа, *Време* (23.6.1931), 2.
691 Аноним, Одликовања у Министарству грађевина, Време (24.9.1932), 5; Аноним, Привредници из Петровца на Млави поздрављају одлуку да ова железница пређе у државне руке, *Правда* (26.1.1939), 4.
692 Аноним, Г.Анте Целегин постављен за новог помоћника министра грађевина, *Време (*4.5.1940), 6.
693 Аноним, Претрес буџета Моравске бановине, *Време* (13.3.1942), 6.
694 Аноним, Укази у Министарству Грађевина, *Време* (14.2.1930), 5; Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine,* Zagreb, 1932, 90.
695 Аноним, Одликовања, *Правда* (12.7.1933), 16.
696 *Godisnjak banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb 1939– 1940, 5.

бановинама Краљевине Југославије. Иако су била организована према јединственим административним начелима, резултати њиховог рада испољавали су се на различите начине у свакој бановини, у складу са њеним географским, економским, друштвеним и културним особеностима. Стога се у наставку рада скреће посебна пажња на преглед архитектуре сваке бановине, где ће кроз анализу реализованих јавних грађевина бити сагледане њихове специфичности, међусобне сличности и место у оквиру архитектуре Краљевине Југославије.

6.3 ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРЕ САВСКЕ БАНОВИНЕ

Хрватска архитектура је кроз историју формирала своју аутентичну стваралачку методу, која је апстрактна јер се ослањала на логику и чистоћу креативног и просторног концепта.[697] Период након Првог светског рата су обележиле корените историјске, политичке, али и социјалне промене, које су се одразиле и на уметност, а пре свега на архитектуру. Богат развој стилских опредељења у средњој Европи, а првенствено у Бечу и Берлину, утицао је на судбину хрватске архитектуре. [698]

Након проглашења бановинских области, Загреб постаје центар Савске бановине. Загреб је према дотадашњем положају припадао угарском грађевинском праву с *Грађевинским правилником* из аустријског доба. Рад на унификацији техничких прописа започет је објавом *Југословенске техничке терминологије* 1920. године, садржај пројекта *Грађевинског закона* објављен је 1925. године, а *Закон* је донет 1931. године.[699] Оно што је било присутно кад је реч о грађевинским законима је тежња ка свесловенској традицији приликом изградње, а у случају кад је било немогуће пронаћи компромис, преузимала се иностранa традицијa. Оно што треба апострофирати кад је реч о архитектури која се развијала на подручју Савске бановине, односно о зградама које су подизане на овом простору, је да је terminus ante quem када су могле бити подигнуте а да се сматрају делом архитектуре Савске бановине, 26. август 1939. године, када је *Уредбом* проглашена Бановина Хрватска, и када је ова област ушла у њен састав, а до тад је сва изградња била у рукама Техничког бановинског одељења Савске бановине (Табела 12.). Уколико се посматра расподела буџета Техничког одељења Савске бановине 1930. године, евидентно је да је већина средстава била опредељена за изградњу и одржавање путева (Табела 13.)

[697] Karin Šerman, "Utjecaj Bauhausa na hrvatsku međuratnu arhitekturu", *Prostor vol. 17 no. 2(38)* (2009), 332.
[698] Isto.
[699] Darko Kahle, „Građevinski propisi za grad Zagreb u razdoblju od 1919. do 1931. godine i Građevinski zakon iz 1931. godine", *Prostor Vol. 14 No. 1(31)* (2006), 118; Nikolina Šimetin Šegvić, „Imaginarni grad: Između planova, ostvarenja i očekivanja. Primjer Zakladnog bloka u Zagrebu, Zagreb 1924. 1930. i 1945. – 1967.," *Društvo, kultura, svakodnevica. Znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem Desničini susreti*, (2018), 44.

Техничко одељење Савске бановине 1931/32. године		
Одељење	Срезови	Шеф одељења
Бјеловар	Бјеловар, Чазма, Ђурђевац, Грубишно поље, Копривница и Вировитица.	Филип Розенцвајг
Госпић	Доњи Лапац, Госпић, Грачац, Кореница, Перушић и Удбина.	Иван Стошић
Карловац	Чрномељ, Јастребарско, Карловац, Слуњ, Војнић	Јован Драгић
Огулин	Брињe, Делнице, Огулин, Оточац, Сењ и Врбовско	Симеон Дабић
Пакрац	Дарувар, Гарешница, Кутина, Новска и Пакрац.	Иван Ванек
Славонска Пожега	Славонски Брод, Нова Градишка и Славонска Пожега.	Леон Јун
Осијек	Доњи Михољац, Ђаково, Нашице, Осијек, Слатина и Валпово	Фердо Шрам
Сисак	Глина, Костајница, Петриња, Сисак и Вргинмост	Рудолф Габријел
Сушак	Цриквеница, Кастав, Крк, Нови и Сушак.	Динко Бујић
Вараждин	Чаковец, Иванец, Нови Мароф, Прелог, Лудберг, Вараждин и Златар.	Владимир Млађан
Загреб	Доња Стубица, Дуго Село, Клањец, Крапина, Крижевци, Писаровина, Преграда, Самобор, Св. Иван Зелина, Велика Горица и Загреб.	Иван Мазанец

Табела 12. Технички одељци при среским начелствима Техничког одељења Савске бановине (Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932,104).

Лични расходи	6.576.000, 00 динара
Изградња и одржавање путева	25.183.200,00 динара
Хидротехнички радови и уређење бујица	9.660.000,00 динара
Издржавање и поправка зграда	2.780.000, 00 динара
Укупно	44.199.200, 00 динара

Табела 13. Буџет Техничког одељења Савске бановине за 1930/31. годину (Статистички подаци преузети из: Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine, Zagreb,* 1932, 92.)

Кад је реч о градитељским удружењима, требало би споменути Инжењерску комору која се налазила на Тргу Бурзе 3 у Загребу, *Удружење југословенских инжењера и архитеката, секција Загреб* у улици Рачког 2, као и *Удружење градитеља Краљевине Југославије, централа Загреб*, која се налазила на Мажуранићевом тргу 3. [700] Ова удружења су се као стожери у свакој

[700] Manakin Viktor, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 105

бановини, залагала за развитак архитектонске струке и мисли, како на пољу јавне, тако и на пољу приватне изградње.

Као и у целој земљи, након рата, а посебно након оснивања нове државе, Загреб је постао стециште нове изградње. Домаћи архитекти, школовани углавном у иностранству, полако преузимају загребачку градитељску сцену. У граду који се суочио са великим урбанистичким изазовима, долази до одбацивања архитектуре сецесије и академизма, и прихватања нових начела модерне. Двадесетих и тридесетих година долази до све већег прилива становништва, што је нужно довело до потребе за новим идејама које су често биле у сукобу са старим.[701] Хрватски архитекти су се у почетку школовали на факултетима и школама у Бечу, Дрездену, Франкфурту, Берлину, Прагу и Будимпешти. Школовали су се код Јозефа Хофмана (Антун Урлих), код Адолфа Лоса (Златко Нојман), Мартина Дулфера (Драго Иблер, Славко Лови), Ханса Пелцига (Драго Иблер, Здено Стржић, Јосип Пичман), код Питера Беренса (Јурај Најдхарт), Ле Корбизјеа (Звонимир Кравурић, Јурај Најдхарт, Ернест Вајсман).[702] Технички факултет Универзитета у Загребу, основан је 1926. године.[703]Од 1930. године, Технички факултет у Загребу се састојао из завода, при чему су се у згради на Вилсоновом тргу 12 налазили Заводи за примењену математику, Геодетски завод, Завод за конструкцију машинских делова, Завод за примењену механику, Завод за техничку термодинамику и топлотне машине и Завод за електротехнику. У згради Хемијског института на Марулићевом тргу 2, налазили су се Заводи за аналитичку хемију, за испитивање градива, за физику и физичку хемију, за механичку технологију, за органску хемију, за анорганску хемију, технологију и металургију и за органску хемијску технологију. Минералошко– геолошки завод се налазио у кући др. Јурја Жерјавића у Кршњавога 25. Лабораторија за машинство и електрична мерења налазила се на Вилсоновом тргу 12 као и семинари за техничку механику и семинар за архитектуру, а у истој грађевини се налазила и библиотека.[704]Уметничке школе су се налазиле у Крижевцима и у Осијеку.[705]

У јеку светске економске кризе, кад је Загребачка секција *Удружења Југословенских инжењера и архитеката* основала картотеку незапослених чланова, и са Иинжењерском комором започела одлучну акцију против запошљавања страних, науштрб домаћих архитеката, архитектонска струка никад није била присутнија, нити бучнија у јавности. Одржавала су се предавња о модерној архитектури, као и о регулацији Загреба, уз јавне расправе и изложбе. Како је већ напоменуто, у ово време је покренут и стручни часопис *Građevinski vjesnik*. Заједнички пројекат деветнаест архитеката, из Београда и из Загреба, оваплотио се у виду публикације *Проблеми савремене архитектуре*, 1932. године, а који је јавно потврдио супрематију новог начина грађења. Ову публикацију је приредио загребачки архитекта Стјепан Планић, и представља један од најзначајнијих међуратних теоријских манифеста на простору Краљевине Југославије. Ова књига је послужила као кључна платформа за повезивање и заједнички наступ модернистичких сцена Загреба и Београда. У њој су београдски аутори, попут Милана Злоковића,

[701] Nikolina Šimetin Šegvić, „Imaginarni grad: Između planova, ostvarenja i očekivanja. Primjer Zakladnog bloka u Zagrebu, Zagreb 1924. 1930. i 1945. – 1967.," *Društvo, kultura, svakodnevica. Znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem Desničini susreti*, (2018), 45.

[702]Darja, Radović Mahečić Darja, „Arhitektonske koncepcije na tragu avangardi", *Avangardne tendencije u hrvatskoj umjetnosti* (2007), 94.

[703] Од свог оснивања, Технички факултет се борио да осигура средства за свој рад. Године 1927. одлуком Министарства просвете и Градског поглаварства је уступљено земљиште у Клаићевој улици у Загребу за подизање наменске зграде за потребе факултета. Израда пројекта је поверена архитекти Хугу Ерлиху, а требало је да буде изграђено шест павиљона, са главном зградом. Међутим, са наступањем диктатуре 1929. године, овај пројекат је стопиран, и на том месту се подиже дворана намењена Соколима Краљевине Југославије („ Tehnički fakulteti u Zagrebu. Organizacioni razvoj do godine 1956" u: J. Šidak (ur.), *Spomenica u povodu proslave 300–godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, Knjiga 2, Zagreb (1959), 195–196.

[704] Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 98

[705] *Isto*, 102

Бранислава Којића и Јана Дубовог, заједно са загребачким колегама из Групе *Земља*, изнели оштру критику тадашњег застарелог академског система, нерегулисане законске регулативе и лоших грађевинских правилника. Кроз спој теоријских текстова и напредних архитектонских пројеката, публикација је афирмисала принципе функционализма, примену савремених материјала, као што су бетон, челик и стакло, и социјално ангажовану улогу архитектуре у решавању стамбеног питања.[706] Реакције на публикацију су биле подељене, углавном у виду два супротна екстрема, где су с једне стране били хвалоспеви, а с друге жучне осуде, од стране академски настројених архитеката.

За модерну архитектуру у Краљевини Југославији, залагала се и *Радна група Загреб*. Прва позната акција овог удружења био је бојкот изложбе *Клуба архитеката загребачке секције УЛИА* одржане у Уметничком павиљону 1932. године. Овом приликом требало је да се представе до три пројекта при чему је тридесет пријављених архитеката требало да објасне свој рад од пројекта до реализације. Како изложба није представљала целину, како тематску, тако ни идеолошку*, Радна група Загреб*, али и група *Земља*, одбили су да на њој учествују.[707] Р*адна група Загреб* се разишла 1933. године, како сведочи члан Јосип Сајсел, јер су се ...“сукобили назори, и испријечио се функционалистички став као доктрина... „.[708]

Иако су постојала неслагања унутар струке, тридесете године двадесетог века су време када град Загреб финансира изградњу великог броја грађевина. Грађевински инжењери који су били запослени на реализацији тих пројеката су највећим делом били високообразовани ствараоци који су своја знања унапређивали на стручним екскурзијама. На челу Градског грађевног уреда тих година био је Иван Земљак, а уз њега су радили Звонимир Кавурић, Фрањо Баховец, Владо Антолић и други. [709]

Кад је реч о конкурсима, учесници су углавном били незадовољни јер није био редак случај да се прва награда не изабере. Архитекти су били мишљења да жири треба да предлажу Инжењерска комора или Удружење југословенских инжењера и архитеката, услед самовоље инвеститора, да углавном бирају архитекте који припадају политичком естаблишменту. Иницијатива за промену ових правила покренута је 1931. године, но одлука о изради новог правилника донета је тек 1937. године на скупштини *УЛИА*. Тада је донет *Правилник о објављивању конкурса за израду идејних скица за јавне грађевине и о правима учесника.*[710] Крајем тридесетих година двадесетог века, архитекти окупљени око загребачке Инжењерске коморе тражили су да се распишу јавни конкурси приликом пројектовања грађевина од већег значаја, јер главни носилац грађевинске делатности је била држава. Техничка одељења[711] која је основала држава, израђивала је пројекте, у почетку мањих, а касније и већих грађевина. Ова одељења су преузимала послове пројектовања, углавном без конкуренције, чему се противила Инжењерска комора, која је захтевала расписивање јавних конкурса, са реалним циљевима и програмом са компетентним жиријем.[712]

Поред тежњи да се остваре конкурсне регуларности, радило се и на унапређењу норматива кад је реч о изградњи посебних типова грађевина. У циљу унапређења социјалних, хигијенских и

[706] *Problemi savremene arhitekture,* ur. Stjepan Planić, Zagreb, 1932.
[707] Nikolina Šimetin Šegvić, „Imaginarni grad: Između planova, ostvarenja i očekivanja. Primjer Zakladnog bloka u Zagrebu, Zagreb 1924. 1930. i 1945. – 1967.,“ *Društvo, kultura, svakodnevica. Znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem Desničini susreti*, (2018), 45.
[708] *Isto,* 42.
[709] Ivana Haničar Buljan: „Prilog za biografiju arhitekta Zvonimira Kavurića (1901.1944.)“, *Rad. Inst. povij. umjet. 30/2006.* (2006), 282.
[710] Tamara Bjažić Klarin, *Za novi, ljepši Zagreb arhitektonski i urbanistički natječaji međuratnog Zagreba, 1918.1941,* 2020, 32– 33.
[711] Године 1937. начелник Техничког одељења Савске бановине био је инжењер Мутимит Коњић (Аноним, Бански већници Савске бановине изложили су проблеме својих крајева, *Политика* (10.3.1937),10).
[712] Muraj Ivo, „Publicistički rad arhitekta Egona Steinmanna (1922– 1951)“, *Prostor 23 (2015) 1 (49)* (2015), 22.

здравствених прилика на простору тадашње Савске бановине основана је *Школа народног здравља* која је деловала од 1926. до 1960. године. Техничко одељење је спроводило прве акције побољшања услова живота на селу, где од 1928. до 1938. године у том одељењу ради десет инжењера, који су извршавали послове асанације и обнове села. Инжењери *Школе народног здравља* и *Хигијенског завода* радили су на подизању свести о квалитету живота, а посебно су се истицали теренски филмови. [713] У циљу едукације, у раздобљу од 1930. до. 1940. године у Загребу је једном месечно излазио лист за унапређење села *Народни напредак*. Но кад је реч о руралном простору, тек је 1938. године бан Виктор Ружић, на основу *Предлога Краљевске банске управе Савске бановине Техничког одељења V број 20.931– 38*, и Члана 127. *Грађевинског закона* из 1931. године, донео *Правилник за уређење села и других насеља у Савској бановини.*[714] Тежња ка обнови села поклапала се са програмом Хрватске сељачке странке, која је своју снагу црпила управо из руралних подручја. Занимљив пример обнове села након пожара у Савској бановини је село Брезовац (Слика 46.), обновљено 1937. године, у духу традиционалног градитељства, са типским кућама. У овом периоду су обновљена и села Доњи Краљевац и села Коларец за чију обнову се залагала управо Хрватска сељачка странка, а чији пројектант је био Срећко Флоршуц (Srećko Florschütz).[715]

Слика 46. Село Брезовац у Хрватској.

Један од најзначајнијих догађаја на пољу архитектуре Савске бановине, а који се одиграо пред њено имплементирање у оквире Бановине Хрватске, била је изложба под називом „Пола века хрватске уметности у Загребу“, отворена 17. јануара 1939. године, где је 48 архитеката изложило 115 својих радова. Међутим, док је најава ове манифестације на страницама дневне штампе попут *Политике* симулирала привид о великом ретроспективном тријумфу, извори демаскирају чињеницу да је догађај суштински доживео неуспех услед намерне апстиненције и бојкота кључних аутора епохе. Овакав радикалан раскорак на сцени разоткрива дубоке унутрашње противречности и сукобе унутар уметничког миљеа Савске бановине, где су водећи протагонисти авангарде спречили покушај институционалног заташкавања социјалне и политичке кризе Краљевине под окриљем званичне режимске смотре. Из уметничко–историјске перспективе,

[713] Jasenka Krnjačević, „Graditeljska obnova izgorjeloga sela Brezovac Žumberački 1937./38“, *Prostor 2– 3* (2007), 239.
[714] Isto, 240.
[715] Isto, 245.

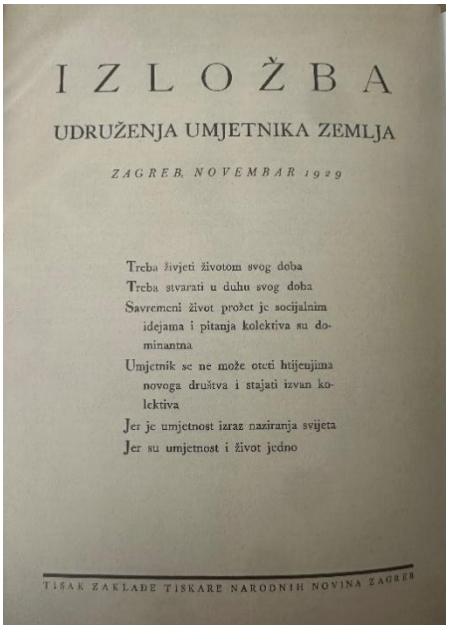
управо овај неуспех и одбијање сарадње са бирократским апаратом отварају исправан простор за непосредно разумевање саме архитектуре Загреба тридесетих година, која се развијала кроз сталну напетост између напредно деловања слободних аутора и крутих репрезентативних захтева Техничког одељења банске управе.[716]

6.3.1 Архитектура административног центра Савске бановине –Загреб

У Загребу, престоници Савске бановине, је у периоду од 1919. до 1930 године изграђено 8.358 стамбених зграда, а између 1930. и 1940. године настаје још 11.036 зграда.[717] Градска општина Загреб током двадесетих година решава стамбену кризу изградњом градских кућа по угледу на бечки модел урбаног суперблока и немачке ниске градње, који су израсли из искуства вртног града. [718] У међуратном периоду, први станови које је било потребно изградити требало је да реше стамбена питања радника запослених у градским предузећима. Прво је почела изградња станова на Селској и Магазинској цести. До 1929. године у Загребу је подигнуто 55 приземница, 11 једноспратница, 17 двоспратница, 3 троспратнице и 2 четвороспратнице са укупно 1322 стана. Након те године, град се више оријентише ка изградњи јавних грађевина, а такође је подстицана и приватна станоградња на јефтиним земљиштима.[719]Кључна особа у ово време је био градоначелник Загреба Вјекослав Хајнзел, који је на тој функцији био до 1928. године, и који је по занимању био арихтекта. У ово време, архитектонске изложбе, као и јавне расправе на тему конкурса и уопште архитектуре, биле су веома присутне.[720]

Након Хајнзела, градоначелник постаје Стјепан Сркуљ, који тридесетих спроводи велику реформу у изградњи, која се темељила на новим грађевинским, здравственим и образовним законима. Решавају се комунални пројекти, изграђују се раднички станови, болнице и школе.[721] Загребачку модерну архитектуру су великим делом чиниле неусаглашене интерполације, које нису у потпуности биле кривица њихових аутора, јер регулације у граду нису биле прилагођене новој врсти изградње.[722] Један од императива у ово време је била хигијена, која је била на јако ниском нивоу, па је буђење свести о том проблему довело до нових захтева који су постављени пред архитектуру. У том контексту тренутак оснивања групе *Земља* и представљања јавности на изложби у загребачком Салону *Урлих* (Слика 47.) по много је чему био преломан, јер исте године долази до великих политичких турбуленција које су изазване завођењем шестојануарске диктатуре Краља Александра I Карађорђевића и укидањем парламентаризма.[723]

[716] М.К, Загреб кроз векове и стилове, *Политика* (17.1.1939), 10.
[717] Nikolina Šimetin Šegvić, „Kulturni, socijalni i intelektualni aspekti zagrebačke arhitekture moderne: ozdravljenje budućnosti, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 44* (2012), 332– 333.
[718] Laslo Aleksander, Arhitektura modernog građanskog Zagreba, *Život umjetnosti 56– 57*, 1995, 64.
[719] Nikolina Šimetin Šegvić, „Kulturni, socijalni i intelektualni aspekti zagrebačke arhitekture moderne: ozdravljenje budućnosti, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 44* (2012), 332– 333.
[720] Isto, 315.
[721] Tamara Bjažić Klarin, „Arhitektura Udruženja umjetnika Zemlja– od novog stilskog izraza do nositelja društvene mijene“, *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929– 1935* (2019), 74.
[722] Tomislav Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata– nova tradicija*, Zagreb, 1990,134.
[723] Petar Prelog, „Udruženje umjetnika Zemlja (1929. – 1935.) i umjetničko umrežavanje“, *Život umjetnosti 99* (2016), 29.

I Z L O Ž B A

UDRUŽENJA UMJETNIKA ZEMLJA

ZAGREB, NOVEMBAR 1929

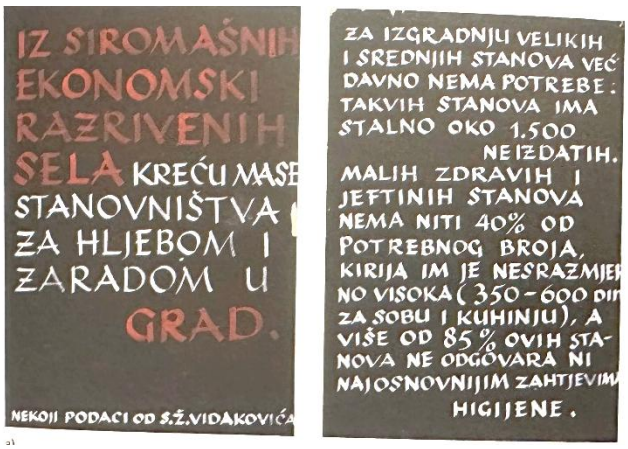
Treba živjeti životom svog doba
Treba stvarati u duhu svog doba
Savremeni život prožet je socijalnim idejama i pitanja kolektiva su dominantna
Umjetnik se ne može oteti htijenjima novoga društva i stajati izvan kolektiva
Jer je umjetnost izraz naziranja svijeta
Jer su umjetnost i život jedno

TISAK ZAKLADE TISKARE NARODNIH NOVINA ZAGREB

Слика 47. Насловна страна каталога прве изложбе Удружења *Земља* у Салону Урлих у Загребу 1929. године.

Архитекти су тематским изложбама указивали на животни стандард, приказујући прилике на селу и у граду темама као што су *Куће и живот* и *Село и град*.[724] Група је организовала седам тематских изложби за време свог деловања од 1929. године. Прва изложба је била у Загребу 1929. године, друга у Паризу 1931., трећа у Загребу 1931., четврта 1932., и пета 1934. године, такође у Загребу (Слика 48.). Године 1935. одржана је шеста изложба у Београду у Павиљону *Цвијета Зузорић*, а седма која је уједно била и забрањена, 1935. године у Загребу. Дан пре отварања седме изложбе *Земље* у Уметничком павиљону у Загребу, управа полиције је забранила њено одржавање, након чега је забрањена и свака даља активност групе.[725] Године 1933. године, када је већ било јасно да су архитекти најбројнији чланови групе, *Земља* је гостовала на изложби бугарске групе ликовних уметника који су себе називали *Нови Художжьици,* у Софији. [726]

[724] Tomislav Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata– nova tradicija*, Zagreb, 1990, 47.
[725] Isto, 49; Antun Baće, „Djelovanje arhitekata Udrženja umjetnika Zemlja u Dalmaciji“, *Arhitektonske ustanove i udruženja, umetničke grupe i časopisi u Kraljevini SHS/Jugoslaviji (1918– 1941) (2019),* 144.
[726] Zrinka Paladino, „Arhitekt Lavoslav Horvat i „Udruženje umjetnika Zemlja”,“ *Prostor 14 (2006) 2 (32)* (2006), 173.

Слика 48. Плакати документарне целине *Село* на изложби *Земље* у Загребу, 1934. године.

Кад се говори о Загребачкој школи архитектуре, најчешће се мисли на круг архитеката окупљених око Драге Иблера.[727] Ипак, потребно је споменути још једну групу, образовану након што је настала група *Земља*, а чије оснивање указује на различите потребе и стремљења архитеката у међуратном периоду. Реч је о *Радној групи Загреб*, о којој је начелно већ било речи, а коју су чинили архитекте Владо Антолић, Душан Хећимовић, Звонимир Кавурић, Јосип Пичман, Јосип Сајсел, Богдан Тодоровић и Ернест Вајсман. Оснивач групе је био члан ЦИАМ– а[728] Ернест Вајсман (Слика 49.). Основана је према *Закону о задругама*, чиме је заобиђена архитектонска струковна организација. [729] Група је деловала у периоду од 1932. до 1934. године. [730] У чланство је примљена на Четвртом конгресу ЦИАМ– а 1933. године, кад је припремила пројекат о Загребу на тему проблема функционалног града.

Слика 49. Архитекта Ернест Вајсман .

Социјалне активности *Радне групе Загреб* биле су усмерене на прираштај градског становништва, при чему је наглашаван значај урбанизма. Група је учествовала на Четвртој

[727] Више о томе у: Tomislav Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata– nova tradicija*, Zagreb,1990.
[728] Више о ЦИАМ– у: Eric Mumford, *The CIAM Discourse on Urbanism – 1928–1960*, London 2000.
[729] Vesna Mikić, „Zajednički projekti arhitekata Seissela i Pičmana uz Seisselovu skicu „Putujući grad" iz 1932. godine", *Prostor 18 Vol. 18 No. 2(40), 2010* (2010), 350.
[730] Tomislav Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata– nova tradicija*, Zagreb, 1990, 49.

изложби *Земље* са темом *Кућа и живот* 1932. године. [731]Иако различите, *Радна група Загреб* и *Земља* су кроз активности својих чланова биле повезане. Осим рада на анализама загребачке стамбене зоне, група је активно деловала и на хрватској културној сцени у виду конкурса, изложби и на јавним расправама. Неки од чланова групе су сарађивали и пре њеног оснивања, као што су Пичман и Сајсел, који од 1931. године раде заједно на пројектима Љубљанске железнице и Закладног блока у Загребу. Критеријум за примање у групу била је пре свега стручност у појединим областима архитектуре и урбанизма, при чему су од користи била и међусобна познанства. [732] На пример, Теодоровић је био стручњак за проблеме вентилације и грејања, Кавурић је био добар статичар и пројектант, који је радио и у грађевинском одељењу Градског поглаварства, где су се у одељењу за регулацију града запослили и Сајсел и Антолић. Пичман је уз Вајсмана био једини члан групе који није радио у државној установи.[733] Вајсман је био члан ЦИАМ–а, а његова прва позната иницијатива као члана, било је оснивање југословенске групе, коју је са Гидионом покушао оформити још 1929. године из Париза, при чему је његов учитељ Ле Корбизје сматрао да је боље и одустати од оснивања, уколико је немогуће окупити праве људе у групу. Сајсел и Пичман су дипломирали 1929. године, залажући се на Техничком факултету за постулате новог грађења. [734]

Регулација града Загреба била је један од приоритета у међуратном периоду, но конкурс за реализацију Генералног регулационог плана није прошао без проблема. Градско поглаварство је 1931. године расписало јавни међународни конкурс за *Генералну регулациону основу града Загреба*. Већ 1930. године израђен је *Натјечајни предлог.* Тада су предлоге дали Карл Кристоф Лорчер из Берлина, Макс Сауме, Гунтер Хафман и Ханс Гросер из Берлина, Алојз Драјк из Прага, Ерих Коцер, Евалд Лидецки и Пиетр Колер (Слика 50.) из Берлина, Зденко Стржић и Ханс Холцбауер, Ханс Рајхоњ и Ханс Фридрих Хирч, а прва награда није додељена. [735]

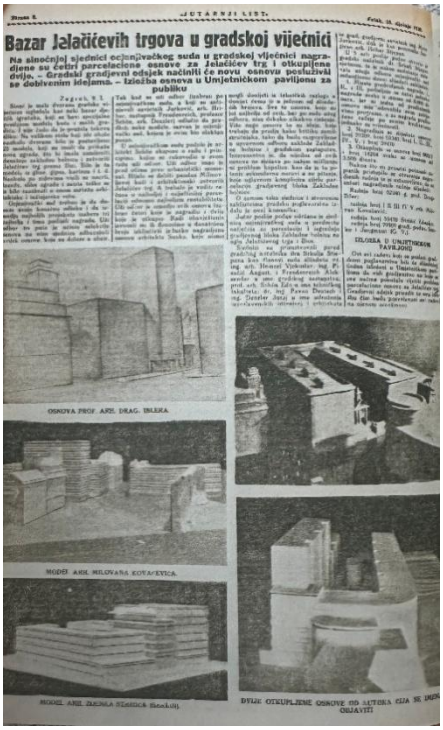

Слика 50. Регулациони план Загреба, Ерих Коцер, Евалд Лидецки и Пиетр Коле, Друга награда, 1930. године.

[731] Vesna Mikić, „Zajednički projekti arhitekata Seissela i Pičmana uz Seisselovu skicu „Putujući grad" iz 1932. godine", *Prostor 18 Vol. 18 No. 2(40), 2010* (2010),349.
[732] Tamara Bjažić Klarin, „Radna grupa Zagreb – osnutak i javno djelovanje na hrvatskoj kulturnoj sceni", *Prostor 13(1)(29)* (2005), 42.
[733] Isto,43.
[734] Isto.
[735] Tamara Bjažić Klarin, *Za novi, ljepši Zagreb arhitektonski i urbanistički natječaji međuratnog Zagreba, 1918.1941*, Zagreb, 2020, 241– 256.

Нови план је усвојен тек 1937. године, при чему је саставни део била Регулациона основа Горњег града коју је израдио Бруно Бауер. Циљ његове основе је био да прилагоди старе делове Горњег града са савременим комуналним, социјалним и саобраћајним захтевима, не нарушавајући традиционалне амбијенталне целине.[736] Поред Генералног плана регулације, доста се радило и на регулацији одређених делова града, па тако настају две основе за парцелацију стамбених насеља 1933. године, где Зденко Стрижић пројектује *Врховец*, а Казимир Остроговић *Виноврх*. Изводе се и два нова насеља, *Трешњевка*, архитекте Стрижића[737] 1935. године, и *Цветно насеље* Владе Антолића из 1939. године.[738] У урбанистичком смислу, значајно је споменути и пројекат регулације Трга Краља Петра Крешимира IV, Владимира Антолића и Јосипа Сајсела.[739] Допринос у изградњи овог трга дали су многи архитекти, а овај градски простор постао је препознатљиво жариште града, који остварује складан однос репрезентативног и интимног, и предствља први реализован модерно конципиран трг у Загребу.[740] Један од већих проблема кад је реч о реализацији на пољу урбанизма, била је изградња Трга Бана Јелачића, за који је Општи југословенски конкурс расписан 1929. године. У *Јутарњем листу* су током јануара 1930. године, излазили чланци посвећени овом проблему (Слика 51.), где су могла да се виде и конкурсна решења. Коначну реализацију је извршио *Градски грађевни одјел* 1930. године.[741] Кад је реч о регулационим плановима, треба споменути и онај представљен 21. јануара 1935. године у салону *Урлих* у Загребу, када је отворена изложба пројеката за регулацију загребачког Капитола. Изложбу је приредио професор Техничког факултета Едо Шен са асистентом Виктором Ковачићем. Отварању изложбе је присуствовао подбан Хачи, као и други чиновници и архитекти, професори и уметници.[742]

[736] Zlatko Jurić, Bernarda Ratančić, „Vranicanijeva poljana na Gornjem gradu– projekti i polemike 1907. 1970.," *Portal– Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda 5* (2014), 223.
[737] Galović Krešimir, „Zdenko Strižić– Natječajni rad za kazalište u Harkovu", *Peristil 40*, (1997), 137.
[738] Nikolina Šimetin Šegvić, „Kulturni, socijalni i intelektualni aspekti zagrebačke arhitekture moderne: ozdravljenje budućnosti, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 44* (2012), 335.
[739] Darja Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930– ih*, Zagreb, 2007, 285– 291.
[740] *Isto*, 291.
[741] Tamara Bjažić Klarin, *Za novi, ljepši Zagreb arhitektonski i urbanistički natječaji međuratnog Zagreba, 1918.1941*, Zagreb, 2020, 176–179.
[742] Аноним, Изложба пројеката за регулацију загребачког Капитола, *Политика* (23.1.1935), 6.

Bazar Jelačićevih trgova u gradskoj vijećnici

Na sinočnjoj sjednici ocjenjivačkog suda u gradskoj vijećnici nagrađene su četiri parcelacione osnove za Jelačićev trg i otkupljena dvije. – Gradski građevni odsjek načinili će novu osnovu posluživši se dobivenim idejama. – Izložba osnova u Umjetničkom paviljonu za publiku

OSNOVA PROF. ARH. DRAG. IBLERA

MODEL ARH. MILOVANA KOVAČEVIĆA

MODEL ARH. ZDENKA SIŽEKIĆA (Beograd).

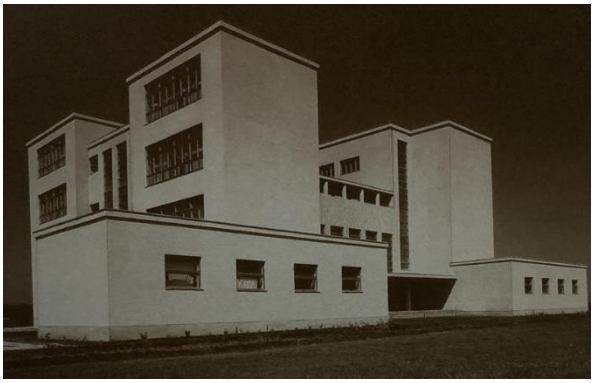
DIJELE OTKUPLJENE OSNOVE OD LETERA GIZA SE DALJE OBJAVITI

Слика 51. Чланак „Još malo Jelačićevih Trgova“, *Jutarnji list* (12.1.1930), 3.

Од великог значаја за пропагирање нових стремљења у загребачкој архитектури, је била изградња Закладног блока трговачких и најамних зграда, где су свој допринос, поред Стјепана Планића, дали Хуго Ерлих, Станко Клиска, Славко Леви, Антун Урлих и други, при чему овај стамбено–пословни блок представља круну модерне архитектуре у Загребу.[743] Важност Закладног блока, чија реализација се спроводила путем приватно–јавног партнерства, се огледа пре свега у појединачним решењима архитеката, док је на другом месту било његово урбанистичко решење.[744]

Архитекти модерне оријентације пројектовали су јавне грађевине свих профила, па је тако маестралне примере просветне архитектуре[745] иза себе оставио Иван Земљак са Градском основном школом Трешњевка на Селској цести 95 из 1931[746], и Основном школом *Јордановаџ* из 1931.године (Слика 52.).[747] Зграде Пољопривредно–шумарског факултета пројектовала је *Радна група Загреб* 1932. године, а склоп Ветеринарског факултета из 1935. године пројектовао је Звонимир Вркљан, док је зграда реализована 1937. године.[748]

[743] Више о томе у: Darja Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930– ih*, Zagreb, 2007, 215– 222;
[744] Tamara Bjažiæ Klarin, „Zakladni blok u Zagrebu; Urbanističke i arhitektonske odlike“, *Prostor : znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, Vol. 18 No. 2(40)* (2010), 332.
[745] Више о историји, организацији и пројектима школских зграда у: Mate Bajlon, *Školske zgrade*, Beograd, 1962.
[746] Darja Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930– ih*, Zagreb, 2007, 115.
[747] *Isto*, 111.
[748] *Isto*, 325.

Слика 52. Градска основна школа *Јордановац*, Иван Земљак, 1931. године

У прорачуну за 1937/38. годину био је осигуран кредит за изградњу Техничког, Ветеринарског и Пољопривредног факултета. Од 1937. до 1939. године изграђена је зграда Техничког факултета архитекте Милована Ковачевића (Слика 53.), у чему је архитекта Техничког одељења Банске управе Егон Штајнман имао значајну улогу у свим фазама изградње. Пројекат гимнастичке дворане у Качићевој улици која је била намењена ђацима Учитељске школе и Хрватском соколском друштву, пројектовао је архитекта Егон Штајнман. О овом пројекту архитекта је писао у *Техничком листу* 1934. године, где је навео да је реч о модернистичкој згради, мале површине основе, рационално конципиране.[749] Рад истог аутора је и пројекат Треће мушке реалне гимназије у Кушлановој улици, настао 1934. године. Школа је својим волуменом доминирала у овом, источном делу града, у виду једнотрактне диспозиције издуженог волумена.[750]

Слика 53. Зграда Техничког факултета у Загребу, Милован Ковачевић, 1937. године.

[749] Ivo Muraj, „Publicistički rad arhitekta Egona Steinmanna (1922– 1951)“, *Prostor 23 (2015) 1 (49)* (2015), 19.
[750] Isto.

Активно се радило и на зградама окружних завода за осигурање радника, при чему је неопходно споменути Иблеров пројекат Завода за осигурање радника, започет нешто раније, 1923. године, први пројекат модерне архитектуре, на коју хрватски стручни круг још увек није био спреман у то време. Подизале су се берзе рада , банке, поште, соколски домови и стадиони[751] као и здравствени комплекси, где су архитекти могли да покажу своју рационалност и склоност ка истицању сврсисходности конструкције. У том контексту је потребно споменути два велика конкурса која су донела победу модерне архитектуре, а који су организовани у Загребу 1930. и 1931. године. Први је конкурс за Закладну и клиничку болницу, на ком су учествовали Стјепан Планић, Виктор Хећимовић, Зденко Стржић и Ернест Вајсман, који је однео прву награду, а други је за Јеврејску болницу, на ком су учествовали Мијо Хећимовић, Младен Каузларић, Стјепан Гомбош, Стјепан Планић, Зденко Стржић, Ернест Вајсман и други. Болница је схваћена као жив организам, а зграде су углавном биле павиљонског типа.[752]

Године 1934. расипсан је конкурс за Клиничку и закладну болницу на Ребру (Слика 54.), на којем Станко Клиска са Урлихом и Јурановићем добија прву награду. Ово је био највећи остварени болнички комплекс у Загребу, изведен под надзором Бауера и Хаберлеа.[753] Две године касније, 1936., започели су радови на изградњи. Замишљена је главна зграда, још две болничке зграде, као и зграде за станове лекара и сестара, машинско одељење, перионица, просектура. Зграда је замишљена да лицем буде окренута према југу, а већи део болничких соба према истоку, западу и југу а мањи део према северу због летње врућине. Према плану предвиђено је да болничка одељења не буду оштро одељена једна од других као што је реч код павиљонских болница. Било је предвиђено да се у болницу смести 866 кревета, а замишљена су одељења за туберкулозу, интерно, хируршко, венеролошко, неуролошко, ортопедско, оториноларинголошко, окулистилко, гинеколошко и дечије. Извођачке радове је изводила фирма инжењера Црнића. [754]

Слика 54. Закладна болница на Ребру, Станко Клиска, 1934– 1941. године.

На Јордановцу, 1938. године, пројекат железничке болнице реализују Хаберле и Бауер. Од здравствених установа треба споменути и хигијенске заводе, при чему још 1925. године Денслер и Каузларић пројектују Палату народног здравља у Рокфелеровој улици у Загребу. Зграда

[751] Nikolina, Šimetin Šegvić „Kulturni, socijalni i intelektualni aspekti zagrebačke arhitekture moderne: ozdravljenje budućnosti, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 44* (2012), 334.
[752] Tomislav Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata– nova tradicija*, Zagreb, 1990, 79.
[753] Isto, 80.
[754] B.J., Први радови на изградњи велике нове болнице на Ребру у Загребу почели су, *Политика* (12.7.1936), 17.

солитерног типа смештена је на брдо, и својом композицијом прочеља, као и савладавањем волумена, садржи модерну архитектонску идеју.[755]

Требало би споменути и, у експресионистичком маниру, замишљен пројекат Жидовске болнице Ернеста Вајсмана из 1930. године.[756] Исте године је одржана седница Извршног одбора Закладе Хоспитал, где је донета одлука да се за изградњу још једне болнице у Загребу, усвоји пројекат архитекте Фрање Габрића.[757] Године 1937. подигнута је зграда Матице хрватских обртника (Слика 55.), о којој је на најбољи начин писао Иво Мароевић …“ И кад се посве некронолошки вратимо Илицом према Јелачићевом тргу, одакле смо и кренули, тада ћемо се нешто прије Франкопанске улице задржати пред зградом Матице хрватских обртника, што су је архитекти A. Freudenreich и i Z. Požgaj пројектирали 1937. године. Она својом висином одудара од околине и намеће се као вертикални нагласак, али у својим партерним зонама са широким вестибулом, трговинама и локалнима у приземљу она се увлачи у ткиво Илице и живи у простору. У вањском обликовању прочеља варира растер који тендира према поштивању функције, али он још није у том смислу дорађен. Остаје као варијација на тему ненамјерно скривене функције…“[758]

OBRTNIČKI VJESNIK

STALEŠKO GLASILO SAVEZA HRVATSKIH OBRTNIKA

MATICA HRVATSKIH OBRTNIKA

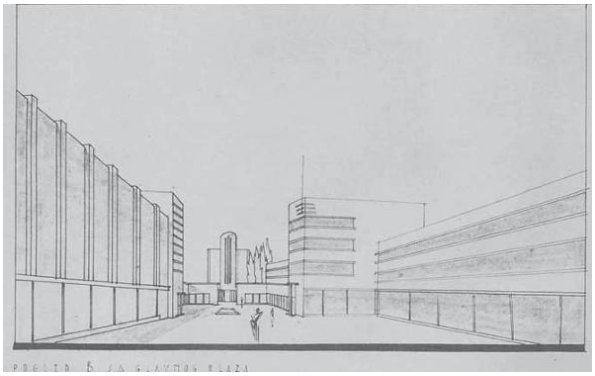
Слика 55. Насловна страна часописа са скицом Матице Хрватских обртника, 1937. година.

Од осталих јавних грађевина, требало би споменути и зграду Полицијске управе у Матичној бр. 4, дело инжењера Фрање Баховца и Кавурића у улози статичара. Ова зграда је подигнута на месту једноспратне угловнице између 1938. и 1940. године.[759] Експресионистички конкурсни пројекат са заталасаном фасадом, био је и онај Јосипа Пичмана за зграду Поште из 1930. године.[760]

Крајем тридесетих је на Савској цести 25 подигнут сајамски комплекс *Загребачки збор* који су пројектовали Маријан Хаберле, Хинко Бауер и Бернард Лафаиле. Комплекс је подигнут на земљишту у облику троугла, са више грађевина павиљонског типа, где се посебно истиче ваљкасти француски павиљон, први француски павиљон у Југославији, подигнут за француску

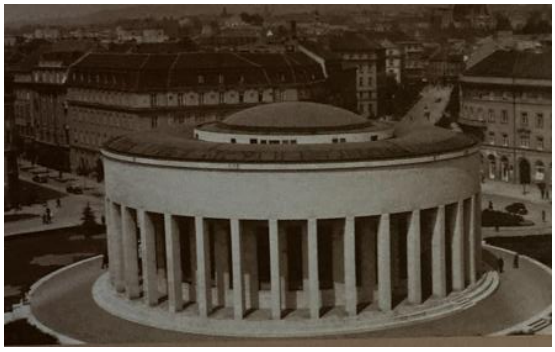
[755] Tomislav Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata– nova tradicija*, Zagreb, 1990, 81.
[756] Александар Кадијевић, *Југословенска архитектура између два светска рата (1918– 1941): контексти и тумачења*, Београд, 2023,124.
[757] Anonim, Izgradnja nove bolnice u Zagrebu, *Samoborski list* (15.4.1930), 2.
[758] Ivo Maroević, *O Zagrebu usputi i s razlogom*, Zagreb, 2007, 124.
[759] Ivana Haničar Buljan: „Prilog za biografiju arhitekta Zvonimira Kavurića (1901.1944.)“, *Rad. Inst. povij. umjet. 30/2006.* (2006), 286.
[760] Александар Кадијевић, *Југословенска архитектура између два светска рата (1918– 1941): контексти и тумачења*, Београд, 2023,123– 124.

аутомобилску индустрију[761], инжењера Бернарда Лафеја, који је проглашен за ремек дело конструкције и обликовања.[762] Скица *Загребачког збора* први пут је представљена у новинама 1930. године, а први пројекат *Збора ј*е пред Градским поглаварством представио архитекта Игњат Фишер (Слика 56.).[763]

Слика 56. Скица Игњата Фишера за Загребачки збор у Мартићевој улици, 1930. године.

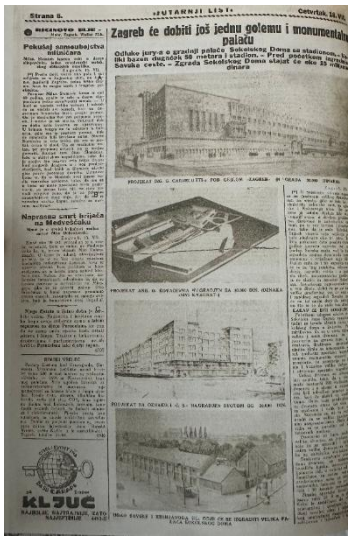
Од значаја је била и одлука да се 1938. године подигне Инжењерски дом у Загребу.[764] Градско поглаварство одредило је плацеве на три места па су инжењери решили да граде на једном од тих места на углу Соколске и Пјеротијеве улице. Расписан је интерни конкурс када је решено да се дом изгради по пројекту Бауера и Хаберлеа.[765] Поред Инжењерског дома, особену архитектуру краси зграда Дома Хрватског друштва ликовних уметника у Загребу (Слика 57.), коју је пројектовао Иван Мештровић, уз разраду Звонимира Кавурића, Харолда Билинића, Ивана Земљака, Лавослава Хорвата и Николе Молнара. Зграда је у модерном маниру са примесама експресионизма, необичне кружне основе, по узору на класични *tempieto,* грађена од 1934. до 1938. године.[766]

Слика 57. Дом Хрватског друштва ликовних уметника, Ивана Мештровића уз разраду Звонимира Кавурића, Харолда Билинића, Ивана Земљака, Лавослава Хорвата и Николе Молнара, 1934. 1938. године.

[761] Аноним, Француски национални павиљон на Загребачком збору, *Политика* (22.4.1937), 6.
[762] Ivana Haničar Buljan: „Prilog za biografiju arhitekta Zvonimira Kavurića (1901.1944.)“, *Rad. Inst. povij. umjet. 30/2006.* (2006), 343.
[763] Више о томе у: Marina Bagarić Marina, „Arhitektura Zagrebačkoga zbora od 1910. do 1935.,“ *Rad. Inst. povij. Umjet, 34* (2010), 174.
[764] Аноним, Загребачки инжењери подижу свој дом, *Политика* (1.1.1938), 9.
[765] Исто.
[766] Darja Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930– ih*, Zagreb, 2007.,335.

Поводом обележеавања шездесет година од оснивања Хрватског сокола, 1934. године на југоисточном делу Максимирске цесте и Светица је изграђено Соколског слетиште (Слика 58.) за 50 000 гледалаца на површини од 120 000 m². Трибине од дрвене конструкције су биле високе 10 m. Слетиште је пројектовао прочелник Грађевинског одсека Слетског одбора Јосип Дријак, статичке прорачуне је израдио Звонимир Кавурић, док, је изградњу водио Марко Видаковић са сарадницима Вјекославом Муршецом и Јосипом Петраком.[767] На овај пројекат је вероватно утицао Масариков соколски стадион у Прагу Алојза Дријака, подигнут 1926. године. До данас је сачувана само зидана улазна зграда са свечаним ложама, док су трибине изгореле 1941. године.[768]

Strana 8. „JUTARNJI LIST“ Četvrtak, 16. VI.

Zagreb će dobiti još jednu golemu i monumentalnu palaču

Pakutaj zanesubujeva mlinčara

Novcatog sopri hrijača na Medvedščaku

KLJUČ

Слика 58. Чланак „Zagreb će dobiti još jednu golemu monumentalnu palaču“, *Jutarni list* (16. 6. 1931), 8.

Урбани идентитет Загреба као историјског града дубоко је обликован динамичним трансформацијама целих уличних потеза, што се јасно илуструје на северној страни Трга бана Јелачића бр. 6. Овде је 1933. године изведена радикална модернизација бивше касноисторицистичке Вајдманове куће, којом је архитекта Александар Фројденрајх, уклањањем декоративне пластике, овом историјском здању дао прочишћен и строг модерни израз. Задржавши затечени растер прозора и креиравши импресивно завојито степениште на споју са новим објектом, он је успоставио врхунски дијалог између старог и новог, утицао на даљи развој суседне улице Под зидом и целом блоку донео потпуно нову архитектонску вредност.[769] Поред радикалних трансформација историјског урбанистичког наслеђа, у међуратном периоду јавила се потреба за обновом појединих споменика прошлости. Тако би требало за пример споменути пројекат Јураја Дензлера за обнову Каменитих врата из 1936. године, који је наручила *Дружба браће Хрватског Змаја* што је између осталог била жеља да се очува хрватска национална свест кроз очување историјских споменика (Слика 59.).[770] Дензлеров приступ у овом подухвату на суптилан начин повезује затечену средњовековну структуру са савременим конзерваторским принципима тог доба, чиме је овај симбол загребачке прошлости функционално и симболички реинтегрисан у тадашњи урбани контекст.

[767] Ivana Haničar Buljan: „Prilog za biografiju arhitekta Zvonimira Kavurića (1901.1944.)“, *Rad. Inst. povij. umjet. 30/2006* (2006), 284.
[768] Isto, 285.
[769] Ivo Maroević, „Preoblikovanje moderne arhitekture u Zagrebu,“ *ZU 59* (1997), 40
[770] Nataša Jakšić, Karin Šerman, „Kamenita vrata u Zagrebu– Obnova unutrašnjeg prostora prema projektu Juraja Denzlera,“ *Prostor vol.19, br. 2(42)* (2011), 352.

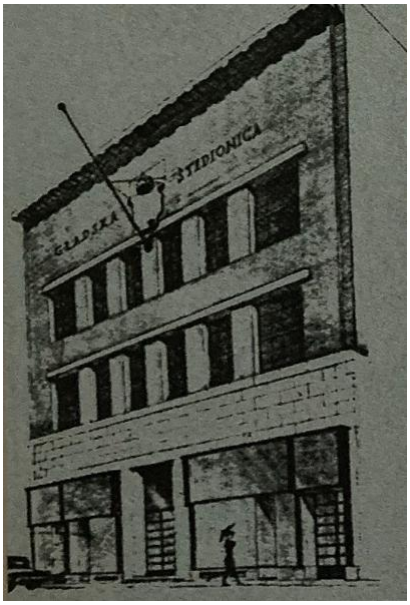
Слика 59. Спомен плоча на улазу у *Дружбу браће Хрватског змаја* код Каменитих врата.

6.3.2 Архитектура ван административног центра Савске бановине

Иако је Загреб био стециште изградње у Савској бановини, и иако су споменуте само поједине грађевине у циљу прегледа најважнијих реализација на пољу архитектуре и урбанизма, у периоду кад је постојала Савска бановина, не би требало занемарити ни друге градове који су се, иако успорено, у овом периоду развијали у погледу грађевинске делатности. Између осталих требало би споменути Осијек. Овај град је доживео велики урбанистички процват у време градоначелника Вјекослава Хенгла, који је на тој позицији био од 1920. до 1934. године, а посебно му се приписује заслуга у електрификацији града.[771]

Једна од најлепших зграда осијечке модерне архитектуре је зграда Осијечке градске штедионице, чија је изградња започела 1930. године, по пројекту Ивана Домеса и Алфреда Албинија (Слика 60.).[772] Зграда је подигнута на јужној страни Капуцинске улице, и довршена је 1931. године. Како се намена ове грађевине није мењала до данас, тако су и прочеље и ентеријер остали исти.[773] Године 1933. обновљена је и зграда позоришта у Осијеку, када јој је инсталирано централно грејање, а позорница технички модернизована.[774]

[771] Више о томе у: Marjan Kalea: HENGL, Vjekoslav. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2026), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2026. Pristupljeno 12.5.2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/hengl–vjekoslav; Anamarija Lukić, *Osijek gradonačelnika Vjekoslava Hengla (1920.1934.)*, Osijek, 2021.
[772] Ivan Vidmar, *Politike urbanističkog razvoja Osijeka od historicizma do moderne, završni rad*, Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Osijek, 2022, 12– 13.
[773] *Isto,* 25.
[774] И.Ш. Поново отварање позоришта у Осијеку, *Правда* (25.10.1933), 10.

Слика 60. Скица Осијечке градске штедионице, Алфреда Албинија и Ивана Домеса, 1931. године.

Средишњи уред за осигурање радника у Загребу расписао је крајем 1934. конкурс за идејну скицу зграде Окружног уреда у Осијеку (Слика 61.). Године 1935. жири је доделио прву награду у износу од 25000 дин пројектанту скице под мотом М.С.О. Ову скицу је израдио инжењер Драга Иблер. Награду од 20.000 дин добили су инжењери архитекти Бела Ауер и Звонимир Вркљан са радом под мотом 777. Награда од 17.000 динара додељена је пројектантима Младену Каузларићу и Стјепану Гомбошу. Откупљене су скице под мотом *Седам милиона*, *123/I*, *Класје*, *Аве* и *ОУО/II* за 6000 дин.[775] Жири су чинили представници струке Виктор Аксман, Павао Дојч и Бранимир Ивековић, и представници Средишњег и Осијечког Окружног уреда. На конкурсу су учествовали Милан Злоковић, Младен Каузларић и Стјепан Гомбош, као и Стјепан Планић, Велимир Јамницки и Рудолф Кунст.[776] По конкурсу зграда је требало да уједини амбуланте, терапеутске и куративне садржаје, апотеку и пратеће просторије. Зграда је реализована 1938. године, у виду троделног решења са равним кровом, наглашеног функционализма и неорнаменталних фасада.[777]

[775] Аноним, Резултат конкурса за зграду Окружног уреда у Осјеку, *Политика*, (19.3.1935), 11.
[776] Aleksandar Kadijević,„Arhitektonski opus Milana Zlokovića u Hrvatskoj između dva svijetska rata“, *Prostor vol. 28 no. 2(60)* (2020), 292.
[777] Aleksandar Kadijević,„Arhitektonski opus Milana Zlokovića u Hrvatskoj između dva svijetska rata“, *Prostor vol. 28 no. 2(60)* (2020), 292; Аноним, Нова палата Окружног уреда у Осијеку, *Политика* (30.10.1938), 15.

НОВА ПАЛАТА ОКРУЖНОГ УРЕДА У ОСЕКУ

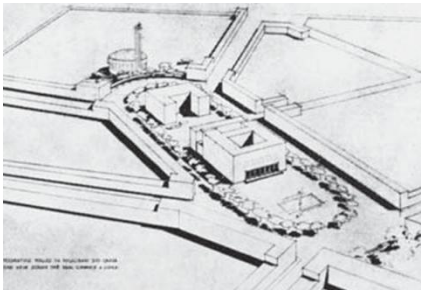
Осек, октобра

Окружни уред за осигурање радни ка у Осеку уселио се у нову палату. Палата је стајала око 7,500.000 дина- ра. Сама инсталација за загревање паром и топлим ваздухом, и за влажење ваздуха и ветрење, претставља последњу реч технике, а стајала је 1,552.000 динара.

Слика 61. Чланак у новинама посвећен новој палати Окружног уреда у Осијеку, 1938. године.

Године 1936. јавила се потреба за подизањем нове палате Берзе рада у Осијеку. Том приликом су Осијек посетили шеф Средишње управе Берзе рада из Београда, Маријо Крмпотић и шеф социјалног одсека Банске управе из Загреба, Аурел Шмит, у друштву инжењера Антуна Шмита, и посетили потпредседника градске општине Радановића, када су тражили да им се уступи земљиште у Новом граду. Палата је требало да кошта око два милиона динара, а поред берзе рада, у палати је требало да буде и раднички азил као и друге социјалне установе.[778] Ослањајући се на богато наслеђе историцизма и сецесије, где су се посебно истакли архитекте Анте Славичек и Виктор Аксман, међуратна архитектура града Осијека, прихватала је токове модерне, прилагођавајући их локалним, друштвеним, привредним и културним околностима. [779]

У оквиру Савске бановине налазио се и град Сисак. Градски архив Сиска уништен је у Другом светском рату, но остале су две кутије архивских докумената о изградњи зграде Државне реалне гимназије. Станко Клиска је израдио два пројекта за ову зграду, један 1928. године који није реализован, и други реализован из 1929. године. Изградња је започела 1930. године, а реализована је у облику слова „Н“, са плошном фасадом без украса са усправним правоугаоним прозорима.[780] Поред пројекта за зграду, Станко Клиска је израдио и регулацијску скицу за околни део града, која је послужила градском инжењеру Антуну Штимецу за израду детаљне регулационе основе, која је прихваћена од стране Градског заступништва 1931. године (Слика 62.).[781]

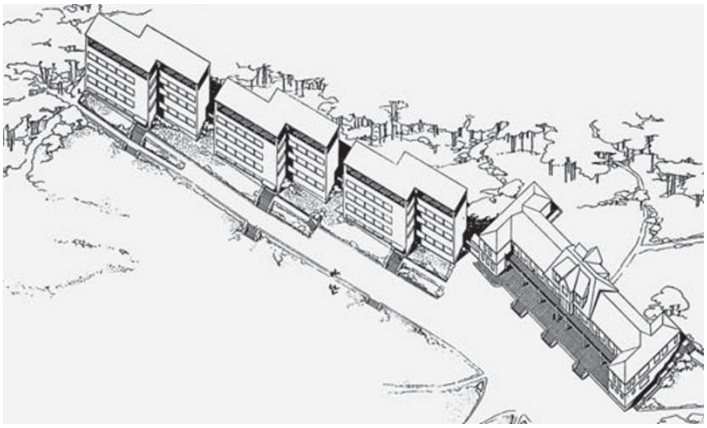

Слика 62. Регулациона основа са зградом Реалне гимназије у Сиску, 1931. године.

[778] Аноним, У Осеку ће се подићи палата Берзе рада, *Политика* (8.11.1936),14.
[779] Више о томе у: Stanko Andrić, *Slavonija– sažeti vodič prirodnih i kulturnopovijesnih zanimljivosti*, Zagreb, 2004, 18.
[780] Zlatko Jurić, Sanja Lončar, „Zgrada Državne realne gimnazije u Sisku arhitekta Stanka Kliske iz 1928. 1935.,“ *Prostor 18 (2010) 1 (39),* (2010), 97– 98.
[781] Isto, 102– 103.

У Сиску је подигнут и соколски дом Витешког Краља Александра Првог Ујединитеља, а у овој згради су били смештени и Црвени крст и Јадранска стража. Изградња дом је започела 1937. године према пројекту апсолвента средње техничке школе Стјепана Павлића. Зграда је реализована у потпуно модернистичком стилу.[782]

Бановинске болнице су дограђене у Чаковцу и Пожеги, Вараждину и Новој Градишки, а посебно треба споменути изградњу лечилишта за туберкулозу Стрмац– Шуметлица у близини Нове Градишке, изграђен по пројекту архитектице Зоје Думенгјић, у виду троделног павиљонског склопа (Слика 63.). До 1938. године, довршен је северни павиљон склопа дечијег лечилишта за почетни стадијум туберкулозе.[783]

Слика 63. Пројекат павиљонског склопа лечилишта за туберкулозу Стрмац– Шуметлица, Зоје Думенгјић, 1936. године.

Године 1931. расписан је конкурс за изградњу бановинске болнице у Сушаку. Прву награду је освојио архитекта Станко Клиска, а грађевинске радове добила је фирма *Атлант* из Београда, док је на челу техничке израде било Техничко одељење Краљевске банске управе у Загребу, са инжењером Војтом Боучеком на челу, док су надзор вршили архитекта Штајнман и инжењер Светозар Трбојевић. Болница је реализована 1934. године,[784] као модерни градитељски хит времена, у потпуности прилагођена особљу и болесницима, што је у том моменту била значајна прекретница модерне медицине.[785] Такође, током 1938. године, подизан је хируршки павиљон у Глини, а сматрано је још тад да ће бити један од најмодернијих и највећих у Савској бановини. Могао је да прими 100 болесника са могућношћу проширења. Имао је две хируршке сале, две рентгенске собе, амбуланте, лабораторију и апотеку. У згради је постојао и лифт, централно грејање, електрична централа и водовод.[786]

У Сушаку је 1938. године Грађевинско одељење Генералне дирекције железница завршило пројекте за подизање нове железничке станице (Слика 64.). Пројекат за ову зграду израдила је архитектица Министарства саобраћаја Лепосава Динић. Реч је о три зграде, једној за путнике и за

[782]Владана Путник, *Архитектура соколских домова СХС и Краљевине Југославије,* Београд, 2015, 102– 103.
[783]Zrinka Barišić Marenić, Karin Šerman, Andrej Uchytil, „Paviljonski sklop dječjeg lječilišta tuberkuloze Strmac– Šumetlica u Slavoniji“, *Prostor 1(41]) 19 (2011)* (2011), 82.
[784] Milan Zgrablić, „Poteškoće oko osnivanja obiju bolnica u Sušaku“, *Acta med–hist Adriat 3(2)* (2005) ,233.
[785] Isto, 235.
[786] Аноним, Најмодернији хируршки павиљон у нашој држави сграђен је у Глини, *Политика* (10.2.1938), 11

канцеларије, друга за административне и саобраћајне канцеларије и станове, и трећа за дворску читаоницу. Зграда је замишљена у народном, националном стилу.[787]

ЗА ОЛАКШАЊЕ САОБРАЋАЈА И УНАПРЕЂЕЊЕ ТУРИЗМА

СУШАК ДОБИЈА НОВУ, ВЕЛИКУ И РЕПРЕЗЕНТАТИВНУ ЖЕЛЕЗНИЧКУ СТАНИЦУ

Станица ће бити сграђена у нашем народном стилу

Пројект нове железничке станице на

Слика 64. Чланак у новинама посвећен Железничкој станици у Сушаку, 1938. године.

Од значајних урбанистичких комплекса, насталих у ово време, требало би споменути и најзначајније дело ране модерне архитектуре у Вуковару, комплекс сателитског индустријског насеља *Bata–ville*, изграђено на површини од 70 хектара према авангардном пројекту чешких функционалиста Гахура, Крафика и Витека. Овај комплекс је започет 1931. године у духу чешког функционализма (Слика 65.).[788] Кад је реч о промовисању интегралног југословенства, соколски домови су имали готово кључну улогу па је тако на пример у Карловцу подигнут *Југословенски соколски дом* 1934. године према пројекту Фрање Лушчића. Зграда је изграђена на угаоној парцели што је одредило и њен корпус, и иако је замишљена у модернистичком маниру, академски је решен угао са наглашеним улазом и балконом на првом спрату.[789] Године 1934. Соколско Друштво у Славонском броду одлучило је да подигне соколски дом, у модерном стилу, поред Саве, и улице која води у Босански брод. Замишљено је да зграда буде дугачка 54 m а главна дворана за разне приредбе са позорницом је требало да има 33 m. У приземљу дома, замишљена је, поред главне, и једна мања дворана за разне састанке и скупштине разних друштава и потребна споредна одељења. На првом спрату је замишљена већа сала за потребе читаонице, а поред ње канцеларија, стан и велика тераса. Предрачун за зграду износио је 800.000,00 динара. На прочељу је замишљено да се поставе наводно последње речи Краља: *Чувајте Југославију!*[790]Године 1939. свечано је отворен соколски дом у Госпићу. У дому су се налазиле две мање сале, гардеробе са тушевима, начелничком собом, сале за седнице управе, читаоница. У холу је била постављена биста Краља Александра коју је соколима поклонио Краљевски намесник Иво Перовић.[791]

Техничко одељење Савске бановине деловало је од 7. новембра 1929. године до 26. августа 1939. године, када је Уредбом о Бановини Хрватској основана Бановина Хрватска, кад ово

[787] Аноним, Сушак добија нову, велику репрезентативну железничку станицу, *Политика* (30.11.1938), 10.
[788] Више о томе у: Zlatko Karač, „Osnovna analiza urbanističko– arhitektonskog razvoja Vukovara“, *Prostor 2 (1994) J– 2* (1994), 77– 98.
[789]Владана Путник, *Архитектура соколских домова СХС и Краљевине Југославије,* Београд, 2015 106– 107
[790] Аноним, Соколски дом у Славонском Броду на прочељу ће имати последње речи Витешког Краља:”Чувајте Југославију!”, *Време* (27.10.1934), 3
[791] Аноним, Свечано отварање Соколског дома у Госпићу, *Политика* (8.6.1939), 14.

одељење престаје да постоји, а његове послове преузима Одељење за техничке радове Бановине Хрватске. [792]

Слика 65. Део комплекса *Бата* у насељу Борово у Вуковару.

6.3.3 Сакрална архитектура и меморијална скулптура Савске бановине

Захваљујући конфесионалној и културној разноликости Савске бановине, сакрална архитектура овог периода се развијала у више праваца. Новоподигнуте и обновљене богомоље су сведочиле о настојању да се традиционални градитељски обрасци прилагоде савременим архитектонским тенденцијама.[793] Једна од значајнијих акција кад је реч о подизању католичких богомоља, била је изградња капеле цркве Мајке Божије Краљице Хрвата на Сљемену (Слика 66.). Идеја о подизању овог објекта потиче из 1925. године и везана је за јубилеј 1000 година Хрватског Краљевства и 1300 година покрштавања Хрвата. Изградња капеле први пут се спомиње у списима Надбискупског архива у Загребу 1930. године. Изградња је започела 1932. године, а посвета је извршена 1933. године. Капела је у потпуности завршена тек 1941. године. [794] Архитекта ове капеле, подигнуте у духу далматинских хрватских богомоља, био је Јурај Денслер, а Радоје Худоклин је у апсиди извео рељеф у ораховини са темом Богородице са дететом, у касетираном своду је извео хрватске грбове, као и зидно звоно са мотивом хрватског плетера, док вајар Јосип Туркаљ изводи светохраниште у старохрватском слогу, распеће у бронзи по пројекту Јураја Денслера, а сликар Габријел Ступица изводи фреске. [795]Значајан објекат сакралне архитектуре пројектовао је Хаберле за цркву на Селској цести 1940. године. Иван Мештровић, Харолд Билинић и Лавослав Хорват су израдили пројекат за зграду која је преиначена у џамију 1941. године, а која је изведена 1938. године, а то је Дом ликовних уметника на Тргу Жртава Фашизма. Објекат је ваљкастог облика, а прочеље се састоји од 36 стубова, са куполом на врху. Овај савремени пантеон уметности изграђен је са циљем да се прошири изложбени потенцијал

[792] Vesna Tišljar, Savska banovina, *Tehničko odjeljenje (1929– 1939). Arhivski fond br. 148. Popis građe po kutijama,* Zagreb, 1990, 5.
[793] Више о томе у: Zorana Sokol Gojnik, *Sakralna arhitektura Zagreba u 20. stoljeću: Katoličke liturgijske građevine,* Zagreb, 2017.
[794] Zorana Sokol, Mladen Gojnik, Obad Šćitaroci, „Arhitektonska interpretacija titulara na primjerima liturgijske arhitekture 20. stoljeća u Zagrebu", *Peristil 55/2012* (2012),124.
[795] Isto, 125.

удружења уметности Штросмајер, а као споменик Краљу Петру I.[796]

Слика 66. Црква Мајке Божије Краљице Хрвата на Сљемену, данашњи изглед.

Значајан пример пројугословенске пропаганде након смрти Краља Александра, било је подизање споменика њему у част. У новембру 1934. године, Одбор за подизање споменика Краљу Александру у Загребу је завршио свој рад. На седници је било различитих предлога за локацију, па су тако поједини народни посланици предложили да се споменик подигне на основу општег конкурса, на коме би учествовали сви уметници Краљевине Југославије. Предложена је коњаничка статуа, нешто већа од споменика Кнезу Михајлу на Тргу Републике у Београду. Такође је предложено да се споменик подигне на Тргу Краља Александра између Позоришта и Универзитета. Уметничка секција није усвојила тај предлогом, него је предложила да се споменик подигне на Тргу Краља Томислава. Архитекта Хрибар је чак предложио да се пред железничком станицом, где су грађани имали прилику да се опросте са посмртним остацима краља, подигне молитвеник, од црног гранита у сличном маниру као што је подигнут споменик Незнаном јунаку на Авали.[797] Ипак овај споменик никад није реализован, а средства за његову изградњу су преусмерена за реализацију других пројеката

Дана 6. септембра 1935. године у Вараждину откривен споменик краљу Александру, који је био први споменик краљу Александру у држави, а израдио га је вајар Антун Августинчић (Слика 67.).[798] Споменик Краљу Александру на Сушаку рад, Антуна Августинчића и Фране Кршинића у бронзи, висине 13,5 метара откривен је 17.11.1935. године. [799] Од споменика Краљу Александру вредно је споменути рад Марина Студина у Вуковару из 1936. године, а подигнути су и споменици Краљу Петру Првом у Сиску 1930. године (Слика 68.), рад Роберта Жан Ивановића, у Сушаку 1938. године, рад Винко Матковић.[800]

[796] Zlatko Karač, Alen Žunić, *Antologijski arhitektonski vodič Zagreba*, Zagreb, 2013, 32.
[797] Аноним, Величанствен споменик Витешком Краљу поставиће се на тргу Краља Александра или тргу Краља Томислава, *Време* (10.11.1934), 4.
[798] Аноним, Град Вараждин подигао је први у држави, достојан споменик Краљу Александру, *Политика* (8. 9. 1935), 15.
[799]Аноним, Наш народни благдан, *Јадранска стража бр. 12* (12.12.1935), 485.
[800] Vladimir Mitrović Dinastički spomenici u Kraljevini SHS – Jugoslaviji https://pulse.rs/dinasticki– spomenici– u–kraljevini– shs– jugoslaviji– 1919– 1941/ виђено: 5.10.2024.

Слика 67. (лево) Откривање споменика Краљу Александру у Вараждину, 1935. године.; Слика 68. (десно) Споменик Краљу Петру у Сиску, 1930. године.

Преглед архитектуре и меморијалног наслеђа Савске бановине представља основу за сагледавање разноврсности градитељске делатности у оквиру бановинске организације Краљевине Југославије. Издвојени примери указују на сложене односе између административних потреба, локалних средина, културне политике, и савремених архитектонских токова. Имајући у виду обим и разноврсност градитељског фонда Савске бановине, овај преглед је тек имао за циљ да издвоји репрезентативне примере, који омогућавају сагледавање основних развојних тенденција архитектуре Савске бановине

6.4 ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРЕ ДРИНСКЕ БАНОВИНЕ

Архитектура Дринске бановине развијала се у сложеном оквиру настојања државне управе да кроз изградњу нових објеката унапреди административну организацију, и модернизује локалне средине. У исто време, градитељска пракса на овом простору, била је одређена затеченим наслеђем, регионалним особеностима и различитим архитектонским тенденцијама. Престанком анексије Босне и Херцеговине, и одласком Аустро–Угарске управе из Сарајева, неминовно су остала сведочанства и архитектонски реликти овог периода. По завршетку Првог светског рата, и читаву деценију након тога осећа се стагнација у архитектонској продукцији у поређењу са претходним периодом где се још увек провлаче понеки заостали трагови сецесије или неостилова, а уз њих се уводи сасвим нова архитектонска пракса која је почивала на смерницама Лосове архитектуре, и у мањем обиму Баухаус школе из Вајмара. [801] Успоставља се својеврсни рез између веома интензивног грађења бројних јавних зграда, у односу на затечену урбану матрицу града и грађевинске продукције која је сасвим извесно сведена на јако низак ниво и чија се реализација често сводила на меценарство приватних предузимача. Чак и Сарајево, које је до тада носило примат у улагању у развој и подизање објеката од стране Аустро–Угарске сада постаје само једно од седишта девет бановина Краљевине, у које је требало уложити знатна средства да би се град модернизовао.[802] Као и у другим бановинама, и у Дринској је Техничко одељење имало јурисдикцију над појединим срезовима. (Табела 14.).

Техничко одељење Дринске бановине 1931/32. године		
Одељење	Срезови	Шеф одељења
Бијељина	Бијељина, Брчко и Зворник.	Иван Пелек
Ваљево	Ваљевски, Колубарски, Посавски, Подгорски, Тамнавски и Црногорски	Богољуб Воденлић
Вуковар	Винковачки, Вуковарски, Жупањски и Шидски	Александар Перц
Зеница	Високо, Жепче, Зеница и Фојница	Симон Ерлих
Љубовија	Азбуковачки, Власенички, Рачански, Рађевски и Сребренички	Богдан Ивановић
Сарајево	Вишеград, Рогатица, Сарајево и Чајниче	Живан Јовановић
Шабац	Јадрански, Мачвански, Митровачки, Поцерски и Посавотамнавску.	Драгољуб Стевановић
Тузла	Кладањ и Тузла.	Димитрије Арсеновић
Ужице	Ариљски,Драгачевски, Златиборски, Љубићки, Пожешки, Трнавски и Ужички	Секула Кнежевић–Чалдовић

Табела 14. Технички одељци при среским начелствима Техничког одељења Дринске бановине (Подаци преузети из Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 205).

[801] Siniša Vidaković R., *Arhitektura državnih javnih objekata u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1992. godine*, Beograd, 2011, 186.
[802] *Isto.*

На челу Техничког одељења Дринске бановине 1936. године био је начелник Секула Кнежевић–Чалдовић, технички инспектор Јосип Мисило, технички виши саветници Златоје Кротин, Димитрије Арсеновић, Рихард Вебер, Шиме Јакубин, Хуго Махнић, Емил Кон, Владимир Поповић, а технички саветници Емил Личар, станко Турудија, Богољуб Воденлић, Жарко Гордић, Фрања Пипинић, Владимир Петровић и Слободан Крајцер.[803]

Политичке прилике између два светска рата нису омогућиле већу градитељску активност у заједничкој држави словенских народа. Пример буџета Техничког одељења за 1931. годину је у расходима износио 39.688.000, 00 динара, што је у односу на друга бановинска одељења био највећи износ за ту годину,[804] што ипак није било довољно да се обнови и модернизује грађевински фонд ове бановине.

Словенски архитекта и теоретичар Душан Грабријан, који је до 1930. године живео и радио у Сарајеву, тврди да је након Првог свеетског рата у Босни и Херцеговини уклоњено питање стила, да би се рационално приступило анализи архетипских појава, које је он касније представио као универзалне вредности модерне архитектуре (уграђени намештај, просторно преклапање, преклапање ентеријера и екстеријера, визуре, зеленило као саставни елемент куће). Градњи између два светска рата је претходила десетогодишња стагнација, да би се након тога приступило изградњи објеката, лишених националних и регионалних карактеристика у духу *југословенског* јединства. Приступа се новој логици, функционалности, материјалима, конструктивним решењима, упркос неповољној ситуацији на терену и конзервативности средине. Стари архитекти попут Паржика, Ванцаша, Поспишила, Тениеса у ово време одлазе са архитектонске сцене На њихово место долазе архитекти школовани у Прагу, Бечу, Загребу, Љубљани и Београду. То су били ученици Лоса, Пелцига, Беренса, Ле Корбизјеа, Котере, Гочара и других градитеља који су се залагали за супрематију модерних схватања у архитектури.[805] Занимљиво је да на високим архитектонским школама у Немачкој готово да није било ђака са простора Босне и Херцеговине. Баухаусову школу архитектуре похађао је једино Селман Селманагић из Сребренице[806]. Битно је напоменути да та школа до 1926. године није имала статус високе школе, па су аустријски и чешки центри архитектима са ових простора деловали прмамљивије. [807]

Државна архитектура у времену постојања бановина као административних јединица није била једини вид изражавања градитеља, иако је била најподобнија за владајућу елиту, која је истовремно била и главни мецена. Стога не чуди што прилив нових схватања у архитектури, у виду интеграције уметности и занатства, промовисано од стране вајмарског Баухауса, у Сарајеву није био превише популаран. Но, 1939. године, учињен је отклон од дотадашњих схвтања кад је у оквиру Сарајевске филхармоније основано Уметничко удружење *Collegium Artisticum*, као секција уметника и пријатеља уметности, на иницијативу диригента Оскара Данона, сликара Воје Димитријевића, архитекте Јахиела Финција и балерине Ане Рајс Радошевић.[808] Према дневној штампи, ово Удружење је званично основано у фебруару 1940. године (Слика 69.).[809]

---

[803] Marina Olenjina, Dušan Nikolajević S., „Spisak činovnika Tehničkih odeljaka pri sreskim načelstvima“, *Javan rad– ilustrovani mesečni časopis za tehniku, književnost, umetnost i društveni život, god.2, br. 1– 3* (1936), 43.

[804] Viktor Manakin *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 201.

[805] Предраг Милошевић В.,*Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918– 1941),* Србиње, 1997, 42.

[806] Више о томе у: Aida Abadžić Hodžić, *Selman Selmanagić i Bauhaus*, Sarajevo, 2014; Aida Abadžić Hodžić, „Studenti Bauhausa sa prostora nekadašnje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Kraljevine Jugoslavije,“ *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941* (2021), 31– 36.

[807] Siniša Vidaković R., *Arhitektura državnih javnih objekata u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1992. godine,* Beograd, 2011,188.

[808] Adnan Pašić, Značajne pojave modern i savremene umjetnosti i arhitekture Bosne i Hercegovine i naslijeđe Bauhausa na primjeru Sarajeva,*Uticaj Bauhausa na savremenu arhitekturu i kulturu Bosne i Hercegovine* (201Го9),75.

[809] Аноним, „Колегиум артистикум основан у Сарајеву*“, Време* (27.2.1940), 9.

„КОЛЕГИУМ АРТИСТИКУМ" ОСНОВАН У САРАЈЕВУ

Сарајево, 26 фебруара. — У оквиру сарајевске Филхармоније овде је основано друштво »Колегиум артистикум«. Друштво има за циљ упознавање шире јавности са уметношћу.

Прво предавање о балету друштво ће приредити у среду на Народном универзитету.

Слика 69. Чланак у листу Време посвећен оснивању Удружења Колегијум Артистикум, 1940. године.

У раду Удружења, осим оснивача, учествовали су истакнути ликовни уметници попут Исмета Мујезиновића, Даниела Озме, Мице Тодоровић и Ризаха Штетића, архитекти Мате Бајлон и Емануел Шаманек, пијанистикиња Матјуша Блум и инжињер Емерик Блум. Циљ удружења је било подизање социјалне и политичке свести грађана друштвено ангажованим позоришним представама, изложбама, предавањима и публицистиком, по угледу на синтетички театар Емила Франтишека Буриана из Прага.[810] Године 1940. група је одржала изложбу под називом *Босанско село* где су приказани радови Воје Димитријевића, Исмета Мујезиновића, Даниела Озма и Ризаха Штетића, а циљ је био да се село истакне као место здравља, и позвала да се традиционална босанска архитектура очува, као и да се утврди њен утицај на савремену архитектуру.[811] Приликом једне изведбе синтетичког театра, на изради архитектонског решења учествовали су архитекти Мате Бајлон и Емануел Шаманек, док су сликовне приказе израдили Војо Димитријевић и Исмет Мујезиновић. Представа је својом наглашеном идеолошком и политичком ангажованошћу била повод полицијским властима да након премијерне представе забране представу, након чега и Удружење престаје са деловањем.[812] Значај овог Удружења је превазилазио оквире појединачних уметничких активности, јер је представљало једно од места сусрета и размена идеја које су обликовале културни живот, пре свега административног центра Дринске бановине Сарајева.

6.4.1 Архитектура административног центра Дринске бановине – Сарајево

За формирање свог градског језгра, Сарајево може да буде захвално војно стратешкој политици Османског царства, које је у свом постепеном напредовању ка западном Балкану развило посебан систем обележавања сопствених територија у виду тврђава, које су чиниле окосницу касније изграђених касаба односно варошица и тзв. шехера односно градова.[813] Око једне од тих тврђава, у седишту османског Босанског крајишта, у долини реке Миљацке, пруженој по линији исток–запад, почиње убрзана урбанизација, при чему су значајну улогу имала два утврђења: Стари Град на Булозима и тврђава на Вратнику, као и хришћанска насеља Варош, која се касније налазила у средишту Баш–Чаршије са православном црквом из 15. века, и Стара

[810] Mirjam Rajner*, Fragile images– Jews and Art in Yugoslavia 1918–1945*, Boston, 2019, 218.
[811] *Isto,* 223.
[812] Siniša Vidaković R., *Arhitektura državnih javnih objekata u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1992. godine,* Beograd, 2011, 77.
[813] Sonja Dujmović M., *Sarajevska srpska čaršija 1918– 1941– između tradicije i modernizacije*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2015., 1.

Варош.[814]

Иако је Сарајево прво било седиште Сарајевске области, а потом Дринске бановине у новим политичким и друштвено–економским приликама, оно је изгубило свој некадашњи значај административно–територијалног и привредног центра које је до тад имало. Ипак, све је више било оних који су желели да се населе у Сарајеву, па је тако у периоду о 1918. до 1941. године, становништво увећано за готово трећину, а значајан је податак да су досељеници чинили више од половине становништва Сарајева.[815] Период од 1878. до 1992. године је историјска окосница кад је реч о развоју босанско–херцеговачке архитектуре, кад се јавља мноштво асоцијација и могућности компаративне анализе, односно контекстуализовање босанско–херцеговачке архитектуре. Требало би нагласити да се под термином босанско–херцеговачке архитектуре не подразумева самостална и изолована архитектура, посебно не на простору Југославије, јер су регионализми у назначеном периоду, на том простору били изразито ретки.[816]Како је у Сарајеву већ био велики број објеката из претходног периода, сада је искоришћен тај потенцијал, а неретко је само извршена пренамена објеката у складу са новом улогом грађевина у животу и раду новонастале државе.

Међу најзначајијим ауторима који су деловали на простору Дринске бановине, треба споменути архитекту Најдхарта, Злоковића, Балдасара, Смиљанића, Кадића, Шаманека, Бајлона, Рајса, и друге. Већина њих су били носиоци модерних схватња и борци за хуманију архитектуру.[817] Један од значајних подухвата на пољу рационализације архитектуре и истицања њене функционалности, од стране сарајевске градске Општине, јесте пројекат Мате Бајлона започет 1929. године за радничке станове у градском пределу Ковачићи. Ове куће настају у до тада неизграђеном делу Сарајева, који није био урбанистички уређен, па је архитекта имао максималну слободу у задовољавању три основне функције градског живљења становање, рад, одмор и саобраћај. Зграде су изведене у виду чистих кубичних маса у опеци и армираном бетону, окружене баштама и јавним парком уз реку.[818] Једна од значајнијих урбанистичких иницијатива у Сарајеву била је и регулација Новог трга 1934. године, где су прву награду на конкурсу освојили Пичман и Сајсел (Слика 70.), другу Леви и Остроговић, док је 1936. године реализацију добио архитекта Најдхарт,[819] аутор регулационог плана Бање Илиџе из 1938. године.[820]

[814] *Isto*, 2.

[815] Према статистици, 1931. godine емигранти чине 43.381, односно 55% градског становништа (Према: Budimir, Miličić *Radnička klasa Sarajeva 1919– 1941*, Sarajevo, 1985, 95.)

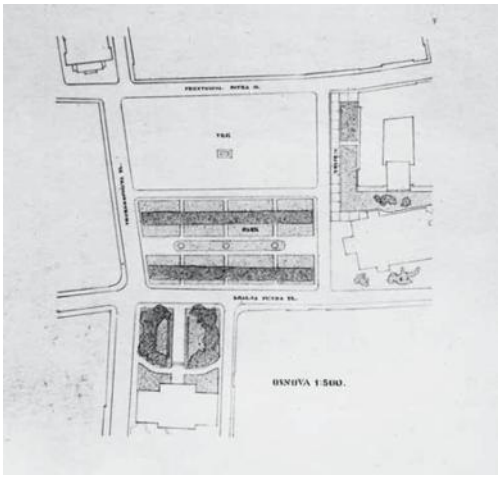
[816] Siniša Vidaković, *Arhitektura državnih javnih objekata u Bosni i Hercegovini od 1878. doo 1992. godine*, Banja Luka, 2011, 30; Ivan Štraus, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1945– 1995,* Sarajevo, 1998, 6.

[817] Љубица Капор, „Камен и архитектура у Херцеговини“, *АГГ+ 5 [1]* (2017), 12.

[818] Предраг Милошевић В.,*Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918– 1941*), Србиње, 1997,109.

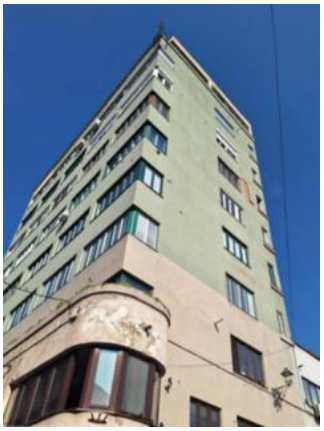
[819] Tomislav Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata– nova tradicija*, Zagreb, 1989, 120.

[820] *Isto,* 112– 113; Vesna Mikić, „O evoluciji klasičnosti moderniteta od Schinkela do Kovačića i Pičmana“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti. 33/2009,* (2008), 285.

Слика 70. Ситуациони план за Трг ослобођења у Сарајеву Пичмана и Сајсела, 1934. године.

У Сарајеву као центру Дринске бановине подизале су се зграде разноврсне по типологији. Па тако кад је реч о управним и пословним зградама требало би издвојити пословно–стамбену зграду Дома друштва *Гајерт* у улици ЈНА у Сарајеву из 1934. године.[821] На овој згради се тежи функционалности наглашавањем централног дела фасаде, при чему су коришћени разни материјали, а чему је узор могла да буде Кућа код Црне Мајке божије у Прагу архитекте Гочара.[822]Дом Железничке кредитне и потпорне задруге на углу Албанске и улице Славише Вајнера Чиче из 1938. године истиче се као сјајан пример модерне архитектуре у Сарајеву (Слика 71.).[823]

Слика 71. Дом Железничке кредитне и потпорне задруге архитекте Расја, данашњи изглед.

Зграду је пројектовао архитекта Исидор Рајс, са пионирском композицијом сучељавања хоризонталних и вертикалних маса, која у Сарајеву до тад није виђена. Безорнаменталних фасада, суперпонираних маса, контрастирањем пуног и празног, еркера и балкона, наглашена је ликовност ове зграде. Ово је био и први небодер у Сарајеву, који асоцира на небодер са смакнутим спратовима италијанског рахитекте Антониа Сан Елие.[824]

[821] Предраг Милошевић В.,*Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918– 1941*), Србиње, 1997, 157.
[822] *Исто,* 158; Živojin Vekić, „Arhitekt Dušan Smiljanić“, *Radio– Sarajevo 60 god XVI*, Sarajevo (1988), 472.
[823] Anonim, „Licitacija za izgradnju nebodera“, *Jugoslavenski list*, (3.8.1938).
[824] Предраг Милошевић В.,*Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918– 1941*), Србиње, 1997,161.

Једну од најсавременијих зграда пред Други свестки рат у Сарајеву, остварили су браћа Реуф и Мухамед Кадић. Реч је о пословно–стамбеној згради Пензионог фонда на углу улица Маршала Тита и Максима Горког, тада Бранкове и Александрове улице, из 1940. године (Слика 72.).[825] Замишљено је да зграда има пет спратова, а поред заводских просторија, замишљено је да поседује и стамбени део. Како се наводи у дневној штампи, за потребе изградње, консултован је већи број сарајевских архитеката, а опредељена средства за изградњу су износила 4 милиона динара.[826] Зграда је изражајне ликовности, суперпонираних површина у духу експресионизма, при чему је увучени део зграде на врху сажет, док основни средњи део садржи три стамбена спрата са правилно смењујућим лођама и остакљеним ваљком као доминантом уличног угла. Приземни истурени део је у виду подметача са пословним просторијама. Ова зграда представља својеврстан манифест модерног градитељства у Сарајеву.[827]

Слика 72. Зграда Пензионог фонда у Сарајеву браће Кадић, 1940. године.

Кад је реч о банкама и поштама, требало би нагласити да оне у Сарајеву нису често подизане, поготово не у духу модерних схватања, јер су њихови инвеститори, који су тежили монументалности, сматрали да модерна архитектура не може да задовољи тај захтев. Ипак, у Сарајеву је подигнута зграда банке која у потпуности следи принципе модерног архитектонског стваралаштва. Реч је о згради Хипотекарне банке (Слика 73.), коју је пројектовао архитекта Милан Злоковић 1929. године.[828] Иако је подигнута према принципама модерне архитектуре, њена фасада је изведена у духу академизма, да би се испунио захтев монументалности, на којој је инсистирао инвеститор.[829] Корисно је успоставити компаративни однос ове банке и бањалучке хипотекарне банке у смислу дефинисања јавних објеката, који су служили и као сервис грађанима, а уједно и као манифестација моћи државног апрата где се и даље користе елементи академских стилова, а њихово време је већ било далеко иза актуелне архитектонске продукције. Тлоцртна основа је правоугаона, а спратност објекта је П+2+атика, и подрумске просторије. Целокупан простор објекта је резервисан за потрбее банке, са појединим стамбеним просторијама у јужном делу. Јужно прочеље усмерено према улици Маршала Тита представља строго симетричну монументалну композицију. Централном делу приземља се приступа монументалнм каменима степеницама, и у средини прочеља се налази правоугаони дрвени портал који представља главни улаз у објекат. Са обе стране, у нивоу приземља се налазе по три монументална прозорска отвора на којима се налазе хоризонталне металне решетке. Централни део призмеља и првог спрата су

[825] *Исто.*
[826] Anonim, Penzioni zavod podiže u Sarajevu peterokatnicu, *Jugoslovenska pošta* (7.9.1940), 5.
[827] Предраг Милошевић В.,*Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918– 1941),* Србиње, 1997,165.
[828] Александар, Кадијевић *Естетика архитектуре академизма (XIX– XX век),* Београд, 2005, 358.
[829] Предраг Милошевић В.,*Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918– 1941*), Србиње, 1997,166.

одељени од другог спрата широким венцем[830] На другом спрату се налази низ од 7 прозора који прате ширину прозорских отвора са првог спрата. Изнад улазног портала се налази по један рељеф с мушком фигуром у полулежећем положају израђен у камену. Изнад другог спрата се налази висока атика, чији завршни слој представљају камене плоче. Исти завршни слој је примењен на остатку прочеља. И овај објекат користи систем академског огртача који је уствари само привид, пошто је објекат модеран са доста чистих површина. [831]

Слика 73. Зграда Хипотекарне банке у Сарајеву Милана Злоковића, 1929. године.

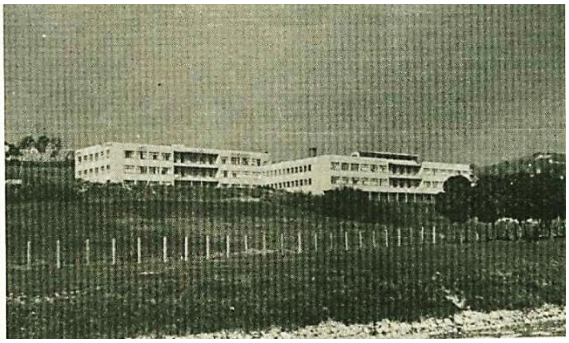
Уз зграду Хипотекарне банке, једина изграђена банковна зграда у Сарајеву између два светска рата била је Градска штедионица у улици ЈНА завршена 1932. године, пројектанта Мате Бајлона. Изграђена је као комунална установа посебне врсте и управљала је општинским техничко–привредним предузећима.[832] Пре ове зграде, 1931. године, Мате Бајлон је реализовао и зграду Берзе рада у Сарајеву (Слика 74.), у духу модерне, заобљеног угла и прочишћеног фасадног платна.[833] Чисте масе, безорнаменталне површине, уз употребу стакла и челика, у духу Лосове, Вагнерове и Франкове архитектуре, ова зграда представља врхунац техничких достигнућа која су пристигла у Сарајево у ово време.[834] Мате Бајлон је 1939. године израдио идејни пројекат проширења Градске штедионице, при чему није мењао основни фасадни склоп зграде.[835]На конкурсу за ову грађевину учествовао је и архитекта Јосип Пичман који је освојио другу награду, а међу награђене радове спада и рад архитекте Хелена Балдасара.[836] Објекат се састоји од сутерена, приземља и три спрата изнад њега, и у потпуности је одговарала својој тадашњој функцији.[837]

[830] Siniša Vidaković R., *Arhitektura državnih javnih objekata u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1992. godine,* Beograd, 2011, 226.
[831] *Isto,* 227.
[832] Предраг Милошевић В. *г ,Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918– 1941),* Србиње, 1997, 166.
[833] „Berza rada u Sarajevu“, *Arhitektura I* (1931), 40.
[834] *Предраг Милошевић В. г ,Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918– 1941), Србиње, 1997,* 167
[835] *Исто,* 168
[836] Siniša Vidaković R., *Arhitektura državnih javnih objekata u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1992. godine*, Beograd, 2011, 230.
[837]*Isto.*

Слика 74. Зграда Берзе рада, данас Служба за запошљавање кантона Сарајево.

Кад је реч о болничким зградама потребно је споменути зграде опште болнице Железничког потпорног фонда (Слика 75.), које је пројектовао архитекта Душан Смиљанић. Три зграде са укупно 120 постеља, подигнуте на благој падини, павиљонског типа, карактеристичне су по међусобном складу у виду три масе сличних величина. Мирне и чисте функционалне линије, уклапају се у хортикултуром оплемењен пејзаж по угледу на теорију биореализма архитекте Нојтре. Павиљон је подигнут 1938. године.[838] Душан Смиљанић је пројектовао и Павиљон *Југославија* у Опоравилишту за грудоболне 1936. године, као један од павиљона јединствене болнице која је располагала са сунчалиштем, великом хладном бањом, топлим купатилима, расадником цвећа, игралиштем за тенис, вртовима и парковима. [839]

Слика 75. – Општа болница Железничког фонда у Сарајеву Душана Смиљанића, 1938. године.

Архитекта Хелен Балдасар пројектовао је зграду Дома Црвеног крста (Слика 76.) у Крњачевићевој улици у Сарајеву 1929. године, у духу чешке модерне архитектуре, са не превише наглашеним украсним елементом на уличној фасади, који је одраз конструкције зграде. Зграда представља добар пример бриге за јавно здравље и хигијену, поседујући амбуланту, и јавно купатило са тушевима и кадама.[840] Исти аутор, пројектовао је санаторијум др. Бауера у Доситејевој улици 1931. године. Ова грађевина је подигнута као блок зграда на тесној парцели, при чему је функционална диспозиција, са минијатурним просторијама одраз скромног

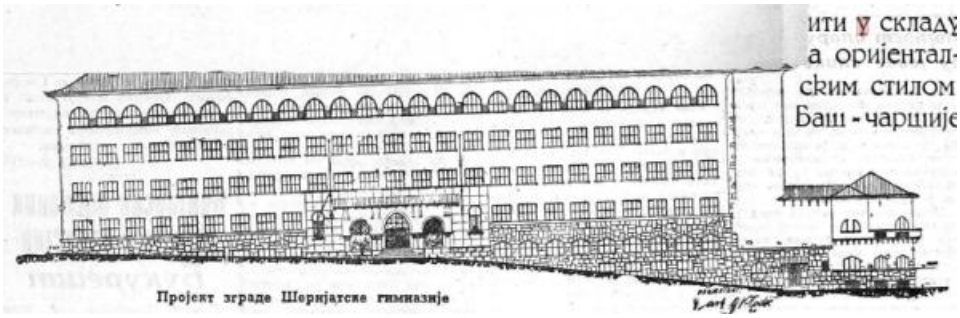
[838] Предраг Милошевић В. *г ,Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918– 1941),* Србиње, 1997, 173; Vekić Živojin, Živojin Vekić, „Arhitekt Dušan Smiljanić“, *Radio– Sarajevo 60 god XVI*, Sarajevo (1988), 473.
[839] Предраг Милошевић В. *г ,Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918– 1941),* Србиње, 1997, 173.
[840] *Исто,* 170.

архитектонског обликовања.[841] Потребно је споменути и конкурс за Окружни уред за осигурање радника у Сарајеву који је расписан 1937. године. Овом приликом, Јурај Најдхарт је израдио потпуно модеран пројекат зграде који је осим здравствених имао и друге садржаје. Добро осмишљен начин природног осветљења просторија здравствене установе имало је своје узоре у Ле Корбизјеовим решењима. [842]

Слика 76. Зграда Дома Црвеног крста у Сарајеву Хелена Балдасара, данашњи изглед.

Кад је реч о просветним зградама, важно је споменути зграду Шеријатске гимназије на Баш– чаршији из 1940. године, јер иако представља модеран архитектонски склоп, није нарушила традиционалну, урбану целину Беш– чаршије (Слика 77.). Као најбоље решење, које је успело да помири реликте оријенталне архитектуре Баш– чаршије, и модерних просветно–образовних захтева, био је пројекат архитекте Гојка Тодића, који је већ био познат по реализацији пројеката у националном духу.[843]

Слика 77. Пројекат зграде Шеријатске гимназије, Гојко Тодић, 1940. године.

Период између два рата пробудио је жељу за здравим животом који је између осталог подразумевао физичку активност. Почиње изградња све већег броја соколских домова на целој територији Краљевине Југославије. Соколски дом у Сарајеву (Слика 78.) је сматран за „последњу

[841] *Исто.*
[842] *Исто*, 171.
[843] Д.Б, „Подиже се зграда Шеријатске гимназије“, *Време* (16.10.1940), 9.

реч технике и архитектуре“ у Краљевини Југославији. [844] Локација за подизање Соколског дома се налазила у Мис Ибриној улици. Општина и Дринска бановина су финансијски потпомогле изградњу објекта, а Дом је свечано отворен 6. новембра 1937. године, на дан Ослобођења Сарајева.[845] На конкурсу за овај соколски дом учествовао је и архитекта Мате Бајлон са једним радикално модернистичким решењем, а поред њега је запажен, и пројекат Јураја Најдхарта инспирсан индустријском архитектуром.[846] Иако је Прву награду освојио пројекат архитектонског тандема Хинка Бауера и Марјана Хаберлеа, архитекти Лавослав Павлик и Миливој Радовановић ангажовани су да пројекат прилагоде изведби. Овакви епилози конкурса били су чест случај током међуратног периода. Изведени објекат је према мишљењу стручњака прилагођен једном индустријском друштву и претежно радничкој класи, економичан, али квалитетан, са елементима експресионизма [847] Објекат се састојао од две грађевине спојене мостом на првом спрату, где је виша била резервисана за јавне и репрезентативне послове и догађаје.[848] Поред соколсоког дома, у Сарајеву је подигнут и стадион за Соколски слет 1934. године. Архитекта Душан Смиљанић је за потребе Соколског слета пројектовао сталну западну, и привремене источну, јужну и северну трибину. При том је композиција источне трибине била замишљена тако да су лево и десно била ненаткривена гледалишта, док је централни део представљао кубистички схваћен композициони акценат покривене позорнице, односно простора за оркестар. [849]

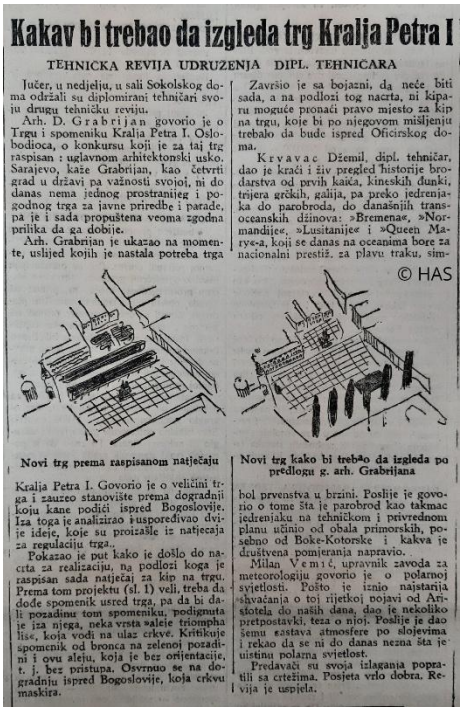
Слика 78. Зграда Соколског дома у Сарајеву, Лавослав Павлик и Миливој Радовановић, 1937. године.

Занимљив је податак да је хотелијерство у Сарајеву до 1940. године било у порасту, јер иако је Дубровник био водећа дестинација за европске туристе, Сарајево је за поједине било атракција пре свега због оријенталог наслеђа, које су сарајлије сматрале наслеђеним капиталом, који у много случајева нису могли да сачувају због новоградње.[850]У Сарајеву је дуго постојао проблем у виду недостатка централног трга, па се тако за регулацију трга, који би симболично

[844] Владана Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца у Краљевини Југославији*, докторска дисертација Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, 217; Владана Путник, *Архитектура соколских домова СХС и Краљевине Југославије,* Београд, 2015, 137– 138.
[845] *Исто*.
[846] Владана Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца у Краљевини Југославији,* докторска дисертација Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, 215.
[847]Владана Путник *Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца у Краљевини Југославији,* докторска дисертација Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, 216.
[848] *Исто*.
[849] Vekić Živojin, Živojin Vekić, „Arhitekt Dušan Smiljanić“, *Radio– Sarajevo 60 god XVI*, Sarajevo (1988), 467.
[850] Robert Donia J., *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo, 2006, 190.

носио назив *Трг ослобођења* повела расправа 24. априла 1933. године, а на иницијативу др. Нике Андријашевића расписан је „интернационални натјечај“ (Слика 79.).

За основу уређења узета је скица првонаграђеног Јосипа Пичмана, али не у потпуности, него само решење дела трга пред црквом, односно јужном половином трга, где је паралелно са цестом планирана мала „алеја високих дрвета “. „Простор у алеји између редова дрвета, треба да

Kakav bi trebao da izgleda trg Kralja Petra I

TEHNIČKA REVIJA UDRUŽENJA DIPL. TEHNIČARA

Jučer, u nedjelju, u sali Sokolskog doma održali su diplomirani tehničari svoju drugu tehničku reviju.

Arh. D. Grabrijan govorio je o Trgu i spomeniku Kralja Petra I. Oslobodioca, o konkursu koji je za taj trg raspisan i uglavnom arhitektonski usko. Sarajevo, kaže Grabrijan, kao četvrti grad u državi pa važnosti svojoj, ni do danas nema jednog prostranijeg i pogodnog trga za javne priredbe i parade, pa je i sada propuštena veoma zgodna prilika da ga dobije.

Arh. Grabrijan je ukazao na momente, uslijed kojih je nastala potreba trga

Završio je sa bojazni, da neće biti sada, a na podlozi tog nacrta, ni kipara moguće pronaći pravo mjesto za kip na trgu, koje bi po njegovom mišljenju trebalo da bude ispred Oficirskog doma.

Krvavac Dšemil, dipl. tehničar, dao je kraći i živ pregled historije brodarstva od prvih kaića, kineskih dunki, trijera grčkih, galija, pa preko jedrenjaka do parobroda, do današnjih transoceanskih džinova: »Bremenae, »Normandije«, »Lusitanije« i »Queen Maryea, koji se danas na oceanima bore za nacionalni prestiž. za plavu traku, sim-

© HAS

Novi trg prema raspisanom natječaju

Novi trg kako bi trebao da izgleda po predlogu g. arh. Grabrijana

Kralja Petra I. Govorio je o veličini trga i zauzeo stanovište prema dogradnji koju kane podići ispred Bogoslovije. Iza toga je analizirao i uspoređivao dvije ideje, koje su proizašle iz natjecaja za regulaciju trga.

Pokazao je put kako je došlo do nacrta za realizaciju, na podlozi koga je raspisan sada natječaj za kip na trgu. Prema tom projektu (sl. 1) veli, treba da dođe spomenik usred trga, pa da bi dali pozadinu tom spomeniku, podignuta je iza njega, neka vrsta »alleje triomphalis«, koja vodi na ulaz crkve. Kritikuje spomenik od bronca na zelenoj pozadini i ovu aleju, koja je bez orijentacije, t. j. bez pristupa. Osvrnuo se na dogradnju ispred Bogoslovije, koja crkvu maskira.

bol prvenstva u brzini. Poslije je govorio o tome šta je parobrod kao takmac jedrenjaku na tehničkom i privrednom planu učinio od obala primorskih, posebno od Boke-Kotorske i kakva je društvena pomjeranja napravio.

Milan Vemić, upravnik zavoda za meteorologiju govorio je o polarnoj svjetlosti. Pošto je iznio najstarija shvaćanja o toj rijetkoj pojavi od Aristotela do naših dana, dao je nekoliko pretpostavki, teza o njoj. Poslije je dao šemu sastava atmosfere po slojevima i rekao da se ni do danas nezna šta je uistinu polarna svjetlost.

Predavači su svoja izlaganja popratili sa crtežima. Posjeta vrlo dobra. Revija je uspjela.

Слика 79. Чланак у новинама посвећен Тргу Краља Петра у Сарајеву.

је поплочан, као и остали део трга, да тло целог трга добије јединствен изглед, и да се између дрвета може са трга у алеју и обратно слободно пролазити.“ Као узори изградње дела трга испред богословије прихваћени су планови Мате Бајлона и похваљене скице број 5 под лозинком *189534*, које су укључивале колонаде. Са западне стране трга планиране су просторје за раличите изложбе према нацртима архитекте Бајлона. За потребе изградње Трга, 1934. године јавља се иницијатива за рушење Царинарнице и Градске Железничке станице, на основу одлуке Градске општине донете 1925. године, но до рушења других објеката није дошло.[851] На тргу је требало да буде подигнут споменик Краљу Петру Карађорђевићу, који би био израз захвалности народа краљу за новостечену слободу. Подизања оваквог споменика значило је промоцију државне уметности, инструисане владавином краљевске породице Карађорђевић, чији култ је засењивао све друге меморијалне активности, посебно након проглашења диктатуре, а изразито након убиства Краља Александра у Марсеју 1934. године.[852]

Током 1940. године, у дневној штампи се наводи да модерне зграде све више потискују наслеђену архитектуру Сарајева, пре свега услед учесталих миграција становништва. У то време на месту где је некада била *Зелена башча*, како су Сарајлије називале овај део града, подигнута Гајертова зграда, врхунац сарајевске модерне.[853]

[851] Ivan Taubman, „Trg Oslobođenja u Sarajevu“, *Arhitektura urbanizam br.4* (1960), 29.
[852] Robert Donia J., *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo, 2006, 181.
[853] S.O, Moderne zgrade gone staru romantiku u stranu, u kuteve i predgrađa Sarajeva, *Jugoslovenska pošta* (19.7.1940), 5.

Архитектура Сарајева у периоду Дринске бановине представљала је резултат сложене интеракције између затеченог урбаног наслеђа и нових административних, политичких и друштвених захтева Краљевине Југославије. Као седиште бановинске управе, Сарајево је добило нове јавне објекте и репрезентативне садржаје који су одражавали институционалне потребе новог управног система, док су се у архитектонском обликовању града истовремено прожимали елементи традиционалне градитељске праксе и савремена модернистичка начела. Стога међуратна архитектура Сарајева представља значајан показатељ утицаја политичко– управних трансформација на просторну организацију и урбани развој Дринске бановине.

6.4.2 Архитектура ван административног центра Дринске бановине

Градитељска активност у другим градовима Дринске бановине није била толико распрострањена као у Сарајеву. У појединим градовима значајније су биле ратне репарације од подизања нових грађевина и ифраструктуре, па је тако на пример за Зворник значајно подизање данашњег Железног моста, названог Мост краља Александра Првог Карађорђевића на Дрини (Слика 80.), 1929. године, који је подигнут управо средствима издвојеним за обнову ратом уништених подручја. Мост је грађен четири године а радовима су руководили српски инжењер Мићић и руски инжењер Жилов. Међутим, мост је 1941. године срушен, да би поново био обновљен 1946. године. [854]

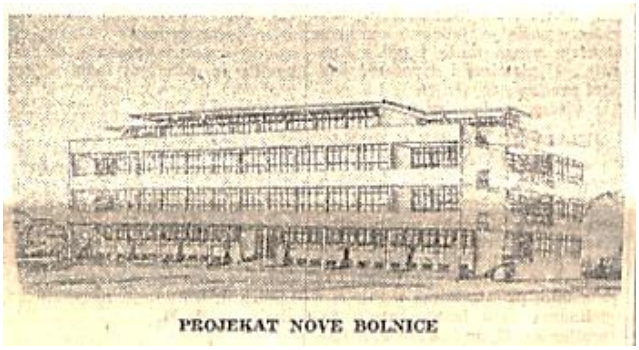

Слика 80. Мост краља Александра Првог Карађорђевића у Зворнику, у време изградње 1929. године.

У склопу Дринске бановине нашла се и Зеница, један од првих индустријских градова у Босни и Херцеговини. До 1938. године, Зеница је већ била типични индустријски град у чијој су се урбаној физиономији истицали фабрички димњаци, постројења и дуги нозови јефтиних радничких насеља, у којима су доминантне биле приземне бараке са малим становима. Још 1936. године, долази до улагања у индустријске погоне у граду, а нарочито у Железару која почиње са проширењем капацитета. То је изискивало и нову радну стагу, што је захтевало изградњу стамбених објеката за смештај радника. Тај посао је био поверен архитекти Јурају Најдхарту, којем је на тај начин омогућено експериментисање са новим визијама уређења стамбеног простора. Прво је пројектовао радничку кућу, стамбени објекат са шест станова намењен

[854] Mehmed Hudović, *Slike i bilješke iz prošlosti*, Sarajevo, 2000, 182.

неожењеним радницма. Пројекат је завршен 1938. године.[855] Радничка кућа је пројектована тако да сваки стан има потпуну слободу која је подразумевала засебан улаз и башту, при чему је њено подизање било у потпуности економично, што је било од круцијалног значаја за инвеститоре.[856] Три такве куће, које је Најдхарт назвао диванханама, су подигнуте у периоду од 1938. до 1940. године. Истовремено, Најдхарт је радио на пројектовањеу комплетног радничког насеља у Зеници према теоријским поставкама *Ћилимграда*, у ком су грађевине окружене зеленилом, са дечијим игралиштом у центру. Најдхартов пројекат радничког насеља представља један од најуспешнијих и урбанистички најуређенијих делова Зенице.[857] Фабрика а уједно и гесло *Југословенски челик* управо је настало у Зеници, где су се до 1941. године вршила проширења Железаре и Рудника. Том приликом долази до изградње радничког насеља у Подбрежју код Зенице, где је планирана изградња 46 зграда у модерном стилу, са по шест станова, а у оквиру насеља планирана је и изградња основне школе, друштвеног дома и стадиона, а тада је у плану била и идеја о подизању болнице за зеничке раднике (Слика 81.).[858]

PROJEKAT NOVE BOLNICE

Слика 81. Скица у новинама нове болнице у Зеници.

У Зеници архитекти Душан Смиљанић и Мухамед Кадић подижу Касину (Слика 82.) и Хотел Железаре 1936. године. Два дела зграде различитих велична одају утисак асиметрије, а функционалност се огледа у просторима различитих величина под истим кровом, који су одговарали својој намени. Једна од најзначајнијих специфичности објекта је кубистички третиран стаклени цилиндар степеништа.[859] Рашчлањеност грађевине подсећа на грађевине Градског купалишта у Брну чешког архитекте Бохуслава Фухса.[860] Овај објекат спада у запажена дела модерне архитектуре због композиционих и конструктивних новина у диспонирању просторних целина.[861] Идуће, 1937. године, Мате Бајлон је пројектовао Задружни дом у Зеници. [862]

[855] Mirza Džananović, "Kulturni turizam i zaštita arhitektonske baštine 20. stoljeća sa akcentom na modernu arhitekturu Zenice", *Saznanje 2* (2020), 214.
[856] Mirza Džananović, "Pogled u budućnost– Juraj Neidhart i vizija urbanističkog razvoja Zenice", *Saznanje: Zbornik radova 7. međunarodnog naučno– stručnog skupa Obrazovanje, jezik, kultura: tendencije i izazovi* (2018).
[857] Isto, 695.
[858] Anonim, Ostvarenje velikih zamisli „Jugoslovenskog čelika", Bratinske blagajne i „Nabavljačke zadruge" u Zenici, *Jugolsovenka pošta* (15.3.1941), 9.
[859] Živojin Vekić, Arhitekt Dušan Smiljanić, *Radio– Sarajevo 60 god XVI* (1988), 470.
[860] Предраг Милошевић В., *Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918– 1941*), Србиње, 1997,184.
[861] Živojin Vekić, Arhitekt Dušan Smiljanić, *Radio– Sarajevo 60 god XVI* (1988), 470.
[862] Tomislav Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata– nova tradicija*, Zagreb, 1989, 72.

Слика 82. Хотел Касина у Зеници, фотографија с краја двадесетог века.

Један од градитељски, занимљивих градова, у оквиру Дринске бановине, који се пре свега истицао османским градитељским наслеђем био је Травник. У овом месту је 1939. године покренута акција за подизање Ватрогасног дома (Слика 83.). Услед честе несташице новчаних средстава за подизање зграде, изградња је често пролонгирана, но до 1941. године, зграда је била под кровом. Зграда је подигнута у духу модернистичке архитектуре, кубичне форме, са истакнутим торњем квадратне основе.[863] Подизање ове зграде, значајно је допринело безбедности града, који је већином почивао на дрвеним објектима из османског периода.

Слика 83. Ватрогасни дом у Травнику, данашњи изглед.

Значајан индустријски град на простору Дринске бановине била је Тузла. Требало би напоменути да је већи део Тузланске области ушао у састав Дринске бановине, док је само мањи био део Врбаске бановине. У заједници са Мухамедом Кадићем, архитекта Душан Смиљанић, је пројектовао 1934. године, Берзу рада и Радничког азила у овом граду (Слика 84.). Објекат, иако малих димензија, представља чисту, кубистички третирану композицију, у духу савремене архитектонске мисли. [864]Ова грађевина је свечано отворена 1939. године, и имала је 30 кревета за преноћиште, мушка и женска купатила, и за то време најмодерније хигијенске услове.[865]

[863] Anonim, Vatrogasni dom u Travniku, *Sarajevski novi list* (2.8.1941), 6.
[864] Živojin Vekić, Arhitekt Dušan Smiljanić, *Radio– Sarajevo 60 god XVI* (1988), 466.
[865] Аноним, Отварање нове зграде Јавне берзе рада у Тузли, *Правда* (20.4.1939).

Отварање нове зграде Јавне берзе рада у Тузли

Тузла, 19 април

У Тузли је извршено отварање нове зграде Јавне берзе рада. Овој скромној свечаности присуствовали су: у име министра социјалне политике г. др. Марију Крмпотић, начелник; г. др. Драго Божичковић, као претседник берзе рада, и г. Владета Бијбија, шеф Јавне берзе рада у Сарајеву.

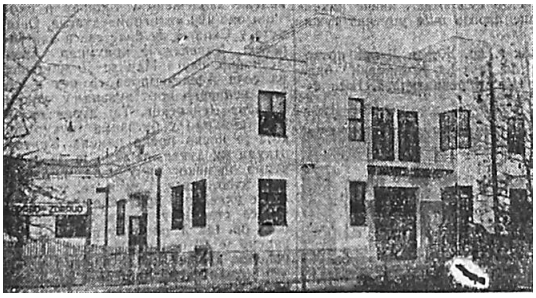
Г. др. Божичковић, као претседник отворио је ову свечаност, изневши кратак историјат рада Јавне берзе рада. Затим је замолио претседника овдашњег надзорног одбора г. Имширагића да зграду прими и да се о њој стара.

Узео је реч г. др. Крмпотић, који је извинио министра социјалне политике што није могао доћи на ову свечаност. После тога прочитао је г. Билбија поздравни телеграм послан министру социјалне политике.

Зграда тузланске берзе рада је врло лепа и модерна грађевина. Има 30 кревета за преноћишта, мушко и женско одељење, мушка и женска купатила и целокупан комфор са најмодернијим хигијенским условима. Стајала је 700.000 динара.

Слика 84. Чланак у новинама посвећен згради Јавне берзе рада у Тузли.

Као и другим градовима у Краљевини Југославији, и у Тузли је постојало Соколско друштво још од 1906. године, те је и пре уједињења поседовало сопствени дом који је девастиран у Првом светском рату. По завршетку рата друштво је било смештено у аустријској штали за коње, затим у кући Православне цркве и у Гимназији. Иницијатива за изградњу новог соколског дома је покренута 1927. године.[866] Пројекат је израдио Иван Мукахирн 1929. године, спољне радове је извео Штраус, а унутрашње Нико и Бошко Митровић. Фасадну пластику израдио Фрањо Ледер.[867] Камен темељац је положен тек 6. септембра 1931. године. Соколски дом (Слика 85.) је био завршен до краја 1933. године, иако је свечано отворен на рођендан краља Александра, 17. децембра 1932. године, пошто је било решено да дом носи његово име.[868] Соколски дом у Тузли је спадао међу прве модернистичке домове у Краљевини. Симетричну сведену фасаду оживљавао је ритам увучених и истурених кубичних форми наглашавајући уједно и улаз. Забележено је да се на овом соколском дому раван кров први пут користио као тераса за сунчање.[869]

Слика 85. Соколски дом у Тузли, 1934. године.

[866] Путник Владана, *Архитектура соколских домова СХС и Краљевине Југославије*, Београд, 2015, 135.
[867] Х.В.Д, „Пред освећење соколског дома у Тузли“, *Правда* (3.12.1932), 6.
[868] *Исто*, 136; Аноним,Отворење Соколског дома у Тузли, *Политика* (20. 12. 1932), 7– 9; М.Ар., „Потпуно је довршен соколски дом у Тузли“, *Правда* (25.1.1934), 9.
[869] Владана Путник, *Архитектура соколских домова СХС и Краљевине Југославије*, Београд, 2015, 136.

На босанском простору Дринске бановине, требало би споменути и соколану подигнуту 1932. године према пројекту архитекте Момира Коруновића у Травнику, где је са Коруновићем на изради планова сарађивао и архитекта Петар Зрнић.[870] Соколски дом у Бијељини је такође подигао архитекта Коруновић 1929. године, у националном стилу.[871]

Током 1940. године, Дирекција за исхрану је донела одлуку да у целој држави подигне већи број силоса за смештај пшенице. За Дринску бановину, предвиђено је да се подигне 8 спремишта, и то у Високом, где је изградња већ била у повоју захваљујући сарајевском грађевинском предузетнику Лоренцу Ајхбергеру, потом у Зеници, Вишеграду и Рогатици, док се изградња осталих силоса изводила сукцесивно.[872]

Поред градова који и данас припадају Босни и Херцеговине, у циљу превазилажења националних и етничких разлика, у састав Дринске бановине ушли су и градови са већински српским становништвом, који се данас налазе на територији Републике Србије. Један од таквих градова је и Шабац, чије поједине улице и данас представљају својеврстан музеј архитектуре. После Првог светског рата, Шабац, у оквиру проширене државе и промењених економских услова, није изменио свој градитељски карактер. У то време подигнуте су многе јавне грађевине, а нови регулациони план завршен је 1930. године. [873] Зграда Занатског дома (данас Народног позоришта) (Слика 86.), саграђена је 1934. године, према плану Ђорђа Радосављевића[874] као угаоно здање, добровољним прилозима шабачких занатлија. Њен аутентичан изглед сачуван је у спратном делу. Изнад угаоног фронта, има балустарду са алегоријским фигурама заната, које је у пуној пластици израдио шабачки сликар Стеван Чалић.

Пред освећење камена-темељца Занатског дома у Шапцу

Пројект Занатског дома у Шапцу

ШАБАЦ, 14 октобра. — (Ђ. Ст. изв. „Правде"). — Још 1910 године, када је у Шапцу основан Окружни савез занатлија, поникла је идеја подизања Занатског дома, који би служио као дом свих занатских установа у Шапцу и Подрињу. Ова идеја се кроз пуних двадесет година одржавала, док се прошле године донела дефинитивна одлука свих занатских установа у Шапцу да се приступи подизању дома на имању савеза које се налази на углу улица Карађорђеве и Владимира Јовановића, у центру града.

Усвојен је пројекат који је израдио г. Ђорђе Радосављевић и пре кратког времена почело је грађење ове велике зграде.

Одбор за подизање Дома решио је да се у недељу, 15 октобра, после службе Божје изврши свечано освећење камена-темељца.

На освећењу говориће претседник Занатске коморе г. Милан Стојановић.

Слика 86. Чланак у новинама посвећен Занатском дому у Шапцу, 1933. године.

[870] Владана Путник, *Архитектура соколских домова СХС и Краљевине Југославије*, Београд, 2015, 134.
[871] Александар Кадијевић, *Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века*), Београд, 2007, 283.
[872] Anonim, Podizanje žitnih silosa u Drinskoj banovini, *Jugoslovenska pošta* (7.9.1940), 5.
[873] Биљана Грчић, „Туристичка валоризација архитектонског културног наслеђа Шапца,"*Гласник српског географског друштва свеска LXXXIX, бр.1* (2009), 68.
[874] Аноним, Пред освећење камена темељца Занатског дома у Шапцу, *Правда,* (16.10.1933);

Као и у другим местима Краљевине Југославије, и у Шапцу је подигнута зграда Соколског дома грађена у периоду од 1931. до 1934. године, по пројекту инжењера Анте Гашпарца[875]у стилу модерне. (Слика 87.).[876]Изабрана је парцела на углу улица Тиршов венац (данас Косте Абрашевића) и Милоша Обилића. Изградња дома је започета 30. јула 1930. године и већ наредне године обустављена услед недостатка средстава, па се са радовима наставило тек 1933.[877] године. Соколски дом у Шапцу је свечано отворен и освећен 3. јуна 1934. године. [878]Ова монументална грађевина представља висок домет соколске архитектуре међуратног периода. Прилагођен функционалним захтевима времена, овај репрезентативни објекат, са пространим фискултурним салама као доминантним мотивима у ентеријеру, представља претечу савремених спортско–рекреативних центара.[879]

Слика 87. Зграда соколског дома у Шапцу, данашњи изглед.

Зграда хотела *Зелени венац* (Слика 88.), на углу Карађорђеве и Улице Цара Душана у Шапцу, саграђена је 1935. године као двоспратно угаоно здање. Хотел је назван "Зелени венац", по истоименој кафани, која се налазила на том месту. Реч је о једном од најзначајнијих објеката у националном стилу са упадљивим фолклорним обележјима, који је пројектовао архитекта Милан Минић. Има зелену фасаду на којој се истичу лучни завршеци прозора и балконских ниша, а на угловима зграде доминирају балкони са удвојеним декоративним стубовима једноставне обраде.[880] По стилу би се могао упоредити за упрошћеном архитектуром соколских домова архитекте Момира Коруновића, која се огледа у декоративности примарних архитектонских маса.[881]

[875] Ђ.Станимировић, Славље Подрињa после четврт века делатности шабачки соколи су добили свој дом, *Правда* (2.6.1934), 3; Ј.Р.,Зидање соколског дома у Шапцу, *Политика* (2.10.1930), 5;
[876] Биљана Грчић, „Туристичка валоризација архитектонског културног наслеђа Шапца“, *Гласник српског географског друштва свеска LXXXIX, бр.1* (2009), 72.
[877] Владана Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца у Краљевини Југославији*, докторска дисертација Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, 113.
[878] *Исто*,114.
[879] *Исто.*
[880] Више о архитекти Милану Минићу и стилској опредељености кад је реч о овој грађевини видети у: Александар Кадијевић, Срђан Марковић, *“Милан Минић: архитекта и сликар*, Пријепоље, 2003.
[881] Александар Кадијевић, *Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века),* Београд, 2007, 288.

Слика 88. Зграда хотела *Зелени венац*, данашњи изглед.

Потребно је споменути и филијалу Народне банке изведне на углу Карађорђеве и Масарикове улице (Слика 89.).[882] Зграду је у духу модерног класицизма подигао 1938. године архитекта Богдан Несторовић. Подигнута је у непосредној близини цркве, а због присуства заобљеног затвореног угла без отвора, наилазила је на негодовање градске јавности. Главни портал зграде је постављен асиметрично, што доприноси утиску монументалности који је у Несторовићевом опусу често присутан. Заобљени угао доприноси експресивности грађевине, чему додатно доприноси декоративни натпис. [883]

Слика 89. Народна банка у Шапцу, данашњи изглед.

Исте године кад и банка, подигнута је и зграда Тржнице у Шапцу, потом је пуштена у рад хемијска индустрија *Зорка а.д*[884], а 1939. године подигнут је Хируршки блок бановинске болнице.[885] Занимљив архитектонски склоп чини и зграда Окружног начелства у Богатићу, подигнута у периоду од 1929. до 1934. године (Слика 90.). Централни део ове зграде је постављен на углу две улице, при чему има кружну основу са ватрогасном кулом на врху. Ово монументално здање изведено је у духу међуратног академизма, но, по појединим елементима она надилази

[882] Аноним, Српски Верден се опоравља, *Политика* (21.11.1937).
[883] Kadijević Aleksandar, Bogdan Nestorović: arhitekta Narodne banke Jugoslavije, u: *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941* (2021),111.
[884] Аноним, Наша највећа хемиска индустрија „Зорка“ а.д. данас свечано пушта урад своја новоподигнута велика фабричка постројења у Шапцу, *Време* (8.11.1938), 7.
[885] Биљана Грчић, „Туристичка валоризација архитектонског културног наслеђа Шапца“, *Гласник српског географског друштва свеска LXXXIX, бр.1* (2009), 68.

строге европске оквире и имплементира елементе експресивног, националног стила, по ком се прославио архитекта Момир Коруновић. Овај утицај се јасно препознаје у разиграној, заобљеној угаоној форми објекта и динамичној пластици око лучних прозора. Спајањем академске стабилности и скулптуралне форме, палата је добила аутентичан српски карактер и постала визуелни симбол Мачве.[886]

Слика 90. Зграда Окружног начелства у Богатићу, данашњи изглед.

У оквиру Дринске бановине нашао се и град Ваљево. Једна од првих грађевина подигнутих након административне поделе земље на бановине у Ваљеву, била је зграда Официрског дома (Слика 91.), започета 1926. а завршена 1930. године према пројекту Вељка Милошевића из Београда. Извођач зграде је био инжењер Андрија Кулаков, а мајстор извођач Палир Филип Штајнмец.[887] Зграда је подигнута као угловница са звонастом куполом која надвисује ваљкасти угаони део зграде. Основна стилска идеја кад је реч о овој грађевини јесте академизам на бази ренесансе и барока, а у време кад је подигнута, сматрана је најлепшом зградом у Ваљеву.[888]

Слика 91. Зграда Официрског дома у Ваљеву, данашњи изглед.

[886] Љиљана Грчић, „Туристичка валоризација архитектонског културног наслеђа Шапца,“ *Гласник српског географског друштва LXXXIX– Бр. 1* (2009), 71.
[887] Аноним, Јуче је на свечан начин извршено освећење темеља Официрског дома у Ваљеву, *Време* (19.8.1929), 6.
[888] А.,Свечано отварање официрског дома у Ваљеву, *Политика* (13.10.1930), 8.

Иако банке нису често биле подизане у Дринској бановини, потребно је споменути зграду Хипотекарне банке у Ваљеву (Слика 92.), један од урбаних топонима овог града. Зграда агенције Државне хипотекарне банке је освећена 1939. године, а завршена 1940. године, у улици Вука Караџића бр.2. На годину њене изградње, поред извора, указује и натпис на рељефима у ентеријеру.[889] Пројектант је био руски емигрант архитекта Василије фон Баумгартен. Зграда је пројектована као слободно стојећи објекат, на локацији од изузетног значаја за урбани идентитет Ваљева. Налази се у самом центру града, на месту некадашње куће најзнаменитије породице у Ваљеву, Ненадовић.[890] По замисли архитекте Баумгартена, зграду чине сутерен, приземље, један спрат и таван са два стана за настојнике. Зграда Хипотекарне банке у стилу Ар Декоа, дала је наговештај привредног и економског процвата у овај провинцијски центар. Кубична форма објекта одваја га на првом месту од академизма, уносећи ефекат модерности, који појачавају плошност фасада и широке равне неорнаментисане површине. На овом неорменталном кубусу равно сечених линија истичу се у својој обради две улично оријентисане фасаде. На њима су изведене декоративне композиције у камену, постављене на глаткој површини од светле теранове, која имитара камен пешчар. С обзиром на различите димензије фасада и немогућност постизања симетрије као главног ефекта хармоније тражени баланс је постигнут понављањем мотива. Главни мотив представљају удвојени пиластри без канелура, који носе истакнути степенасти архитрав. Они стварају оквир у који су постављени фигурални рељефи са персонификацијама које се односе на функцију објекта, а једна скулптура је понела и потпис вајара Владимира Загородњука. Над једним од рељефа је чак био постављен натпис са текстом, исписаним словима Мирослављевог јеванђеља, који је уклоњен после Другог светског рата.[891]

Слика 92. Хипотекарна банка у Ваљеву.

Крајем 1929. године, подигнута је и освећена зграда основне школе на Косанчићевом венцу у Ваљеву.[892]Камен темељац за ову грађевину постављен је у априлу 1929. године. Пројекат је израдио општински инжењер Милорад Бабић, а извођач радова је био Никола Матић кога је

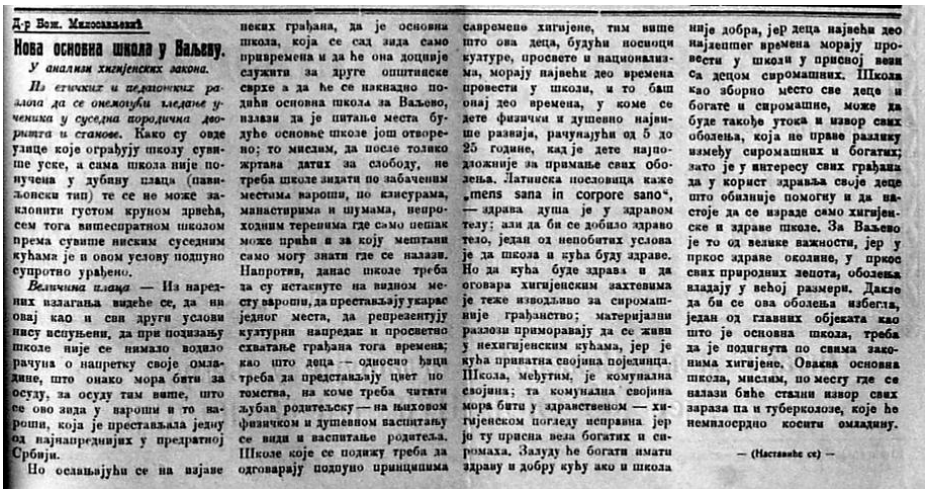
[889]О подизању филијале говори и молба коју су представници ове банке упутили главном инспектору дирекције у Београду 4.8.1938. Надзор над подизањем зграде вршио је архитекта Велимир Јанковић.(Више о томе у: Милан Просен, „Зграда државне хипотекарне банке у Ваљеву: непознато дело архитекте Василија фон Баумгартена“ , *Зборник Музеја примењене уметности 6* (2010), 81.).

[890] Зоран Јоксимовић, Један покушај заштите културно историјских споменика Ваљева, *Гласник 19* (1984), 177.

[891] Милан Просен, „Зграда државне хипотекарне банке у Ваљеву: непознато дело архитекте Василија фон Баумгартена“ , *Зборник Музеја примењене уметности 6* (2010), 81– 89.

[892] Аноним, Освећење нове школске зграде у Ваљеву, *Глас Ваљева* (3.11.1929), 3.

заступао инжењер Душан Матић.[893] У листу *Глас Ваљева*, у време подизања школе изашао је чланак Др.Боже Милосављевића (Слика 93.), који је сматрао да се школа не подиже на погодном месту кад је реч о хигијенским условима, јер је збијена између уских улица а није повучена у дубину плаца па стога није било могуће да се заклони дрвећем. Уз то, школа је својом спратношћу била много виша од суседних кућа, што је стварало несклад у амбијенталној целини.[894] Одговори на ову критику су уследили од стране члана школског одбора Милорада Бабића, у наредним бројевима овог листа, где се наводи да је величина плаца и више него довољна и да се на првом месту водило рачуна о хигијенским условима приликом пројектовања.[895]

Д-р Бож. Милосављевић

Нова основна школа у Ваљеву.

У анализи хигијенских закона.

Из етичких и педагошких разлога да се онемогући гледање ученика у суседна породична дворишта и станове. Како су овде улице које ограђују школу сувише уске, а сама школа није повучена у дубину плаца (павиљонски тип) те се не може заклонити густом крупном дрвећа, сем тога вишеспратном школом према сувише ниским суседним кућама је и овом услову подпуно супротно урађено.

Величина плаца — Из наредних излагања видеће се, да ни овај као и сви други услови нису испуњени, да при подизању школе није се нимало водило рачуна о напретку своје омладине, што онако мора бити за осуду, за осуду тим више, што се ово зида у вароши и то вароши, која је представљала једну од најнапреднијих у предратној Србији.

Но осврћући се на изјаве неких грађана, да је основна школа, која се сад зида само привремена и да ће она доцније служити за друге општинске сврхе а да ће се накнадно подићи основна школа за Ваљево, изјави да је питање места будуће основне школе још отворено; то мислим, да после толико жртава датих за слободу, не треба школе зидати по забаченим местима вароши, по кисурама, манастирима и шумама, непроходним теренима где само пешак може прићи а за коју мештани само могу знати где се налази. Напротив, данас школе треба да су истакнуте на видном месту вароши, да представљају украс једног места, да репрезентују културни напредак и просветно схватање грађана тога времена; као што деца — односно ђаци треба да представљају цвет по томства, на коме треба читати љубав родитељску — на њиховом физичком и душевном васпитању се види и васпитање родитеља. Школе које се подижу треба да одговарају подпуно принципима савремене хигијене, тим више што ова деца, будући носиоци културе, просвете и национализма, морају највећи део времена провести у школи, и то баш онај део времена, у коме се дете физички и душевно највише развија, рачунајући од 5 до 25 године, кад је дете најподложније за примање свих обољења. Латинска пословица каже „mens sana in corpore sano", — здрава душа је у здравом телу; али да би се добило здраво тело, један од непобитних услова је да школа и кућа буду здраве. Но да кућа буде здрава и да одговара хигијенским захтевима је теже изводљиво за сиромашније грађанство; материјални разлози приморавају да се живи у нехигијенским кућама, јер је кућа приватна својина појединца. Школа, међутим, је комунална својина; та комунална својина мора бити у здравственом — хигијенском погледу неправна јер ју ту присна веза богатих и сиромаха. Залуду ће богати имати здраву и добру кућу ако и школа није добра, јер деца највећи део најлепшег времена морају провести у школи у присној вези са децом сиромашних. Школа као зборно место све деце и богате и сиромашне, може да буде такође утока и извор свих оболења, која не праве разлику између сиромашних и богатих; зато је у интересу свих грађана да у корист здравља своје деце што обилније помогну и да настоје да се изради само хигијенске и здраве школе. За Ваљево је то од велике важности, јер у пркос свих природних лепота, оболења владају у већој размери. Дакле да би се ова оболења избегла, један од главних објеката ако што је основна школа, треба да је подигнута по свима законима хигијене. Оваква основна школа, мислим, по месту где се налази биће стални извор свих зараза па и туберколозе, које ће немилосрдно косити омладину.

— (Наставиће се) —

Слика 93. Чланак „Нова школа у Ваљеву" др. Боже Милосављевића у листу *Глас Ваљева.*

По увођењу диктатуре, 1929. године, родила се идеја о подизању Дома културе у Ваљеву. Иницијативу за подизање овог Дома преузео је Месни Одбор Црвеног крста, који је на предлог Момчила Митровића, представника *Друштва за улепшавање Ваљева* и околине, одлучио да се изабере Акциони Одбор за подизање ове грађевине, који су чинили Перса Савић, Дара Ж. Ивковић, Влада Поповић, Војин Машић, Милорад Бабић, Паја Миросављевић и Недељко Савић. Овај Одбор је на својој првој конференцији навео пропозиције будуће зграде где је наведено да зграда треба да садржи просторије за канцеларије појединих удружења, учионице, вежбаонице, салу за скупове, једну мању салу за седнице, трпезарију, споредна одељења и резервне просторије.[896] Исте године, захваљујући *Друштву за улепшавање Ваљева*, и околине, родила се идеја и за подизање Дечијег лечилишта у Ваљеву, за које је пројекат израдио општински архитекта Г.М.Бабић, у виду павиљона, скромних размера и конструкције.[897] Међутим ове иницијативе су у моменту када су настале представљале утопију, а своју реализацију у одређеној мери су добиле након Другог светског рата.

У Ваљеву су до почетка Другог светског рата подигнуте и нове зграде бановинске болнице и амбуланте. Подигнуте 1939. године, њихова изградња је већим делом финансиране од стране Општине, а мањим делом од стране државе. Земљиште на којем су изграђене нове зграде болнице, поклонила је Општина на XVIII седници градског већа, одржаној 12. новембра 1935. године. [898]

---

[893] Аноним, Освећење камена темељца за другу основну школу у Ваљеву, *Време* (16.4.1929), 8.
[894] Др. Бож. Милосављевић, „Нова основна школа у Ваљеву," *Глас Ваљева* (30.6.1929), 3.
[895] Милорад Бабић, „Нова основна школа у Ваљеву," *Глас Ваљева* (1.9.1929), 3.
[896] Аноним, За дом културе у Ваљеву, *Глас Ваљева* (16.6.1929), 2.
[897] Аноним, Дечије летње лечилиште у Ваљеву, *Глас Ваљева* (11.8.1929), 1.
[898] Небојша Максимовић, „Здравствене и социјалне прилике у Ваљевском крају у оквиру Дринске бановине 1929–1941. године", *Гласник историјског архива Ваљева* (2015), 75– 90.

Иако су главни радови били довршени 1939. године, зграда није била спремна за усељење. Болница је усељена тек након Другог светског рата.[899]

Кад је реч о Ужицу, које је такође ушло у оквире Дринске бановине, требало би нагласити да је овај град обележио значајан део опуса архитекте Миладина Прљевића. У периоду од 1932. до 1938. године можемо да пратимо различите декоративне концепте које је Прљевић користио, углавном остварене у домену орнаменталног декоративизма, испољених углавном на стамбеним зградама.[900] Ипак, у периоду између два рата, једна од најзначајнијих грађевина подигнутих у Ужицу био је Комплекс Народне банке Краљевине Југославије (Слика 94.), изграђен 1941. године према пројекту архитекте Богдана Несторовића.

Слика 94. Зграда Народне банке у Ужицу архитекте Несторовића.

Ова зграда је саграђена у улици Димитрија Туцовића бр. 18. Комплекс се састоји од два троетажна објекта одвојена малим тргом и призменим тунелима. Комплекс стилски представља конгломерат академизма, фолклоризма и модернизма. У овој згради се наговештава стил који ће се испољити на грађевинама подигнутим у духу соцреализма. Конструкција објекта је масивна са комбинацијом опеке и армираног бетона. [901] Пратећи тренд, и у Ужицу је подигнут Соколски дом (Слика 95.) који је пројектовао архитекта Момир Коруновић 1931. године. Ово Коруновићево дело је представљало трансмисију тенденција које је Коруновић представио у престоници у својим најзначајнијим делима. Експресионистички приступ декоративним формама, у комбинацији са тежњама националног стила, ставља овај објекат у домен градитељског Ар Декоа.[902]

[899] Владимир Кривошејев, „Први наменски грађени болнички објекти у Ваљеву," *Српски архив за целокупно лекарство 146 (1–2)* (2017), 106.
[900] Милан Просен, *Ар деко у српској архитектури,* докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, 557.
[901] Aleksandar Kadijević, „Bogdan Nestorović: arhitekta Narodne banke Jugoslavije", *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941* (2021), 113.
[902] Милан Просен, *Ар деко у српској архитектури,* докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, 558; Више о томе у: Mare Janakova, „Sokolski dom u Užicu: Istorija i arhitektura", *Novopazarski zbornik 27* (2003), 216– 219.

Слика 95. Соколски дом у Ужицу архитекте Коруновића.

Дринска бановина је обухватала и град Лозницу, у којој је једна од најзначајнијих грађевина Дом културе–*Вуков дом* (Слика 96.). Зграда је подгинута 1937. године према пројекту архитекте Фрање Урбана, склоног употреби снажних геометријских бордура.[903] Зграда подигнута у част Вука Стефановића Караџића, у то време носила је значајан национални печат. Подизање овог дома су финансирале многе установе и становници Лознице.[904] Дом је свечано отворен на 150–годишицу од рођења Вука Стефановића Караџића.[905] Грађевина је карактеристична по декоративно обрађеној уличној фасади, са репрезентативним степеништем испред. Улична фасада је уоквирена снажно акцентованим степенастим пиластрима. Целокупни корпус грађевине са истанчаним осећајем за декорацију фасаде, сврстава ову грађевину у Ар Деко остварења архитекте Фрање Урбана. [906]

Слика 96. Вуков дом у Лозници, данашњи изглед.

[903] Милан Просен, *Ар деко у српској архитектури*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, 553.
[904] Аноним, Позната београдска фирма гарантује зајам од двеста хиљада динара за завршавање Вукова дому културе у Лозници, *Правда* (5.11.1937); Аноним, „Време“ отвара упис прилога за довршење Вуковог дома у Лозници, *Време* (15.8.1937), 4.
[905] Аноним, Данас је врло свечано освећен Дом културе Вука Караџића у Лозници, *Правда* (9.11.1937).
[906] Милан Просен, *Ар деко у српској архитектури*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, 553.

У Лозници је 1931. године подигнут и соколски дом према пројекту архитекте Момира Коруновића. Соколски дом у Лозници (Слика 97.) спада међу соколане скромнијих димензија. Коруновић је на овом објекту употребио двокрилне прозоре уместо до тада често коришћених бифора, улаз је сведено обрађен што је чинило да целокупан објекат делује модерније него што је било карактеристично за Коруновића. Поред главног постојала су и три споредна улаза, а у објекту су се такође налазиле канцеларије, свлачионице и библиотека.[907]

Слика 97. Соколски дом у Лозници архитекте Коруновића.

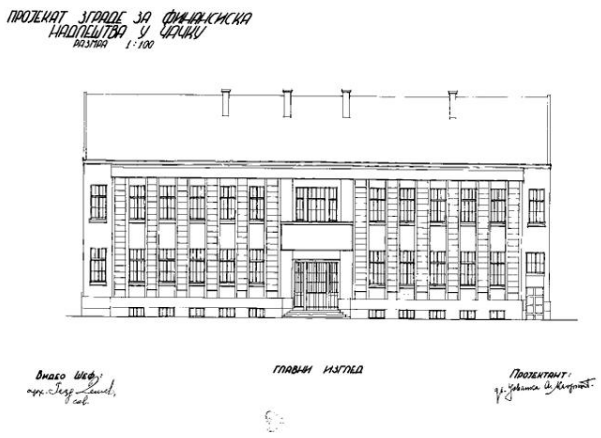
Град који је такође ушао у састав Дринске бановине, а данас се налази на територији Републике Србије је Чачак. Велики проблем у Чачку представљала је постојећа основна школа која није била у могућности да прими већи број деце, па је стога друга школа изграђена 1937. године, а седам година пре тога, 1930. године подигнут је и Учитељски дом за смештај наставника и ђака који су похађали школу у Чачку.[908] Учитељски дом (Слика 98.) у Учитељској улици у Чачку је пројектовао архитекта Мирко Младеновић у духу међуратног академизма, са високим приземљем и спратом. Предузимач је било Славко Манестар.[909]

Слика 98. Учитељски дом у Чачку, данашњи изглед.

[907] Владана Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца у Краљевини Југославији,* докторска дисертација Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, 99; Александар Кадијевић, *Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века*), Београд, 2007, 283.
[908] Војин Малетковић, „Чачак у време диктатуре краља Александра Карађорђевића 1929 – 1934. године (2. део)“, *ЗРНМ XLV*, Чачак, 2016, 50.
[909] Катарина Грујовић Брковић, Марија Алексић Чеврљаковић, *Поглед кроз наслеђе*, Краљево, 2016, 95.

За чачанску зграду финансијског надлештва (Слика 99.), пројекат је израдила Јованка Бончић Катеринић. [910] Није познато да ли је овај пројекат икада реализован, нити кад је наручен. На месту шефа одсека који одобрава пројекат потписан је архитект Јездимир Денић.[911] Имајући у виду да је чачански Одсек за катастар деловао самостално још од 1935. године, као и да је Министарство финансија 1939. године наложило изградњу зграда начелства широм Бановина, извесно је да је након ове уредбе покренута и израда пројекта за обједињену зграду Финансијских надлештава у Чачку. Ову претпоставку хронолошки потврђује и период настанка пројектне документације, који се везује за око 1941. годину.[912]

Слика 99. Пројекат зграде финансијског надлештва у Чачку архитектице Катеринић.

Једна од истакнутијих грађевина, по свом модерном стилу, у то време, била је и зграда Поште (Слика 100.). Зграда се налази у центру града, на углу улица Степе Степановића и Господар Јованове, а подигнута је по пројекту архитеката Јована Ранковића и Бранка Петричића 1938. године [913]Ова зграда симетричне основе, наглашене кубичне форме и закривљене фасаде, била је веома смело архитектонско решење у време кад је подигнута. [914]

[910] Снежана Тошева, *Градитељство у служби државе – делатност и остварења Архитектонског одељења Министарства грађевина у српској архитектури 1918–1941,* Београд, 2019, 201.
[911] Ђурђија Боровњак, „Пројекат за зграду финансијских надлештава у Чачку," *Зборник народног музеја у Чачку бр. 37* (2007), 204.
[912] Исто, 205.
[913] Марија Дрљевић, „Архитектура два значајна јавна здања Чачка с краја четврте деценије XX века– Пошта и Железничка станица", *Зборник народног Музеја Чачак XXXV* (2005), 14.
[914] Снежана Тошева, *Градитељство у служби државе – делатност и остварења Архитектонског одељења Министарства грађевина у српској архитектури 1918–1941,* Београд, 2019, 233; АУ, фонд 62, Министарство грађевина КЈ, Збирка планова, бр. 346.

Слика 100. Зграда поште у Чачку, 1939. године пројектантског тима Ранковић– Петричић.

Дневна штампа у време освећења темеља чачанске поште истиче да је узор за ову грађевину поштанска зграда у Милану.[915]Друго значајно архитектонско остварење у Чачку је Железничка станица. Она се налази у индустријском делу града, у Железничкој колонији бр. 1, а настала је по пројекту инжењерског тима Министарства саобраћаја, који је радио на изградњи пруге Краљево – Чачак – Ваљево – Бања Лука. Зграда железничке станице је подигнута 1940. године.[916]

Познато је да је Краљ Александар Карађорђевић, имао већи број својих резиденција у Краљевини Југославији, које су често биле подизане на местима са повољним климатско географским факторима. Једина његова резиденција на простору Босне и Херцеговине, у оквиру Дринске бановине, био је ловачки Двор у Хан Пијеску (Слика 101.). Ова зграда је подигнута 1921. године, за потребе Краља Александра. Као што је био упознат са лековитошћу Нишке Бање, исто тако је био упознат и са атмосферским и климатским потенцијалима Хан Пијеска, на основу налаза аустроугарских стручњака, по којима је ово простор са највише озона. [917] На Хан Пијесак је долазила српска војска за време офанзиве у Босни 1914. године, а почетак изградње планиран је у септембру 1920. године. [918] Већ у новембру 1920. године Управа двора оверила је пројекат заведен у Сарајеву под бројем *Н 4322/14* по којем у Хан Пијеску треба да започне изградња Двора који ће носити назив *Ловачки дом*. Земаљска влада Босне и Херцеговине је Краљу на овом простору саградила велелепан ловачки дворац. Након три године рада двор са свим зградама је завршен.[919] Управник ловачког двора био је инжењер, Немац Фицингер који је израдио план за изградњу, заједно са неколико чиновника грађевинске дирекције. Према Александру Игњатовићу, ову грађевину у *босанском слогу* је наручио Милан Сршкић од сарајевског градитеља Милоша Миладиновића, који је вероватно био један од сарадника на изради пројекта.[920] Цела краљева одаја је била у дрвету са босанском орнаментиком. Зидови су били обложени резаним храстовим ораховим и јасеновим дрветом, таваница је такође била изведена у истом дрвету, а врата су имала тешке челичне окове. У углу је био смештен велики камин од црног мермера, са вратанцима од бронзе, са оријенталним шарама. Камин се завршавао малом куполом од камена са изрезбареним

[915] В., У недељу се у Чачку освећују темељи поштанске зграде, *Правда* (22.10.1938),5.
[916] Марија Дрљевић, „Архитектура два значајна јавна здања Чачка с краја четврте деценије XX века– Пошта и Железничка станица“, *Зборник народног Музеја Чачак XXXV* (2005), 96.
[917] Јово Крсмановић ет ал., *Хан Пијесак: простор – вријеме – људи*, Београд, 2011, 44– 46.
[918] Аноним, Ловачки замак, *Политика* (25.9.1920), 3.
[919] Управа двора је од Грађевинске дирекције Сарајево 23. октобра 1924. године под бројем 10622 добила документ и констатовала довршење државних зграда у Хан Пијеску које ће служити за краљеве потребе (Јово Крсмановић ет ал., *Хан Пијесак: простор – вријеме – људи*, Београд, 2011, 45).
[920] Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904– 1941,* Beograd, 2007, 378– 379.

двоглавим орловима и Краљевим иницијалима. Биле су постављене и велике каљеве пећи у босанском стилу. Лустери су висили на јеленским роговима. До диванхане у приземљу била је трпезарија са црвеном тапетом са зимским пејзажем П. Шаина. С друге стране диванхане била је Краљева канцеларија. На горњем спрату, прекопута галерије, био је апартман за Краља и Краљицу. Поред дворца била је бела вила за Престолонаследника, прекопута је била вила за госте, а иза дворца, вила за свиту од дрвета. Кухиња, штала, гаража и касарна за гарду су биле од дрвета. Дворац је такође поседовао и водовод и електрику. Да би сачувао успомену на време кад је на овом месту био штаб шумадијске дивизије 2. позива, Краљ је наредио да се сачувају ровови који су овде били ископани за битку са Аустро– Угарском војском. [921] Овакве врсте грађевина требало је да репрезентују југословенску идеју која негује локалне различитости. Оно што је од значаја за овај рад, је поправка целокупне зграде, која се вршила 1930. године, што потврђује документ који је начелник Техничког бановинског одељења у Сарајеву упутио: ”Управи Двора ЊКВ Александра Карађорђевића у Хан Пијеску, надзорнику господину Драгутину Јилеку. ” где се наводи да је израђен технички елаборат за оправку свих кровова у износу предрачуна од 252.000 динара. Дворац у Хан Пијеску је изгорео у пожару 2005. године а овај простор данас представља Национални споменик Босне и Херцеговине.[922]

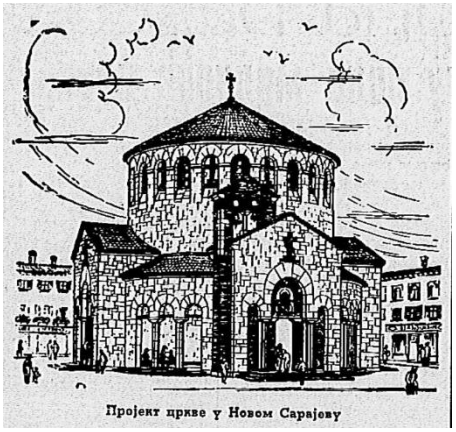

Слика 101. Краљев двор у Хан– Пијеску.

[921] С. Краков, У Краљевом ловачком дворцу Хан Пијесак, *Време* (25.4.1925), 4.
[922] Јово Крсмановић ет ал., *Хан Пијесак: простор – вријеме – људи*, Београд, 2011,48.

6.4.3 Сакрална архитектура и меморијална скулптура у Дринској бановини

Кад је реч о сакралним објектима у Дринској бановини потребно је споменути Српску православну цркву св. Преображења (Слика 102.) у улици Војводе Путника у Сарајеву пројектанта Александра Дерока, подигнуту 1939. године, потом Завјетно хрватско светиште блаженог Николе Тавлића и фрањевачка теологија у Загребачкој улици у Сарајеву Фрање Лавренчића, подигнуто 1939. године,[923] као и сефардски храм у улици Бранилаца Сарајева архитекте Рудолфа Лубинског подигнут 1930. године.[924]

Слика 102. Српска православна црква св. Преображења у Сарајеву архитекте Дерока.

Српска православна црква св. Преображења у Сарајеву, једно је од најважнијих сакралних објеката архитекте Александра Дерока. Пројекат ове грађевине првобитно је замишљен за богомољу у Сплиту, о чему ће бити речи у даљем раду. Зграда је освећена у августу 1938. године у присуству високих државних и црквених званичника.[925] Изграђена је од белог станца камена са порушене аустријске фортице Драгуљац.[926] Храм је у основи ротонда, што је било веома ретко у овом периоду, кад је реч о изградњи богомоља, а занимљиво је и што није засвођен калотом, него кружним кровом покривеним ћерамидом.

Цркву у Ужичкој Пожеги посвећену Светом Константину и Јелени, подигнута је по пројекту архитекте Андросова у периоду од 1929. до 1930. године, са у виду триконхоса са споља истакнутом тространом апсидом, и са пространим наосом изнад ког се издиже кришкасто неовизнатијско кубе.[927] У периоду између 1938. и 1941. године, према пројекту Ивана Рика и Андреја Папкова, подигнута је Спомен–црква са костурницом у Лазаревцу. [928] Поред подизања нових, обнављале су се и старе богомоље. Тако су током 1930. године, прикупљани прилози за оправку Грачаничке цркве у Ваљеву, посвећене Светом Архангелу Михаилу, а која вероватно потиче из 12. века.[929]

У циљу одржавања идеологије интегралног југословенства, у бановинама је изградња

[923] Donia Robert J., *Sarajevo: biografija grada,* Sarajevo, 2006, 191.
[924] *Isto*, 190.
[925] Аноним, Освећењу темеља православне цркве присуствовао је министар г.др. Спахо, *Време* (8.8. 1938), 8.
[926] Аноним, Њ.СВ. Патријарх Др. Гаврило осветио је цркву у Новом Сарајеву,*Време* (9.9.1940),5.
[927] Александар Кадијевић, *Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века*), Београд, 2007, 259.
[928] Aleksandar Kadijević, „Neraskidive spone: srpski arhitekti i vojska (XIX– XXI vek),“ *Zbornik radova Akademije umetnosti br. 11* (2023), 75
[929] Аноним, Црква Грачаничка у срезу ваљевском, *Глас Ваљева* (14.10.1930), 3– 4

споменика који указују на херојску прошлост била учестала појава. На педесетогодишњицу рада фабрике дувана у Сарајеву, 1930. године, у пространом дворишту фабрике, откривен је споменик Краљу Александру у виду бисте коју је израдила вајарка Деспић. Споменик је подигнут у централном делу парка.[930]

У Сарајеву је Градско веће је 1940. године изгласало одлуку о подизању скулптуре краља Петра I на Тргу ослобођења, који је тад још био у изградњи, и тек је заслугом градоначелника Мухамеда Златара, 1941. године, раскрчен простор за подизање споменика на тргу.[931] Веће је за пројекат одвојило 1.285.000 динара, готово шест процената годишњег буџета града, на истој седници на којој су већници тешком муком покушали да издвоје средства за поделу хране у најсиромашнијем граду Југославије, Сарајеву. Исте године, споменик Краљу Петру Ослободиоцу, израђен је у Загребу према замисли скулптора Фрање Кршинића. Из Загреба је достављен растављен, и скулптор је требало да га састави на Тргу Краља Петра, при чему је требало да буде откривен 6. 9. 1941. године, на дан пунолетства Краља Петра Другог, но услед избијања Другог светског рата, до ове манифестације није дошло.[932] Споменик Краљу Александру у дворишту главне поште у Сарајеву је 1935. године израдио вајар Ристо Стијовић, у виду бронзане бисте на високом постаменту.[933]

Године 1937. подигнут је споменик Краљу Петру I Карађорђевићу у Бијељини, по нацртима великог поборника југословенства, вајара Рудолфа Владеца из Загреба. Краљ је приказан на пропетом коњу попут Светога Георгија који убија аждају. [934] Стојећа фигура Краља Александра, рад Сретена Стојановића, подигнута је у Тузли 1935. године (Слика 103.), а у Високом је 1937. године освећен споменик краљу Александру, рад Лојзе Долинара.

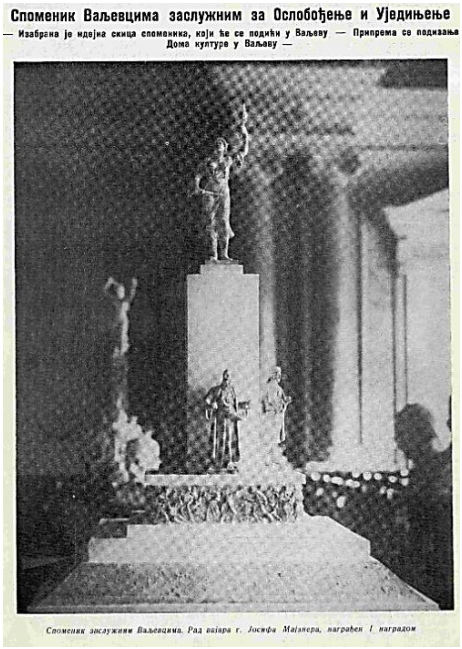

Слика 103. Споменик Краљу Александру I Карађорђевићу у Тузли.

[930] Аноним, Педесетогодишњица фабрике дувана у Сарајеву, *Политика* (3.8.1930), 4.
[931] Више о споменику Краљу Петру Првом у Сарајеву у: Sonja Dujmović, "Urbana kultura i kolektivno pamćenje– spomenik Kralju Petru Oslobodiocu u Sarajevu", *Tokovi istorije 1* (2020), 117.
[932] Anonim, Spomenik Blaženopočivšem Kraqu Petru Oslobodiocu biće Alem kamen u mozaiku istorijskih spomenika i građevina Sarajeva, *Jugoslovenska pošta* (24.10.1940), 4.
[933] Више о радовима Ристе Стијовића у: Katarina Ambrozić, Jasna Jovanov, *Risto Stijović*, Beograd, 2006.
[934] Игор Борозан П., „Политичка иконографија и скулптура у служби меморисања народног краља: Споменик краљу Петру I Карађорђевићу у Бијељини". *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 45 (2017), 249.

У Шапцу је подигнут споменик палим ратницима у Ословодилачким ратовима, 1930. године, према пројекту вајара Франа Менегела Динчића.[935] Исте годие на Убу су започети радови на подизању споменика палим ратницима од 1912. до 1918. године, према идеји вајара Владете Пиперског, који је замислио споменик висине 8 m кога окружује парк, а чија је централна фигура војник на јонском стубу који надвисује постамент степеништа.[936]

У духу истицања херојске прошлости нашег народа, подигнут је и споменик ослободиоцима у Ваљеву (Слика 104.). Наиме, 1934. године основан је Одбор за подизање споменика у част ослободиоца од 1804. до 1918. године. За председника је изабран професор Пера Марковић из Београда. [937] Реч је о споменику Алекси Ненадовићу и Илији Бирчанину, Војводи Живојину Мишићу и осталим Ваљевцима који су се борили за ослобођење Ваљева. Поред Одбора који је предводио Пера Марковић, радио је и Акциони одбор у Београду под председништвом Војина Ђуричића, чији је циљ био реализација овог споменика, а уједно и подизање Дома културе у Ваљеву. Оцењивачки одбор у саставу Војина Ђуричића, Симе Пандуровића, Симе Роксандића, Душана Николајевића и Момчила Милошевића, донели су одлуку, да између 17 пристиглих радова између којих су били и радови Петра Палавичинија и Вељка Станојевића, Илије Коларевића, Владислава Загорудњака, и Владете Пиперског, одаберe рад Јосифа Мајанера у виду призме са истакнутим фигурама хероја, са рељефом на постаменту, изнад кога се налази симболична фигура Србије, док је на врху призме женска фигура са мачем и буктињом.[938] У селу Штрпци 1940. године подигнут је споменик у виду спомен костурнице високе 14 m, посвећена палим борцима, са мермерном плочом са урезаним речима: „Краљу Ослободиоцу Петру Великом.“[939]

Споменик Ваљевцима заслужним за Ослобођење и Уједињење
— Изабрана је идејна скица споменика, који ће се подићи у Ваљеву — Припрема се подизање Дома културе у Ваљеву —
Споменик заслужним Ваљевцима. Рад вајара г. Јосифа Мајанера, награђен I наградом

Слика 104. Чланак у новинама посвећен Споменику Ваљевцима заслужним за Ослобођење и уједињење, 1940. године.

[935] Аноним, Споменик палим ратницим у Шапцу, *Илустровано време* (20.9.1930), 784.
[936] Аноним, Подизање споменика палим ратницима на Убу, *Глас Ваљева* (2.11.1930), 2.
[937] Аноним, Ваљево ће подићи споменик ратницима палим за ослобођење 1804– 1918, *Ваљевски глас* (21.2.1937),2.
[938] Аноним, Споменик Ваљевцима заслужним за Ослобођење и Уједињење, *Општинске новине* (1.3.1940), 250.
[939] Anonim, Svečano otkriće spomenika palim herojima na Drini, *Jugoslovenska pošta* (23.9.1940),6.

6.5 ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРЕ МОРАВСКЕ БАНОВИНЕ

Оснивањем Моравске бановине, Ниш као њено средиште све више добија на значају. Присутан је повећан економски развој, већи политички значај, али долази и до изградње великог броја јавних, индустријских и стамбених објеката. Манир класицистичког обликовања и фолклорне архитектуре имао је примат приликом европеизације српске архитектуре, док је, посебно од 1930. године, па све до Другог светског рата, модерна заузела прво место у архитектонском обликовању, и управо тај период се сматра златним периодом развоја Ниша.[940] У том погледу, међуратни период у Нишу, кад је реч о архитектури, може да се подели на две етапе. Прву до 1930. у којој се гради у духу фолклорне и еклектичне архитектуре и други од 1930 па до почетка Другог светског рата, када се објекти пројектују и граде претежно у духу Модерне.[941]

Оснивањем Удружења инжењера и техничара за Ниш и Моравску бановину 1932. године, са председником Стојаном Симићем на челу, долази до процвата градитељске праксе у Нишу, како у професионалном, тако и у естетском погледу.[942]С друге стране, целокупна документација везана за рад Техничког одељења Моравске бановине (Табела 15.) је уништена током Другог светског рата, и стога немамо потпун увид у грађевински корпус Моравске бановине.[943]

Ипак на основу публикације *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932., евидентно је да је Техничко одељење Моравске бановине, 1932. године, кад је реч о буџету, имало највеће расходе у односу на остала одељења, који су износили 31.512.710, 00 динара.[944] Кад је реч о уштеди новца, највише је трпело поље школства и то посебно у Вардарској и Моравској бановини, што је подразумевало и сегмент изградње школа.[945] Архитектонски планови о изградњи типских школа у Моравској бановини готово да нису постојали, јер је подизање нових зграда углавном зависило од добровољног рада мештана.[946]

Техничко одељење Моравске бановине 1931/32. године		
Одељење	Срезови	Шеф одељења
Зајечар	Бољевачки, Заглавски, Зајечарски и Тимочки	И. Николић
Крушевац	Жички, Жупски, Копаонички, Расински и Трстенички	Стеван Младеновић
Куршумлија	Вучитрнски, Дренички, Косанички, Лапски, Прокупачки	Христофор Стануловић
Неготин	Брзопаланачки, Кључки, Крајински, Неготински и Поречки.	Миладин Ковачевић
Ниш	Алексиначки, Бањски, Добрички, Моравски, Нишки и Сврљишки	Драгољуб Милићевић
Параћин	Белички, Деспотовачки, Левачки, Параћински, Ражањски, Ресавски, Раванички и Темнићки	Сима Стамболић

940 Александар Кековић, *Стамбена архитектура Ниша у покрету Модерна између два светска рата*, докторска дисертација, Грађевинско– архитектонски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2008, 5.
941 Александар Кековић, Чемерикић Зоран, *Модерна Ниша 1920– 1941*, Ниш, 2006, 237.
942 Исто, 25.
943 На основу сазнања из Историјског архива у Нишу.
944 Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 328.
945 Иван Брборић, „Школство у Моравској бановини“, *Лесковачки зборник LI* (2011), 166.
946 Исто.

Петровац	Голубачки, Звишки, Млавски и Хомољски	Милан Божић
Пирот	Белопаланачки, Нишавски, Лужнички и Царибродски	Едуард Мајер

Табела 15. Технички одељци при среским начелствима Техничког одељења Дунавске бановине (Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 333.).

Кад је реч о руководству Техничког одељења Моравске бановине 1936. године начелник је био Стеван Симић, технички виши саветници Живојин Живковић, Фрања Балка, а технички саветници Миладин Ковачевић, Сима Стамболић, Боривоје Костић, Василије Поповић, Никола Стевановић, Богдан Кнежевићм Илија Николић, Драгутин Розман, Милутин Антић.[947]

6.5.1 Архитектура административног центра Моравске бановине – Ниш

Значајан печат развоју Ниша, а самим тим и архитектонског стваралаштва, даје и утицајан нишки политичар тога доба, најпре као градоначелник Ниша, потом као министар, а на крају као председник краљевске владе, Драгиша Цветковић. Он је имао посебан осећај за политику и политичку реалност, али исто тако и слуха за савремене токове у архитектури. То је доказао ангажовањем архитеката модерног правца на свим капиталним објектима у Нишу, што је за последицу имало да се и други инвеститори угледају на представнике власти и граде сопствене објекте по пројектима архитеката који су са мање или више успеха и доследности следили дух модерне.[948] У то време граде се најзначајније јавне грађевине у Нишу. Најзначајнији протагонисти уплива модерне архитектуре у изградњу Ниша били су руски архитекти емигранти, на челу са архитектом Александром Медведевим. [949] Поред њега значајни руски архитекти који су деловали на овом простору били су Григорије Самојлов и Всеволод Татаринов.[950] Значајан допринос у Моравској бановини оставио је и српски архитекта немачког порекла Павле Лилер, за кога се често сматрало да је припадник руске емиграције, но новија истраживања показују да овај податак није тачан.[951] Велико поверење у изградњи Ниша указано је угледним београдским архитектима попут Александра Секулића, Бранислава Којића,[952] Родољуба Павловића, Миодрага Настасијевића, Михајла Радовановића, али и запаженом архитекти из Ниша Марку Бојићу.[953]

Требало би нагласити и занимљиву чињеницу да је у периоду од 1929 до 1938. године, инвестирање у јавне грађевине било знатно веће од индустријских инвестиција.[954] Од укупних инвестиција уложених у подизање јавних зграда у 1938–ој години, после Управе града Београда, најзначајније су инвестиције у Моравску и Врбаску бановину. Градње извршене у Моравској бановини махом су изведене о трошку бановине, а мање о трошку Државе и Министарства

[947] Marina Olenjina, Dušan Nikolajević S., „Spisak činovnika Tehničkih odeljaka pri sreskim načelstvima“, *Javan rad– ilustrovani mesečni časopis za tehniku, književnost, umetnost i društveni život, god.2, br. 1– 3* (1936), 44.

[948] Александар Кековић, Чемерикић Зоран, *Модерна Ниша 1920– 1941*, Ниш, 2006, 26.

[949] Исто, 25.

[950] Исто, 26.

[951] Миловановић Никола Т., „Павле Лилер заборављени архитекта међуратног Ниша и Нишке Бање“, *Флогистон 32* (2024), 264.

[952] Александар Кековић, Чемерикић Зоран, *Модерна Ниша 1920– 1941*, Ниш, 2006, 26.

[953] Исто, 27.

[954] Stevan Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918– 1938*, Beograd, 1941, 183.

грађевина.[955] У то време начелник Техничког одељења Банске управе био је Симић Стефан, а шеф за архитектонске и електромашинске послове Живадин Красојевић.[956] Поред архитектонских остварења, значај подухват је био и регулација улица у граду.

Први регулациони план Ниша израдио је аустријски архитекта Франц Винтер 1878. године под називом *Пројекат за регулацију вароши Ниша,* а данас је познат под називом *Винтеров план*. Овим планом је постављена савремена урбанистичка основа за развој града, а битан је јер је највећи део овог плана спроведен у дело.[957] Први урбанистички планови најсличнији данашњим израђени су 1931. године, на бази катастарског премера спроведеног тих година.[958] Године 1932. донет је *Грађевински закон Краљевине Југославије*, што је иницирало да нишка општина формира *Грађевински одбор* који ће утврдити градску област, поделити град на насеља и покренути иницијативу за израду новог регулационог плана. Две године касније, 1934. године израђен је *Програм за израду регулационог плана града Ниша*, а 1935. расписан је конкурс за његову израду.[959]На конкурс за регулациони план Ниша стигло је осам пројеката. Изабрани жири чинили су професор Техничког факултета у Београду архитекта Бранко Таназевић, Едо Шен, заменик председника општине Драгутин Петковић, директор Хигијенског завода др. Ђорђе Гуелмино, архитекта Павле Лилер и инжењр Рад. Прва награда од 40.000 динара није ником додељена. Другу награду од 30.000 динара добио је архитекта Михајло Радовановић, доцент београдског универзитета. Награда од 20.000 динара додељена је архитекти Богољубу Петровићу из Београда, док су радови под шифром *Р880* и *8* откупљени за по 5000 динара. Остала три рада обештећена су са по 3500 динара ради покрића учињених трошкова од стране конкурената.[960] Један од њих је и рад под шифром *24680* који је захваљујући својим основним поставкама у виду распореда градских зона и функција, озбиљном и реалном односу према актуелним материјалним вредностима града затим поштовању затечених ситуација, покушају стварања у наслеђеним просторима нових мотива испред свог времена. [961] Овом пројекту чији је мото био црвени круг са плавом хоризонталном линијом постаје основа на којој Радовановић ради Генерални регулациони план града, где се посебно водило рачуна о истицању градских паркова.[962]Тек 1936. године завршена је израда Предлога за нови Генерални регулациони план Ниша. Врло вероватно је његова аутор био Радовановић, где се полако настоји да се нова стамбена зона градског поља усагласи са некадашњим војним комплексом, северно од тврђаве.[963] Регулациони план града аутора архитекте Михаила Радовановића (Слика 105.), је одобрен од стране Министарства грађевина 1939. године.[964] Новина у овом плану била је перспектива ширења града на десну обалу Нишаве. Интересантан је податак да је план предвиђао да ће Ниш до 1970. године нарасти на 140.000 становника, што се показало као веома добра претпоставка.[965]

---

[955] *Isto,* 186.
[956] Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 341.
[957] Видети: Јелена Димић, *Инжењер Франц Винтер и Србија као копча Европе и истока,* Врњачка бања, 2013.
[958] Mihailo Medvedev, „Podsećanje na značajne momente urbanog razvoja Niša povodom 20– te godišnjice urbanističke delatnosti u Nišu“, *Urbanizam Beograda 57* (1980), 39– 40.
[959] Михаило Медведев, *Урбана традиција Ниша у планским приказима*, Ниш, 2019, 11.
[960] Аноним, Резултат конкурса за скицу регулационог плана града Ниша, Београдске општинске новине, часопис за комунално– социјални, привредни и културни живот,бр. 11 и 12 (1935), 776.
[961] Vladimir Macura, *Urbano planiranje u Srbiji 19.i 20. veka,* Beograd, 1983, 100.
[962] *Isto*, 101.
[963] *Isto*, 103.
[964] Mihailo Medvedev, „Podsećanje na značajne momente urbanog razvoja Niša povodom 20– te godišnjice urbanističke delatnosti u Nišu“, *Urbanizam Beograda 57* (1980), 39– 40.
[965] Михаило Медведев, *Урбана традиција Ниша у планским приказима*, Ниш, 2019, 11.

Слика 105. Скица Регулационог плана Ниша Михаила Радовановића.

Од великог значаја за Ниш и целу Моравску бановину, било је отварање већег броја здравствених установа. Један од најзначајнијих и највећих здравствених објеката Ниша, некада на периферији, био је Хируршки павиљон (Слика 106.), истакнут репер градске панораме. У моменту кад је подигнут, 1936. године, био је највећи и најмодернији објекат ове врсте у Јужној Србији. [966] Аутор овог пројекта био је архитекта Гојко Тодић, који је на овај начин изразио своју тежњу ка једноставном, а опет функционалном обликовању.[967] Предвиђено је да зграда има 100 нових места за смештај болесника, две операционе сале, одељења за рентген, цистоскопију, амбуланте и остале потребне лабораторије и одељења. Кредит за ову зграду износио је 6 милиона динара, и отворен је у Државној хипотекарној банци. Аутор је зграду замислио као светлу модерну грађе, са колонадом улазног трема која носи терасу са једноставном оградом, и са аркадном кровном терасом, једноставне симетричне фасаде без наглашених хоризонтала и вертикала, где су једини акценти на два велика јарбола за заставе. [968]

У НИШУ СЕ ПОДИЖЕ МОДЕРНА ЗГРАДА ЗА ХИРУРШКО ОДЕЉЕЊЕ

ПРОЈЕКТ НОВЕ ЗГРАДЕ ДРЖАВНЕ БОЛНИЦЕ У НИШУ

Ниш, 29 августа

После многих покушаја, најзад ће бити задовољена једна велика потреба Ниша. Оних дана одржана је иницијација, а кроз неколико дана почеће да се и зида зграда Хируршког одељења Државне болнице у Нишу.

Потреба за овом зградом осећала се већ дуже времена, јер болница у Нишу не располаже ни са 200 кревета, а болесника има много више. У новој згради, међутим, добиће се још око 100 постеља, две операционе сале, одељења за рентген, цистоскопију, амбуланте и све остале потребне лабораторије и одељења. Зграда ће бити готова већ идуће лета.

Пројектант болнице је архитекта г. Тодић. Он је зграду замислио као изванредно светлу, модерну и укусну грађевину, тако да ће она бити једна од најмодернијих у нашој земљи.

Кредит од 6 милиона динара отворен је за зидање код Државне хипотекарне банке.

Слика 106. Чланак у новинама посвећен Хируршком одељењу у Нишу, 1936. године.

966 Александар Кековић, Зоран Чемерикић, *Модерна Ниша 1920– 1941*, Ниш, 2006, 203.

967 Тошева Снежана, *Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата*, докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд 2012, 206.

968 Аноним, У Нишу се подиже модерна зграда за Хируршко одељење, *Политика* (30.8.1936), 18.

Једна од институција која заузима водеће место у историји српског превентивног здравства био је Пастеров завод, и уз њега Хигијенски завод Клиничког центра Ниш (Слика 107.), подигнут непосредно уз стару приземну зграду за потребе проширења капацитета Завода. Зграда је урбанистички невешто постављена, са главним улазом у виду заобљеног тракта, иза источног крила старе зграде, при чему је објекат недовољно видљив са прилазне саобраћајнице.[969] Ову зграду је у духу модерне архитектуре пројектовао архитекта Павловић 1938. године. [970]

Слика 107. Зграда Хигијенског завода, данас Института за јавно здравље–данашњи изглед.

Порастом броја радне снаге, јавила се и потреба за повећањем здравствене и социјалне безбедности радника. Средишњи уред за осигурање радника је приступио подизању нове зграде Окружног уреда за осигурање радника у Нишу (Слика 108.), а први корак је био расписивање лицитације за грађевинске радове 1935. године. [971] Зграда је завршена 1936. године, а радови су износили преко 5 милиона динара.[972] Зграда представља добар пример модерне функционалне архитектуре, како у екстеријеру, тако и у ентеријеру.[973] Године 1938. године, освећен је и камен темељац радничког санаторијума који је подигао Средишњи уред за осигурање радника, и који је носио назив *Кнеза Намесника Павла*.[974]

[969]Александар Кековић, Зоран Чемерикић, *Модерна Ниша 1920– 1941*, Ниш, 2006, 208.
[970] Исто, 235.
[971] Аноним, Изградња зграде за Окружни уред за осигурање радника у Нишу, *Политика* (1.6.1935),15.
[972] Аноним, Зграда Окружног уреда, *Политика* (20.1.1935), 10.
[973] Аноним, Завршена је зграда Окружног уреда у Нишу, *Политика* (30.11.1936), 9.
[974] Аноним, У недељу биће освећен камен темељац радничког санаториума који се подиже код Ниша, *Политика* (11.1938),16.

Завршена је зграда Окружног уреда у Нишу

Ниш, 29 новембра

Коначно је завршена зграда Окружног уреда за осигурање радника у Нишу. У њој су сада сконцентрисана сва уредска одељења. Иако фасада нове зграде својом једноставношћу не чини неки нарочити утисак, унутрашњим уређењем зграде и подешењем појединих одељења за потребе уредских установа решено је питање рада административних и социјално здравствених одељења.

Слика 108. Чланак у Политици посвећен завршетку зграде Окружног уреда за осигурање радника у Нишу.

Под окриљем Министарства социјалне политике и јавног здравља, Драгиша Цветковић је 1936. године, почео је да инвестира у развој институције Берзе рада, при чему је ангажовао архитекту Александра Медведева[975] да пројектује зграде у Нишу, Крушевцу и Бајиној Башти. Разлог ове инвестиције лежао је у чињеници насељавања све већег броја људи са села у градове у потрази за послом, при чему су углавном усмеравани на послове у индустрији и занатству.[976] За подизање Берзе рада (Слика 109.) Нишка општина је откупила стару школу од Јеврејске црквене општине за 350.000 динара, па је плац уступила Централној берзи рада за подизање ове палате која је износила преко два милиона динара.[977] Изградња је планирана за јесен 1936. године.[978]

Године 1937. објављена је лицитација за завршне радове фарбања, моловања и застакљивања као и гвожђарске радове на подизању нове зграде Дома берзе рада у Нишу, која се завршава на углу Масариковог кеја и Балканске улице.[979] Предрачун за гвожђарске радове за Берзу рада у Нишу износили су 67300,60 динара.[980] Године 1938. Берза рада у Нишу је расписала лицитацију и за извршење грубих радова на подизање нове зграде Берзе рада у Крушевцу. Предрачунска сума је износила 404105,04 дин.[981] Зидање и намештај коштали су 3.500.000 динара. Општина је дала плац а средства за зидање доделила је Средишња управа за посредовање зграда. Зграда Берзе рада састојала се из сутерена, приземља и два спрата. У доњем делу су биле канцеларије управе подружнице и пријемне дворане а на спрату коначиште са свим споредним просторијама за пријем радника и радница. У наставку исте зграде у засебном крилу је амбуланта и саставне институције градског санитета.. По завршеном обреду освећења инжењер Барбијери поздравио је делегате и изложио историјат подизања зграде Берзе рада у Нишу.[982] У згради

[975] Aleksandar Kadijević, „Djelatnost ruskih arhitekata emigranata u Hrvatskoj i Jugoslaviji (1920– 1980)“, *Prostor 26, 2(56)*, 2018, 315.

[976] Anđela Dukić M., „Overview of the Russian emigrant's architecture of public buildings in Niš and the surrounding area (1918−1941)“, *Зборник Матице Српске за ликовне уметности 50* (2022), 335.

[977] Аноним, За који дан почеће радови на подизању Берзе рада у Нишу, *Политика* (19.9.1936),11.

[978] Аноним, Вести из земље, *Дан* (10.9.1936), 4.

[979] Аноним, Лицитација, *Политка* (1.6.1937), 27.

[980] Аноним, Лицитација, *Политика* (19.6.1937),22

[981] Аноним, Лицитација, *Политика*, (22.9.1938), 27.

[982] Аноним, На свечан начин јуче је у Нишу освећена нова зграда Берзе рада, *Политика* (17.11.1938),10.

доминирају дугачки ходници[983], а безорнаменталне фасаде са ниском прозора, које се сучељавају на углу двеју улица, где се налази и централни улаз у зграду, истичу динамику пуног и празног простора, што згради даје експресионистички карактер. Једина декорација на фасади се налази на улазном делу у виду полукружног фриза са мотивима мушких и женских фигура.[984]

Слика 109. Зграда Берзе рада у Нишу, 1937. године.

У Нишу је 1930. године подигнута једна од највећих фабрика дувана у Европи, и прва те врсте у Србији (Слика 110.). Основана је од стране *Лендер* банке из Беча 1885. године. Доношењем закона о монополу, производња, прерада и продаја дувана, постали су државна делатност. Комплекс од неколико зграда је подигнут на великом земљишту у близини Железничке станице. У средишту фабричког круга подигнута је главна зграда која се састојала из сутерена, приземља и три спрата. Уз главну зграду су била два магацина са сутереном и три спрата.[985] Централна зграда је зидана од армираног бетона, и представља један од првих модерних индустријских објеката у Нишу. Фабрика је пуштена у рад 15.9.1930. године.[986] Ову зграду је у маниру монументалне академске архитектуре, највероватније пројектовао архитекта Ђорђе Мијовић. [987]

[983] Ana Radovanac Živanov, "Arhitektura za radništvo: ustanove u međuratnoj Srbiji", *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918– 1941,* Beograd (2021), 100.

[984] Аноним, Правда, У Нишу су подигнуте нове лепе зграде за Берзу рада и радничку кухињу, *Правда* (26.12.1937).

[985] М, Нова фабрика дувана у Нишу, *Политика* (14.1.1930), 6.

[986] Љуба Марковић, *Ведуте старог Ниша*, Ниш, 2004,19.

[987] Горан Половина Д., *Архитектура класицизма у Србији XIX и XX века*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2012, 227.

Нова фабрика дувана у Нишу

— Освећење њено извршиће се 15ов. м., а у исти мах биће откривен споменик Њ. В. Краљу —

Слика 110. Чланак у *Политици* од 12.9.1930. године посвећен новој фабрици дувана у Нишу.

Како је Ниш постао административни центар Моравске бановине, јавила се потреба за већим бројем административних и финансијских зграда, као и зграда за смештај чиновника. Па је тако 1932. године, за потребе филијале београдске Хипотекарне банке у Нишу (Слика 111.), подигнута зграда на углу улица Орловића Павла и Вождове.[988] Ауторство и време изградње је погрешно атрибуирано у појединим изворима, па је тако према подацима архитекте Данице Јанић изнетим у *Енциклопедији Ниша*, ова зграда подигнута 1934. године у духу модернизма према пројекту београдског архитекте Александра Ђорђевића.[989] Но, у документацији која се чува у Архиву Југославије, се наводи: „…смештајне прилике Филијала све до подизања сопствене зграде биле су за свих првих осам година више него очајне. Зграде, које су узимане под закуп за смештај Филијалових канцеларија, поред своје спољашње неугодности, нису одговарале потребама Филијала ни својим унутрашњим распоредом, ни својим недовољним и неподесним просторијама. За све то време подносиле су се велике тешкоће како у раду тако и у смештају књига, архиве, докумената и осталог. Услед овога а доцније и услед наглог развијања и повећања послова и чиновништва, зидање сопствене зграде било је врло хитна ствар. Али како са откупом потребног земљишта није ишло брзо, већ напротив врло споро, то је зидање отпочело тек 15. маја 1930 а завршено око 15.04.1932. Тако да се Филијал могао да се усели у своју сопствену зграду 15.04.1932.“[990] Што побија тврдњу да је зграда подигнута 1934. године. Кад је реч о аутору, у чланку Милана Просена у часопису *Наслеђе* из 2014. године, и ова погрешна атрибуција је исправљена, па се наводи да је аутор зграде Хипотекарне банке у Нишу, ипак, архитекта Државне хипотекарне банке Војин Петровић, који је осмислио, и решења за зграде Хипотекарне банке у Сарајеву с Миланом Злоковићем, те зграду Братинске благајне у Београду.[991] Зграда Хипотекарне банке у Нишу, представља еклектички спој академизма и Ар Декоа, где је примарна стилска усклађеност традиционалних и модерних форми нарушена постављањем класичне скулптуре на углу, што сведеном прочељу даје доминантно традиционалистички печат.[992]

У предратној Пантелејској улици на број 32, данашњој улици Ратка Павловића, 1935. године, подигнута је *Нишка кредитна банка* по пројекту београдског архитекте Александра

[988] Љуба Марковић, *Ведуте старог Ниша*, Ниш, 2004, 3.
[989] *Енциклопедија Ниша*, Ниш, 1995, 5.
[990] Историјат Главног филијала Државне хипотекарне банке. АЈ–125–1–2, К.бр. 14625.
[991] Милан Просен, „Палата привилеговане аграрне банке у Београду,“ *Наслеђе 15*, 2014, 66.
[992] Милан Просен, *Ар Деко у српској архитектури*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београд, Београд, 411.

Камара. Реч је о објекту пословно стамбене намене са развијеном уличном фасадом и централно постављеним улазом, који је интерполиран између две постојеће зграде.[993] Такође, бановинска задруга за пољопривредни кредит у Нишу, подигла је свој дом у Светосавској улици на броју 7 а.[994]

Слика 111. Зграда Хипотекарне банке у Нишу, 1931. године.

За смештај чиновника Моравске бановине, подигнута је зграда у улици Стефана Првовенчаног број 2, 1938. године, према пројекту Всеволода Александровича Татаринова[995], управника Техничког одељења Банске управе.[996]

Кад је реч о просветним приликама, потребно је издвојити поједине објекте који се истичу својим значајем. Поред потребе за образовањем ученика, 1923. године јавила се потреба за усавршавањем учитеља, па је покренута акција за подизање Учитељског дома (Слика 112.), који је био предвиђен за становање деце чланова Учитељског удружења Ниша и околине за време школовања. Фонд је створен позајмицом сваког члана Удружења у циљу издавања лектире за децу. За првог и највећег добротвора *Учитељског дома* сматрана је Општина Нишка, која је дала земљиште за подизање зграде. [997] Објекат Учитељског дома подигнут је 1933. године, на углу улица Краља Стефана Првовенчаног и Ћирила, а пројектовали су га архитекта руског порекла Јулијан Дјупон и архитекта Бора Симовић у духу академизма. Најизраженији део зграде представља њен угао на коме се налази осмоугаона кула, надвишена звонастом куполом, балкон са балустрадом и главни улаз. У приземљу зграде смештени су локали. Дом ученика је био опремљен свечаном салом, собама за учитеље, учионицама, библиотеком, школским музејом и биоскопом.[998] Изградња Дома је почела 1930. године, али је због недостатка средстава брзо прекинута. Изградња је коштала 700.000 динара обезбеђених од стране Удружења среза нишког, Бановинске секције и од кредита Хипотекарне банке. Освећење Учитељског дома било је одржано 15. јануара 1933. године у присуству бана Моравске бановине Милана Николића[999]

---

[993] Александар Кековић, Зоран Чемерикић, *Модерна Ниша 1920– 1941*, Ниш, 2006, 122.

[994] Аноним, Освећење Дома и скупштине бановинске задруге за пољопривредни кредит у Нишу, *Политика* (26.9.1935),12.

[995] Aleksandar Kadijević, „Djelatnost ruskih arhitekata emigranata u Hrvatskoj i Jugoslaviji (1920– 1980)“, *Prostor 26, 2(56)*, 2018, 315.

[996] Александар Кековић, Чемерикић Зоран, *Модерна Ниша 1920– 1941*, Ниш, 2006, 170.

[997] Натали Величковић, „Удружење учитеља града Ниша–историјат и развој“, *Пешчаник 3* (2005), 158.

[998] Александар Кадијевић„Рад архитеката Јулијана Дјупона и Всеволода Татаринова у југоисточној Србији“, *Лесковаки зборник XXXVIII,* (1998), 140.

[999] Аноним, Нишке новине,Освећење учитељског дома, *Нишке новине* (22.01.1933), 3.

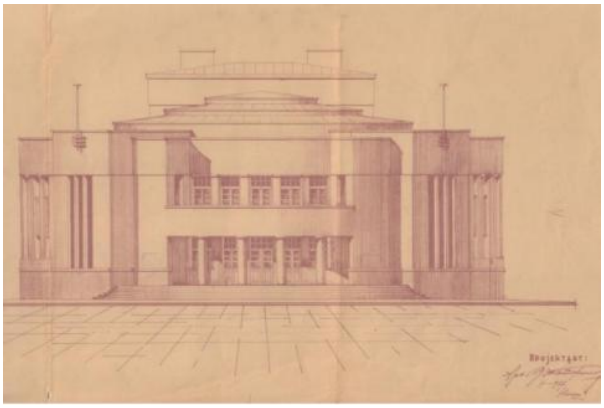
Слика 112. Зграда Учитељског дома у Нишу, данашњи изглед.

Године 1937. освећена је зграда новоподигнуте Женске гимназије у Нишу,[1000] док је две године касније започета зграда Шегртског дома са дечијом установом и библиотеком грађанске касине у центру Ниша, на захтев Драгише Цветковића. Аутор пројекта Шегртског дома био је Александар Медведев, и према првобитном пројекту који се чува у документацији породице Медведев, из 1939. године, види се вештина да у једном троспратном објекту, архитекта обједини три установе, и при том да створи место за ресторан, кафану, бифе, дућане, просторије за управу и биро и канцеларије за хумана друштва у приземљу, и то све у маниру Ар Декоа.[1001] Лицитација за израду грубих радова на новој згради шегртског дома и дечијег обданишта у Нишу расписана је 5.11.1939 године. Предрачунска сума је износила 2.332.455,69 динара.[1002] Зграда је коначно реализована 1941. године. Државна Трговачка академија пројектована је 1937. године од стране Јулијана Дјупона, аутора зграде Дома ратне сирочади у Нишу из 1926. године[1003], али је завршена вероватно 1940. године у духу модернизма.[1004]

Културне прилике у Моравској бановини, великим делом су апострофиране подизањем Народног позоришта (Слика 113.), која као институција представља храм патриотске религије. Значај подизања зграде позоришта у Нишу видео се кроз одређивање локације за њену изградњу. Реч је Синђелићевом тргу, који је један од најзначајнијих тргова у Нишу, а зграда Народног позоришта је одредила стил којим ће се вршити даља изградња на овом тргу.[1005] Од 1927. до 1930. године позориште је наступало у баштама хотела *Европа* и *Касино*, а од 1931. године добија назив Народно позориште Моравске бановине. До 1939. године, сала Занатског дома била је коришћена као привремени простор за наступе глумаца, до изградње наменског објекта.[1006] Зграду позоришта пројектовао је архитекта Всеволод Татаринов 1937. године, а изградња је завршена 1939. године.[1007] Народно позориште је освећено 1.1.1939. године. Зграда се простирала на 15452 m², а цена изградње била је седам милиона динара. Поседовало је покретну сцену, а гледалиште од 700 места[1008] се састојало од партера са амфитеатрално постављеним седиштима балкона, и четири

[1000] Ц, Освећење Женске гимназије у Нишу, *Правда* (26.1.1937), 7.
[1001] Михаило Медведев, „Пројекти у архитектура Александра И. Медведева“, *Архитектура и урбанизам 8* (2001), 81.
[1002] Аноним, Зидање шегртског дома и дечијег обданишта у Нишу, *Политика* (4.10.1939), 17.
[1003] Anđela M. Dukić, Overview of the Russian emigrant's architecture of public buildings in Niš and the surrounding area (1918−1941), *Matica Srpska Journal of Fine Arts 50 (*2022), 330.
[1004] Зоран Чемерикић, „Јулијан Љ. Дјупон Нишки период,“ Ниш , 2013, 188.
[1005] Aleksandar Keković, Marjan Petrović, „Urban matrix formation models in the modern style architecture in Niš“, *Architecture and Civil Engineering Vol. 8, No 4* (2010), 397.
[1006] Миљана Ђорђевић, Љиљана Ђуровић, *У ветром постављеним капутима, Народно позориште Моравске бановине у Нишу 1930– 1941*, Ниш, 2017, 17– 43.
[1007] Зоран Чемерикић, Александар Кековић, *Модерна Ниша:1920– 1941*, Ниш, 2006, 183.
[1008] С.С, Завршена је нова позоришна зграда у Нишу, *Политика* (18.12.1938), 22.

ложе за званичнике. [1009] Реч је о монументалној грађевини са лепезасто рашчлањеним прочељем ,неправилне основе, и каскадно рашчлањеним фасадама у духу Ар Декоа. Прочеље је постављено на углу има полукружну основу са репрезентативним улазним делом.[1010]Цео корпус зграде осмишљен је у духу модерне архитектуре, а једини акценат на фасади чиниле су скулптуре у виду позоришних маски.[1011]

Слика 113. Цртеж из оригиналног пројекта позоришта у Нишу, 1939. године.

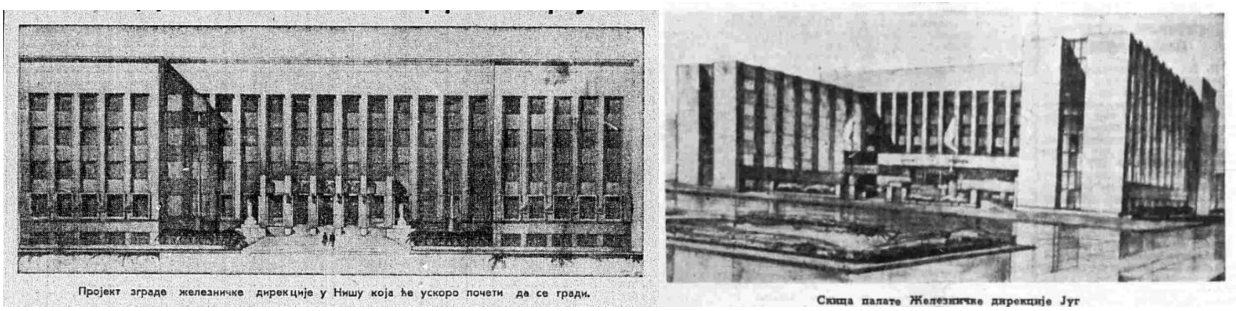
Како је у Нишу било седиште Моравске бановине, ту је био смештен и цео жандармеријски пук, па је из тог разлога подигнута и Жандармеријска касарна, по пројекту Миодрага Настасијевића. Камен темељац за ову зграду освећен је 7.7.1940. године у присуству највиших државних званичника.[1012] Објекат заузима цео блок, поседује три улаза, као и колски приступ унутрашњем дворишту, а главни улаз је на подужној фасади окренут према парку и главној саобраћајници која повезује Железничку станицу са центром града.[1013] На Тргу Краља Александра подигнута је и зграда Команде армије, 1938. године по пројекту архитекте Драг. Симића у модерном духу (Слика 114.). [1014]

[1009] Стојиљковић С, На свечан начин јуче је у Нишу отворен нови хируршки павиљон и освећена нова зграда Народног позоришта, *Политика* (2.1.1939), 5.
[1010] Aleksandar Kadijević, „Djelatnost ruskih arhitekata emigranata u Hrvatskoj i Jugoslaviji (1920– 1980)“, *Prostor 26, 2(56)*, 2018, 309– 319.
[1011] С.С, Завршена је нова позоришна зграда у Нишу, *Политика* (18.12.1938), 22.
[1012] Аноним, У Нишу је на свечан начин извршено освећење камена темељца палате Моравског жандармериског пука,*Време* (8.7.1940), 7.
[1013] Александар Кековић, Зоран Чемерикић, , *Модерна Ниша:1920– 1941*, Ниш, 2006, 211.
[1014] Исто, 235.

Слика 114. Зграда Команде армије, данашњи изглед.

Од значаја за Моравску бановину, било је и подизање нове зграде дирекције државних железница у Нишу, на општинском плацу на Тргу Кнеза Михајла.[1015] За потребе железничке дирекције *Београд– Југ*. Министарство саобраћаја је расписало лицитацију за подизање зграде, а победничке скице припадале су Павлу Крату и Балтазару Дулићу (Слика 115.).[1016] Одлуком Министарства осигуран је кредит у износу од 6,5 милиона динара.[1017] На основу доступних скица, и изгледа зграде *in situ*, која је реализована на поменутом терену, може да се закључи да се ова зграда данас користи за потребе Правног факултета у Нишу.

Слика 115.Скице зграде Железничке дирекције у Нишу Павла Крата у Балтазара Дулића, 1940. године.

У Нишу је било велико интересовање за ваздухопловне спортове, па је тако први Аеро–митинг организован у Нишу 17.7.1932. године, када су грађани први пут позвани на спортску свечаност путем плаката бачених из авиона.[1018] Обласни одбор Краљевског Југословенског Аероклуба *Наша крила* је у току 1940. године подигао хангар код Корвиног града чиме је постављена основа за ширење једриличарства у Југославији. [1019]

[1015] Аноним, Ниш град будућности, *Време* (19.8.1940), 11.
[1016] Аноним, Подизање нове зграде Дирекције државних железница –Југ у Нишу, *Политика* (7.4.1940), 20.
[1017] Аноним, У Нишу ће се ускоро почети грађење зграде железничке дирекције, *Политика* (17.7.1940),12.
[1018] *Историја Ниша, II књ*., Ниш, 1984., 538.
[1019] *Исто.*

Упоредо са развојем Ниша, развијала се и Нишка Бања, за шта је било заслужно неколико фактора.[1020] Тридесетих година је вршено испитивање воде и ваздуха у Бањи, кад је утврђена њена лековитост.[1021]Други фактор био је тај да је Бању од 1927. године, интензивно почео да посећује Краљ Александар Карађорђевић ради одмора и рехабилитације, а тај пример су све више следили и други државни званичници, али и трговци и рентијери који су започели изградњу вила и хотела на овом простору. Његова вила је завршена 1931. године, када почиње и нагла изградња кућа за одмор у Бањи.[1022] Овде је вилу подигао и Драгиша Цветковић, потоњи председник владе Краљевине Југославије, по пројекту Александра Медведева, 1937. године. [1023] Од великог значаја је било и то да је 1930. године изграђена трамвајска линија до Ниша, а изграђена је и водоводна и канализациона мрежа 1934. године.[1024] Следећи значајан фактор је и тај да се због све већег интересовања за Бању, јавила потреба за изградњом, па према томе и за израдом регулационог и нивелационог плана. Регулациони план Нишке Бање је у октобру 1933. године одобрило Министарство грађевина, а израдиле су га архитекте Техничког одељења Моравске бановине Павле Лилер и Душан С. Миросављевић. [1025] Иако израђен 1933. године, регулациони план није примењен још наредних годину дана. Доказ за то је чланак у часопису „Правда" где је писано о изградњи новог купатила у Нишкој Бањи априла 1934. године: …""регулациони план Бање још увек није примењен, иако се зна да један такав постоји".[1026] Текст под називом „Резултати конкурса за скицу регулационог плана града Ниша", објављен је у часопису Београдске општинске новине у коме је Лилер поменут као члан жирија за одабир скице регулационог плана.[1027]

Бања је врло брзо стекла популарност па је тако Генерална дирекција државних железница у Београду ставила у саобраћај воз Београд– Нишка Бања, и Нишка Бања– Београд.[1028] Како је Бању посећивао све већи број посетилаца, јавила се потреба за изградњом једног монументалног хотела. Из тог разлога, 1933. године, подигнут је Бановински хотел, данашњег назива Зеленгора, према пројекту Павла Лилера. Инвеститор је била Моравска бановина. Поседовао је 120 лежаја, а зграда је подигнута у духу модерних схватања, правоугаоне основе без скулпторалне обраде фасада.[1029] Две године касније, 1935., почела је изградња и хотела *Миленковић* (Слика 116.) касније званог хотел *Партизан*, који је кад је подигнут, 1937. године представљао највећи туристички објекат у Нишкој бањи. Подигнут је духу прочишћеног модернизма, прилагођен

[1020] Више о Нишкој Бањи у: Anđela M. Dukić, „Osvrt na arhitektonsko–urbanistički razvoj Niške Banje (1918–1941)", *Zbornik radova Akademije umetnosti br. 13*, 2025, 212–229.

[1021] Надморска висина Бање износи 300 метара, засићеног ваздуха и ваздушним струјањима, са радиоактивним изворима, са температуром воде која износи 36,6 °C (Извор: Ђорђе Стошић, Никола Миловановић, „Њ.В. Краљ Александар Први Карађорђевић у Нишкој Бањи", *Пешчаник год. XX бр. 23*, 2022, 139).

[1022] Александар Кековић, Зоран Чемерекић, „Модерна у Нишкој бањи –виле и хотели", *Архитектура урбанизам 8* (2001), 61 – 62.

[1023] Александар Кековић, Зоран Чемерекић, *Модерна Ниша: 1920– 1941*, Ниш,2006, 29.

[1024] Александар Кековић, Зоран Чемерекић, „Модерна у Нишкој бањи –виле и хотели", *Архитектура урбанизам 8* (2001), 61 – 62.

[1025] Ђорђе Стошић, Никола Миловановић, „Њ.В. Краљ Александар Први Карађорђевић у Нишкој Бањи", *Пешчаник год. XX бр. 23*, 2022, 141.

[1026] Аноним, Регулациони и нивелациони план Нишке Бање одобрен. *Правда* (24.10. 1933), 8.

[1027] Аноним, Резултат конкурса за скицу регулационог плана града Ниша децембар Београд: Градско поглаварство града Београда, *Београдске општинске новине, часопис за комунално– социјални, привредни и културни живот,бр. 11 и 12* (1935), 776.

[1028] Ђорђе Стошић, Никола Миловановић, „Њ.В. Краљ Александар Први Карађорђевић у Нишкој Бањи", *Пешчаник год. XX бр. 23*, 2022, 141.

[1029]Чемерикић Зоран, Кековић Александар, *Модерна Ниша:1920– 1941*, Ниш, 2006, 224; Аноним, Отворен нови бановински хотел у Нишкој бањи, *Политика* (23.5.1938),16.

терену на ком је изграђен. [1030] Хотел је изграђен према пројекту београдског архитекте Јосифа Албале.[1031] Године 1935. започела је изградња и новог Народног купатила, у близини старог турског купатила. Пројекат за ново купатило израдио је Павле Лилер, као симетричну грађевину једноставне композиције.[1032] Зграда је завршена 1936. године.[1033] Овај споменик је уклоњен након Другог светског рата. У близину Ниша, у Кнез Селу, 1938. године, освећен је и камен темељац Санаторијума за грудоболне раднике, под покровитељством Средишњег уреда за осигурање радника Кнез–Села. Санаторијум је понео име Намесника Павла у знак захвалности за подршку у подизању једне овако значајне грађевине. На основу скице приказане у дневној штампи, реч је модернистичкој грађевини, са разуђеном основом и истакнутим полукружним компартиментом.[1034]

У Нишкој Бањи гради се нов модеран хотел

ПРОЈЕКТ НОВОГ ХОТЕЛА У НИШКОЈ БАЊИ

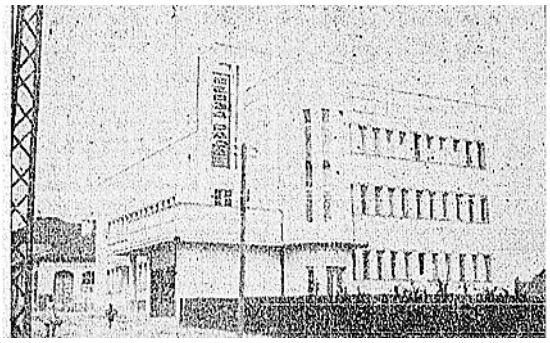
Слика 116. Пројекат Хотела Миленковић у Нишкој Бањи у *Политици.*

6.5.2 Архитектура ван административног центра Моравске бановине

Поред Ниша, по значају се истиче Крушевац, историјски и административно утемељен као један од кључних центара јужне Србије. Његов значај, заснован на државотворној традицији кнеза Лазара, континуирано траје од периода бановина до данас.[1035] Од административних зграда у Крушевцу вредно је поменути Дом берзе рада (Слика 117.), пројектован по пројекту архитекте Медведева[1036], а који је започет 1936. године. Зграда је завршена 1939. године, подигнута у центру града, у виду угаоног објекта, који у једном крилу има приземље и спрат, а у другом приземље и

[1030]Александар Кековић, Зоран Чемерекић, „Модерна у Нишкој бањи –виле и хотели“, *Архитектура урбанизам 8* (2001), 65.
[1031] Небојша Антешевић, *Архитектура модерних туристичких објеката Југославије (1930– 1985),* докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2021, 78
[1032] Stanković Nebojša, „Niška Banja: Modern Architecture for a Modern Spa“, *On the Very Edge: Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia (1918– 1941),* Leuven, 2014, 252; Никола Миловановић, „Павле Лилер заборављени архитекта међуратног Ниша и Нишке Бање“, *Флогистон 32* (2024), 273.
[1033]Аноним, У Нишкој бањи подиже се велико модерно купатило са лабораториумима за научно испитивање, *Правда* (12.4. 1934), 9.
[1034] Аноним, У Кнез– Селу, близу Ниша, јуче је освећен камен темељац санаторијума за грудоболне раднике, *Политика* (22.11.1938), 12.
[1035] Буда Илић*, Историја Крушевца: 1371–1941*, Крушевац, 1971.
[1036] Михаило Медведев, „Пројекти у архитектура Александра И. Медведева“, *Архитектура и урбанизам 8* (2001), 83.

два спрата.[1037] Зграда је у време кад је подигнута, располагала са простором за смештај 30 кревета и уређеним купатилима.[1038]

Слика 117. Чланак у новинама посвећен Берзи рада у Крушевцу, 1940. године.

Камен темељац нове поштанске зграде у Крушевцу (Слика 118.) положен је и освећен је 1938. године.[1039] Предрачунска сума за подизање ове зграде износила је милион динара.[1040] Зграду је пројектовао архитекта Јован Ранковић у националном стилу који се на овом примеру уочава у композицији приземља, које је рашчлањено троделном аркадном нишом, али и умереном употребом стилизованих елемената у духу српског стила. [1041] Завршена је у мају 1939. године.[1042]

Слика 118. Зграда поште у Крушевцу, данашњи изглед.

За потребе војске, у Крушевцу је подигнут и Официрски дом иза зграде Окружног суда на Тргу Деспота Стефана. Цена изградње износила је преко пола милиона динара.[1043] Зграда је подигнута 1938. године у духу модерне архитектуре, а срушена 2025. године и тиме постала део изгубљеног градитељског наслеђа овог града (Слика 119.).

[1037] Ana Radovanac Živanov, "Arhitektura za radništvo: ustanove u međuratnoj Srbiji", *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918– 1941* (2021), 100.
[1038] Аноним, Берза рада у Крушевцу, *Политика* (16.8.1940), 13.
[1039] Аноним, Министар Симоновић у Крушевцу, *Дан* (17.7.1938), 1.
[1040] Аноним, Освећење темеља за нову пошту у Крушевцу, *Политика* (18.7.1938), 8.
[1041] Александар Кадијевић, *Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века*), Београд, 2007, 294.
[1042] *Исто.*
[1043] Аноним, Освећење темеља Официрског дома у Крушевцу, *Политика*, (1.6.1938), 6.

Слика 119. Зграда Официрског дома у Крушевцу пред рушење 2025. године.

Дом Трговачке омладине у Крушевцу, чије Удружење се дуги низ година залагало за добијање наменске зграде, подигнут је на углу Видовданске и Топличине улице. У сарадњи са градским поглаварством подигнута је палата у модерном духу, са два крила од којих је мање припадало градском поглаварству, а веће Трговачкој омладини (Слика 120.).[1044] Зграду је пројектовао архитекта Татаринов[1045], а камен темељац је освећен 1937. године.[1046] Грађевина је коначно завршена 1939. године.[1047] Један од пројеката чија је реализација започета 1939. године, била је зграде Инавлидског дома у Крушевцу посвећена Витешком Краљу Александру Првом Ујединитељу, за коју је Банска управа уступила плац величине 1200 m².[1048]

Слика 120. Зграда Трговачке омладине у Крушевцу, данашњи изглед.

Једна од значајнијих зграда међуратног Крушевца кад је реч о просветним установама је зграда гимназије (Слика 121.), подигнута 1939. године. Подигнута је између Косанчићеве, Топличине и Обилићеве улице. Пројекат за ову зграду је израдио архитекта Моравске бановине у Нишу, Риста П. Васиљевић у модерном духу, основе облика ћириличног слова „Ш“ , са приземљем и два спрата.[1049] Темељи за ову зграду су постављени у септембру 1936. године,[1050] а

[1044] Аноним, Освећење Дома трговачке омладине у Крушевцу, *Политика* (24.10.1938),8.
[1045] Никола Миловановић, Всеволод Александрович Татаринов, *Архитект 67– 68* (2020), 10.
[1046] Аноним, Освећење камена темељца Трговачког дома у Крушевцу, *Политика* (20.8.1937),6.
[1047] Никола Миловановић, Всеволод Александрович Татаринов, *Архитект 67– 68* (2020), 10.
[1048] Аноним, Подизање инвалидског дома у Крушевцу, *Политика* (3.12.1939), 19.
[1049] *Век ипо крушевачке гимназије*, Крушевац, 2015, 74.
[1050] Аноним, Народ Шумадије и Расине приредио је јуче одушевљене и бурне овације претседнику владе г. др. Стојадиновићу, *Време* (21.9.1936), 4;

зграда је свечано освећена у присуству председника владе Милана Стојадиновића који је пореклом из Крушевца.[1051]

Један део нове гимназијске зграде

Слика 121. Зграда крушевачке гимназије, 1939. године.

Између осталих градова у Моравској бановини требало би споменути и Пирот. Након Првог светског рата, Пирот је у односу на претходни период, почео нагло да се развија у инфраструктурном смислу. Подигнуте су зграде Општинског дома на два спрата, као и Пиротска задруга[1052], а посебно је за децу и родитеље било од значаја подизање основне школе. Изградњу школе у Пироту (Слика 122.) према пројекту инжењера и народног посланика Јована Мисирлића, финансирао је, између. осталих, и предузимач Милутин Динић. Предрачунска сума је износила 719556 динара, док је излицитирана сума износила 511964 динара. Школа је подигнута на углу некадашње Рудничке улице, данашње Ћирила и Методија и Вука Караџића. Освећење зграде извршено је 4.9.1932. године по одлуци суда и Одбора општине града Пирота. [1053] Замишљена је као модерна грађевина, која решава велики проблем похађања наставе, што је приликом обраћања на освећењу темеља школе изјавио председник општине Светозар Мисирлић. [1054]Но у дневној штампи из тог времена, која није била благонаклона према раду општинских власти, се наводи да је председник општине одлагао подизање ове школе иако је план био одобрен од стране Министарства просвете и новац из Хипотекарне банке био опредељен за ту сврху.[1055] Зграда је коначно подигнута и освећена 27.1.1934. године, и поседовала је 12 учионица, канцеларију за управника школе, библиотеку, и друге неопходне просторије за ученике и наставнике.[1056]

[1051] Аноним, Поводом сутрашњег освећења нове гимназије, *Крушевачки гласник* (17.9.1938),1.
[1052] Аноним, Пирот иде у сусрет великој будућности, *Време* (28.1.1931), 5.
[1053] Аноним, Освећење темеља нове школе, *Глас Нашег Истока* (3.9.1932), 3.
[1054] Аноним, Једна ретка свечаност у Пироту, *Глас Нашег Истока* (10.9.1932), 3
[1055] Аноним, Пирођанци отворите очи, *Глас нашег Истока,* (17.9.1932), 3.
[1056] Ранчић В., Освећење зграде треће основне школе у Пироту, *Наш исток* (4.2.1933), 2.

Слика 122. Зграда Основне школа *Вук Караџић* у Пироту, данашњи изглед.

Пирот је, као мултиконфесионална средина, обиловао различитим верским заједницама. У том контексту, посебно је трагична судбина пиротске синагоге *Нови Кал,*[1057] обновљене 1932. године на иницијативу председника Јеврејске вероисповедне општине, Леона Бохора Абраванела.[1058] Реч је о монументалној, репрезентативној сакралној грађевини у чијем су се дворишту налазили и обредно купатило *микве* и школа. Ратном пренаменом објекта 1941. године под окупационом управом, започео је процес његове насилне секуларизације,[1059] да би зграда 1958. године била потпуно срушена (Слика 123.).[1060] Овај случај на упечатљив начин илуструје како су материјална *света места*, услед ратних и послератних пракси, нестајала из физичког простора и прерастала у својеврсна места сећања у оквиру локалне културе памћења.

Слика 123. Зграда синагоге (лево) пред рушење 1958. године.

У састав Моравске бановине ушао је и град Ћуприја, у којој је иза старе општинске зграде, изграђене 1880. године, подигнута монументална спратна зграда Општинског дома 1937. године (Слика 124.).[1061]

Подизање соколског дома у Ћуприји започето је 1926. године, по пројекту инжењера Ивана Торнага. Дом је завршен и отворен 1937. године, у духу модернизованог академизма, са

[1057] „Кал“ потиче од јеврејске речи Кахал што значи конгрегација (Ženi Lebl, *Jevreji u Pirotu*, Beograd, 1990, 32.)
[1058] Давор Лазаревић, Делови културног мозаика Пирота између два светска рата, *Култура бр. 144*, (2014), 329.
[1059] Исто, 330.
[1060] Сашка Велкова, Мила Панајотовић, Ивана Цветковић, Тони Чершков, Купатило у јеврејској махали у Пироту, *Стубови баштине: Гласник Завода за заштиту споменика културе Ниш бр. 2* (2016), 24.
[1061] Стаменковић Душан, Ћупријски ПИО https://dusanstamenkovic.com/2019/08/26/cuprijski– pio/ Виђено: 14.4.2024.

лучно завршеним порталом у висини два спрата на прочељу. [1062] Исте године, положен је камен темељац и за зграду соколског дома у Ражњу.[1063]

Слика 124. Зграда Општинског дома у Ћуприји, 1937. године.

За архитектонску историографју Јужне Србије у међуратном периоду, је потребно споменути и зграду Гимназије у Алексинцу (Слика 125.), која је подигнута између 1935. и 1936. године, а за коју је план израдио инжењер М. Дивац. Зграда је изграђена на месту где се током 1876. године налазио главни штаб српске армије, као и стан кнеза Милана, а у њој је и прокламовано ослобођење и независност војсци и народу, 20. јуна 1876. године.[1064]

Слика 125. Зграда гимнације у Алексинцу, 1936. године.

У контексту развоја Моравске бановине, важан центар представљала је Јагодина, завичај великог српског архитекте Момира Коруновића. Година 1929. означила је технолошки прекретницу за град увођењем електричне енергије, док је истовремено, постављањем прве метеоролошке станице у дворишту Учитељске школе, отпочео и континуирани научни развој у локалној средини.[1065] У ово време, у плану је било подизање зграде Поште и телеграфа, а посебно се водило рачуна о регулацији улица и уређењу путева.[1066]

Од великог значаја за развој просветних прилика у Јагодини било је подизање гимназијске, и зграде основне школе. Кад је реч о гимназијској згради, Комисија у саставу начелника одељења за социјалну политику и народно здравље Иван Јаковљевић, начелник техничког одељења С.

[1062] Владана Путник, *Архитектура соколских домова СХС и Краљевине Југославије,* Београд, 2015, 84.
[1063] Аноним, Положен је камен– темељац Соколског дома у Ражњу, *Политика* (2.12.1937), 9.
[1064] Аноним, У Алексинцу се диже Гимназија на месту једне историске зграде, *Политика* (6.4.1934), 9.
[1065] *Jagodina grad turizma, turistički vodič za osobe sa invaliditetom*, Jagodina, 2011, 13
[1066] Н.Ж,Јагодина се изграђује, *Политика* (24.7.1938),15.

Симић и бански инспектор Урош Грбић 21.6.1930. године, је извршила преглед понуђених плацева за подизање школе и поднели извештај, по коме је изабран плац у близини Железничке станице. Предрачунска сума по плану Момира Коруновића за подизање зграде на том плацу, износила је. 7.166.422,13 динара.[1067] Према наредби Министра просвете план нове гимназијске зграде, морао је да обухвати све што је било потребно за неометано одвијање наставе.[1068] Реализација зграде, започета 1931. године, на крају је извршена по плану архитекте Живане Богдановић.[1069] Ова зграда је симетрична у основи, обрађеног сокла имитацијом камених квадера, и са лучно завршеним улазом са стилизованим пиластрима. [1070]

Зграда основне школе у Јагодини (Слика 126.), данас гимназија „Светозар Марковић“, реализована је од 1937. до 1940. године, у духу модернизма, по пројекту архитекте Милана Злоковића, где је присутна доминација отвора у односу на пун зид.[1071] Председник градског поглаварства Јагодине, Делимир Петровић, подигао је кредит за подизање школске зграде, при чему је срушена зграда градског поглаварства. За подизање ове школе, планирано је 2.000.000 динара. Банска управа Ниша дала је кредит од 300000 динара а остали део новца издвојен је из буџета градског поглаварства.[1072]

Слика 126. Зграда основне школе у Јагодини архитекте Злоковића, 1937 – 1940. године.

По пројекту Момира Коруновића, подигнут је и Трговачки дом 1931. године,[1073] а пројектовао је и зграду соколане 1935. године. Коруновић је зграду соколане (Слика 127.) замислио у облику слова ”Т” са симетричном фасадном декорацијом. Зграда је завршена 1940.

[1067] Добривоје Јовановић, Вера Величковић, Љиљана Јовановић, *Гимназија у Јагодини 1918– 1941,* Јагодина, 2018, 308.

[1068] Зграда је требало да има: 18 разредних учионица, специјалну учионицу за физику, као и једну учионицу за хемију са пропратним просторијама, гимнастичку салу, са гардеробама и собом за гимнастички прибор, једну салу за свечаности, једна сала за књижницу, и једна за читаоницу, специјалну учионицу за цртање, биолошки кабинет, минеролошки и геолошки кабинет, соба за географску збирку, директорову канцеларију, као и собу за архиву, професорску канцеларију са мањом собом, соба за школског лекара, станови за служитеље и директора, довољан број нужника, ботанички врт, са централним грејањем и димњацима (Извор: Добривоје Јовановић, Вера Величковић, Љиљана Јовановић, *Гимназија у Јагодини 1918– 1941,* Јагодина, 2018, 309).

[1069] Добривоје Јовановић, Вера Величковић, Љиљана Јовановић, *Гимназија у Јагодини 1918– 1941,* Јагодина, 2018, 310.

[1070] Снежана Тошева, *Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата*, докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду ,Београд, Београд 2012, 209.

[1071] Зоран Маневић, *Лексикон неимара*, Београд, 2008,150; Живорад Ђорђевић, *Јагодина: слике сећања*, Јагодина, 2005, 38

[1072] Н.Ж,Јагодина се изграђује, *Политика* (24.7.1938),15.

[1073] Зоран Маневић, *Лексикон неимара*, Београд, 2008, 204.

године, у националном стилу, где се посебно истичу димњачке капе у духу традиције. Данас је у овој згради Завичајни музеј.[1074]

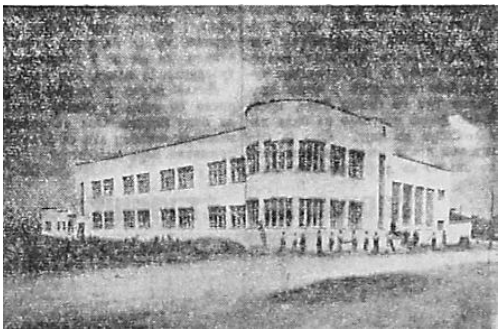

Слика 127. Зграда соколског дома у Јагодини архитекте Коруновића, 1935. године.

У оквиру разноврсне градитељске међуратне активности, у Јагодини је 1934. године, подигнут и Дом стараца и старица.[1075] Између 1930. и 1940. године, у Јагодини је постојало 72 кафане, као и хотели *Михајловић* и *Париз*, а 1932. године, на месту хотела *Симић* подигнут је троспратни хотел *Палас*.[1076] Објекти анализирани у овом поглављу, кад је реч о међуратној архитектури Јагодине, репрезентативни су примери знатно ширег градитељског фонда који је тада настао. Иако су многи вредни примери ове епохе изван опсега овог рада, они заједно чине слојевиту урбану баштину која трајно дефинише идентитет града и оставља простор за даља истраживања.

Као и у другим градовима Моравске бановине, али и на простору читаве Краљевине, и у Параћину је један од најважнијих радова било подизање гимназијске зграде, као места где стасају нове генерације, образоване у југословенском духу. Иницијативу за подизање ове зграде (Слика 128.) дао је председник Општине Божа Стојковић, при чему је општинска управа израдила планове, а банска управа одобрила планове и предрачун. [1077] Зграда је подигнута под руководством надзорног инжењера грађевинског одељења у Параћину Милана Китановића и предузимача Ћире Јовановића, у улици Краља Петра. Реч је о монументалној грађевини на два спрата са 8 пространих учионица, холом, канцеларијама за секретара и директора. Подизање зграде износило је око милион динара. За ову зграду, плац од 7000 m² дао је банкар Никола Марјановић. Зграда је носила назив *Просветни Дом Витешког Краља Александра I Ујединитеља*.[1078] Изградња гимназије започела је 1936. године а освећење зграде извршено је на Светог Саву 27.1.1940. године. [1079]

[1074] Владана Путник, *Архитектура соколских домова СХС и Краљевине Југославије,* Београд, 2015,70.
[1075] Живорад Ђорђевић, *Јагодина: слике сећања*, Јагодина, 2005,57.
[1076] Живорад Ђорђевић, *Јагодина: слике сећања*, Јагодина, 2005, 24.
[1077] И.Б., Гимназија у Параћину биће једна од најлепших, *Време* (28.8.1937).
[1078] М.Б, Освећење нове гимназије у Параћину извршиће се о прослави њене 60– годишњице, *Правда*, (12.7.1939),5.
[1079] Добривоје Јовановић, „Гимназија у Параћину између два рата 1918– 1941“*, Часопис за историографију и архивистику „Корени” VII* (2009), 31.

Слика 128. Зграда гимназије у Параћину, 1939. године.

Културно просветне прилике су у времену постојања бановина као административних јединица биле на значају, јер образовањем је стасала омладина, будући југословенски чиновници. Половином тридесетих година у Књажевцу је подигнут Народни дом, који је постао стуб културног развоја. Камен темељац положен је 1933, у оквиру прославе стогодишњице ослобођења вароши од Турака. Прилог за изградњу дао је и краљ Александар I Карађорђевић, а дом је отворен 1935. године (Слика 129.). [1080] Зграда је данас у власништву Општинског већа Савеза самосталних синдиката Србије.[1081]

Слика 129. Зграда Народног дома у Књажевцу, данашњи изглед.

Поред ове значајне културне установе, у Књажевцу су, у овом периоду, подигнути и Официрски дом и зграда основне школе.[1082] У Прокупљу је подигнут соколски дом 1934. године по пројекту Момира Коруновића из 1933. године (Слика 130.).[1083] Од великог значаја за развој културе Неготина, који је такође ушао у састав Моравске бановине, било је оснивање градског музеја. Одлуком Бана Моравске бановине од 16.2.1934. године основан је градски музеј *Хајдук Вељко* у Неготину.[1084]

Кад је реч о боравцима Краљевске породице на простору Моравске бановине, како је већ речено, због велике лековитости воде и ваздуха, Нишка бања је била једна од омиљених дестинација. Краљ је често боравио у вили *Јела*, коју и данас мештани називају *Краљева вила*, а

[1080] Предраг Милошевић, Народни дом, https://pojmovnik.muzejknjazevac.org.rs/pojam/narodni–dom/ Виђено: 15.12.2025. године.
[1081] *Стдуја заштите градитељског наслеђа Књажевца: историјско–архитектонска анализа*, Ниш, 2022, 185.
[1082] Микица Сибиновић, *Географски фактори развоја општине Књажевац*, Књажевац, 2017, 61.
[1083] Владана Путник, *Архитектура соколских домова СХС и Краљевине Југославије,* Београд, 2015, 69.
[1084] Акт II бр.3322 од 16.2.1934.г о оснивању Градског музеја "Хајдук Вељко".

заправо је била власништво Јована Тодоровића, тадашњег дворског адвоката. Краљ је са породицом више од десет пута боравио у Нишкој Бањи. Последњи пут је посетио 1934. године, пре одлазак у Марсеј где је убијен.[1085]

Слика 130. Соколски дом у Прокупљу, данашњи изглед.

6.5.3 Сакрална архитектура и меморијална скулптура у Моравској бановини

У Моравској бановини, вршене су интервенције на сакралним објектима, али су подизани и нови. Једна од првих интервенција, која је започела 1935. године, била је изградња звонаре на Саборној цркви у Нишу, по пројекту архитекте Александра Медведева, а на позив свештенства, бана Моравске бановине, и министра Драгише Цветковића.[1086] Саборна црква (Слика 131.) је једна од најзначајнијих богомоља у Нишу, јер представља борбу хришћанског становништва за своја религијска права под Турском влашћу. Звонара је подигнута 1937. године, у модерном духу, без превише декоративних елемената.[1087]

Слика 131. Саборни Храм у Нишу у току изградње звоника 1936. године.

[1085] Више о Краљевим боравцима у Нишкој Бањи у: Ђорђе Стошић, Никола Миловановић, „Њ.В. Краљ Александар Први Карађорђевић у Нишкој Бањи“, *Пешчаник год. XX бр. 23* (2022), 139–148.
[1086] Anđela M. Dukić, Overview of the Russian emigrant's architecture of public buildings in Niš and the surrounding area (1918−1941), *Matica Srpska Journal of Fine Arts 50 (*2022), 334
[1087] Љуба Марковић, *Ведуте старог Ниша*, Ниш, 2004, 9; Александар Кадијевић, *Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века*), Београд, 2007, 313.

Александар Медведев је 1937. године, пројектовао и звоник Храма посвећеном Силаску Светог Духа на апостоле, који је подигнут по плану Андреје Дамјанова.[1088] Епархијски дом (Слика 132.) у Нишу, код Саборне цркве, грађен је од 1935. до 1940. године, по пројекту архитекте Александра Дерока и Петра Анагностија у духу фолклоризма.[1089] Реч је о једноспратној грађевини са тремом у средишту, са богато избаченим стрехама, угловима са отвореним еркерима, и декоративним димњачким капама. [1090] Зграда представља драгоцени пример архитектуре пројектоване у духу народне традиције. Године 1940. јавила се жеља за подизањем нове зграде Епископије у Нишу. Планове које је израдио Александар Дероко, усвојени су од стране Светог синода и Епархијског управног одбора, при чему је предрачунска сума за подизање зграде износила 2 милиона динара. [1091] Грађевина је подигнута поред Саборне цркве након Другог светског рата, са мотивима народне архитектуре.[1092]

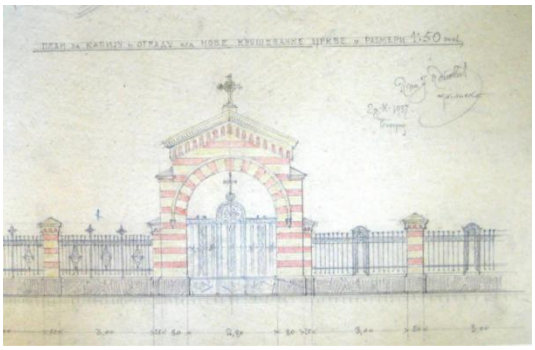
Слика 132. Зграда Епархијског дома у Нишу, данашњи излед.

У општини Пирот, у селу Крупац, 11.9.1935. године, епископ нишки др Јован, осветио је капелу Светог Јована, која је обновљена захваљујући залагању проте Ђуре Вељковића и учитеља Крсте Ђорђевића, управитеља основне школе у селу. Иконостас и дуборез је израдио столар Бошко Бонцулић, а иконе дворски зограф Иван Дикеј. На капели постоји натпис: ”Спомен капела подигнута у част палих жртава за ослобођење Пирота од Турака 1876–1877, и свим борцима из парохије Крупске…”[1093]

Обнова средњовековних култних места у функцији афирмације националног наратива и култа кнеза Лазара генерисала је кохерентан програм просторне меморијализације и заштите сакралног наслеђа у Крушевцу током четврте деценије двадесетог века. У том контексту, архитекта Петар Поповић израђује 1937. године композиционо решење ограде и капије Саборне цркве Светог Ђорђа (Слика 133.), коју је претходно 1904. године подигао архитекта Душан Живановић. Иако Поповићев предлог нове материјализације порте није реализован као замена за затечену дрвену структуру, он показује директну типолошку аналогију са истовремено изведеним пројектом око цркве Лазарице. Оба концепта су заснована на обликовним принципима реинтерпретације моравске школе, што се рефлектује кроз доследну примену фасадне

[1088] Александар Кадијевић, *Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века*), Београд, 2007, 43.
[1089] Александар Кековић, Зоран Чемерикић, *Модерна Ниша: 1920– 1941*, Ниш, 2006, 235.
[1090] Александар Кадијевић, *Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века*), Београд, 2007327
[1091] Аноним, У Нишу ће се подићи нова зграда Епископије, *Време* (19.3.1940), 9.
[1092] Љуба Марковић, *Ведуте старог Ниша*, Ниш, 2004, 23.
[1093] Светислав Петровић, *Историја града Пирота*, Пирот, 1966, 70.

полихромије, лучних портала и структуре која комбинује масивне зидане ступце са декоративним кованим гвожђем.[1094]

Слика 133. Пројекат ограде на цркви Светог Ђорђа у Крушевцу.

Неготинска крајина се посебно истицала по великом броју богомоља, а одређен део је подигнут и обновљен управо у периоду кад је Неготин био у саставу Моравске бановине. Тако је изградња цркве Светог Георгија у Дупљану започета 28.8.1928. године, и трајала је десет година. План за ову грађевину израђен је 13.3.1928. године аутора Василија Андросова у националном стилу.[1095] Храм је освећен 6.5.1938. године од стране тимочког епископа Емилијана. Овде се истичу елементи у виду троугаоних забата на кратким пиластрима, који су препознатљиви елемент богомоља које је пројектовао Андросов. [1096] У ово време подигнута је и црква Вазнесења Господњег у селу Шаркамен. Изграђена је је 1931. године у време пароха Павла Лукина, руског емигранта. Црква је подигнута уз помоћ прилога краља Алекександра Карађорђевића, помоћу државне помоћи, и добровољних прилога мештана. Пројекат за ову грађевину израдио је 1927. године Владимир Девић, мада се на сачуваној фотографији из 1934. године, где су приказане личности заслужне за подизање храма, налази архитекта Сергеј Иванов.[1097] У периоду између 1935. и 1938. године, архитекта Григорије Самојлов, пројектовао је цркву Рођења Светог Јована Крститеља у Вучју, као задужбину Ване Теокаревића, у националном стилу.[1098]

Меморијална уметност, чинила је значајан део пропаганде Карађорђевића у одржању идеје интегралног југословенства. Као и у другим бановинама, и у Моравској су подизани споменици Краљу Александру I. Документација везана за подизање овог споменика чува се у Архиву Југославије у Београду, пре свега она везана за рад Одбора Банског већа Моравске бановине за подизање споменика блаженопочившем витешком краљу Александру Првом Ујединитељу из 1938. год. На конкурс за споменик Краљу Александру Првом Карађорђевићу у Нишу пристигло је 26 пројеката. Жири су чинили бан у пензији Јеремија Живановић, Краљ Петар Други, академик и вајар Ђока Јовановић, књижевник и архитекта Ђура Бајаловић, архитекта Димитрије Леко, професор Миодраг Петковић, архитекта Ђурђе Бошковић, начелник финансија банске управе

[1094]Данијела Милошевић, *Архитекта Петар Ј.Поповић (1873– 1945),* докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 108.
[1095]Јелена Пјевац, „Црква Светог Великомученика Георгија у Дупљану“, *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, (2020), 63.
[1096] Исто, 64.
[1097]Костић Ана, „Црква Вазнесења Господњег у Шаркамену“, *Сакрална топографија Неготинске Крајине* –(2020), 282.
[1098] Марина Ђурђевић, „Григорије Самојлов (архитектонски опус)“, *Годишњак Града Београда XLIV* (1997), 261.

Коста Павловић и бански већник Владимир Јовановић. [1099] Изабран је рад под шифром *7667* Антуна Августинчића и Драге Галића, а прва награда је износила 16 000 динара. Другу награду у износу од 10 000 динара добио је рад са ознаком *26* аутора Радета Станковића и Милоша Сомборског. Трећа награда у износу од 600 динара додељена је раду под шифром *Видовдан* аутора Илије Коларевића.[1100] Споменик у виду коњаничке статуе Краља, на високом мермерном постаменту, је подигнут 1939. године, према пројекту Радете Станковића и Милоша Сомборског, на Тргу Кнеза Михаила у Нишу (Слика 134.). Овај споменик је уништен 1945. године.[1101]

Слика 134. Споменик Краљу Александру I Карађорђевићу у Нишу, 1936.

Због залагања за унапређење Нишке Бање и Ниша, захвални грађани су подигли споменик Краљу након његове смрти 1934. године у Нишкој Бањи. Откривање и освећење споменика блаженопочившем краљу, извршено је у 10 часова пре подне на Видовдан 28. јуна 1936. године. Реч је о скулптури високој 6 метара, коју је израдио Марин Студина. Спомен бисту (Слика 134.) подигла је Општина града Ниша.[1102]

[1099] Аноним, На конкурс за споменик краљу Александру Првом у Нишу стигло 27 пројеката, *Политика* (9.7.1938), 10.

[1100] Аноним, Прву награду за споменик Краљу Александру I у Нишу добио је г.А.Августинчић, *Политика* (10.7.1938), 14.

[1101] Информација прикупљена на изложби Чувајте (ми) Југославију, у Музеју Југославије 2024– 2025. године.

[1102] Ђорђе Стошић, Никола Миловановић, „Њ.В. Краљ Александар Први Карађорђевић у Нишкој Бањи“, *Пешчаник год. XX бр. 23* (2022),139; Аноним, У Нишкој Бањи свечано је откривен споменик Краљу Ујединитељу, *Политика* (29.6.1936), 9.

У НИШКОЈ БАЊИ СВЕЧАНО ЈЕ ОТКРИВЕН СПОМЕНИК КРАЉА УЈЕДИНИТЕЉА

Споменик је подигла Општина града Ниша

СПОМЕНИК КРАЉУ УЈЕДИНИТЕЉУ

Слика 134. Чланак из Политике од 29.6.1936. године посвећен освећењу бисте Краља Ујединитеља.

Поред истицање краљевске породице, тежило се, као што је више пута поменуто, одржању културно–историјског идентитета, кроз истицање славне и трагичне прошлости нашег народа, па је тако 1938. године реновирана и откривена Ћеле кула у Нишу, настала након Чегарске битке када су Турци у знак освете направили кулу од изгинулих српских војника, а коју су чиниле 952 лобање. Кула је први пут откривена 1877. године кад је ограђена, а 1892. године је подигнута у капела. 1.6.1938. године, откривена је реновирана Ћеле кула и откривена биста Стефана Синђелића, рад вајара пуковника Милетића.[1103]

Процес преображаја традиционалних трговачких центара у репрезентативна места сећања јасно се очитава на примеру међуратног Неготина, где је Пијачни трг преименован у Трг краља Петра Првог и трансформисан освећењем споменика српским и француским војницима 1930. године. Овај простор је конструисан као монументални симбол савеза монархије и војске, претварајући ослободилачке традиције у парадигму интегралног југословенства (Слика 134а).[1104]

Исти случај је примењен и у Јагодини где је меморијална уметност имала своје упориште, па је тако на *Скверу Народне омладине* 1922. године, основан одбор за подизање споменика *Палим Јагодиницима* у ратовима од 1912. до 1918. године. Реализован споменик је дело вајара Фране Менгела Динчића, пореклом из Далмације, док је пројектант *Сквера* био инжењер Срећко Крајачић (Слика 134б.). Споменик је откривен и освештан од стране патријарха Варнаве 7.12.1930. године.[1105]

[1103] Љуба Марковић, *Ведуте старог Ниша*, Ниш, 2004, 11; С.С, Данас ће на свечан начин бити освећена обновљена Ћеле кула у Нишу, *Политика* (1.6.1938),10.

[1104] Више о томе у: Аноним, У недељу свечано се открива у Неготину споменик благопочившем Краљу Петру, палим Французима и Крајишницима, *Време* (10.10.1930), 7; Igor Borozan, "Aesthetical Spatialization of the State and Creation of New Place of Memory: King Peter's Square in Negotin," *ZLUMS 43*(2015), 169–183.

[1105] *Jagodina grad turizma, turistički vodič za osobe sa invaliditetom*, Jagodina, 2011, 38.

Слика 134а. (десно) Трг Краља Петра у Неготину са спомеником, 1930. године
Слика 134б. (лево) Сквер у Јагодини са спомеником *Палим Јагодинцима*, 1935. године.

Годину дана раније, у Зајечару је 1929. године, подигнут споменик *Палим Тимочанима* истог аутора (Слика 135.), а у част изгинулим борцима Тимочке крајине. Споменик је постављен на Тргу Краља Петра. Постоље споменика је израђено од рипањског гранита, и високо је 5,5 m, а фигура је висока 3 m. Фигуре су израђене од бронзе и представљају три војника у борбеном ставу.[1106] У циљу одавања почасти и захвалности погинулим грчким војницима у Првом светском рату, подигнуто је Грчко војничко гробље, у Пироту. Споменик на овом гробљу је подигнут и освећен 15.10.1932. године, а његову израду помогла је Гркиња Екатерина Левандис Станковић. Гробље се налази поред српског војничког гробља, на површини од 500 метара квадратних, са мермерним спомеником, висине 10 метара, у облику слова *Т*, са стиховима у рељефу: "За борбу и добро за које сте пали, Српска земља постала вам је мати. Србина и Грка побратимљује једна ловорова грана која се од ваше крви храни и никада не вене". На овом месту сахрањено је 358 Грка припадника Треће грчке дивизије, који су се борили са српском војском., и представља једино грчко гробље у Србији.[1107]

Слика 135. Споменик Палим Тимочанима у Зајечару, 1929. године.

[1106] Ђорђе Милша, Захвални Тимочани, *Илустровани лист бр. 24* (1929), 13.
[1107] Петровић Светислав, *Историја града Пирота,* Пирот, 1966, 69.

6.6 ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРЕ ДРАВСКЕ БАНОВИНЕ

Формирање Дравске бановине након административне реорганизације Краљевине Југославије 1929. године покренуло је комплексне процесе архитектонске репрезентације нове државне идеологије у специфичном културно–историјском контексту словеначких земаља. Овај просторно–политички оквир постао је полигон за материјализацију државног идентитета кроз јавне објекте административног, просветног и социјалног карактера, при чему се градитељска пракса суочила са симултаном афирмацијом југословенског заједништва и очувањем регионалних културних партикуларизама. Ефикасна сукцесија владине имовине и прецизно конципирани финансијски планови љубљанске и мариборске самоуправе омогућили су бану конструисање првог бановинског буџета. Захваљујући политичком утицају Антона Корошеца у влади генерала Живковића, фискални капацитет Дравске бановине за период 1930/1931. године био је међу највишима у држави,[1108] са уравнотеженим општим фондом од 136,1 милион динара и посебним буџетом за јавна предузећа и установе који је обухватао 29,3 милиона динара расхода и 31,2 милиона динара прихода. Иако је више од три четвртине укупних средстава било алоцирано на здравствени сектор, првенствено за финансирање медицинског особља и болничке неге, технички сектор је заузео примарно место у контексту просторног развоја. Деловање Техничког одељења, које је обухватало редовно одржавање и санацију фонда јавних објеката као и изградњу саобраћајне инфраструктуре, резултирало је успостављањем строге законске контроле над грађевинском регулативом, спровођењем комплексних хидротехничких радова на водотоковима и канализационим мрежама, те надзором над пројектовањем свих објеката јавне намене и организацијом аутомобилског саобраћаја на територији бановине. [1109]

У домену образовне инфраструктуре, законске обавезе бановинске управе обухватале су систематско одржавање и изградњу објеката средњошколског образовања, првенствено гимназија и учитељских школа, као и делимично финансирање грађанских и основношколских установа. Упоредно деловање Техничког одељења и новооснованог, самосталног Одељења за електрификацију и коришћење водних снага пружило је снажан подстицај свеукупном привредном полету, ослањајући се на разуђене изворе финансирања из бановинске и државне благајне. Капитални зајам од двадесет милиона динара, који је бан реализовао за потребе модернизације путне мреже, допуњен је преосталим сумама претходних зајмова за завршетак пројеката које су већ покренуле локалне самоуправе. Обим ове просторне интервенције квантитативно се рефлектује кроз изградњу 205 километара нових бановинских путева и пратећих мостовских конструкција, уз свеобухватну реконструкцију дванаест путних деоница, чиме је Служба за путеве преузела оперативну одговорност над приближно 3500 километара бановинских и 500 километара државних саобраћајница. Упоредо са изградњом инфраструктурне мреже, државни кредити у износу од преко дванаест милиона динара усмерени су на комплексне хидротехничке пројекте регулације речних токова. У ужем архитектонском контексту, Техничко одељење је у примарни план деловања поставило инвестиције у подизање нових и ревитализацију постојећих банских објеката. Бановинска средства од преко тринаест милиона динара приоритетно су алоцирана на изградњу специјализованих стручних школа и унапређење здравствених капацитета, што је у периоду између 1929. и 1930. године резултирало масовним грађевинским проширењима болничких комплекса у Цељу, Марибору и Голнику.[1110] Захваљујући овим стратешким улагањима и формирању наменског фонда за путеве, јавна изградња је током фискалне 1931/1932. године постала финансијски најдоминантнији сектор бановинске управе, са

[1108] Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930– 1935*, Ljubljana, 2006, 31.
[1109] Vladimir Kološa, „Banska uprava Dravske banovine in njeno gradivo“, *Arhivi 1– 2* (1979), 45.
[1110] Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930– 1935*, Ljubljana, 2006, 37.

предвиђеном буџетском ставком од 21,5 милиона динара, односно 18,5 процената из општег буџета.[1111] Године 1932. у расправи о јавној градњи, Бански савет је једногласно усвојио резолуцију којом се подржава предлог банске управе Министарству да се Дравској бановини омогући одржавање постојећег квалитета градње, и из економских разлога, да се словеначким цигланама дозволи производња опеке, и напусти јединствени пропис за овај грађевински материјал за целу земљу. Након опште дискусије, бан је отворио детаљну расправу о појединачним ставкама буџета техничког одељења. Упркос чињеници да су представници банске администрације упозоравали да економска криза спречава нову изградњу и спровођење других већих путних и хидротехничких радова, половина банских одборника је углавном оправдала потребе својих округа за побољшање путне мреже, а још више је предложило регулацију река и потока,[1112] као и изградњу водовода. На тај начин су првенствено показали становништву округа које су представљали да се труде да реше њихове горуће проблеме, али је ефекат био скроман због ограничених ресурса.[1113] У ово време, поред наведених радова, веома интензивна је била и изградња високих зграда, за које је Бановина обезбедила 34,4 милиона динара. Највећа улагања била су у зграде за здравствене намене 16,4 милиона динара, за банске зграде 7 милиона динара, за изградњу школа око 3 милиона динара и за пољопривредне институте 2,5 милиона динара.[1114] У Табели 16. је приказан састав Техничког одељења Дравске бановине за 1931. и 1932. годину по одељењима. Године 1936. начелник Техничког одељења био је Скаберне Виктор, технички инспектор Зајец Рудолф, технички виши саветници Штурм Карло, Петрић Иван, Менцингер Лео, Орел Карло, Отахал Јосип, Марек Иван, Кобал Аврелије, Емер Франц, Ванек Јан, Пиирц Цирил, Бевц Ладислав, Алфред Валтер, Хочевар Алојз, Јуран Оскар, а технички саветници Пилетић Виктор, Миклауц Павле, Краљ Рудлоф, Куковец Јанко, Штолфа Јосип, Целестина Феликс, Јуван Цирил, Чернивец Јосип, Кнез Владимир.[1115]

Техничко одељење Дравске бановине 1931/32. године		
Одељење	Срезови	Шеф одељења
Целје	Целје, Горњи Град, Коњице, Лашко, Превање, Словен Градец, Шмарје	Марек Иван
Крањ	Крањ и Радовљица	Емер Франц
Љубљана	Чабар, Камник, Литија, Љубљана и Логатец	Кобал Аврелиј
Марибор	Долња Лендава, Марибор, Љутомер, Мурска Собота и Птуј	Јуран Оскар
Ново место	Брежице, Кочевје, Кршко и Ново место	Алфред Валтер

Табела 16. Технички одељци при среским начелствима Техничког одељења Дравске бановине (Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine,* Zagreb, 1932, 44).

[1111] Isto, 82.
[1112] Isto, 125.
[1113] Isto, 126.
[1114] Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930– 1935*, Ljubljana, 2006, 258.
[1115] Више о саставу Техничког одељења Дравске бановине 1936. године у: Marina Olenjina, Dušan Nikolajević S., „Spisak činovnika Tehničkih odeljaka pri sreskim načelstvima“, *Javan rad– ilustrovani mesečni časopis za tehniku, književnost, umetnost i društveni život, god.2, br. 1– 3* (1936), 44.

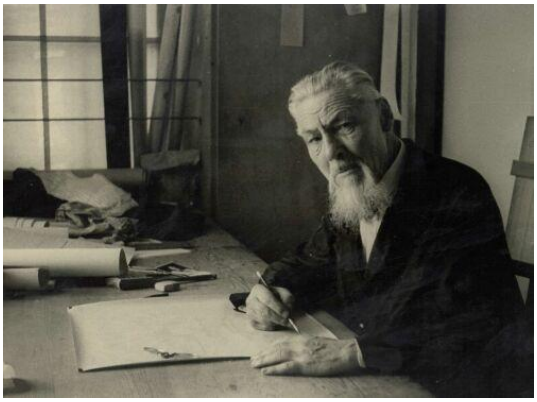
Бановина је допринела нешто више од половине од 26 милиона динара за регулацију пловних река, док је била искључиво надлежна за бројне мелиорације и регулацију мањих потока. Оживела су и улагања у обезбеђивање становништва безбедном водом за пиће, а само на три веће јавне зграде, Бежиградску гимназију у Љубљани, нови хотел у Рогашкој Слатини и павиљон у општој болници у Марибору, потрошено је 12,7 милиона динара, док су мање адаптације спроведене у неколико других покрајинских болница, школа и службених зграда.[1116] Године 1937. највећи део дуга Дравске бановине који је износио 62.305.000 динара, намењен је изградњи путева и других грађевинских објеката. [1117]

У развоју архитектуре Дравске бановине потребно је пре свега узети у обзир да је словеначка култура Закарпатја продрла у савремено градитељско стваралаштво бановине.[1118] Између два рата, словеначка архитектура се развијала самостално, са малим бројем објеката изграђених у унитарном стилу.[1119] Била је позната по сопственом националном изразу, традиционалној архитектури алпског подручја, са примесама средњеевропског историцизма.[1120] Словеначки архитекти, који су углавном студирали код бечког архитекте Ота Вагнера, начинили су отклон од свог учитеља појавом националних држава након распада Аустро–Угарске империје, и покушали да развију националне архитектонске стилове.[1121] Први покушаји да се оснује високошколска настава природних наука и технологије на простору Словеније, могу да се прате још од средине 18. века и језуитске гимназије у Љубљани, а на залагање Вулфена, Грубера и Мафеја. Бернхард Фердинанд Ерберг је по налогу царице Марије Терезије увео модерну експерименталну наставу математичких и физичких предмета, а Кристијан Риглер, последњи ректор у Љубљани пре распуштања језуитског реда написао је чувени уџбеник о војној архитектури. У оквиру студија филозофије, на иницијативу Јанеза Крстника Керсника одржавана је факултативна настава о појмовима геометрије, механике и других физичких и хемијским појмовима. У Љубљани је, по угледу на француске универзитетске школе, на којима су постојали студијски програми за инжењере и архитекте, а од средине 19. века, усталила реалка као нови тип средње школе, дајући предност природним наукама.[1122]

Студије архитектуре и инжењерства, омогућене су у Љубљани оснивањем Универзитета, а подстицај оснивању Техничке школе у Љубљани дало је Друштво инжењера, по узору на америчке универзитете. Технички факултет основан је *Законом о Универзитету Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* у Љубљани 23. јула 1919. године. За секретаре Техничког факултета именовани су Рихард Зупчанин, Карел Хинтерлехнер, Макс Самец и Милан Видмар. Развој факултета отежан је недостатком простора и сталном претњом укидања од стране централне власти у Београду. Уз залагање професора 1921. године подигнута је наменска зграда у Ашкерчевој улици, која је 1927. године додатно проширена.[1123] Заслугу за оснивање архитектонских студија 1920. године, у оквиру Техничког факултета, приписују се Ивану Вурнику, који се залагао за модерну архитектуру, дајући предност урбанистичким примерима Ле Корбизјеа и Баухаусу. Насупрот њему, био је Јоже Плечник (Слика 136.), који је почео да предаје

[1116] Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930– 1935*, Ljubljana, 2006, 308.
[1117] Аноним, Дуг, *Политика* (4.3.1937),10.
[1118] Jože Karlovšek, Ljubljana: Estetika slovenske arhitekture, *Etnolog* (10.11.1937), 65– 74.
[1119] Александар Кадијевић, *Југословенска архитектура између два светска рата (1918– 1941): контексти и тумачења*, Београд, 2023., 22– 23.
[1120] Владана Путник Прица, *Архитектура соколских домова СХС и Краљевине Југославије,* Београд, 2015, 118.
[1121] David Petelin, " Cerkvena arhitektura v Ljubljani med obema svetovnima vojnama (1918–1941)", *Res novae − letnik 9, 2024, številka 1* (2024), 101.
[1122] Tatjana Dekleva, „Tehniška fakulteta Univerze v Ljubljani 1919–1957", *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino 59, številka 2 (2011),* 302– 304.
[1123] Isto.

1922. године, и који се залагао за домаћу архитектуру у модерном духу, [1124]а неки аутори га сматрају творцем чешког кубизма.[1125]

Слика 136. Архитекта Јоже Плечник, фотографија из 1943. године.

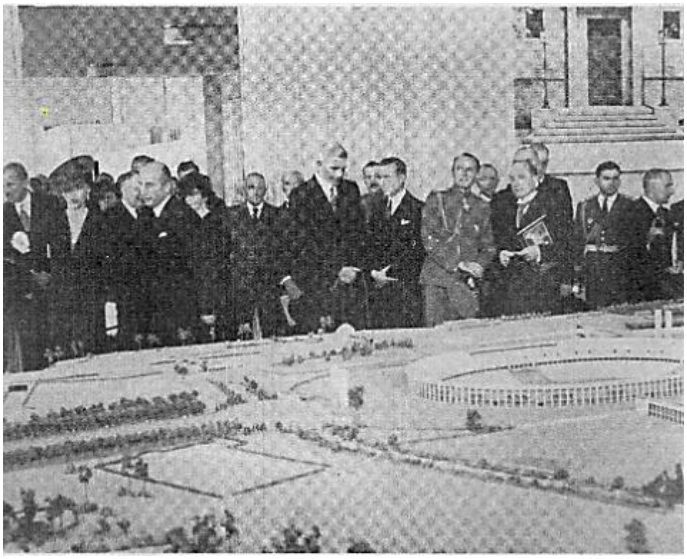
Словеначки архитекти су имали прилику да се упознају са модерном интернационалном архитектуром посетом *Међународне изложбе декоративних уметности и модерне индустрије* у Паризу 1925. године.[1126] Изложбу су посетили и Плечникови ученици, но без свог наставника, а такође и Иван Вурник, који се по повратку окренуо од националног стила ка функционализму, док су се Плечникови ученици вратили са ње збуњени, јер су се упознали са авангардном интернационалном уметношћу, коју није пропагирао њихов наставник. Доста Плечникових студената се касније окренуло савременој архитектури, међу њима Херман Хус, Франце Томажич, Макс Стренар, Домицијан Серајник, Јанко Омахен, Иво Спинци и други.[1127]

Са модерном архитектуром су се словеначки архитекти упознали и кроз париску изложбу у Галерији *Виљон* 1933. године, потом у Уметничком павиљону у Загребу 1934. године, и кроз посету *Међународној изложби уметности и технологије* у Паризу 1937. године, а велику улогу у стварању модерне словеначке архитектуре одиграо је париски студио Ле Корбизјеа где су поједини словеначки архитекти радили између 1929. и 1940. године. Међу њима су се нашли и Плечникови ученици: Мирослав Оражем, Милан Север, Хрвоје Брнчић, Марјан Тепина, Јован Крунић, Едвард Равникар, Фери Новак, Фран Тавар и други.[1128] Функционализам се у Словенији учврстио крајем 1920–их и почетком 1930–их, са стилским утицајима из Француске (Ле Корбизје), Немачке (Баухаус) и Совјетског Савеза (конструктивизам), а радови Адолфа Лоса такође су извршили важан утицај. Стил су карактерисале кубичне зграде са глатким зидовима, равним кровом и слободно конципираним основама, што је омогућавало неправилан распоред прозора и врата. Први представници овог стила у Словенији, били су Јоже Месар, сарадник Петера Беренса

[1124] Janko Omahen, *Izpoved*, Ljubljana, 1976, 168– 235, Damjan Prelovšek, *Jože Plečnik. Arhitektura večnosti. Teme, metamorfoze, ideje*, Ljubljana, 2017, 216.
[1125] Плечник је од 1912. године постао професор у школи за примењене уметности у Прагу, када је чешка архитектура била презасићена академизмом и једностраношћу. Окренуо је чешке архитекте домаћој архитектури и живописном чешком фолклору.
[1126] Janko Omahen, *Izpoved*, Ljubljana, 1976, 168– 235, Damjan Prelovšek, *Jože Plečnik. Arhitektura večnosti. Teme, metamorfoze, ideje*, Ljubljana, 2017, 216.
[1127] Janko Omahen, *Izpoved*, Ljubljana, 1976, 168– 235; Damjan Prelovšek, *Jože Plečnik. Arhitektura večnosti. Teme, metamorfoze, ideje*, Ljubljana, 2017, 216.
[1128] Jože Karlovšek, Ljubljana, Ljubljana: Estetika slovenske arhitekture, *Etnolog* (10.11.1937), 65– 74.

у Бечу, и Фери Новак који је студирао је архитектуру у Прагу до 1930. године, затим на Бечкој академији уметности код Петера Беренса, а његов кратак период рада у Ле Корбизјеовом студију око 1938. године, дао је важан допринос модерној архитектури.[1129] Битно је споменути и прву жену која је дипломирала на Техничком факултету у Љубљани, 1935. године, Неду Добивишек, а која је дала значајан допринос у раду при Техничком одељењу Дравске бановине у секцији задуженој за путеве, а након тога и као асистент на Техничком факултету у Љубљани. [1130]

Још један за архитектуру битан, политички обојен догађај, који је био део стратегије приближавања Немачкој, и отворено промовисање тоталитарне естетике немачке социјалистичке архитектуре била је изложба у Немачком павиљону на Београдском сајму у периоду између 5. и 16. октобра 1940. године. Овај догађај је битно споменути, јер је то била прва изложба немачке социјалистичке архитектуре у иностранству, у организацији Кнеза Павла, а под програмском капом архитекте Алберта Шпера, инспектора јавних радова Рајха.[1131] У октобру 1940. године, председник љубљанске општине Ђура Аплешић са шефом грађевинског одбора професором Стелејом и општинским архитектима је посетио ову изложбу, што је имало за циљ да се идеја немачког социјалистичког јединства шири и промовише кроз уметност Краљевине Југославије (Слика 137.).[1132]

Слика 137. Кнез Намесник Павле и Кнегиња Олга разгледају модел Олпмпијског стадпо–на на *Изложби нове немачке архитектуре,* 1.10. 1940. године на београдском сајмишту.

[1129] Više o njemu u: Tanja Borovšak, „Arhitekt Franc (Feri) Novak“, *Arhitektov bilten 23/117– 118* (1993), 48.

[1130] Više o Nedi Dobovišek u: Barbara Vodopivec, Neda Dobovišek https://www.centerarhitekture.org/ca/wp–content/uploads/2024/10/neda_dobovisek.pdf viđeno 20.1.2025.

[1131] Више о томе у: Тадија Стефановић, „Изложба нове немачке архитектуре у Београду 1940. године“, *Kultura бр. 161* (2018), 419– 434; Б., Изложба нове немачке архитектуре на београдском сајмишту, *Београдске општинске новине* (1.10.1940), 854–858.

[1132] Аноним, Љубљански општински архитекти у Београду, *Политика* (17.10.1940),11.

Када је реч о архитектури на простору Словеније, односно тадашње Дравске бановине, неизоставна полазна тачка сваке анализе јесте рад Јожета Плечника,[1133] који се залагао за домаћу архитектуру кад је реч о ритму, пропорцији и материјалима. Посебно је од значаја била поменута *Плечникова школа архитектуре*, где се залагао за марљивост и квалитет израде пројеката по Вагнеровом моделу предавања, уз наглашавање техничких аспеката цртања, скицирања и сенчења. Његова предавања су се заснивала на античкој, римској и етрурској архитектури. У овој школи, ученици су прво добијали мање задатке из примењене уметности, потом задатке на изради мањег монумента у виду надгробног споменика или капеле, а уз строго и доследно проучавање антике. Тек су у трећој години на предмету архитектонске композиције, ученици добијали задатак у виду пројектовања монументалне архитектуре. Прва генерација његових ученика која је била присутна на архитектонској сцени између два светска рата били су: Чернигој, Гланц, Хус, Навинчек, Омахен, Шерајник, Стренар, Томажић, Валентичић и други. Ова генерација је специфична по томе што је наглашавала технику и конструкцију, инсталације и изолације, што поједини аутори називају техничким функционализмом.[1134] Плечник је поштовао принцип: „Гради како би градили наши стари да су имали овај материјал.“[1135] је демонстрирао да домаћа архитектонска пракса и расположиви ресурси поседују потенцијал за креирање савремених градитељских форми. Овај концепт је операционализовао на примеру зида Народне и универзитетске библиотеке у Љубљани, где је традиционалну грађевинску технику Краса модификовао и прилагодио монументалној изградњу.Тиме је остварио успешну синтезу климатских фактора, материјала и локалне традиције са модерним архитектонским изразом.[1136]

Поред Техничког факултета, од великог значаја за развој архитектонске мисли био је часопис *Архитектура,* који је настао дугогодишњим радом архитеката из Београда, Загреба и Љубљане. Циљ часописа је био да уједини савремене архитекте Југославије и усмери њихов рад ка заједничком циљу, развоју југословенске архитектуре, као и стварање блиске везе између занатлија, произвођача грађевинског материјала и архитеката пројектаната како би се у савременој грађевинској делатности, како је наведено у уводној беседи првог броја *Архитектуре,* поред квалитетног рада, у потпуности изразила и сва друга достигнућа модерне технологије.[1137]

[1133] Јоже Плечник је након више занатске школе у Грацу, и рада у столарским атељеима, започео студије у Бечу код Ота Вагнера, наследника Хазенауера, Семпера, Шинкела, Синкардсбургова, који је Раскиновим идејама дао савремену формулацију, под мотом– сврха, конструкција, поезија. Плечник је био и Вагнеров сарадник, а како се се Вагнер залагао против популизма и бирократије, Плечник је имао велику слободу стварања под Вагнеровим утицајем. Као и његов учитељ, Плечник је сматрао да архитекта мора да остане веран материјалу и истинитој структури.(Edo Ravnikar, Osamdeset godina Josipa Plečnika, *Književne novine, god. V, br. 48* (19.1.1952), 1)

[1134] Више о Плечиковој архитектури у: Dušan Gabrijan, „Plečnik i novija slovenačka arhitektura“, *Arhitektura urbanizam 38* (1966), 53– 57.

[1135] Edo Ravnikar, Osamdeset godina Josipa Plečnika, *Književne novine, god. V, br. 48* (19.1.1952), 1.

[1136] Isto, 1.

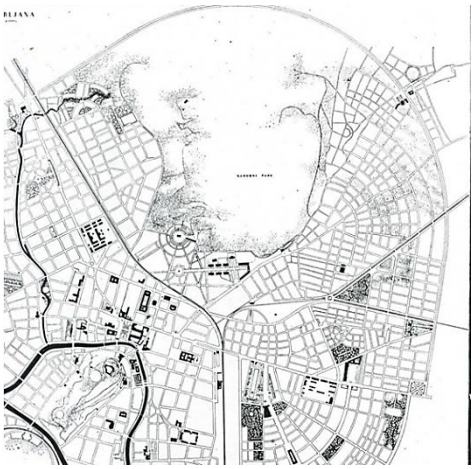
[1137] „Uvodne besede“, *Arhitetktura 1* (1931), 21.

6.6.1 Архитектура административног центра Дравске бановине– Љубљана

Увођењем Дравске бановине као административне јединице, Љубљана добија на значају као њено седиште. Плечник и Вурник су одредили урбанистички и архитектонски склоп Љубљане, стапајући тековине сецесије, модернизованог класицизма, са експресионизмом и рационализмом.[1138] Но Љубљана спада у старе градове, чије је средњевековно језгро од краја 18. века уклопљено у систем зидина, што је данас један од најважнијих историјско– урбанистичких споменика. Урбанистичка и архитектонска слојевитост Љубљане, огледа се у остацима некадашњег живота. Па су тако остаци средњег века видљиви на главној градској улици са доминантним лајт мотивом, тврђавом, уске уличице између појединих зграда, као и основе појединих грађевина које су у барокном периоду само преобликоване.У 17. и 18. веку Љубљана се развијала на територији средњовековне Љубљане, када долази до утицаја барокног урбанизма на средњевековним основама, где се појединачне фасаде удружују у једну монументалну, као и повезивање функционалних делова зграде у целину.[1139] До 18. века, Љубљана се развијала унутар градских зидина, а тек је увођењем железнице од 1840. године, почела да се шири у складу са европским трендовима тог времена.[1140] До тада, како наводи Јоже Рус:..."Редови кућа су постали збијенији тек кад је град био окружен зидинама, када су сви грађани желели, или морали, да живе унутар градских зидина, без изузетка, и због тога је грађевински простор постао изузетно вредан... Трагови оригиналног плана љубљанске куће могу се видети данас у многим деловима старих љубљанских предграђа. Већина кућа овде, упркос томе што су много пута обнављане, стоји на дубоким парцелама и окренута је ка улици само уским фасадама... тек у пролеће 1800. године све јавне зграде у Љубљани добиле су исправне одводне цеви, чиме је дат добар пример свим власницима приватних кућа. Ове цеви су правили тадашњи љубљански водоинсталатери." Наводи и да је 18. век донео просперитет у изградњи, подизање четвороспратница на Великом тргу, када су многи богати трговци откупили две или више троспратних кућа, претворивши их у по једну вишеспратну зграду. Занимљиво је да су се у Прешерновој улици видели обриси двоспратног хотела *Слон*, а испод је јасно сачуван, на истом немалтерисаном зиду суседне куће доказ да је овај хотел првобитно, до пре 1860. године, био изграђен, само са једним спратом. Испод крова је сачувана урезана и година 1663. са две розете, која није до краја разјашњена. Хотел *Слон* је 1854. године уредио јавни базен, но до 1890. године, водоснабдевање Љубљане било је искључиво везано за јавне и приватне бунаре. Хотелијер Залар је развио једини већи приватни систем водоснабдевања за потребе овог базена, и то путем канала који је црпио воду из извора Подтуренске шуме низ Александрову цесту.[1141] Град Љубљана је подразумевао већи број предграђа, од којих су нека дошла под општину Љубљана тек почетком 20. века. На пример, Макс Фабијани је 1898. године израдио план за Бежиград, при чему је замислио правоугаони растер улица, са измештањем железничке пруге, што би омогућило наставак главних саобраћајница из сентра. Овај план се показао неизводљивим јер Фабијани није узео у обзир постојеће границе парцела. [1142] Тако је на пример и Сподња Шишка ушла у састав љубљанске општине 1914. године док је Згорња Шишка са центром у Водниковој улици, ушла у њен састав тек 1934. године. Сподња Шишка, до 1870. године кад је изграђена Горењска железница од Љубљане до Тарвижа,

[1138] Александар Кадијевић, *Југословенска архитектура између два светска рата (1918– 1941): контексти и тумачења*, Београд: Филозофски факултет у Београду, 2023, 22– 23.
[1139] Marijan Kolarić, „Regeneracija stare Ljubljane i aktivnost Zavoda za uređenje", *Arhitektura urbanizam 19*, (1963), 9– 17.
[1140]David Petelin, " Cerkvena arhitektura v Ljubljani med obema svetovnima vojnama (1918–1941)", *Res novae − letnik 9, 2024, številka 1* (2024), 97.
[1141] Jože Rus, Podoba stare Ljubljane, *Jutro* (15.1.1939), 7.
[1142] David Petelin, " Cerkvena arhitektura v Ljubljani med obema svetovnima vojnama (1918–1941)", *Res novae − letnik 9, 2024, številka 1* (2024), 115.

није имала већи значај за Љубљану. Тек је Макс Фабијани 1899. године, укључио подручје Сподње Шишке у регулациони план Велике Љубљане, што тад није прихваћено.[1143] Власти су формално решиле питање регулационог плана 1918. године, који је узео у обзир стварну поделу земљишта, али не и саобраћајне, економске и естетске аспекте. Значајнији урбанистички помак десио се кад је 1924. године, шеф градског грађевинског бироа, инжењер Матко Преловшек позвао Плечника да изради нови урбанистички план за северни део града. Године 1929. Плечник је израдио регулациони план Велике Љубљане, при чему је замислио град који се радијално ширио ка споља о старог историјског језгра (Слика 138.).[1144] Нацртао је прстен око центра града, планирајући кружни пут од Зелене јаме, преко Бежиграда до Нове Шишенске цркве, око Рожника до Цркве Светог Антона на Вичу, преко Месног лога ка Трнову и Кракову, преко Љубљанице до Долењске цесте. По угледу на Вагнера, планирао је полуаутономне градске четврти, које је радијалним саобраћајницама повезао са главним градским прилазима. Плечник је и подручје Шишке поделио на лепезасту мрежу са главном осовином Целовшком цестом.[1145]

Слика 138. Регулациони план Љубљане, 1929. године.

Тридесете године 20. века представљају период кад је Љубљана знатно променила свој изглед, услед тенденције уклањања свих одлика аустријског провинцијског града.[1146] Тако је Вегова улица, која је настала у 19. веку, након што је затрпан шанац уз источне зидине средњевековне Љубљане, почела да се уређује 1932. године према Плечниковом плану, који је у исто време, у тој улици, радио на трансформацији фасаде зграде Глазбене матице којој је додао балкон на другом спрату и променио прозорске отворе. [1147] Улицу је пројектовао постепено интегришући монументалне архитектонске и парковске аранжмане у композициону целину.[1148] Исте године, Плечник је пројектовао терасу и галерију десет музичара испред ове зграде (Слика

[1143] David Petelin, "Cerkvena arhitektura v Ljubljani med obema svetovnima vojnama (1918–1941)", *Res novae − letnik 9, 2024, številka 1* (2024), 107– 108.
[1144] Isto, 115.
[1145] Isto, 108.
[1146] Isto, 98.
[1147] Jože Suhadolnik, Sonja Anžič, *Novi trg z okolico : arhitekturni in zgodovinski oris mestnega predela in objektov, lastniki hiš in arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana : razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana : atrij Mestne občine Ljubljana in avla Zgodovinskega arhiva Ljubljana*, Ljubljana, 2006, 39.
[1148] *Isto,* 38.

139.), са бронзаним бистама осам словеначких композитора и два југословенска, које је израдио Лојзе Долинар. Вегова улица се завршава код Универзитетске зграде на Конгресном тргу. [1149]

Слика 139. Алеја десет музичара скулптора Долинара, данашњи изглед.

Пројектовао је јавне зграде и просторе у новој градској четврти, и распоредио их дуж авеније која се одваја од Дунајске цесте код гробља Светог Кристофа, и протеже се праволинијски између високих стамбених зграда до цркве Светог Крста, а између њих је пројектовао позориште као визуелну баријеру, а иза њега окружни магистрат. Испред цркве је пројектовао Трг око којег је распоредио школске зграде.[1150] Плечник је 1930. године, на позив инжењера Матка Преловшека, преузео радове на регулацији Љубљанице, у циљу ублажавања запуштеног изгледа речног корита.[1151] У годинама од 1932. до 1941. године, допуњавањем и делимичним преображавањем регулационих радова започетих пре Првог светског рата, од стране архитекте Алфреда Келера, дао је кориту Љубљанице његов данашњи изглед. Уредио је њене обале, обезбедио пешачке стазе, преуредио засаде и авеније и пројектовао, између осталог, Обућарски мост, Мост Трново[1152] као и Тромостовје (Слика 140.).[1153]

Слика 140. Тромостовје у Љубљани, данашњи изглед.

[1149] Jože Suhadolnik, Sonja Anžič, *Novi trg z okolico : arhitekturni in zgodovinski oris mestnega predela in objektov, lastniki hiš in arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana : razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana : atrij Mestne občine Ljubljana in avla Zgodovinskega arhiva Ljubljana*, Ljubljana, 2006, 38.
[1150] David Petelin, " Cerkvena arhitektura v Ljubljani med obema svetovnima vojnama (1918–1941)", *Res novae − letnik 9, 2024, številka 1* (2024), 115.
[1151] Jože Suhadolnik, Sonja Anžič, *Stari trg, Gornji trg in Levstikov trg : arhitekturni in zgodovinski oris mestnih predelov in objektov, lastniki hiš ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana : razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana : atrij Mestne občine Ljubljana in avla Zgodovinskega arhiva Ljubljana,* Ljubljana, 2003*,* 13.
[1152] Peter Krečič, *Plečnikova Ljubljana*, Ljubljana, 2009, 23.
[1153] Jože Suhadolnik, Sonja Anžič, *Stari trg, Gornji trg in Levstikov trg : arhitekturni in zgodovinski oris mestnih predelov in objektov, lastniki hiš ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana : razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana : atrij Mestne občine Ljubljana in avla Zgodovinskega arhiva Ljubljana,* Ljubljana, 2003,13.

Плечников пројекат за реконструкцију Францовог моста из 19. века, предвиђао је очување старог моста, који је поседовао изузетне естетске вредности, и једини је, осим Груберовог моста, омогућавао прелаз преко Љубљанице. Нови Плечников концепт је укључивао надоградњу,[1154]односно додавање два бочна, армирано бетонска моста намењена пешацима, који би повезивали Прешернову и Вулфову, са Миклошичевом улицом. Бочни мостови су пројектовани са степеништем који воде на нижи ниво обалних зидова, а иако је укључио у реализацију идеју инжењера Клопачара, о додавању јавног купатила, ова замисао, ипак, није изведена.[1155] Плечник је од пројектног решења у реализацији задржао кључну идеју троструког прелаза и очување историјског каменог моста, али се усмерио на складну композицију моста, са ефектним визуелним доживљајем, но са мање функционалних компартимената. Реконструкција Тромостовја завршена је 1932. године, и постоји и данас.[1156]

Један од Плечникових већих подухвата био је комплекс грађевина на гробљу *Жале* у Љубљани. Он је овај простор пројектовао у интимном маниру. У овом случају, одвојио је техничке просторе од церемонијалног дела, чиме је јасно истакао значај обреда. Улаз је означио монументалним порталом и пропилејима (Слика 141.), док монументални и интимни простори комбинују класичне и ренесансне форме, што је било карактеристично за Плечника. Овај комплекс се употпуњавао током двадесетог века.[1157]

Слика 141. Улаз у Жале, данашњи изглед.

Тридесетих се доста радило на очувању целовитости историјског комплекса старе Љубљане, а први отклон ка тој иницијативи било је утврђивање *Правилника о споменичко–заштитном режиму за подручје старе Љубљане* из 1933. године. Тим Правилником је први пут у Словенији формулисано питање целокупне заштите историјске средине, а донете одлуке примениле су се на целу територију средњовековног градског језгра.[1158] Значајан и на овом пољу је био Плечник, који је својим методама рада, познавањем материјала, поступака, димензија, наследницима омогућио да се баве обновом културних споменика.[1159] Први професионални

[1154] Anonim, Tromostje je dograjeno, *Slovenski narod 64* (9.10.1931), 2.
[1155] Jože Plečnik, Ciril Tavčar, „Frančiškansko mostovje“, *Dom in svet, letnik 42, številka 5*, (15.5.1929), 151.
[1156] Stane Bernik, *20. stoletje: arhitektura od moderne do sodobne: vodnik po arhitekturi*, Ljubljana, 2001,6
[1157] Више о томе у: Peter Krečič, *Jože Plečnik: branje oblik*, Ljubljana, 1997,143– 152
[1158] Marijan Kolarić, „Regeneracija stare Ljubljane i aktivnost Zavoda za uređenje“, *Arhitektura urbanizam 19* (1963), 9– 17.
[1159] Појединачни студенти, уз истакнутије вођство школе и тражење нових праваца, преузели су највећи део посла у обнови и обележили су заслуге за заштиту споменика културе све до касних осамдесетих. Антон Битенц, Борис Кобе, Марјан Мусић, Власто Копач, Шпелка Валентингић, Сташа Блажић и Наташа Шуми су се истакли. Отон Југовец се посебно истицао својим јединственим концептима. Централна фигура је дуго времена била Марјан Мусић, који је предавао на факултету и користио своје знање како би помогао у спасавању културних споменика у тадашњој Југославији и у Египту. До сада је био једини конзерватор који је успео ван уских граница Словеније (Stane Bernik, *20. stoletje: arhitektura od moderne do sodobne: vodnik po arhitekturi*, Ljubljana, 2001,9).

конзерватор на простору Словеније, био је Франц Стеле, који се залагао за конзерваторску дефиницију: „конзервирати, не рестаурирати.“Доста је сарађивао са Плечником, под чијим утицајем је почео да дозвољава креативну надградњу, што се види на примеру римског зида на Мирју у Љубљани.[1160] Плечник је 1926. године, осмислио јужне римске зидине Емоне, у виду археолошког парка, где је замислио да се од Римског пута, до реке Градашчице реализује археолошки парк, а та идеја, у античком маниру и у много мањем опсегу је реализована 1936. године.[1161]

Упоредо са развојем свести о заштити споменика, Љубљана се суочавала са снажним притиском нагле урбанизације. Између 1931. и 1941. године, број становника се готово дуплирао са 59.765 на преко 100.000. Овако брз демографски раст узроковао је стихијско ширење појединих делова града без јасних урбанистичких планова, што је често компликовало напоре за очување наслеђа. Са друге стране, профил Љубљане као политичко– административног, занатског и културног центра, а не примарно индустријског града, у великој мери је олакшао заштиту старог језгра од агресивних индустријских захвата.[1162] Упркос пренасељености, здравствене и социјалне прилике у Словенији су, како је наведено, служиле за пример тридесетих година двадесетог века, посебно кад је реч о сузбијању туберкулозе, [1163] и организацији здравствене службе.[1164] Дравска бановина је посвећивала највише од свих бановина, пажње комуналним и социјалним проблемима. У том духу подигнут је и модеран дечији дом за 200 сиромашне деце, 1938. године. Реч је о двоспратној, прозрачној палати основе у облику слова *T*, са стакленом двораном на првом спрату, за дечију игру, и са великим вртом испред зграде (Слика 142.).[1165]

Слика 142. Дом за сиротињску децу у Љубљани, 1938. године.

[1160]Marko Stokin, Rekonstruirana baština Slovenije, Regionalna Suradnja "Rekonstrukcija", 2016, https://www.icomosubih.ba/Regionalni%20skup%20o%20rekonstrukciji.html6 5 виђено: 5.10.2024.

[1161] Marko Stokin, Rekonstruirana baština Slovenije, Regionalna Suradnja "Rekonstrukcija", 2016, https://www.icomosubih.ba/Regionalni%20skup%20o%20rekonstrukciji.html6 виђено: 20.10.2024.

[1162] Petelin David,“ Cerkvena arhitektura v Ljubljani med obema svetovnima vojnama (1918–1941)“, *Res novae − letnik 9, 2024, številka 1* (2024), 99.

[1163] Почетак диспанзерског збрињавања туберкулозних пацијената у Словенији предводили су Деметер Блајвајс и Август Левичар, запослени у Помоћном друштву за плућне болеснике у Крајској. Захваљујући њима, основан је први антитуберкулозни диспанзер у Љубљани 1907. године, но престао је са радом распадом Аустро Угарске монархије. После Првог светског рата дошло је до значајног пораста туберкулозе, на шта држава није могла правилно да реагује.Но, ипак је основала санаторијум за туберкулозу у лечилишту Тополшица, а Национални фонд за инвалидитет је купио дворац Голник за своје инвалиде, где је 1919. године почео да шаље прве пацијенте заражене туберкулозом.(Meta Černigoj , Odpri roke, odpri srce, otiraj bratovske solze«. Boj proti tuberkulozi v Mariboru med obema vojnama, Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju (2010), 493).

[1164] Милановић М., Здравствена служба у Словеначкој, *Политика* (8.12.1940), 21.

[1165] Аноним, Дом за сиротињску децу, *Политика* (17.11.1938), 11.

На основу *Закона о болницама*, Општа државна болница у Љубљани је 1.4.1931. године, прешла у власништво државне управе, а пре тога је била под управом бановине.[1166] Ова болница је изграђена крајем 19. века, но њени капацитети нису ни близу покривали број пацијената којима је било потребно болничко лечење. Од 1927. до 1931. године, на иницијативу Хигијенског завода, проширени су капацитети инфективног одељења за 10 постеља.[1167] Струка је била свесна да не постоји могућност изградње нове болнице услед дефицита финансијских средстава, и да је потребно размишљати о проширењу постојеће болнице.[1168] Ипак, овај проблем до почетка Другог светског рата није решен, јер је доказано у пракси да *Закон о болницама* не функционише, пре свега јер је донет у време велике економске кризе, и стога расположива финансијска средства нису могла да га прате.[1169]

Финансирање међуратне здравствене архитектуре у Љубљани се највише заснивало на учешћу цивилних удружења, градских власти и пензионих фондова, без директног учешћа централне бановинске власти. Пример тога је Санаторијум Трговачке болесничке благајне у Љубљани (Слика 143.), која је понела назив *Шлајмеров дом*[1170]а која је освећена 1940. године. Реч је о функционално, модерној грађевини на Залошкој цести 9, према најмодернијим стандардима за овакву врсту грађевина. Радови на згради су износили 12 милиона динара.[1171] Иако је реч о приватној иницијативи, коју није финансирала Бановина, свака већа грађевина овог типа морала је да прође кроз бановинску здравствену комисију, при чему је Бановина одобравала планове, постављала хигијенске стандарде и често давала пореске олакшице за здравствене објекте. Ова зграда је припадала Др. Еду Шлајмеру, пиониру модерне хирургије у Словенији. [1172] Дана 24. септембра 1932. године, установљен је санаторијум који је био у власништву Љубљанске трговачке болнице и друштва за подршку, које је обједињавало све запослене у трговинском сектору. Друштво је неговало болесне чланове, помагало у плаћању трошкова сахране преминулих чланова, издржавало чланове којима је била потребна помоћ, а такође је нудило својим члановима здравствено осигурање.[1173] У том моменту, лечилиште је располагало са 32 постеље да би се тај број 1938. године повећао на 90. Санаторијум су, са свим проширењима у периоду од 1930. до 1940. године, пројектовали Плечникови ученици Домицијан Серајник и Јанко Омахен, уз финансијску подршку Трговског болничког друштва, Покојнинског завода и градске општине.[1174] Смештена је у мирном делу Љубљане, у парковском окружењу. Подигнута је у духу функционализма са елементима међуратне модерне естетике, са једноставном фасадом, а динамику стварају хоризонтални нагласци тераса и балкона, а вертикални прозорски низови наглашавају спратне, функционалне зоне. Ово лечилиште представља типичну архитектуру медицинских објеката тридесетих година двадесетог века, када је почело да се инсистира на хигијенским стандардима, функционалности и модерној медицинској опреми.

[1166] „Zakon o bolnicah“, Uradni list kraljevske banske uprave dravske banovine, l. 41, št. 1, (1930), 523−528.
[1167] Dunja Dobaja, “Bolnice u Kraljevini Jugolsaviji, “uskraćene ustanove kurativne struke: Primer opšte bolnice u Ljubljani”, *Istorija 20. veka, god. 36, 2/2018* (2018), 56.
[1168] Isto, 59.
[1169] Dunja Dobaja, “Bolnice u Kraljevini Jugolsaviji, “uskraćene ustanove kurativne struke: Primer opšte bolnice u Ljubljani”, *Istorija 20. veka, god. 36, 2/2018* (2018), 66.
[1170] Архив Републике Словеније има фонд посвећен Шлајмеровом дому (SI AS 1965– Šlajmerov dom (1932– 1946), што указује да постоји примарна грађа за ову зграду у виду дописа, уговора, буџета и техничке документације.
[1171] Аноним, Свечано отварање санаторијума Трговачке болесничке благајне у Љубљани, *Политика* (9.5.1940),11.
[1172] Исто.
[1173] Sanatorij Šlajmerov Dom https://www.muzej– nz.si/sanatorij– slajmerjev– dom/
[1174] Zvonka Zupanič Slavec, „Šlajmer v srcu ljubljanskega bolnišničnega mesta“, *ISIS– Glasilo Zdravniške zbornice Slovenija 2012, številka 1* (2012), 39– 42.

Слика 143. Зграда Шлајмеровог дома, данас Ортопедске клинике у Љубљани.

У периоду између 1928. и 1930. године, Плечник је пројектовао Зграду осигурања Триглав (Слика 144.) на Миклошичевој цести 19, а са њим је сарађивао ученик Франце Томажич. Зграда је настала под утицајем Плечникове обнове Трговинске, занатске и индустријске коморе, где је тежио да покаже како би требало да изледа ентеријер и екстеријер важних националних институција. Зграда осигурања је угловница, са глатким засеченим углом где је позициониран главни улаз. Посебно је занимљив фриз са стилизованим фигурама изнад трећег спрата, које симболизују јединство, док фриз са децом изнад симболизује генерацијску солидарност. У ентеријеру доминира монументално потковичасто степениште.[1175] Ова зграда би могла да се сврста у позни Плечников еклектицизам, са примесама националног стила и Ар Декоа, и представља једно од његових најважнијих остварења. За културни споменик проглашена је 2009. године.[1176]

ILUSTRIRANI SLOVENEC
TEDENSKA PRILOGA SLOVENCA
Leto VI 5. oktobra 1930 Štev. 40
Nova palača Vzajemne zavarovalnice v Ljubljani

Слика 144. Насловна страна новина посвећена згради осигурања *Триглав* у Љубљани, 1930. године.

[1175]Peter Krečič, *Plečnikova Ljubljana*, Ljubljana, 2009, 39– 40.
[1176] Plečnik Heritage Finally on UNESCO list sloveniatimes.com.

Једна од најрепрезентативнијих грађевина у Љубљани, ипак је дело прашког ученика, архитекте Владимира Шубица,[1177]а реч је о небодеру *Неботичник,* који је подигнут у периоду између 1930. и 1933. године (Слика 145.). [1178] Зграда је у моменту изградње имала тринаест спратова и око 70 метара висине. Шубиц је ову зграду пројектовао за потребе Пензионог института који је био инвеститор изградње. Подигнута је на углу Словенске, Штефанове и Бетовнове улице, у исто време кад је грађен Рокфелеров центар у Њујорку,[1179] поставши, попут свог чувеног америчког пандана, симбол новог доба, техничког тријумфа и радикланог преласка из хоризонталне у вертикалну модерну архитектуру. Према иницијалном плану, на овом месту је требало да се налази северозападно крило љубљанске кредитне банке, која је подигнута 1923. године, но та идеја није никад спроведена у дело, а ту парцелу је откупио Пензиони завод. Треба нагласити да тадашњи важећи грађевински прописи нису дозвољавали зграду вишу од четири спрата у Љубљани.[1180] Но, у јануару 1930. године Пензиони завод за становнике у Љубљани је објавио конкурс за израду идејних скица за стамбено пословни комплекс зграда на парцели Пензионог завода у Љубљани. До марта исте године, пристигло је 30 идејних решења, али комисија није доделила прву награду, јер ниједан предлог није био задовољавајући.[1181] Додељене су три равноправне награде и то Ивану Вурнику, Иви Спинчичу и Јожеу Месару. Пројекат који је ипак усвојен био је онај Милана Севера и Бојана Ступице, Плечникових ученика. Неки од конкурсних предлога приложили су Стејапн Планић[1182] и Младен Каузларић.[1183] На овом импозантном објекту, тада највишој згради у Љубљани, поред Шубица, сарађивао је већи број истакнутих архитеката. Према Плечниковом плану, зграда је требало да има осам спратова, иако то није било по важећим грађевинским правилницима. Тада је Градско веће као првостепени грађевински орган је ипак на основу доспелих захтева, издала привремену грађевинску дозволу за осмоспратну зграду.[1184] Технички извештај и статичку процену израдио је инжењер Станко Димник, а како нису постојали прописи у држави за тако високе зграде, словеначки грађевински инжењери ослањали су се на немачке грађевинске прописе.[1185] На реализацији грађевине, Шубицу су помагали Бојан Ступица који је пројектовао фасаду кафића на десетом спрату са аркадним стубовима и Марјан Мушич који је пројектовао фасаду једанаестог спрата у виду поткровља са полукружним прозорима. Иво Медвед је надгледао изградњу извршио контролу квалитета конструкције, и са Ладиславом Камом пројектовао функционалистички павиљон од челика и стакла за дванаести и тринаести спрат. Милан Север је пројектовао класицистички обликован темпијето на врху небодера, где је постављен и јарбол за заставу.[1186] Скулптуре за зграду су израдили Лојзе Долинар, који је осмислио женску фигуру, алегорију будућности, Франц Горше који је аутор четири бронзане главе у предворју небодера, док је Борис Калин израдио рељефну склуптуру изнад улаза.[1187] Овој грађевини је посвећено више пажње јер је представљала симбол

[1177] Janez Koželj, „Nebotičnik“, *Dvajesto stoletje. Arhitektura od moderne do sodobne. Vodnik po arhitekturi* (2001), 43.
[1178] Isto.
[1179] *Do.co.mo.mo Slovenia 1900– 1980*, 13.
[1180] Према Грађевинским прописима који су у том моменту важили за Љубљану свака новоподигнута зграда могла је да има само четири спрата изнад приземља, нити да има више од 20 метара Člen 37. *Stavbinski red za mesto Ljubljana,* 1896, 32–33.
[1181] Lara Slivnik, „Ljubljanski Nebotičnik– Stanko Dimnik in drsna potresna izolacija“, *Arhitektov bilten 232 / 233* (2022), 28.
[1182] Janko Omahen, „Nova pota v sodobni arhitekturi“, *Arhitetktura 1*, (1931), 34.
[1183] Више о томе у: Bogdan Župančič, *Ljubljanski Nebotičnik – denar in arhitektura*, Ljubljana, 2001, 56.
[1184] Lara Slivnik, „Ljubljanski Nebotičnik– Stanko Dimnik in drsna potresna izolacija“, *Arhitektov bilten 232 / 233* (2022), 29.
[1185] Isto, 33.
[1186] Isto.
[1187] Grgič, Jožica (27. 7. 2010). „Fantastičen pogled na vse strani mesta” [A Fantastic Look on All Sides of the City https://web.archive.org/web/20160304065519/http://ppmol.org/urbanizem5/kliping/4001258–prenova– neboticnika.pdf виђено: 18.5.2024.

модернизације Љубљане по угледу на западне, америчке метрополе, био је прва небодерска зграда у Словенији, и једна од првих у југоисточној Европи. За време кад је подигнута као мешавина Ар Декоа, и Саливановог трипартитног модела са наглашеном базом, и вертикалним сужавањем грађевине, била је последња реч технике у изградњи са прецизним прорачунима, модерним дизајном конструкције отпорне на земљотресе и са иновативним инжењерским решењима. [1188]

Слика 145. Насловна страна новина посвећена љубљанском *Неботичнику*, 1931. године.

Након сарадње са Владимиром Шубицем на изградњи чувеног Неботичника, где је пројектовао павиљон на тераси, архитекта Иво Медвед је 1933. године самостално осмислио палату Југословенске осигуравајуће банке Славија" у Штефановој улици. Ово осмоспратно модернистичко здање, чија је градња завршена 1938. године, одликује се кубичном формом и смиреном, сведеном архитектуром фасаде.[1189]

У периоду живе грађевинске активности 1927. године, Радничка комора је Општини Љубљана представила план за изградњу нове зграде Радничке коморе *Delavske zbornice* (Слика 146.), а пошто је ова зграда по плану требало да садржи значајан број станова, чиме би ублажила стамбену кризу, Општина је прихватила тај предлог. Извођење радова започело је 1927. године према пројекту Владимира Шубица. Циљ је био да се под истим кровом нађу све просторије Радничке коморе, Одељење за образовање, Народна кухиња и Берза рада, уз већи број станова за раднике Радничке коморе. Зграда је завршена 1928. године а отворена и пуштена у рад 1929. године. Са становишта структуре, занимљива је јер је покривена армирано–бетонским плафоном са распоном 12 метара, што је чинило једном од најмонументалнијих грађевина у бановини. Улази у зграду су оживљени подпечким каменом и фигурама Атланта које је извео Лојзе Долинар. У централном делу зграде начињено је седам алегоријских фигура од вештачког камена, вајара Долинара, а испод њих се налазио натпис *Радничка комора*.[1190] Ова зграда спада у модернистичке грађевине, чистом геометријом и функционалном организацијом простора, са примесама Ар Декоа, који се огледа у декоративно обликованим порталима, натписом и геометријским мотивима на фасади.

[1188] Bernik Stane, *20. stoletje: arhitektura od moderne do sodobne: vodnik po arhitekturi*, Ljubljana, 2001, 45
[1189] Do.co.mo.mo Slovenia 1900– 1980, Palača Slavija, 27.
[1190] Vladimir Šubic, „Ljubljana, Palača Delavske zbornice v Ljubljani," *Arhitektura 2* (1931), 40– 44.

Слика 146. Зграда *Delavske zbornice* у Љубљани, данашњи изглед.

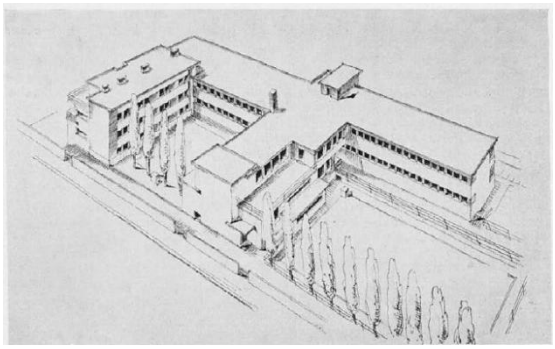
Исте године кад је планирано подизање Радничке коморе, Дирекција царина је одобрила кредит од 8.000.000 динара за подизање царинске зграде у Љубљани.[1191] Функционалистичка модерна зграда[1192] је подигнута 1929. године у Савском насељу, према пројекту Иве Спинчича, Беренсовог ученика.[1193] На основу чланка у *Народном благостању* из 1930. године, може да се изведе закључак, да се ова зграда, у ово време, још увек довршавала, јер је наведено да ће до краја изградње, трошкови изградње да износе 13.000.000 динара.[1194]

Између 1930. и 1935. године, на три веће јавне зграде, Бежиградску гимназију у Љубљани, нови хотел у Рогашкој слатини и на Павиљон опште болнице у Марибору утрошено 12,7 милиона динара, а само мање адаптације су спроведене у другим покрајинским болницама, школама и службеним зградама. [1195] Ипак, *у Политици* је 1938. године наведено да је у току 1937. године, у Љубљани подигнуто 135 нових зграда у вредности од 40.000.000 динара, при чему је према регулационом плану одређено да није дозвољено да се подижу зграде изнад шест спратова, а улице су проширене и асфалтиране. Изнад шест спратова био је једино *Неботичник,* јер је за ову грађевину добијена посебна дозвола, као и употреба дизалица уместо скела.[1196]

Кад је реч о просветно културним грађевинама подигнутим у Љубљани за време постојања Дравске бановине, 1932. године, требало би издвојити неколико репрезентативних примера. Требало би споменути за то време веома функционалан и иновативан образовни комплекс, а то је Основна школа у Рушама (Слика 147.). Зграду је пројектовао архитектонски тим Фатур, Кос, Платнер, са идејом да школу не посматрају само као место за учење, него као простор целокупног развоја детета, што је подразумевало реформу унутрашње организације образовања, наставног плана, програма и дидактике. Пројектована зграда се налази 15 метара од главног пута, на пажљиво нивелисаном терену, са већ ископаном земљом, чиме су се смањили трошкови насипања нове земље. У склопу објекта налазили су се 12 учионица, 2 кабинета за практичне вештине, вртић, кухиња и трпезарија, поликлиника, бина. [1197]

[1191] Аноним, Царинска зграда у Љубљани, *Време* (22.7.1927), 2.
[1192] Spinčić, Ivo, https://www.slovenska– biografija.si/oseba/sbi597371/ виђено: 20.10.2024.
[1193] Savsko naselje , Savsko naselje , *Glasilo Mestne občine Ljubljana, letnik XX, številka 2* (3.6.2015), 50.
[1194] Аноним, Годишњи зборови акционарских друштава, *Народно благостање* (30.5.1930), 350.
[1195] Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930– 1935*, Ljubljana, 2006, 308.
[1196] Милановић М., Прошле године у Љубљани је сграђено 135 нових зграда у вредности 40.000.000 динара, *Политика* (23.1.1938), 17.
[1197] „Osnovna škola v Rušah“**,** *Arhitektura 4* (1932), 100.

Зграда је подигнута у модернистичком стилу са примесама функционализма, у духу хумане школске архитектуре између два рата. [1198]

Слика 147. Скица зграде основне школе у Рушама, 1932. године.

У периоду између 1930. и 1934. године, подигнута је и зграда Средње економске школе према пројекту Владимира Шубица. Зграда је смештена на углу Прешернове и Грегорчичеве улице. Састоји се из два дела, са два улаза, повезана анексом у дворишту. Улаз из Прешернове краси скулптура Бориса Калина, а са обе стране се налазе мањи улази који воде до станова на спрату, намењених особљу. Зграда је замишљена кубично, са ниском прозора распоређених у функционалистичком духу. Угао зграде, на врху, је наглашен скулптуром глобуса као симбола трговачке академије. Реч је, дакле, о солидној функционалистичкој грађевини, складно обликованој за своју намену (Слика 148.).[1199]

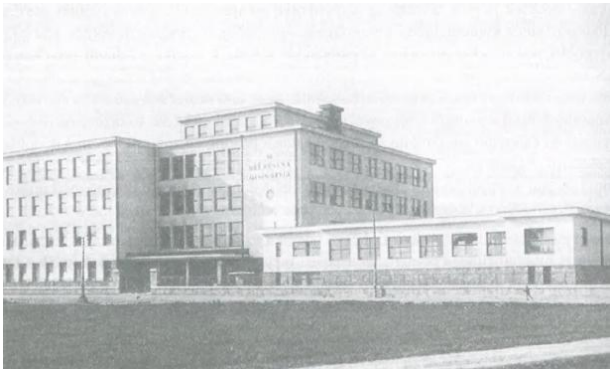

Слика 148. Зграда Економске школе у Љубљани, данашњи изглед.

Један од значајних примера образовних установа у Љубљани у ово време је Бежиградска гимназија (Слика 149.), подигнута у Перичевој улици 1936. године, а према пројекту Емила Навиншека. [1200] Статички прорачун и надзор над извођењем армирано бетонских делова зграде изводила је Соња Лапајне Облак, прва дипломирана грађевинска инжењерка и урбанисткиња у Словенији.[1201] Пројектант Навиншек је био Плечников студент, чији дипломски рад је

[1198] „Osnovna škola v Rušah“**,** *Arhitektura 4* (1932), 100.
[1199] *Do.co.mo.mo Slovenia 1900– 1980*, 24.
[1200] *Isto*, 26.
[1201] Bela Sever, „Lapajne– Oblak Sonja“, *Enciklopedija Slovenije 6* (1992), 100.

подразумевао пројекат за основну школу Валентин Водник у Љубљани. Овим пројектом се усавршио за пројектовање школа које су тежиле слободнијем, отворенијем простору, насупрот школама коридорског типа. Овакве школе су подразумевале централни хол, без дугих ходника, са степеништем и учионицама распоређеним око њега. Више од 40 школа у Словенији је након тога изграђено на овакав начин. Бежиградска гимназија је подразумевала главну зграду са централним холом, око којег су распоређене степенице и учионице. Бочно од хола су два крила, подигнута за потребе кухиње и вежбаонице. Део ходника је потпуно устакљен, што је омогућавало продор природног светла.[1202] Подигнута је у духу модерне, са минималном декорацијом фасада, са нагласком на ритмично постављеним прозорима, са пространим двориштем и пространим дворанама за фискултуру. Ова грађевина представља један од најсветлијих примера школског функционализма у Словенији између два рата.

Слика 149. Бежиградска гимназија у Љубљани, 1936. године.

У насељу *Вич*, у модернистичком духу, са великим прозорима и функционално организованим простором подигнута је гимназија 1939. године, према пројекту архитекте Винка Гланза (Слика 150.). Зграда представља функционалистички пројектован угаони објекат чији је правоугаони волумен постављен дуж Тржашке цесте. Пратећи стандарде предратне модерне, Гланц је због тадашње близине и буке железничке пруге већину отвора и великих хоризонталних низова прозора стратешки оријентисао ка уличној фасади како би обезбедио максималну изолованост учионица.[1203]

Слика 150. Зграда гимназије у насељу Вич у Љубљани, данашњи изглед.

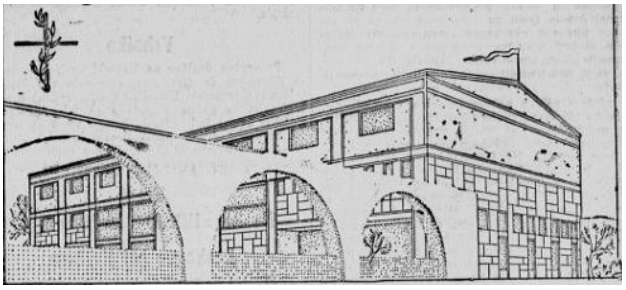
[1202] *Do.co.mo.mo Slovenia 1900– 1980,* 26.
[1203] Krečić Peter, „Glanz Vinko“, *Enciklopedija Slovenije, 3, Eg–Hab*, (1989), 218– 219; Stane Bernik, *Slovenska arhitektura dvajsetega stoletja,* Ljubljana 2004, 322–323.

Исте године, Банска управа Дравске бановине је расписала лицитацију за грађевинске радове на згради за минералогију, техничка испитивања и искоришћавање минерала Универзитета Краља Александра Првог у Љубљани (Слика 151.). За радове је подигнут кредит од 3.360.000 динара.[1204] Зграда је подигнута у Ашкерчевој улици 8– 12 према пројекту Франца Томажича 1940. године. Реч је од две идентичне четвороспратне зграде конципиране у облику латиничног слова *L*, симетрично постављене у заједничком дворишту. Скелетна конструкција је омогућила слободу у пројектовању основе. Волумен зграда је хомоген, а композиција фасада наглашава вертикалност зграде. Углови зграда представљају цитат архитектуре Мис Ван дер Рое, док ентеријери представљају реминисценцију на Плечникову школу, јер је Томажич био један од привих Плечникових дипломаца.[1205]

Слика 151. Зграда Завода за минералогију, техничка испитивања и искоришћавање минерала у Љубљани, изглед из 1969. године.

Током 1939. године, јавила се иницијатива за подизање просветног дома у насељу Бежиград. Изградња Друштвеног дома *Бежиград*, према пројекту инжењера Штрукеља, представљала је амбициозну социо– културну трансформацију овог љубљанског округа, покренуту кроз грађанску задругу и подршку локалних институција. Иако је објекат са великом вишенаменском салом и биоскопском концесијом био делимично реализован иза цркве Светог Ћирила и Методија[1206], фазну градњу је трајно прекинуо Други светски рат, због чега зграда никада није довршена у свом првобитно планираном облику.

Слика 152. Скица за *Бежиграјски дом* у часопису *Slovenec*, 1939. године.

[1204] Аноним, Кроз нашу земљу, *Политика* (14.8.1939), 11.
[1205] *Do.co.mo.mo Slovenia 1900– 1980,* 30; Ines Žganec, *Arhitekt France Tomažič (1899–1968)*, magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univerza v Ljubljani, Ljubljana, 2019, 147.
[1206] Anonim, Bežigrajski društveni dom, Slovenec (3.12.1939), 7.

Између 1939. и 1941. године подигнута је гимназијска зграда, бивша Урсулинска гимназија, према пројекту Јоже Плечника (Слика 153.). *Урсулинке*[1207] су успешно успоставиле предшколско, основно и средњошколско образовање за девојке поред цркве и манастира. Да би добиле средства за изградњу нове зграде гимназије, продале су део чувене Урсулинске баште, која се простирала западно од цркве и манастира. Изградњом зграде Урсулинске гимназије, Плечник је дефинисао обрисе нове Шубичеве улице. Замислио је троспратни блок изнад високог приземља, намењеног за продавнице са великим излозима. Фасада је подељена на девет прозорских оса са полукружним, прозорима са двоструко профилисаним ризалитом. На кровној тераси је осмислио правоугаони кровни ризалит. Кроз високи камени портал, улази се у мали ходник који води до унутрашњости обложене каменом где је постављена бронзана биста Плечника, дело вајара Мирсада Бегича. Одатле, степениште постављено између равних лукова води до горњих спратова. Ова зграда истиче се својом фасадом са полукружним отворима, који имитира рундбоген стил.[1208]

Слика 153. Нацрт Уршулинске гимназије архитекте Плечника приложен у раду Aleksandra Renčelj Škedelj, Darja Pergovnik, Tatjana Adamič, Uršulinska šola v Ljubljani in stavbna zgodovina šolskih poslopij, *Šolska kronika 1–2* (2017), 131.

Један од најзначајнијих културно–просветних подухвата у Љубљани, и Дравској бановини уопште, било је подизање Универзитетске библиотеке. Услед лоших услова студирања и тешкоће у коришћењу књижног материјала, проблем изградње библиотеке постао је симбол недовољног улагања државе у Дравску бановину.[1209] До изградње наменске зграде, библиотека је била смештена у гимназији. Архитекта Јоже Плечник је почео да припрема пројекат за нову палату на месту претходне палате Турјак још 1927. године. Према његовим плановима, четвороспратна зграда је започела са изградњом 1936. године, а завршена је у марту 1941. године. Статички прорачун је 1935. године израдила Соња Лапајне Облак. [1210] Изградњу је извео архитекта Матко

[1207] Реч је о римокатоличком црквеном реду *Ordo Sanctae Ursulae*, који је 25. новембра 1535. године у Бреши (Италија) основала Ангела Меричи (1474–1540). Ова верска заједница на територији Словеније делује дуже од три стотине година, првенствено у домену предшколског и едукативног рада са женском омладином. (Aleksandra Renčelj Škedelj, Darja Pergovnik, Tatjana Adamič, Uršulinska šola v Ljubljani in stavbna zgodovina šolskih poslopij, *Šolska kronika 1–2* (2017), 120.)
[1208] Peter Krečič, *Plečnikova Ljubljana, Ljubljana*, 2009, 18– 19.
[1209] Željko Oset, "Ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani," *Prispevki za novejšo zgodovino LII – 1/2012* (2012), 70.
[1210] Bela Sever, „Lapajne– Oblak Sonja", *Enciklopedija Slovenije 6*, (1992), 100.

Цурк.[1211] Библиотека има трапезоидни план, са четири крила и два унутрашња дворишта. [1212] У новембру 1939. године, најављено је одржавање лицитације за довршење земљаних, бетонских, зидарских и стакларских радова на згради Универзитетске библиотеке. [1213] Полице за библиотеку су поручене из Немачке, рађене према Плечниковим нацртима, а коштале су 600.000 динара. Унутрашњост је изведена у мермеру, камену, вештачком камену и дрвету. Једино је централна дворана била бела у потпуности. Зграда је изграђена од цигле и камена, а на сваки кубни метар, мењан је материјал што је допринело необичности фасаде али и чвршћој обради зграде. Овакав приступ обраде фасаде био је присутан у сеоском градитељству Краса.[1214] С друге стране, овакав приступ „облачења“ фасаде, присутан је код архитекте Семпера. [1215] Прозори су троугласти, енглески, што услед игре светлости и сенке наглашава пластичност фасаде.[1216] Пројектована по узору на италијанске палате, ова зграда представља и данас храм уметности и културе, и свакако једно од Плечникових најзначајнијих дела (Слика 154.).

Слика 154. Зграда Народне библиотеке у Љубљани, данас.

Као и у другим бановинама Краљевине Југославије, у духу неговања идеје интегралног југословенства, млади су се регрутовали кроз спортске активности, да негују јединство и промовишу здрав живот у земљи. Соколска друштва су у тим акцијама предњачила. У Љубљани је 1926. године започело прикупљање прилога за подизање дома Соколског друштва Шишка. Нацрт дома израдио је инжењер Иван Сепин. Освећење камена темељца извршено је 14.6.1931. године. Соколана је у подигнута у духу модернизма, и свечано отворена 1932. године.[1217] Поред соколане, Јоже Плечник је за одржавање спортских активности католичке организације *Orel*, 1925. године, осмислио Бежиградски стадион уз Дунавску улицу, а исте године започета је изградња (Слика 155.). Почасна трибина је завршена 1935. године, а седишта између 1939. и 1941.

[1211] Jože Suhadolnik, Sonja Anžić, *Novi trg z okolico : arhitekturni in zgodovinski oris mestnega predela in objektov, lastniki hiš in arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana : razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana : atrij Mestne občine Ljubljana in avla Zgodovinskega arhiva Ljubljana*, Ljubljana, 2006, 35– 36.
[1212] Isto.
[1213] Аноним, Грађење универзитетске библиотеке у Љубљани, *Политика* (1.11.1939),21.
[1214] Jože Suhadolnik, Sonja Anžić, *Novi trg z okolico : arhitekturni in zgodovinski oris mestnega predela in objektov, lastniki hiš in arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana : razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana : atrij Mestne občine Ljubljana in avla Zgodovinskega arhiva Ljubljana*, Ljubljana, 2006, 35– 36.
[1215] Stane Bernik, *20. stoletje: arhitektura od moderne do sodobne: vodnik po arhitekturi*, Ljubljana, 2001, 54.
[1216]Милановић М, Завршена је палата Универзитетске библиотеке у Љубљани, *Политика* (23.3.1941), 11.
[1217] Владана Путник, *Архитектура соколских домова СХС и Краљевине Југославије,* Београд, 2015, 117.

године. У потпуности је завршен након Другог светског рата. Плечников пројекат у духу античке Грчке, је одговарао промоцији спорта и окупљања младих у духу југословенског заједништва.[1218]

Слика 155. Изградња Бежиградског стадиона 1935. године.

Кад је реч о туризму у Љубљани у време кад је била административни центар Дравске бановине, треба нагласити да је у то време већ постојало неколико реномираних хотела, као што су хотел *Унион*, потом Хотел *Балкан*, познат као хотел *Тратник* кога је 1930– их преузело Друштво за подршку железничких службеника и потпуно га реновирало, затим Хотел *Метропол* власника Франца Миклича, и један од најпознатијих Хотел *Слон*, у центру града, један од најпрестижнијих и најстаријих у то време, а чију је нову зграду пројектовао Рохрман Станислав, 1937. године.[1219] За време постојања бановина Савет за спољно– прометне послове Краљевске банске управе Дравске бановине у Љубљани, расписало је јавни конкурс за идејна решења за сеоску крчму, са акцентом на распоред просторија, распоред соба, и опремање просторија. Жири је доделио три прве награде и једну откупну награду.[1220] Зграда је замишљена као полазна тачка за посетиоце Шмарне горе, у подножју Шмарне горе и Грмаде, са прелепим погледом на Љубљанско и Сорско поље. Замишљена је модерна зграда, са примесама народне архитектуре. Ипак, пројекат ауторског тима Фатур, Кос и Платнер, нажалост, није реализована.[1221]

На основу спроведене анализе градитељске продукције Љубљане у периоду Дравске бановине, може да се закључи да у овом периоду настаје специфичан стилски плурализам у којем монументалне класичне форме, строги функционализам чистих линија и модернистички заобљени углови не делују изоловано, већ коегзистирају унутар истог програма државне репрезентације. Овакав уметнички концепт намерно прекида са дотадашњим утицајима сецесије и локалног фолклорног стила, замењујући их универзалним предратним модерним изразом који је одговарао јавним потребама монархије.

[1218] Више о стадиону у: Peter Krečič, Jože Plečnik: branje oblik, Ljubljana, 1997, 98– 99; Peter Krečič, *Plečnikova Ljubljana,* Ljubljana, 2009, 39– 40.
[1219] *Krajevni leksikon Dravske banovine,* Ljubljana, 1937, 663– 665.
[1220] "Gostilna pod Šmarno goro", *Arhitektura 1* (1931), 56.
[1221] Isto, 58.

6.6.2 Архитектура ван административног центра Дравске бановине

Поред Љубљане, градитељска активност је, у време Дравске бановине, била у експанзији и у Марибору. Основни задаци на прелази из 19. у 20. век у Марибору, било је проширење и модернизација улица и путева. До 1918. године, у Марибору је било асфалтирано 10.000 метара квадратних улица и то Партизанска, тада Александрова цеста, Господска улица и део Главног трга. Након завршетка Првог светског рата, јавна грађевинска активност у Марибору је готово стала, и оживела је поново након 1923. године, када је подржана од стране Градске општине Марибор.[1222] Модерна изградња путева и свест о комплетној комуналној организацији града координирали су рад градских јавних служби. Тако је, истовремено са модернизацијом старих и изградњом нових улица и путева, почео да се шири и модерни градски канализациони систем, који је до 1937. године изграђен на 73 % свих улица, односно на 42 km дужине. Све нове улице изграђене после 1918. године у корушким и магдаленским предграђима биле су повезане са градским канализационим системом, што је захтевало изградњу великих сабирних канала.[1223] Економска нестабилност и губици општинских предузећа током Велике економске кризе директно су угрозили меценарски капацитет локалне самоуправе и реализацију јавних радова. Градски грађевински завод, као кључни носилац нове архитектонске физиономије, дефицитарно је пословао управо 1930. године, када је укупни буџетски мањак јавног сектора досегао 2,2 милиона тадашњих динара.[1224]

Пре Другог светског рата, од грађевинског материјала који је остао од рушења старих царинских складишта дуж Ајншпилеријеве улице, 1937. године изграђена су нова складишта и депои за складиштење грађевинског материјала и складиштење вагона за градску грађевинску канцеларију у улици Стрма.[1225] Између два рата, до изражаја је дошла стамбена изградња, која је често била дивља и непланска.[1226] Посебно је била од значаја индустријска архитектура, која се развијала под утицајем нагле индустријализације. У историографији су познати парцијални регулациони планови одређених делова града, па је тако архитекта Александар Дев у Сарадњи са Јарославом Чернигојем, у периоду између 1934. и 1934. године пројектовао регулациони план подручја северно од Корошке улице испод Калварије.[1227] Планови за регулацију главног трга у Марибору су израђени 1938. године, према пројекту Јарослава Чернигоја, за време мандата градоначелника Алојзија Јувана.[1228] Ово решење је предвиђало троделну структуру, са издигнутим западним делом Трга, и заравњеним делом ка центру. Источни део Трга је био жива саобраћајна артерија, а централни део је бетониран што је служило за паркинг.[1229]

Услед брзе индустријализације и нехигијенских, пренасељених стамбених објеката туберкулоза је у Марибору била распрострањена.[1230] Здравствени центар Марибор, који је

[1222] Danilo Burnač, Mariborska komunala od sredine 19. stoletja do začetka Druge svetovne vojne," *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* (2010), 457.
[1223] Danilo Burnač, „Mariborska komunala od sredine 19. stoletja do začetka Druge svetovne vojne" , *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* (2010), 458.
[1224] Isto, 459.
[1225] Isto, 461.
[1226] Jerneja Ferlež, „Maribor kot prostor prebivanja med kontinuiteto in spremembami", *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* (2010), 472.
[1227] Eva Murko, *Aleksander Dev na Ptuj,* diplomsko delo, Filozofska fakulteta Oddelek za umetnostno zgodovino Univerza V Mariboru, Maribor, 2017.
[1228] Maksimiljan Fras, „Po sledeh mariborskega župana dr. Alojzija Juvana", *Časopis za zgodovino in narodopisje 2011/4* (2014), 41.
[1229] Аноним, Почели су радови на регулацији главног трга у Марибору, *Политика* (14.2.1938),11.
[1230] Meta Černigoj , „Odri roke, odpri srce, otiraj bratovske solze. Boj proti tuberkulozi v Mariboru med obema vojnama", *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* (2010), 494.

основан 1929. године, играо је важну улогу у развоју социјалне медицине, јер је организовао празничне колоније за децу на Похорју, а имао је и сопствену клинику за туберкулозу. Током 1929. године Општа болница, која потиче још из 18. века, добија проширење у виду одељења за инфективне болести (Слика 156.).[1231] Ово проширење болнице спадало је у веће грађевинске радове, за које је било потребно да Бановина подигне додатни кредит, док су буџетска средства углавном коришћена за обезбеђивање редовне активности здравствених и социјалних установа.[1232]

Слика 156. Проширена болница у Марибору, 1929. године.

Услед велике потребе за коришћењем банкарских и услуга штедње у времену крупних економских превирања, и у Марибору је покренуто питање изградње штедионице Дравске бановине (Слика 157.). Године 1930. на месту старе куће аустроугарског вицеадмирала Вилхелма фон Тегетофа, у Тиршовој улици, замишљена је троспратна стамбено–пословна зграда. Изабран је идејни пројекат архитеката Јарослава Чернигоја и Александра Дева. Радови су трајали до 1932. године а извела их је фрима Јоже Јеленца и Владимира Шлајера из Марибора. Реч је о троспратници која се истиче у урбаном пејзажу, окружена претежно двоспратним грађевинама.[1233] Фасада је делимично израђена од белог вештачког камена, делимично прекривена клинкером, који својом патинираном бојом омекшава контраст између новог и старог у околини. У приземљу се налазе пословни простори, на првом спрату су оставе, на другом и трећем спрату су два већа стана, на четвртом спрату дворишног крила налази се стан домара и вешерај са сушионицом. Зграда има велику терасу са цветним лејама и тушевима.[1234] Ово је била једна од првих зграда са армирано–бетонским конструктивним системом.[1235] Поседовала је спољне зидове од шупљих цигли дебљине 30 cm, изолованих плочама *Хераклит*[1236] дебљине 5 cm.[1237] На фасади је истакнута хоризонтална артикулација постигнута правоугаоним покретним прозорима и тракастим облогама са наизменично постављеним белим вештачким каменом и црвено– смеђом клинкер опеком. Услед равне терасе, а упркос доброј изолацији, зграда је почела

[1231] Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930– 1935*, Ljubljana, 2006, 308.
[1232] *Isto*, 37.
[1233] Saša Dev, Jaroslav Černigoj, „Hranilnica Dravske banovine, " *Arhitektura, 11– 12* (1932), 290– 291*; Stojan Skalicky, „Arhitekt Saša Dev in Maribor", AR. Arhitektura, raziskave, 2 (2007), 29– 25.*
[1234] Saša Dev, Jaroslav Černigoj, „Hranilnica Dravske banovine, " *Arhitektura, 11– 12* (1932), 290– 291.
[1235] *Do.co.mo.mo Slovenia 1900– 1980*, 16.
[1236] Хераклит је је комерцијални назив за веома популаран, лаки грађевински материјал који је патентиран 1925. године у Аустрији, а масовно се користио у међуратној модерној архитектури за топлотну и звучну изолацију (Видети: Михајло Мурављов, *Грађевински материјали*, Београд, 2007, 215).
[1237] Saša Dev, Jaroslav Černigoj, „Hranilnica Dravske banovine, " *Arhitektura, 11– 12* (1932), 290– 291.

да прокишњава, па јој је 1938. године додата армирано– бетонска пергола, која је висину зграде подигла за један спрат. Аутентични изглед зграде је до данас готово у потпуности очуван у екстеријеру, док се ентеријер доста мењао током година. Ова зграда је добар пример употребе армирано–бетонске конструкције и модерних материјала, са примесама словеначке међуратне архитектуре.

Слика 157. Изглед зграде штедионице у Марибору, 1932. године.

Кад је реч о просветно–образовним зградама, битно је споменути зграду основне школе на Побрежју (Слика 158.) посвећене Краљу Александру, подигнуте као плод сарадње архитекте Јарослава Чернигоја и Емила Навиншека.[1238] Зграда је завршена 1936. године у духу функционализма, са једноставним фасадама и великим прозорским отворима. Карактеристична је по свом монументалном улазу са степеништем од похорског гранита. Кад је изграђена, била је један од најлепших модернистичких објеката у Марибору.[1239]

Слика 158. Зграда основне школе на Побрежју, данас основна школа *Franceta Prešerna* у Марибору.

[1238] Černigoj, Jaroslav, Slovenska biografija, https://www.slovenska– biografija.si/oseba/sbi1006870/ виђено: 20.10.2024.
[1239] OŠ Franceta Prešerna v Mariboru, https://osfpmaribor.si/kratka– zgodovina– sole/ виђено: 20.4.2024.

Марибор је претежно био индустријски град, са развијеном текстилном индустријом, па је тако до 1941. године, у овом граду изграђено 15 већих текстилних фабрика, и пет фабрика платна, као и фабрике шешира и трикотаже.[1240] Прави преглед свеобухватних привредних, културних и националних активности Марибора и његовог залеђа представљају догађаји *Мариборске недеље*, који су организовани у годинама од 1932. до 1939.[1241]

Док је већина соколских домова у међуратном периоду представљала директно средство званичне државне пропаганде, носећи имена утемељивача свесоколског покрета др Мирослава Тирша или чланова владајуће династије Карађорђевић, соколски дом *Пивков дом* у Марибору, подигнут 1938. године, представљао је специфичан урбанистички и идеолошки изузетак, јер му је назив заснован на локалном култу личности др Људевита Пивка.[1242] Поред реализованог *Пивковог дома*, историја мариборског соколства бележи и нереализовани пројекат изградње Соколског дома за потребе матичног друштва *Соколска матица Марибор*. Иако су сачувани нацрти, које је за овај објекат израдио архитекта Александар Дев, до изградње наменске зграде никада није дошло. Због тога је Соколска матица своје активности и друштвени рад све време обављала унутар постојећих просторија Народног дома, никада не добивши сопствено, за то пројектовано седиште.[1243]Соколски планински дом подигнут је на Похорју на иницијативу Соколског друштва *Матица*, а завршен је 1939. године.[1244]

У периоду између два рата, у Марибору је почео и плански развој туризма, који је промовисало *Удружење за страни транспорт* основано 1926. године. Марибору, који се налазио уз важне саобраћајне правце, недостајали су хотелски капацитети и модерни ресторани за развој туризма. Капацитети за ноћење значајно су се повећали тек 1928. године, када је Марибор добио нови хотел *Мариборски двор*, а затим модернизацијом хотела *Орел* и адаптацијом хотела *Заморц*, *Старе пивоварне* (касније Нови свет) и *Мерана*. Важна аквизиција за град био је базен Мариборски оток, који је отворен 15. јуна 1930. године. Бројни чланци објављени у време његовог отварања описивали су базен као најважнију здравствено– туристичку аквизицију у историји Марибора. Значајно туристичко место за Марибор било је Похорје,[1245] а од великог значаја за развој туризма била је активност Планинарског друштва у Марибору, чија је подружница основана још 1919. године, а која је откупила планинарски дом *Мариборску кочу* на Похорју, који је проширен анексом.[1246] Познато је да је Александар Дев 1937. године израдио нацрте за преуређење мариборског замка за потребе пословнице *Путника*, а у сарадњи са фирмама Фрајдригер и Цике и Јеленеца и Шлајмера. [1247]

Дневна штампа наводи да се у Марибору никад није толико зидало као 1939. године, када је изграђено много грађевина на периферији и у центру града, а највећи број грађевина су ипак подигла приватна лица. Исте године подигнута је и троспратна палата осигуравајућег друштва

[1240] France Kresal, „Mariborska tekstilna industrija 1922– 1992– Vzpon in Zaton“, *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* (2010), 260.
[1241] Dragan Potočnik, „Gospodarske razmere v Mariboru med svetovnima vojnama,“ *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* (2010), 153.
[1242] Владана Путник Прица, *Архитектура соколских домова СХС и Краљевине Југославије,* Београд, 2015, 123.
[1243] Eva Murko, *Aleksander Dev na Ptuj,* diplomsko delo, Filozofska fakulteta Oddelek za umetnostno zgodovino Univerza V Mariboru, Maribor, 2017.
[1244] Више о томе у: Владана Путник Прица, *Архитектура соколских домова СХС и Краљевине Југославије,* Београд, 2015,127.
[1245] Dragan Potočnik, „Gospodarske razmere v Mariboru med svetovnima vojnama,“ *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* (2010), 152.
[1246] *Krajevni leksikon Dravske banovine,* Ljubljana,1937, 663– 665.
[1247] Eva Murko, *Aleksander Dev na Ptuj,* diplomsko delo, Filozofska fakulteta Oddelek za umetnostno zgodovino Univerza V Mariboru, Maribor, 2017.

Сава у Судској улици (Слика 159.). Нацрт за ову зграду израдио је Александар Дев, а радове је изводило предузеће инжењера Јеленца и Шлајмера.[1248]

Слика 159. Зграда осигуравајућег друштва *Сава* у Политици из 1940. године.

Поред Марибора, различитом динамиком су се развијала и друга места у Дравској бановини. Тако је на пример тридесетих година двадесетог века осмишљен план регулације Новог места, у виду три независне целине као што су Ново место са околином (Слика 160.), Стари град и део преко реке Крке. Ове три целине су раздвојене брдима и реком Крком, што је захтевало опсежне техничке инсталације у виду мостова, тунела, и потпорних зидова да би се ове природне препреке превазишле. [1249]

Слика 160. Регулациони план Новог места, 1931. године.

Један од најистакнутијих примера периферне модернизације у епохи Дравске бановине представља Крањ, чији је урбани развој у овом периоду добио снажан институционални и градитељски замах. У овом периоду је формирана доминантна градска оса дуж Видовданске и Бледске улице. Раст насеља на левој обали Кокре, и у насељу Хује захтевао је подизање дрвеног

[1248] Аноним, Грађевинска делатност у Марибору, *Политика* (3.3.1940), 19.
[1249] Више о регулацији Новог места у: Janko Omahen, „Nova pota v Sodobni arhitekturi", *Arhitetktura 1* (1931), 50.

моста код Шкофје 1938. године, но како није предвиђао веће оптерећење, овај мост је био затворен за теретни саобраћај. Долазак страног капитала у Крањ најављен је изградњом текстилне фабрике *Југоческа* 1923. године уз помоћ чешког капитала. Године 1926. словеначко– пољско друштво изградило је фабрику *Интекс* на Фаровској ливади, а 1928. године чешки индустријалац Бруна подигао је велики текстилни погон *Југобруна*, који је до 1939. године запошљавао већ 1864 радника. Крањ је постао значајно средиште текстилне индустрије у Словенији.[1250] Током друге половине 1930– их година, у фокус јавних радова долази обнова путне инфраструктуре на потезу Љубљана–Блед, у оквиру које је деоница до Крања реализована применом тада напредне технологије бетонског застријета.[1251]

У годинама пред Други светски рат, Крањ је добио неколико значајних објеката социјалне и образовне намене, у модернистичком стилу, као што Здравствена станица из 1937. године, потом основна школа подигнута према пројекту Емила Навиншека из 1938. године, као и зграда Пензионог фонда коју је пројектовао Владимир Шубица.[1252] Како је Крањ био прометно место, са растућом привредном активношћу, у овом периоду јавила се потреба за подизање модерног хотела. У овом периоду је власник гостионице Франц Горјане, тачније 1930. године, према нацрту Хермана Хуса, започео са изградњом хотелског анекса у виду кафане и ресторана, док је на месту хотела *Нова пошта* (Слика 161.) 1937. године, власник Макс Фок подигао петоспратни модернистички хотел, чиме су туристички потенцијали града значајно увећани.[1253]

Слика 161. Хотел Нова пошта у Крању, 1937. године.

Анализа међуратног урбанизма у западним деловима Дравске бановине, оличена у примеру Крања, добија свој природни компаративни пандан померањем фокуса ка њеним источним пограничним областима. Кад је реч о Мурској Соботи, административном и културном центру Прекмурја, требало би нагласити да су на развој овог града у великој мери утицале тридесете године двадесетог века. Управо у овој деценији започиње његова интензивнија архитектонска трансформација, која се у почетку суочавала са озбиљним препрекама, посебно када је 1932. године расписан конкурс за израду регулационог плана на који се нико није одазвао. У то време, у Мурску Соботу долази архитекта Фери Новак прашки и бечки ђак, коме је ментор био Ле Корбизје[1254], и први контрактуални архитекта соботске општине. Већ је 1932. године израдио пројекат за раднички дом (Слика 162.), реализован 1936. године, нову болницу и градски

[1250] France Pibernik, France Stele, *Kranj– mesto na pomolu*, Kranj: Gorenjski glas, 2000, 12
[1251] *Isto,* 13.
[1252] France Pibernik, *Kranj– mesto na pomolu*, Kranj: Gorenjski glas, 2000, 13.
[1253] *Isto*, 14.
[1254] Više o njemu u: Tanja Borovšak, „Arhitekt Franc (Feri) Novak“, *Arhitektov bilten 23/117– 118* (1993), 48.

базен.[1255] Како јавни конкурс није уродио плодом, Новак је био задужен и за израду регулационог плана, а посебно се истакао уређењем градског трга у парцелисаном делу парка.[1256]

Слика 162. Раднички дом у Мурској Соботи архитекте Новака, 1936. године.

Још једна архитектонски важна грађевина, настала 1929. године, према Плечниковом пројекту је зграда Цељске народне кредитне задруге (Слика 163.). Ова грађевина представља кључни просторни репер економске и националне еманципације словеначког народа у међуратном Цељу. Након слома Аустроугарске, изградња овог објекта материјализовала је дегерманизацију јужне Штајерске, трансформишући град кроз репрезентативну јавну архитектуру.Ова палата је прво монументално дело Јоже Плечника у Цељу. Кроз иновативну синтезу профане и сакралне естетике, објекат је постао фокус привредног и културног живота региона. Њена изградња део је ширег феномена убрзаног подизања задружних домова широм Словеније, чија је динамика у то време превазилазила развој сличних институционалних центара у самој Љубљани.[1257]

Palača
celjske ljudske posojilnice
novo monumentalno ognjišče prosvetne in gospodarske organizacije sloven. ljudstva
Kakor hitro se je ob prevratu zrušil umetno in nasilno vzdrževan nemški značaj Celja, takoj se je pokazalo, da je ta obsavinjski biserč v resnici srce južnega dela slovenske Štajerske. Danes se manifestira to tudi navzunaj, kajti danes blagoslavljajo tam monumentalno novo palačo tamošnje »Ljudske posojilnice«, ki ne bo dajala le strehe svojim poslovnim prostorom, temveč bo nekako žarišče vsega prosvetnega in gospodarskega dela in uspehov slovenskega ljudstva daleč naokoli. S to vedi kot reprezentativno stavbo je pa dobilo tudi Celje prvi, veliki pod Plečnikovega genija.
Kakor gobe po deževju rastejo po vsej Sloveniji mogočni domovi katoliškega organizacijskega dela. Je v naši beli Ljubljani še vedno pogrešajo številne katoliške centralne organizacije doma, kakršnega bi se ji ne bilo treba sramovati pred Celjem, Jesenicami, Šmartnem itd.
Na levi: Pogled na pročelje nove palače.
Spodaj: Del glavnega stopnišča.
Spodaj levo v kotu: Avla z uradnimi prostori posojilnice.

Слика 163. Палата Цељске народне кредитне задруге, часопис *Ilustrovani Slovenec* од 19.10.1930. године.

У духу интегралног југословенства, у Дравској бановини подигнути су соколски домови који су, како наводи Владана Путник Прица, били специфични по томе да су подизани као планинске соколане, које су између осталог имале улогу санаторијума или одмаралишта, што је

[1255] Tina Merica, *Strukturiranost mestnega središča Murske Sobote v uporabnikovi miselni sliki*, diplomsko delo, Univerza v Ljubljani Biotehniška Fakulteta oddelek za Krajinsko arhitekturo, Ljubljana, 2016, 10.
[1256] Isto, 11.
[1257] Anonim, Palača celjske ljudske posojilnice, *Iustrovani Slovenec* (19.10.1930), 334.

на пример случај са домом подигнутим у Крањској гори 1937. године.[1258] Путник Прица истиче као значајне модернистички конципиране соколане соколски дом у Лашком из 1933. године (Слика 164.), који поседује и одређене класицистичке елементе, потом соколски дом у Радомљу из 1934. године, као и у Герову кога је 1934. пројектовао Иво Марчеља. Наводи и соколски дом у Кочевју из 1936. године, подигнут са примесама експресионизма у виду заобљеног бочног тракта. Исте године је подигнут соколски дом посвећен Краљу Александру Карађорђевићу у Словењ Грацу, према пројекту Ивана Ледла.[1259] У националном духу алпског подручја пројектован је соколски дом у Јасеницама према пројекту Драготина Фатура, а који је започет 1931. а завршен 1939. године, као и соколски дом у Маренбергу кога је пројектовао грађевинац Преглау 1940. године.[1260] У Метлици, родном месту Енгелберта Гангла, првог заменика старешине Сокола Краљевине Југославије, подигнут је соколски дом чија је изградња започела 1937. године по нацрту архитекте Иве Шпинчића из Љубљане, а радове је извео градитељ Аугуст Округлић. Овај дом који је носио назив *Ганглов дом* изграђен је у оквиру соколске *Петрове петолетке* 1939. године.[1261] Исте године, подигнут је и соколски дом у Рогашкој слатини архитекте Винка Гланца.[1262]

Слика 164. Соколски дом у Лашком, данашњи Културни центар Лашко.

Једно од најзначајнијих туристичких места у Дравској бановини био је Блед. Место под Алпима, на 408 метара надморске висине, на раскрсници железничке пруге између Немачке и Италије. Посебну улогу у развоју туризма на Бледу имао је хотелијер Иван Кенди. Током 1930. године, Блед је добио хотел *Топлице* и *Парк*, а постаје и краљевска резиденција, посебно лети. Општина се у ово време, позабавила обновом путева на Бледу, као и шеталишта и паркова, а купила је вилу *Зора* са парком у центру где је уређено шеталиште.[1263] Хотел *Парк* (Слика 165.) је био један од највећих на Бледу, подигнут у модерном духу, изнад језера, са 300 модерно опремљених соба.[1264]

[1258] Више о томе у: Владана Путник Прица, *Архитектура соколских домова СХС и Краљевине Југославије,* Београд, 2015,127.
[1259] Владана Путник Прица, *Архитектура соколских домова СХС и Краљевине Југославије,* Београд, 2015, 120– 123.
[1260] Исто.
[1261] Аноним, На врло свечан начин јуче је у Метлици отворен нови соколски дом, *Политика* (10.7.1939), 10.
[1262] Информација са изложбе у Музеју Југославије „Чувајте (ми) Југославију“ из 2024. године.
[1263] Владимир А. Пинтар, Блед и околица, Нова Европа (16.11.1930), 288.
[1264] *Krajevni leksikon Dravske banovine,* Ljubljana, 1937, 663– 665.

Слика 165. Хотел *Парк* на Бледу, 1930– 1939, фрагмент разгледнице.

Како је речено, на Бледу је одседала и Краљевска породица, а краљевску резиденцију у Сувобору је пројектовао Јоже Плечник, започета 1932. године у склопу реорганизације дворских ловишта. Изградња је прекинута 1934. године, након смрти Краља. Подигнута је на бази изграђеној од камена, већином од опеке, обложена дрвеном оплатом, са кровом благог нагиба и са широком стрехом што је више подсећало на медитеранску архитектуру, него на архитектуру алпског подручја.[1265]

У овом периоду подигнут је већи број јавних грађевина и у другим градовима Дравске бановине, а неке од њих су ауторска дела значајних архитеката и стога вредна помена. Винко Гланц је на пример подигао хотел *Југословенски краљ* у периоду од 1930. до 1937. године, хотел *Александров дом* у периоду од 1930. до 1938. године, оба у Рогашкој Слатини, као и зграду железничке станице у Камнику у периоду од 1938. до 1939. године.[1266] Занимљиву угловницу, зграду Друштва за народне кредите у Цељу, пројектовао је Јоже Плечник у периоду од 1928. до 1930. године.[1267]

У освит Другог светског рата, од 1938. до 1941. године, изградња у Дравској бановини поприма изразит војно– стратешки карактер. На иницијативу југословенског Генералштаба покренути су опсежни радови на утврђивању спољних граница ове области. Овај фортификацијски систем био је примарно усмерен ка западном фронту, према Италији док је услед успона нацистичке Немачке убрзо проширен и на северну границу бановине. [1268]

Међуратна архитектура Дравске бановине изван Љубљане развијала се кроз брзу модернизацију мањих урбаних средина. Локални градови тада усвајају актуелне европске стилове, пре свега функционализам и прочишћени модернизам. Изградња јавних палата, школа и стамбених објеката трансформисала је регионални пејзаж и дефинисала нови визуелни идентитет словеначке периферије пред Други светски рат.

6.6.3 Сакрална архитектура и меморијална скулптура у Дравској бановини

Кад је реч о сакралној архитектури Дравске бановине, најистакнутији аутори изградње и обнове објеката овог типа су били Јоже Плечник и Херман Хус. Плечник се посебно залагао за стварање модерног црквеног простора, али у складу са богослужењем, које, без обзира на

[1265] Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904– 1941,* Beograd, 2007, 179.
[1266] Peter Krečič, „Glanz Vinko“, *Enciklopedija Slovenije, 3, Eg–Hab*, (1989), 218–219; Stane Bernik, *Slovenska arhitektura dvajsetega stoletja*, Ljubljana: Mestna Galerija, 2004, 322–323.
[1267] Peter Krečič, *Jože Plečnik: branje oblik*, Ljubljana, 1997, 101– 103.
[1268] Више о томе у: Marko B. Miletić, „Dravska banovina u Aprilskom ratu 1941. godine“, *Prispevki za novejšo zgodovino LVIII – 2/2018* (2018), 88.

конфесију, није било подложно иновацијама.[1269] У Дравској бановини, а посебно у Љубљани сусреле су се претежно католичка, православна и протестантска вероисповест. Изградња црквених објеката за потребе католичке цркве досегла је врхунац управо за време постојања Дравске бановине, претежно захваљујући Плечнику.[1270] Кад је реч о Љубљани, темељ организације католичке заједнице на ширем градском подручју чинило је девет парохија у оквиру Љубљанско–градског деканата. Најистакнутија је, по броју чланова, била парохија Светог Петра.[1271]Црква у овој парохији је уједно била и најстарија црква у Љубљани. Реновирана је у периоду Дравске бановине, 1937. године, а планове за обнову главне фасаде, израдио је Иван Вурник.[1272] Потом је дошло до потпуне обнове унутрашњег литургијског простора по Плечниковим нацртима у периоду од 1937. до 1940. године. Иницијатор изградње био је трњски жупник и Плечников пријатељ Франц Салешки Финжгар, и нећак Карел Маткович.[1273] Реч је о грађевини која представља синтезу сакралне архитектуре и локалне градитељске традиције.[1274]

Прва монументална Плечникова црквена грађевина у Љубљани, била је Црква Светог Фрање Асишког у Шишки (Слика 166.),[1275] грађена од 1926. до 1932. године, по узору на романичке грађевине, где је посебно дао акценат пропорцијама и осветљењу. Ова црква представља Плечников покушај да кроз спој локалне традиције и класицизма дефинише аутохтони словеначки идентитет унутар међуратног архитектонског контекста Дравске бановине и Краљевине Југославије.

Слика 166. Црква Фрање Асишког у Шишки, данашњи изглед.

Плечник је израдио и пројекат за цркву Светог Михаела у Рожној долини у периоду од 1936. до 1937. године, где је користио елементе народне архитектуре, са употребом дрвета и осталих рустичних материјала, што је било прикладно, јер је црква подигнута у тада најсиромашнијем делу Љубљане. [1276]

У Кодељеву је позната црква посвећена Светој Терези коју је пројектовао Херман Хус 1934. године. Поделио је цркву на три брода различите висине, преместио је капелу за ученике

[1269] David Petelin, " Cerkvena arhitektura v Ljubljani med obema svetovnima vojnama (1918–1941)", *Res novae − letnik 9, 2024, številka 1* (2024), 102.
[1270] Isto, 103.
[1271] *Krajevni leksikon Dravske banovine,* Ljubljana, 1937, 373; David Petelin, " Cerkvena arhitektura v Ljubljani med obema svetovnima vojnama (1918–1941)", *Res novae − letnik 9, 2024, številka 1* (2024), 104.
[1272] David Petelin, " Cerkvena arhitektura v Ljubljani med obema svetovnima vojnama (1918–1941)", *Res novae − letnik 9, 2024, številka 1* (2024), 126.
[1273] Peter Krečič, *Plečnikova Ljubljana, Ljubljana*, 2009, 51– 52.
[1274] David Petelin, " Cerkvena arhitektura v Ljubljani med obema svetovnima vojnama (1918–1941)", *Res novae − letnik 9, 2024, številka 1* (2024), 123.
[1275] Franc Stele, „Plečnikovo delo v Šiški", *Arhitektonski vestnik 5 (4)* (1933),, 121– 136;
[1276] Више о ове две грађевине у: Andrej Krajnik, *Jože Plečnik in sakralna arhitektura,* Ljubljana, 2007.

дома лево од презвитеријума, а сакристију је поставио десно. Приликом изградње, у конструктивне сврхе, Хус је користио армирани бетон.[1277] Грађевински радови су започели 1935. године, 1936. године освећен је камен темељац, а 1938. године започети су радови на ентеријеру, кад је црква и освећена, иако још увек није била завршена.[1278]

Године 1939. освећена је спомен костурница на љубљанском гробљу *Жале,* у част словеначких жртава у Првом светском рату, које су дале живот за отаџбину (Слика 167.). Изградња маузолеја је коштала 700.000 динара, а пројектант је био Едвард Равникар. У костурницу су положени земни остаци 4000 ратника, који су обележени бројевима. На високом степеништу које се протезало кроз оба спрата кружног маузолеја, исписано је *Жртвама светског рата*, а на њиховом врху постављен је споменик жртвама палим у рату, у виду војника, који се пре тога налазио на војничком гробљу, а који су израдили скулптори Светослав Перуци и Лојзе Долинар.[1279]

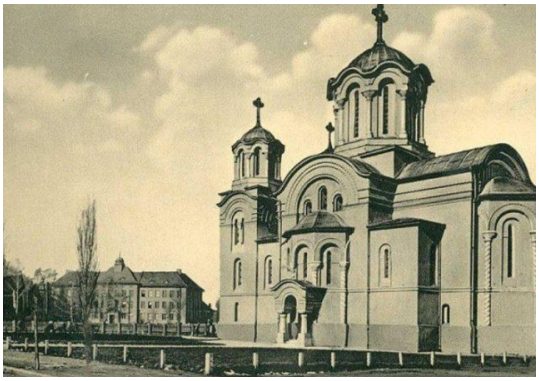

Слика 167. Споменик жртвама у Првом светском рату на гробљу Жале у Љубљани, данашњи изглед.

Након формирања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године, дошло је до значајног прилива и раста броја православних верника на простору Дравске бановини, са посебним фокусом на Љубљану. Ова демографска промена наметнула је објективну потребу за подизањем православног богослужбеног објекта у словеначкој престоници, при чему је иницијатива за изградњу наишла на снажну подршку и залагање чланова краљевске породице. Правни и организациони оквир успостављен је 1921. године оснивањем православне црквене општине у Љубљани.[1280] Утемељење храма Светог Ћирила и Методија (Слика 168.), свечано је отпочело 1932. године полагањем камена темељца, уз благослов тадашњег патријарха српског Варнаве. Пројекат је поверен истакнутом архитекти Момиру Коруновићу, који је ово здање конципирао као своју најмонументалнију сакралну грађевину. Архитектонски обликован у духу традиционалних српско– византијских петокуполних средњовековних цркава са основом грчког крста, објекат се одликује изразитом просторном јасноћом.[1281] Иако су грађевински радови на структури од армираног бетона окончани 12 година након оснивања парохије, односно 1936. године, административно–бирократски процеси су одложили добијање употребне дозволе од

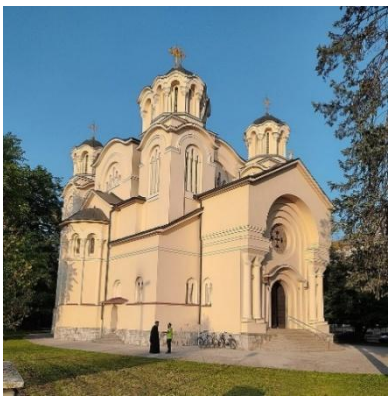
[1277] David Petelin, " Cerkvena arhitektura v Ljubljani med obema svetovnima vojnama (1918–1941)", *Res novae − letnik 9, 2024, številka 1* (2024), 112.
[1278] Isto, 113.
[1279] Аноним, У Љубљани је јуче на свечан начин освећена спомен– костурница у којој су сахрањене многобројне жртве светског рата, *Политика* (11.12.1939), 10.
[1280] David Petelin, ," Cerkvena arhitektura v Ljubljani med obema svetovnima vojnama (1918–1941)", *Res novae − letnik 9, 2024, številka 1* (2024), 129.
[1281] Isto.

банских власти све до 1940. године. Дуборез за иконостас од ораховине је израђен по поруџбини Кнеза Намесника Павла, а израдили су га скопски дуборесци Нестор и Лазар Алексијевић. Ови аутори су били познати по томе што су били ангажовани на изради иконостаса за цркву Светог Марка у Београду, као и на саркофагу од мермера за мошти Светог Стефана у Високим Дечанима.[1282] Црква Светог Ћирила и Методија, данас је једна од најбоље очуваних Коруновићевих цркава.[1283]

Слика 168. Храм Светог Ћирила и Методија у Љубљани, данашњи изглед.

Поред Љубљане, Коруновић је пројектовао и православну цркву Светог Саве у Целју (Слика 169.), у српско– византијском стилу. Идеја о подизању ове цркве, јавила се још 1922. године када је основан грађевински одбор са задатком да пронађе одговарајући простор за изградњу цркве. Већина одборника била је из редова банкара, трговаца и индустријалаца српског порекла, који су својим ауторитетом утицали да месни магистрат у Целју, 1929. године, уступи земљиште на Вразову тргу. Камен темељац је постављен 1929. године, а изградња је трајала од 1930. до 1932. године.[1284] Црква је срушена у Другом светском рату.

Слика 169. Црква Светог Саве у Целју архитекте Коруновића, 1932. године.

[1282] Аноним, Наши познати дуборесци браћа Нестор и Лазар Алексијевић израдили су иконостас од ораховине за православну цркву у Љубљани, *Политика* (15.9.1940), 20.
[1283] David Petelin, „" Cerkvena arhitektura v Ljubljani med obema svetovnima vojnama (1918–1941)", *Res novae − letnik 9, 2024, številka 1* (2024), 129.
[1284] Daniel Patafta, Danijel Časni, „Časni Danijel, Pravoslavni u Sloveniji," *Riječki teološki časopis, god. 27, br. 1* (2019), 121.

Кад је реч о скулпторалној споменичкој баштини у оквиру Дравске бановине, нагласак је на монархијским споменицима, док је споменика намењених другим историјским личностима и догађајима, било знатно мање, што се може објаснити потребом да се владајућа династија симболички утемељи на словеначком простору, где Карађорђевићи нису имали претходну владарску традицију. Још 1926. године, народ у Љубљани је желео да подигне скулптуру Краља Петра Првог Карађорђевића (Слика 170.).[1285] Новац је скупљен тек након пет година, а скулптура је подигнута испред Градске већнице, према измењеном, мање претенциозном решењу од иницијалног. [1286] Скулптура висине 4 метра је на свечан начин откривена 1931. године.[1287] Реч је о војничкој коњаничкој статуи од црног подпечког мермера, коју је израдио вајар Лојзе Долинар. На предњој страни базе исписано је *Наш ослободилац*.[1288]

Слика 170. Споменик Краљу Петру Првом Карађорђевићу у Љубљани, са насловне стране часописа *Slovenec* од 13.9.1931. године.

Највећи број династичких скулптура у Дравској бановини, био је подигнут након смрти Краља Александра у циљу очувања меморије на убијеног Краља, и очувању југословенске идеје, која је све више бивала на издисају. [1289] Први споменик Краљу Александру у Љубљани, била је бронзана биста на каменом постољу, подигнута испред седишта фабрике дувана 1935. године. Оваква биста је била део масовне производње јер су се исте статуе нашле испред фабрика Дувана у Нишу, Сарајеву, Бања Луци и Травнику. Ауторка ове скулптуре била је вајарка из Сарајева Ива Деспић–Симонович, која је портретисала монарха за ову бисту 1926. године. [1290]

[1285] Peter Mikša, „Yugoslavism Written in Memorials and Denominations in Ljubljana“, *Токови историје 3/2018* (2018), 39.
[1286] Igor Borozan,“Monument to King Aleksandar Karađorđević in Ljubljana”, *Istorijski časopis knj. LXIV* (2015), 379.
[1287]Peter Mikša, „Yugoslavism Written in Memorials and Denominations in Ljubljana“, *Токови историје 3/2018* (2018), 40.
[1288] Ivan Smiljanić, Matija Zorn, Peter Mikša, „Monuments in the function of state ideology and unification of territory: The case of monuments to the ruling family of Karađođević in Slovenia“, *Igra ustvarjalnosti– teorija in praksa urejanja prostora* (2019), 49.
[1289] Peter Mikša,„Yugoslavism Written in Memorials and Denominations in Ljubljana“, *Токови историје 3/2018* (2018), 40.
[1290] Ivan Smiljanić, Matija Zorn, Peter Mikša, „Monuments in the function of state ideology and unification of territory: The case of monuments to the ruling family of Karađođević in Slovenia“, *Igra ustvarjalnosti– teorija in praksa urejanja prostora* (2019), 49

Најмонументалнији споменик Краљу Александру у Дравској бановини, био је коњичка статуа у парку *Звезда* на Конгресном тргу у Љубљани (Слика 171.). Прикупљање прилога за изградњу споменика започело убрзо након Краљеве смрти у новембру 1934. године. [1291] Одбор за подизање споменика је 1935. године одлучио да локација управо буде парк *Звезда*, и наручио од Хермана Хуса да изради планове за уређење пејзажа. Тада је расписан конкурс за пројекат споменика, на који је пристигло 16 нацрта. Међутим, прво место није изабрано. Јоже Плечник је понудио неколико идеја, као и ону са колонадом, односно пропилејима око краљеве скулптуре. У међувремену, јавио се проблем локације, па су разматране и Универзитетска башта, улаз у парк Тиволи, и трг испред Народне куће, као опције.[1292] Године 1937. *Одбор за подизање споменика Краљу Александру у Љубљани* одржао је седницу на којој је одлучено да се споменик ипак подигне у близини Конгресног трга. Пројекат архитекте Плечника је слободно поднесен без расписивања конкурса у ком би учествовали сви југословенски уметници. Председник одбора био је сенатор Хрибар. Приликом те седнице побунили су се словеначки вајари и Друштво ликовних уметника , при чему је Јоже Зупанчић био овлашћен од стране Удружења ликовних уметника да изнесе забринутост што није расписан нови конкурс за овако значајан споменик.[1293] У октобру 1938. године, расписан је нови конкурс, а међу 26 кандидата прву награду је освојио Тине Кос. Упркос томе, без објашњења, наруџбина за израду коњаничке статуе припала је другопласираном Лојзу Долинару.[1294] Он је пројектовао монументалну статуу са два рељефа који симболишу *Рат* и *Мир*. Ова војничка коњаничка статуа била је висока 6,8 метара, а стајала је на постољу високом 4 метра. Статуа је откривена од стране Краља Петра Другог 6. септембра 1940. године, на његов седамнаести рођендан.[1295] Овај споменик је детаљно описао словеначки историчар уметности Франц Стеле, који се бавио анализом урбанистичког решења, уметничком вредношћу, и формалном анализом статуе.[1296] Игор Борозан наводи да је морфологија лика Краља Александра у овом случају, представљала сублимацију постхумне меморије на почившег Краља.[1297]

[1291] Igor Borozan,"Monument to King Aleksandar Karađorđević in Ljubljana", *Istorijski časopis knj. LXIV* (2015), 380

[1292] Ivan Smiljanić, Matija Zorn, Peter Mikša, „Monuments in the function of state ideology and unification of territory: The case of monuments to the ruling family of Karađođević in Slovenia", *Igra ustvarjalnosti– teorija in praksa urejanja prostora* (2019), 50.

[1293] Аноним, Најзад је решено питање пројекта професора г. Плечника за споменик Краљу Александру у Љубљани, *Политка* (28.10.1937),7.

[1294] Ivan Smiljanić, Matija Zorn, Peter Mikša, „Monuments in the function of state ideology and unification of territory: The case of monuments to the ruling family of Karađođević in Slovenia", *Igra ustvarjalnosti– teorija in praksa urejanja prostora* (2019), 50.

[1295] Ivan Smiljanić, Matija Zorn, Peter Mikša, „Monuments in the function of state ideology and unification of territory: The case of monuments to the ruling family of Karađođević in Slovenia", *Igra ustvarjalnosti– teorija in praksa urejanja prostora* (2019), 50; Peter Mikša,"Yugoslavism Written in Memorials and Denominations in Ljubljana", *Токови историје 3/2018* (2018), 42.

[1296] Franc Stele, „Spomenik kralja Aleksandra I. Zedinitelja v Ljubljani", *Kronika slovenskih mest VII/3* (1940), 129–141.

[1297] Igor Borozan,"Monument to King Aleksandar Karađorđević in Ljubljana", *Istorijski časopis knj. LXIV* (2015), 383.

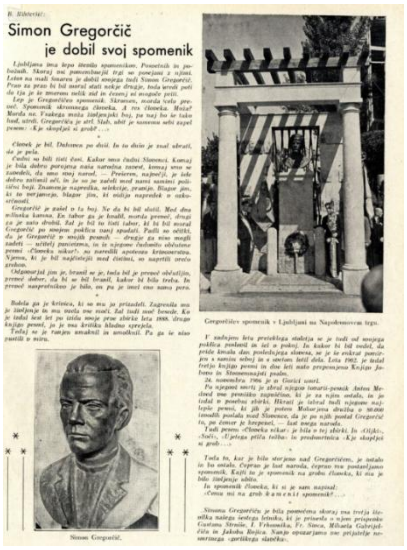
Слика 171. Споменик Краљу Александру I Карађорђевићу у Љубљани, 1940. године.

Меморијалне скулптуре Краља Александра подигнуте су и у другим местима, а први град који је на овај начин одао почаст трагично преминулом Краљу је Рибница. Бронзана биста Краљу Александру у Рибници откривена је у јулу 1936. године испред Соколског друштва. Пројекат за изградњу је водила краљевска комисија Соколског друштва за гимнастику. Аутор ове три метра високе скулптуре био је Франц Репич.[1298] Убрзо након Рибнице, подигнута је бронзана биста у централном парку Горњег града, по замисли вајара Ивана Сајевића.[1299] Следећи споменик Краљу Александру у виду бронзане бисте, рад Петра Лободе, подигнут је 1936. године у Јасеницама, потом 1937. године, у виду бронзане статуе по нацрту Ивана Сајевића у Ракеку, који је постао нови центар Нотрањске регије након успостављања рапалске границе са Италијом. Следећи споменик у виду бронзане бисте је подигнут 1938. године по нацрту Николаја Пирната у Светом Јурију об Шчавници, а исте године бронзана биста подигнута је у Светој Тројици у Словенским Горицама, за коју су план осмислили инжењери Јеленц и Шлајмер, а фигуру краља је израдио Лојзе Долинар.[1300] Последња скулптура посвећена Краљу Александру подигнута је у Засавју, у виду бронзане бисте коју је израдио Борис Калин, док је камено постоље израдио Иван Спинчич. Ова скулптура је свечано откривена 8. септембра 1940. године.[1301]

Поред династичких споменика подизани су споменици намењени култу појединих значајних личности, но, како је речено, у много мањој мери. У овом случају, један од значајнијих је споменик песнику Симону Грегорчичу (Слика 172.) у Љубљани испред средњевековних зидина. Споменик су 1937. године подигли Словенци који су током фашистичке репресије избегли са словеначког приморја, а дело је Јоже Плечника и вајара Зденка Калина. Првобитно је

[1298] Ivan Smiljanić, Matija Zorn, Peter Mikša, „Monuments in the function of state ideology and unification of territory: The case of monuments to the ruling family of Karađođević in Slovenia“, *Igra ustvarjalnosti– teorija in praksa urejanja prostora* (2019), 50.
[1299] Isto, 52.
[1300] Isto, 51.
[1301] Isto, 52.

имао дрвени кров, перголу са обраслим винова лозама, које су замењене педесетих година двадесетог века.[1302]

Simon Gregorčič
je dobil svoj spomenik

Слика 172. чланак у часопису *Domači prijatelj: mesečnik za zabavo in pouk* из 1937. године о споменику песнику Симону Грегорчичу у Љубљани.

6.7 ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРЕ ВРБАСКЕ БАНОВИНЕ

У међуратном раздобљу, као и током аустроугарске управе, простор Врбаске бановине карактерисало је оперативно преобликовање затеченог историјског амбијента. Једна од доминантних стратегија била је разградња материјалне баштине претходних епоха ради уобличавања новог идентитета и симболичког раскида са отоманским и аустроугарским наслеђем. Тада се тежило инструментализацији пожељне прошлости као средству отпора према културним слојевима бивших империја. Алтернатива страним градитељским узорима препозната је у стварању новог архитектонског израза кроз спој модерног и вернакуларног. [1303] Иако усвојени елементи „народног духа“ нису извирали из аутентичног локалног наслеђа, овај израз је масовно примењиван на новим објектима ради постизања монументалности. Са друге стране, домаћи стручњаци постају кључни актери у архитектонском обликовању Бање Луке тек након Другог светског рата.[1304] Кад је реч о Техничком одељењу Врбаске бановине, као и у другим бановинама (Табела 17.), и оно је имало своје посебне одсеке који су се у овом случају налазили у Бања Луци, Приједору, Јајцу, Бихаћу и Дервенти, а одлуком Министарства грађевина, 13. јула 1937. године, основан је и Технички одсек у Тешњу. [1305]

[1302] Jože Suhadolnik, Sonja Anžič, *Novi trg z okolico : arhitekturni in zgodovinski oris mestnega predela in objektov, lastniki hiš in arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana : razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana : atrij Mestne občine Ljubljana in avla Zgodovinskega arhiva Ljubljana*, Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2006, 33.
[1303] Јелена Савић Б., *Модерно и вернакуларно у процесу урбане трансформације Бања Луке*, докторска дисертација, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2013, 23.
[1304] *Исто*, 24.
[1305] Архив Републике Српске Бања Лука, Краљевска банска управа Врбаске бановине (АРС БЛ, КБУВБ) V–9/36, док. бр. 22911/37, КБУВБ Техничко одељење. Рјешењем Министарства грађевина од 13. јула 1937. године основан је

Техничко одељење Врбаске бановине 1931/32. године		
Одељење	Срезови	Шеф одељења
Бања Лука	Бања Лука, Босанска Градишка, Котор Варош и Прњавор.	Стево Крагуљац
Бихаћ	Бихаћ, Босански Петровац, Босанска Крупа, Цазин.	Божо Ботић
Дервента	Дервента, Грачаница и Тешањ	Вучко Бекчић
Јајце	Гламоч, Јајце, Кључ, Мркоњић град.	Валтер Екерт
Приједор	Босански Нови Двор, Бубица, Приједор и Сански Мост	Јанко Племић

Табела 17. Технички одељци при среским начелствима Техничког одељења Врбаске бановине (Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 158).

Подаци из 1936. године наводе да су Техничко одељење Врбаске бановине водили начелник Љубомир Николић, технички виши саветници Филип Розенцвајг, Божо Ботић, Велимир Јелић, Владимир Мансбарт, Валтер Екерт, а технички саветници Вучко Бекић, Петар Поповићенко.[1306] Финансијски оквири унутар којих је деловало Грађевинско одељење Врбаске бановине пружају кључан увид у стварне могућности тадашње градитељске праксе. Анализа буџета за 1931. годину открива драстичну несразмеру између остварених прихода од 2.004.140,00 динара и укупних расхода који су досегли чак 34.276.400,00 динара. Буџетски дефицит од преко 32 милиона динара, где су сопствени приходи покривали тек непуних 6% расхода, јасно указује на то да је Грађевинско одељење било готово потпуно зависно од директних дотација из државног буџета Краљевине Југославије. [1307]

Оваква економска нестабилност и хронични недостатак сопствених средстава директно су се рефлектовали на пасивност и успорен темпо градитељске делатности на простору бановине. Дискрепанца у буџету није утицала само на квантитет подигнутих објеката, већ је приморала тадашње пројектанте на строгу економичност и прагматизам при избору конструктивних система. Да би се премостио јаз између амбициозних државних програма и сурове финансијске реалности, фокус је неминовно пребачен на питање рационализације трошкова, што се најбоље уочава кроз специфичан избор и набавку грађевинских материјала који су обележили ову епоху.

За потребе редовног одржавања путева, новоградњу мостова и других грађевинских објеката у Врбаској бановини, трошене су велике количине ломљеног камена, туцаника, шљунка и песка. Превоз грађевинског материјала са каменолома, вршен је колима са запрегом, железницом, или воденим путем.[1308] У грађевинарству Врбаске бановине углавном је употребљаван портланд цемент, док је на територији Техничког одељења у Јајцу, осим овога, коришћен и цемент роман. Цена портланд цемента се кретала од 62 динара, колико је била 1930. године на подручју Техничког одељења у Бања Луци, до 110 динара, колико је износила 1937.

Технички одјељак при Среском начелству у Тешњу за срезове Добојски, Маглајски, Теслићки и Тешањски, тако да је Технички одјељак при Среском начелству у Дервенти остао за срезове Дервентски, Градачачки и Грачанички. Бања Лука 16. септембра 1937., Савановић Жељко, Кориштење каменог и зидарског грађевинског материјалау мостоградњи Врбаске бановине од 1929. до 1937. године, Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, год. X, број 10, 2018229.

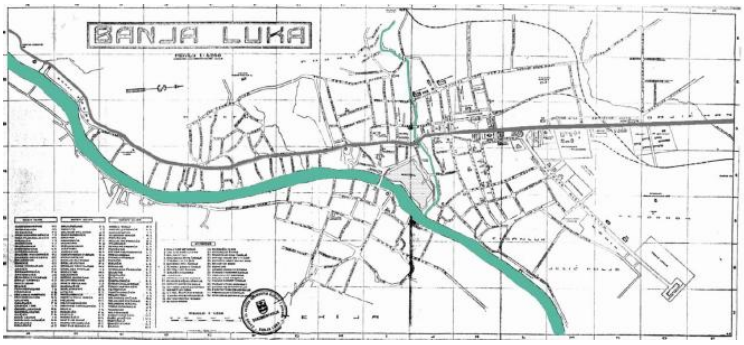
[1306] Marina Olenjina, Dušan S. Nikolajević, „Spisak činovnika Tehničkih odeljaka pri sreskim načelstvima“, *Javan rad– ilustrovani mesečni časopis za tehniku, književnost, umetnost i društveni život, god.2, br. 1– 3* (1936), 43.

[1307] Viktor Manakin *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 154.

[1308] Жељко Савановић, „Кориштење каменог и зидарског грађевинског материјала у мостоградњи Врбаске бановине од 1929. до 1937. године“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, год. X, број 10* (2018), 230.

године на подручју Техничког одељења у Јајцу. Роман је био лошијег квалитета и цена за 100 килограма била је нижа за око три динара од портланда. Креч је довожен у грумењу, какав је и вађен из пећи, а код транспорта строго се водило рачуна о заштити од влаге и кише. Стотину килограма креча коштало је од 50 до 60 динара. У мањим количинама кориштена је шљака, чији је метар кубни износио 50 до 70 динара.[1309] Ове податке је битно нагласити, јер су цене материјала често играле значајну улогу кад је реч о одлукама о начину изградње, али и изградњи објеката уопште.

Након што је 1929. године именована за административни центар новоформиране Врбаске бановине, Бања Лука, тада скроман град са свега 20.000 становника, доживљава интензивну урбану и инфраструктурну трансформацију. Већ 1931. године започињу први капитални радови на модерноизацији саобраћајне мреже кроз асфалтирање градских улица, а истовремено се подиже и први јавни градски парк. У овом релативно кратком, али градитељски изузетно плодном периоду, настају кључни репрезентативни објекти који су дефинисали нови визуелни идентитет града. Међу њима се посебно издвајају стамбено– пословна зграда загребачког архитекте Стјепана Планића*, Вакуфска палата*, монументални хотел *Палас* пројектанта Диониса Сунка, као и палата Хипотекарне банке аутора Миодрага Васића.[1310] Урбанистичко уобличавање ових просторних промена заокружено је средином тридесетих година 20. века, када је архитекта Техничког одељења Банске управе, Бранко Јовановић, израдио нови регулациони план града (Слика 173.). Овај стратешки документ предвиђао је планско ширење градског ткива ка северу са циљем контролисања и регулисања нове изградње, што је додатно правно утемељено доношењем Грађевинског правилника за вароши Врбаске бановине. Међутим, до тренутка формалног усвајања ових урбанистичких и законских оквира, кључне грађевине новог бановинског центра већ су биле материјализоване у простору. Управо изградња ових капиталних објеката, који су претходили регулационом плану, отвара кључно питање тадашње материјализације: како су се наведени аутори, суочени са претходно поменутим буџетским ограничењима, опредељивали за конкретне конструктивне системе и грађевинске материјале.[1311]

Слика 173. Регулациони план Бања Луке, 1930– те године.

[1309] Портланд цемент производи се од вештачки припремљених састојака глине и кречњака. Ове сировине морају бити у одређеној међусобној количинској пропорцији, која је израчуната на основу анализе ових основних материјала за производњу портланд цемента. Примена вештачких мешавина неопходна је јер се у природи ретко налазе природне мешавине лапорца, чији би хомогени састав у потпуности одговарао хемијском саставу који је потребан за производњу квалитетног портланд цемента. Детаљније видети у књизи: Božidar Antić, Aleksandar Antić, *Radovi od armiranog i nearmiranog betona*, Beograd 1981, 36–49; Жељко Савановић, „Кориштење каменог и зидарског грађевинског материјала у мостоградњи Врбаске бановине од 1929. до 1937. године“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, год. X, број 10* (2018), 237.

[1310] Јелена Савић Б., *Модерно и вернакуларно у процесу урбане трансформације Бања Луке*, докторска дисертација, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2013, 37.

[1311] Исто.

Техничко одељење бањалучке општине издало је статистику о грађевинској делатности у Бања Луци. Према томе, од 1919. до 1932. године издато је 655 дозвола за новоградњу, а само од успостављања бановина 308. Највећи број дозвола је издат за изградњу једноспратница и двоспратница, али и појединих троспратница.[1312] Године 1938. године, у оквиру предизборне кампање, одржана је изложба у Бања Луци, посвећена трогодишњој владавини владе Милана Стојадиновића.[1313] Том приликом је, у обраћању највиших државних званичника наведено да је у Врбаској бановини било неопходно стварање нових установа, јер су на овом простору недостајали основни услови за живот. Наведено је и да је за време његове владе, извршено снабдевање сиромашних крајева водом, што је поправило здравствене прилике у тим местима. Потом, просечена су 53 нова пута у укупној дужини 206 km, а направљени су и нови путеви у дужини 288 km, док је у том моменту, у изградњи био и мост преко Саве у Босанској Градишци. Такође је истакнуто да се радило доста на унапређењу пољопривреде и индустрије, а посебно се радило на изградњи здравствених и школских објеката, па је тако поред Бања Луке, подигнуто још 10 болница у среским местима, а отворене су и 44 сеоске читаонице. [1314]

6.7.1 Архитектура административног центра Врбаске бановине–Бања Лука

Како су за обнову грађевинског фонда у бановини били потребни кредити, јер су бановине оскудевале кад је реч о новчаним средствима, било је неопходно отварање банкарских филијала. Тако је у Бања Луци као административном центру Врбаске бановине, отворена Државна хипотекарна банка 1935. године (Слика 174.), која је имала осам филијала у бановинским центрима. Нова грађевина главне филијале подизана је на на банчином плацу. Пројекат за ову грађевину начинио је Миодраг Васић, архитекта Државне хипотекарне банке.[1315] Ова грађевина са елементима неокласицизма одавала је утисак масивности. Вајар Владимир Павлович Загородњук је за ову зграду извео пар бронзаних скулптура у нардном духу, које фланкирају главни улаз, и које представљају жену и мушкарца из Крајне обучене у народне ношње змијанског краја.[1316]

[1312] Аноним, Грађевинска делатност у Бањој Луци, *Службени гласник Врбаске Бановине,* (11.11.1932), 5.

[1313] Изложба је отворена у Београду 2. октобра 1938, непосредно пред расписивање избора, а потом је приказана у Новом Саду, Бањој Луци, Сарајеву, Крагујевцу, Нишу и Скопљу, док је из политичких разлога заобишла Савску, Приморску, Зетску и Дравску бановину. Кроз фотографије, макете и графиконе, поставка је пропагирала трогодишње успехе режима у аграрној реформи, привреди, инфраструктури, здравству и култури. На спољнополитичком плану, кроз одабране визуелне мотиве, од пакта са Француском и састанака Мале и Балканске антанте до сусрета Стојадиновића са Мусолинијем и Хитлером, изложба је за циљ имала да легитимише тактичко балансирање државе између старих савезника и Сила осовине.(Видети: Јелена Опра, Изборна кампања Милана Стојадиновића 1938. године*, Архив, Часопис Архива Југославије 2* (2001), 182)

[1314] Аноним, У присуству великог броја најугледнијих грађана шеф пресбироа г.др. Коста Луковић отворио је изложбу „Три године владе др. М Стојадиновића, *Врбаске новине* (28.10.1938), 1; Аноним, Јуче је свечано отворена изложба „Три године владе г.др.М. Стојадиновића“ у Бањој Луци, *Правда* (29.10.1938), 6; Аноним, Јуче у Бањој Луци 4.000 лица посетило изложбу Три године владе др М. Стојадиновића, *Врбаске новине* (30. 10. 1938), 2.

[1315] Аноним, Државна хипотекарна банка подиже нову зграду за главну филијалу у Бањој Луци, *Политика* (24.3.1935), 5.

[1316] Јелена Савић Б., *Модерно и вернакуларно у процесу урбане трансформације Бања Луке*, докторска дисертација, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2013,117.

ЗА ЕКОНОМСКО ПОДИЗАЊЕ ВРБАСКЕ БАНОВИНЕ

Државна хипотекарна банка подиже нову зграду за главну филијалу у Бањој Луци

На својој седници од 8 марта ове године управни одбор Државне хипотекарне банке донео је одлуку о подизању нове зграде за банчин главни филијала у Бањој Луци. С том одлуком сагласно се и министар финансија г. др. Стојадиновић. Пресељавањем садашње банчине агенције у главни филијал одговориће се потребама све разгранатијег пословања Државне хипотекарне банке и пособно ће сем већем волумену рада те агенције. Данас тај волумен показује цифру од око 100 милиона динара.

Државна хипотекарна банка има над осам филијала у баповинским центрима. Претварањем банкарске агенције у главни филијал она добива филијале у свима баповинама. Нови филијал путем широке кредитирања свих за то способних привредних јединки има директно дејство на подизање благостања и вишег привредног нивоа у Врбаској Баповини. Убрзаним обртом капитала путем прикупљања уштеђевина и њиховог пласирања тамо где ће оне имати највећи привредни ефекат, велики главни филијал Државне хипотекарне банке окупиће много замашне привредне јединке и даће новога импулса и полета стваралачким и производачким снагама народа у овоме крају.

Нова грађевина главног филијала подићи ће се на банчином плацу и својом монументалношћу украсиће главни трг Бање Луке, на коме ће поред постојеће православне цркве и банских зграда чинити један потпуно изграђен центар града. Пројект ову грађевину израдио је г. Милорад Васић, архитект Државне хипотекарне банке. Зидање почеће у току пролећа и даће прилике да се незапосленом становништву овога, приредном депресијом тешко погођеног, крађа пружи запослење и зарада.

Зграда за агенцију Државне хипотекарне банке у Крагујевцу довршена је и 14 априла ове године биће свечано отворена. После тога пространи се делокруг ове агенције, која је и досад имала велики обим посла, пошто је обухватала преко 1200 само хипотекарних дужника. Агенција ће у проширеном делокругу примати улоге на штедњу, одобравати зајмове по ломбарду дужничких папира од вредности и текућим рачунима, као и хипотекарне и менитне хипотекарне зајмове.

Модел филијале у Бањој Луци

Агенција у Крагујевцу

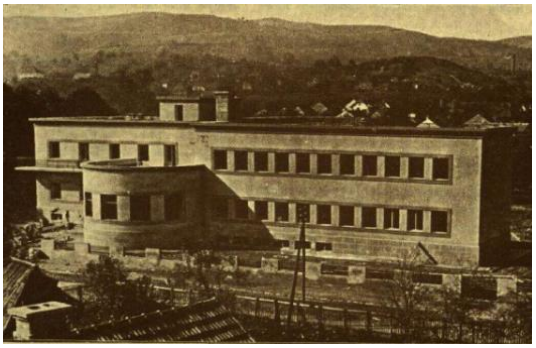
Слика 174. Чланак у новинама посвећен Хипотекарној банци у Бања Луци, 1935. године.

Кад је реч о социјалним и здравственим приликама у Врбаској бановини, једна од првих акција у Бања Луци било је подизање Хигијенског завода, 1931. године (Слика 175.), јер стара зграда се показала недовољно пространом, што је прво увидео управник завода Гавро Вујчић. Он је успео да заинтересује надлежне, и на тај начин да прикупи суму од 2 милиона динара за потребе изградње. Чим је кредит одобрен расписана је лицитација. Захтев, кад је реч о архитектури, био је да зграда буде украс граду, да фасада буде обрађена у стилу по нахођењу надемтача, што је подразумеало да је модерна архитектура била прихватљива.[1317] Јавио се 21 конкурент са разрађеним скицама, од којих је оцењивачки жири изабрао само четири. Прву награду од 15.000 дин добили су инжењери Зоја и Селимир Дулинћић, архитекти из Загреба. Другу награду од 9000 дин добио је студент архитектуре у Бечу, Маријан Ивзић, трећу од 6000 дин Ернест Вајсман, док је четврта идејна скица била рад Драгомира Симића из Бања Луке, откупљена за 5000 дин. На конкурсу је учествовао и Стјепан Планић, али није награђен. Од четири пристигла рада бирала се и једна за нову зграду Хигијенског завода на Цетињу. Закључак је био да се неће ниједна скица користити до краја него да ће се узимати комбинације на сва четири награђена и откупљена рада.[1318] Првонаграђени пројекат састојао се из једноспратног пословног дела и двоспратног сегмента са становима за запослене. Посебна карактеристика је заобљени део са улазом у приземљу, односно салом за састанке на спрату. У складу са *тадашњим Правилником о обављању конкурса за израду идејних скица за јавне грађевине и о правима учесника*, Банска управа је сама организовала разраду пројекта те је награђено решење, разрадио архитекта Банске управе Никола Федоров, кад је укинут двоспратни систем, који је ипак дограђен до 1938. године. Заобљени део је проширен, а улаз померен како би се формирала сала за предавања у приземљу. Уместо сале на спрату изведена је кровна тераса, а дограђено је и бочно крило са сервисним просторијама.[1319]

[1317] Јелена Савић Б., *Модерно и вернакуларно у процесу урбане трансформације Бања Луке*, докторска дисертација, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2013,142– 143.

[1318] Н.М.Б., Још ове јесени Бања Лука ће добити нови зграду за Хигијенски завод, *Време* (28.7. 1931), 7; Матко Кумарић, *Монографија Врбаске бановине*, Бања Лука, 1932.

[1319] Јелена Савић Б., *Модерно и вернакуларно у процесу урбане трансформације Бања Луке*, докторска дисертација, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2013,144; Jelena Savić, "Architectural scene of Banja Luka and Croatian Authors: Modernisation of a Small Town", *Prostor 20 no.2 (44)*, 2012, 407.

Слика 175. Зграда Хигијенског завода у Бања Луци, 1933. године.

Саветодавни орган на пољу здравства, био је бански санитетски савет који је давао мишљење кад је реч о пројектовању, грађењу и проширивању болница, подизању нових болница и болничких одељења. Бан Светислав Тиса Милосављевић је сматрао, крајем 1932. године, да на подручју Врбаске бановине постоји потреба за отварањем најмање петнаест нових болница. Група брдско–планинских срезова бановине била је ван утицаја постојећих болничких установа, јер су се оне све налазиле у низијским крајевима. Како општине нису биле у могућности, због сиромаштва, да издржавају болнице, оне су се обраћале молбом Банској управи у Бања Луци да их преузме бановина у своју надлежност.[1320]

Године 1936. изграђена је нова болница у Бања Луци на обали реке Црквене (Слика 176.). Зграда је подигнута у модерном стилу. Поред велике операционе сале у новој згради се налазио већи број просторија у које је могло да се смести 200 кревета. Средства за подизање бановинске болнице у Бања Луци износила су два милиона динара, а располагала је са најмодернијим ренгенским апаратима, одељењем за ортопедију и превијалиштем, као и становима за болничко особље.[1321] Болничка зграда у Бања Луци била је троспратница, у којој су се налазили хируршко одељење, а на другом спрату оториноларингологија, док је у сутерену била котларница. Објекат за кухињу и вешерница су изграђени 1935. године, кад је основано и одељење за ренген. У њему се налазила и централна апотека. Гинеколошко одељење је основано 1937. године, а идуће године подигнута је и зграда у коју су смештени одељење за заразне болести у интерно одељење. Управа је смештена у објекат подигнут 1939. године, док је одељење за кожне и венеричне болести основано тек 1941. године. [1322] Подизањем нове болнице коју је водио др. Душан Мушкетировић, здравствене прилике су се значајно поправиле. Поред болничке зграде у непосредној близини, изграђене су мање зграде где су смештени економат и мртвачница. Грађење тих објеката које је извршило грађевинско предузеће инжењера Марина Безића из Загреба коштало је са намештајем 4.500.000 дин.[1323]

[1320] Бојан Стојнић, „Организација здравствене и социјално– хигијенске службе у Врбаској бановини (1929–1941)“, *Токови историје*, 2019, 13.
[1321] Аноним, Нова болница у Бања Луци биће најмодерније уређена, *Политка* (3.2.1935), 6.
[1322] Бојан Стојнић, „Организација здравствене и социјално– хигијенске службе у Врбаској бановини (1929–1941)“, *Токови историје*, 2019, 15– 16.
[1323] В.J., Бања Лука је добила нову болницу, *Политика* (8.2.1936), 7.

Бања Лука је добила нову болницу

Бања Лука, 6 фебруара.

Оних дана завршени су коначно радови на великој згради банске болнице, која је подигнута на обали потока. Приликом изградње старе болничке зграде у Бањој Луци.

Нова болница, која спада међу најлепше грађевине града Бања Луке, изграђена је по свима усвојеним модерним архитектуре са потребним комфором.

Поред великог оперативног сала у новој болничкој згради налазиће се већи број малих и већих просторија у које ће моћи да смести 70 кревет. У случају потребе у старој и новој болничкој згради моћи да се смести преко 200 кревет. Градњом ове болничке зграде је Бањој Луци биле је задња од

Нова бановинске болнице

Манџурски разбојници отели мисионара

Харбин, 7 фебруара

Рајтер јавља:

Разбојници су одвели америчког католичког мисионара г. Бериса, чи ја се налазио недалеко од Тухуја.

Упућена је јака полицијска потера за разбојницима.

Слика 176. Чланак у *Политици* из 1936. године посвећен изградњи болнице у Бања Луци.

Поред изградње болничких зграда, једна од првих великих акција по ступању на функцију бана Милосављевића, било је подизање народних школа у сарадњи са др. Васом Глушцем, директором гимназије и вршиоцем дужности начелника просветног одељења. До тад је у Врбаској бановини било 300 државних и 15 приватних школа,[1324], иако је, да би се задовољиле потребе све деце, било потребно да се изгради још 750 школских зграда, Управа Врбаске бановине, одлучила се за подизање 112 школа. Ипак, у последњим, предратним годинама, од 1938. до 1939. године, подигнуто је 10, а наредне године свега 4 основне шоле.[1325] Поред тога, радило се на подизању хигијенских услова, при чему су поред школа подизани хигијенски бунари са здравом пијаћом водом.[1326]

Бан Милосављевић се залагао за решавање стамбеног питања за своје службенике, па је тако архитекта Едгард Кобенцл пројектова шест стамбених павиљона за чиновнике Бановине, изграђених 1930. године, који чине планирано насеље намењено вишепородичном становању.[1327] Како је колективно становање у овом периоду постало део престижа богатих трговаца и занатлија, изградња објеката са више станова почело је да узима маха. Долази до изградње и прве палате у Бања Луци, модерне тросптратнице, стамбено–пословне намене, коју је пројектовао хрватски архитекта Стјепан Планић. Ова зграда је постала позната о под називом, Вакуфска палата (Слика 177.), и подигнута је 1938. године, у потпуности у духу модерне, што је подразумевало већу функционалност стамбених јединица.[1328]

[1324] Школе је похађало 20.000 дце, а утврђено је да још 75.000 деце од 7 до 11 година треба да похађају школу (В.Јеловац, У Врбаској бановини подиже се сада 112 школа, *Политика* (6.8.1930), 4.).

[1325] Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd, 1967,13.

[1326] В. Јеловац, У Врбаској бановини подиже се сада 112 школа, *Политика* (6.8.1930), 4.

[1327] Јелена Савић Б., *Модерно и вернакуларно у процесу урбане трансформације Бања Луке*, докторска дисертација, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2013, 43.

[1328] Невена Новаковић, *Истраживање образаца јавних простора у функцији урбане регенерације суседства: Град Бања Лука,* докторска дисертација, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2014, 152

Слика 177. Зграда Вакуфске палате у Бања Луци, архитекте Планића.

До 1930. године, градска кућа била је смештена у трошној згради, и због тога је градско веће решило да се приступи подизању општинске палате преко пута војног округа, на левој обали Врбаса. Земљиште за ову зграду је поклонила општина Бања Лука. [1329] Одбор за подизање ове зграде су сачињавали Хамзага Хусеђиновић председник општине, инжењер Пањквић, технички инспектор инжењер Боровница и општински инжењер Мађарац. Од два нацрта, прву награду од 7000 дин добили су архитекти Никола Мађарац и Иван Рик, другу од 4000 дин архитекта капетан Милован Кундак из Бања Луке. Трећу награду од 3000 дин добили су Сенк и друг из Загреба. Откупљени су и радови под шифром *Веритас* и *Виска*. Грађење општинске зграде износило је преко 2 милијарди динара.[1330] Подигнута 1931. године према пројекту архитекте Милана Попова, у виду кубичног здања, са истакнутим прочељем, где се још увек поштују правила симетрије, карактеристична за архитектуру академизма (Слика 178.).[1331]

Слика 178. Зграда Градске општине у Бањалуци архитекте Попова 1931. године.

Иако се Врбаска бановина сматрала једном од најнеразвијенијих, по ступању Светислава Милосављевића на позицију бана, долази до буђења жеље за културном еманципацијом. У складу с тим, 1930. године, основан је етнографски Музеј Врбаске бановине на иницијативу Драгутина Инкиостријa Медењака, док се за изградњи преузео академски сликар Спиридон Шпиро Боцарић, који је био и колекционар фолклорних предмета. Међутим, до 1934. године, Музеј није имао своју зграду. Боцарић се поред предлога да се зграда Музеја подигне у неком од градских паркова,

[1329] П. Пантовић, Пантовић П., Напредак Бања Луке, *Време* (24.7.1930), 8.
[1330] В.Ј., Општинска палата у Бања Луци, *Политика* (18.2.1930), 7.
[1331] Синиша Цвијић, *Модерна стамбена архитектура Бањалука 1929–1941*, Београд, 2014, 29.

залагао и за спречавање извоза покретних културних добара. Изградњом Дома Краља Петра (Слика 179.), архитекте Јосифа Голднера, решен је проблем зграде Музеја. У овој згради, било је смештено и бановинско позориште.[1332] Пре него што је смештено у Дом Краља Петра, позоришне представе су извођене у Соколани. Борба за изградњу зграде позоришта трајала је готово целу деценију, а започета је 1925. године. Тек 1933. Одбор за подизање дома *Петар Мркоњић* ступио је у везу са Друштвом *Змијање*[1333] које је на скупштини 30.4.1933. године одлучило да се изградња Дома помогне са 300.000 динара. То је омогућило да се зграда Дома Краља Петра подигне 1934. године.[1334] Дом је отворен у присуству већег броја чланова и грађана Бања Луке, као и изасланика бана Богољуба Кујунџића, Саве Надбандића, начелника Управног одељења Банске управе Врбаске бановине, а под председавањем Димитрија Закића. Тад је одржана и завршна скупштина одбора за подизање Дома. Након изражене захвалности многим сарадницима, посебно одборима за подизање овог дома који је основан још 1925. године, Богдан Чулић, је поднео извештај о благајничком пословању по ком је изградња Дома коштала 3.453.527 дин.[1335] У овом Дому је 1936. године, смештена и Народна библиотека Краља Петра Великог.[1336] Ову зграду је пројектовао архитекта Јосиф Голднер, а налази се у централном делу градској језгра и чини хомогену целину са Банским дворима и зградом Бановине.[1337] Реч је о монументалној грађевини, пројектованој у модернистичком духу, безорнаменталних фасада, са истакнутим улазним портиком са тимпаноном.[1338] На улазној фасади се истичу два рељефа, рад Драутина Инкиострија Медењака, са мотивима који асоцирају на народне орнаменте у виду витица, као и представе гусли, преслица и фруле, али и приказа оружја на другом рељефу. [1339] Године 1939. освећена је и нова зграда Српског дома у Бања Луци, у којој је била смештена српска читаоница и Српско певачко друштво *Јединство*. Освећење је обављено на тераси која је била украшена југословенским заставама, а на врху је била истакнута слика Краља Петра.[1340]

Слика 179. Дом Краља Петра у Бања Луци, 1936. године.

[1332] Јелена Савић Б., *Модерно и вернакуларно у процесу урбане трансформације Бања Луке,* докторска дисертација, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2013,116; Пејашиновић Зоран, *Бан Милосављевић*, Бања Лука, 2004, 73

[1333] Велику заслугу за подривање идеје интегралног југословенства у Врбаској бановини имало је културно друштво *Змијање* основано 14.10.1929. године на Великој скупштини у Бања Луци. Друштвом је руководио Главни одбор. Циљ оснивања је био пренос костију Петра Кочића и подизање споменика у Бања Луци (Видети: Јанко Врачар, Милица Радојчић, *Врбаска бановина 1929– 1941*, Бања Лука, 2010,72; Данка Дамјановић, „Споменик Петру Кочићу у Бањалуци," *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, год. VIII, бр. 8* (2016), 197–206.).

[1334] Јанко Врачар, Милица Радојчић, *Врбаска бановина 1929– 1941*, Бања Лука, 2010,76.

[1335] Аноним, Завршена скупштина за подизање дома Краља Петра Ослободиоца у Бања Луци, *Политика* (5.4.1937),7.

[1336] Аноним, Данас се у Бањој Луци отвара Народна библиотека Краља Петра Великог, *Политика* (26.4.1936), 16.

[1337] Љиљана Чекић, Изградња Дома краља Петра I Великог Ослободиоца у Бањој Луци*, Синеза 1 (2)* (2020), 11.

[1338] Синиша Цвијић, *Модерна стамбена архитектура Бањалука 1929–1941*, Београд, 2014, 29.

[1339] Аноним, Данас се у Бањој Луци отвара Народна библиотека Краља Петра Великог, *Политика* (26.4.1936), 16.

[1340] Аноним, Српска читаоница у Бањој Луци јуче је осветила свој нови дом, *Политика*, (5.6.1939),10

Захваљујући природним лепотама и значајним културно историјским споменицима, Врбаска бановина била је погодна за развој туризма. Због тога је у Бања Луци основано *Централно бановинско удружење за промовисање туризма*. Банска управа преузела је од Министарства финансија државне туристичке хотеле у Јајцу, Бочцу и Језеру. Приватни предузетници су све више почели да улажу у угоститељске објекте. У Бања Луци су изграђени хотели *Палас* и *Централ* а реновиран је и хотел *Босна*. Подигнуто је и неколико угоститељских објеката у осталим туристичким местима бановине.[1341] Архитекта Дионис Сунко је пројектовао 1933. године зграду хотела *Палас* (Слика 180.), на месту некадашње џамије, а у духу отоманске архитектуре.[1342] За изградњу и модернозовање хотела *Босна*, који је био власништво индустријалца Емериха Паскола, утрошено је 14.000.000, динара, док је хотел *Централ* подигао хотелијер Јовичин. [1343] Године 1936. на територији Врбаске бановине било је 6 хотела, 5 ресторана, 38 преноћишта, 479 гостиона, 351 крчма и 1244 кафане.[1344] Постојало је и неколико бањских лечилишта, од којих су најпознатије бања Слатина, Лакташи, Врућица, Горњи Шехер. У бањама у Слатини и Лакташима подигнуто је четири нова павиљона са 90 нових посетља, а увдено је елетрично осветљење и спроведен водовод дугачак 7 километара.[1345] За потребе промоције и информисања у вези туристичке понуде, бањалучка градска општина подигла је туристички павиљон *Путник*.[1346] Туризму је посебно погодовао и развој саобраћаја, али и повезивање са другим местима, па су тако током 1934. године подигнути мостови преко Врбаса у Бања Луци, бановински мост у Бихаћу и Босанској Градишци, захваљујући залагању тадашњег начелника Техничког одељења, Љубомира Николића.[1347] Следеће године отворен је и модеран цивилни аеродром који је подигао обласни одбор Аеро клуба *Наша крила* у Бања Луци.[1348]

Слика 180. Зграда хотела *Палас* у Бања Луци, 1933. године.

У Врбаској бановини је била посвећена посебна пажња успостављању соколске организације. Тако су у Јајцима и Бања Луци изграђени соколски домови, са циљем промовисања интегралног јединства и југословенства. Исте циљеве као *Југословенски соко* имала су и друштва

[1341] Јанко Врачар, Милица Радојчић, *Врбаска бановина 1929– 1941*, Бања Лука, 2010, 54.
[1342] Jelena Savić, "Architectural scene of Banja Luka and Croatian Authors: Modernisation of a Small Town", *Prostor 20 no.2 (44)*, 2012,407.
[1343] Matko Kumarić, *Monografija Vrbaske baovine*, Banja Luka, 1932, 89.
[1344] А. Декарис, *Кроз Врбаску бановину*, Бања Лука, 1936, 156.
[1345] Аноним,Освећење Банских двора у Бања Луци, Службени гласник Врбаске бановине, 9.11.1932, 2.
[1346] Matko Kumarić, *Monografija Vrbaske baovine*, Banja Luka, 1932, 89.
[1347] Б.М, Технички радови Врбаске бановине,*Правда* (23.7.1934), 7
[1348] Аноним, Бања Лука је добила модеран аеродром, *Политика* (16.9.1935), 5.

Народна одбрана, *Јадранска стража*, *Коло јахача*, *Аеро клуб*, *Коло српских сестара*, *Солунски добровољац*, *Удружење резервних официра*.[1349] У Бања Луци подигнут је соколски дом (Слика 181.), а при његовом подизању помогли су др. Стево Мољевић и судија Др. Перенчевић Јово.[1350] Бањалучка соколана подигнута је 1930. године, и дело је инжењера Техничког одељења Врбаске бановине Бранка Јовановића, док је извођачке радове надгледао инжењер Стојан Боровница.[1351] Радове је изводио Љубо Јевтић, грађевински предузетник, а на овом подухвату било је запослено 19 зидара, 20 радника и 5 клесара. [1352] Објекат од 1176 метара квадратних завршен је 1933. године.[1353] Соколски дом у Бањој Луци представља специфичан спој међуратног академизма и модерне архитектуре. Његова главна улазна фасада обликована је у духу историцизма са препознатљивим елементима српско– византијског стила, док су остале фасаде потпуно једноставне, без декорација и подређене чистој модернистичкој функционалности.

Слика 181. Зграда соколског дома у Бања Луци, данашњи изглед.

6.7.2 Архитектура ван административног центра Врбаске бановине

Иако је период између два рата, био време кад је интензивирана изградња у Врбаској бановини, чињеница је да није подигнут велики број монументалних јавних објеката у овом периоду. Најинтензивнија изградња била је намењена за Бања Луку, док су се остали градови развијали много споријим темпом. Почетком 1931. године, на подручју Врбаске бановине постојале су четири градске, пет бановинских болница, три зграде социјалног осигурања и једна рударска болница.[1354]

Средином тридесетих година подизане су болничке зграде у Приједору, Мркоњић граду, Грачаници, Босанској градишци, Санском мосту, Босанском Петровцу, Босанском Грахову, Гламочу, Јајцу и Босанској Дубици. [1355] У овом периоду завршена је и болница у Брчком, 1937.

[1349] Јанко Врачар, Милица Радојчић, *Врбаска бановина 1929– 1941*, Бања Лука, 2010, 69.
[1350] Matko Kumarić, *Monografija Vrbaske baovine*, Banja Luka, 1932, 106.
[1351] Александар Кадијевић, *Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века*), Београд, 2007, 280.
[1352] Аноним, Градња соколског дома у Бања Луци, *Службени гласник Врбаске бановине*, (11.8.1932), 11.
[1353] Александар Кадијевић, *Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века*), Београд, 2007, 135.
[1354] Бојан Стојнић, „Организација здравствене и социјално–хигијенске службе у Врбаској бановини (1929– 1941)“, *Токови историје 1*, 2019, 12.
[1355] Аноним, Нова болница у Бања Луци биће најмодерније уређена, *Политка* (3.2.1935), 6.

године за суму од 25.000, динара,[1356]а 1939. године завршена је Бановинска болница у Босанском Петровцу по предрачуну од 325000 дин,[1357] да би почетком 1940. године било изграђено још десет нових типских болница.[1358] До 1937. године, у Добоју је подигнут Дом народног здравља.[1359] Дом народног здравља у Јајцу је подигнут 1933. године.[1360] (Слика 182.). Такође, 1940. године, одржана је лицитација за изградњу школске поликлинике у Бијељини, која је требало да има до 1500 m², а зграда најмање 8 одељења од 18 m².[1361]

Слика 182. Дом народног здравља у Јајцу, 1933. године.

У периоду од 1930. до 1932. године, у Врбаској бановини изграђено је 118 основних школа, а до 1935. године чак 160 школа.[1362] Школске граде су углавном биле у власништву општина, а неке су биле смешетене у зградама црквених општина, или приватним кућама, јер осим што су биле неусловне, најчешће нису имале ни школска имања. Уз новоизграђене зграде осим условних учионица грађени су и станови за учитеље, амбуланте, а понекад и модерна купатила са тушем, али и библиотеке и књижнице. [1363]Материјални издаци за три године рада бановине, за просветно културне потребе износила је 26.774.268,00 динара. Подигнуте су школске зграде у Бихаћу са 11 одељења, а у Цазинској општини једна са 6 одељења. [1364]Захваљујући залагању минситра шума и руда Богољуба Кујунџића бившег бана Врбаске бановине, министар финансија Душан Летица је 1938. године осигурао суму од 5 милиона динара који су употребљени за подизање основних школа у Врбаској бановини.[1365]Познато је да је 1930. одржана лицитација за изградњу грађанске школе у Добоју (Слика183.), а предрачунска сума је износила 998000,00 динара.[1366] Школа је подигнута до 1937. године. [1367]

[1356] Аноним, Дневне вести, *Политика* (2.7.1937), 18.
[1357] Аноним, Довршење Бановинске болнице у Босанском Петровцу, *Политика* (4.7.1939), 12.
[1358] Бојан Стојнић, „Организација здравствене и социјално– хигијенске службе у Врбаској бановини (1929– 1941)“, *Токови историје 1*, 2019, 18– 19.
[1359] Б. Митровић, У Добоју је подигнута и ускоро ће се осветити црква посвећена помрлим заробљеницима, *Правда* (31.8.1937), 5.
[1360] М., Дом народног здравља у Јајцу, *Правда* (9.11.1933), 3; Јанко Врачар, Милица Радојчић, *Врбаска бановина 1929– 1941*, Бања Лука, 2010, 83.
[1361] Аноним, Оглас, *Политика* (29.10.1940), 24.
[1362] Јанко Врачар, Милица Радојчић, *Врбаска бановина 1929– 1941*, Бања Лука, 2010, 59.
[1363] *Исто,* 62– 63.
[1364] Matko Kumarić, *Monografija Vrbaske baovine*, Banja Luka, 1932, 89.
[1365] Аноним, Пет милиона динара за подизање школа у Врбаској бановини, *Политика* (1.5.1938), 8.
[1366] Аноним, Оглас, *Службени лист Врбаске бановине* (24.7.1930), 9.
[1367] Б. Митровић, У Добоју је подигнута и ускоро ће се осветити црква посвећена помрлим заробљеницима, *Правда* (31.8.1937), 5.

Слика 183. Зграда Грађанске школе у Добоју, 1937. године.

Радило се и на адаптацији и доградњи постојећих школских зграда, па је тако познато да је у јулу 1930. расписана лицитација од стране Техничког одељења Врбаске бановине, за оправку и доградњу зграде државне гимназије у Бихаћу. [1368]

Познато је да су у Бихаћу 1937. године започели радови на изградњи палате Реалне гимназије, чија вредност је била око 5 милиона динара. Зграда је била замишљена са 20 учионица, двораном за свечаности и вежбаоницом. План за грађевину је израдио инжењер банске управе Федоров, а радове је изводило грађевинско предузеће Александра Вулића, инжењера из Бања Луке (Слика 184.).[1369]

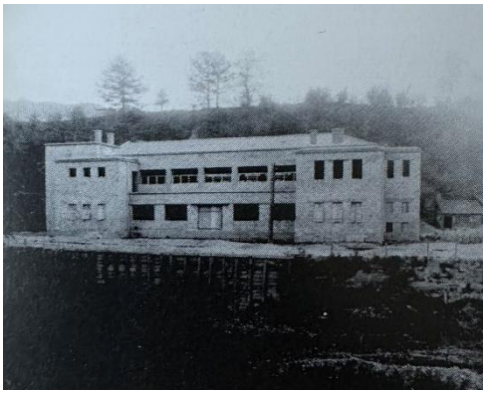

Слика 184. Зграда реалне гимназије у Бихаћу, 1937. године.

Отворене су и пољопривредне школе у Цазину и Дервенти, гимназија у Дервенти као и нижа стручна школа у Цазину и грађанска школа у Санском мосту.[1370] Како је речено, за подизање соколана на простору Врбаске бановине била су задужена соколска друштва у Бања Луци и Јајцу. Соколски дом у Јајцу[1371] (Слика 185.) зидан је у народном босанском стилу на обали Пливе. Подигнут је у време највеће привредне депресије. Идеју за подизање овог дома дао је соколски радник Федор Шлајмер директор индустрије за електрану.[1372] За овај соколски дом, 1930. године

[1368] Аноним, Оглас, *Службени лист Врбаске бановине* (24.7.1930), 6.
[1369] Аноним, Мале белешке, *Правда* (22.5.1937),11.
[1370] Аноним, Јуче је свечано отворена изложба „Три године владе г.др.М. Стојадиновића“ у Бањој Луци, *Правда* (29.10.1938), 6.
[1371] У овој згради је 1943. године одржано друго заседање АВНОЈ–а, а данас се у њој налази Музеј АВНОЈ–а (Видети: Ahmet Hadrovic, Aarav Murugan,“The Historical Jajce City in Bosnia and Herzegovina,“ *International Journal of Multidisciplinary Research and Growth Evaluation Volume 7, Issue 1* (2026), 747.
[1372] Matko Kumarić, *Monografija Vrbaske baovine*, Banja Luka, 1932, 106.

у духу народне архитектуре, пројекат је израдио и Момир Коруновић, но његов пројекат није реализован.[1373] Зграда је, у основи, подигнута 1935. године по Коруновићевом нацрту, но без наглашених фасадних елемената у националном стилу.[1374]

Слика 185. Зграда соколског дома у Јајцу, 1933. године.

Пројекат Соколског дома Краља Петра Другог у Санском мосту израдио је инжењер Бранко Додик, а грађевина је завршена 1939. године. Ово је била прва грађевина у Санском мосту са водоводом, паркетом и канализацијом.[1375] Соколски дом у Требињу изграђен је захваљујући земљишту које је поклонила Градска општина, а овде је требало да се оформи и својеврсна школа народне свести.[1376]Од нереализованих пројеката за соколске домовове значајан је нацрт за дом у Добоју непознатог аутора који је дорадио Коруновић, како би се извео по стандардима Грађевинског одбора Соколског савеза Краљевине Југославије. Соколски дом у Добоју је завршен је и свечано отворен 20. јуна 1935. године.[1377] Грађевина је пројектована у народном духу са узором на османско балканску архитектуру, што се види у еркеру изнад улаза. После Другог Светског рата уклоњен је оригиналан натпис, *Соколски дом Краља Александра I*, изнад прозора еркера.[1378] Изградња дома износила је око 70.000 динара, а дом је поседовао велику модерну салу, летње вежбалиште, позорницу и купатило. Око 140 чланова сеоских чета Српске Грапсје и Бушлетића бесплатно је зидало овај дом.[1379] Фасада је обложена каменим плочама и лишена декорације.[1380] Такође су изграђени соколски домови у Санском мосту, Босанском Петровцу и на Шипадовој колонији на Оштрељу.[1381] Од осталих културно образовних стецишта, у Малим Крчмарима је 1935. године отворен *Народни дом Краља Александра I Ујединитеља*, који је био

[1373] Александар Кадијевић, *Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века*), Београд, 2007, 133; Владана Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини СХС и Краљевини Југославији*, Београд, 2015, 133.
[1374] Више о томе у: Александар Кадијевић, „Архитектура соколских домова Момира Коруновића у Босни и Херцеговини између два светска рата“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине 2* (1997), 309.
[1375] *Александар Кадијевић, Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века), Београд,* 2007*,* 139.
[1376] *Исто,* 140.
[1377] Владана Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини СХС и Краљевини Југославији*, Београд, 2015, 133.
[1378] *Исто,* 134.
[1379] Аноним, Соколски дом у Добоју, *Политика* (26.3.1935), 10.
[1380] Александар Кадијевић, *Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века*), Београд, 2007, 134.
[1381] Аноним, Јуче је свечано отворена изложба „Три године владе г.др.М. Стојадиновића“ у Бањој Луци, *Правда* (29.10.1938), 6.

центар културно просветног живота и националног живота у овом селу. Дом је подигнут по плану архитекте Павла Ђорђевића из средстава задружних фондова и народне читаонице.[1382]

6.7.3 **Сакрална архитектура и меморијална скулптура у Врбаској бановин**

Кад је реч о сакралној архитектури, на првом месту требало би споменути Цркву Свете Тројице у Бања Луци, подигнуту у српском националном духу, једна од најмонументалнијих петокуполних цркава уписаног крста, архитекте Душана Живановића, ученика Ханзенове школе (Слика 186.). Ова богомоља је грађена у периоду од 1924. до 1939. године. Срушена је 1941. године од стране усташа, а обновљена 1993. године.[1383] Грађена је по угледу на маузолеј Карађорђевића на Опленцу, а посебно се истакла са звоником висине 42 m. Чињеница да је ова богомоља подигнута између палата Банских двора и Банске управе, указује на јединство цркве и државе, посебно у крајевима који су дуго били под туђинском влашћу, као то је то случај са простором Врбаске бановине.[1384] Кад је реч о богомољама других вероисповести, требало би споменути да је Јеврејска вероисповедна општина сефардског реда, 1936. године, започела са подизањем Јеврејског културног дома поред ког је у изградњи био и Јеврејски храм.[1385]

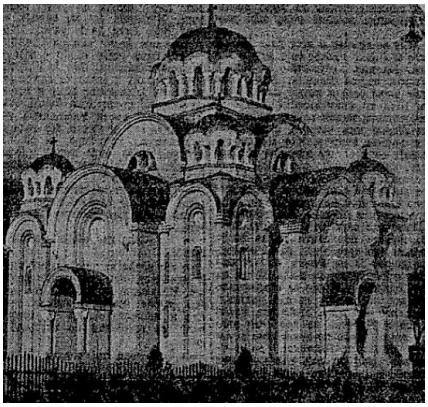

Слика 186. Храм Свете Тројице у Бања Луци, данашњи изглед.

Од православних богомоља у другим градовима Врбаске бановине, требало би споменути и Храм Светих апостола Петра и Павла у Добоју (Слика 187.). Изградња храма започела је 27. августа 1931. године а завршена је 1937. године. Храм је освештао 1938. године Патријарх Гаврило. [1386] Црква је подигнута у српско–византијском стилу, као петокуполна грађевина квадратне основе 18 x 18 m, по пројекту архитекте Душана Бабића.[1387] Камену декорацију на овој

[1382] М., Народни дом у Малим Крчмарима, *Политика* (21.6.1935), 8.
[1383] Више о томе у: Љиљана Шево, *Урбанистички развој Бања Луке*, Бања Лука, 1996; Aleksandar Ignjatović, „Vizija identiteta i model kulture: Srpske pravoslavne crkve izvan granica Srbije 1918–1941," u: Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević, *Kultura sjećanja: povijesni lomovi i savladavanje prošlosti* (2007), 167–191.
[1384] Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX– XX средина века)*, Београд, 2007, 201–203.
[1385] Аноним, Јеврејски културно дом у Бањој Луци, *Политика* (27.11.1936), 8.
[1386] Аноним, Прва служба Божија, *Политика* (17.1.1936), 8.
[1387] Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX– XX средина века)*, Београд, 2007, 309; Jelena Gačić, „Delatnost arhitekta Dušana Babića i njegova aktivnost u Grupi arhitekata modernog pravca," *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu : 1918–1941* (2021), 170.

цркви, извео је војвођански скулптор Карло Барањи.[1388] У Добоју је 1937. године, поред цркве подигнута и спомен костурница помрлим заробљеницима за време Првог Светског рата у добојском лагеру српских заробљеника у шталама коњске болнице 1916. године, када је живот услед нездравих услова изгубило 6000 заробљеника. Одбор за подизање ове цркве, заседао је још 1919. године, на челу са Пером Кондићем. Тад је одлучено да се подигне костурница у које би се положили посмртни остаци страдалих заробљеника. Црква је подигнута као петокуполна грађевина у српско–византијском стилу и освећена 1937. године.[1389]

Слика 187. Храм Светих апостола Петра и Павла у Добоју архитекте Душана Бабића.

Подизање споменика у духу југословенске идеологије није заобишло ни Врбаску бановину. У јануару 1931. године, покренута је иницијатива за подизање споменика Краљу Петру Првом великом ослободиоцу у Бања Луци,[1390] но како је речено, иницијатива је резултирала подизањем спомен Дома,[1391] чиме је меморијална функција сједињена са друштвено–утилитарном. У Бања Луци је испред фабрике дувана постављена биста Краља Александра Првог Карађорђевића, рад Иве Деспић– Симонович, 1935. године, која је уништена приликом окупације 1941. године.[1392]

Народ среза Босанске Крупе подигао је споменик Краљу Петру већ 1929. године, а поред споменика подигла је и Дом Краља Александра као уточиште за рад свих културних, просветних и националних друштава.[1393] Загребачки вајар Фрањо Кршинић је Краља Петра представио у контрапосту, у војничкој униформи (Слика 188.).[1394] Споменик Краљу Ујединитељу, подигнут је у Кнежепољци на тромеђи срезова Приједорског, Босанске Дубице и Босанске Костајнице. Споменик је израдио загребачки вајар професор Владимир Даворин Хатко. На постаменту су исписане речи: *Витешки Краљ Александар Први Ујединитељ. Споменик подижу своме Краљу*

[1388] Владимир Митровић, „Карло Барањи и Злата Марков–Барањи: Међуратни скулпторски опус*, "Грађа за проучавање споменика културе Војводине. XXXII* (2019), 86.
[1389] Б. Митровић, У Добоју је подигнута и ускоро ће се осветити црква посвећена помрлим заробљеницима, *Правда* (31.8.1937), 5.
[1390] М. Стамболија, Друштва и установе, *Врбаске новине* (19.5.1932), 5.
[1391] Аноним, За подизање Дома Краља Петра у Бањој Луци, *Правда* (19.12.1932), 11.
[1392]Vukliš Vladan, „Pieces of contested memories: The history of monuments in Banja Luka / Tragovi osporavanih sjećanja: Povijest spomenika u Banjoj Luci," *Geoadria* 29, br. 2 (2024), 109; Ivan Smiljanić, Matija Zorn, Peter Mikša, „Monuments in the function of state ideology and unification of territory: The case of monuments to the ruling family of Karađođević in Slovenia", *Igra ustvarjalnosti– teorija in praksa urejanja prostora* (2019), 49.
[1393] Аноним, Свечано пуштање у саобраћај новог моста на Уни и освећење Дома Краља Александра у Босанској Крупи, *Време* (22.9.1934), 3.
[1394] Аноним, Откривање споменика Краљу Петру у Босанској Крупи, *Време* (1.9.1929), 9.

Кнежепољци.[1395] Иницијатива за подизање споменика Краљу Петру Првом Карађорђевићу у Босанској Градишци јавила се 1926. године, када је од стране вајара Ивана Екерта израђен модел у глини (Слика 189.) и послат у ливницу *Облак* у Загребу. Но иако су средства обезбеђена, споменик није подигнут ни до 1937. године, кад је основан посебан одбор за подизање споменика, према израђеном моделу.[1396] Овај споменик је осмишљен као хеленистички олтар са степенастим прилазом, на чијем се врху налазила седећа фигура краља, у херцеговачкој народној ношњи са владарским обележјима. Иницијатива из 1926. године израсла је у типичан пример пројекта који је започет у време Обласне управе, а потом наслеђен, и деценијама нереализован унутар Врбаске бановине због континуираних финансијских проблема и бирократских кочница.

Слика 188. Споменик Краљу Петру у Босанској Крупи, рад Фрање Кршинића.

Слика 189. Модел за споменик Краљу Петру у Босанској Градишци вајара Ивана Екерта.

Као и у другим бановинама, и у Врбаској је култ значајних личности био изражен па је тако Главни одбор друштва *Змијање* у Бања Луци, 1932. године расписао конкурс за израду

[1395] Аноним, На тромеђи срезова Приједорског, Босанске Дубице и Босанске Костајнице откривен је споменик Краљу Ујединитељу, *Време* (22.9.1936), 9.
[1396] Радослав Ракић, Подизање споменика Блаженопочившем Крљу Петру Ослободиоцу у Босанској Градишци, *Врбаске новине* (26.5.1937), 2.

споменика српском књижевнику и народном трибуну Петру Кочићу, при чему је прихваћен рад под именом „Трибун“ аутора Антуна Августинчића и Ивана Вање Радуша. (Слика 190.).[1397] Друштво није успело да оснује фонд са Кочићевим именом, па је остатак новца у износу од 430.000 дин, Главни одбор донирао за изградњу Спомен дома Краља Петра Првог Карађорђевића. Остатак новца је уложио у оснивање сталне културне организације Врбаске бановине. Да би се то остварило основан је нови Одбор „Змијања“.[1398] Статуа Петра Кочића је постављена на постоље од два камена темељца висине 12 и 29 cm, ширине 280 и 220 cm, и квадратног стуба висине 3,2 m, и ширине 80 cm. На стубу су два ћирилична натписа: његово име са годинама рођења и смрти, и чувени стихови из драме *Јазавац пред судом* из 1903 године: „Ко искрено и страсно љуби истину, слободу и Отаџбину, слободан је и неустрашив као Бог, а презрен и гладан као пас.“ Откривање споменика у Градском парку, 7. новембра 1932. било је величанствен догађај. Церемонија је почела црквеном службом, а наставила се наступима хорова, војног оркестра и процесијом. Пред хиљадама присутних говорило је тридесет говорника. Касније је ново позориште Врбаске бановине извело његову представу, након чега је уследио банкет.[1399]

Слика 190. Споменик Петру Кочићу у Бања Луци, 1932. године.

Још један споменик посвећен борби против окупатора подигнут је 1933. године у знак сећања на српске жртве бањалучког Велеиздајничког процеса (1915–1916), чије су смртне казне преиначене након успешне међународне дипломатске кампање. Иницијативу за изградњу заједничке костурнице на Православном гробљу покренула су локална и борачка удружења, док су сахрану седморице страдалника финансирали сами преживели хабзбуршке репресије. Необични петометарски монумент од бихаћког камена, у народу назван *Крстача*, израдио је вајар

[1397] Како се иницијатива за подизање споменика јавила још 1929. године, своје идејне предлоге на адресу Главног одбора *Змијања* слали су Јулије Чикош Сесија, Сергије Фанфонић, Иван Екерт, Дејан Бешлић и Петар Бибић (Више о томе у: Данка Дамјановић, „Споменик Петру Кочићу у Бањалуци,“ *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, год. VIII, бр. 8* (2016), 199–201.).
[1398] Јанко Врачар, Милица Радојчић, *Врбаска бановина 1929– 1941*, Бања Лука, 2010,72.
[1399] Vladan Vukliš, „Pieces of contested memories: The history of monuments in Banja Luka / Tragovi osporavanih sjećanja: Povijest spomenika u Banjoj Luci,“ *Geoadria* 29, br. 2 (2024), 105.

Бруно Дијамант спајајући хришћанске симболе са традиционалним фолклорним елементима Змијања.[1400]

Градитељски замах у време Врбаске бановине покренуо је радикалну модернизацију и трансформацију насеља на овом простору. Кроз стилски плурализам, од монументалног академизма, преко трагања за националним стилом, до функционалне модерне, градитељство овог доба материјализовало је тадашњи политички и културни идентитет државе. Системским подизањем кључних јавних, образовних и здравствених институција широм бановине, унапређен је друштвени стандард и постављена трајна урбанистичка основа која и данас чини препознатљиво језгро места, која су се налазила у оквиру Врбаске бановине

[1400] Isto, 106.

6.8 ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРЕ ЗЕТСКЕ БАНОВИНЕ

Зетска бановина се посебно истицала по својој неразвијености, која се пре свега огледала у недовршеној саобраћајној мрежи, где је северни део Бановине био потпуно одсечен од њеног центра. Посебно је био осетан недостатак основних школа, али и станова за чиновнике.[1401] Водећу улогу на територији Зетске бановине, кад је реч о архитектонско–урбанистичком развоју, имало је Техничко одељење Краљевске банске управе (Табела 18.), односно одељења формирана у Цетињу, Никшићу и у Беранима. [1402] Грађевинске дирекције су се налазиле у Дубровнику и Крушевцу, док су под њима деловале секције у Подгорици, Никшићу, Бару, Андријевици, Цетињу, Котору, Колашину, Беранама, Пљевљима и Бијелом Пољу.[1403] По оснивању Зетске бановине начелник Техничког одељења банске управе био је Војта Боучек, а у одељењу је радило укупно 22 чиновника.[1404] Познато је да је начелник Техничког одељења 1936. године био Стеван Младеновић, технички виши саветници Карло Вилке и Симон Ерлих, док су технички саветници били Борис Поздњаков, Анте Ступарић, Роберт Кригер и Јован Марић.[1405] Кад је реч о буџету Техничког одељења за 1931. годину, расходи су износили 33.146.442, 00 динара, што је било највећи расход у односу на остала одељења.[1406]

Техничко одељење Зетске бановине 1931/32. године		
Одељење	Срезови	Шеф одељења
Беране	Андријевички, Берански, Бијелопољски и Колашински.	Слободан Крајцер
Дубровник	Билећки, Дубровачки, Корчуланski, Љубински, Столачки и Требињски.	Рикард Клеменчић
Невесиње	Фочански, Гатачки и Невесињски	Јован Марић
Никшић	Данилоградски, Никшићки и Шавнички	Фердо Гроспић
Пећ	Источки, Митровички и Пећки	Франо Балка
Пријепоље	Милешевски, Нововарошки, Пљеваљски, Прибојски и Сјенички.	Љубомир Билишко
Рашка	Дежевски, Моравички, Студенички и Штавички.	Федор Горјачовски
Цетиње	Барски, Цетињски, Бококоторски и Подгорички.	Гаврило Цемовић

Табела 18. Технички одељци при среским начелствима Техничког одељења Зетске бановине (Manakin Viktor, Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine, Zagreb, 1932, 245).

[1401] Војта Боучек, Инвестициони радови у Зетској бановини, *Зетски гласник* (1.4.1931).
[1402] Slađana Žunjić, „Arhitektonski objekti i urbana geneza Kotora između dva svjetska rata“, *Ars Adriatica 10/2020* (2020), 191.
[1403] Слађаналь Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 41.
[1404]Ђорђе Станковић „„Државна управа у Зетској бановини“, *Историјски записи LXXXV,1– 2/2012* (2012),54
[1405]Marina Olenjina, Dušan Nikolajević S., „Spisak činovnika Tehničkih odeljaka pri sreskim načelstvima“, *Javan rad– ilustrovani mesečni časopis za tehniku, književnost, umetnost i društveni život, god.2, br. 1– 3* (1936), 44.
[1406] Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 239.

Према подацима из 1931. године на Одсеку за архитектонске и електромашинске послове Техничког одељења радили су архитекти Радован С. Бељић, Анка Зечевић– Марковић и Петар Ст. Вукотић, контрактуални архитекти Иван Латишев и Лав Плахов и техничари Петар Пономарјев и Васо Косић,[1407] као и Виктор Заљевски, инжењери Лав Лукин и Љубомир Лазаревић и техничари Коста Лигутић и Владимир Гаљченко[1408] Поред наведених, на подручју Зетске бановине деловали су државни архитекти Николај Краснов, архитекта Министарства грађевина, Фридрих Валента архитекта Дубровачке грађевинске дирекције, Гвидо Грисогно инжењер саветник Управе монопола.[1409] Потом, Растислав Сазонов, Борис Поздњаков, Новица Вушовић, Глигорије Вукчевић, али и Гојко Тодић, Димитрије М. Леко, Драган Гудовић, Војин Петровић, Милан Злоковић, Рајко Татић, Драган Петрик, Хинко Бауер и Маријан Хаберле.[1410] Техничко одељење банске управе Зетске бановине у првим годинама од оснивања, највише је радило на побољшању саобраћајних услова, што је значајно отежано планинским пределима, најприсутнијим у овој бановини. Године 1936. начелник Техничког одељења био је Младеновић К. Стеван, технички виши саветници Вилке К. Карло, и Ерлих Симон, а технички саветници Поздњаков Борис, Ступарић Анте, Кригер Роберт и Марнић Јован.[1411]

Основно својство архитектуре Зетске бановине је била неразвијеност и скромност употребних средстава, што је била одлика и целокупног стања у овој бановини.[1412] Упркос овој чињеници, од 1931. године започиње изградња државне инфраструктуре.[1413] Стилски је у архитектури дошло до опречних ставова, односно до сучељавања академизма и модерне архитектуре. Но оно што је представљало карактеристику јесте употреба елемената народног, локалног градитељства, које је архитектонској историографији означено као *медитеранска архитектура*.[1414]

У Зетској бановини је 1931. године било 59 зграда које спадају у ресор Министарства грађевина, 14 грађевина у ресору Министарства правде, 62 зграда у ресору Министарства просвете, 150 зграда у ресору Министарства унутрашњих послова, 16 зграда у ресору Министарства социјалне политике, 39 зграда у ресору Министарства финансија и 9 зграда у ресору Министарства пољопривреде. [1415] Индустрија и занатство у Зетској бановини нису значајније учествовали у њеном укупном дохотку. На пример у периоду од 1934–1938, у Зетској бановини је било само 36 фабрика.[1416] Здравствене прилике у Зетској бановини су биле задовољавајуће 1930. године, а све болнице су прешле у руке банске управе 31. марта исте године.[1417] Према подацима из 1931. године, здравствене установе и установе социјалне политике на простору Зетске бановине чиниле су државна болница „Данило I“ на Цетињу, 18 бановинских болница, два дечија дома у Даниловграду и Фочи, дечије находиште у Котору, Хигијенски завод на Цетињу са домовима народног здравља у 8 градова, 3 антималаричне амбуланте, 2 кожно–

[1407] *Илустровани званични Алманах– шематизам Зетске бановине*, Сарајево, 1931, 491.
[1408] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 198.
[1409] Slađana Žunjić, „Institucionalni okvir arhitektonske struke u Crnoj Gori između dva rata“, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu : 1918–1941*(2021), 41.
[1410]Slađana Žunjić, „Institucionalni okvir arhitektonske struke u Crnoj Gori između dva rata“, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu : 1918–1941* (2021), 44.
[1411] Више о саставу Техничког одељења Зетске бановине 1936. године у: Marina Olenjina, Dušan Nikolajević S., „Spisak činovnika Tehničkih odeljaka pri sreskim načelstvima“, *Javan rad– ilustrovani mesečni časopis za tehniku, književnost, umetnost i društveni život, god.2, br. 1– 3* (1936), 44.
[1412] Uroš Martinovic, Dušan Martinović, *Cetinje: spomenici kulture,* Cetinje, 1980, 43.
[1413] *Leksikon likovne umjetnosti Crne Gore knj.1, tom II*, ur. Niko Martinović, Podgorica, 2021, 39.
[1414] Више о томе у: Ljiljana Blagojević, *Itinereri– Moderna i Mediteran*, Beograd, 2015.
[1415] *Илустровани званични Алманах– шематизам Зетске бановине*, Сарајево, 1931, 117.
[1416] Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа, Београд,1941,66.
[1417] Аноним, Рад у Зетској бановни, *Политика* (3.10. 1930), 5.

венеричне амбуланте, 2 антитуберкулозна диспанзера, 2 школске поликлинике, 3 лечилишта и 8 здравствених станица. Бановинске болнице су постојале у Беранама, Бијелом Пољу, Колашину, Никшићу, Подгорици и Пљевљима, а домови здравља у Никшићу, Пљевљима, Подгорици и Улцињу. На територији Црне Горе, планирана је изградња нових објеката здравствених и социјалних установа за Хигијенски завод, Државну болницу и Сиротињски дом на Цетињу, Дом стараца и старица у Никшићу, дечије домове у Острогу, под Дурмитором, али и дечије находиште у Котору, Војне болнице у Подгорици, и Инвалидског дома Зетске бановине.[1418]

Према речима бана Крсте Смиљанића стање просвете 1930. године је било задовољавајуће, а да највише тешкоћа задаје питање подизања школских зграда, јер једна трећина има их привремено трпељивих, а једна трећина школа је у потпуности неупотребљива. Тек мали број основних школа налазио се у срезовима од Косовске Митровице до Фоче, као и у делу Херцеговине. Већи проблем су представљале средње школе. [1419] Те 1930. године, било је око 710 школа, а 270 их је било у привременим зградама, а 160 зграда је било у лошем стању кад би се узео у обзир *Закон о здравственој заштити ученика*.[1420] Идуће године је на простору Зетске бановине било 17 државних гимназија, од којих су на територији Црне Горе постојале четвороразредне гимназије у Беранима, Бијелом Пољу, Даниловграду, Колашину и Херцег Новом, а осморазредне у Котору, Подгорици, Никшићу и Пљевљима. Да би биле усклађене са новим *Законом о средњим школама* из 1934. године, била је потребна адаптација ових зграда, али и подизање нових. Нове зграде су подигнуте на Цетињу, у Беранима и у Пећи. [1421]

Како је познато да је на унапређењу привреде и културне политике на простору приморја Зетске бановине деловало удружење *Јадранска стража*, изградња домова као седишта удружења, било је неминовно. Домови Јадранске страже на приморју подизани су у Тивту, Мељинама, Бијелој, Бечићима и Доброти, као и адаптација постојећих као што су дом Јадранске страже *Сарајево* у Будви, и дом Јадранске страже *Цетиње* у Петровцу.[1422] Како је Зетска бановина, пре свега због својих приморских карактеристика, била позната по туризму, доношење *Закона о пореским и таксеним повластицама за хотелску индустрију* почетком четврте деценије, било је у циљу подстицања развоја хотелијерства и туризма. Овим законом је утврђено која климатска и туристичка места ће добити повластице од стране Државе, а реч је о: Андријевици, Бару, Будви, Цетињу, Котору, Херцег Новом, Колашину, Никшићу, Перасту, Петровцу, Подгорици, Рисну, Светом Стефану, Шавнику, Улцињу и другим. [1423] Неколико година касније министар трговине и индустрије објавио је нови списак туристичких места којим је њихов број био смањен, са 476 на 281, узевши у обзир хигијенско уређење и могућности за смештај посетилаца.[1424]

Одлика архитектуре Зетске бановине, у овом периоду је скромност средстава, лажна монументалност, и коришћење доступних грађевинских материјала као што су камен и дрво, док је санитарна опрема била веома скромна. [1425] Техничко одељење на Цетињу било је надлежно за послове у четири среза: Цетињском, Барском, Подгоричком и Бококоторском, а највећи проблем

[1418] *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 308.
[1419] Аноним, Рад у Зетској бановни, *Политика* (3.10. 1930), 5.
[1420] *Илустровани званични Алманах– шематизам Зетске бановине*, Сарајево, 1931, 96.
[1421] *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 266.
[1422] Јован А. Бркић, Како је Херцегнови пре 399 година водио тешку поморску битку са турским адмиралом Хајредином Барбаросом, *Правда* (21.7.1937).
[1423] Аноним, Климатска и туристичка места, *Политика* (29.5.1931), 4.
[1424] Аноним, По новом списку има у земљи 281 туристичко место, *Политика* (20.1.1937), 5
[1425] Uroš Martinović, Dušan Martinović, *Cetinje: spomenici kulture*, Cetinje, 1980 ,43.

овом одељењу, било је кадровског типа.[1426] У овом одељењу, израђивани су и типски пројекти основних школа, на којима су током 1931. године били ангажовани Иван Латишев и Петар Вукотић, док је шеф цетињског одељења 1935. године био Борис Поздњаков.[1427] Домови народног здравља сагрђени су у Подгорици, Пљевљима, Никшићу и Беранама. Нове зграде болница подигнуте су у Никшићу и Колашину, а подигнут је и Санаторијум на Ловћену, као и Опоравилиште на Метаљци, и Дјечији сиротињски дом на Бранеловици у Даниловграду.[1428]

У овом периоду, на приморју подигнути су народни домови у Рисну, Бијелој, Ластви и Клинцима.[1429] Током четврте деценије двадесетог века, на територији Црне Горе подизане су и зграде царинарница, а на типским пројектима царинских зграда у Министарству грађевина радио је архитекта Димитрије М. Леко.[1430] Тако су подигнуте зграде царинарница у Тузима код Подгорице, у Херцег Новом, у Бару, у Подгорици, у Котору, у Улцињу, Ријеци Црнојевића, Гусињу и Будви.[1431] Како је Зетска бановина била позната и по свом приморском туризму, овом темом се у својим писаним радовима бавио архитекта Милан Злоковић, са посебним акцентом на проблем неразвијености и исељавања Боке Которске, истичући значај централизације и систематизације хотелске и ресторанске службе.[1432]

Архитекти Зетске бановине су се махом школовали на Техничком факултету у Београду или у мањој мери у Загребу, а на овом простору су се истакли и архитекти који су емигрирали, или су се школовали у Русији.[1433] Градитељство Зетске бановине је у почетку карактерисао спонтан развој на затеченим основама, будући да ниједан од 27 регулационих планова Краљевине СХС није обухватио ово подручје. Напредак наступа тек средином 1930– их израдом планова за кључне центре попут Цетиња, Никшића, Берана, Бијелог Поља и приморских вароши. Осим јавних фондова, просторну експанзију уобличили су приватни инвеститори, верске заједнице, Двор и удружења попут сокола и *Јадранске страже*, док су локална друштва попут *Ловћен– а* и *Грађевинар* организовала деловање на пољу урбаног уређења.[1434]

6.8.1 Архитектура административног центра Зетске бановине– Цетиње

Након проглашења бановинских области, на челу за седиште Зетске бановине изабрано је Цетиње. Први урбанистички план Цетиња донет је 1875. године, а израдио га је Спиридон Гопчевић, а након њега, постојеће стање града су забележили и планови из 1901., 1917. и 1931. године, и показују линеарну шему града, као и развој града независно од историјског средишта где су Биљарда и Цетињски манастир.[1435] Развој града у овом периоду (Слика 191.) довео је

[1426] Slađana Žunjić, „Arhitektonski objekti i urbana geneza Kotora između dva svjetska rata“, *Ars Adriatica 10/2020* (2020),191.
[1427] Slađana Žunjić, „Institucionalni okvir arhitektonske struke u Crnoj Gori između dva rata“, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu : 1918–1941* (2021), 38
[1428] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 91.
[1429] Исто, 254.
[1430] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 334.
[1431] Исто, 334.
[1432] Милан Злоковић, Проблем унутрашњег залива Боке Которске, *Глас Боке* (15.3.1941).
[1433] Slađana Žunjić, „Institucionalni okvir arhitektonske struke u Crnoj Gori između dva rata“, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918– 1941,* Beograd (2021), 37.
[1434] Isto, 39.
[1435] Božidar Milić, *Prilog proučavanju urbanog nasljeđa Crne Gore u funkciji razvoja sa posebnim osvrtom na istorijski razvitak i razvojne perspektive Cetinja*, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1988, 56– 58.

формирања две лонгитудиналне улице, војводе Божа Петровића и војводе Пека Павловића, са великим бројем попречних улица, које су формиране затворене урбанистичке блокове. Вертикализам у подизању зграда није био присутан, а највиша зграда је имала три спрата.[1436] Један од најзначајнијих подухвата у Цетињу, кад је реч о изградњи, било је подизање зграде управе Зетске бановине, о чему ће у даљем раду посебно бити речи.

Слика 191. План Цетиња из 1930– их.

Један од већих проблема кад је реч о просветним приликама у Цетињу, био је недостатак условних школских зграда. Према животопису Бранислава Којића, који се чува у Архиву САНУ, Којић је још 1929. године израдио пројекат за Учитељску школу на Цетињу (Слика 192.), иако је званичан конкурс за изградњу ове школе расписан 1931. године. Банска управа је конкурс за израду идејних скица расписала као југословенски, где су могли да учествују сви архитекти и инжењери држављани Југославије, као и Руси настањени у њој. Оцењивачки суд су чинили: Бранко Таназевић, Јанко Шафарик, Симеон Дабић који је у то време био начелник Техничког одељења Банске управе на Цетињу, Душан Јакшић и Михајло Рајнван, директор Учитељске школе. Школа је требало да има шест учионица за 40 ученика и четири за 30 ученика, велики амфитеатар, за 100 ђака, собу за колегијум, собу за педагошки рад и библиотеку и друге наменске просторије за неометано извођење наставе.[1437] Прва награда није додељена, другу је добио архитекта Александар Васић, трећу тим Рајка Татића и Јована Ранковића, а зна се да су учествовали и Миладин Прљевић[1438], као и Милан Злоковић. [1439] Међутим, ова зграда није реализована.[1440]

[1436] Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svijetskog rata*, Cetinje, 2012, 162.
[1437] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 262.
[1438] Иван Р. Марковић, *Архитекта Миладин Прљевић*, Београд, 2015, 27.
[1439] Зоран Маневић, *Архитект Милан Злоковић*, Београд, 1989,24.
[1440] Слађана Жуњић, „Архитектура школских објеката у Црној Гори 1918–1941“, *Гласник одјељења хуманистичких наука 9* (2023), 55.

Слика 192. Конкурсни рад Бранислава Којића за Учитељску школу на Цетињу, 1929. године.

Почетком тридесетих година двадесетог века, јавила се потреба за подизањем нове основне школе на Цетињу (Слика 193.), услед већег прилива становништва. Одређен је простор између улица Иванбегове и Граховачке, због могућност имплементирања пространог дворишта. Како наводи Слађана Жуњић, а на основу информације из листа *Зетски гласник*, из времена освећења темеља 1932. године, зграду је пројектовао инжењер Глигорије Вукчевић, док је надзорни инжењер био Иван Латишев, а предузимач Велиша Поповић. С друге стране, Душан Мартиновић и Урош Мартиновић наводе да је аутор ове грађевине Периша Вукотић.[1441] Атрибуцију овог објекта отежава чињеница да главни пројекат није доступан, па према томе, потребно је извршити стилску анализу опуса оба аутора и на основу компаративне анализе извести закључак о ауторству. Ако се ова зграда упореди са другим делом Перише Вукотића, које је настало касније, 1935. године, а реч је о згради Гимназије на Цетњу (Слика 194.), на основу доследне примене модерних схватања у изградњи просветних зграда, може да се закључи да је он аутор и зграде основне школе.[1442] Свечано освећење темеља изведено је 1932. године, а зграда је коначно завршена 1934. године, у духу академизма са примесама модернистичких схватања, што се посебно очитавало у обради фасада.[1443]

[1441] Uroš Martinovic, Dušan Martinović, *Cetinje: spomenici kulture*, Cetinje, 1980, 135.
[1442] Andrija Markuš, *Posebna zaštita nasljeđa kulture XX vijeka u Crnoj Gori – prvi dio: 48 arhitektonskih djela*. Arhitektonski forum, Podgorica, 2017, 38; *Leksikon likovne umjetnosti Crne Gore knj.1, tom II*, ur. Niko Martinović, Podgorica, 2021, 458.
[1443] Исто, 75– 80.

Подизање нове зграде за цетињске основне школе

Цетиње, 13 јула

Поред бановшких чиновничких станова, који су још прошле године довршени, и банске палате, која још није завршена, до краја године изградиће се дом Савеза државних службеника, који ће према предрачуну стати два милиона и триста хиљада динара, зграда цетињских основних школа, коју подиже Општина цетињска на својих средстава. Исто тако подижу се у току ове године и неколике модерне приватне грађевине.

Потреба подизања једне зграде, простране и хигијенске, за смештај основних школа, одавно је на дневном реду. Велики прилив становништва, које се последњих година знатно повећало, указивао је да се школска младеж скоро удвостручи и да већ постојеће школске зграде постану неподесне за даљу обуку, поред тога што оне ни до сада нису одговарале хигијенским прописима. Ради тога је одлука општинског одбора о подизању зграде за основне школе примљена са општим одобравањем, тим више што се њеном грађењу приступа пре него подизању општинског дома, о коме је у последње време било речи.

Према предрачуну школска зграда коштаће око два и по милиона динара. У њој је предвиђено двадесет пространих учионица са свим потребним просторијама, које се према садашњим прописима траже. Учионице ће бити простране, светле и пуне сунца, а зграда ће бити подигнута скоро у центру града, на оном простору између Иванбегове и Граховачке улице, који омогућава подизање врло простране баште. Зграда ће бити сва од камена, а грађење је на лицитацији уступљено инжењеру г. Велиши Поповићу. Рад је већ от почео

Пројект основне школе на Цетињу

Слика 193. Чланак у *Политици* посвећен згради основне школе на Цетињу из 1932. године.

Слика 194. Зграда Гимназије на Цетињу Перише Вукотића.

Питање подизања Гимназије на Цетињу [1444] покренуто је 1935. године, када је пројекат одобрило Министарство просвете. За ову грађевину, из бановинског буџета је издвојено 3,5 милиона динара, а пројекат је израдио чиновник Банске управе Петар Вукотић.[1445] Године 1937. зграда је стављена под кров. Имала је 30 пространих учионица, са кабинетима, професорском салом, гимнастичком двораном, салом за певање, концерте, канцеларије и стан за директора. Радове је извело грађевинско предузеће *Раде Неимар*.[1446]

[1444] План за гимназијску зграду на Цетињу израђен је између 1930. и 1931. године од стране архитектице Анке Зечевић. План је ревидиран и одобрен у Министарству грађевина 1933. године, но зграда је реализована тек након 1935. године, према Вукотићевом пројекту (Жуњић, „Архитектура школских објеката у Црној Гори 1918–1941“, *Гласник одјељења хуманистичких наука 9* (2023),57)

[1445] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 267; Uroš Martinovic, Dušan Martinović, *Cetinje: spomenici kulture*, Cetinje, 1980, 135.

[1446] Аноним, Нова гимназија на Цетињу, *Политика* (20.12.1937),15.

Кад је реч о другим јавним грађевинама у Цетињу битно је споменути и зграду Зетског дома која је 1931. године, обновљена за потребе Народног позоришта[1447] Зетске бановине (Слика 195.).[1448] Том приликом је измењен улазни трем, када су три мања лука инкорпорирана у већи, и поједине измене на фасади у делу улазног трема.[1449]

Слика 195. Зграда *Зетског дома* обновљеног за потребе позоришта, данашњи изглед.

Исте године, завршена је Жандармеријска станица (Слика 196.) на углу улица Дворске и Новице Церовића, а у овој згради је данас смештен Државни архив Црне Горе.[1450] Реч је о једноспратној, скромно обрађеној угловници. Архитекта Вукота Вукотић је пројектовао мансарду 1967. године[1451] Године 1932. архитекти Техничког одељења Банске управе на Цетињу Иван Латишев и Петар Вукотић, израдили су пројекат Среског начелства осмишљеног у виду кубичног здања са косим кровом, и са наглашеним порталом на главној фасади. Својим изгледом истицала је концепт снажне државне управе у духу интегралног југословенства. Ова грађевина никад није подигнута, као ни већина типски осмишљених зграда среских начелства, јер су ове установе смештане у већ постојеће зграде.[1452]

[1447] Од обнове у Народном позоришту отворен је биоскоп, а који је претходно радио у Владином дому, захваљујући Добровољном позоришном друштву (Ђуровић Ратко, „Цетиње и филм“, *Цетиње 1482– 1982* (1994), 427.).
[1448] *Program razvoja kulture prijestonice Cetinje 2022– 2026,* Cetinje, 2021,17.
[1449] Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svijetskog rata*, Cetinje, 2012,113.
[1450] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 227; Uroš Martinovic, Dušan Martinović, *Cetinje: spomenici kulture*, Cetinje, 1980, 137.
[1451] Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svijetskog rata*, Cetinje, 2012, 188; Душан Мартиновић Ј., „Постанак и развитак насеља“, *Цетиње 1482– 1982* (1994), 43.
[1452] Жуњић,224

Слика 196. Зграда Жандармеријске станице, данас Државног архива Црне Горе.

Као и у другим значајним бановинским центрима, и у Цетињу је подигнута филијала Хипотекарне банке, за коју је 30.9.1933. одржана је лицитација, (Слика 197.). Пројектант зграде био је архитекта Богдан Несторовић, а изградња је поверена Глигорију Вукчевићу и Филипу Дамјановићу. На Спасовдан 17.5.1934. године, освештан је камен темељац Хипотекарне банке.[1453] Спољашњи радови су окончани до јула 1935. године, а ентеријер је завршен 1936. године. Реч је о грађевини подигнутој у Његошевој улици, у комбинацији академизма и модерног приступа, са примесама монументализма, који се очитава у гломазним стубовима на прочељу зграде.[1454] У овој згради се данас налази Министарство културе Црне Горе.[1455] Скулптуру Црногорке испред Хипотекарне банке 1936. године израдио Петар Палавичини.[1456]

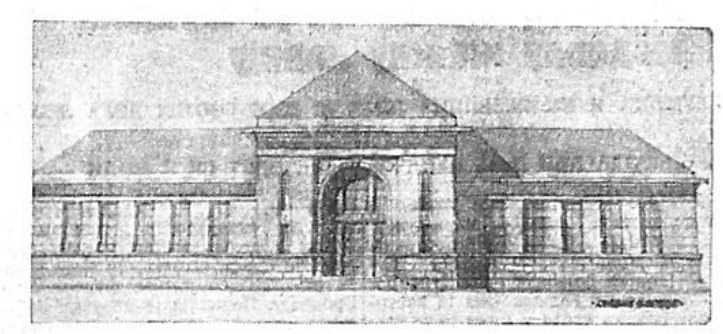

Слика 197. Зграда Хипотекарне банке на Цетињу, 1936. године.

У овом периоду, подигнута је и зграда Црквеног суда у духу неороманике. Зграда се налази поред Владиног дома, има две етаже. Њен пројектант је био Петар Вукотић. [1457] Соколско друштво на Цетињу, 1934. године је донело одлуку да приступи изградњи свог Дома (Слика 198.). Предвиђена је велика сала за вежбање, која би се користила и за свечане прославе. За подизање зграде Друштво је приложило 75.000 динара, банска управа 60.000 динара. Хигијенски завод је приложио помоћ у виду грађевинског материјала. Зграду је пројектовао архитекта Виктор

[1453] Аноним, Модерна зграда, *Политика* (21.5.1936), 12.
[1454] Исто.
[1455] Исто.
[1456] Branko Borilović, „Zapisano je“ ,*Matica, br. 83, jesen 2020* (2020), 642.
[1457] *Isto*,141.

Залевски.[1458] Комунални проблеми су били перманентни проблем Зетске бановине, а нису заобишли ни Цетиње као њену престоницу. Од великог значаја за развој града била је изградња водовода. Генерални пројекат цетињског водовода припремио је инжењер Слекајев, а потом га је одобрио министар грађевина крајем 1935. године, наложивши Градском поглаварству израду детаљних пројеката[1459] Нови цетињски водовод био је изграђен 1936–1938. године, услед повећања броја становника и нове стамбене изградње у граду.[1460]

Слика 198. Чланак у *Правди* из 1934. године посвећен подизању соколског дома на Цетињу.

Исте године, планирано је подизање зграде штампарије *Обод*, према пројекту бановинског архитекте Лава Плахова. Подизање зграде је планирано у центру града, у близини Биљарде и Цетињског манастира. [1461] У 1937. години, у Зетској бановини је било 18 болница, од којих је једна, државна, била на Цетињу, за коју је било потребно да се подигне наменска зграда[1462] У октобру 1940. године извршено је освећење темеља нове Државне болнице на Цетињу, за коју је било опредељено 25 милиона динара. У то време на територији Зетске бановине постојало је само једно интерно одељење са једним лекаром специјалистом. Није постојао санаторијум, нити собе за лечење туберкулозних болесника. Једино је постојала предратна душевна болница у Даниловграду, која је претворена у Дечији дом, а државна болница Данило Први на Цетињу подигнута 1870. године, претходно је била барутана, али је за време Херцеговачког устанка претворена у болницу. Замишљено је да нова зграда има 500 болничких постеља, са две операционе сале, са становима за управу и помоћно особље. Замишљена је у стилу равних линија, са рам конструкцијом од армираног бетона и стакла са модерним инсталацијама, а око болнице је замишљен и парк.[1463] У недостатку стамбених капацитета за државне службенике, током 1931. године се приступило изградњи зграде бановинских станова према пројекту архитекте Гојка Тодића, где је радове изводила словеначка фирма *Тавчар*, ангажована и на изградњи Банске управе. Ове две стамбене зграде, подигнуте су у духу модерних стремљења у архитектури, уз поштовање локалних особености, у виду коришћења камених облога на фасади, што је била одлика медитеранске архитектуре.[1464] Од 1932. до 1933. године у Цетињу је подигнут Дом Савеза набављачких задруга државних службеника, према пројекту Димитрија . Лека, између улица Његошеве и Баја Пивљанина, у виду модернистичког, безорнаменталног, функционалног здања,

[1458] Н.Д., Подизање Соколског дома на Цетињу, *Правда* (31.3.1934), 9.
[1459] Аноним, Решено је питање цетињског водовода, *Политика* (1.12.1935).
[1460] Аноним, Цетињски водовод, *Време* (22.8.1936),11.
[1461] Н.Д., На Цетињу се зида нова зграда у којој ће бити смештена бановинска штампарија Обод, *Правда* (17.7.1937).
[1462] М, Питање болница у Зетској бановини, *Политика* (26.9.1937),14.
[1463] Контић Ј., Освећење темеља Велике државне болнице на Цетињу, *Политика* (20.10.1940), 16.
[1464] Uroš Martinovic, Dušan Martinović, *Cetinje: spomenici kulture*, Cetinje, 1980, 145.

нетипичног за ово поднебље (Слика 199.).[1465] У августу 1932. године, освећен је камен темељац Дома Чиновничке задруге на Цетињу. Зграда је у потпуности завршена 1933. године, а предузимачи су били инжењери Вукчевић и Вукотић.[1466] Реч је о првом стамбеном објекту на Цетињу подигнут у духу модернизма.[1467]

Слика 199. Дом Савеза набављачких задруга државних службеника архитекте Лека.

У духу истицања интегралног југословенства, предузимане су многе акције. Између осталих, током 1938. године, вршена је обнова куће у којој је рођен Краљ Александар (Слика 28.), када је очекивано да се зграда претвори у музеј, а до тог момента је служила као официрски дом.[1468] Такође, током 1939. године, у оквиру програма Петрове петољетке, замишљено је подизање 23 соколска дома, чија изградња је коштала 14.720.000,00 динара.[1469]

Тридесетих година на Цетињу су постојали хотели *Гранд* који је основан 1930. године, а реновиран 1932. године, потом хотели *Београд*, *Бристол, Јадран, Лондон* који је потпуно реновиран 1930. године, као и хотели *Париз*, *Њујорк* реновиран 1929. године,[1470] и кафана *Корзо*,[1471] што је допринело развоју туризма у бановинској престоници.

Архитектура Цетиња у Зетској бановини означава прелаз са еклектицизма 19. века на међуратни монументализам, кроз спој прочишћеног класицизма и ране модерне. Нови јавни објекти увели су савремене конструкције и камену рустику, успешно поштујући интимну размеру затеченог градског амбијента. Уместо дисконтинуитета, ова епоха је донела естетски кохерентан и урбанистички закружен слој који је трајно дефинисао модерни визуелни идентитет града.

[1465] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 247; Љиљана Милетић– Абрамовић*, Живот и дело архитекте Димитрија М. Лека*, магистарски рад, Филозофски факултет Универзитета у Београду 1998,49– 50; Uroš Martinovic, Dušan Martinović, *Cetinje: spomenici kulture*, Cetinje, 1980, 147.

[1466] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 249.

[1467] Душан Мартиновић Ј., „Постанак и развитак насеља“, *Цетиње 1482– 1982* (1994), 44.

[1468] Аноним, Кућа на Цетињу у којој је рођен Краљ Ујединитељ изгледа да ће бити претворена у музеј *Политика* (29.8.1938),11.

[1469] М. Жугић, На територији цетињске соколске жупе подижу се 23 соколска дома, чије ће грађење коштати 14,720 000, *Политика* (24.8.1939), 23.

[1470] Slađana Žunjić, „Institucionalni okvir arhitektonske struke u Crnoj Gori između dva rata“, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918– 1941,* Beograd (2021), 41.

[1471] Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932.

6.8.2 Архитектура ван административног центра Зетске бановине

У састав Зетске бановине ушла је и Подгорица, данашња престоница Црне Горе. Као и у остатку бановине, осетио се одјек економске кризе, недостатак кадровских решења, слаба саобраћајна мрежа и заостала привреда. У тим околностима, развијала се и архитектура. На пример, Општински дом у Подгорици је пројектован пре Првог светског рата, док је изградња започела 1924. године, потом 1929. да би коначно зграда била завршена 1930. године, према пројекту Велише Поповића (Слика 200.).[1472] Реч је о згради кубичног корпуса, са високим приземљем и два спрата, завршеној косим кровом, који је уништен у пожару 1946. године, да би накнадно био обновљен.[1473]

Слика 200. Зграда општине у Подгорици, данашњи изглед.

Исти случај, кад је реч о пролонгирању изградње, био је са зградом Гимназије у Подгорици (Слика 201.). Ову зграду је 1926. године пројектовао архитекта Фридрих Валента. За надзорног архитекту ангажован је Миладин Прљевић, у то време архитекта Грађевинске секције на Цетињу.[1474]

Слика 201. Зграда Гимназије у Подгорици, 1931. године.

Зграда је реализована до 1931. године, а освећена 27.1.1932. године. Иако подигнута у складу са модерним хигијенским схватањима кад је реч о просветним зградама, у форми се још

[1472] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 51.
[1473] *Исто*, 52.
[1474] *Leksikon likovne umjetnosti Crne Gore knj.1, tom II*, ur. Niko Martinović, Podgorica, 2021, 393.

увек види утицај еклектицизма на бази академизма. Реч је о згради са централним корпусом, и два бочна крила, завршеној косим кровом. Имала је 26 учионица уз све потребне просторије, а изградњу је финансирало Министарство просвете и амерички подмладак Црвеног крста.[1475] Године 1932. положен је камен темељац Официрског дома у Подгорици, на земљишту које је донирала општина. [1476] Дом је подигнут о трошку официра Подгоричког гарнизона. Аутор пројекта био је инжењер Велиша Поповић, заједно са Григоријем Вукчевићем.[1477] Изградњу је прекинуо Други Светски рат.[1478]

Министарство социјалне политике и народног здравља је 1934. године, расписала конкурс за израду идејних скица за домове јавних берзи рада у мањим местима, где су право учешћа имали држављани Краљевине Југославије. Рок за предају радова био је 1.1.1935. године.[1479] Током 1935. године, комисија у саставу Владете Билбија, шефа Јавне берзе рада у Сарајеву, и Анте Грчића, архитекте из Загреба. Међутим, услед недостатка финансија, ова грађевина никад није изведена. Идуће године, 1936. подизана је зграда Царинарнице (Слика 202.) и Пореске управе у Подгорици, према пројекту Глигорија Вукчевића. Реч је о двоетажном здању, са четворосливним кровом, са угаоним анексима, завршеним кровним терасама са балустрадом. Симетрично решење основе указује на доследно спровођење академских принципа обликовања. Камен темељац за ову зграду положен је 27.12.1936. године. [1480]

Слика 202. Изградња Царинарнице у Подгорици, 1937. године.

У Подгорици је 1937. године подигнута зграда Поштанске штедионице. У сврху изградње, залагањем Трговачко–индустријске и занатске коморе, одобрена је сума од 2,7 милиона динара. Зграда је отворена 2.8.1937. године.[1481] У периоду између 1938. и 1941. године, према пројекту Петра Вукотића, подигнута је и зграда Мушке занатске школе у Подгорици. Предмер и предрачун је архитекта Вукотић израдио у сарадњи са Анком Зечевић, а пројекат је допунио 1940. године. Зграда је подигнута у Улици Новака Милошева. Предузимач је био инжењер Велиша Поповић.

[1475] Слађана Жуњић, „Архитектура школских објеката у Црној Гори 1918–1941“, *Гласник одјељења хуманистичких наука 9* (2023), 40.
[1476] Аноним, Приликом свечаног освећења темеља уписано је 50.000 динара добровољних прилога, *Политика* (1.8.1932).
[1477] Зоран Маневић, *Лексикон неимара*, Београд, 2008, 324;
[1478] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 231.
[1479] Аноним, Конкурс за израду идејне скице јавних берза рада, *Политика* (26.9.1934), 14.
[1480] Више о згради Царинарнице и сачуваној документацији која се чува у Државном архиву Црне Горе у: Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 347–349.
[1481] Више о овим зградама у: Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019.

Реч је о угловници, основе у облику ћириличног слова „Г“.[1482]У овој згради била је смештена и Трговачка академија, захваљујући поменутој допуни пројекта архитекте Вукотића из 1940. године.[1483] Дом Трговинско–индустријске коморе у Подгорици (Слика 203.) освећен је 21.5.1939. године[1484], а основана је у циљу подстицања привредног развоја Зетске бановине.[1485] Аутор ове грађевине је Петар Вукотић.[1486] Реч је о једноспратној грађевини, постављеној на углу улица, са рустичном обрадом фасаде, и са истакнутим соклом. Цела грађевина одаје утисак фортификацијске архитектуре, са каменим облогама у духу приморских градова.

Слика 203. Зграда Дома Трговинско–индустријске коморе у Подгорици.

Подгорица је од 1907. године имала своје соколско друштво, а захваљујући Николи Шкеровићу, његова активност је оживела после рата 1920. године. Освећење камена темељца соколског дома у Подгорици приређено је 7.5.1937. године.[1487] Свој соколски дом, соколи Подгорице, подигли су 1939. године, у оквиру извршења програма Петрове Петољетке (Слика 204.). Том приликом, Двор је поклонио друштву скупоцену позоришну завесу.[1488] Соколски дом у Подгорици свечано је освећен 1. децембра 1939. године на дан Уједињења. Реч је о умерено модернистичком здању, са елементима Ар Декоа. [1489] Након рата, ова зграда је служила за потребе *Кино културе*,[1490] а срушена је 2011. године, упркос залагању локалног становништва и невладиних организација.[1491]

[1482] Слађана Жуњић, „Архитектура школских објеката у Црној Гори 1918–1941“, *Гласник одјељења хуманистичких наука 9* (2023), 67.
[1483] Исто, 69.
[1484] Аноним, На свечан начин јуче је освећен нови дом Трговачко– индустријске и занатске коморе у Подгорици, *Политика,* (22.5.1939), 8.
[1485] Аноним, Освећење коморе, *Зета* (21.5.1939).
[1486] Зоран Маневић, *Лексикон неимара*, Београд, 2008, 324.
[1487] Аноним, Соколске свечаности у Подгорици приликом освећења сокослког дома и друштвене заставе, *Правда* (7.5.1937), 7.
[1488] Аноним, Освећење соколског дома у Подгорици, *Политика* (3.12.1939), 10.
[1489] Владана Путник, *Архитектура соколских домова СХС и Краљевине Југославије,* Београд, 2015, 151.
[1490] Славица П. Стаматовић Вучковић, *Облици архитектонске комуникације на објектима културе у Црној Гори у другој половини XX века*, докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2013, 106.
[1491] Cinema Culture Podgorica, https://architectuul.com/architecture/cinema–culture–podgorica (Виђено 12.10.2021).

Слика 204. Зграда соколског дома у Подгорици, касније *Кино културе*, пре рушења 2011. године.

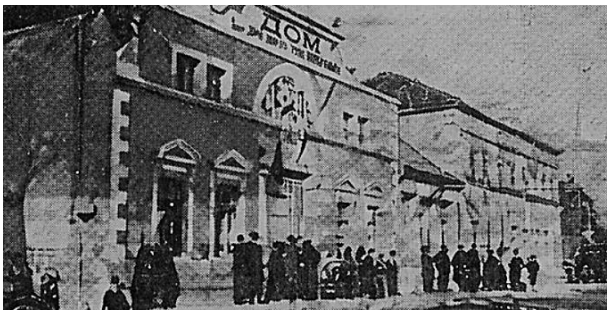
Уредбом о изградњи житних силоса, предвиђено је и оснивање привилегованог акционарског друштва за њихову изградњу и експлоатацију. Већински акционари су били држава и државне установе, а мањински задружни савези и приватна лица. На овај начин је било омогућено подизање густе мреже силоса, што је за Зетску бановину било изузетно значајно, јер је у овим сиромашним крајевима, обезбеђивало исхрану становништва.[1492] Силос у Подгорици је подигнут поред пруге Подгорица– Плавница, као први силос у Краљевини Југославији. Подигло га је грађевинско предузеће *Југорад* из Београда инжењера Василија Гончарова, под надзором инжењера Јеротијевића. Изградња је завршена 1940. године.[1493] Исте године, одобрен је план и кредит за изградњу Берзе рада у Подгорици, а место за изградњу, омогућила је општина Подгорица.[1494] Међутим, услед финансијских проблема, зграда није подигнута.[1495]

Слаба развијеност бановине очитавала се и у дужини изградње појединих грађевина, па је тако у већини случајева за изградњу јавних грађевина у просеку било потребно од две до четири године, у случају школских зграда и дуже. На пример камен темељац Дома првог никшићког друштва *Захумље* постављен је 1928. године у Новосадској улици. [1496] Исте године, Управа Друштва је усвојила план зграде, који је израдио архитекта Владимир Сукуренко. Изградња овог објекта трајала је до краја 1930. године, када је и освећен. Каснијим реконструкцијама, ова зграда је у потпуности измењена. [1497]

Средином 1930. године, Владимир Сукуренко, пројектовао је и зграду Артиљеријске касарне у Никшићу. За подизање ове грађевине, издвојено је 1,2 милиона динара. Крајем 1931. године, радови на овој згради још увек нису били завршени.[1498] Исти аутор је нагажован током 1930. године за довршење радова на згради Занатлијског дома (Слика 205.), која је због задужења

[1492] Аноним, У циљу подизања житних силоса оснива се привилеговано акционарско друштво са капиталом од 220 милиона динара, *Политика* (6.4.1938), 10.
[1493] Аноним, Завршени радови на подизању силоса у Подгорици, *Политика* (15.9.1940), 21.
[1494] Аноним, Израђен план, *Политика* (17.1.1940), 9.
[1495] Више о томе у: Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 359–361.
[1496] Касније је изграђен и спрат, о чему свједоче фотографије објекта прије реконструкције из 1987/88. године објављене у публикацији: Велько Шакотић, Милорад Ђукановић, *КУД „Захумље“ 1898–1998 (прилози за монографију),* Никшић 1998.,Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 60.
[1497] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 60
[1498] *Исто*, 230.

управе продата општини Никшић. Зграда је адаптирана исте године, а срушена 2009, за потребе изградње модерног пословно– стамбеног комплекса.[1499]

Слика 205. Фотографија Занатлијског дома у дневном листу *Политика*, 1939. године.

Као и у Подгорици, и у Никшићу је подигнут силос, јер је прехрана становништва у Зетској бановини била једна од императива. Силос у Никшићу је конструктивно завршен 1935. године. Реч је о занимљивој кубичној модерној грађевини, са натписом *СИЛОС* у духу Ар Деко– а.[1500] Током 1937. године завршен је и дом Женског друштва *Косовка девојка*, под надзором инжењера Сукуренка. Ово је била друга зграда подигнута за потребе удруживања жена, док је прва подигнута 1927. године. Нова зграда је освећена 10.10.1937. године, у улици Новака Рамова, као задужбина добротворке Милице Мартиновић.[1501]

Још једно значајно културно– уметничко друштво које је у овом периоду добило свој дом, било је Певачко друштво *Захумље* (Слика 206.). Освећење дома извршено је 19.10.1930. године.[1502] Ова зграда се, у време кад је пројектована, сматрала најуспелијим пројектом архитекте Сукуренка у Никшићу.[1503] Академски конципирано прочеље ове зграде, наглашено је симетричном осовином лучних отвора и портала са тимпаноном који прекида кровну балустраду. Ову правилност деконструишу бочне партије изведене у грубој каменој рустици, чија је монументалност ублажена неконвенционалним декоративним третманом. На овој згради је остварен складан спој европског историцизма, локалног градитељског идентитета у камену, и строге урбанистичке дисциплине међуратног Никшића.

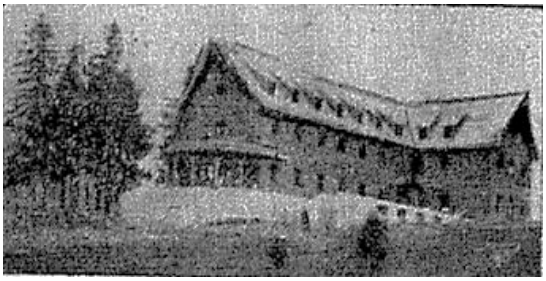
[1499] *Исто*, 57.
[1500] SlavicaVučković Stamatović, „Post–industrial Montenegro: Potentials of Industrial Heritage“, *Protection and Reuse of Industrial Heritage: Dilemmas, Problems, Examples Monographic Publication of ICOMOS Slovenia* (2017), 127– 128.
[1501] М., Вредно женско друштво „Косовка девојка“ у Никшићу осветило је и свој други дом*, Правда* (20.10.1937), 7; Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 59
[1502] Аноним, Никшићко пјевачко друштво „Захумље*“, Слободна мисао* (19.10.1930), 5.
[1503] Аноним, План за дом „Захумља“, *Слободна мисао* (17.6.1928), 5.

Слика 206. Дом друштва *Захумље* у Никшићу, данашњи изглед.

Поштујући концепцију простора коју је првим регулационим планом Никшића из 1883. године, осмислио Јосип Сладе, између 1940. и 1941. године, усвојен је нови регулациони план,[1504] кога је потписао инжењер Иванов.[1505] Овај план је представљао наставак претходног, и подразумевао је блоковску поделу, као и саобраћајну мрежу града која се зракасто шири у осам праваца од трга Саве Ковачевића. Задржано је и свих шест градских тргова.[1506]

Године 1935. јавила се потреба за развијањем туризма дурмиторског краја, посебно након што је реализован пут Никшић–Шавник–Дурмитор. Покреће се иницијатива за подизање планинарског дома, по угледу на грађевине истог типа у Швајцарској. У ту сврху, основано је друштво *Дурмитор* у Никшићу, задужено за спровођење реализације планинарског дома. Убрзо је купљено земљиште, а план за дом је израдио архитекта из Београда Александар Васић (Слика 207.). Реч је о грађевини која би била капацитета 250 постеља.[1507] Грађевина је подигнута по узору на европске планинарске домове, посебно алпских подручја, са дрвеним конструктивним системом, и дрвеном фасадном облогом. Скромнији него што је планом предвиђен, планинарски дом је подигнут тек 30.7.1939. године.[1508]

Слика 207. Планинарски дом на Дурмитору архитекте Васића, 1938. године.

[1504] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 505; Vladimir Bojković, „Development of the City of Nikšić through the Planning Documentation of Croatian Architects“, *Prostor 1 (67) 32(2024)*,160

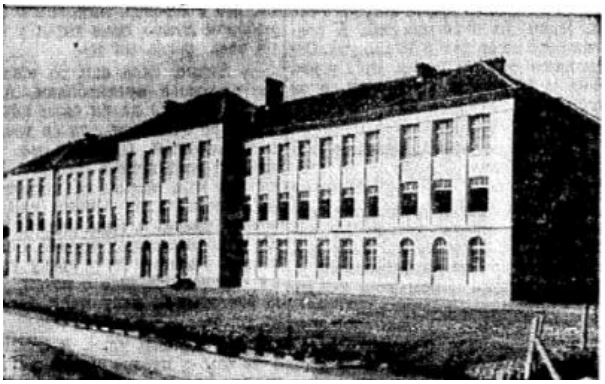
[1505] Vladimir Bojković, „Geneza i karakteristike Trga Save Kovačevića u Nikšiću“, *Gogled: časopis Inženjerske komore Crne Gore br. 32* (2020),108.

[1506] Biljana B. Mićković, „Značaj prostorno planskih dokumenata u periodu od 1883. do 2000. godine za planiranje i uređenje prostora opštine Nikšić“, *Tehnika–naše građevinarstvo 73* (2019), 781.

[1507] Димитријевић, За планинарско насеље под Дурмитором, *Слободна мисао* (24.3.1935), 2

[1508] Небојша Антешевић, *Архитектура модерних туристичких објеката Југославије (1930– 1985),* докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2021, 163; Аноним, Јуче на Дурмитору отворен нов туристички хотел, *Политика* (1.8.1939), 12.

Услед неразвијености Зетске бановине, дошло је до затварања појединих учитељских школа, под изговором да нису у могућности да пруже адекватно образовање будућем учитељском кадру, што је указивало на озбиљне пропусте кад је реч о развоју просветне политике. На тај начин су затворене учитељске школе у Даниловграду и у Беранима.[1509] Ипак, у Беранима није изостала изградња гимназијске зграде (Слика 208.). Банска управа је 1931. године припремила нацрте и предрачун за изградњу беранске гимназије, које је израдила Анка Зечевић.[1510]Извођачки радови су додељени Филипу Дамјановићу. Зграда беранске гимназије подигнута је у духу модернизма, са примесама академских стремљења у виду доследног коришћења симетрије, и петоделне обраде фасада. Осмишљена је у виду двоспратнице са 16 учионица, кабинетима, канцеларијама, свечаним салама, соколаном, и другим просторијама неопходних за неометано извођење наставе.[1511] Слађана Жуњић је оправдано упоредила са подгоричком гимназијом, са којом дели обраду једноставних прозорских отвора, наглашену монументалност и обраду фасаде.[1512] Радови на згради су окончани 1934. године. [1513]

Слика 208. Зграда Гимназије у Беранима, Чланак у Политици из 1934. године.

Беране се у овом периоду истиче по томе што је у овом граду подигнуто прво друштво трезвености у Краљевини Југославији. Наиме, како је алкохолизам био веома распрострањена појава у Краљевини Југославији, у циљу сузбијања ове болести зависности, подизани су домови трезвености, пре свега захваљујући судији Николи Дабетићу. Први дом Друштва трезвености „Јединство“ подигнут је у Беранима 1934. године (Слика 209.). Аутор ове модернистичке зграде кубичног корпуса, са елементима народног градитељства у виду четворосливног крова, није познат, а зграда постоји и данас у реконструисаном облику и служи за потребе Полимског музеја Беране.[1514]

[1509] Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918– 1941, Део. 2*., Београд, 1997, 144– 145.
[1510] Дивна Ђурић– Замоло, *Грађа за проучавање дела жена архитеката са Београдског универзитета,* Београд 1996, 29.
[1511] Исто.
[1512] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 272.
[1513] Аноним, Гимназија у Беранима је завршена, *Политика* (27.10.1934), 7.
[1514] Помоћ су упутиле и Банска управа и општина Беране; Аноним, Први Дом трезвености, *Политика* (23.2. 1934), 9.

Слика 209. Зграда Првог дома Друштва трезвености у Беранима, 1934. године.

Године 1931. Општина Беране је расписала конкурс за подизање електричне централе, градске мреже и постројења, која би могла да служе и друге вароши у близини као што су Андријевица, Рожаје и Бијело Поље. Рок за примање понуда био је 1.8.1931. године. Планове и пројекат зграде електричне централе израдио је инжењер Миодраг Николић.[1515]

У циљу регулације градских прилика, општинска управа је расписала конкурс за израду ситуационог плана вароши Беране 20.9.1937. године. Конкурс је расписан као југословенски, отворен за све држављане Краљевине Југославије.[1516] Претходне, 1936. године, инжењер Гаврило Цемовић је добио налог од председника општине да изради нови план вароши, кад је најављено и подизање општинског дома, електричне централе, увођење водовода и канализације.[1517] Пројекат електричне централе у Беранама, припремљен маја 1938. године у Канцеларији за пројектовање и техничко вођење грађевина инжењера Ђорђа Лазаревића у Београду, и према наводима Слађане Жуњић, баштини се у Државном архиву Црне Горе. Такође наводи, да је план прегледан у Техничком одељењу Банске управе на Цетињу 4.6.1938. године, да га је ревидовао арх. Л. Плахов, а потписао за шефа Одсека за архит. и електромашин. послове арх. Љ. Кнежевић. Уз овај пројекат приложен је и план вароши Беране у размјери 1:2 000 и технички опис. Његов саставни дио чине пројекти за машинску кућу, осмишљену у духу локалне градитељске традиције, и стан главног машинисте које је осмислио архитекта Петковић. [1518] Зграда је предата Банској управи на коришћење у јулу 1939. године. [1519]

Једно од познатих монденских туристичких места на подручју Зетске бановине, била је Будва. Данашња територија Будве је у периоду између два светска рата била подељена на Будву, Свети Стефан и Петровац.[1520] Хигијена и повољне здравствене прилике, предуслов су за развој туризма, стога се у Будви доста радило на сузбијању заразних болести у циљу унапређења здравља. Као је околина Будве у овом периоду била маларична, на иницијативу Краљице Марије, а уз подршку Министарства народног здравља и социјалне политике, приступило се изградњи Дома народног здравља у Будви (Слика 210.), који би располагао антималаричном станицом, и

[1515] Николић Н. Миодраг, маш. електр. инж, дипломирао на Техничком факултету у Београду 1927. године. Видјети: Војислав С. Марковић, *Именик дипломираних инжињера и архитекта на Техничком факултету Универзитета у Београду 1919– 1939*, Београд, 1939, 41.
[1516] Аноним, План вароши Беране, *Политика* (25.9.1937), 14.
[1517] Аноним, План вароши Беране, *Политика* (25.9.1937), 14.
[1518] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 368.
[1519] Аноним, Општина у Беранама снизиће ускоро цену осветљењу, *Политика* (27.7.1939), 10..
[1520] Vlado Duletić, *Budva od mita do stvarnosti*, Budva, 2010, 137.

осталим неопходним одељењима. Аутор пројекта за ову зграду био је Драган Петрик, који је зграду пројектовао у модерном духу али уз присуство елемената народног градитељства Боке.[1521] Зграда је подигнута 1937. године, а Дом је почео са радом 1939. године.[1522]

Слика 210. Зграда Дома народног здравља у Будви, данашњи изглед.

У Будви је значајан градитељски подухват био и подизање зграде Царинарнице. Одлука о подизању Царинарнице, на обали између зграде Лучке капетаније и градских зидина, донета је 1937. године. Наредне, 1938. године, одржана је прва лицитација за подизање ове зграде, при чему је предрачунска сума износила 1.187.033,82 динара.[1523] Извођење радова је поверено предузимачу Николи Црногорцу из Требиња, а за надзорни орган Љубомир Кнежевић. Радови су трајали до 1940. године.[1524] Међутим, иако је надзор упозоравао надлежне власти на могућност одроњавања брда које се налазило изнад грађевине, упозорења нису добила реакцију, при чему је зграда срушена услед покретања терена са врха брда.[1525]

За развој туризма од изузетног значаја је била изградња пута Цетиње–Будва 1931. године, чиме је Будва повезана са унутрашњошћу.[1526] Те године је Будва располагала са 40 кревета, односно са три хотела *Балкан*, *Београд*, и хотел *Будва*. Отварањем хотела *Морген* 1934. године, број хотелских кревета је повећан на 67.[1527] Туристичкој сезони допринела је и акција *Зетске пловидбе* која је почев од 1937. године, када је уведен, једном недељно, пароброд *Ловћен* који је одржавао поморску везу између Будве и Венеције. Не мањег значаја било је увођење авионске линије Београд–Груде, 1938. године, и моторног воза између Београда и Дубровника са прикључком за Херцег Нови. [1528] Један од највећих подухвата за будвански туризам био је подизање хотела *Авала* (Слика 211.).

[1521] Аноним, Дом народног здравља у Будви, *Политика* (7.4.1940), 23.
[1522] Аноним, Јуче је отворен Дом народног здравља у Будви, *Политика* (10.7.1939).
[1523] Аноним, Грађење царинарнице у Будви, *Политика* (4.9.1938), 22.
[1524] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 350.
[1525] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 351.
[1526] Мирослав Лукетић, Туризам у Будви 1918– 1941, Будва, 1997, 74.
[1527] Исто.
[1528] Vlado Duletić, *Budva od mita do stvarnosti*, Budva, 2010, 147.

Слика 211. Радови на Хотелу „Авала“ у Будви, 1939. године.

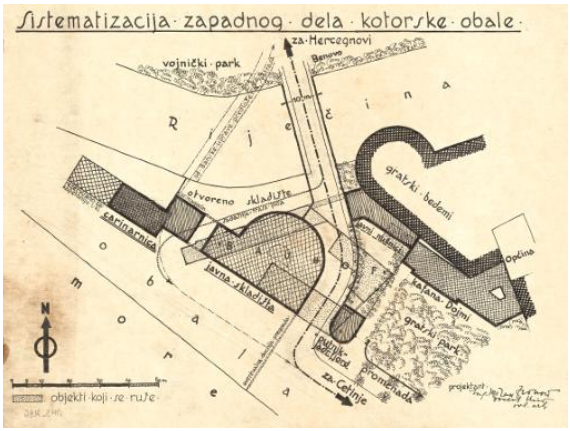
Иницијатор за изградњу био је београдски привредник Радомир Стојић. Подизање овог хотела представљало је прво приватно– јавно партнерство у историји Будве.[1529] На позив Радомира Стојића, извођење радова, 1937. године, уместо инжењера Валанда, преузима архитекта Драгомир Тадић из Београда.[1530] Реч је о габаритном, петоетажном здању, које је обложено брачким каменом, и подигнут у модерном духу са елементима народног градитељства а под утицајем приморске градитељске традиције. Овај велелепни хотел отворен је 1939. године.[1531]

Природни и туристички потенцијал Будве промовисани су кроз акције разних удружења, као што је на пример било *Друштво пријатеља Будве* у Паризу, основано 1932. године, као и *Друштво пријатеља Будве и Јужног Јадрана* у Прагу, основано 1934. године и *Друштво пријатеља Будве и околине* у Београду, основано 1937. године.[1532] Кад је реч о Петровцу, требало би споменути подизање општинске зграде 1936. године, која је према пројекту била конципирана као приземна зграда, мањих димензија. Лицитација за извођење дела радова била је заказана за 24.8.1936. године.[1533] Кад је реч о туризму на Петровачкој ривијери, 1939. године, постојала су три хотела и један пансион. Хотел *Петровац* је подигнут 1939. године, и располагао је са 16 соба, а постојао је и пансион *Суђић* са 14 соба, такође је адаптирана и једна кафана при чему је настао хотел *Приморје* са 10 соба.[1534]

У оквиру Зетске бановине, нашао се и највећи залив Јадранског мора, Боко– которски залив, који је подразумевао места Њивице, Игало, Херцег Нови, Савина, Мељине, Зеленика, Кумбор, Ђеновићи, Баошићи, Бијела, Каменари, Мориљ, Рисан, Пераст, Љута, Котор, Прчањ, Тиват, Кртоле, Крашићи, Радовићи и друга мања места. Од посебног значаја за развој архитектуре и урбанизма у Боки Которској, била је активност архитекте Милана Злоковића (Слика 212.).[1535] Он се залагао да Бока своју стару физиономију прилагоди савременим потребама.[1536] Посебно се међу градовима у заливу истицао Котор, који се суочавао са кардиналним проблемима кад је реч

[1529] *Isto*,140.
[1530] Tadić, Dragomir,Leksikon likovne umjetnosti Crne Gore, https://leks.canu.ac.me/web/llucg.php?OID=3956 виђено: 15.10.2024.
[1531] Vlado Duletić, *Budva od mita do stvarnosti*, Budva, 2010, 140.
[1532] *Isto*, 148.
[1533] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 227.
[1534] Vlado Duletić, *Budva od mita do stvarnosti*, Budva, 2010, 143.
[1535] Више о ставовима Милана Злоковића кад је реч о уређењу Боке Которске у: Milan Zloković, „Problemi unutrašnjeg zaliva Boke Kotorske“, *Primorski Lloyd, god I*, (1935); Milan Zloković, „Sistematizacija zapadnoq dela kotorske obale“, *Primorski Lloyd god II,* (1936), 3.
[1536] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019,211

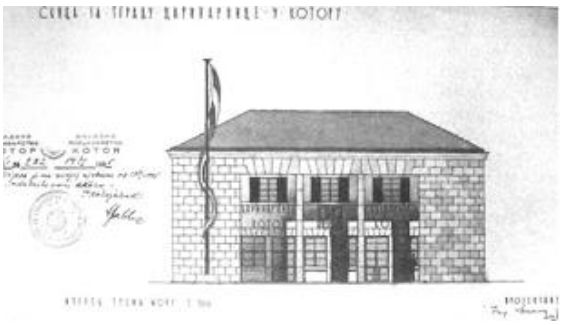
о архитектури и урбанизму, у недостатку регулационог плана и слабе архитектонске продукције, која се углавном заснивала на преузимању елемената локалног тзв. *медитеранског градитељства*.[1537] Регулациони план за део града Котора при обали од градских врата до реке Шкурде којим је требало предвидети место за градњу нове царинарнице, лучке капетаније, јавних складишта, туристичког павиљона и гардеробе– тоалета је 1934. године, израдио Иван Грего, члан Грађевинског одбора општине Котор[1538] Разрада пројекта је додељена Милану Злоковићу, који је имао задатак да одреди тачно место за подизање зграде.[1539]

Слика 212. Део рада Милана Злоковића посвећеног уређењу Боке Которске, 1936. године.

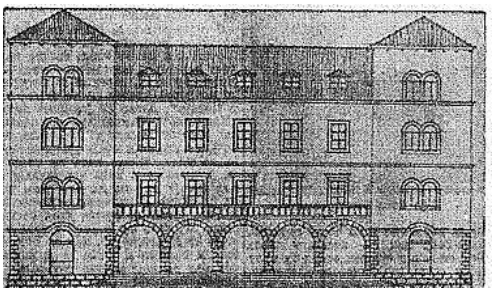
Технички елаборат Царинарнице је прихваћен на седници Градског већа 15.9.1935. године.[1540] Тада је свој пројекат приложио и Милан Злоковић (Слика 213.). Након тога је уследило више неуспелих лицитација, но 1938. године, радови су додељени инжењеру Жарку Пајевићу из Београда.[1541] Зграда је подигнута 1939. године, у виду једноставно обликованог објекта са примесама медитеранске архитектуре, у духу народног градитељства,[1542] при чему реализовано решење значајно алудира на пројекат архитекте Злоковића.

[1537] Slađana Žunjić, „Arhitektonski objekti i urbana geneza Kotora između dva svjetska rata“, *Ars Adriatica 10/2020* (2020), 191.
[1538] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 489.
[1539] Исто, 490.
[1540] Slađana Žunjić, „Arhitektonski objekti i urbana geneza Kotora između dva svjetska rata“, *Ars Adriatica 10/2020* (2020),195.
[1541] Isto, 196.
[1542] Слађана Жутић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 340.

Слика 213. Пројекат Царинарнице у Котору архитекте Милана Злоковића из 1935. године.

Године 1936. подигнута је и зграда Берзе рада у Котору, према пројекту инжењера, пуковника Вилима П. Хофмана, у виду двоспратне зграде, кубичног корпуса, са четворосливним кровном.[1543] Током 1938. године, планирала се изградња хотела *Славија* на обали Котора (Слика 214.), са 60 соба, изнад сопствене плаже између алеја палми. Изградња хотела коштала је преко 1,5 милиона динара.[1544] Од 1937. до 1939. године, у извођењу фирме *Иванишевић* а према пројекту Милана Злоковића, подигнута је зграда Радничког азила у Котору, а уз разраду инжењера Хофмана, у модернистичком духу.[1545]

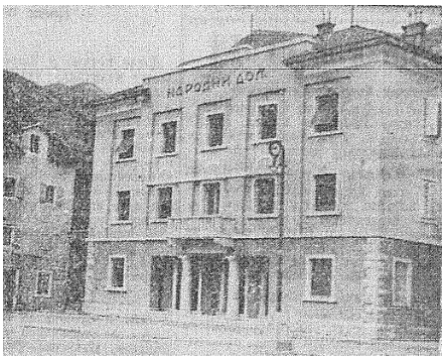

Слика 214. Чланак у новинама посвећен Хотелу у Котору, 1938. године.

До 1937. године пројектована је и зграда кланице према пројекту Нестора Сеферовића, док је план разрадио Петар Вукотић 1939. године.[1546] Проблем изградње гимназије у Котору, покренут је 1935. године када је на седници Градског већа, основан Одбор за изградњу гимназијске зграде, у складу са новим законодавством. Комисија коју су чинили бановински архитекти Радован Бељић и Петар Вукотић су одредили простор *Раките* за изградњу нове гимназијске зграде. Изградња је започела 1937. године, а радове је изводило предузеће *Раде Неимар*. Међутим, ово предузеће је исте године и обуставило радове, услед недостатка средстава. Иако су се банске власти трудиле да обезбеде средства за наставак изградње, ратне околности 1941. године, довеле су до потпуне обуставе подизања зграде гимназије. [1547]

[1543] Исто, 363.
[1544] Аноним, Котор добија још један модеран хотел, *Политика* (11.7.1938),11.
[1545] Žunjić Slađana, „Arhitektonski objekti i urbana geneza Kotora između dva svjetska rata“, *Ars Adriatica 10/2020* (2020), 196.
[1546] Isto, 198.
[1547] Isto, 195.

Значајан печат је оставио архитекта Злоковић и у Рисну, који је такође припадао Боко Которском заливу. Посебно се истичу две грађевине овог аутора, а то је Народни дом и Дом народног здравља. Подизање Народног дома у Рисну (Слика 215.), реализовано је од 1931. до 1932. године. У овој грађевини су били смештени Општински дом, соколана и тржница. Народни дом је подигнут као задужбина Васе Лазарева Ћуковића, одликованог српског добротвора[1548] који је рођен на Рисну. Реч је о двоспратној згради која је имала 28 одељења и соколану, уједно и прву подигнуту у Црној Гори[1549], а која је служила и као позоришна сала. Декорацију позоришне сале извео је Драгутин Инкиостри Медењак[1550], у духу соколске идеје на бази интегралног југословенства. У оквиру декорације постојали су и портрети Краља Александра, Васе Л. Ћуковића и оснивача сокола Мирослава Тирша. Једини недостатак ове сале био је у вентилацији. На првом спрату дома усељена је градска управа, а на другом хумана друштва. Дом је освећен 11.9.1932. године, а на подизање зграде је утрошено 2 милиона динара.[1551]

Слика 215. Зграда Народног дома у Рисну, Чланак у *Политици* из 1932. године.

Један од значајних пројеката на пољу здравствене архитектуре, био је и Дом народног здравља у Рисну подигнут између 1938. и 1941. године, према пројекту Милана Злоковића (Слика 216.).[1552] План болнице био је завршен 1936. године. Камен темељац за Дом народног здравља у Рисну је положен 8.6.1939. године.[1553] Овај пројекат је заснован на принципима рационализма и онога што је Љиљана Благојевић дефинисала као „медитеранству архитектуре“, што је подразумевало модуларност, примену армирано– бетонске конструкције и типизације приликом пројектовања.[1554] У модерном, медитеранском духу, зграда је завршена 1941. године.[1555]

[1548] Више о томе у: Томислав Гргуревић, *Народни добротвор Васо Ћуковић*, Рисан, 2001.
[1549] Владана Путник, *Архитектура соколских домова СХС и Краљевине Југославије,* Београд, 2015,150.
[1550] Аноним, Још један успех г. Инкиострија, *Политика* (16.9.1932), 9
[1551] Аноним, Једна народна манифестација у Боки, *Слободна мисао* (11.9.1932), 3.
[1552] Vladana Putnik Prica, „Odgovor arhitekata Jugoslavije na zdravstvene izazove i krize 1918– 1941“, *Istorija 20. veka, god 14, 1/2023* (2023),51; Зоран Маневић, *Архитект Милан Злоковић*, Београд, 1989, 30.
[1553] Аноним, Свечано полагање камена темељца за Дом народног здравља у Рисну, *Политика* (9.6.1939),10.
[1554] Ljiljana Blagojević, *Itinereri– Moderna i Mediteran*, Beograd, 2015, 86.
[1555] Аноним, Отварање Дома народног здравља у Рисну, *Политика* (12.1.1941), 25.

Слика 216. Дом народног здравља у Рисну, 1941. године.

У контексту регионалног модернизма, архитекта Милан Злоковић аутор и је пројекта за Народни дом у Бијелој (Слика 217.), насталог у периоду 1934. до 1935. године за потребе соколане и локалних друштава. Изворни нацрти остварују дијалог са бокељским градитељским наслеђем кроз сведену двоспратну форму, традиционалну обраду камена и лучно обликован предпростор. Међутим, током реализације, започете 1936. године и праћене хроничним недостатком финансија, дошло је до осетних одступања од првобитне идеје, при чему су лучно обликовани отвори уступљени строжим правоугаоним формама уз измену њиховог укупног ритма.[1556]

Слика 217. Цртеж пројекта Народног дома у Бијелој, архитекте Злоковића.

У овом периоду у Прчњу је подигнут Руски инвалидски дом (Слика 218.), који је налазио у згради пансиона *Јадран*, а који је за потребе Дома откупило *Удружење руских ратних инвалида у Краљевини Југославији*, 1930. године, и затим га реновирало. У сврху проширења, Удружење је 1933. године, откупило и кућу Франа Малића.[1557] Објекат је грађен од клесаног камена у приморском стилу са симетричном фасадом и лучним прозорима. Главни печат дају му отмени балкони са балустрадама који су окренути директно ка мору. Према Владани Путник Прици, у

[1556] Ljiljana Blagojević, *Itinereri– Moderna i Mediteran*, Beograd, 2015, 135– 136; Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 257.
[1557] Slađana Žunjić, „Arhitektonski objekti i urbana geneza Kotora između dva svjetska rata“, *Ars Adriatica 10/2020* (2020), 195.

оквиру Петрове петолетнице, подигнута је соколана у Прчњу, а земљиште је поклонило Удружење женских лекара из Београда.[1558]

Слика 218. Зграда Руског дома на Прчњу, данашњи изглед.

Бококоторском заливу припадао је и Тиват. Регулациони план варошице Тиват израдио је инжењер Вилим Хофман 1936. године.[1559] Соколски дом у Тивту (Слика 219.) је подигнут у духу традиционалне медитеранске архитектуре, са употребом камених облога и полукружних прозора. Дом је свечано освећен 23. јуна 1935. године.[1560]

Слика 219. Соколски дом у Тивту.

Једина два реализована поштанска објекта у Црној Гори, за време Зетске бановине била су у Игалу 1937. године и у Плаву 1939. године.[1561] У исто време, свечаним отварањем телеграфско–телефонске централе у Игалу 27. фебруара 1937. године, којем су присуствовали југословенски и француски министри пошта, пуштен је у рад подморски кабл Игало–Набел који је Југославији обезбедио директну и стратешки важну везу са Француском и Западом.[1562] Зграда поште у Игалу (Слика 220.), подигнута је у виду разуђеног, кубичног здања, са равним кровом, и безорнаменталних фасада, у функционалистичком, модерном духу.

[1558] Владана Путник, *Архитектура соколских домова СХС и Краљевине Југославије,* Београд, 2015, 152.
[1559] А. Б, Грађевинска делатност у Тивту, *Правда* (12.10.1938),12.
[1560] Владана Путник, *Архитектура соколских домова СХС и Краљевине Југославије,* Београд, 2015, 150.
[1561] Aleksandar Ignjatović, Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904– 1941, Beograd, 2007, 384– 385.
[1562] Предраг Димитријевић, Јуче је извршена прва успела проба телефонске линије Париз–Београд, *Време* (13.1.1937), 5.

Слика 220. Зграда поште у Игалу, Чланак у *Политици* из 1937. године.

Кад је реч о Херцег Новом, требало би споменути зграду Железничке станице (Слика 221.), која је подигнута 1934. године.[1563] Реч је о једноспратној кубичној грађевини, са косим кровом, са масивном кулом сатом, и натписом са именом града. На згради су примењени елементи народног градитељства и неороманике. Тада је уређена и станица Савина са чекаоницом и припремљен терен за станицу Топола. [1564]

Слика 221. Зграда Железничке станице у Херцег Новом, данашњи изглед.

Још једно приморско место које је ушло у састав Зетске бановине, а које истовремено излази на обалу Јадранског мора и Скадарског језера је Бар. Генерални регулациони план вароши Бар, израдио је овлашћени инжењер Глигорије Вукчевић, а Општина га је усвојила 1939. године. [1565] Крајем 1934. године, подигнута је и зграда Царинарнице у Бару, пројектована од стране архитекте Министарства грађевина Драгана М. Гудовића.[1566] Зграда Царинарнице грађена је од 1935. до 1936. године, а извођач радова био је инжењер Вукчевића. Реч је о једноспратном објекату са поткровљем и правоугаоном основом, у коме су канцеларије јасно одвојене од

[1563] Аноним, Нова Железничка станица у Херцег Новом, *Правда* (3.4.1934), 2.
[1564] Slavko Burzanović. et al, *100 godina željeznice Crne Gore*, Cetinje, 2009, 17.
[1565] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 499.
[1566] *Исто*, 344.

магацина и помоћних просторија. Обликована је у духу приморске народне традиције, уз модернистичку асиметрију и одсуство украса (Слика 222.).[1567]

Слика 222. Плато Царинарнице у Бару.

У оквиру Зетске бановине, нашло се још једно место са израженим туристичким потенцијалом, а реч је о Улцињу. Током 1931. године, израђен је програм за унапређење приморја са акцентом на Улцињ. Било је потребно да се изради водовод, генерални план, подизање пристаништа, асанација Улцињског поља за потребе изградње солане, а посебно се у циљу унапређења туризма, радило на подизању хотела.[1568] Солана у Улцињу је подизана од 1927. до 1934. године, а у исто време је вршена и електрификација. Почетком четврте деценије у Улцињу су постојали хотели на плажи *Корзо* и *Бојана.* У циљу унапређења туристичке понуде овог краја, на Цетињу је основано акционарско друштво *Улцињ* 1931. године. Ово друштво је већ 1932. године расписало конкурс за подизање свог хотела. На учешће су позвани инжењери и архитекти из Зетске бановине, као и из Загреба, Београда, Сплита и Љубљане. У ужем избору било је шест радова, а у састав оцењивачког жирија ушли су инжењер Срећко Јун, архитекта Леон Влахов и Радован Бељић.[1569] Прве три награде су добили београдски архитекти, Јован Ранковић и Љубомир Тановић за рад под шифром *Порто Милена*, Миладин Прљевић са радом под шифром *Х,* а трећу Александар Васић за рад под шифром *Румија.* Откупљени су радови архитекте Јосипа Пичмана и Ивана Латишева, а Драгомиру Поповићу је враћен рад као неодговарајући. [1570] Подизање хотела добило је разрешење тек 1935. године, када је Зетска бановина почела изградњу Бановинског хотела у подножју Суке поред плаже, а према пројекту Петра Вукотића, у извођењу предузећа *Раде Неимар*.[1571] Овај хотел је имао 40 соба,[1572] а замишљен је као монументална, академски конципирана зграда, која је била репрезент политичке моћи. Након рата, овај хотел је понео назив *Јадран*, а 1979. године је срушен услед земљотреса. [1573] У погледу значаја за историју архитектуре, више се истиче хотел Савеза набављачких задруга државних службеника „Ко–оп“ (Слика 223.), као први модеран хотел на црногорском приморју. Одлуку о подизању овог хотела, донео је Савез

[1567] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 345.
[1568] М.Р., У Зетској бановини, *Слободна мисао* (29.3.1931), 2.
[1569] Небојша Антешевић, *Архитектура модерних туристичких објеката Југославије (1930– 1985),* докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2021,113; Аноним, Дјеловање Хотелско–купалишног друштва „Улцињ“, *Зетски гласник* (1932), 2.
[1570]Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 384– 385.
[1571] Н.М., У Улцињу се подиже модеран хотел, *Политика* (15.7.1935).
[1572] Аноним, Нов хотел у Улцињу, *Политика* (11.9.1936), 10.
[1573] Ljiljana Blagojević, *Itinereri– Moderna i Mediteran*, Beograd, 2015, 114.

1936. године.[1574] Изградњом овог хотела, значајно је унапређен туризам Јужног Јадрана. Један од значајних подухвата за унапређење Улциња као места значајног за развој пре свега бањског туризма, било је проглашење Улциња „морским купалиштем и приморским купалишним местом“ 1925. године, од стране министра народног здравља, а потом и проглашењем сумпорно алкаличних врела у ред лековитих вода, 1926. године.[1575] Са изгледом будућег хотела, јавност се први пут упознала када је у *Политици* 1936. године појавио идејни цртеж хотела.[1576] Пројекат хотела је завршен 1937. године, а осмислили су га архитекти из Загреба Маријан Хаберле и Хинко Бауер.[1577] Камен темељац хотела Савеза набављачких задруга у Улцињу свечано је освећен 28.6.1938. године Хотел је свечано отворен 9.7.1939. године.[1578] Реч је о модерном, хигијенском хотелу, опремљеном савременим мобилијаром и техником, кога одликује инжењерска рационалност, заступљеност стандардизације. У погледу стила, реч је о архитектури блиској Баухаусу, са истакнутом функционалношћу објекта. [1579]

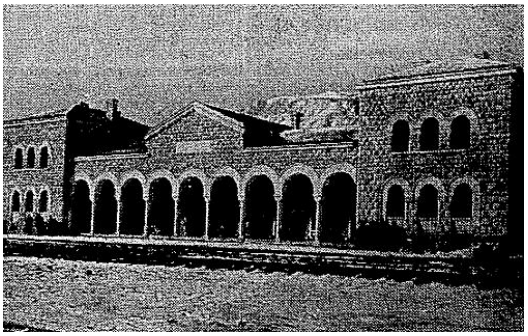
Слика 223. Хотел Савеза набављачких задруга државних службеника „Ко–оп“, 1939. године.

Како наводи Љиљана Благојевић, архитектура овог хотела, приближила се идејама *Нове објективности* швајцарског архитекте Ханса Мејера, који се водио идејама задругарства и друштвено одговорног пројектовања.[1580] Услед Другог светског рата, хотел је радио само две сезоне.[1581]

Зетској бановини припала је и Пећ, у то време неразвијена варош обликована под отоманским утицајем. Електрично осветљење, Пећ је добила 1934. године, кад је установљен и срески суд, освећена нова зграда гимназије, довршена пољопривредна школа, започета изградња железничке станице као и канали за наводњавање Метохије.[1582] Зграда гимназије је освећена 1934.

[1574] Ljiljana Blagojević, Borislav Vukićević, „Hotel Ko– op u Ulcinju arhitekata Hinka Bauera i Marijana Haberlea“, *Prostor Vol. 21 No. 1(45)*, (2013), 19– 20.
[1575] Небојша Антешевић, *Архитектура модерних туристичких објеката Југославије (1930– 1985),* докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2021, 129.
[1576] Аноним, Модеран и удобан хотел, *Политика* (7.12.1936), 9.
[1577] Zrinka Barišić– Marenić, “Tri ostvarenja hrvatskih arhitekata u Crnoj Gori”, *Prostor, 1 (49) 23 (2015)* (2015), 148–149.
[1578] Аноним, Јуче је освећен нови хотел Кооп у Улцињу, *Политика* (11.7.1939),6.
[1579] Небојша Антешевић, *Архитектура модерних туристичких објеката Југославије (1930– 1985),* докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2021, 130.
[1580] Ljiljana Blagojević– Borislav Vukićević, „Hotel Ko– op u Ulcinju arhitekata Hinka Bauera i Marijana Haberlea“, *Prostor Vol. 21 No. 1(45)*, (2013), 21– 22.
[1581] Небојша Антешевић, *Архитектура модерних туристичких објеката Југославије (1930– 1985),* докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2021, 130.
[1582] Радоњић М., Пећ 1 новембра добија електрично осветљење, *Време* (29.10.1934), 7.

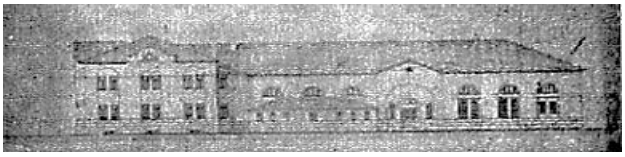
године, а на изградњу је утрошено 4 милиона динара. [1583]Први пробни воз је из Приштине стигао у Пећ 26.12.1936. године.[1584] До тад је изграђена и станична зграда (Слика 224.) у духу Пећке Патријаршије, а зидана је ониксом, по угледу на Краљев Двор на Дедињу.[1585] Израда регулационог плана Пећи завршена је 1937. године, када је замишљено да се избришу типичне источњачке уске и кривудаве улице са старим кућама. Једна од највећих жртава улепшавања било је рушење старе куће Исе Броћића, значајне туристичке атракције.[1586]

Слика 224. Станична зграда у Пећи, Чланак у *Политици* из 1936. године.

Још једна занимљива зграда железничке станице подигнута је у Рашкој (Слика 225.). Реч је о модернистичком монументалном објекту, правоугаоне основе, где је свака форма у потпуности подређена својој практичној намени. Њену архитектуру одликују строге линије, чисте зидне површине и правилан ортогонални ритам прозорских отвора, док кружни прозори, окулуси, и база ојачана опеком дискретно сведоче о наслеђу средњеевропске индустријске градње тога доба.[1587] У Косовској Митровици је 1936. године, подигнут Народни дом Краља Александра I Карађорђевића (Слика 226.). Дом је подигнут у неовизантијском стилу по пројекту општинског инжењера Драге Јојића и инжењера рудника Трепче Михаила Барана. До тог момента у Косовској Митровици било је 17 културних друштава која нису имала своје просторије.[1588]

Слика 225. Зграда Железничке станице у Рашкој (лево).
Слика 226. Скица за Народни дом Краља Александра I Карађорђевића у Косовској Митровици (десно).

[1583] Аноним, Пећ добија електричну централу, *Слободна мисао* (7.10.1934), 2.
[1584] Анонум, Први пробни воз стигао је у Пећ, *Политика* (27.10.1935), 8.
[1585] Аноним, Станичне зграде каквих нема ни на једној прузи, *Политика* (6.4.1936), 6.
[1586] Аноним, Пећ се модернизује, *Политика* (25.8.1937), 9.
[1587] Чедомир Бачкуља, „Архитектура Рашке у светлу урбанистичког развоја града до 1941. године," *Новопазарски зборник бр.33* (2010), 186.
[1588] Аноним, У Косовској Митровици подигнут је велики дом Краља Александра Првог Ујединитеља Политика (30.12.1936).

Архитектонски, културолошки и суштински различит од остатка Зетске бановине, био је Дубровник. Град који се развијао под утицајем ренесансе и историјских стилова Италије, под имао је своју посебну динамику развоја у оквиру ове бановине. Личност која се експлицитно залагала за решавање урбанистичких проблема Дубровника, био је Коста Страјнић. Залагао се за израду регулационог плана, јер је Дубровник све више био оптерећен дивљом градњом, без естетских предуслова. Оснивањем Зетске бановине, у Дубровнику је формирано Техничко одељење котарског начелства, које је имало надлежност над дубровачком околином као што су Конавле, Приморје, Пељешац и Корчула, као и над делом источне Херцеговине.[1589] До 1939. године када је Дубровник ушао у састав Бановине Хрватске, за подизање јавних грађевина, било је потребно одобрење Грађевинске дирекције на Цетињу, а након тога дирекције у Сплиту.[1590]

Од значаја за унапређење Дубровника не само као туристичког места, него и као културно историјског топоса, основано је Друштво за развитак Дубровника и околине (ДУБ), 1921. године. Једна од важнијих акција овог удружења, било је уређење тврђаве Ловријенац поводом конгреса ПЕН– а, 1933. године. Трошкове за ово уређење, пре свега степеништа и предворја, сносила је Општина и Зетска бановина.[1591] У ово време, 1930. године, подигнута је и једна од ретких јавних грађевина у Дубровнику, међуратног периода а реч је о Ђачкој поликлиници на Плочама, за коју се верује да је пројектовао Фридрих Валента, у духу савремене архитектуре. [1592] Значајна личност у овом периоду за Дубровник, био је и Никола Добровић[1593], који се одазвао позиву Косте Страјнића, који је у то време делио визију за уређење града са Матијом Видоевићем, који је био на челу *Савеза за унапређење туризма* у Дубровнику. Добровић се настанио на Лопуду,[1594] где је започео изградњу хотела *Гранд* у лето 1934. године, а на јесен исте године започиње пројекат Туристичког дома у приземљу Спонзе. Пројекат Туристичког дома је завршен 1935. године, када је за извођача радова изабран Драга Погачић, односно Технички биро предузећа Иван Грбац чији је Погачић био заступник.[1595] Иако је изградњу овог дома пратило озбиљно уплитање политике и јавности, пројекат је реализован, али у измењеном облику до краја 1936. године, јер су многи сматрали да је модернистички приступ Добровића у овом случају агресиван у односу на затечено стање и амбијент историјског града.[1596]

Гранд хотел на Лопуду Николе Добровића (Слика 227.) подигнут је у функционалистичко–конструктивном стилу. Зграду хотела, Добровић је повукао од обале мора, и сачинио приступни парк са дрворедом палми, а утицај на такву пропозицију простора имао је самостан Светог Николе који се налази у близини. Хотел *Гранд* је био прва грађевина на Југословенском приморју са армирано бетонском конструкцијом. Имао је 80 савремено опремљених соба са балконима, електричном расветом, вентилацијом и другим савременим мобилијаром који је посетиоцима служио за што већи комфор. Овај објекат до данас није обновљен, а у време кад је подигнут привлачио је велику пажњу јавности због своје модернистичке атрактивности.[1597]

[1589] Antun Baće, *Arhitektura Dubrovnika između dva svijetska rada,* doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015, 85.
[1590] *Isto*, 86.
[1591] *Isto* ,92.
[1592] *Isto*,123.
[1593] Више о градитељским подухватима Николе Добровића у Дубровнику у: Marina Oreb– Mojaš, „Graditeljska ostvarenja Nikole Dobrovića na Dubrovačkom području“, *Arhitektura urbanizam 93* (1984), 4– 10.
[1594] У Музеју примењене уметности у Београду 2017. године организована је изложба „Добровић у Дубровнику“ где су представљена његова дела настала у Дубровнику између 1934– 1943. године. Овом темом су се посебно бавили Крунослав Иванишин и Љиљана Благојевић.
[1595] Antun Baće, „Nikola Dobrović i palača „Sponza“: nepoznanice i prijepori“, *Никола Добровић поводом сто двадесет пет година од рођења* (2023), 178– 179,
[1596] Isto, 182.
[1597] Марија Миленковић, Тијана Жишић, „Енергетска ефикасност и комфор Гранд Хотела“, *Никола Добровић поводом сто двадесет пет година од рођења* (2023), 491.

Слика 227. Зграда *Гранд* хотела на Лопуду, 1936. године.

У пролеће 1936. године, у Дубровнику је отворена и филијала Народне банке у предграђу Пиле. Пројекат зграде је израдио Богдан Несторовић, а градитељи су били инжењери Грабац и Погачник.[1598] Рељефе за ову зграду израдио је Петар Палавичини.[1599] Једна од монументалнијих грађевина у Дубровнику, подигнута 1938. године, била је зграда Окружног уреда за осигурање радника, коју је пројектовао Бела Ауер.[1600] Кад је реч о индустријским објектима, тридесетих година издваја се делатност *Првог далматинског трговачког друштва*, које је имало своје имање на Гружу, где је формирао индустријски комплекс намењен екстракцији сулфатног уља.[1601] Поред Добровића, тридесетих година, у Дубровнику су деловали Будимир Перван, Томислав Будимир Жуанић,[1602] Винко Гланз,[1603] Јоза Дражић,[1604] и други.

6.8.3 Сакрална архитектура и меморијална скулптура у Зетској бановини

Кад је реч о сакралном градитељству Зетске бановине, требало би нагласити да су се ретко подизале нове цркве, и да је већином долазило до обнове постојећих. У ово време подигнут је комплекс Барске надбискупије, између Старог и Новог Бара у Поповићима. Захваљујући залагању надбискупа барског Николе Добречића, у близини надбискупије подигнута је и католичка црква Светог Николе (Слика 228.), према пројекту архитекте Фридриха Валенте[1605], у духу академизма. Реч је о грађевини правоугаоне основе са петостраном апсидом, унутрашњости подељене на три брода, помоћу бетонских стубаца, пиластара и греда, што споља није видљиво. Главна фасада је акцентована централним порталом са хералдичком лунетом, шестолисном розетом и украсном атиком у духу касне сецесије, те фланкирана двема кулама– звоницима са нишама, монофорама и звоноликим кубетима. Бочне фасаде рашчлањене су неороманичким трифорама, док су на

[1598] Аноним, У Дубровнику је 1 маја отворена филијала Народне банке, *Политика* (3.5.1936), 12.
[1599] Aleksandar Kadijević, „Podružnica Narodne banke Jugoslavije u Dubrovniku arhitekta Bogdana Nestorovića (1935. 1936.)“, *Prostor 2 (58) 27 (2019)* (2019), 208– 223.
[1600] Antun Baće, *Arhitektura Dubrovnika između dva svijetska rada,* doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015,80.
[1601] Antun Baće, *Arhitektura Dubrovnika između dva svijetska rada,* doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015, 80.
[1602] *Isto,* 81.
[1603] *Isto*, 83.
[1604] *Isto*, 84.
[1605] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 186.

апсиди изведене бифоре, чиме је остварен склад између академизма и сецесијске декоративности.[1606] Комплекс је освећен 1931. године.[1607]

Слика 228. Католичка црква Светог Николе у Бару, данашњи изглед.

У Доброти је 1940. године подигнута црква–капела посвећена Светом Василију Острошком, чији су темељи освећени 1928. године. Црквени одбор за подизање ове грађевине основан 1925. године, проширен је и на његово чело долази патријарх Гаврило 1938. године. Тада је одобрено и подизање спомен цркве посвећене Краљу Александру.[1608] Ова грађевина је страдала у земљотресу 1979. године, а обновљена је у форми скромне капеле малих димензија.[1609]

Године 1940. подигнут је храм посвећен Кнезу Лазару у Прибоју на Лиму (Слика 229.). Изградња храма је трајала девет година. Пројектант ове грађевине био је београдски архитекта Предраг Зрнић а живопис су израдили академски сликари Борис Обратков и Иван Дикиј. Цена изградње била је 700.000 динара и већим делом је подигнута захваљујући добровољним прилозима грађана, а између осталих, прилог за ову цркву дао је Краљ Александар Карађорђевић.[1610] Црква је подигнута у неовизантијском стилу са препознатљивим елементима српско– византијског градитељства. Њеном спољашњом архитектуром доминирају складне куполе и фасада од клесаног камена са декоративним луковима.

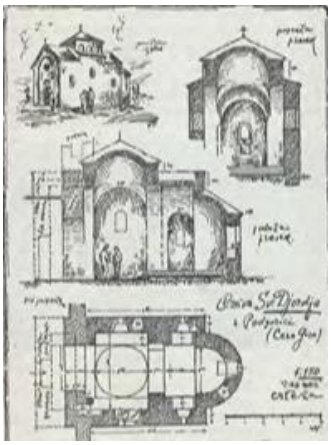
Слика 229. Црква Светог Лазара у Прибоју на Лиму, данашњи изглед.

[1606] Исто, 188–189.
[1607] Аноним, Јубилеј арцибискупа барског г. др Николе Добречића, *Политика* (29.1.1932).
[1608] Slađana Žunjić, „Arhitektonski objekti i urbana geneza Kotora između dva svjetska rata“, *Ars Adriatica 10/2020* (2020), 192.
[1609] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 167.
[1610] С.П, Њ. Св. Патријарх др. Гаврило осветиће данас нову цркву у Прибоју на Лиму, *Политика* (15.9.1940), 9.

У Дубровнку капуцини подижу самостанску зграду 1936. године, посвећену Госпи од Милосрђа.[1611] Године 1930., положен је и камен темељац звоника жупне цркве Светог Илара у Млинима у Жупи, чему су присуствовали и представници Чешке беседе и чешке колоније у Жупи.[1612] Нацрте за овај звоник потписује Плечников студент Митја Швигељ.[1613]

У домену заштите и рестаурације сакралног градитељског наслеђа, посебан значај карактерише Цркву Светог Ђорђа, једини сачувани споменик древне Рибнице, на коме је током историје изведено више конзерваторско– рестаураторских интервенција. Према појединим изворима, историјски значај ове цркве огледа се у томе што је била местео крштења Стефана Немање.[1614] Реконструкцију првобитног изгледа овог храма из 9. века израдио је архитекта Александар Дероко (Слика 230.), дефинишући га као једнобродну грађевину са полукружном апсидом на источној страни, полуобличастим сводом и слепом куполом над централним травејом наоса.

Међутим, обнова спроведена 1931. године, услед нестручности и неадекватне извођачке методологије, резултирала је деструкцијом аутентичног звоника и старог кубета. На њиховом месту дозидана је осмострана псеудо–купола од бетона, док су фасадни зидови ојачани бетонском оплатом, чиме су у потпуности дефагментисане и деформисане изворне обликовне одлике објекта. Овако инвазиван и неадекватан третман трајно је девастирао аутентичне слојеве грађевине, онемогућивши даља научна истраживања и прецизнију методолошку и типолошку детерминацију овог споменика.[1615]

Слика 230. Скица Александра Дерока за Цркву Светог Ђорђа у Рибници.

На простору Рашке, налазио се велики број српских манастира, којима је била потребна обнова па тако Милан Кашанин у свом путопису кроз Санџак из 1925. године, пише о „лепоти и беди“ српских светиња.[1616] Међу манастирима у овом пределу, којима је била потребна обнова, а за време постојања бановина је и вршена, био је и манастир Сопоћани, задужбина краља Стефана Уроша Првог Немањића, у близини Новог Пазара из 13. века. Министарство правде је 1930.

[1611]Antun Baće, *Arhitektura Dubrovnika između dva svijetska rada*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015, 75
[1612] *Isto*, 190.
[1613] *Isto*, 191
[1614] Магдалена Радуновић, „Валоризација три сакрална објекта“, *Историјски записи LXXX, 1– 4/2017* (2017), 176 према: Божидар Шекуларац, *Свети Ђорђе испод Горице*, Титоград, 1985.
[1615] Магдалена Радуновић, „Валоризација три сакрална објекта“, *Историјски записи LXXX, 1– 4/2017* (2017), 180.
[1616] Милан Кашанин, У колевци српског народа: Један заборављен крај, Санџак. Рђави путеви и немогућа администрација. Лепота и беда старих споменика, *Време* (21.12.1925), 3.

године трагало за материјалним средствима да би се изградили конаци за манастир. Том приликом је Министарство забележило и друге сакралне објекте попут Жиче, Матејича, Св. Нагоричика Нерешког, Љуботена, Иванбегова на Цетињу и друге, којима су биле потребне интервенције.[1617] Потребу за обновом Сопоћана увидела је и 1937. године специјална Комисија за очување архитектонских споменика при Светом Архијерејском Синоду Српске православне цркве. [1618] Ни 1938. године нису предузете иницијативе за обнову манастира. За стање овог манастира, забринутост је изразио и историчар уметности, ревносни критичар Ђурђе Бошковић (Слика 231.) дневном листу *Политика*.[1619] Обнова је поверена архитекти Момиру Коруновићу[1620], но од 1938. до 1940. године није завршена преко потребна рестаурација овог манастира.[1621]

НЕ САМО СОПОЋАНИ...

Манастир Сопоћани

Турђе Бошковић

Настанак тајних планова авионских делова из једне енглеске фабрике

Слика 231. Чланак Ђурђа Бошковића у листу *Политика* из 16.10.1937. године.

Као и у осталим бановинама, изградња споменика у част краља Александра у Зетској бановини посебно је интезивирана након његовог убиства. У Дубровнику је 1934. године одлучено од стране Градског већа да се подигне споменик Краљу Александру, а поред тога, основан је и *Поморски фонд витешког Краља* из заоставштине Марије Рачић, којим је руководио председник Дубровачке општине.[1622] Међутим, ова иницијатива није довела до изградње споменика. Године 1934. родила се замисао да се подигне споменик Краљу Александру у Зеленики, месту где се Краљ укрцао на брод *Дубровник* којим је пошао на последње путовање у Француску. Замисао је била да се споменик изгради у виду белог орла који држи маслинову

[1617] Радован Пилиповић, „Обнова Манастира Сопоћани 1938– 1940. године“, *Баштина, св. 22* (2007),185.
[1618]Радован Пилиповић, „Обнова парохијских цркава на Косову између два светска рата“, *Баштина, св. 24* (2008), 185.
[1619]Ђурђе Бошковић, Не само Сопоћани.Докле ћемо гледати пропадање знаменитих сведока наше прошлости, *Политика* (16.10.1937), 8.
[1620] Коруновић је углавном бесплатно пројектовао велики број објеката за Српску православну цркву. (Више о томе у: Александар Кадијевић, *Момир Коруновић српски архитекта новијег доба*, Београд, 1996,109).
[1621] Радован Пилиповић, „Обнова Манастира Сопоћани 1938– 1940. године“, *Баштина, св. 22* (2007), 192
[1622] Аноним, Дубровник подиже споменик Краљу Александру, *Слободна мисао* (4.11.1934), 2.

гранчицу.[1623]

Идуће године је одлучено да се подигне Споменик Краљу Александру на Цетињу (Слика 232.)[1624], у виду коњаничке статуе у бронзи на постаменту од јабланичког гранита. Израда споменика је поверена Ивану Мештровићу. На основу споразума који је Мештровић склопио са председником одбора за подизање споменика Николом Зубером, планирано је да скица буде завршена од марта 1935. године, а да споменик буде изливен у Загребу.[1625] Овај споменик је подигнут прекопута Двора Краља Николе на Тргу Краља Александра,[1626] на простору данашњег спомен– парка посвећеном Ивану Црнојевићу.[1627] Споменик је порушен приликом италијанске окупације Цетиња 1941. године.[1628]

Слика 232. Споменик Краљу Александру I у Цетињу, 1935. године.

Исте године кад је подизан споменик Краљу на Цетињу, подизана је и Саборна црква, на коју је утрошено 2 милиона динара.[1629] План за ову грађевину су начинили браћа Крстић, међутим црква је завршена тек након Другог светског рата.[1630] Требало би споменути и два споменика које је Јован Дучић, песник, дипломата, амбасадор оснивач листа *Зора* са Алексом Шантићем, подигао у Требињу. Први је споменик Његошу подигнут је 1934. године, а други је подигнут 1938. године и посвећен је ослободиоцима Требиња од 1914. до 1918. године, за који је сачинио и скицу. Овај споменик је освећен 10. септембра 1938. године. Подигнут је у центру града, а на једној страни споменика налазе се симболични стихови: "Само буктињама збори се кроз тмине, У зрцалу мача, будућност се слика, Преко гробља иду пути величине, Слава то је страшно сунце мученика."[1631] У духу идеологије интегралног југословенства Гробна капела на Ловћену, обновљена је 1933.

[1623] Аноним, Споменик Краљу Ујединитељу у Зеленики, *Зетски гласник* (14.11.1934), 2; Д.Ж, Споменик Витешком Краљу Ујединитељу подиђи ће Зеленика, *Правда* (16.12.1934), 9.
[1624] Аноним, Народу Зетске бановине, *Зетски гласник* (14.11.1934), 2.
[1625] Аноним, Споменик Краљу Александру на Цетињу израдиће г. Мештровић, *Политика* (25.1.1935), 5.
[1626] Аноним, У три реда, *Дан* (2.7.1938), 3.
[1627] За потребе изградње споменика, срушене су четири старе цетињске куће у низу и то зграда бившег Сената, кућа владичиног секретара из 19. века, кућа попа Ђуре из Бајица и кућа војводе Петре Вукотића (Више о томе у: Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svijetskog rata*, Cetinje, 2012, 198).
[1628] Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svijetskog rata*, Cetinje, 2012, 198.
[1629] Аноним Црна Гора подиже споменик Краљу Александру на Цетињу, *Политика* (21.1.1935), 12.
[1630] Miloš Stanković, „1870– 2018. Russia and the Balkans. The Case of Unbuilt Orthodox Church in Cetinje, Montenegro", *siTA– studii de Istoria si Teoria Architecturii 6* (2018), 136.
[1631] Аноним, У Требињу ће се 10. септембра осветити споменик херојима палим за слободу и камен темељац гимназиске зграде, *Правда* (27.8.1938).

године.[1632] Исте године требало је да буде откривена спомен плоча посвећена француском књижевнику Пјеру Лотију у Баошићима. Овај књижевник је боравио у Баошићима у моменту кад је Берлинским конгресом одлучено да Турска преда Црној Гори Плав и Гусиње. Како Турска није желела да изврши наредбу, европске власти су послале савезничку војску да интервенише. Више бродова је дошло том приликом у Улцињ, а на једном је био и Лоти, који је доста писао о лепоти Боке. На иницијативу Друштва пријатеља Француске у Котору, и археолога Леона Реја, подигнута је ова спомен плоча.[1633] Храм је подигнут од далматинског камена у духу „заједничких и исконски историјским традицијама Југословена.“[1634] Током 1938. године завршена је и поправка надгробног споменика владике Данила.[1635] Идуће, 1939. године, на платоу испред Влашке цркве, сграђен је споменик *Ловћенска вила*, (Слика 233.) црногорског вајара Ристе Стијовића. Споменик је посвећен црногорским добровољцима из Америке у Првом Светском рату, који су страдали у бродолому 1915. године испред албанске луке *Сан Ђовани ди Медуа*.[1636]

Слика 233. Споменик Ловћенска вила, данашњи изглед.

[1632] Више о томе у: Slađana Žunjić, „Njegošev mauzolej na Lovćenu– istraživanje, tumačenje, zaštita“, *Prostori pamćenja tom. 1* (2013), 206.
[1633] Аноним, Спомен плоча француском књижевнику у Боки Которској, *Зетски гласник* (14.11.1934), 2.
[1634] Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904– 1941,* Beograd, 2007, 384– 385.
[1635] Dušan Martinović, Uroš Martinović, *Cetinje: spomenici kulture*, Cetinje, 127– 128.
[1636] Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svijetskog rata*, Podgorica, 2012, 198.

6.9 ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРЕ ДУНАВСКЕ БАНОВИНЕ

На простору Дунавске бановине, некадашњег панонског басена, градитељи су до периода романтизма углавном били немачког порекла из аустријских земаља. [1637] Поделу архитектуре у међуратном периоду у Војводини извршио је Владимир Митровић, наводећи да је гранична година била 1929. када је успостављен бановински режим. Исто тако наводи и да је за време светске економске кризе цена грађевинског материјала и дневница за раднике била изразито ниска у овом подручју, што је помогло Војводини да избегне привредну стагнацију кроз коју је пролазио остатак света.**1638** У међуратном периоду, за разлику од претходног, почињу да доминирају домаћи градитељи школовани у великим европским центрима Бечу, Будимпешти, Прагу или Берлину.**1639** Ипак, само је у центру Дунавске бановине, Новом Саду, интензитет изградње био на високом нивоу, док је у остатку бановине већим делом стагнирао, посебно у Суботици и Панчеву.**1640** Кад је реч о градитељима који су обележили овај период у Дунавској бановини, а посебно у Новом Саду, требало би навести Ђорђа Табаковића, Драгишу Брашована, Лазара Дунђерског, Данила Кањанског, Филипа Шмита, Емила Санта, Даку Поповића, Оскара Паквора, Павла Цоцека, Белу Пекало, Антона Тикмајера**1641** Михајла Плавеца, Белу Штајгер Казала, Стевана Радивојевића, Богдана Игњатовића, Милана Секулића, Момира Коруновића.**1642** У Суботици су се истицали градитељи Иштван Ваци, Бено Мачковић, Карло Молцер, Исидор Штрасбургер, Ђула Вали, Пал Вадас, а посебно су у духу модерне стварали Фрања Беде, Фрања Де Негри, Балтазар Дулић, Коста Петровић, Васа Стевановић и Ото Томанди.**1643** У Панчеву и Зрењанину стварају Зоран и Боривоје Томић, а Милош Личина и Ладислав Рајх у Кикинди.**1644** Благостање Дунавске бановине зависило је великим делом од добрих саобраћајних објеката, добрих путева и добре комуникационе мреже. На овом простору је 1930. године изграђено 315 km државних путева. Кад је реч о буџету Техничког одељења Дунавске бановине за 1932. годину, односно о расходима, уочава се да је највише средстава утрошило управо ово одељење и они су износили 65.548.237,00 динара. Оваква расподела буџета, кад је реч о Техничком одељењу, била је присутна и другим бановинама.[1645] Техничко одељење Дунавске бановине (Табела 19.) имало своја одељења у појединим местима, која су била задужена за јавне радове у појединим среским областима.

Техничко одељење Дунавске бановине 1931/32. године		
Одељење	Срезови	Шеф одељења
Велики Бечкерек	Велика Кикинда, Велики Бечкерек, Јаша Томић, Нова Кањижа и Нови Бечеј	Миле Манојловић
Вршац	Алибунар, Бела Црква, Вршац и Ковин	Душан Новаковић
Крагујевац	Гружански, Качерски, Крагујевачки, Лепенички, Младеновачки, Опленачки, Орашачки и Таковски.	Живан Митровић;

[1637] Више о томе у: Миодраг Коларић ет.ал, *Класицизам код Срба 2*, Београд: Народни музеј, 1966.
[1638] Vladimir Mitrović, *Arhitektura XX veka u Vojvodini,* Novi Sad, 2010, 135.
[1639] *Isto,*136.
[1640] *Isto,* 140.
[1641] Данка Станчић, *Нови Сад од куће до куће 2*, Нови Сад, 2017, 205.
[1642] *Исто,* 206.
[1643] Vladimir Mitrović, *Arhitektura XX veka u Vojvodini,* Novi Sad, 2010, 202.
[1644] *Isto,* 203.
[1645] Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 272.

Нови Сад	Бачка Паланка, Жабаљ, Кула, Нови Сад, Оџаци и Тител	Душан Јанковић
Пожаревац	Јасенички, Моравски, Орашки, Подунавски, Пожаревачки и Рамски.	Петар Ракић
Рума	Земун, Илок, Ириг, Рума и Стара Пазова	Момчило Томић
Сомбор	Апатин, Батина, Дарда, Сомбор.	Хуго Вањек
Стари Бечеј	Сента, Стари Бечеј, Суботица	Ахило Џаџевић

Табела 19. Технички одељци при среским начелствима Техничког одељења Дунавске бановине (Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava* Banovine, Zagreb, 1932, 272).

Кад је реч о руководству Техничког бановинског одељења 1936. године, начелник је био Ђорђе Гаспарини, технички виши саветници Јосип Монти, Милан Цвејић, Илија Плетковић, Јелена Бекур Томић, Јован Сзтојић, Хуго Вањек, Милан Кун, Сергије Матић, Едуард Мајер, а технички виши саветници Иван Пелех, Војин Братуљевић, Михаило Завишић, Владимир Девић, Љубомир Наерловић, Душан Јанковић, Албин Питамиц, Ахило Џаџевић, Александар Јанковић, Љубиша Смиљанић, Вјекослав Овчарић, Божидар Стојановић и Душан Новаковић.[1646] Под надзором Техничког одељења је и било и 316 државних зграда без зграда сеоских школа. Број основних школа 1930. године у Дунавској бановини је износио 1276. Грађанских државних школа је било 27, а приватних 2. Средњих школа 24, и две приватне гимназије.[1647]

6.9.1 Архитектура административног центра Дунавске бановине– Нови Сад

Нови Сад као административно–политички центар Дунавске бановине, по изградњи је заостајао само за Загребом и Београдом, а град је временом почео да гравитира ка реци, што је представљало најзначајнији урбанистички подухват између два рата. Посебно је занимљива чињеница, да су готово сва јавна здања подигнута у овом периоду у Новом Саду, била носиоци модерне као стила, што је утицало на то да архитектура Новог Сада буде напреднија у односу на осталу архитектуру у Србији у време постојања бановина.[1648] Било је и момената када је сакрална архитектура, попут храма телепских калвиниста подигнутог 1930. године по пројекту Филипа Шмита, по својој скромности деловао да прати дух модернизма, но његов изглед везан је искључиво за конфесију и потребе богослужења, и са модернизмом нема везе иако је подигнут кад је модернизам у Новом Саду био владајући стил.[1649]

У овом периоду, град мења своју физиономију, руши се Брукшанац, затрпава се Мали Лиман, насипа се и издиже речна обала од Дунавске до Радничке улице. Велики број улица мења свој назив у складу са владајућом идеологијом. Посебно су до изражаја дошле саобраћајне функције, кад је 1936. године град повезан новим путем међународног значаја који је кроз Југославију пролазио трасом од Суботице до Цариброда (Димитровграда), а све више почињу да се користе фијакери, а од 1937. године и такси превоз.[1650] Велики проблем Новог Сада је било то што град дуго није имао регулациони план. У Историјском архиву Новог Сада у виду дописа

[1646] Marina Olenjina, Dušan Nikolajević S., „Spisak činovnika Tehničkih odeljaka pri sreskim načelstvima“, *Javan rad– ilustrovani mesečni časopis za tehniku, književnost, umetnost i društveni život, god.2, br. 1– 3* (1936), 44
[1647] Аноним, Рад управе Дунавске бановине, *Политика* (5.10.1930), 2.
[1648] Valentina Brdar, “Arhitektura javnih zdanja u Novom Sadu između dva svetska rata”, *DaNS 42* (2003), 43.
[1649] Донка Станчић, *Уметничка топографија Новог Сада*, Нови Сад , 2014, 161.
[1650] Исто, 86.

Савета града од 1. новембра 1929. године, наводи се постојање Регулационог плана Новог Сада одобреног од бившег угарског Министарства унутрашњих дела од 4. септембра 1918. године.[1651] Пре Генералног урбанистичког плана израђен је Прегледни план Новог Сада из 1930. године, по ком се не врши само регулација улица него је предвиђено и зонирање терена према наменама.[1652]

Акција за доношење Регулационог плана Новог Сада почела је средином 1935. године, када је Министарство финансија одобрило Градском поглаварству средства за његову израду.[1653] У недељнику *Нови Сад* од 14. фебруара 1937. године покреће се питање доношења регулационог плана Новог Сада, који је требало да буде приоритет, да би се могло приступити и осталим комуналним проблемима у граду.[1654] У јуну 1936. године расписан је Међународни конкурс за урбанистичко решење Новог Сада, на који је пристигло 13 радова, од којих је 9 узето у обзир јер су испунили конкурсне захтеве. Прва награда није додељена, а другу награду од 40000 динара је освојио Бранко Максимовић са радом под шифром *248*, а архитекта Јурај Најдхарт други откуп. Трећу награду од 30000 динара су поделили радови Михајла Радовановића под шифром *Црвени круг*, и заједнички рад који потписују пештански архитекта Ђерђ Коромпај и Новосађанин Ненад Пецић са радом *Неопланта*.[1655] Откупе су добили Мате Бајлон, Емануел Шаманек, Миша Манојловић, Зденко Стржић, Васо Тодоровић и Милорад Пантовић. Чланови жирија су били председник општине Бранко Илић, шеф Техничког одељења Лазар Поповицки, Лазар Дунђерски, Радивоје Мирковић и Дејан Богдановић. Шири жири су били Бранко Таназовић и Едо Шен, шеф одсека Министарства грађевина Јован Обрадовић, Слободан Петровић и шеф одсека Државног хигијенског завода Јован Поповић.[1656] Занимљиви су коментари инжењера Момчила Тапавице у листу *Дан* који износи низ примедби и предлога у вези са награђеним радовима где критикује на пример погрешна решења тргова, а даје и предлог да центар не треба да се шири него да се диже у висину.[1657] По Максимовићевом плану водило се рачуна о повећању густине становања, а замишљено је измештање гробаља и формирање паркова. Следеће године Градска управа је формирала Радну комисију за израду Регулационог плана Новог Сада који су сачињавали запослени у Техничком одељењу и инжењери делегирани од стране Удружења југословенских инжењера и архитеката и новосадске подружнице инжењерске коморе Стеван Радивојевић, Никола Мирков, Ђорђе Табаковић, Оскар Паквор и Бела Штајгер Казал. [1658] До 1938. године, Нови Сад није добио Регулациони план, а 1939. године посао је уступљен најповољнијем, Јурају Најдхарту са шифром *Атина*, у корбизијанском духу, чију је примену рат спречио (Слика 234.).[1659]

[1651] Vladimir Mitrović, „Konkurs za regulaciju Novog Sada iz 1937. godine“, *DaNS 85– 86* (2019), 19– 20.
[1652] Донка Станчић, *Уметничка топографија Новог Сада*, Нови Сад, 2014, 118.
[1653] Аноним, Нови Сад блиске будућности, *Дан* (10.9.1935).
[1654] Аноним, Комунална политика и урбанизација града, *Недељник Нови Сад* (14.2.1937).
[1655] Аноним, Жири за оцењивање радова регулаторне основе Новог Сада завршио је рад и доделио награде, *Дан* (4.8.1937), 3.
[1656] Vladimir Mitrović, „Konkurs za regulaciju Novog Sada iz 1937. godine“, *DaNS 85– 86* (2019), 16– 17.
[1657] Isto.
[1658] Vladimir Mitrović, „Konkurs za regulaciju Novog Sada iz 1937. godine“, *DaNS 85– 86* (2019),16– 17.
[1659] Донка Станчић, *Уметничка топографија Новог Сада*, Нови Сад, 2014, 119.

Слика 234. Регулациони план Новог Сад, Јурај Најдхарт, 1941. године.

Нови Сад је 1938. године добио свој *Грађевински правилник*, у ком је доста пажње посвећено естетским захтевима приликом изградње. *Правилник* се највећим делом ослањао на *Грађевински закон* из 1931. године.[1660] Између два рата у Новом Саду организован је већи број конкурсних утакмица од којих су најважнији Конкурс за позориште од 1928. до 1929. године, Конкурс за палату Дунавске бановине из 1930. године, Конкурс за Танурџићеву палату из 1931., и поменути конкурс за Регулациони план Новог Сада. [1661] У овом периоду посебно се ставља акценат на изградњу Булевара Краљице Марије дугог 777 m, који је за новосађане имао цивилизацијски и метафорички значај, јер је представљао радикалан урбанистички раскид са заосталим провинцијским наслеђем, поставши симбол модернизације, европеизације и монументалног повезивања старог градског језгра са Дунавом. [1662] Једна од првих зграда подигнутих 1930. до 1931. године, на углу улица Илије Огњановића и Краљице Марије била је Палата трговачко–индустријске и занатске коморе (Слика 235.). Палату је пројектовао Милан Секулић, а грађевинске радове је надзирао Данило Кађански. Зграда је подигнута у Ар Деко стилу, са упечатљивим барељефима од белог вештачког камена на фасади.[1663]

Слика 235. Палата трговачко–индустријске и занатске коморе, данашњи изглед.

[1660] *Исто*, 122.
[1661] Владимир Митровић, „Конкурс за подизање споменика краљу Петру I Карађорђевићу у Новом Саду из 1936/37. године," *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXXI* (2018), 35.
[1662] Мишко Лазовић, Донка Станчић, *Бановина*, Нови Сад, 2019, 10.
[1663] Жељко Евђић, „Булевар Краљице Марије у Новом Саду до 1941. године", *Годишњак историјског архива града Новог Сада 9/2015* (2015), 183; Данка Стончић, *Нови Сад од куће до куће 2,* Нови Сад, 2017, 412; Аноним, Јуче је обављена лицитација за израду банске палате у Новом Саду, *Политика* (14.7.1936),11.

Исти аутор је пројектовао зграду Осигуравајућег друштва *Кроација* Загреб, филијала Нови Сад, у духу модернизма, који се посебно огледа у третирању главне фасаде са 18 правоугаоних отвора у партеру.[1664] У овом периоду, поред Дунавског парка, подигнута је зграда Црвеног крста.[1665] Упоредо са изградњом палате *Кроација* текли су и радови на подизању Радничке коморе у Булевару пројектанта Драгише Брашована, чија је реализација поверена Милану Секулићу (Слика 236.). Ова зграда је подигнута као први угаони објекат на четири спрата у стилу модерне, карактеристична по боји фасаде која је изграђена у комбинацији опеке и малтера. На фасади се посебно истиче скулптура мушкарца у кецељи који замахује великим маљем.[1666] Реч је о скулптури „Радник“ аутора Томе Росандића.[1667] Свечано отварање нове палате Радничке коморе извршено је 5.7.1931. године.[1668] Ова зграда је дограђена 1940. године под руководством Ђорђа Табаковића и Лазара Недељкова.[1669]

Слика 236. Радничка комора у Новом Саду, 1929. године.

Ђорђе Табаковић је пројектовао и Дом пензионог фонда и обртне банке у периоду од 1937. до 1938. године, намењене чиновницима свих фондова. Табаковић је, као и други новосадски неимари, у складу са законом, водио рачуна о урбанистичком складу са већ подигнутим зградама.[1670] Године 1938. освећена је зграда Штедионице, прекопута Поштанске дирекције, за коју је издвојено око 4 милиона динара. [1671] Исте године расписан је конкурс у оквиру Техничког одељења за нову Хипотекарну банку у Новом Саду на углу Булевара Краљице Марије и Краљевића Ђорђа (Слика 237.). Занимљиво је да се у спецификацији конкурса наводи да могу да се јаве сви предузимачи који докажу способност за учешће на лицитацији за државне послове.[1672] Прва награда је износила 25.000 динара и додељена је раду под шифром *135700* чији су аутори Богдан Игњатовић и Тихомир Ивановић. Друга награда у износу од 18.000 динара је додељена за рад под

[1664] Жељко Евђић, „Булевар Краљице Марије у Новом Саду до 1941. године“, *Годишњак историјског архива града Новог Сада 9/2015* (2015), 184.
[1665] Жељко Евђић, „Булевар Краљице Марије у Новом Саду до 1941. године“, *Годишњак историјског архива града Новог Сада 9/2015* (2015), 184.
[1666] Исто.
[1667] Ana Živanov Radovanac,“Arhitektura za radništvo: ustanove u međuratnoj Srbiji”, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918– 1941,* Beograd (2021), 98.
[1668] *Илустровано Време бр.28* (1931), 561.
[1669] Жељко Евђић, „Булевар Краљице Марије у Новом Саду до 1941. године“, *Годишњак историјског архива града Новог Сада 9/2015* (2015), 184; Данка Стончић, *Нови Сад од куће до куће 2,* Нови Сад, 2017, 420.
[1670] Донка Станчић, *Уметничка топографија Новог Сада*, Нови Сад, 2014, 138.
[1671] Аноним, Једна лепа свечаност у Новом Саду, *Политика* (13.11.1938), 20.
[1672] Аноним, Оглас, *Политика* (27.5.1939), 23.

шифром *352710* Маријана Ивацића, трећа од 12.000 динара Ловру Кустићу, а четврта од 3000 динара Владимиру Поточњаку.[1673] Оцењивачки суд су чинили управник Државне хипотекарне банке Војин Ћуричић, Бранко Таназевић, Милан Костић члан управног одбора банке Никола Булајић, управник главне филијале банке Коста Пантић[1674]

Један од чланова жирија био је и Светозар Јовановић, професор Универзитета, који је похвално говорио о чињеници да су на конкурсу победили млади архитекти који су пре две године завршили студије.[1675]Камен темељац је освећен 1940. године.[1676] Извођачки пројекат је израдио архитекта банке Драгомир Петровић према награђеном конкурсном пројекту архитеката Богдана Игњатовића и Тихомира Ивановића.[1677] Ова зграда представља једно од најзначајнијих представника модерног монументализма[1678] у Новом Саду, а пројектована је у виду троспратнице са две видљиве фасаде, поплочане белим мермером и ефектним гвозденим гитерима на отворима партерне зоне Ар Деко стилизације.[1679] Груби радови на згради, били су при крају 1940. године.[1680] Око 1940. године се планирала и изградња Палате правде, за коју би радови износили 25 милиона динара.[1681]

Слика 237. Зграда Хипотекарне банке у Новом Саду, данашњи изглед.

Године 1939. започела је и изградња Дирекције шума на Булевару Краљице Марије, у виду троспратне зграде, за коју је опредељено 3,2 милиона динара од стране Министарства шума и руда. Пројектант је био Јован Кнол[1682] а изградњу је вршила загребачка предузимачка фирма инжењера Марина Безића. Техничко одељење је за надзорни орган поставило инжењере Милоја Димића и Јована Хајнца.[1683] Како је Нови Сад био седиште Команде ваздухопловства и речне флоте, у периоду између 1928. и 1930. године, према пројекту архитекте Давида Даке Поповића,

[1673] Аноним, Прву награду на конкурсу за нову зграду Државне хипотекарне банке у Новом Саду добила су два млада београдска архитекта, *Политика* (1.7.1938), 12.
[1674] Аноним Оглас, *Политика* (8.3.1938), 21.
[1675] Аноним, Прву награду на конкурсу за нову зграду Државне хипотекарне банке у Новом Саду добила су два млада београдска архитекта, *Политика* (1.7.1938),12.
[1676] Аноним, У Новом Саду јуче је освећен камен темељац нове зграде филијале Државне Хипотекарне банке, *Политика* (15.4.1940), 10.
[1677] Валентина Вуковић Брдар, *Од Париса до Брашована: Архитектура јавних здања између два светска рата у Новом Саду*, каталог изложбе, Нови Сад, 2003,64.
[1678] Више о модерном монументализму и његовим коренима у фашистичкој архитектури у: Зоран Маневић, „Архитектура и политика (1937–1941)“, *ЗЛУМС бр. 20* (1984), 295.
[1679] Донка Станчић, *Уметничка топографија Новог Сада*, Нови Сад, 2014, 148; Данка Стончић, *Нови Сад од куће до куће 2,* Нови Сад, 2017, 412.
[1680] Аноним, Довршење нове палате филијале Државне хипотекарне банке у Новом Саду*, Време* (8. 7.1940.), 7.
[1681] Аноним, Програм будућих великих јавних радова у Дунавској бановини, *Политика* (6.12.1940), 11.
[1682]Донка Станчић, *Нови Сад од куће до куће 2,* Нови Сад, 2017, 514.
[1683] Аноним, Градња репрезентативне палате, *Дан* (11.4.1939), 8.

подигнута је двоспратна зграда Команде Прве армијске области u Дунавској улици. Зграда је подигнута у барокном, еклектичком стилу. Налази се у склопу зграда са кућом Јозефа Клајнчека и Хотелом *Фабри*. [1684]

Дом железничара и бродара на Тргу Царице Милице 10 је од 1930. до 1932. године, пројектовао у постсецесијском стилу Карло Молцер, док је градитељ био Виљем Лерер.[1685] Исте, 1932. године подигнут је Дом Југословенског дневника у духу модерне архитектуре. Између два светска рата постојале су бројне хуманитарне установе у Новом Саду па је тако 1932. године Табаковић у модернистичком духу пројектовао зграду *Црвеног крста*, а 1933. године, по пројекту истог аутора, подигнута је зграда првог обданишта у Новом Саду и добротворног друштва *Кора хлеба*, (Слика 235.) која поседује над улазом скулптуру мајке и детета, рад скулптора Михаља Каре.[1686]

Слика 238. Зграда добротворног друштва *Кора хлеба*, данашњи изглед.

Јеврејски дом за старе и сирочад подигнут је по пројекту Николе Хандлера 1933. године.[1687] У новембру 1937. године освећена је нова зграда Окружног уреда, са четири лепо уређене лекарске ординације, модерним купатилом, купатилом са угљеном киселином, сумпорно купатило, лечење топлим ваздухом, шкотски туш, са великим светлим канцеларијама и један за шефа експозитуре. Цена зграде износила је 1.200,000 дин.[1688]

Кад је реч о школским зградама, у овом периоду, тачније 1932. године, у Футошкој улици, подигнута је Школа Краља Петра I, у националном стилу са одликама романтизма, а по пројекту Славка Косировића.[1689] Исти аутор је 1932. године пројектовао основну школу у Гундулићевој улици, 1933. године пројектовао је и надоградњу основне школе на Адамовићевом насељу. [1690] Битно је нагласити да је од 1928. до 1939. године, у Новом Саду, на подизање школских зграда утрошено чак 6154000 динара. Најмодернија школска зграда у Војводини подигнута је 1938. године, а реч је о згради Огледне школе Краљевића Андреја (Слика 239.). Пројекат школе је израдио градски архитекта Славко Косировић, а планови су одобрени 1933. године. Како је дошло до спора око лицитација, радови су само предати фирми *Тунер и Вагнер* из Београда, и започети су 1936. године. Зграда је подигнута у улици Владике Платона број 2, имала је дванаест учионица, велику дворану за демонстрацију цртања, салу за наставнички збор, и друге просторије за

[1684] Aleksandar Kadijević , „Neraskidive spone: srpski arhitekti i vojska (XIX– XXI vek),“ *Zbornik radova Akademije umetnosti br. 11* (2023), 74.
[1685] Донка Станчић, *Нови Сад од куће до куће 2,* Нови Сад, 2017, 430.
[1686] Донка Станчић, *Уметничка топографија Новог Сада*, Нови Сад, 2014, 138; Донка Станчић, *Нови Сад од куће до куће 2,* Нови Сад, 2017, 450.
[1687] Valentina Brdar, “Arhitektura javnih zdanja u Novom Sadu između dva svetska rata”, *DaNS 42* (2003), 42.
[1688] Аноним, У В. Кикинди је освећена нова зграда Окружног уреда, *Дан* (5.11.1937), 4.
[1689] Донка Станчић, *Уметничка топографија Новог Сада*, Нови Сад, 2014, 150.
[1690] Исто.

наставнике и домаре. Имала је централно грејање, водовод и канализацију. Ходници су поплочани терацо– патосом, а чекаонице и канцеларије паркетом.[1691]

Завршена је зграда Огледне школе
Краљевића Андреја

Слика 239. Чланак у новинама посвећен згради Огледне школе Краљевића Андреја у Новом Саду, 1937. године.

Као и у другим градовима у бановинама, и у Новом Саду је у духу југословенства подигнут Соколски дом, носећи назив Дом Краља Александра I (Слика 240.), у улици Игњата Павласа. Подигнут је између 1934. и 1936. године, при чему је за његову градњу био задужен инжењер Данило Кађански, а пројектант је био Табаковић. Реч је о модерно конципираној грађевини, где је потпуно искључен фасадни украс, а до изражаја је дошла употреба нових материјала као што су армирани бетон, вештачки камен и стакло, док је масивност објекта оптимализована застакљеним површинама.[1692]

Слика 240. Зграда соколског дома у Новом Саду.

У овом периоду културне установе у Новом Саду су се знатно ангажовале, отварањем националних удружења ради очувања културног и националног идентитета, па су тако у посебној згради подигнутој 1930. године по пројекту Филипа Шмита, смештене просторије *Хабага*.[1693]Године 1931. Ђорђе Табаковић је пројектовао Дом новосадске трговачке омладине (Слика 241.), где је прихватио систем заобљеног угла, са натписом изнад ког је стојала фигура,

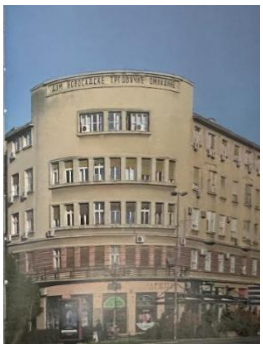
[1691] Аноним, Најмодернија зграда основне школе у Војводини, *Дан* (5.12.1937).
[1692] Valentina Brdar, "Arhitektura javnih zdanja u Novom Sadu između dva svetska rata", *DaNS 42* (2003), 42; Више о овој грађевини у: Валентина Брдар, *Од Париса до Брашована: архитектура јавних здања у Новом Саду између два светска рата,* Нови Сад, 2003.
[1693] Valentina Brdar, "Arhitektura javnih zdanja u Novom Sadu između dva svetska rata", *DaNS 42* (200342

Меркура рад вајара Карла Барањија, и која је временом пропала и потпуно је руинирана. [1694] Извођач радова на овој згради био је Јован Мелка.[1695]

Слика 241. Зграда Дома новосадске трговачке омладине, 1932. године.

Приликом подизања ове зграде, као проблем се појавио недостатак водовода и канализације у овом делу улице, што је по одлуци Градског савета извео Јакоб Берлет, а грађевинско одељење је после пар година извршило калдрмисање.[1696] Од других културно–просветних удружења, које су у ово време подигле свој дом, требало би споменути и Дом Учитељског удружења (Слика 242.), архитекте Данила Кањанског. Ова зграда је реализована 1936. године у виду тропспратне угловнице, заобљеног угла, на ком се истиче 4 метра висок улаз кога надвисује скулптура Ђуре Даничића, рад скулптора Карла Барањија.[1697]

Слика 242. Зграда Учитељског дома у Новом Саду, данашњи изглед.

Тридесетих година, у Суботици је на иницијативу Федора Никића, излазио дневни лист *Југословенски дневник*. [1698] Идеја за подизање зграде *Југословенског дневника* (Слика 243.) јавила се 1932. године, када је на позив Федора Никића, Ђорђе Табаковић извео идејни пројекат. Зграда

[1694] Донка Станчић, *Уметничка топографија Новог Сада*, Нови Сад, 2014, 362; Владимир Митровић, „Карло Барањи и Злата Марков–Барањи: Међуратни скулпторски опус,“*Грађа за проучавање споменика културе Војводине. XXXII* (2019), 88.
[1695] Донка Станчић, *Уметничка топографија Новог Сада*, Нови Сад, 2014, 361.
[1696] *Исто*, 185.
[1697] Валентина Вуковић Брдар, *Од Париса до Брашована: Архитектура јавних здања између два светска рата у Новом Саду*, каталог изложбе, Нови Сад, 2003, 77.
[1698] Први број овог листа изашао је 26.11.1929. године и излазио је до 1935. године, када је престао да се штампа због финансијских проблема (Валентина Вуковић Брдар, *Од Париса до Брашована: Архитектура јавних здања између два светска рата у Новом Саду*, каталог изложбе, Нови Сад, 2003, 58).

је завршена тек 1936. године[1699], када је лист већ престао са штампом, но до 1941. године, послужила је за потребе редакције дневног листа *Дан*. Реч је о угаоној четвороспратници, подигнутој у улици Јована Ђорђевића на броју 2.[1700] Зграда *Југословенског дневника* представља значајно дело новосадске модерне и функционализма, препознатљиво по огољеним кубистичким формама, оштрим угаоним пресецима и дугим хоризонталним низовима прозора потпуно лишеним декорације.

Слика 243. Зграда Југословенског дневника, данашњи изглед.

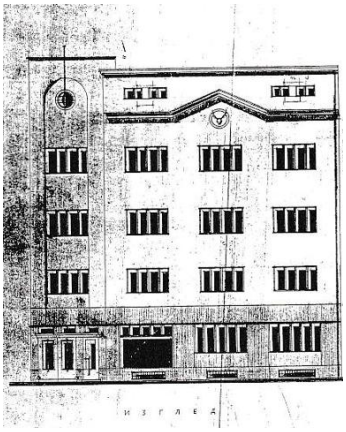
Поред зграде Југословенског дневника, 1939. године, положен је камен темељац за зграду Ловачког дома (Слика 244.), за коју је пројекат израдио Лазар Дунђерски.[1701] Ова зграда је реализована 1940. године, у виду троспратне интерполације, која се својом монументалном, али строго геометризованом модернистичком фасадом савршено уклопила у тада формирани амбијент Малог Лимана. Њену прочишћену линеарност додатно истиче фигура јелена изнад улаза, непознатог аутора, која је обликована у духу стилизованог модернистичког реализма и делује као препознатљив амблем ловачке намене овог здања. [1702]

[1699] Исте године, зграда је продата на лицитацији на којој су учествовале Државна хипотекарна банка, филијала Нов Сад, Штедионица Дунавске бановине, и Јосип Реуф, индустријалац из Суботице, чија је понуда у од 1.160.000 динара, у том моменту, била највиша (Аноним, На јавној лицитацији, *Дан* (28.7.1936), 8

[1700] Валентина Вуковић Брдар, *Од Париса до Брашована: Архитектура јавних здања између два светска рата у Новом Саду*, каталог изложбе, Нови Сад, 2003, 58

[1701] Аноним, Поводом главне скупштине Ловачког савеза за Дунавску бановину осветиће се темељи новог Ловачког дома, *Дан* (20.6.1939), 8.

[1702] Владимир Митровић, „Лазар Дунђерски први новосадски архитекта модерне,“ *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XVIII* (1996), 66.

Слика 244. Скица Лазара Дунђерског за Дом ловачког удружења у Новом Саду.

Иако је реч о приватном инвеститору, требало би споменути зграду која је обележила модерну архитектуру Новог Сада, а реч је о Танурџићевој палати (Слика 245.), за коју је новосадски трговац Никола Танурџић расписао међународну утакмицу, на коју је пристигло чак 406 радова. Прву награду је добио Жардел из Париза, другу су равномерно поделили Венцлен из Дортмунда и руски архитекти из Београда Шилов и Папков. Но, инвеститор је 1932. године, променио одлуку и посао препустуо Ђорђу Табаковићу, тада већ прослављеном новосадском архитекти.[1703] Подигнута је 1934. године, у духу раних модернистичких, функционалистичких струјања и Баухаус естетике, а одликује се сведеним хоризонталним линијама, препознатљивим заобљеним углом и монументалном вишенаменском структуром која је обједињавала стамбене, трговачке и угоститељске садржаје.[1704] Од 2023. године, односно од почетка изградње подземне гараже у центру града, опстанак ове палате је значајно угрожен.[1705]

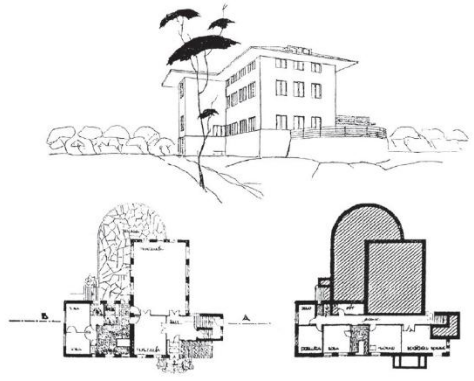

Слика 245. Танурџићева палата, савремен изглед.

Кад је реч о туризму, у овом периоду расписан је конкурс Туристичког друштва *Фрушка Гора* у Новом Саду, за израду идејних скица за Туристички дом на Иришком Венцу на Фрушкој

[1703] Валентина Вуковић Брдар, *Од Париса до Брашована: Архитектура јавних здања између два светска рата у Новом Саду*, каталог изложбе, Нови Сад, 2003,100.
[1704] Више о архитектури ове грађевине у: Александар Кадијевић,“Танурџићева палата у Новом Саду,“ *Пројект 2* (1993), 60–61.
[1705] Milica Dokmanović, Slučaj Tanurdžićeva palata, ili kad niste sigurni ni u svom domu , https://voice.org.rs/slucaj–tanurdziceva–palata–ili–kad–niste–sigurni–ni–u–svom–domu/ (Виђено: 1.6.2026.).

Гори. Замишљено је да Дом буде подигнут на висини од 450 метара, поред главног државног пута Нови Сад– Рума, у близини Државног опоравилишта. Право учешћа на конкурсу имали су сви југословенски инжењери и архитекти. Чланови оцењивачког суда били су Игњат Павлас, Велимир Вујић, Милорад Попов, Милан Цвејић, Ђорђе Табаковић, Славко Вукајловић, Гаја Грачанин. Рок за подношење скица био је 15. март 1932. године. Прва награда је износила 5000 динара, друга 3000 динара и трећа 1500 динара.[1706] Објекат је отворен 1935. године, а изграђен је према пројекту Марјана Ивачића (Слика 246.), који су дорадили Ђорђе Табаковић и Оскар Паквор.[1707]Објекат представља спој модерног функционализма и традиционалне планинске архитектуре, који се презнаје по сведоним кубичним формама и оштром, стрмом крову. Стилски печат даје му снажан контраст између рустичног каменог приземља и горњих спратова са великим стакленим површинама окренутим ка природи.

Слика 246. Скица Марјана Ивачића за Туристички дом на Фрушкој Гори.

Од 1918. до 1939. године у Новом Саду је издато 7500 грађевинских дозвола, а током 1938. године, више инжењера је учествовало у Конференцији поводом изградње пристаништа на Дунаву и у Новом Саду.[1708] Изградња на периферији значајно појачана 1939. године, при чему долази до стварања нових насеља као што су Видовданско, Иванданско, Велики Лиман.[1709] Исте године, донета је одлука о подизању позоришне зграде у Новом Саду од стране Градског већа за 28.000.000 динара, о чему се расправљало још 1928. године, при чему је зграда требало да буде подигнута прекопута палате Кроација на Булевару Краљице Марије,[1710] а овај конкурс спада у једне од најконтраверзнијих у историји Новог Сада.[1711]

[1706] Anonim, Konkurzi, *Arhitektura 4* (1932), 129; Небојша Антешевић, *Архитектура модерних туристичких објеката Југославије (1930– 1985),* докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2021, 147.
[1707] Више о конкурсу и изградњи овог дома у: Небојша Антешевић, *Архитектура модерних туристичких објеката Југославије (1930– 1985),* докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2021, 147; Небојша Антешевић, Илија Губић, „Прилог проучавању архитектуре XX века у Војводини: архитектура туристичких објеката на Фрушкој гори," *Грађа за проучавање споменика културе Војводине бр.XXXVI* (2023), 75–93.
[1708] Аноним, У Новом Саду одржана је конференција поводом изградње новог пристаништа на Дунаву, *Политика* (20.9.1938),10.
[1709] Д.Ђ., Грађевинска делатност у Новом Саду од ослобођења до данас, *Политика* (6.11.1939), 13.
[1710] Аноним, Значајне одлуке Градског већа, *Дан* (5.2.1939), 8.
[1711] Више о овом конкурсу у: Nikola Dobrović, „Konkursni radovi za pozorišnu zgradu u Novom Sadu", *Arhitektura br. 3* (1931), 76– 78.; Владимир Митровић, Конкурс за градњу позоришта у Новом Саду из 1928/29. године, Рад Музеја Војводине, 1994, 209– 218; Владимир Митровић, „Никола Добровић: Конкурс за позориште у Новом Саду из 1928–

Године 1940. одржана је Конференција по питању обнове Адамовићевог насеља, где је од поплаве уништено преко 700 кућа. За обнову је издвојено 8 милиона динара.[1712] Исте године, у новембру одобрен је план за грађење пристаништа у Новом Саду решењем министра саобраћаја Бешлића, а по израђеним плановима Управе поморског и речног саобраћаја у Београду. Изградњу и организацију водио је инжењер Ненад Павловић, при чему се прво градило робно пристаниште од камена. Пристанишни плато је замишљен калдрмисан ситним коцкицама ограђен гвозденом оградом, са дизалицама за истовар терета, са каменим степеништем.[1713] Године 1940. одржана је и конференција представника градске управе у згради Бановине, којом је председавао бан Бранко Кијурина. Тада је донета одлука да се сачини одбор у који ће ући начелници банске управе као и главни секретар Новосадске трговинско индустријске и занатске коморе инжењер Бранислав Костић, као и директор Савеза водених задруга инжењер Тихомир Домулић ради израде плана по коме ће се приступити изради великих јавних радова,[1714] који су великим делом обустављени 1941. године, када је рат захватио читаву земљу.

6.9.2 Архитектура ван административног центра Дунавске бановине

Поред Новог Сада као свога седишта, градитељска делатност се развијала и у другим деловима Дунавске бановине, додуше умереним темпом. Међу истакнутим градовима био је Крагујевац, који је био у специфичној ситуацији јер се налазио на крајњем југу бановине. Био је на граници Крагујевачког и Гружанског среза, а у њему су била седишта и једног и другог. Крагујевачки срез је чинило 28 општина и 40 насеља са укупно 68.306 становника.[1715] Најзначајнији привредни покретач у Крагујевцу почетком тридесетих година била је Војна индустрија, а овај велики комплекс није био ни у надлежности бановине нити у надлежности града, док је инвестирање у град Крагујевац са бановинског нивоа било је занемарљиво. Велика економска криза је довела до тога да су инвестициона улагања у ову индустрију била обустављена.[1716] Након пуштања у саобраћај железничке пруге Крагујевац–Краљево 22.12.1929. године, град је постао значајан транзитни центар. Ово је период кад је регулисана река Лепеница бетонским кејом кроз град и подигнута три бетонска моста и водојажа на Грошници за потребе снабдевања града водом.[1717]

Између два рата у Крагујевцу долази до реконструкције Војно техничког завода, подижу се индустријске хале, колонија, соколана, пијачна хала и ватрогасни дом које је пројектовао архитекта Ђорђе Коваљевски.[1718] Град је 1929. године добио градску тржницу, а исте године, Коваљевски израђује пројекат за Општински дом (Слика 247.),[1719]у сарадњи са шефом грађевинског одељења Општине, инжењером Залогом.[1720] На овом пројекту користи елементе

1929“, *Култура бр.159* (2018), 154– 166; Жељко Евђић, „Булевар Краљице Марије у Новом Саду до 1941. године“, *Годишњак историјског архива града Новог Сада 9/2015* (2015), 185.

[1712] Аноним, Конференција поводом обнове Адамовићевог насеља у Новом Саду, *Политика* (13.8.1940), 9.

[1713] Аноним, Одобрен је план за грађење пристаништа у Новом Саду, *Политика* (21.11.1940), 10.

[1714] Аноним, Конференција у Банској управи у Новом Саду по питању извођења великих јавних радова, *Време* (6.12.1940), 6.

[1715] Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 41.

[1716] Живојин Андрејевић, „Крагујевац и Дунавска бановина Краљевине Југославије“, *Крагујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године: зборник радова са научног скупа одржаног 30. новембра 2012. године у Крагујевцу* (2012), 73.

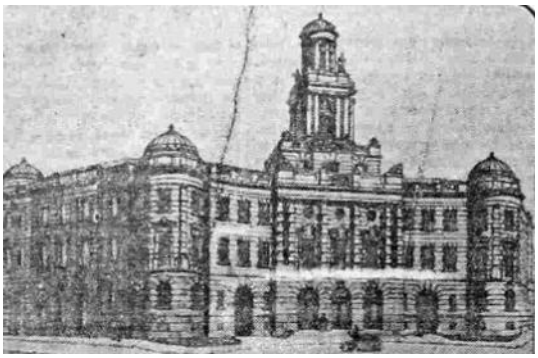
[1717] Исто,74.

[1718]Veroljub Trifunović, „Opštinski dom u Kragujevcu– pola veka projektovanja“, *Arhitektura urbanizam 93* (1984), 12 .

[1719] Први пројекат Општинског дома, пред рат, израдио је инжењер Нилковић, а зграда је требло да буде подигнута поред Начелства на општинском имању. (Миша Брашић, Нови Општински дом у Крагујевцу, *Време* (28.11.1929), 8).

[1720] Исто.

класичних стилова у циљу истицања декоративности, иако је исте године пројектовао Ватрогасни дом у духу модерне. Међутим, зграда Општинског дома подигнута је тек 1949. године.[1721]

Слика 247. Пројекат Општинског дома у Крагујевцу из 1929. године у дневном листу *Време.*

Године 1931. подигнуте су Палата Уреда за осигурање радника испред зграде Окружног начелства, према пројекту Богдана Несторовића (Слика 248.). Зграда је подигнута као угловница у духу академизма.[1722] Зграда Ловачког дома у Шумарицама започета је 1933. године, а завршена 1934. године. Дом је окружен густо засађеном шумом, а састојао се из приземља и спрата, при чему је у приземљу био ловачки музеј а на спрату сала. Ова зграда представља леп пример модерне архитектуре са истакнутим модернистичким детаљима попут окулуса и пространог балкона који представља повезаност архитектуре и природног окружења. [1723]

Слика 248. Зграда *Уреда* у Крагујевцу, данашњи изглед.

Идуће, 1935. године, освећен је и нови дом Хипотекарне банке у Крагујевцу.[1724] Током 1936. године, планирала се изградња радничког дома, при чему је замишљено да зграда буде висока 30 m с лица и 60 m у дубину, са партером, два спрата и мансардом, са великом салом за приредбе, концертном двораном и библиотеком.[1725] У јесен 1933. године Краљ Александар је под други пут посетио Шумадију и Крагујевац, поводом прославе стогодишњице Гимназије. Био је ово израз захвалност Шумадији за њен допринос националном и културном напретку целог

[1721]Veroljub Trifunović, „Opštinski dom u Kragujevcu– pola veka projektovanja“, *Arhitektura urbanizam 93* (1984), 12.
[1722] Крагујевац– Зграда „Уреда“, https://www.kulturnonasledje.com/zgrada–ureda.html (Виђено: 25.3.2025.)
[1723] Аноним, Крагујевачки ловци осветили су јуче Дом и развили заставу,*Време* (1.10.1934), 3.
[1724] Аноним, Освећење новог дома агенције Хипотекарне банке у Крагујевцу, *Политика* (15.4.1935),6.
[1725] Аноним, У Крагујевцу се зида један од највећих радничких домова, *Политика* (23.2.1936),18.

српског народа, па овом приликом наводи: „У боју први, они и ван боја показаше да су увек на висини своје мисионарске и водитељске улоге, коју им је историја наменила“. [1726] Филијала Народне банке у Крагујевцу (Слика 249.) је подигнута је 1939. године по пројекту архитекте Богдана Несторовића, који је већ по пројектима за зграде ове намене био познат. Реч је о монументалној претенциозној грађевини, троспратници, подигнутој у духу тоталитарних режима.[1727] Зграда је подигнута на углу Бранкове и улице Краља Александра, са сутереном, приземљем и два спрата са мансардом, али и склоништем за нападе из ваздуха. За подизање ове зграде издвојено је 8.000.000 динара.[1728]

КРАГУЈЕВАЦ ЈЕ ДОБИО ФИЛИЈАЛУ НАРОДНЕ БАНКЕ

Крагујевац, октобра

Са развојем Крагујевца као привредног центра Шумадије одавно се осећала потреба да се у њему, поред постојеће филијале Државне хипотекарне банке као најјаче кредитне установе, отвори и филијала Народне банке. Пошто, у току ове године, Народна банка је приступила градњи зграде за своју филијалу у Крагујевцу.

Какве ће размере узети послови крагујевачке филијале Народне банке, унапред је тешко рећи, али је сигурно да ће Крагујевац добити доста у непосредном послу. Давање ломбардних зајмова на залогу хартија од вредности и злата, есконт и ресконт, давање краткорочних (тромесечних) кредита трговцима и привредницима, као и други послови банке, утицаће повољно на оживљавање привреде у овом крају. Колика ће бити територијална надлежност ове филијале још није познато, али зна се да је привредних кругова да она обухвати што више околних срезова.

Зграда филијале, која се сада доводи под кров, биће ускоро готова. Крагујевац, у чијем центру има ни једне веће и лепше јавне зграде, са зградом филијале добија врло леп украс и лепу грађевину, која већ сада својом архитектуром, грађевинском и машинском опремом надмашује све остале. Зграда има сутерен, приземље, два спрата и мансарду. У сутерену је, поред осталог, и склониште од напада из ваздуха са претморама. У приземљу је експозитура једа, која ће бити сва од мермера, одељење за публику и монументална сала са осталим просторијама за рад. На спратовима ће бити луксузни станови за чиновнике, а на мансарди већ одељење за пријему.

Према пројекту, који је израдио шеф техничке службе Народне банке г. Богдан Н. Несторовић, зграда без инсталација стаће 8,000.000 динара.

Зграда се налази на углу улица Краља Александра и Бранкове.

Зграда филијале Народне банке у Крагујевцу

Слика 249. Чланак посвећен изградњи Народне банке у Крагујевцу, 1939. године.

Средином тридесетих година Банско веће је издвојило значајна средства за изградњу или проширење болничких капацитета у Крагујевцу, Великој Кикинди, Петровграду, Пожаревцу и Смедереву. Тако је 1940. године подигнута и зграда Антитуберкулозног павиљона у Крагујевцу са 60 постеља, чији је шеф био Зоран Мишић, лекар бановинске болнице.[1729] Поред Основне школе *Краљ Петар Први* подигнуте 1934. године, данашње школе *Ђура Јакшић* (Слика 250.), планирано је подизање женске гимназије у Крагујевцу, за коју је 1940. године пројекат израдила Ћирковић Вера.[1730]

[1726] Живојин Андрејевић, „Крагујевац и Дунавска бановина Краљевине Југославије“, *Крагујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године: зборник радова са научног скупа одржаног 30. новембра 2012. године у Крагујевцу* (2012),75.
[1727] Aleksandar Kadijević, “Bogdan Nestorović: arhitekta Narodne banke Jugoslavije,” *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941* (2021), 111.
[1728] Аноним, Крагујевац добио филијалу Народне банке, *Политика* (23.10.1939), 10.
[1729] А.К., У Крагујевцу је довршен и почео да ради Антитуберкулозни павиљон, *Политика* (28.6.1940),12.
[1730] Зоран Маневић, *Лексикон неимара*, Београд, 2008, 369.

Слика 250. Зграда основне школе *Краљ Петар Први,* данашња основна школа Ђура Јакшић у Крагујевцу.

На крајњем северу Дунавске бановине, налазила се Суботица. Кад је реч о архитектури, штампа из тог времена наводи да је у Суботици лепо уређен једино центар, у близини монументалне градске куће, као и улица Краља Александра, главно шеталиште, Карађорђев трг, Јелачићева улица, али да је осталих 350 улица деловало нехигијенски и неестетски. Иако је тридесетих имала преко 100.000 становника, Суботица није имала регулациони план, иако се током 1937. године разматрала потреба за његовом израдом. По ослобођењу почела је изградња новог дела Суботице назван *Баштени град*, а реч је о бившим виноградима на путу за Палић, што је уједно био и најздравији део Суботице. Овде је подигнуто преко 400 кућа, неколико фабрика и једна црква. У овом периоду подигнут је нови Гинеколошки павиљон градске болнице. У циљу развоја спорта, а уз њега и националне идеологије, који су у то време углавном ишли руку под руку, 1936. године, подигнут је најмонументалнији спортски објекат, Соколско слетиште, у држави, стадион посвећен Краљу Петру Другом, који је могао да прими 25 000 људи и 5000 вежбача, а на изградњу је утрошено 3.500.000 динара.[1731]Стадион и дом је пројектовао Фрања де Негри (Слика 251.).[1732]

Слика 251. Зграда Соколског дома у Суботици, 1936. године.

Године 1937. положен је камен темељац Дома берзе рада у Суботици (Слика 252.), на углу Змај Јовине и Антуновићеве улице. Био је предвиђен за канцеларије берзе рада и Повереништва радничке коморе, као и за радничко склониште и купатило. Пројекат за изградњу, поверен је

[1731] Јосо Шокчић, После ослобођења у Суботици је подигнуто 3500 нових грађевина у вредности од 300 милиона динара, *Време* (13.7.1938), 9.
[1732] Зоран, Маневић, *Лексикон неимара*, Београд, 2008, 89.

Ђорђу Табаковићу.[1733] Иако је у *Политици* од 11.7.1937. године наведено да је камен темељац за зграду Берзе рада положен управо тог дана, поједини извори наводе да је зграда подигнута 1934. године,[1734] што може бити превид, јер су званични догађаји овог типа углавном правилно атрибуирани у дневној штампи. У дневном листу Дан од 10.3.1939. године, наводи се да је изградња овог здања започета „пре пет година“, што значи 1934. године, а да је завршена управо 1939. године, у виду двоспратне, модерне грађевине, која је доминирала крајем у ком је подигнута.[1735]

Слика 252. Зграда Берзе рада у Суботици архитекте Табаковића, 1939. године.

Међу градовима Дунавске бановине потребно је споменути и Смедерево. Између два светска рата, у Смедереву је подигнуто преко 400 нових зграда.[1736] Занимљиво је споменути у контексту одржања националне идеје у бановинама, и чињеницу да се Смедеревска тврђава 1930. године разматрала као погодна локација за подизање националног стадиона, пре свега због очуваности и величине тврђаве.[1737] Иако би се на овај начин нарушила безбедност тврђаве, планирано је да стадион служи за одржавање Свесловенског соколског слета, јер се 1930. године навршавало 500 година од довршења Ђурђевог града.[1738] На срећу, ова идеја није реализована.

Како је пољопривреда била водећа делатност Дунавске бановине, у Смедереву долази до изградње силоса у циљу побољшања привредних услова смедеревског краја.[1739] За извођача радова је изабрана чешка фирма *Колбек– Данек* атеље архитекте Матије Блеха. Изградња је започела 1931. године а завршена у лето 1932. године.[1740] Силос је изграђен од армираног бетона, осим зидова ћелија који су израђени од опеке.[1741] Значајно је споменути и да је 1935. године, дограђена гимназијска зграда у Смедереву. До данас постоји проблем атрибуције кад је реч о овом здању, па тако неки извори наводе да је аутор архитекта Милорад Рувидић, док други да је ауторка

[1733]Аноним, Камен темељац Дома берзе рада у Суботици, *Политика* (11.7.1937),13.
[1734] Ana Živanov Radovanac, “Arhitektura za radništvo: ustanove u međuratnoj Srbiji”, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918– 1941,* Beograd (2021), 99.
[1735] Аноним, Решена је важна социјална потреба Суботице*, Дан* (10.3.1939), 4.
[1736] Д.Ђ, Смедерево напредује и модернизује се, *Политика* (15.9.1937), 15.
[1737] Мирослав Лазић П., „Обележавање петстогодишњице од зидања Смедеревског града у Смедереву 1930. године,“ *Смедервске крај 1918– 1941* (2017), 135.
[1738] Исто, 136.
[1739] Милан Миловановић П., Иван Марковић Р., „Силос у Смедереву– заоставштина индустријске архитектуре чешких градитеља,“ *Смедервске крај 1918–1941* (2017), 278.
[1740] Исто, 279.
[1741] Исто.

архитекта Јованка Бончић Катеринић.[1742] Занимљиво је да ни дневна штампа из времена изградње не помиње аутора дограђеног дела гимназије.[1743] Ипак ако се у обзир узме хронологија, како је

Смедерево је тек 1936. године добило Генерални план, а „Грађевински правилник“ 1937. године. Аутор плана био је општински инжењер Бошко Трифуновић.[1744] Према овом плану, замишљено је уређење скверова пред црквом и гимназијом и калдрмисање улица које се налазе ближе центру. Посебно се водило рачуна о висини предвиђених зграда и претходној амбијенталној целини. Тако се током 1937. године приступило сређивању кеја на Дунаву, садиле су се колонаде јаблана и травњаци.[1745] (Слика 253.)

Смедерево напредује и модернизује се...

Смедерево, септембра.

Смедеревски виногради са својим лепим вилама и летњиковцима, који Смедереву и околини дају извесну романтику и чине овај крај живописним, на овом делу који се пружа од пристаништа ка Гроцкој, полако нестају, а на њихово место ничу индустријске радионице и фабрике. После рата на томе делу подигнута је челична фабрика за израду шајки и мостова и оправку бродова „Сартид“ на даљини од једног километра; пре неколико година подигнут је велики и модерни житни силос, а ове године довршена огромна петоспратна зграда Управе монопола за сметај експортног дувана. Ту, где су до после рата били виногради и воћњаци, сада се дижу огромне радионице у којима је дуга челика и звучање машина заменило веселу песму берача.

Пројект кеја у Смедереву

Слика 253. Чланак из новина који помиње уређење Смедерева, 1937. године.

Исте године, подигнута је болничка зграда, на коју је утрошено, заједно са унутрашњим уређењем 4.300.000 динара. У згради се налазило 130 одељења, 200 постеља, на 1200 квадратних метара. Састојала се од приземља и два спрата. У приземљу је била пријемна амбуланта са чекаоницом.[1746] Током 1938. године у плану је била изградња Трговачког дома у улици Краља Петра.[1747] Године 1940. расписана је официјелна лицитација за подизање зграде Јавне берзе рада, за предрачунску суму од 660.720,87 динара.[1748] До 1941. године у Смедереву су подигнуте бановинска болница, монопол дувана, гимназија, две основне школе, царинарница, а на грађевинску делатност 1940. године утрошено је преко 10.000.000 динара.[1749]

Зрењанин је такође ушао у састав Дунавске бановине. У погледу грађевинске делатности, и након Првог светског рата се ослањао на угарско грађевинско право, јер друге законске регулативе није било до 1931. године**.[1750]** Градско веће је на основу Грађевинског закона по наређењу Краљевске банске управе из 1932. године донело Грађевински правилник Великог Бечкерека 1936. године, иако је град од 1935. до 1946. године носио назив Петровград, а након

[1742] Више о томе у: Данијела Милошевић М., „Архитектура Гимназије у Смедереву–између неистражености и погрешних атрибуција“, *Смедервске крај 1918–1941* (2017), 189– 210.

[1743] Ипак у овом случају би требло бити опрезан кад је реч о хронологији, јер је архитекта Рувидић преминуо 1914. године, па је према томе, могао да буде аутор само старијег дела зграде. (Р.М, Подигнута је нова гимназиска зграда у Смедереву, *Правда* (31.8.1934),17; Р.Мил, Освећење темеља нове гимназиске зграде у Смедереву, *Време* (7.5.1935), 5; М,Сутра се освећује камен темељац гимназије у Смедереву, *Правда* (6.5.1934),12.)

[1744] Више о архитектури Смедерева између два рата: Александар Кадијевић Ђ., „Архитектонски развој Смедерева (1918– 1941) у светлу историографских истраживања“, Смедервске крај 1918– 1941 (2017), 174

[1745] Д.Ђ, Смедерево напредује и модернизује се, *Политика* (15.9.1937), 15.

[1746] Р.М., На подизање нове болничке зграде у Смедереву утрошено је 4300000 динара, *Политика* (2.4.1937), 12.

[1747] Аноним, У Смедереву ће се зидати Трговачки дом, *Политика* (7.3.1938), 9.

[1748] Аноним,Оглас, *Политика* (25.8.1940), 39.

[1749] Р.М., Смедерево се постепено модернизује, *Политика* (17.1.1941), 14.

[1750] Весна Каравида, „Законске грађевинске регулативе између два светска рата са освртом на Зрењанин“, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXXII* (2019), 39.

тога Зрењанин.[1751] Носиоци међуратне изградње у Зрењанину су били Јанош Пањи, Јозеф Вајтершан и Михајло Матерн, а уз њих и архитекти из других градова као што су Ђорђе Табаковић, Драгиша Брашован, Боривоје Томић, Зоран Томић и Злата Зебић.[1752] Од познатих дела архитектуре у Зрењанину требало би поменути поједина дела истакнутих аутора. Једна од њих је зграда Трговинско индустријске коморе (Слика 254.), подигнута 1936. године у улици Народне омладине број 3, у виду слободностојећег једноспратног објекта, подигнутог у модернистичком маниру. Дужи период се веровало да је творац пројекта за ову зграду био Табаковић, али он је био творац идејног решења, од ког се у последњи моменат одустало, а израда финалног пројекта поверена је Зорану Томићу, а извођење радова Михајлу Матерном.[1753]

Слика 254. Зграда Трговинско индустријске коморе у Зрењанину, савремен изглед.

Исте године у Зрењанину је подигнута зграда Црвеног крста по пројекту Боривоја Томића, док је посао изградње поверен зидарском мајстору Фрањи Виглеру.[1754] Зграда је подигнута у модерном духу, али пратећи затечену архитектуру рустичних кула, о чијем пореклу је струка доста расправљала.[1755] Хипотекарна банка у Зрењанину сагрђена је у главној улици у стилу модерне 1937. године. Установа је основана 1. јануара 1934. године на заузимање трговца Живка Терзина. Реч је о безорнаменталној грађевини, са равном кровном конструкцијом, са приземљем обложеним каменим плочама. Главни акценат прочеља је био заобљени еркер у висини првог и другог спрата. Планове за ову грађевину је израдило предузеће архитекте Живковића из Београда, а надзор је вршио инжењер Хипотекарне банке Драган Поповић.[1756] Најзначајнији градитељ међуратног Зрењанина био је Ђорђе Табаковић, који је у академизмом заробљен град увео дух модернизма. Први његов пројекат у Зрењанину је био Дечији дом улици Мирослава Тирша из 1935. године (Слика 255.).

[1751] Исто, 40.
[1752] Исто, 43.
[1753] Весна Каравида, „Три међуратна објекта панчевачких инжењера Зорана и Боривоја Томића у Зрењанину“, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXXIII* (2020), 106.
[1754] Исто, 109.
[1755] Исто, 110.
[1756]Весна Каравида, Бојан Којичић, „Зграде новчаних установа у Великом Бечкереку, данашњем Зрењанину“, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXIX* (2016), 89.

Слика 255. Зграда Дечијег дома у Зрењанину, 1935. године.

Овај објекат је имао функцију дечијег склоништа за напуштену децу, а у њему је било смештено и обданиште. Реч је о грађевини пројектованој у модерном стилу, без декоративних елемената, са равним кровом у здравом природном окружењу, са карактеристичним заобљеним угаоним делом, који је у првобитном, плану имао ниску прозора, што би унутрашњости, да је изведено, пружало боље осветљење. Посебно би требало споменути пројекат бановинске штедионице који није изведен из 1937. године, а који би представљао модернистички драгуљ града да је замисао остварена.[1757] У неизведене пројекте Ђорђа Табаковића у Зрењанину спада пројекат за зграду Трговинске индустријске коморе, изведене 1936. године према пројекту Зорана Томића,[1758] као и пројекат зграде Филијале Бановинске штедионице из 1938. године.[1759] Значајно реализовано модернистичко дело Табаковића у Зрењанину, у улици Бригадира Ристића, је зграда Јавне берзе рада (Слика 256.), подигнуте 1939. године у виду двоспратне угловнице, заобљених ивица.[1760]

Слика 256. Зграда Јавне берзе рада у Зрењанину, данашњи изглед.

[1757] Исто, 95.
[1758] Бојан Којичић, Весна Каравида, „Пројектантски опус архитекте Ђорђа (Ђурице) Табаковића у Зрењанину,“ *Иван и Ђорђе Табаковић– градитељи српске културе XX* (2018), 231
[1759] Исто, 234.
[1760] Ana Živanov Radovanac, “Arhitektura za radništvo: ustanove u međuratnoj Srbiji”, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918– 1941,* Beograd (2021), 99,

Дунавску бановину красиле су планине Фрушка Гора, Авала, Космај, Венчац, Букуља и Рудник. Имала је шест туристичких места бањског карактера: Буковичку бању, Јодно купатило у Новом Саду, Бања Русанда код Меленаца, Кањижа, Стари Бечеј и Стари Сланкамен.[1761] У овом контексту, посебно је занимљив историјат Буковичке бање. Наиме, Финансијско одељење бановине је 26. 1932. године добило писмо од бановинског саветника Вење Аћимовића са ознаком „поверљиво“, у коме је наведено опште лоше стање у Буковичкој бањи, с предлогом о концесији минералне воде. Проблем је био што у бањи није постојала канализација.[1762] До 1936. године експлоатацију над изворима минералне воде преузела је Штедионица Дунавске бановине која је је била инвеститор доградње хотела Старо Здање у Аранђеловцу и изградње новог хотел *Шумадија*.[1763] Старо здање подигнуто је 1862. године а његов аутор био је Коста Шрепловић, ученик чешког архитекте Јана Неволе.[1764] Доградња Старог здања изведена је 1939. године. Пројекат за доградњу поверен је Ђорђу Табаковићу.[1765] Замишљена је доградња чеоног дела према градској улици и хотелске кухиње, а предвиђена је и адаптација подрума. Пројектну документацију за хотел *Шумадија* (Слика 257.) и отворено и затворено купатило поверено је архитекти Гојку Тодићу. План за овај хотел израђен је још 1936. године, када је замишљено да Аранђеловац добије модерно купатило и базен са плажом. По овом плану, хотел има 60 соба а купатило 40 када, а замишљен је и отворен базен са плажама на три терасе са преко сто кабина. За извођење радова, Дунавска бановина је узела зајам код Хипотекарне банке у износу од 12 милиона динара.[1766]Хотел Шумадија је исто завршен 1939. године.[1767]

Слика 257. Зграда хотела *Шумадија* у Буковичкој бањи у Аранђеловцу.

Значајна обнова објекта из 19. века вршена је у Сремској Митровици 1929. године. Реч је о згради Српског дома, грађевине подигнуте 1895. године по пројекту архитекте Владимира Николића. Обнова је покренута 1922. године када је склопљен уговор са предузимачем Касапски–Колером за поправку крова. Подигнута је купола а потом је обновљен и ентеријер. Током 1929. године обновљено је стубиште по нацртима инжењера Бошка Стојановића. [1768] Кад је реч о Сремској Митровици између два рата, битно је споменути да је тек 1931. године припојена Дунавској бановини, а до тад се налазила у оквиру Дринске бановине. Непланski развој града је

[1761] Аноним, Туризам у Дунавској бановини, *Политика* (21.4.1939), 46.
[1762]Драган Тодоровић, *Доградња Старог здања за време Дунавске бановине (1929– 1941)– избор из докумената*, Нови Сад, 2019, 13.
[1763] Исто, 11.
[1764] Исто, 9.
[1765] Исто, 14.
[1766] Аноним, Аранђеловац ће бити изграђен у модерну бању, *Политика* (30.12.1936), 11.
[1767] Аноним, На свечан начин јуче је освећен нови бановински хотел и купатило у Буковичкој бањи, *Политика* (23.6.1939), 8.
[1768] Андријана Шкорић, „Реконструкција фасаде Српског дома у Сремској Митровици“, *Наслеђе* 4(2002), 171– 185.

узео маха, тако да се период између два светска рата у Сремској Митровици може означити као период стагнације, уз појединачне светле примере архитектуре.[1769] Један од таквих примера је и зграда Гимназије (Слика 258.).

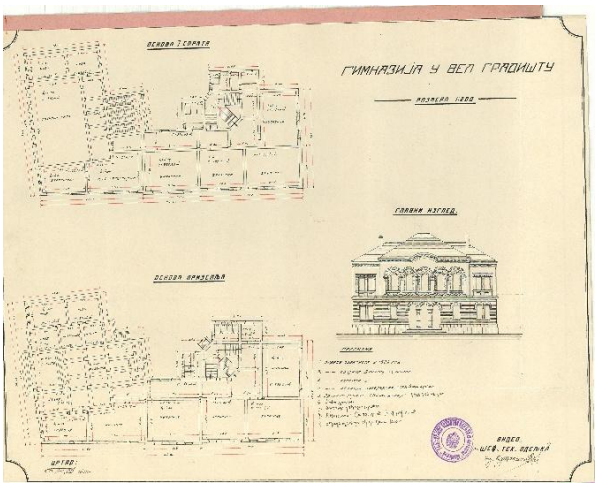

Слика 258. Зграда Гимназије у Сремској Митровици, 1930. године.

Ова грађевина представља уједно и прву коју је сјајни архитекта Момир Коруновић пројектовао у Војводини. Реч је о монументалној двоспратној палати, чији се оригинални нацрти чувају у његовој породичној заоставштини.[1770] Према првобитном плану портал и облик трема су изведени по Коруновићевој замисли, иако је велик део решења изменио општински инжењер Бошко Стојановић. Ипак, зграда највише одише Коруновићевим романтичарско–експресионистичким замислима, иако у реализацији долази до умањене архитектонске обраде сродније академизму.[1771] Зграду је подигла Митровачка општина уз помоћ Дирекције петроварадинске имовне општине, а до тог момента, настава се одржавала у шест различитих зграда.[1772] Освећење нове гимназије извршено је 16.6.1930. године, заједно са споменику посвећеном Петру Првом који је смештен у фоајеу гимназије. Занимљиво је да је освећење зграде извршио римокатолички свештеник. [1773] Поред ове репрезентативне школске зграде, из овог периода требало би споменути и зграду Гимназије „Престолонаследника Петра у Великом Градишту (Слика 259.) изведену у националном стилу, по пројекту Петра Јовановића из Пожаревца. [1774] Зграда је освећена 1930. године.[1775] Као карактеристичну школску зграду у Дунавској бановини из овог периода треба споменути школу у Орашцу, подигнуту 1931. године, чија архитектура представља мешавину романтизма и фолклора, са каменом рустиком фасаде са бочним аркадним тремовима. У сврху подизања ове школе образован је одбор 1922. године који су чинили Милован Ристић, Илија Михаиловић, Лука Луковић и други. За потребе изградње из Букуље се допремио гранит 1925. године. Пројекат за ову грађевину израдио је архитекта Петар

[1769] Марија Покрајац, „Урбана трансформација историјског градског језгра Сремске Митровице“, *Наслеђе и урбанизам* (2021), 278.
[1770] Александар Кадијевић, „Арх. Момир Коруновић, Пројектант Митровачке гимназије“, *Сунчани сат бр.6 год 5* (1996), 196.
[1771] Исто, 200.
[1772] Аноним, Пред освећење нове гимназије у Сремској Митровици, *Политика* (4.6.1930),10.
[1773] Р.Освећење нове гимназије у Сремској Митровици, *Политика* (17.6.1930), 7.
[1774] Александар Кадијевић, *Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века*), Београд, 2007, 230– 231.
[1775] Аноним, Јуче је у Великом Градишту свечано освећена нова гимназија Престолонаследника Петра, *Време* (12.5.1930), 5.

Гачић. Камен темељац освећен је 1927. године, а школа је завршена до 1931. године захваљујући зидарском предузећу „Аировић“.[1776]

Слика 259. Пројекат Гимназије у Великом Градишту који се чува у Архиву Југославије.

У ово време је дограђена зграда гимназије у Пожаревцу.[1777] Такође, подигнута је и нова гимназијска зграда 1936. године (Слика 260.). Извођач радова био је Душан М. Стевић.[1778] Зграда је конципирана као монументално модерно здање које краси карактеристичан, изразито заобљен и угаони тракт на самој раскрсници. Њен функционалистички изглед дефинисан је потпуно прочишћеним фасадним површинама и правилним ритмом великих прозора који унутрашњости пружају максимално осветљење.

Слика 260. Зграда реалне гимназије у Пожаревцу, данас Основна школа „Доситеј Обрадовић“.

[1776] С.Радивојевић, Спомен– школа Устанку у Орашцу, *Правда* (19.8.1930), 5; Гордана Митровић, „Градња спомен–школе у Орашцу“, *Саопштења XXXV– XXXVI* (2003– 2004), 209– 224.
[1777] Аноним, На 103 хиљаде становника Дунавске бановине долази просечно једна средња школа, *Дан* (20.9.1936), 8.
[1778]Слободанка Цветковић, Наташа Милошевић, Дулић Петар Винкић, *Архитектура пожаревца у периоду између два светска рата*, Пожаревац, 2016, 25.

Значајан пример модерне архитектуре у Пожаревцу, била је зграда Дома Трговачке омладине. Дом је изграђен између 1929. и 1930. године, према пројекту Јарослава Прхала. Монументални објекат са соколаном и салом финансиран је донацијом фирме *Павловић и Мирковић*, а радове је извела фирма Матије Блеха (Слика 261.).[1779] Од грађевина подигнутих у Пожаревцу у ово време требало би споменути и зграду Народне банке за коју је пројекат израдио 1939. године, Гудовић Драган.[1780] За Пожаревац је била значајна иницијатива за подизање бановинске болнице, која је започета 1939. године, и иако је привођена крају 1940. године, завршена је тек 1948. године.[1781]Зграду Епархијског дома у Пожаревцу (Слика 262.), у националном духу, је пројектовао Момир Коруновић пројектовао 1939. године.[1782]

Слика 261. Зграда Дома Трговачке омладине у Пожаревцу, данас Политехничка школа.

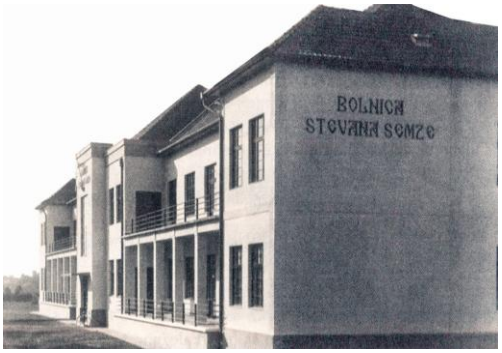

Слика 262. Зграда Епархијског дома у Пожаревцу, данашњи изглед.

Од појединачних архитектонских иницијатива може да се спомене и Окружни уред за осигурање радника у Сомбору из 1931. године. Ова грађевина је подигнута као једноспратница, са амбулантама и чекаоницама у приземљу и канцеларијама на спрату. По стилу припада Ар Деко стилу са строго конципираном основом, кровним венцем и профилацијом фасаде у приземљу, а

[1779] *Исто,*27.
[1780] Зоран Маневић, *Лексикон неимара*, Београд, 2008, 86.
[1781] Слободанка Цветковић, Наташа Милошевић, Дулић Петар Винкић, *Архитектура пожаревца у периоду између два светска рата*, Пожаревац, 2016, 34.
[1782] Александар Кадијевић, *Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века*), Београд, 2007, 295.

зграда је 1937. године дограђена.[1783] Такође, расписан је и конкурс за болницу *Иштвана Семзе* у Сомбору, на којој је између осталих учествоваво Милан Злоковић. [1784] Ова болница је подигнута 1935. године (Слика 263.) према нацрту инжењера Светозара Кротина у модернистичком маниру.[1785]

Слика 263. Болница *Иштвана Семзе (Стевана)* у Сомбору, 1935. године.

Као и у већини градова у Краљевини Југославији, и у градовима Дунавске бановине, масовно су подизани соколски домови. Постојали су пројекти за соколане у Врбасу, за коју је један од учесника конкурса био Милан Злоковић из 1933. године, као и за соколану у Великом Градишту за коју постоји нацрт из 1939. године али није познато да ли је пројекат изведен.[1786] Одлука о подизању соколског дома у Руми (Слика 264.), у површини од 2715 квадратних метара донета је 1938. године. Предвиђена сума за изградњу била је 600000 динара. Пројекат у духу индустријске модерне архитектуре је бесплатно израдио београдски архитекта и соколски радник Милош Коварж.[1787] Освећење соколског дома Краља Александра у Руми извршено је у мају 1939. године, а завршен је у оквиру соколске Петрове петолетнице.[1788]

[1783] Ana Živanov Radovanac, "Arhitektura za radništvo: ustanove u međuratnoj Srbiji", *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918– 1941,* Beograd (2021), 99.
[1784] Milanzlokovicfoundation Instagram stranica.
[1785] Сима Јанчић, *Споменици Сомбора на јавном простору: 1774– 2018*, Сомбор, 2019, 149.
[1786] Владана Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца у Краљевини Југославији,* докторска дисертација Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд,144; Аноним, Соколски дом у Великом Градишту, *Политика* (3.2.1939),11.
[1787] Аноним, Главни соколски дом у Руми биће подигнут у центру града, *Дан* (1.2.1938), 6.
[1788] Аноним, Освећење темеља Соколског дома Краља Александра у Руми извршиће се у идућу недељу, *Политика* (20.5.1939),8; Владана Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца у Краљевини Југославији,* докторска дисертација Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 122; Đorđe Bošković, *Ruma u prošlosti*, Ruma, 2011, 109.

Слика 264. Зграда соколског дома у Руми у Орловићевој улици, из 1939. године.

Године 1939. освећен је соколски дом у Инђији посвећен Краљу Александру Првом Ујединитељу, а освећење је извршио епископ марчански Викентије.[1789] Аутор соколског дома био је Ђорђе Табаковић, а изведен је у виду једноспратне угловнице у модернистичком стилу.[1790] Освећење соколане у Сремским Карловцима извршено је 23. јуна 1940. године а дом је посвећен Лази Поповићу, оснивачу соколског друштва у Сремским Карловцима и оснивачу листа *Српски соко*. За подизање ове зграде утрошено је 600000 динара које су прикупили Народна скупштина, Дунавска бановина, Министарство за физичко васпитање, а омогућен је и бескаматни зајам Савеза Сокола и других родољуба.[1791] Соколски дом у Сремским Карловцима (Слика 265.) подигнут је 1938. године по пројекту Ђорђа Табаковића у карактеристичном модернистичком маниру који се огледају у детаљима на фасади, попут окулуса. Занимљива је рустична обрада фасаде у зони приземља, изведена од грубо тесаног камена. [1792] На конкурсу за ову грађевину, из 1937. године, занимљиво маштовито решење је понудио архитекта, познати ентеријериста Светомир Лазић, чија замисао приземна зграда, са „Г“ основом, и високим торњем са скулптуром сокола на врху, одаје утисак позног експресионизма. [1793]

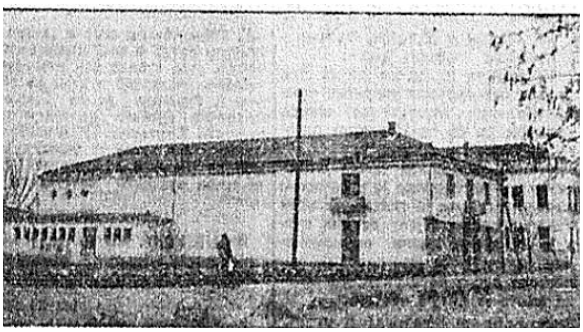
[1789] Аноним, Освећење соколског дома у Инђији, *Политика* (28.5.1939),18

[1790] Владана Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца у Краљевини Југославији,* докторска дисертација Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 112

[1791] Ж.М., Освећење Соколског дома у Сремским Карловцима извршиће се у недељеу двадесет трећег јуна, *Политика* (21.6.1940), 9.

[1792] Исто, 110

[1793] Владана Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца у Краљевини Југославији,* докторска дисертација Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 110; Тања Дамљановић, *Чешко– српске архитектонске везе (1918– 1941),* Београд, 2004, 98 – 100

Слика 265. Соколски дом у Сремским Карловцима, Чланак из *Политике*, 1940. године.

Током 1940. године планирана је изградња соколског дома у Старом Бечеју у националном стилу по пројекту Велислава Николића из Петровграда[1794] но иако се Дом нашао под кровом, почетак Другог Светског рата је спречио његов завршетак.[1795] Још један значајан пример јавне архитектуре из периода Дунавске бановине срећемо у Шиду, где се између 1932. и 1938. године подиже зграда Ватрогасног дома према пројекту Франа Фунтака. На овом објекту аутор вешто балансира између традиције и модерности, где и поред тога што на фасади задржава елементе академске симетрије, Фунтак кроз асиметричну основу и стилизоване украсе у виду окулуса и квадратних истакнутих конзола уводи дух Ар Деко стила у шидску градску архитектуру. Ова зграда и данас служи својој првобитној намени.[1796]

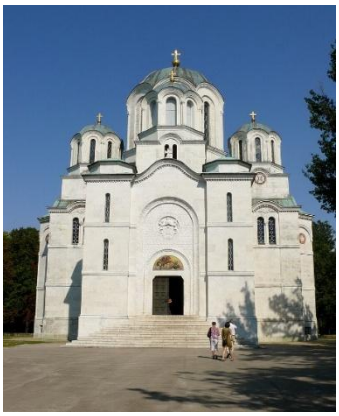
Јавна архитектура у Војводини наставила је да се развија и након Другог светског рата обојена хуманизмом, конструктивношћу и функционалношћу које су успостављени у међуратном раздобљу.[1797]

6.9.3 Сакрална архитектура и меморијална скулптура на простору Дунавске бановине

Православни храмови у Новом Саду су у овом периоду махом обнављани у српско–византијском стилу, као што су Алмашка, Успенска и Николајевска црква. Међу првим православним црквама, у време оснивања бановина као административних јединица, подигнута је, 1929. године, црква светог великомученика Георгија у Кнежеву, у близини границе са Мађарском. Цркву је пројектовао архитекта Михајло Живадиновић, а извођачке радове изводио инжењер Драгомир Никетић. Ова грађевина је требало да осликава контуре тополске Карађорђеве цркве у византијском стилу.[1798] У том контексту, битно је нагласити да се у Дунавској бановини налазио свети храм Династије Карађорђевић, у подножју Тополе, а то је црква Светог Ђорђа на Опленцу.[1799] На овом месту су се налазили гробови умрлих чланова династије Карађорђевић, а изградња цркве трајала је од 1910. до 1930. године (Слика 266.). Око цркве су изграђени, у парку,

[1794]Небојша Карапанџић, *Соколи Старог Бечеја (1911– 1941),* Бечеј, 2023, 80.
[1795] Исто, 90.
[1796] Марија Покрајац, „Дом добровољног ватрогасног друштва Шид инжењера Франа Фунтака,“ *Фрагменти–часопис за архитектуру и урбанизам 1* (2025), 77.
[1797] Valentina Brdar, “Arhitektura javnih zdanja u Novom Sadu između dva svetska rata”, *DaNS 42* (2003), 44
[1798] Аноним, Освећена црква у Кнежеву, *Време* (6.10.1929).
[1799] Аноним, Туризам у Дунавској бановини, *Политика* (21.4.1939), 46.

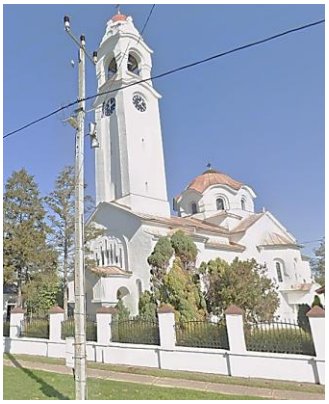
Петрова кућа, стан за свештеника, Краљева и Краљичина вила и Задужбински дом. Аутор пројекта за ову петокуполну репрезентативну грађевину је Коста Ј. Јовановић, док је унутрашње уређење вршено под будним оком Николаја Краснова.[1800] Значај овог храма се огледао у томе што је непосредно био носилац идеологије југословенства која се оваплотила управо на месту где краљеви почивају, краљеви који су се борили за уједињење свих словенских народа под истом капом. Из тог разлога је Опленац место ходочашћа од времена кад је подигнут до данашњих дана.

Слика 266. Црква Светог Ђорђа на Опленцу, данашњи изглед.

У Стајићеву је подигнута Црква Успења Богородице 1934. године у духу српске средњевековне архитектуре, у виду монументалног храма са три куполе. У основи је црква ипак следила традицију подунавских богомоља, у виду једнобродне грађевине са плитким певницама и куполом над солеом, где је западно прочеље ојачано са две куполе.[1801] Требало би споменути и Храм Успења Богородице у Кленку (Слика 267.) за коју је нацрте израдио Момир Коруновић. Грађевина је подигнута 1936. године у духу српског средњевековног градитељства, блиским моравским узорима. Црква има триконхално решење наоса и олтарског простора, а поседује и пет апсида, са ниским лучним тремовима на стубићима, карактеристичним за Коруновића. Посебно се истиче високом кулом звоником, који подсећа на Коруновићев споменик на Зебрњаку.[1802]

[1800] Опленац, Црква Св. Ђорђа, https://oplenac.rs/sr/%d0%bf%d0%be%d1%87%d0%b5%d1%82%d0%bd%d0%b0–2/?lang=sr, виђено: 20.11.2023.
[1801] Оливера Милановић– Јовић, „Из сликарства и примењене уметности у Банату“, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине VI– VII* (1976), 171– 173.
[1802] Александар Кадијевић, „Арх. Момир Коруновић, Пројектант Митровачке гимназије“, *Сунчани сат бр.6 год 5* (1996), 201.

Слика 267. Православна црква у селу Кленку, данас храм Преноса моштију Св. оца Николаја.

У овом периоду вршено је доста санација и адаптација богомоља, па је тако на пример 1936. године извршена интервенција на Соборном храму у Пожаревцу у циљу његовог обезбеђења и сигурности.[1803] Подизане су и цркве посвећене значајним догађајима за српску историју, па је тако 1939. године, подигнута спомен црква, у српско– византијском стилу, у Лазаревцу (Слика 268.), посвећена 20.000 колубарских хероја палих за отаџбину, а који су сахрањени у крипти ове цркве.[1804] Иницијатива за подизање ове цркве јавила се још 1921. године, а изградња је започела 1938. године.[1805] Познато је да је четири звона за ову цркву, тешка 3000 килограма, поклонио народни посланик Воја Михаиловић.[1806] Пројектована је од стране Ивана Афанасјевича Рика, но још незавршена, црква је значајно оштећена у бомбардовању јула 1941. године, и поново обновљена 1961. године.[1807]

Слика 268. Спомен црква у Лазаревцу, данашњи изглед.

Подигнути су и значајни храмови за потребе католичког богослужења, као што је на пример Црква Свете Елизабете Михаила Палвеца из 1931. године, која заједно са протестантском

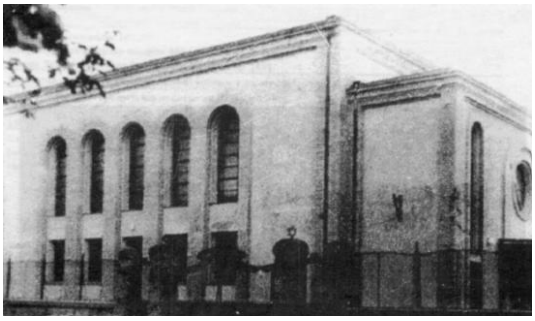
[1803] Јована Кљајевић, „Архитектура Саборне цркве у Пожаревцу“, *ЗМСЛУ 43* (2015), 155– 169; Александар Кадијевић *Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века*), Београд, 2007,113–197.
[1804] Аноним, Спомен црква, *Политика* (3.12.1939),19.
[1805] Миодраг Соколовић, „Сачувана документација о градњи цркве са костурницом у Лазаревцу“, *Гласник Друштва конзерватора Србије бр. 15* (1991), 141– 143.
[1806] Аноним, Спомен црква, *Политика* (3.12.1939),19.
[1807] Миодраг Соколовић, „Сачувана документација о градњи цркве са костурницом у Лазаревцу“, *Гласник Друштва конзерватора Србије бр. 15* (1991), 141– 143.

црквом Филипа Шмита, представља јединствене примере савремене немачке архитектуре у Новом Саду.[1808] На пример у Шиду је подигнута католичка црква Пресветог срца Исусова (Слика 269.) у периоду од 1932. до 1934. године према пројекту значајног вуковарског архитекте Франа Фунтака. Реч је типичном католичком сакралном објекту југословенске међуратне провинције, али на којој се види утицај експресионистичких радова архитекте Момира Коруновића, који је био аутор многих православних богомоља у Краљевини Југославији. [1809]

Слика 269. Храм Пресветог срца Исусова у Шиду, данашњи изглед након обнове.

Како је ово био мултиконфесионални крај, требало би споменути и изградњу синагоге у Руми (Слика 270.), која је освећена 1936. године, и у то време је сматрана једном од најлепших синагога у Дунавској бановини.[1810] Према Павлу Шосбергеру, а што је касније усвојио и Ђорђе Бошковић, аутор ове богомоље је био Андрија Барањи.[1811]

Слика 270. Зграда синагоге у Руми, 1935. године.

Меморијална скулптура је значајно доприносила идеји југословенства, па је тако један од значајнијих конкурса у Новом Саду био онај за израду споменика Краљу Петру Првом

[1808] Valentina Brdar, "Arhitektura javnih zdanja u Novom Sadu između dva svetska rata", *DaNS 42* (2003), 42.
[1809] Драган Дамјановић, „Црква Срца Исусова у Шиду", *Зборник Матице Српске за ликовне уметности 36* (2008), 225– 245.
[1810] Аноним, Новоподигнута синагога у Руми, *Време* (10.11.1936), 9.
[1811] Pavle Šosberger, *Sinagoge u Vojvodini*, Novi Sad, 1988, 98; Đorđe Bošković, *Ruma u periodu 1861 – 1914*., Ruma, 2016, 24.

Карађорђевићу[1812], који је званично расписан 1. јула 1936. године. Конкурсном комисијом је председавао Милан Кашанин, директор Музеја Кнеза Павла. У раду комисије су учествовали Лазар Дунђерски и Лазар Поповицки начелник Техничког одељења Градског поглаварства и секретар Инжењерске коморе. Као и већина конкурса у то време, и овај је био испраћен коментарима струке о нерегуларностима које су пратиле конкурс.[1813] Коначна одлука о избору радова донета је 20. фебруара 1937. године, а прву награду је жири доделио раду под шифром"1918" хрватског вајара Вање Радауша. Другу награду под шифром *999* освојио је српски вајар Илија Коларић, а трећа награда је додељена хрватском скулптору Франи Кршњићу за рад под шифром *Херој*. Додељена су и четири откупа под шифрама *Ка правди*, *Бор*, Споменик *Краљу Ослободиоцу* и *862*. Међу откупима се нашао и рад Злате Барањи, који је уједно и једини сачуван визуелни податак о овом конкурсу (Слика 271.).[1814] Код пристиглих радова запажено је да су већина од њих 50 припадали хрватским и словеначким уметницима, код којих се види сличан приступ у обради фигура, поготово коња муранерског типа, са широким мишићавим грудима, великих вратова и малих глава, а фигура Краља Петра је третирана као снажна, као симбол нападача. Радови су се највише разликовали у обради постамента, при чему је струка тог времена сматрала да је изабран рад просечан по обради, и да се најуспелијом скулптуром сматрала она под шифром *09*, а најлепши постамент под шифром *Цар Душан*.[1815]

Слика 271. Конкурсни рад Злате Барањи за споменик Краљу Петру Првом Карађорђевићу у Новом Саду, 1938. година.

[1812] Споменик Краљу Петру Првом Карађорђевићу подигнут је тек 2018. године на Тргу Републике у Новом Саду, а рад је вајара Зорана Ивановића (Извор: Otkriven spomenik kralju Petru Prvom u Novom Sadu https://www.rts.rs/lat/vesti/drustvo/3333463/otkriven– spomenik– kralju– petru– prvom– u– novom– sadu.html, Виђено 20.11.2023.).

[1813] Више о томе у: Владимир Митровић, „Конкурс за подизање споменика краљу Петру I Карађорђевићу у Новом Саду из 1936/37. године," *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXXI* (2018), 36.

[1814] Владимир Митровић, „Конкурс за подизање споменика краљу Петру I Карађорђевићу у Новом Саду из 1936/37. године," *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXXI* (2018),37; Владимир Митровић, " Карло Барањи и Злата Марков– Барањи: Међуратни скулпторски опус", *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXXII* (2019), 85– 100.

[1815] Шикопарија Војислав, Конкурс идејних скица за споменик Краљу Петру Првом Ослободиоцу у Новом Саду, *Дан* (20.4.1937).

Поред овог споменика, још 1935. године планирано је и подизање споменика Краљу Александру Карађорђевићу, што може да се види у делу записника са седница Поглаварства. Овај споменик је требало да буде подигнут на Вилсоновом тргу, данашњем Тргу матичара. Међутим, од ове идеје се одустало, па су се средства преусмерила и приступило се подизању Спомен Дома Краља Александра Ујединитеља у Новом Саду по пројекту Ђорђа Табаковића, отвореног 1936. године. [1816]

У духу националне идеологије и у Сомбору је 1934. године, две недеље након атентата на Краља Александра, донета одлука да се подигне коњаничка статуа Краља Александра испред Градске куће. Споменик је откривен 1940. године[1817], а израдио га је у бронзи и мермеру Антун Августинчић у висини од 9,5 m (Слика 272.).[1818]

Слика 272. Споменик Краљу Александру I Карађорђевићу у Сомбору, 1940. године.

У Крагујевцу је После убиства краља Александра Карађорђевића у Марсеју, испред Управне зграде Војнотехничког завода, подигнут и освештан споменик (Слика 273.) посвећен почившем Краљу[1819], на Видовдан, 28. јуна 1936. године, при чему је приказан у војној униформи, док стоји са исуканом сабљом, на високом постаменту на коме је натпис „Чувајте Југославију“. Аутор овог споменика био је вајар Драгомир Арамбашић,[1820] а срушен је 1944. године.[1821]

[1816] Владимир Митровић, „Конкурс за подизање споменика краљу Петру I Карађорђевићу у Новом Саду из 1936/37. године,“ *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXXI* (2018), 36.
[1817] Аноним, У Сомбору је јуче свечано откривен споменик Витешком Краљу Александру Ујединитељу, *Време* (22.7.1940), 5.
[1818] Информација са изложбе у Музеју Југославије „Чувајте (ми) Југославију“ из 2024. године.
[1819] Конкурс за овај споменик расписан је 1935. године. Председник жирија био је вајар Сретен Стојановић. На конкурс је пристигло 23 пројекта. Прва и трећа награда нису додељене, а друга је додељена раду под називом *Завод,* рад академског вајара Марина Студина. Откупљени су радови под шифром *Витез бр.50* и *Југословенски народ свом Витешком Краљу* (Аноним Исход конкурса за споменик Краљу Александру I, *Јавно мњење* (7.4.1935),1.).
[1820] Звонимир, Кулунџић, Вајар Драгомир Арамбашић,*Београдске општинске новине* (1.6.1940), 577.
[1821] Живојин Андрејевић, „Крагујевац и Дунавска бановина Краљевине Југославије“, *Крагујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године: зборник радова са научног скупа одржаног 30. новембра 2012. године у Крагујевцу* (2012), 75.

Слика 273. Споменик Краљу Александру Првом Карађорђевићу у Крагујевцу, 1936. године.

Споменик Краљу Александру у Српској Црњи подизан је током 1937. године по нацрту академског вајара Милорада Јовановића. Замишљено је да буде израђен од јабланичког гранита и украшен бронзаним попрсјем Витешког Краља Александра и рељефним портретима Краља Петра Првог и Вожда Карађорђа, а намењена локација је била у порти цркве.[1822] У Новом Бечеју је подигнут споменик Краљу Александру 1937. године по замисли Франа Кршинића и вајара и професора Уметничке академије у Загребу.[1823]

Као и у другим бановинама, подизани су и споменици посвећени култу појединих личности, и догађаја који су били доста ређи од династичких споменика. Једна од најзначајнијих личности за Нови Сад био је Светозар Милетић. У том духу је 1937. године, поводом обележавања прославе стогодишњице рођења Светозара Милетића, Акциони одбор је сакупио 541.680 динара, а од града Новог Сада 100.000 динара за подизање споменика. У извештају рада одбора који је чинило 18 делегата градова и представници Матице Српске, наведено је да је Матица из свог фонда откупила родну кућу Светозара Милетића у Мошорину за 13.577 динара, па је један од предлога био да се тај споменик подигне тамо. Ипак председник општине Бранко Илић је истакао да је важно да се споменик подигне у Новом Саду, где већ постоји Спомен дом, и даје предлог да се споменик подигне испред Банске палате и да буде подигнут у бронзи.[1824] Споменик Светозару Милетићу у бронзи, подигнут је 1939. године, а представља ауторско дело Ивана Мештровића.[1825]

Након окупације 1941. године, а по наредби мађарских окупационих власти, Карло Барањи је организовао уклањање споменика Светозару Милетићу са централног градског трга, а том приликом је пажљиво и стручно, иако невољно, демонтирао све делове споменика и заштитио их од окупатора.[1826] Споменик је након рата враћен на своје место, захваљујући залагању историчара Васе Стајића (Слика 274.)

[1822] Аноним, Српска Црња подиже споменик Александру Првом, *Време* (5.11.1937), 7.
[1823] Аноним, Споменик Краљу Александру у Новом Бечеју, *Време* (15.10.1937), 5.
[1824]Аноним, У сарадњи са војвођанским градовима Матица српска предузима живу акцију за подизање репрезентативног споменика Светозару Милетићу у Новом Саду, *Дан* (14.9.1937), 5.
[1825] Vladimir Mitrović, *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, Novi Sad, 2010, 215; Владимир Митровић, "Иван Мештровић и Нови Сад Студија случаја: споменик Светозару Милетићу," *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXXIII* (2020), 129– 143.
[1826]Владимир Митровић, "Карло Барањи и Злата Марков– Барањи: Међуратни скулпторски опус", *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXXII* (2019), 86.

Слика 274. Споменик Светозару Милетићу у Новом Саду, данашњи изглед.

6.10 ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРЕ ВАРДАРСКЕ БАНОВИНЕ

Историјска превирања унутар Османског царства током 18. и 19. века директно су обликовала градитељско наслеђе на простору Вардарске Македоније. То културно укрштање резултирало је хибридним османско балканским моделом, у којем су се византијски и персијски наноси прожимали са особеностима локалне традиције, дајући у касном деветнаестом веку аутентични преродбенски стил као својеврсну националну архитектонску ренесансу. Управо је овај затечени, традиционални амбијент послужио као специфичан и комплексан историјски оквир у којем ће се, након 1929. године, развијати репрезентативна градитељска пракса институција Вардарске бановине. На тај начин, међуратни модернизам бановинског периода ступио је у директан дијалог са снажно укорењеним градитељским идентитетом овог простора, стварајући јединствене стилске контрасте у урбаним центрима попут Скопља и Битоља. [1827] Након окончања Првог Светског рата почело је насељавање Скопља,[1828] а ново становништво тежило је модернизацији града и подизању модерних грађевина које би одговарале њиховим потребама.[1829] Целокупна изградња била је у рукама Техничког одељења Вардарске бановине (Табела 20.). Као и у другим бановинама, и у овом случају, кад је реч о буџету, највећи расходи су управо припадали Техничком одељењу и они су 1932. године износили 39.277.620,00 динара.[1830] Један од најзначајнијих задатака Техничких одељења банске управе био је оправка путева и мостова који су значајно уништени за време Првог Светског рата. Од 1919. до краја 1929. године, утрошено је чак 200.000.000,00 динара за ове потребе.[1831] За Скопље је на пример 1930. године завршен катастарски премер и план целе вароши и атара за 20.000 објеката, а 1931. године је Техничко одељење израдило план техничких радова за наредних пет година, са инвестиционом позајмицом од 95.000 динара, при чему је план обухватао рад на водоводу, канализацији, хидротехничкој централи, два моста на Вардару, изградњу основних школа, Управе полиције, покривену пијацу и кланицу.[1832]

Техничко одељење Вардарске бановине 1931/32. године		
Одељење	Срезови	Шеф одељења
Битољ	Битољски, Крушевски, Мориховски и Прилепски	Ј. Скоберане
Врање	Босиљградски, Масурички, Пољанички, Прешевски и Пчињски	Михајло Завишић
Кавадар	Дојрански, Ђевђелијски, Кавадарски, Неготински и Струмички	Радослав Кађански
Куманово	Жеглиговски, Кривопаланачки и Кратовски	Михајло Симоновић

[1827] Kokan Grčev, „Some aspects and problems of architectural continuities regarding style development in Macedonian architecture: Period of the 19th century and the beginning of the 20th century“, *Architecture & Science Journal, 1* (2014), 43; Vladan Jovanović, „Pseudo–European View Among the Ruins of Orient: City of Skopje in Yugoslav National Policy 1918–1941,“ *ЕтноАнтропоЗум/EthnoAnthropoZoom*, *6* (2009), 115–139.

[1828] Скопље спада у ред прединдустријских градова који су у директном трењу феудалног и модерног досегли праг истинске социјалне револуције.[1828] Историја Скопља је обележена освајачким походима и природним катастрофама као што су земљотреси, пожари, куга, маларија (Владан Јовановић, „Друштвени оквир урбанизације Скопља 1918–1930“, *Годишњак за друштвену историју 1– 3* (2002),100)

[1829] Павле Радовановић Крупни проблеми града Скопља, *Београдске општинске новине* (1.9.1930), 7.

[1830] Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932,369

[1831] *Isto,* 375.

[1832] *Isto,* 382.

Лесковац	Власотиначки, Јабланички и Лесковачки	Б. Цветановић
Охрид	Дебарски, Охридски, Преспански и Струшки	Милан Константиновић
Приштина	Гњилански, Грачанички и Неродимски	Добр. Јовичић
Призрен	Горски, Ђаковички, Подгорски, Подримски и Шарпланински	Алојз Камарит
Скопље	Велески, Качанички и Скопски	Јордан Петровић
Тетово	Галички, Горњополошки, Доњополошки, Кичевски и Поречки	Бориз Поздњаков
Штип	Кочански, Малешки, Овчепољски, Радовишки, Царевоселски и Штипски	Борислав Симовић

Табела 20. Технички одељци при среским начелствима Техничког одељења Вардарске бановине (Viktor Manakin, Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine, Zagreb, 1932, 375).

На челу Техничког одељења Вардарске бановине 1936. године нашли су се начелник Живан Митровић, технички инспектор Раде Убавић, технички виши саветници Живорад Николић, Момчило Томић, Душан Томић, и технички саветници Леон Канфелд, Михаило Симоновић, Милан Константиновић, Богдан Ивановић, Љубица Анђелковић, Петар Ивановић и Марија Павловић.[1833]

Репрезентативни градитељски израз на простору Вардарске бановине током међуратног периода обликован је под дејством бројних рестриктивних фактора, који су условљавали специфичну коегзистенцију различитих архитектонских праваца. Еволуција стилова кретала се у широком распону — од савремених европских струја попут сецесије и експресионизма, па све до локално утемељених фолклористичких мотива и неовизантијских градитељских наноса. Тако широка матрица утицаја, упркос затеченим економским и просторним ограничењима, резултирала је изразито комплексном и хетерогеном морфологијом међуратних објеката.[1834] Од значаја за развој архитектуре у Вардарској бановини било је оснивање Филозофског Факултета у Скопљу, за које је у фебруару 1920. године Краљ Александар Први Карађорђевић донео посебан оснивачки указ:…"акт, којим се са највишег места даје признање српском класичном Југу, земља која је колевка наше словенске образованости, у којој је васкрсло српско царство и која храни најлепше споменике наше духовне и материјалне културе средњевековне Србије."[1835] Скопски факултет је тежио да се научна пажња усмери ка средњевековним споменицима у контексту уметности, а посебно архитектуре. Службено гласило Факултета у Скопљу био је *Гласник Скопског научног друштва.*[1836]

У периоду између два светска рата, Вардарска бановина је била позната као место где су чиновници често делегирани по казни, због тешких услова живота и рада, као и због неразвијености региона. Ова пракса је додатно отежавала ефикасност администрације, јер су чиновници, међу којима су неретко били и архитекти, били демотивисани и често нису имали лични интерес за развој локалне заједнице. Упркос великим државним кредитима намењеним изградњи јавних објеката попут Банске палате, болница и школа, модернизација је била спора и ограничена. Недостатак средстава и пасивност чиновника одразили су се и на архитектуру, па су

[1833] Marina Olenjina, Dušan S. Nikolajević, „Spisak činovnika Tehničkih odeljaka pri sreskim načelstvima", *Javan rad– ilustrovani mesečni časopis za tehniku, književnost, umetnost i društveni život, god.2, br. 1– 3* (1936), 45
[1834]Kokan Grčev, *From origins to style*, Skopje, 2004, 48.
[1835] Аноним, Скопски факултет, *Службени лист Вардарске бановине* (7.2.1931), 1.
[1836] Исто.

многи пројекти остали недовршени или су реализовани у мањем обиму. Архитектонско наслеђе тог периода у Вардарској бановини сведочи о покушајима модернизације, али и о бројним изазовима са којима се регион суочавао.[1837] У периоду од 1924. до 1936. године, у Вардарској Македонији је подигнуто 25.000 нових зграда као и многи путеви за друмски саобраћај. Ипак, то није променило чињеницу да је Вардарска Македонија је, уз Црну Гору, била најпасивнија област у земљи.[1838]

6.10.1 Архитектура административног центар Вардарске бановине–Скопље

Престоница Вардарске бановине, Скопље, током двадесетих година није имала званични регулациони план,[1839] што је значајно утицало на изградњу у овом периоду. Скопље се може уврстити међу прединдустријске градове, који су на међи феудализма и модерне достигли истинску социјалну револуцију.[1840]

Први регулациони план Скопља израдио је Димитрије Леко 1914. године, и на основу њега, 1927. године, председнник општине, који је уз то био и архитекта, Јосиф Михајловић израђује други план, који је одобрен 1929. године (Слика 275.).[1841] Пројекат парцијалне регулације Скопља био је заједнички подухват Јосифа Михајловића и архитектице Драгиње Петровић Петковић, са којим су учествовали на Првом салону архитектуре у Београду, одржаном у организацији Групе архитеката модерног правца 1929. године. [1842]

Слика 275. Регулациони план Скопља, 1929. године Јосифа Михајловића.

[1837] Више о томе у: Владан Јовановић, *Вардарска бановина: 1929–1941*, Београд, 2011; Божица Славковић Мирић, „An Overview of Economic Situation in the Vardar Banovina within the Kingdom of Yugoslavia", *Tarihçi* 1, *бр. 3* (2021), 61–74; *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије. Ванредни сазив за 1937/1938. годину, Књига II, XXIX редовни састанак* (7. 3. 1938), 606.
[1838] Никола Малешевић Тошић, „Вардарска Македонија Краљевине СХС Југославије 1918– 194"1, *Војно дело 1* (2019), 308.
[1839] Владан Јовановић, „Друптвени оквир урбанизације Скопља 1918– 1930", *Годишњак за друштвену историју 1– 3* (2002),109.
[1840] Исто, 99.
[1841] Jasna Stefanovski, Janez Koželj, "Urban planning and transitional development issues: The case of Skopje, Macedonia", *Urbani Izziv, Vol. 23, No. 1* (2012), 93,
[1842] Ивона Фрегл, „Драгиња Петровић– Петковић (1899– 1995)– Прилог проучавању дела жена архитеката у Србији", *Архитектура и урбанизам 14– 15* (2004), 94– 95.

Овај план се значајно угледао на претходни из 1914. године, и имао је референтну матрицу у Хаусмановом плану за Париз, као и у Берлагеовом плану за јужни Амстердам. У овом плану су присутни геометријски обрасци града, где се урбана поља функционално диференцирају.[1843] Замишљено је градско језгро у облику прстена око кога се налазио резиденцијални блок. Прва идеја је била да се изграде два трга повезана Каменим мостом који је изграђен још у петнаестом веку. [1844] На постојећој градској територији задржани су и формирани многобројни мали стамбени блокови, а у мрежи градских центара истичу се два највећа, простор око данашњег Собрања и Бил пазар. Планом је било предвиђено градско насеље за 120 до 150 хиљада становника. [1845]

Одбору је 1929. године представљен нови регулациони план Скопља у размери 1:5000.[1846] Године 1930., уз велико залагање Јосифа Михајловића усвојен је регулациони план који је омогућио планску изградњу и израду катастарских планова, чему би допринели главни инжењер Александар Костић и 450 ђака и асистената техничких школа који су урадили предмере. Тада је регистровано 20.000 грађевина, [1847] и изведен закључак да је непланска градња без водовода и канализације утицала на стишавање општег полета за грађење. Један од проблема лежао је у чињеници да се Скопље градило искључиво на слободним теренима, а да су урбанизација и реконструкција постојећих структура занемарени. Те 1930. године изграђена је и калдрма у Скопљу, али су се искристалисали многи други комунални проблеми са којима се град суочавао, иако је постало значајни центар у Краљевини Југославији, познат по добрим и способним градитељима.[1848]

Тек 1933. године је Ротари клуб предвидео изградњу савремене канализационе мреже у Скопљу.[1849] Исте године у новембру, донета је *Уредба о јавним радовима*, и међу државним властима је усвојена као социјална уредба која ће помоћи напредак неразвијених крајева државе.

У складу са тим, Техничко одељење скопске општине није чекало катастарске планове него је одмах приступило разрађивању Генерланог регуалационог плана. Имплементација плана је започета, но ометена је Михајловићевом смрћу 1941. године и почетком Другог светског рата.[1850] Финансирање техничких радова и изградње инфраструктуре у режији градске општине показује да је од 1919. до 1931. године у Скопљу потрошено 26,43 милиона динара од чега је највећи део утрошен на реновирање улица, изузев у старом делу Скопља који се налазио преко реке Вардар. [1851] Реконструкција вардарске пруге учинила је Скопље незаобилазном транзитном тачком на путу за Егеј и Малу Азију.[1852] Исто тако захваљујући политичким и војним разлозима у Скопљу је изграђен аеродром, чиме је 1929. године омогућено отварање друге југословенске ваздушне линије Београд– Скопље.[1853] Кутлурним атракцијама су сматрани мостови на Вардару, тврђава на брегу Калиште, Куршумли хан, римски водовод из доба Јустинијана, 21 џамија, девет

[1843] Marina Ognen, Divna Penčić "Urban transformation of Skopje fragmented city– legacy of history", *The Spatial Planning in South Eastern Europe, Institute of History 24*, (2009), 368.
[1844] Jasna Stefanovski, Janez Koželj, "Urban planning and transitional development issues: The case of Skopje, Macedonia", *Urbani Izziv, Vol. 23, No. 1* (2012), 93.
[1845] Rista Galić, Leonid Sokolov, Urbanistička studija za novi urbanistički plan Skoplja, *Arhitektura urbanizam 28* (1964), 15.
[1846] Аноним, Генерални ргулациони план града Скопља, *Скопски гласник* (14.9.1929), 2.
[1847] Владан Јовановић, „Друптвени оквир урбанизације Скопља 1918– 1930", *Годишњак за друштвену историју 1– 3* (2002),109.
[1848] Аноним, Улепшавање Скопља, *Политика* (30.9.1930),8.
[1849] Владан Јовановић, „Друптвени оквир урбанизације Скопља 1918– 1930", *Годишњак за друштвену историју 1– 3* (2002),109.
[1850] Jasna Stefanovski, Janez Koželj, "Urban planning and transitional development issues: The case of Skopje, Macedonia", *Urbani Izziv, Vol. 23, No. 1* (2012), 93.
[1851]Владан Јовановић, „Друптвени оквир урбанизације Скопља 1918– 1930", *Годишњак за друштвену историју 1– 3* (2002),110.
[1852] Исто, 107.
[1853] Исто, 111.

православних цркава и капела (Св. Спаса, Св.Мина, Св.Георгијам Рождества Пресвете Богородице) као и једна католичка црква. Захваљујући транзитном положају, између осталог, Скопље је било и значајна туристичка атракција, а скопски хотели су 1929. године имали на располагању 475 соба у којима је боравило 31.086 гостију. Од 1928. Промоцијом туристичких предности Скопља бавило се Друштво за унапређење туризма у Јужној Србији„Југ“. Посебно су се истицали хотели око Вардара као што су *Српски краљ*, *Бристол*, *Сплендид*, *Краљица Марија* и *Москва*.[1854]

Градитељску делатност у Скопљу 1933. године кочиле су и високе цене цемента у Јужној Србији[1855] но без обзира на све проблеме које су задесиле градитеље у Скопљу, Градоначелник Јосиф Михајловић позивао је своје београдске пријатеље Којића, Дубовог и Драгомира Поповића да у облику једног анкетног конкурса предложе уређење градског трга. Којић је послао два рада и оба су награђена највишом наградом. Судећи по сачуваним скицама, један од предлога предвиђао је да оквир Трга буде изграђен у фолклористичним обликованим објектима други у монументалним фомрама блиским духу српсковизантијског стила. С друге стране, Јан Дубови се мучио додајући својим модернистичким објектима фолклористичке ознаке,[1856] но о концепту скопског трга, биће више речи у наставку рада у контексту изграње Бановинске палате

Године 1938. из фонда Министарства финансија, Скопљу је одобрен кредит у износу од 6.000.000 динара за подизање новог моста преко Вардара, јер су до тада постојала три привремена, трошна, дрвена моста.[1857] Исте године, одржана је и лицитација са слободним пројектом по слободном избору материјала. Овај мост је требало да буде веза између Рашке улице и кеја Краља Александра. [1858] Подигнут је нови мост са именом Кнеза Павла, широк 14 метара, погодан и за трамвајски саобраћај.[1859] Експанзију изградње током 1939. године пратио је изражен стилски плурализам и одсуство кохерентне регулативе. За један од основних разлога овог проблема, наводи се да иако је регулациои план донет 1929. године, до 1939. године, град још увек није добио своју Уредбу о извршењу овог плана, нити Грађевински правилник, што је у многоме отежавало рад Техничкој служби, јер је у случају изградње имала само саветодавну улогу.[1860] Треба нагласити да је Стари део Скопља остао до данас реликт прошлости док је са друге стране Вардара била сконцентрисана изградња.[1861]

Стварање модерног урбаног центра Вардарске бановине, било је условљено подизањем пре свега јавних грађевина које су дефинисале архитектонску силуету града. Једна од првих зграда започета пре поделе земље, а која је реализована исте године кад је заведена Диктатура, била је зграда Официрског дома у Скопљу, пројектована по плану Вилијама Баумгартена за Министарство војске и морнарице у духу академизма.[1862] Зграду је важно споменути јер је великим делом својом силуиетом и монументалношћу била репер за даљу изградњу у језгру града (Слика 276.).

[1854] Исто, 111– 114.
[1855] Љ.Д., Грађевинари против картела цемента, *Правда* (1.3.1934), 5.
[1856] Зоран Маневић, „Архитект Бранислав Којић (1899– 1987)“, *Архитектура и урбанизам 4*, (1997), 58.
[1857] Антић Бора, Ускоро ће се у Скопљу приступити радовима на подизању великог моста и почети са градњом радничких станова, *Политика* (5.12.1937),12.
[1858] Аноним, Нови мост у Скопљу,*Политика* (3.3.1938),12.
[1859] Антић Бора, Ускоро ће се у Скопљу приступити радовима на подизању великог моста и почети са градњом радничких станова, *Политика* (5.12.1937),12.
[1860] Антић Б., Послератно Скопље изграђивало се у знаку великог шаренила, *Политика* (3.2.1939), 14.
[1861] Владан Јовановић, „Друптвени оквир урбанизације Скопља 1918– 1930“, *Годишњак за друштвену историју 1– 3* (2002), 120.
[1862] Jelena Nenadović, Jana Milosavljević, “Doprinos beogradskih arhitekata izgradnji međuratnog Skoplja, urbanistički razvoj i profana arhitektura, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918– 1941*,” Beograd (2021), 135.

Слика 276. Трг Краља Петра са зградом Официрског дома у Скопљу, 1930. године.

Један од првих подувата, након доношења регулационог плана, је било подизање палате народне банке на тргу Краља Петра. Првобитну идеју за ову зграду дао је 1929. године Јосиф Најман[1863], но он није реализована, па је идуће 1930. године, расписан конкурс на који је пристигло пет радова. Прву награду по конкурсу за ову палату добио је архитекта Бранислав Којић, при чему би по његовом плану, ова грађевина била подигнута у духу већ постојећег Официрског дома.[1864] Ипак, изградња је започета је 1931. године [1865] према пројекту Богдана Несторовића, познатог архитекте народне банке, у духу монументалног академизма, са употребом класичних елемената као што је функционална организација простора, композиција фасаде, положај у простору, али и у духу Ар Декоа који се огледа у централниј кубичној кули (Слика 277.).[1866] Значајан допринос кад је реч о детаљима за ову грађевину дао је архитекта Петар Димитријевич Анагности, који је до 1935. године био ангажован у бироу Богдана Несторовића.[1867] Један од конкурсних пројеката за ову зграду био је и онај браће Крстић у духу модернизованог спрског стила.[1868] Зграда је завршена 1933. године, а земљиште на ком је подигнута обухватао је простор од 1454 m² и коштала је 4.500.000 дин, док су трошкови са унутрашњмим радовима износили око 16 милиона динара. Фасада је израђена од вештачког камена, а предњи лучни део од мермера. У унутрашњости преовлађују вештачки мермер и гипс док је степениште од белог

[1863]. С обзиром да је и пре Првог светског рата Банка користила изнајмљену кућу за своју филијалу, септембра 1927. одлучено је да се купи земљиште у центру Скопља и да се повери израда скице за банчину зграду, чим се земљиште буде купило, Најману архитекти, с тим да фасада буде израђена у националном стилу. Крајем 1929. године Народна банка је од скопске општине купила плац за изградњу своје филијале. Како није био извршен регулациони план за град, а у намери да зграда филијале заузме репрезентативни простор на вардарском кеју, Народна банка је кредитирала општину за исплату експроприсаних имања, а део земљишта и поклонила. С друге стране, општина се обавезала да све потребне мере заврши до марта 1930. године. Међутим, због спора са Најманом на изградњи Завода, Банка је тражила од Милутина Миланковића да испита радове на изградњи филијале, а потом израду поверила другом архитекти. Током 1931. подигнуте су зграде за филијале у Скопљу и Битољу. Зграда у Скопљу на три спрата имала је 1200 квадратних метара површине. (Соња Јерковић Р., *Народна банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Краљевине Југославије 1918– 1931. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд ,2018, 162).

[1864] Аноним, Ново Скопље, *Време* (15.7.1930), 7

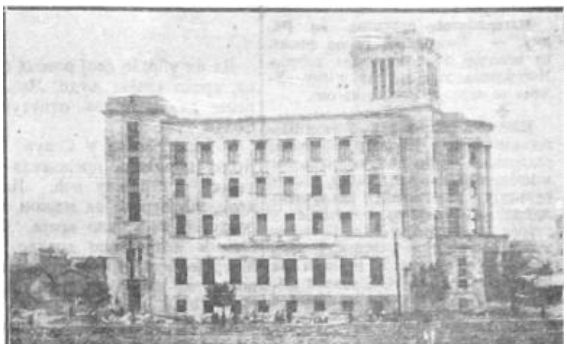
[1865] 5.7.1931. у присуству највећих државних званичника положен је камен темељац Народне банке у Скопљу (Аноним, Положен је темељ палати Народне банке у Скопљу, *Време* (6.7.1931), 3)

[1866] Aleksandar Kadijević, „Bogdan Nestorović arhitekta Narodne banke Jugoslavije“, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918– 1941*, Beograd, 2021, 108.

[1867] Марина Ђурђевић, „Прилог проучавању живота и дела архитекте Петра Димитријевича Анагностија“, *Годишњак града Београда XLVII– XLVIII* (2000– 2001), 246.

[1868] Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX– средина XX),*Београд, 2007, 279.

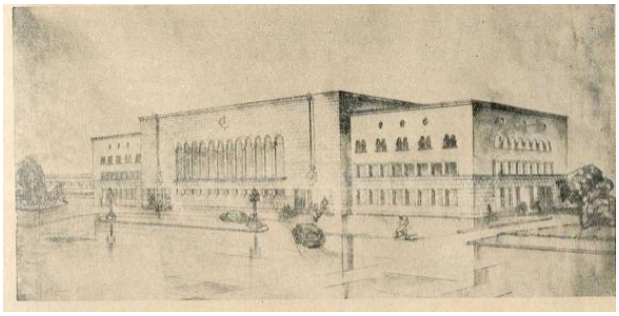
мермера из села Китке. Зграда је имала сутерен, приземље и три спрата.[1869] Грађевина је срушена у разорном земљотресу 1963. године, након чега није обновљена.[1870]

Слика 277. Чланак у новинама посвећен згради Народне банке у Скопљу, 1932. године.

Занимљиво је да су многи радови у Скопљу иницијално започети или предложени између 1930. и 1931. године, а да су реализовани доста касније, за шта може да буде заслужна економска криза која је у овом периоду захватила читав свет, али и посебна неразвијеност Вардарске бановине уопште. Добар пример такве праксе је изградња и Железничке станице (Слика 278.). Током 1931. године, јавила се иницијатива за подизање зграде железничке станице у Скопљу. На конкурс је приложено 36 пројеката, где су били коришћени разни стилови од фолклоризма и националнг стила до модернизма. [1871] Иако је условима конкурса из 1931. године било предвиђено прилагођавање градитељској традицији Јужне Србије, архитекте Симеоновић и Прљевић су замислили концепт у духу модерне архитектуре разуђене основе у интернационалном стилу.[1872] Архитекта Бошковић приложио је два рада, један у модерном духу, а други у српско–византијском стилу. Највећу награду добио је архитекта М. Манојловић, а награђени су радови Бранислава Којића и Николе Добровића.[1873] На конкурсу за железничку станицу појавио се и рад Момчила Белобрка и И, Динића.[1874]Исти случај започете изградње, реализоване тек 1940. године је и зграда поште у националном стилу архитекте Јована Ранковића.[1875]

[1869] Аноним, Три нове модерне зграде у Скопљу, *Време* (12.10.1932), 10.
[1870]Aleksandar Kadijević, „Bogdan Nestorović arhitekta Narodne banke Jugoslavije“, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918– 1941*, Beograd, 2021, 108.
[1871] Kokan Grcev, *From origins to style*, Skopje, 2004. 73.
[1872] Хајна Туцић, „Дело архитекте Војина Симеоновића између два светска рата“, *Наслеђе 9* (2008), 159; Зоран Маневић, *Лексикон неимара*, Београд, 2008, 332.
[1873] Kokan Grcev, *From origins to style*, Skopje, 2004, 72.
[1874] Зоран Маневић, *Лексикон неимара*, Београд, 2008, 25.
[1875] Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX– средина XX),*Београд, 2007, 278.

Слика 278. Чланак у новинама посвећен згради Железничке станице у Скопљу.

Године 1937. завршени су сви припремни радови за подизање железничке станице у Скопљу, кад је порушена стара железничка станица. Предвиђено је да нова станица буде подигнута у модерном духу на три спрата. У средини зграде предвиђен је велики хол, са стакленим кровом. Такође предвиђени су и подземни пролази на пероне. Сви пролази требало је да буду поплочани, а перони асфалтирани и издигнути. Крај зграде је био предвиђен главни перон.[1876] Предвиђено је да буде дугачка 105 m, ширине 30 m, а изградња је требало да износи 10 милиона динара без радова на колосецима. Спољна обрада је подразумевала облогу од камена, док је улазни хол и излазни вестибил требало да буде поплочан мермерним плочама, а конструкција би била од армираног бетона.Коначно решење, које је 1940. године и реализовано, дао је архитекта Министарства грађевина Велимир Гавриловић. [1877]За потребе изградње порушене су старе куће, а око ње је замишљен велики модеран трг.[1878] За реализацију трга испред палате железничке станице, као и за подизање надвожњака код станице Горње Скопље, посебно се залагао тадашњи министар саобраћаја инжењер Никола Бешлић.[1879] Кад је подигнута била је највећа железничка станица у Југолавији.[1880] Реч је о комплексном еклектичком здању, са призвуком разних стилова што овој грађевини даје аутентичност.[1881]

Између 1930. и 1931. године, пројектована је зграда Окружног уреда за осигурање радника у средишту Скопља на углу Булевара 11 Октомври и улице Филио Втори Македонски (Слика 279.). Аутори пројекта за ову зграду, која је подигнута 1934. године били су Драго Иблер и Драго Галић. Ово је била последња Иблерова пројектована грађевина за јавне намене у модерном духу, сведена на основне геометријске облике, без декорације на фасади, која одише функционалношћу и чистом конструктивношћу.[1882] Зграда је ортогоналне основе и садржи два основна дела правоугаоник и квадрат. Конструкција је скелетна, са армирано бетонским стубовима, гредама и монтажним ребрастим плочама, што је омогућило слободу у организацији унутрашњег простора. [1883] Ово је била прва зграда јавне намене у Скопљу, подигнута у духу руског конструктивизма и Баухауса, а која је касније функционисала као градска болница [1884]

[1876] Аноним, У Скопљу ускоро почиње грађење нове модерне железничке станице, *Политика* (18.6.1937),9.
[1877] Kokan Grčev *From origins to style*, Skopje, 2004, 73.
[1878] Аноним, Радови на великој железничкој станици у Скопљу, *Политика* (2.2.1939),7.
[1879] Аноним, Питање уређења трга пред жел. Станицом пред повољним решењем, *Скопски гласник* (27.7.1940),1.
[1880] Антић Бора, На веома свечан начин Министар саобраћаја Г.Бешлић јуче је предао саобраћају нову железничку станицу у Скопљу, *Политика* (2.12.1940), 11.
[1881] Kokan Grcev, *From origins to style*, Skopje, 2004, 73.
[1882] Goran Mickovski, Vladan Đokić, „Okružni ured za osiguranje radnika u Skopju arhitekta Drage Iblera, 1934“, *Prostor 23, 1(49) (2015),* (2015), 85.
[1883] Isto, 89.
[1884] Ana Živanov Radovanac, “Arhitektura za radništvo: ustanove u međuratnoj Srbiji”, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918– 1941,* Beograd (2021), 101; Vladimir Mickovski, Vladan Đokić, „Okružni ured za

Слика 279. Зграда Окружног уреда за осигурање радника у Скопљу, 1932. године.

Након зграде Окружног уреда, друга модернистичка зграда јавне намене подигнута у Скопљу, била је зграда Привредног дома (Слика 280.), коју је пројектовао Милан Злоковић. Зграда је подигнута 1933. године, што је допринело дефинитивном регулисању градског трга. Грађевина је подигнута у армирано бетонској конструкцији и тргу је удахнула модернистички призвук. [1885]

Слика 280. Зграда Привредног дома у Скопљу архитекте Злоковића, 1933. године.

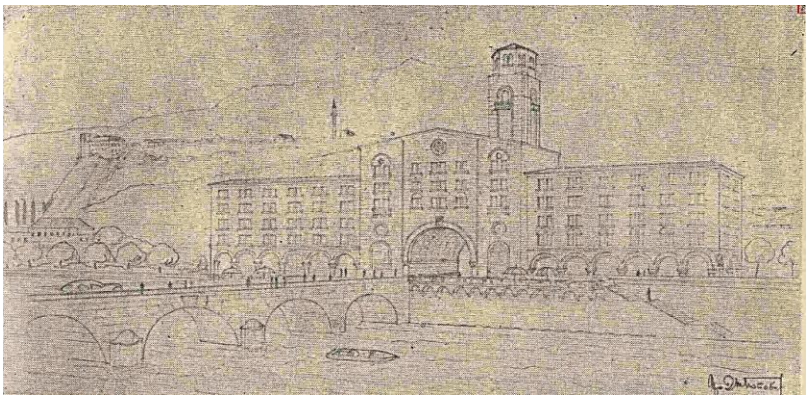
Исте године, подигнута је и зграда Министарства шума у улици Ђуре Ђаковића у виду монументалне, грађевине, код које је над улазом једини орнамент био грб Краљевине Југославије.[1886] Године 1935. подигнута је још једна значајна грађевина, а реч је о Трговинско индустријској комори. Реч је о монументалној палати, у којој су се налазили Трговинско индустријска комора за Јужну Србију, Удружење трговаца, Удружење индустријалца, Продуктивн берза, Савез трговинско индусријских удружења Вардарске бановине, Угоститељско

osiguranje radnika u Skoplju arhitekta Draga Iblera: Od projekta do realizacije (1934)“, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 23, br. 1 (49) (2015), 88–101.

[1885] Jelena Nenadović, Jana Milosavljević “Doprinos beogradskih arhitekata izgradnji međuratnog Skoplja, urbanistički razvoj i profana arhitektura, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918– 1941*,” Beograd (2021), 136.

[1886] На основу информација из Државног архива Републике Северне Македоније (Одељење Скопље. Арх. бр. 6.1.280.13/466–489.).

удружење, Хипотекарна банка и Музеј јужне Србије, а у приземљу кафана Метропол.[1887] Године 1937. размишљало се о подизању Општинског дома у Скопљу са хотелом и купатилом, као и народним универзитетом. Пројекат је израдио архитекта Драгиша Поповић према замисли Павла Кара Радовановића. [1888] Међутим ова зграда никад није реализована.

Слика 281. Скица за Општински дом у Скопљу Поповића и Кара Радовановића.

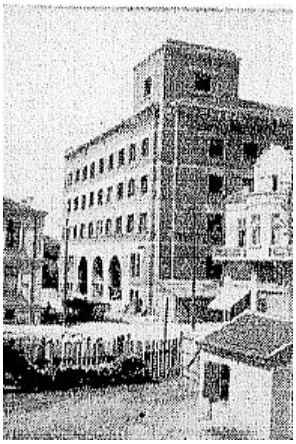
Идеја Вакуфске дирекције за подизање вакуфског дома *Ибни Пајко* у Скопљу заживела је када је 31.7.1937. године расписан конкурс за јавну лицитацију, где је предрачунска сума износила 1786518,75 динара.[1889] Подизањем вакуфског дома, започело је формирање Трга Цара Душана. Реч је о четвороспратној палати коју је подигла скопска Вакуфска дирекција (Слика 282.).[1890]

Слика 282. Зграда Дома „Ибн Пајко“ у Скопљу, данашњи изглед.

[1887] Аноним, Скопље је добило једну монументалну модерну грађевину, *Политика* (9.9.1935),4.
[1888] Павле Кара Радовановић, Крупни проблеми града Скопља, *Београдске општинске новине* (1.9.1935), 591.
[1889] Аноним,Офертална лицитација, *Политика* (17.7.1937), 22.
[1890] М.Б, Подизањем „Дома Ибни Пајко“ отпочело је формирање Трга Цара Душана у Скопљу, *Политика* (24.10.1938),11.

Године 1937. у Скопљу је у изградњи била и зграда Дирекције пошта, у академско–модернистичком духу (Слика 283.). На конкурс за ову зграду се између осталих јавио и руски архитекта Анагности, чији рад је награђен откупом. [1891]Реч је о згради великих размера, којој се фасада простире на три улице, а земљиште испод зграде обувата преко 2000 m². Била је подељена на сутерен, приземље и три спрата. На углу улица Цара Николе и Кнеза Арсена, зграда се завршавала кулом сатницом високом преко 30 m. Пространи сутерен, који је уједно био и склониште у случају ваздушног напада, био је предвиђен за архиву и магацине. У средини зграде, у приземљу је огромна дворана са шалтерима за публику, до висине првог спрата, поплочана мермером и керамичким плочицама.[1892]

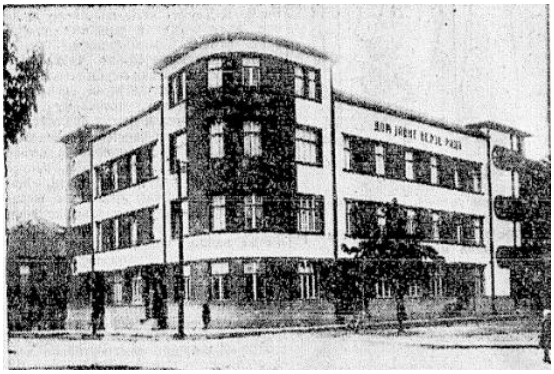

Слика 283. Чланак у новинама посвећен згради Дирекције пошта у Скопљу, 1937. године.

Идуће 1938. године, у Скопљу је подигнута зграда Општинског поглаварства, за коју је било опредељено 3.000.000 динара. Зграда се подизала према плану и динамиком коју је диктирала општинска управа.[1893] Исте године било је предвиђено да се подигне Подружница Берзе рада (Слика 284.), за коју је Архитектонски одсек техничког одељења Градског поглаварства израдила потребне пројекте, за које је Берза рада издвојила 2.500.000 динара, а општина земљиште величине 1113 m², техничке елаборате, надзор над грађењем, електрично осветљење, водовод, грејање и 30.000 динара субвенције годишње.[1894] Лицитација за подизање Дома Берзе рада одржана је 20.9.1938. године. Предрачунска сума је износила 1.729.795,77 динара за извршене грађевинске радове. Предузимачи су били дужни да са собом понесу уверење о пријави предузимачке радње за текућу годину и доказ о подобности за предузимачке послове, као и уверење о плаћеном порезу. [1895] Пројекат грађевине наглашеног угла на регулационој линији, израдио је Димитрије М. Леко, док му је сарадник био руски неимар Александар Медведев.[1896]Дом Берзе рада отворен је 1939. године, а свечаном чину освећења присуствовао је председник Краљевске владе Драгиша Цветковић, који је одобрио потребне кредите за подизање

[1891] Марина Ђурђевић, „Прилог проучавању живота и дела архитекте Петра Димитријевича Анагностија“, *Годишњак града Београда, XLVII– XLVIII* (2000– 2001), 247.
[1892] М.В., Подизање нове модерне палате Дирекције пошта у Скопљу, *Политика* (28.9.1937),8.
[1893] Аноним, Изграђивање савременог Скопља ушло је у фазу планског рада, *Политика* (5.10.1938), 22.
[1894] Исто.
[1895] Аноним, Подизање дома Јавне берзе рада у Скопљу, *Политика* (13.9.1938), 24.
[1896] Ana Živanov Radovanac, “Arhitektura za radništvo: ustanove u međuratnoj Srbiji”, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918– 1941,* Beograd (2021), 101.

ове зграде. Зграда је подигнута на углу Поенкареове и Добрачине, са 83 одељења, и три одељења у сутерену, са приземљем и два спрата. У приземљу су биле замишљене пословнице са чекаоницама, а на спратовима преноћишта са 140 кревета, са одељењима за дезинсекцију и другим модерним постројењима.[1897] Године 1938. у Скопљу је подигнут и Дом Трговачке коморе.[1898]Идуће 1939. године, подигнут је Институт социјалног осигурања у духу модернизма, према пројекту Јосифа Михајловића, који је исте године пројектовао и реализовао зграду Социјалног осигурања, у духу немачког експресионизма са употребом црвене и жуте боје на фасади, што је била новина у то време. [1899]

Слика 284. Чланак посвећен згради Јавне берзе рада у Скопљу, 1939. године.

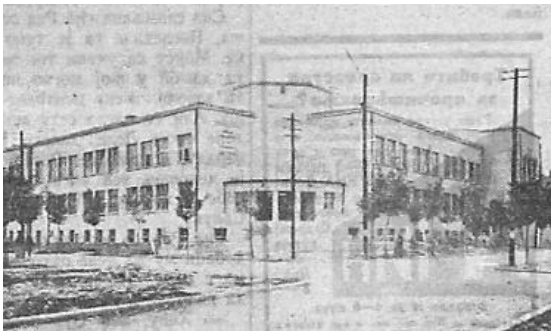
Од великог значаја за побољшање здравственог стандарда становништва Вардарске бановине, била је и изградња болница, па су се тако болничке зграде налазиле у Битољу, Тетову, Скопљу, Куманову, Прилепу, Демир Капији и у Неготину на Вардару.[1900] Године 1937., подигнут је и Дом лекарске коморе у Његошевој улици, у виду троспратне зграде са великом салом за лекарска предавања. [1901] Наредне 1938. године освећен је нови павиљон Државне болнице у Скопљу.[1902] Године 1939. расписана је лицитација за изградњу Дома Црвеног крста (Слика 285.) , односно за извођење грубих радова,[1903]а током 1940. године, у *Скопском гласнику* су расписиване лицитације за радове везане за његову финализацију.[1904] Зграда је подигнута у духу модерног експресионизма, врло динамичне фасаде, према пројекту Јосифа Михајловића.[1905]

[1897] Аноним, На свечан начин јуче је у Скопљу освећен дом Берзе рада, *Политика* (9.10.1939), 11.
[1898] Аноним,Улога и значај Трговинско– индустријске коморе у скопљу, *Политика* (5.10.1938), 23.
[1899] Divna Penčić, Ines Tolić, Biljana Stefanovska, Sonja Damčevska, *Skopje– An architectural guide*, Skopje, 2009, 27.
[1900] Аноним, Лицитација за подизање зграде за бановинску прихватну болницу у Неготину на Вардару, *Службени лист Вардарске бановине* (19.8.1939), 8.
[1901] Аноним, Освећен је дом Лекарске коморе, *Политика* (28.6.1937), 6.
[1902] Аноним, Освећење новог павиљона Државне болнице у Скопљу, *Скопски гласник* (2.4.1938), 5.
[1903] Аноним, Лицитација за изградњу дома Црвеног крста у Скопљу, *Скопски гласник* (27.5.1939),6.
[1904] Аноним, Пријем понуда за израду столарских радова на новој згради Црвеног крста у Скопљу, *Скопски гласник* (27.1.1940), 3
[1905] Divna Penčić, Ines Tolić Biljana Stefanovska, Sonja Damčevska, *Skopje– An architectural guide*, Skopje, 2009, 24.

Слика 285. Зграда Црвеног крста у Скопљу, данашњи изглед.

У периоду од 1929. до 1930. године, школе су финансиране из општинских буџета. Држава и бановине су такође помагале школама у виду позајмица. Код народа је такође постојало расположење за подизање школских зграда, али не и економска моћ. Често је постојала иницијатива банских управа да ангажује што што више становништва са села како би подизање и издржавање школа лакше пало народу, иако је сиромаштво, поготово на подручју Вардарске бановине све више узимало маха у време светске економске кризе. [1906] Било је неопходно да се школске зграде подижу користећи све могуће доступне ресурсе. Бановинске просветне власти су дозвољавале да се школе граде од свих расположивих материјала, што је утицало на квалитет школског простора, јер су најчешће коришћени слаби, јефтини и доступни материјали, као што су дрво, слама и блато.[1907] Из тог разлога, иако су градитељски потенцијали било на врло ниском нивоу, било је важно да школске зграде пројектују школовани, архитекти са искуством, који су на најбољи могући начин могли да искористе доступан материјал. Стога је важно да се истакне, да је у овом периоду у Скопљу, при Техничкој дирекцији, радила архитектица Драгиња Петровић Петковић, где је израдила пројекте за две основне школе, као и пројекте зграда Дезинфекционог завода и Дома стараца. Израдила је пројекте за школе *Цар Душан* (Слика 286.) и *Ђура Јакшић*, у периоду између 1931. и 1933. године. На пројектовању школе „Цар Душан“ са Драгињом Петровић Петковић радио је и Јосиф Михајловић, док је фасаду пројектовао Бранислав Којић. [1908]

Слика 286. Чланак у новинама посвећен школи „Цар Душан“ у Скопљу, 1932. године.

[1906] Божица Славковић Ж. *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929– 1941,* докторска дисертација, Филозофски факултет универзитета у Београду, Београд, 2014, 465.
[1907] Исто,468.
[1908] Ивона Фрегл, „Драгиња Петровић– Петковић (1899– 1995)– Прилог проучавању дела жена архитеката у Србији“, *Архитектура и урбанизам 14– 15* (2004), 94– 96.

Посебно је, за образовање женске деце, у Вардарској бановини, било значајно подизање зграде Женске гимназије 1939. године, чији је ток изградње у потпуности могао да се прети путем дневне штампе, *Скопског гласника* и *Службеног листа Вардарске бановине*.[1909] Школа је подигнута по пројекту реалисте архитекте Сотира Томоског у духу модерних стремљења. [1910] Поред основне школе Цара Душана, у Скопљу је 1937. године подигнута школа која је понела име Петра Петровића Његоша, а подигнута је у Буњаковцу.[1911] Изван Скопља, у мање развијеним срединама Вардарске бановине, сељаци су били скромни у својим захтевима, због чега школске зграде најчешће нису испуњавале прописане форме.[1912]

Прича о студентском дому дуго је била тема скопске јавности али тек је 1.2.1931. године, положен камен темељац зграде коју је 1923. године пројектовао архитекта Сергеј Бељајевски.[1913] Међутим, на конкурсу расписаном 1930. године, за подизање Студентског дома краља Петра I Великог Ослободиоца у Скопљу, прва награда је припала раду под шифром „Скопје", који су пројектовали Даница и Бранислав Којић, и ова зграда је један од првих и најбољих примера јавног објекта инспирисаног народним неимарством у целокупном Којићевом градитељском опусу, где је аутор с једне стране тражио узоре у најбољим решењима старе варошке куће, док је с друге, тежио да успостави везу са градитељском традицијом.[1914]

Године 1932. приступило се подизању Дечијег дома у Скопљу, за децу сиромашних родитеља (Слика 287.), која нису имала могућности да се школују, а према пројекту Бранислава и Данице Којић.[1915] За ове потребе члан Одбора за подизање Дома, Љуба Љубисављевић, је дао плац у површини од 2000 m², а остала средства су брзо прикупљена захваљујући добротворима, општини и бановинском буџету.[1916] На иницијативу Краља Александра, Дом је подигнут у духу фолклоризма, са примесама модерног конструктивног приступа. Вредност грађевине са опремом била је 2.500.000 динара, и у делу подигнутом 1934. године, могло је да се смести 130 питомаца. Други део зграде је завршен касније због оскудице у средствима, па је стога Дом освећен тек 1936. године. [1917]

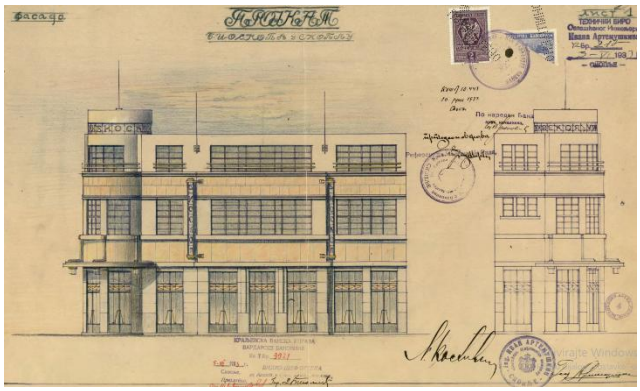

Дечји дом Краља Александра у Скопљу

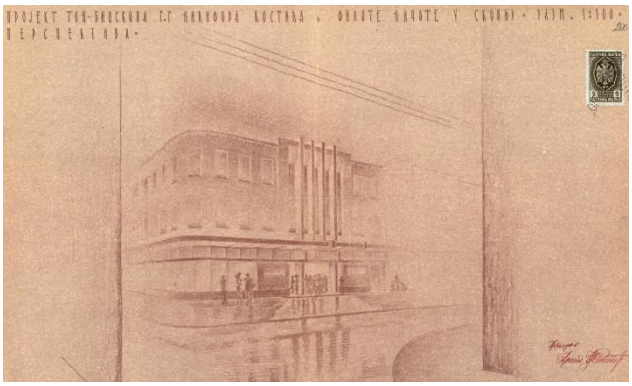
Слика 287. Чланак у новинама посвећен Дечијем дому Краља Александра у Скопљу, 1932. године.

[1909] Аноним, Довршење зграде за Женску гимназију у Скопљу, *Службени лист Вардарске бановине* (11.3.1939) ,9.
[1910] Владан Јовановић, „Неговање декретираног памћења: националне прославе и јубилеји у Вардаркој бановини“, *Токови историје 3* (2013), 106.
[1911] Аноним, Скопље је добило још једну велику, модерно грађену основну школу, *Политика* (8.4.1937), 12.
[1912] Божица Славковић Ж., *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929– 1941,* докторска дисертација, Филозофски факултет универзитета у Београду, Београд, 2014, 468.
[1913] Владан Јовановић, „Друштвени оквир урбанизације Скопља 1918– 1930“, *Годишњак за друштвену историју 1– 3* (2002), 116.
[1914] Снежана Тошева, „Даница Којић (1899– 1975)“, *Годишњак града Београда XLIII* (1996), 115.
[1915] Зоран Маневић, Архитект Бранислав Којић (1899– 1987), *Архитектура и урбанизам 4* (1997), 58.
[1916] Аноним, Дечији дом Краља Александра у Скопљу, *Правда* (28.6.1932), 4.
[1917] Мирко Јовановић, „Друштва и установе“, *Гласник Скопског научног друштва [XVII– XVIII]* (1937), 1019

Година 1935. је била посебно значајна по томе, што је бан Вардарске бановине издао *Указ* по ком захтева да се све јавне грађевине подижу искључиво у националном стилу.[1918] Национални полет настављен је исте године, па је у свој буџет скопска општина узела суму од 100.000 дин за организацију Музеја града Скопља, јер су културне установе играле значајну улогу за очување историје и националног идентитета града. Замишљено је да у почетку у њему буду смештена одељења архитектонског одсека општине, а за Музеј је предвиђен и кустос. Улога скопског градског Музеја била је да се стара о прикупљању и чувању материјала који се односи на културну историју и развитак Скопља од праисторије до почетка двадесетог века.[1919] Етнолошки музеј у Скопљу пројектовао је Милан Злоковић 1937. године.[1920]

Од значаја за модернизацију и културни напредак у Скопљу, било је подизање биоскопа *Култура*, тада тон биоскоп Нићифора Костића (Слика 288а., Слика 288б.) између 1933. и 1937. године. Иницијални пројекат за ову зграду израдио је архитекта Иван Артемушкин, док је аутор измена, односно коначног пројекта био Кирил Жерновски.[1921] Није познато зашто је дошло до овакве измене кад је реч о аутору, но врло слична ситуација се десила приликом реализације зграде банске палате, што потврђује да је да је то била уобичајена пракса у оквиру тадашњег система извођења јавних објеката.

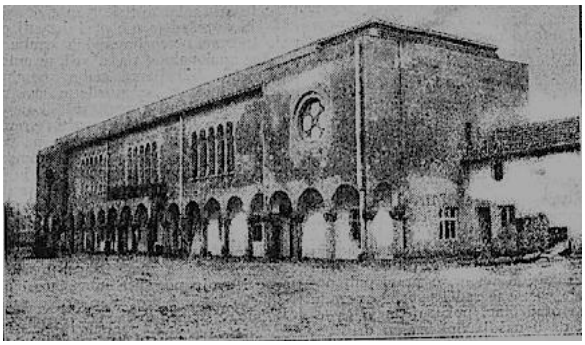

Слика 288а. (лево)Пројекат фасаде архитекте Артемушкина за зграду Кино Културе, тада тон биоскопа Нићифора Костића; Слика 288б. (десно) изведени пројекат архитекте Кирила Жерновског.

[1918] Аноним, Једна значајна наредба г.Бана Вардарске Бановине, *Вардар* (22.5.1935), 1.
[1919] Бора Антић, Скопље ће најзад добити свој градски Музеј, *Политика* (21.1.1935),10.
[1920] Крум Томовски и др.,*Македонска архитектура*, Скопје, 1974, 58.
[1921] На основу пројектне документације која се чува у Државном архиву у Македонији (Одељење Скопље. Арх. бр. 6.1.306.18.).

У Скопљу је соколски дом (Слика 289.) друштва *Скопље I*, свечано отворен 20. децембра 1931. године, а изграђен је као монументални јавни објекат, захваљујући заједничким напорима наставника и ученика локалне Учитељске школе, уз значајну финансијску потпору градске општине и тадашњег бана Вардарске бановине. Пројекат зграде израдио је подстарешина жупе Рад. Радуловић, обликујући је у духу тада доминантног соколског архитектонског стила који је вешто спајао принципе модернизма са репрезентативним националним и неовизантијским елементима. Објекат је имао изузетан просветно– културни значај јер је примарно пројектован као институционално и идеолошко жариште у којем ће се будући учитељски кадар физички и морално васпитавати омладину за ширење југословенског соколског духа широм земље. Поред своје базичне спортско–рекреативне функције, овај дом је функционисао као кључно мултифункционално средиште локалног друштвеног живота, интегришући техничке гимнастичке секције са културним манифестацијама, хорским наступима и јавним свечаностима.[1922]

Слика 289. Чланак у *Скопском гласнику* посвећен изградњи соколског дома Скопље I у Скопљу, 1931. године.

У циљу буђења националне свести у јужним крајевима Краљевине Југославије, Одбор за прославу двадесетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1937. године расписао је конкурс за израду идејних скица за монументалне споменике Краљу I Првом Ослободиоцу и Витешком Краљу Александру Првом Ујединитељу на Тргу Краља Петра, на почетку моста Цара Душана. Поред споменика, услов конкурса је био и коначно решење овог дела Трга. На конкурс је пристигло седам радова, а оцењивачки Одбор[1923] је донео одлуку да ниједан пројекат не добије прву награду. Две друге награде добили су рад под шифром *1912– 1918* Петра Палавичинија и Светомира Лазића, и рад под шифром *76* Антуна Аугустинчића и Драге Галића у износу од 15.000 динара. Трећу награду од 10.000,00 дин добио је доделио пројекту под шифром *Кајмакчалан* Бориса Калина и Винка Гланца. Поред ових, одбор је наградио и откупио у износу од 5000 дин радове под шифром *Зета*, *Царско Скопље* и *С.С*, а суму у износу од 3000, рад под шифром *Х.*

Рад Палавичинија и Лазића предлагао је решење Трга Краља Петра урбанистички завршавајући га са стране Вардара на тај начин што се мост продужава до другог стуба. Ово решење је предвиђало две простране терасе над Варадром уоквирене аркадама или парапетом. На лучно истакнутим деловима терасе са стране Трга пројекат је остваљао са сваке стране по један монументални стуб висине 9,12 m. На стубовима би биле постављене у стојећем ставу, огрнуте краљевским плаштом, фигуре Краља Петра и Краља Александра високе 3,80 m. У дну стуба коју

[1922] И.Р., Освећење и отворење соколског дома друштва Скопље I, *Соколски Гласник* (8. 1. 1932), 6.

[1923] Овај одбор чинили су председник Арса Јовановић, председник извршног одбора за прославу Бранко Поповић, Јосиф Михајловић, Јован Алексић, Франце Месеснел, Велимир Ставрић. (Аноним, Резултат конкурса за монументалне споменике Краљу Петру и Краљу Александру у Скопљу, *Политика* (16.2.1937),7.).

носи фигура Краља Петра замишљени су рељефи који представљају слободу са буктињом на једној, и војника са мачем и штитиом на другој страни. Рељефи на споменику Краља Александра Првог персонификовали су победу и народно јединство. Главни проблем овог пројекта је био тај што је продужавао мост и тиме нарушавао његов склад. Пројекат Аугустинчића и Галића није продужавао мост, и по њему су споменици исто били постављени на оба улаза у мост, али реч је о коњаничким скулптурама, високим 8 m.[1924] За победнички пројекат изабран је рад Аугустинчића и Галића, при чему је Одбор сматрао да је ово решење лако изводљиво (Слика 290.).[1925]Споменик Краљу Петру и Краљу Алексндру изведен је за цену од 900.000,00 динара.[1926]

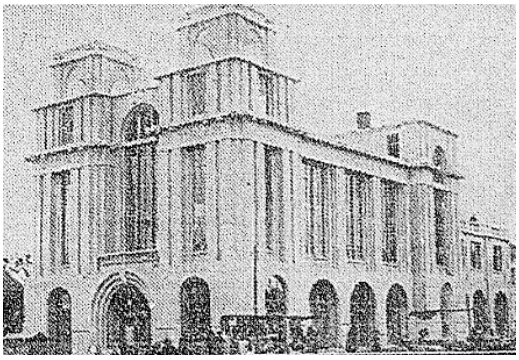

Слика 290. Споменици Краљу Петру и Краљу Александру у Скопљу на улазу у мост на Вардару Аугустинчића и Галића.

6.10.2 Архитектура ван административног центра Вардарске бановине

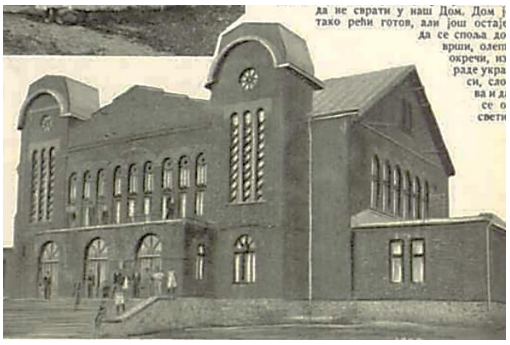
Поред Скопља, центра Вардарске бановине, у коме је изградња била најинтензивнија, архитектура се развијала, додуше у мањем обиму, и у другим градовима бановине. Један од таквих градова је било Куманово. Око 1930. године, при Техничком одељењу у Куманову, присутан је руски архитекра Владимир Антонов. Он је био аутор цркве Свете Тројице у Куманову, Хотела *Куманово*, зграде општине[1927] као и Занатског дома.[1928] Наиме, у Куманову је 17.2.1930. године одржана редовна седница Занатског фонда, где је изабран Грађевински одбор који је требало да руководи радовима приликом изградње новог дома (Слика 291.).[1929]Дом је подигнут у новембру 1930. године уз присуство највиших државних званичника.[1930]

[1924] Исто.
[1925] Аноним, Изабран је пројекат за споменик Краљу Петру и Краљу Александру у Скопљу, *Политика* (20.3.1937), 8.
[1926] Аноним, Споменик Краљу Петру и Краљу Александру стаjаће 900.000,00 динара, *Политика* (28.3.1937), 5.
[1927] Владан Јовановић, „Демографске одлике Вардарске бановине и проблеми самоидентификације“, *Етноантрополошки проблеми, год.7, св. 1* (2012), 568.
[1928] Kokan Grčev, *From origins to style*, Skopje, 2004, 70.
[1929] Аноним, Скупштина занатског дома у Куманову, *Политика* (18.2.1930), 7.
[1930] Аноним, Председник владе у Куманову, *Политика* (22.11.1930), 3.

Слика 291. Чланак посвећен згради Занатског дома у Куманову, 1930. године.

Фасада ове грађевине је носила дух националног стила, што је било природно за Куманово, где је *genius loci*, након 1912. године, када је српска војска однела победу над турском, био веома изражен. Идуће године, 1931. године, у Куманову је подигнут соколски дом у духу националног романтизма, по пројекту архитекте Момира Коруновића (Слика 292.),[1931] где је кровну конструкцију извео Владимир Антонов.[1932]

.Слика 292. Чланак посвећен згради Соколског дома у Куманову, 1930. године.

У Државном архиву Републике Македоније чува се и тестамент Николе Спасића са саветима како да се на његовом плацу у Куманову подигне градска болница, из 1934. године, а која је 1935. године завршена и пуштена у рад (Слика 293.). На фасади ове зграде и данас постоји натпис „ Задужбина београдског трговца Николе Спасића.“[1933] Зграда је подигнута на делу пута који је водио ка железничкој станици, на коме се до тад налазио Градски парк и спортско стрелиште. Власник овог земљишта било је Вакуфско шеријатско намесништво, јер се раније ту налазило муслиманско гробље. Болница је отворена уз присуство високих државних званичника, у виду модернистичке, монументалне грађевине, са примесама Ар Деко– а.[1934]

[1931] Kokan Grčev *From origins to style*, Skopje, 2004, 69;
[1932]Владан Јовановић, „Демографске одлике Вардарске бановине и проблеми самоидентификације“, *Етноантрополошки проблеми, год.7, св. 1* (2012), 145.
[1933] *Државен архив на Република Македонија,* Скопје, 2016, 146.
[1934] Сузана Николић, Прва кумановска болница – задужбина београдског трговца Николе Спасића, https://www.kumanovonews.mk/pogranicna– hronika/prva– kumanovska– bolnica– zaduzbina– beogradskog– trgovca– nikole– spasica, 20.3.2022. године.

Слика 293. Зграда болнице у Куманову, задужбина Николе Спасића, данашњи изглед.

Поред Куманова, значајан центар Вардарске Македоније био је Битољ. Током 1930. године у Битољу је у духу фолклоризма подигнут комплекс Дуванске индустрије. [1935] Зоран Маневић наводи да је 1935. године у Битољу подигнута зграда Основне школе *Вук Караџић* по пројекту Јана Дубовог. [1936] Током 1939. године, вршене су лицитације за подизање нове зграде поште у Битољу[1937] а већ 1940. године је освећен камен темељац. За изградњу је било задужено Техничко бановинско одељење из Битоља, са предрачуном од 1530000 динара.[1938] Важно је споменути и зграду Народне банке, Богдана Несторовића, подигнуту у циљу јачања духа старе Србије, где поред српско–византијског стила постоји и призвук медитеранске архитектуре (Слика 294.).[1939]

Слика 294. Зграда Народне банке у Битољу, архитекте Несторовића.

У оквиру Кајмакчаланске прославе, у овом граду је на свечан начин 11.7.1940. године освећена зграда соколског дома (Слика 295.),[1940] која је започета још 1928. године, при чему су пројекат и стручни надзор током дуготрајне реализације вођени сукцесивно па је почетну фазу водио руски емигрант инж. Валериј Гусев, потом инж. Чечељев, док је завршне радове преузео

[1935] Kokan Grčev *From origins to style*, Skopje, 2004, 97
[1936] Зоран Маневић, *Лексикон неимара*, Београд: Грађевинска књига, 2008, 112.
[1937] Аноним, Подизање нове зграде за пошту у Битољу, *Службени лист Вардарске бановине* (26.8.1939), 12.
[1938] Аноним, У Битољу је освећен камен темељац нове поште, *Политика* (22.4.1940),14.
[1939] Александар Кадијевић, *Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века*), Београд: Грађевинска књига, 2007, 289; Aleksandar Kadijević "Bogdan Nestorović: arhitekta Narodne banke Jugoslavije," *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941*, Beograd, 2021, 106.
[1940] Аноним, Соколски дом у Битољу јуче је освећен на свечан начин, *Политика* (12.7.1940), 8.

битољски инжењер и каснији градоначелник Ванђел Самарџић. [1941] Недуго након освећења, у новембру 1940. године, соколски дом је значајно оштећен приликом ваздушног бомбардовања Битоља од стране италијанске авијације.[1942] У Прилепу је захваљујући средствима Соколског друштва, подигнут Соколски дом 1938. године. [1943]

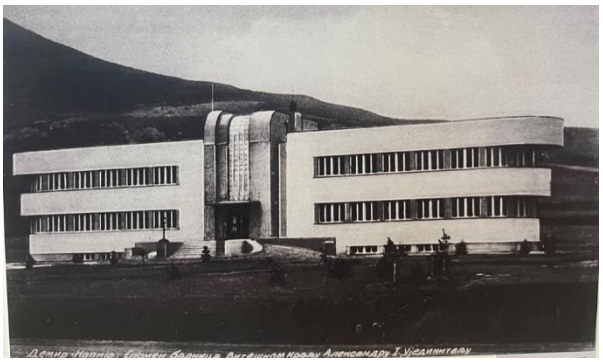
Слика 295. Изградња соколског дома у Битољу, и соколски одбор задужен за његово подизање.

Поред Битоља, комплекс дуванске индустрије подигнут је у духу фолклорне архитектуре и у Струмици 1930. године.[1944] За дуванску индустрију Вардарске бановине, било је значајно и подизање Дуванског института у Прилепу у модернм духу, од 1937. до 1940. године према пројекту архитекте Милорада Петровића из Београда. [1945] У Струмици је 1931. године подигнута и зграда Управе, пројектована од стране браће Секура из Љубљане, у националном стилу. [1946]

Велики проблем многих градова у Вардарској Македонији био је недостатак болничких зграда. Пример су Штип и Брегалница, где су болесници из ових крајева морали да иду на лечење у Скопље. У Демир Капији се 1936. године, захваљујући југословенским железничарима, јавила иницијатива за подизање амбулантне болнице за сиромашне, која би понела име Витешког Краља

[1941] Архитектонско–просторни развој Соколског дома у Битољу представља карактеристичан пример сукцесивне изградње међуратних фискултурних и мултифункционалних објеката. Након иницијалног рада у привременој дрвеној бараци из ратних репарација, Битољско соколско друштво је 1928. године иницирало добијање трајне локације. Општински одбор је 1930. године доделио плац на простору „Егзерцириште", првобитно планираном за проширење Градског парка и споменик српским војницима, да би 1934. године преносом тапије имовинско–правни статус био и формално заокружен. Локација је исте године проширена за додатних 1.386,60 m² ради формирања летног вежбалишта на отвореном са гимнастичким справама, док се од планиране изградње базена одустало.
Централни део објекта чинила је главна фискултурна сала габарита 30 × 14 метара, са чистом висином од 8 метара. Просторни програм је додатно обухватао административни блок, купатила, реквизитерије, пространо предворје и стан за начелника друштва, док је водоснабдевање решено прикључком на војни водовод. Динамика градње била је успорена због хрночног недостатка средстава. До 1931. године завршени су основни габарити и предња фасада, док је објекат стављен под кров тек 1934. године уз бескаматни кредит Савеза сокола Краљевине Југославије у износу од 60.000 динара. То је омогућило делимично усељење и коришћење предворја за тренинге, док су радови на сали окончани у сезони 1934/1935 (Александар Стерјовски, *Битола спорт*, Битола, 2016, 183–184).
[1942] Аноним, Свечано отварање соколског дома у Битољу, *Соколски гласник* (19.7.1940), 6.
[1943] Аноним, Успех соколства у Прилепу Марка Краљевића, *Политика* (7.2.1938),11.
[1944] Kokan Grčev *From origins to style*, Skopje, 2004, 97
[1945] *Isto*, 102.
[1946] *Isto,* 80.

Александра.[1947] Болница у Демир Капији (Слика 296.) је подигнута 1938. године према пројекту Часлава Ђорђевића, у духу модернизма са примесама Ар Декоа и експресионизма.[1948]

Слика 296. Болница Витешког Краља Александра у Демир капији.

Штип је почетком четврте деценије добио објекат Општине у модернизованом националном стилу, у виду разуђене степенасте композиције са постсецејиском кулом на врху прочеља архитекте Кудрјавцева.[1949] Питање подизања болничке зграде у Штипу (Слика 297.), дуго је било актуелно[1950], да би тек 1941. године, зграда била подигнута захваљујући средствима Вардарске бановине. Земљиште за ову зграду поклонила је штипска општина. Зграда је имала сутерен, приземље и два спрата. У сутерену је било 29 одељења, где су смештене кухиње, станови за послугу и остале неопходне просторије. У приземљу је било 17 одељења за апотеку, чекаоницу и амбуланту. На првом спрату је такође било 17 одељења, са једном операционом салом. На другом спрату су била два стана за управника и економа. Радови без опреме су износили 4.800.000 динара.[1951] Неке од апотека, пак, налазиле су се у Скопљу, Тетову, Куманову, Битољу, Велесу, Прилепу. Војска је имала своје посебне болнице. Школске поликлинике су постојале у Скопљу, Велесу, Битољу, Куманову, Охриду, Штипу и Струмици. Становништво се лечило и у бањама. Познате су биле Негорачка Бања код Ђевђелије, Кочанска Бања код Кочана, Катлановска Бања код Скопља, Штипска Бања код Штипа, варошица Крушево, као и тзв. „језерске станице“ – Охрид за Охридско језеро и Струмица за Дојранско језеро. [1952]

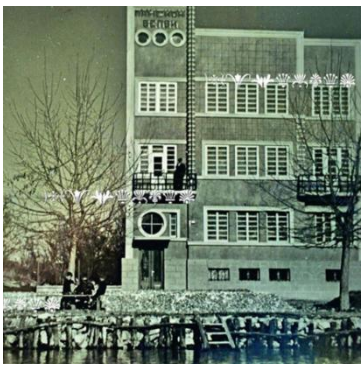
[1947] Аноним, Југословенски железничари подижу у Демир Капији болницу, *Време* (25.3.1936), 5.
[1948] Vladana Putnik Prica „Odgovor arhitekata Jugoslavije na zdravstvene izazove i krize 1918– 1941“, *Istorija 20. veka, god 14, 1/2023* (2023), 50; Небојша Антешевић, „О архитектури спомен– амбулантне болнице у Демир Капији „Витешком краљу Александру I Ујединитељу““, *Зборник Матице српске за ликовне уметности 43* (2015), 225– 244.
[1949] Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX– средина XX),*Београд, 2007, 279.
[1950] Аноним, Довршење радова на подизању зграде бановинске болнице у Штипу, *Службени лист Вардарске бановине* (2.9.1939), 9.
[1951] J.J., У Штипу је подигнута нова модерна болница, *Политика* (30.1.1941), 19.
[1952] Никола Малешевић Тошић, „Вардарска Македонија Краљевине СХС Југославије 1918– 1941“, *Војно дело 1*,(2019), 314.

У ШТИПУ ЈЕ ПОДИГНУТА НОВА МОДЕРНА БОЛНИЦА

Њено грађење стало је бановину око пет милиона динара

Слика 297. Чланак у новинама посвећен згради болнице у Штипу, 1941. године.

Охрид, као једно од најпривлачнијих туристичких места Вардарске бановине био је познат по хотелима *Српски краљ*, *Турист*, *Велика Србија* и коначишту *Париз*. Овлашћени инжењер Тома Крстић из Битоља, увидео је да је странцима који током лета долазе у Охрд, потребан комфорнији смештај, па је тако у доњем делу вароши, 1936. године, подигао модеран хотел *Белви* (Слика 298.) који је имао сутерен, приземље, два спрата, тридесет спаваћих соба, где је на сваком спрату било купатило, а свако одељење је имало водовод, канализацију и електричне инсталације.[1953]

Слика 298. Хотел *Белви* на Охриду 1940– их година.

Поред значајних туристичких здања, у Охриду је 1929. године, у духу академизма, подигнут и Институт за заштиту споменика културе по пројекту Димитрија Симонче, инжењера из Охрида, а функционисао је и као женска школа у то време.[1954] Вардарска бановина није обухватала само простор данашње Северне Македоније, већ се простирала и преко Косова и Метохије, све до значајних делова данашње јужне и југоисточне Србије. Преласком из скопског и битољског округа, преко призренског и приштинског, ка врањском, лесковачком и топличком округу, јасно се види разуђено и разнолико административно ткиво ове бановине.

Повезујући јужне регионе Вардарске бановине са њеним северним срезовима, простор Косова и Метохије постаје место значајних урбанистичких преображаја, што се најбоље уочава на примеру Косовске Митровице. Управо је ту, на иницијативу председника општине Јована Јефтића и групе грађана, започела изградња болнице. Трепча је поклонила 3.000.000 динара и

[1953] Н., Охрид је добио поптпуно модеран хотел „Бел ви“, *Политика* (10.3.1936), 8.
[1954] Kokan Grčev *From origins to style*, Skopje, 2004, 63.

позајмила 3.000.000 динара на рачун отплате пореза. Сума добијена од Трепче могла је да се искористи само за изградњу и делимично уређење болнице. За потпуно уређење Бановина морала да издвоји средства из свог буџета. План је превиђао болницу на два спрата. Зграда је завршена 1938. године и била је једна од најопремљенијих зграда и у архитектонском и у медицинском у Краљевини Југославији. Имала је четири одељења и то хируршко, интерно, гинеколошко и дечије.[1955] У Косовској Митровици је 1938. године подигнута значајна просветна установа а реч је о Просветном народном дому Краља Александра (Слика 299.).[1956]

Слика 299. Чланак у *Правди* посвећен Просветном дому у Косовској Митровици, 1938. године.

Призрен је био један од градова у Вардарској бановини у ком се 1936. године радило на регулацији старих улица. За њега поједини путописци кажу да: „...је све друго била чаршија или касаба, само је Призрен увек био град, и за Србина и за Турчина.“[1957] Приликом регулације старих улица су порушене старе куће, а нове су изграђене по регулационом плану[1958], са улицама широким 13 метара, са коловозом од 7 метара, и тротоаром од 3 метра. За радну снагу је било опредељено 70.000 дин, а исто толико и за материјал. Пословима регулације рукводио је Александар Киклић, шеф Техничког одељења у Призрену.[1959] Како је Призрен један од градова у коме је милитантна прошлост и данас изузетно важна, битно је споменути зграду Официрског дома, која је грађена од 1935. до 1940. године за потребе предавања, становања и обедовања нежењених официра. Зграда је имала две велике терасе за летње ноћне приредбе. Подигнута је на иницијативу дивизијског генерала Војислава Петровића и бригадног генерала Блаже Ђукановића.[1960] У монографији Атанасија Урошевића из педесетих година, помиње се и регулација чаршије у Приштини из тридесетих година, која се односила на откривање и регулацију улица. Први регулациони план Приштине потиче из 1937. године, но он није сачуван.

[1955] Божица Славковић Ж., *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929– 1941*, докторска дисертација, Филозофски факултет универзитета у Београду, Београд, 2014,563

[1956] Аноним, Ових дана освећен је просветни дом у Косовској Митровици, *Правда* (14.1.1938), 14.

[1957] Григорије Божовић, *Слике Косова и Метохије: путописи и репортаже,* Приштина, 2006, 59– 61.

[1958] Први ситуациони план и мапирање Призрена израдио је Момир Коруновић 1913. године, што је касније, 1924. године, послужило као основа за израду Генералног плана, на којем је радио са тимом сарадника. Овим урбанистичким актом задржане су 22 постојеће махале, али је извршено јасно просторно раздвајање уређеног градског језгра од нерегулисане периферије, уз увођење нових просторних решења попут мањих тргова Александар Кадијевић, „Новије градитељство – од модернизације и деструкције до искривљеног приказивања,“ у: ур. Драган Војводић, Миодраг Марковић, *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији историја, идентитет, угроженост, заштита* (2019), 344).

[1959] Аноним, Призрен добија модерне и праве улице, *Политика* (8.11.1936), 9.

[1960] Аноним, У Призрену је јуче освећен нов Официрски дом, *Политика* (16.9.1940),12.

У то време се вршила коренита регулација чаршије, пре свега улице Диван Јол, од железничке станице према Чарши џамији, која је постала шира.[1961] У периоду од 1935. до 1941. године, у Приштини су подигнути неки од најзначајнијих објеката јавне намене, као што су Општински дом, зграда Окружног суда, и Дом културе, сви према пројекту руских архитеката Бориса Поздњакова и Всеволода Татаринова.[1962] У Приштини је 1931. године подигнута и монументална зграда Женске подружине, која је изграђена на турском плацу, са две учионице са покретним зидом и две канцеларије. Ову зграду је пројектовао архитекта јеврејског порекла, познат по здању хотела „Унион“у истом граду, Андрија Кремер.[1963]

У овом периоду се изградила и железничка пруга Косово Поље–Пећ, и неколико индустријских објеката,[1964] а од великог значаја за описмењавање становништа на простору Косова, била је изградња школских зграда. Школске зграде на простору Косова и Метохије најмање су одговарале потребама школа, што се сазнаје на основу извештаја школских надзорника. За школу је грађено 31.68% зграда, од чврстог материјала 29.19 %, сврси школе је одговарало 41.61%, у добром стању било је 44.10 %, нехигијенских 53.42 %, мрачних 30.44 %, док је 52.79 % лоше грејано. У Приштинском срезу било је највише зграда које нису биле грађене за школу, чак 65.22 %.[1965] Приштинска гимназијаје била смештена у двема зградама, у приватној, већој, за коју је плаћала кирију и другој мањој, општинској, и била је као таква неподесна да прими довољан број ученика јер је имала само 17 одељења. Проблем подизања нове зграде био је решен тек 1937. године,[1966] а нова гимназија у Приштини реализована је тек 1939. године (Слика 300.).[1967]

Слика 300. Зграда Гимназије у Приштини, 1939. године.

[1961] Džemila Beganović, *Procesi urbanih transformacija grada Prištine u funkciji društveno– istorijskih tokova i postupka planiranja urbanog razvoja*, doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, 2016, 130.
[1962] Александар Кадијевић, „Новије градитељство – од модернизације и деструкције до искривљеног приказивања,“ у: ур. Драган Војводић, Миодраг Марковић, *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији историја, идентитет, угроженост, заштита* (2019), 346.
[1963] Милош Дамјановић, *Јевреји на Косову и Метохији 1918– 1941*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Приштина, 2022, 249.
[1964]Džemila Beganović, *Procesi urbanih transformacija grada Prištine u funkciji društveno– istorijskih tokova i postupka planiranja urbanog razvoja*, doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, 2016, 9
[1965]Божица Славковић Ж., *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929– 1941*, докторска дисертација, Филозофски факултет универзитета у Београду, Београд, 2014, 466.
[1966] Исто, 475.
[1967] Аноним, Завршни радови на згради Гимназије у Приштини, *Службени лист Вардарске бановине* (13.5.1939), 9.

Одржавање школа на Косову и Метохији, поготово у сеоским подручјима, било је доста отежано, како због сиромаштва становништва, тако и због тога јер државне школе нису прихватале, тада већинско, несрпско становништво.[1968] У периоду трајања бановина као административних јединица, на простору Вардарске бановине подигнуте су још и школе у: Марином селу,[1969]С.Ђавоту,[1970] Крушевици.[1971]

Међуратно раздобље посебно је било плодоносно кад је реч о изградњи у Лесковцу. Осим домаћих архитеката попут Бранка Тасића, у Лесковцу и околни тада су градили водећи српски архитекти модерне, академске и националне стилске оријентације, као што су Бранислав Којић, Момир Коруновић, Ђура Бајаловић, Миша Манојловић, јеверej Исак Азриел као и руски неимари Василији Андросов и Григорије Самојлов. [1972] Године 1934. извршено је и дозиђивање Женске занатске школе у Лесковцу, подигнуте 1927. године. До 1939. године, школа је била условна и хигијенска, са пространим и осветљеним учионицама и школским инвентаром.[1973]

Иако није била зграда јавне намене, зграда индустријалца Милана Поповића Тонкића, која је у време кад је саграђена, 1937. године, представљала значајан репер града и узор потоњој изградњи у Лесковцу. Пројектована је од стране Милоша Манојловића и Исака Азриела у духу академизма са елементима Паладијевих ренесансних вила, са заобљеним угаоним трактом као централним мотивом.[1974] У Лесковцу је од значаја за овај период била и зграда соколског дома подигнута 1931. године (Слика 301.), у духу провинцијалног академизма.[1975]

Слика 301. Зграда соколског дома у Лесковцу, 1931. године.

[1968]Славковић Ж. Божица, Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929– 1941, докторска дисертација, Филозофски факултет универзитета у Београду, Београд,2014, 465.
[1969] Аноним, Освећење нове школске зграде у Марином селу,*Скопски гласник* (20.1.1940), 4.
[1970] Аноним, Лицитација за зидање нове школске зграде у С. Ђавоту, *Службени лист Вардарске бановине* (4.3.1939), 10.
[1971] Аноним, Подизање школске зграде у селу Крушевици СР. Прилепског, *Службени лист Вардарске бановине* (25.3.1939), 15.
[1972] Aleksandar Kadijević, "On the later architecture of Leskovac and its place in Serbian architecture", *ZLUMS 37* (2009), 267.
[1973] Данијела Симић, „Женска занатска школа Лесковац (1894– 1939)", *Пешчаник бр. XXI– XXII* (2021), 86.
[1974] Александар Кадијевић ,Срђан Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата,* Лесковац, 1996, 43– 44; Aleksandra Ilijevski, „The Lost Voices of Serbian Modernism: Miša Manojlović and Isak Azriel", *Serbian Studies– Journal of the North American Society for Serbian Studies Vol. 27 , Nos. 1–2* (2013), 131.
[1975]Владана Путник, *Архитектура Соколских домова у Краљевини СХС и Краљевини Југославији*, Београд, 2015, 83.

Уз Лесковац, значајан центар Јужне Србије у ово време било је и Врање, и од значајнијих грађевина из периода Вардарске бановине требало би хируршки павиљон подигнут 1938. године, а за који је средства издвојио Јован Јанковић Лунга.[1976] Још у августу 1929. године, извршено је освећење темеља Официрског дома у Врању (Слика 302.).[1977] Зграда је завршена и освећена 1930. године, у духу академизма.[1978] Поред скопске железничке станице, у националном стилу, на простору Вардарске бановине подизане су железничке станице и у Удову код Струмице, Ђевђелији, Милеткову, архитекте Гавриловића, 1931. године.

Слика 302. Зграда Официрског дома у Врању, данашњи, измењени изглед.

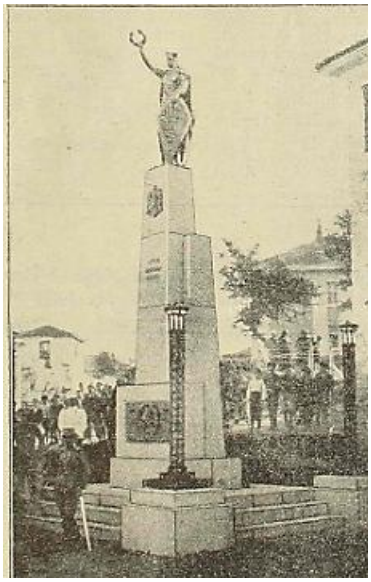
6.10.3 Сакрална архитектура и меморијална скулптура Вардарске бановине

Простор Вардарске бановине био је стециште неразјашњених етничких проблема, а контрола над памћењем на овом простору представљала је питање супрематије југословенске Краљевине, која је тежила да разреши македонско национално питање у своју корист. Основни механизми за котролу памћења било је манипулисање симболима прошлости. Та манипулација се најчешће чинила на два начина, један је био обележавање разних државних и историјских јубилеја, а други рестаурација споменика и богомоља. Државни ритуали и церемоније посвећени „ослободилачким ратовима", исконском српском јунаштву и пожртвованости српске војске у ратовима од 1912. до 1918. године имали су за циљ да наметањем кључних оквира сећања одрже жељену конструкцију прошлости.[1979] Посебну симболику имало је ослобођење Јужне Србије од турског зулума 1912. године, па је тако 1931. године обележено 19 година од ослобођења Скопља. Том приликом је све било у знаку култа личности Цара Душана, од епиком обојених говора до освештења основне школе *Цар Душан*.

Новембра 1931. године награђена је скица за споменик убијеном генералу Михаилу Ковачевићу са 10.000 динара (Слика 303.). Награду је добио београдски архитекта Никола Месарош, коме је такође поверено 150.000 динара за подизање пет и по метара високог обелиска

[1976] Стојиљковић Р, У Врању је јуче освећен хируршки павиљон који је подигао и даровао свом родном месту г. Јован Јанковић Лунга, трговац, *Политика* (18.7.1938), 7.
[1977] Аноним, Освећење Официрског дома у Врању, *Време* (19.8.1929), 6.
[1978] Љубиша Стојковић, Освећење официрског дома у Врању, *Време* (18.12.1930), 7.
[1979] Владан Јовановић, „Неговање декретираног памћења: националне прославе и јубилеји у Вардаркој бановини", Токови историје 3 (2013), 94.

у центру Штипа.[1980] Идуће године, 15. новембра, у Струмици је обележен дан ослобођења пред седам хиљада људи, претежно Срба. Посебно се истиче свечаност у Штипу из 1933. године, када је организована прослава двадесетогодишњице Кумановске битке. [1981]

Слика 303. Чланак у *Службеном листу Вардарске бановине* из 1931. године посвећен подизању споменика Михаилу Ковачевићу у Штипу.

Једна од најпомпезнијих прослава била је организована поводом дана ослобођења Јужне Србије, када су деца распуштена раније, а школске зграде служиле за смештање гостију. Том приликом су, 30. октобра 1937. године, како је већ речено, откривени споменици Краљу Александру и Краљу Петру поред вардарског моста у Скопљу, аутора Антуна Аугустинчића. [1982]

Исте године подигнути су споменици посвећени Краљу на Охриду, рад Сретена Стојановића, и у Битољу, рад Драгутина Спасића (Слика 304.).[1983]

[1980] Исто, 102.
[1981] Исто, 98.
[1982] Владан Јовановић, „Неговање декретираног памћења: националне прославе и јубилеји у Вардаркој бановини“, *Токови историје 3* (2013),100.
[1983]Čoban Robert, Spomenik koji je živeo tek nekoliko meseci, Vreme, 2.10.2024, https://www.vreme.com/?s=&authors=Robert+%C4%8Coban, viđeno: 24.3.2025 u 9:33 č.

ОСВЕЋЕЊЕ ТЕМЕЉА ЗА СПОМЕНИК КРАЉУ АЛЕКСАНДРУ У БИТОЉУ

Битољ, 15 октобра.

Данас је у Битољу свечано обављено освећење камен-темеља за споменик Ујединитељу Краљу Александру, који подиже подолбор прних српских регрута битољског краја из 1914 године и грађани града Битоља.

Освећење је почело у 11 и по часова у присуству команданта Вардарске дивизијске области дивизијског генерала г. Ђорђа Поповића, министра финансија Народне банке г. Кошутића, директора гимназије г. Јована Продановића, претседника општине г. др. Тодосија Ромића, претседника подолбора прних регрута из Битоља г. Димитрија Павларевића и целог општинског одбора са подмлатком спомедница и великог броја грађана. Чином освећења камена темеља чин свештенодејство је извршио прота г. Петар Кораловић са још два свештеника. Први ударац чекићем у камен-темељац учинио је дивизијски генерал г. Ђорђе Поповић, па је позвана попела. После полагања прилоге у темељ споменика говорио је претседник одбора за подизање споменика ратник и први регрут г. Димитрије Павларевић, који је између осталог рекао и ово:

— Наш Битољ жели да пресели 5-годишњицу ослобођења од непријатеља подизањем спо-

Краљ Александар
(Рад г. Драгутина Обексића)

Слика 304. Чланак у *Политици* посвећен освећењу темеља за споменик Краљу Александру у Битољу.

Посебно свечано је обележен дан Кумановске битке 20. октобра 1937. године на Зебрњаку, уз присуство највиших државних и војних званичника. Тада је освећен споменик посвећен ослобођењу Куманова 1912. године (Слика 305.). Реч је о монументалној кули која у основи има једнакостранични троугао, изграђеној на неравном терену од камена базалта и армираног бетона, висине 48,50 m, са костурницом у приземљу, и капелом на другом спрату, осликаној од стране сликара Живорада Настасијевића. На врху куле су биле постављене петромакс лампе, а на сваком углу споменика постављен је по један топ из Кумановске битке који су представљали три дивизије које су пробиле главни фронт.[1984] Кулу је на маестралан начин, пројектовао архитекта Момира Коруновића,[1985] а грађевинске радове је изводио Михаило Аранђеловић, грађевинар из Београда. Споменик је завршен у октобру 1937. године.[1986] Режим је, поред подсећања на ослободилачке ратове кроз овакве иницијативе, водио рачуна да у свести грађана адекватно сачува и жртве „унутрашњег" непријатеља, које су пале у мирнодопском периоду на службеној дужности.[1987]

Године 1938. Вардарска бановина је установила „Фонд за подизање и одржавање историјских споменика у Вардарској бановини", за који је у овој години приложила 90.000 динара. У том моменту, ова средства су опредељена за подизање споменика у Младом Нагоричину, који је откривен 1937. године приликом прославе 25– те годишњице ослобођења Јужне Србије, при чему је део новца издвојен за помоћ Народном позоришту Краља Александра I у Скопљу, а део за помоћ Музеју Јужне Србије.[1988]

[1984] Аноним, На Зебрњаку највишој тачци Кумановског бојишта подигнута је спомен– костурница, *Време* (6.10.1937), 5.

[1985] Аноним, На Зебрњаку највишој тачци Кумановског бојишта подигнута је спомен– костурница, *Време* (6.10.1937), 5; Више о архитекти Министарства грађевина Момиру Коруновићу у: Александар Кадијевић, *Момир Коруновић српски архитекта новијег доба*, Београд, 1996.

[1986] Споменик је срушен почетком Другог светског рата од стране бугарских снага, а како је након рушења остало само подножје споменка, 1985. године Републички завод за заштиту споменика је реализовао пројекат његове заштите у затеченом стању.

[1987] Аноним, У присуству педесет хиљада душа, највећим делом старих ратника, освећена је костурница на Зебрњаку, *Политика* (31.10.1937), 1– 3.

[1988] Аноним, *Експозе о просвети, Службени лист Вардарске бановине* (9.4.1938), 24.

Слика 305. Споменик посвећен ослобођењу Куманова 1912. на Зебрњаку, 1937. године.

У ово време, 1932. године, Николај Краснов је пројектовао и споменик палим родољубима у ослободилачким ратовима Србије 1809–1918. године у Власотинцу (Слика 306.), један од најрепрезентативнијих споменика тог типа између два рата.[1989]

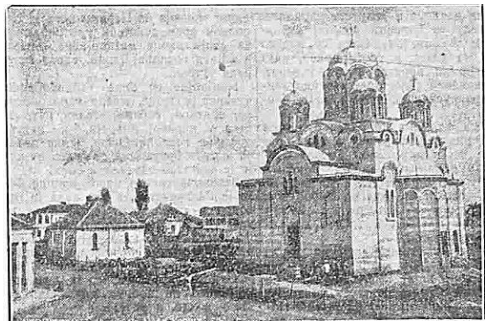
Слика 306. Споменик палим родољубима у ослободилачким ратовима Србије 1809–1918. године у Власотинцу, данашњи изглед.

Поред свечаности, други вид манипулације са херојском прошлошћу била је обнова старих богомоља и споменика. Почетком августа 1930. отпочело се са откопавањем манастира Студенице, напорним радом нађена је цела црква. Откопавањем су се бавили Велимир Јојић и Богдан Кнежевић, учитељ из Врела. Помоћ је указало Друштво за изналажење старина у Метохији.[1990] За оправку цркве Св. Петке у Призрену, задужбине краља[1991] Милутина,

[1989] Вера Хорват, „Неимарска фантазија– Камени летопис– Русија и Србија архитекте Николе Краснова (1864– 1939)“, *Књижевне новине (*март– април 2010), 6– 7.
[1990] Божица Славковић Ж., *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929– 1941,* докторска дисертација, Филозофски факултет универзитета у Београду, Београд, 2014, 451.
[1991] Исто, 452.

Министарство правде на предлог комисије за чување и одржавање архитектонских споменика одобрило је кредит од 50.000 динара. Тек јануара 1933. године, завршени су радови на санирању Пећке Патријаршије. За рестаурацију цркве Св. Николе на Бистрици код Призрена 1937. било је издвојено 208.467,15 динара, а за цркву Св. Архангела Михаила и Гаврила код Призрена 160.882,55 динара. Исте године, 1937. Одбор за обнову манастира Грачанице и подизање маузолеја и Храма славе на Косову, радио је на изградњи нових грађевина око манастира. Стари зид је порушен, а приступило се подизању нове камене ограде. У ово време, у изградњи је био манастирски конак, замишљен у неовизантијском стилу, и друге грађевине за смештање гостију. Поред нивелисања дворишта, приступило се и обнови цркве. За ове радове издвојено је милион динара.[1992] За поправку крова цркве св. Богородице Љевишке који је прокишњавао и постојала је могућност пада, био је 1940. одобрен кредит од 668.541, 13 динар[1993]

Поред обнове старих, подизане су нове богомоље и спомен костурнице, у циљу очувања сећања на Косовски бој, 1389. године, и буђења националне свести. Једна од цркава која је подигнута у овом периоду је богомоља у Урошевцу посвећена Св. Урошу (Слика 304.), чија је изградња, званично, започета 1929. године, да би храм у октобру 1931. године био покривен и омалтерисан. Но у том моменту још увек нису били прибављени иконостас и литургијски мобилијар, што је као поклон Краљ Александар обећао приликом обраћања грађанима Урошевца 1929. године.[1994] Ова петокуполна грађевина, подигнута у неовизантијском стилу, према пројекту Јосифа Михајловића и архитекте Глише Томића, завршена је 1933. године. Штампа из тог времена наводи да је подигнута по узору на Грачаницу, а краљ је за израду иконостаса приложио 20.000 динара.[1995] Живопис је осликао Јанко Кузмановић из Галичника, од 1932. до 1936. године, заједно са Викторијом Пузановом из Косовске Митровице.[1996]

Слика 307. Чланак у Правди посвећен подизању цркве Светог Уроша у Урошевцу, 1933. године.

Године 1939. у Техничко одељење Вардарске бановине у Скопљу, достављен је предмет везан за изградњу цркве у Косову Пољу, а верује се да је црква исте године и завршена.[1997] Црква Светог Илије у Помазатину је завршена 1939. године.[1998] Током Другог светског рата ову цркву

[1992] Аноним, Обнова Грачанице и подизање манастирског конака, *Политика* (14.9.1937).
[1993] Божица Славковић Ж., *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929– 1941,* докторска дисертација, Филозофски факултет универзитета у Београду, Београд, 2014, 453.
[1994] Радован Пилиповић, „Обнова парохијских цркава на Косову између два светска рата“, *Баштина, св. 24* (2008), 203
[1995] Аноним, Освећење цркве Светог Цара Уроша у Урошевцу, *Правда* (11.9.1933), 7.
[1996] Црква Св. Краља Уроша, http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=445 (Виђено 18.7.2025.).
[1997] Исто, 209.
[1998] Исто, 212.

су опљачкали и демолирали Албанци,[1999] а њену судбину су делиле многе српске богомоље на простору Косова и Метохије, што и данас представља напад на цивилизацијске вредности једног народа, и велику опасност по културно наслеђе.

Као пример удаљавања од српских средњевековних узора, требало би споменути *Храм славе* (Слика 308.) у виду војничке капела на гробљу у Скопљу инжењера Хоменка из 1932. године. Реч је о хетерогеном, нескладном, еклектичном решењу, како наводи Кадијевић, потпуно удаљеном од трагања за српским стилом у архитектури, са пренаглашеним улазним делом, завршеним двосливним кровом, и обрадом фасаде удаљеном од српских узора.[2000] Ова богомоља би могла да се означи као хибридно решење, односно покушај да се изнедри нова, еклектичарска варијанта националног стила.

Слика 308. *Храм славе* у Скопљу.

Посебно се значајним остварењем у Лесковцу у овом периоду сматра Саборна црква Свете Тројице коју је пројектовао Василији Андросов (Слика 309.). Радови на цркви су завршени 1931. године, када је направљена велика свечаност приликом освећења ком су присуствовали Краљ Александар, патријарх Варнава и други високи званичници. За уложени труд на подизању цркве Краљ Александар је одликовао управни и надзорни одбор орденима, а нишки епископ Доситеј све чланове одбора захвалницом. Иако је познато да је израда планова поверена руском архитекти Василију Андросову, истраживања су показала да је у техничкој документацији о лесковачкој саборној цркви сачуван интересантан неизведени нацрт Жарка Татића, блиског сарадника начелника Архитектонског одељења Министарства грађевина Петра Ј. Поповића и одличног познаваоца српске средњовековне архитектуре. Андросов је у духу академизма конципирао зграду у виду равнокраког слободног крста са пет купола. Олтарски простор је решен троделно, са одвојеним просторијама за протезис и ђаконикон, поприлично нескладан у односу на припрату. Прозрачност је остварена великим бројем отвора, а централним простором грађевине доминира високо кубе ослоњено на академски моделоване подупираче, које не даје довољно природног светла због збијености маса.[2001]

[1999] Рената Самарџић, Данијела Нешић, Драган Симеуновић, Мина Зиројевић, *Уништавање и присвајање културног наслеђа: од Лувра до Косова и Палмире,* Београд, 2022, 57.
[2000] Кадијевић Александар, *Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века*), Београд, 2007, 265.
[2001] Милица Мађановић, „Лесковачки опус архитекте Василија Михаиловича Андросова у светлу историографских и архивских извора“, *Лесковачки зборник LIV* (2014), 271– 273.

Слика 309. Црква Свете Тројице у Лесковцу, 1931. године.

Градитељска продукција на простору Вардарске бановине од 1929. до 1941. године репрезентује изузетно динамичан процес просторне трансформације и визуелне репрезентације државног идентитета. На овом терену, јавна архитектура свесно преузима функцију примарног идеолошког катализатора, трансформишући анахрону османско– оријенталну урбанистичку матрицу у модернизовани простор високе репрезентативности. Кроз сукцесивне градитељске циклусе на монументалним јавним објектима уочава се да академизам и Ар Деко бивају потиснути сведеним волуменима интернационалног функционализма и предратног модерног монументализма. Док је у домену профане архитектуре форсирана западноевропска авангардна естетика равних кровова и кубичних форми, сакрални и меморијални програм остаје везан за матрицу српско– византијског стила у циљу архитектонске инструментализације прошлости.

6.11 ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРЕ ПРИМОРСКЕ БАНОВИНЕ

Архитектонска продукција на простору Приморске бановине детерминисана је стилском транзицијом од позног академизма ка функционализму и интернационалном стилу. Државне јавне поруџбине након административно– територијалне реорганизације 1929. године иницирале су кодификацију нове просторне репрезентативности. Градитељска пракса овог периода рефлектује синкретизам утицаја загребачке, прашке и београдске архитектонске школе, уз специфичну примену пуристичких начела у локалном контексту. Сплит је био административни, и најважнији центар Приморске бановине, али и највећа поморска лука на Јадранској обали, па је стога, у његову изградњу, у овом периоду, уложено највише новца. Познато је да је у периоду између 1921. и 1937. године, само у Сплиту организовано преко 30 архитектонских конкурса, а посебно је био значајан онај за израду регулационог плана.[2002] Остали градови Приморске бановине су се знатно спорије развијали, често због тога што локалне власти нису извршавале налоге Техничког грађевинског одељења Приморске бановине. По оснивању бановине, управу је мучио недостатак техничког особља, чиме се посебно позабавио први бан Приморске бановине, Иван Тартаља.

Техничко грађевинско одељење Приморске бановине, 1929. године имало је одсек за високоградњу, за регулацију града, одсек за новоградњу и уздржавање општинских зграда, као и геодетски одсек.[2003] Начелник Техничког одељења Приморске бановине, 1931. године био је Јосип Матуловић, а сваки срез је имао свог шефа Техничког одељења (Табела 21.). Кад је реч о одељењима за мостове, путеве и железнице, шеф је био Луцијан Стела, шеф одељења за хидротехничке радове био је Мисладин Илија, а у одељењу за архитектонске и електромашинске радове, шеф је био Јавурек Густав.[2004] По оснивању Приморске бановине, опредељени буџет за 1930–1931. годину је у приходима износио 10.030.755 динара, у расходима 62.738.438 динара. Од тога је на расходе Техничког одељења издвајано 18.399.296 динара, што је било знатно више у односу на остале редовне расходе бановине, а тај тренд је наставио и наредним годинама.[2005]

Техничко одељење Приморске бановине је, у прве две године Тартаљиног бановања, подигла мост преко Крке код Скрадина, армирано– бетонски мост на путу код Карина, дрвени мост преко Зрмање код Обровца, мост у Ливну, мост у Тепљуху као и мост у Книну. Изграђени су бановински путеви Омиш– Рогозница– Дубци, Тучепи– Дрниш– Градац– Новасела, Селца– Дубље– Пучишћа– Постира– Супетар– Сутиван– Мина– Селца– Повља, Пражнице– Нережишћа– Супетар, Нережишћа– Бобовишће, Хвар– Стариград– Јелса, Врбањ– Врбоска, Травник– Горњи Вакуф, Прозор– Шћит– Мокроноге и Коњиц– Главатичево. У ово време основано је 23 водне задруге у сврху извођења мелиорацијских радова, а многа места су добила водовод. [2006]

[2002] Darja Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930– ih*, Zagreb, 2007, 27.
[2003] Branislav Radica, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918– 1930. godine*, Split: Gradska knjižnica Marka Marulića Split, 1931, 92.
[2004] Viktor Manakin, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb, 1932, 174.
[2005] *Isto*, 175.
[2006] Marjan Čipčić, "Dr. Ivo Tartaglia– prvi ban Primorske banovine", *Ivo Tartaglia: političar i intelektualac* (2016), 140.

Техничко одељење Приморске бановине 1931/32. године		
Одељење	Срезови	Шеф одељења
Книн	Бенковац, Книн, Преко– Биоград, Шибеник	Видас Јаков
Мостар	Коњиц, Љубушки, Метковић, Мостар	Герлих Максимилијан
Сињ	Ливно, Сињ, Томислав Град	Александар Павловић
Сплит	Брач, Хвар, Имотски, Макарска, Сплит	Антун Планчић
Травник	Бугојно, Прозор, Травник	Станко Турудија

Табела 21. Технички одељци при среским начелствима Техничког одељења Приморске бановине (Manakin Viktor, Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine, Zagreb, 1932, 180).

Већ током 1934. године у оквиру техничког бановинског одељења изграђен је бановински пут на Корчули, завршен је мост преко Крке код Книна и преко Неретве код Бијелог поља, а одобрена је и изградња моста Краља Петра код Мостара. Ове године је у Техничком одељењу био у изради дефинитиван нацрт банске палате која је била преко неопходна јер су канцеларије банске управе налазиле на разним местима у Сплиту[2007], као и план за реалну гимназију у Шибенику, који је упућен Министарству грађевина на одобрење.[2008] Две године касније, 1936. године, изабрана је нова управа Техничког бановинског одељења. Начелник је постао Луцијан Стела, технички виши саветници су били Клеменчић Рикард, Бујић Динко, Герлих Максимилијан, Ивачић Иван, Планчић Антун, а технички саветници Гроспић Фредо, Шарић Драгутин, Новак Вијенцеслав, Видас Јаков, Билишко Љубо, Вуковић Емил Трипо, Тадић Јурај, Целић Звонимир.[2009] Један од значајних догађаја на пољу инжењерске струке била је оснивачка скупштина Инжењерске коморе за Приморску бановину 1937. године. Министра грађевина је на Скупштини заступао начелник Техничког одељења банске управе Луцијан Стела. Део чланова су били представници из Љубљане, а био је присутан и председник љубљанске коморе инжењер Пиркмајер. У управном одбору су били инжењери Градановић, Дешковић, Иванишевић, Шакић, Штерац, Цицилијани, Калитерна, Роје, Боначић и Јутронић.[2010] Оснивање Инжењерске коморе Приморске бановине, подигло је стручне стандарде и контроле градње у специфичним приморским условима, чиме се тежило одрживој и планској инфраструктури. Кад је реч о архитектонским вредностима зграда подигнутих у ово време, како наводи Томислав Премерл, тековине модерне су се оваплотиле у виду креативног конструктивизма и продуховљеног естетског функционализма.[2011]

6.11.1 Архитектура административног центра Приморске бановине– Сплит

У деветнаестом веку, Сплит је био мали град на периферији Хабзбуршке монархије, а почео је да се развија тек средином века. Велики проблем Сплита била је саобраћајна инфраструктура, која би га повезала са унутрашношћу, и текућа вода неопходна за живот у овом крају. У том периоду се тежило да Сплит постане извозна и транзитна лука и у ту сврху је изграђен

[2007] Anonim, Zasjedanje banskog vijeća u Splitu, *Novo doba* (12.1.1934), 2.
[2008] Anonim, Dijelatnost Tehničkog odeljenja Banske uprave, *Novo doba* (17.8.1934), 3.
[2009] Marina Olenjina, Dušan Nikolajević S., „Spisak činovnika Tehničkih odeljaka pri sreskim načelstvima“, *Javan rad– ilustrovani mesečni časopis za tehniku, književnost, umetnost i društveni život, god.2, br. 1– 3* (1936), 43.
[2010] Аноним, Скупштина инжењерске коморе за Приморску бановину, *Политика* (27.5.1937), 22.
[2011] Tomislav Premerl, „Između moderne i avangarde– hrvatska međuratna arhitektura,“ *Peristil 31/1988* (1988), 322.

лукобран, а након тога и пристаниште за веће пароброде. Из тог периода су значајни објекти као што је Археолошки музеј, Лучка капетанија, Режија дувана, Обртничка школа, Црква Светог Петра. Након губитка Ријеке и Задра 1918. године од стране Краљевине Југославије, у корист Италије, Сплит постаје главна поморска лука Краљевине Југославије. Тада га насељавају чиновници из покрајинских установа из Задра, као и становници из оближњих неразвијених места.[2012] За градоначелника Сплита, 1918. године, изабран је Иво Тартаља, и тада почиње његов убрзан развој, када се решавају проблеми електрификације града, завршетак пруга, изградња нове луке и комуналне инфраструктуре. [2013]

Једна од најважнијих личности на пољу изградње Сплита, био је инжењер Петар Сењановић, који је пуних педесет година био на челу свих подухвата за техничко и привредно унапређење Сплита и Далмације. Преко Удружења инжењера и архитеката покренуо је питање израде новог Грађевинског закона за целу државу, који је донет 1931. године.[2014] Сењановић се противио режимској политици минималних улагања, заговарајући решавање и незавршених проблема са којима се град Сплит суочавао. Залагао се са изградњу Унске пруге,[2015] а не довршење Личке, као и изградњу а не проширење постојеће градске луке.[2016] Сењановић је још 1914. године израдио Регулациони план Сплита, који се тада сматрао неформалним развојним градским планом. Према овом плану на Западној обали је предвиђено насипање и изградња западног лукобрана на Сустипану. [2017] Упркос солидно израђеног Сењановићевог плана, 1923. године, расписан је међународни конкурс за нову регулациону основу града Сплита. Најбоље је оцењен предлог немачког архитекте Вернера Шурмана (Wernera Schurmanna), 1924. године (Слика 310.).[2018] План је усвојен 1926. године, а велика предност овог решења је била што је израђен узимајући у обзир градски живот са рационалном мрежом градских улица. При том је стари део града добро конципиран, где је градитељско наслеђе прошлости добро повезано са новом градском структуром вијугавих и уских улица. Путеви су пројектовани на основу конфигурације терена.[2019] Планом је прописан и стандард за висину и ширину зграда, при чему је висина зграде једнака један ипо пут у односу на ширину улице. Шестоспратни систем изградње био је предвиђен само где је ширина улице то дозвољавала, четвороспратни је био у ширим улицама, а на периферији су предвиђене двоспратнице. Отворен начин градње дозвољен је у пределу око Бачвица и источно од ње, као и јужно и северно од подножја Марјана, где су предвиђене

[2012] Stanko Pilipović, „Počeci urbanizacije splitskog predjela Melje“, *Kulturna baština 36* (2010), 175.
[2013] Petar Senjanović, „Novi građevinski zakon“, *Tehnički lis*t br. 11, 13/1931 (1931), 157 – 159.
[2014] Stanko Pilipović, „Doprinos Petra Senjanovića uređenju Starog Splita“, *Kulturna baština, No. 7– 8*, (1978), 63.
[2015] На пленеарној седници Трговачке и обртничке коморе у Сплиту је 1930. гдоиен одлучено да се организује састанак о Унској прузи. На овом састанку су присуствовали и чланови Удружења југословенских инжењера и архитеката Матовић, Шперац, Вуковић, Матковић, Јозевић, Чулић, Шакић, Планчић и Дворник.Тад је сматрано да је од великог значаја изградња железничке везе Бихаћ– Кулен Вакуф долином Уне и Бабушнице. Градња пруге је започета 1936. године,а радове је прекинуо Други светски рат, па су настављени 1946. и завршени 1938. године (Stanko Pilipović, „Inženjer Dane Matošić,“ *Baština 35* (2009), 104).
[2016] Marijan Buljan, *Politička povijest Splita 1918.do 1941*., doktorska disertacija, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Split, 2021, 686.
[2017] Branko Nadilo, „Izgradnja Zapadne obale u Splitu– Uspješno rješavanje jednog gradskog problema“, *Građevinar 8/2013* (2013),770.
[2018] Године 1923. расписан је међународни конкурс за израду регулационог плана Сплита.У оцењивачком суду били су: Херман Јансен из Берлина, Леон Жосли из Париза, Мате Јурковић из Загреба, Фабијан Калитерна, Петар Сењановић, Ловро Манола, Фране Булић, Иво Тартаља, Дане Матошић и Јозо Арамбашин из Сплита. Рок за предају радова био је 30. април 1924. године. Прва награда није додељена, а друга и трећа су подељене између Вернера Шурмана из Хага, и заједнички рад групе аутора Ервина Бока, Алфреда Шмита, Франца Зотера и Макса Тојера из Беча.(Stanko Piplović, „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata“, *Vladan Desnica i Split 1920. i 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta* (2014),41– 42).
[2019] Branislav Radica, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918– 1930. godine*, Split, 1931, 121

једноспратнице да не би заклањале поглед на море.[2020] Овај план је био у употреби све до доношења новог Грађевинског закона 1931. године, када је било потребно да се консолидује са новим правилима.

Слика 310. Регулациони план Сплита Вернера Шурмана, 1924. године.

Након Првог светског рата, модерна архитектура је у хрватској узела маха, посебно у Загребу, где су главни поборници модерних схватања били Виктор Ковачић, Едо Шен, и Хуго Ерлих. Они су увели нова решења којима су основа били функционализам, а окренули су се и новим грађевинским материјалима и конструкцијама. Рана фаза развоја Сплита као средишта Приморске бановине и даље задржава чврст стилски континуитет са историјским наслеђем, пре свега у домену репрезентативног јавног градитељства.[2021] Присуство сецесије у Сплиту је било израженије него у било ком другом граду у Далмацији, а аутори заслужни за њену примену су били Камил Тончић, и Шпиро Накић. [2022] Након рата, 1919. године, конституисана је Сплитска секција Удружења југословенских инжењера и архитеката. Први председник је био Петар Сењановић, а један од одборника Дане Матошић. Почетком 1920. године, Секција је одржала Главну скупштину, кад је поново за председника изабран Сењановић. Године 1930. одржана је Главна годишња скупштина када је изабрана и нова управа са Данетом Матошићем на челу, потпредседници су били Иван Ивачић и Мате Радонић. [2023] Тридесетих година двадесетог века, у Сплиту је било слично стање као у Загребу, када долази до све већег јаза између поборника историјских стилова и поборника модерне. У том процесу је био важан Праг, као место школовања ученика архитектуре из Далмације.[2024] У периоду од 1919. до 1927. године, након формирања нових националних држава Чехословачке и Југославије, у Прагу је студирало око 120 југословенских студената. У Прагу се у то време, у архитектури, окончао период рондо кубизма, чији је предводник био Гочар, и дошло је до функционалистичких пројеката Крејцара и Крохе. Познати теоретичар Карел Тајге тада оснива Савез модерне културе *Devetsil,* уређује часопис *Stavba* гласило међународне архитектонске авангарде, и залаже се за подршку Ле Корбизјеу у

[2020] Isto, 123.
[2021]Stanko Pilipović, „Izgradnja Doma trgovačke i obrtničke komore u Splitu u kontekstu nastupa moderne, *Kulturna baština 40* (2014), 191.
[2022]Stanko Pilipović, „Splitski arhitekti Š. Nakić i J. Kodl– od eklekticizma do moderne," *Kulturna baština 17* (1987), 89.
[2023] Stanko Pilipović, „Inženjer Dane Matošić," *Baština 35* (2009),111.
[2024] Stanko Pilipović, „Izgradnja Doma trgovačke i obrtničke komore u Splitu u kontekstu nastupa moderne, *Kulturna baština 40* (2014), 191.

његовом спору око пројекта за палату Лигу народа у Женеви[2025], што је све на студенте из Југославије оставило значајан траг. [2026]

Поред Сењановића, истакнути градитељ у Сплиту између два рата био је Дане Жагар. На креирање нове слике града у модерном духу утицали су и прашки ђаци Фабијан Калитерна, Никола Арманда и Јосип Кодл, који се сматра за оснивача *сплитске модерне*. У процесу транзиције, и измена слике града Сплита ишла је веома споро због постојања вредне урбанистичке и градитељске баштине.[2027] Једна од најважнијих грађевина у Сплиту је Диоклецијанова палата с почетка 4. века, као и бројне средњевековне куће, палате, верски објекти, као и остаци фортификације из периода ренесансе и барока. Услови живота у историјском језгру града били су неподношљиви. Дотрајале зграде без комуналних инсталација, мрачне и тесне улице биле су места где је живела сиротиња.[2028] Посебно важан део историјског језгра била је катедрала, односно бивши царев маузолеј и њена околина са Перистилом у самом средишту Диоклецијанове палате. Уређење овог простора био је чест разлог јавних расправа сплитских инжењера и архитеката.

Како се град ширио постојећи регулациони план није био задовољавајући. На пример, план није обухватао подручје Меја, па је тако 1930. године одлучено да се изради регулациони план овог подручја. Као могући пројектанти регулационог плана Меја истакли су се Петар Сењановић, Вјекослав Иванишевић и Фабијан Калитерна, као Никола Арманда са Николом Добровићем и Мирко Карловац.[2029] Одлучено је да се израда повери Миливоју Радовановићу и Љубиши Михаљевићу 1931. године.[2030] На седници општинског већа 1930. године донета је одлука о измени регулационог плана Старог пазара при чему би се овај простор у близини железничке станице и пристаништа пароброда,[2031] продужио до Штросмајерове обале.[2032] Исте године, након неуспелог покушаја регулације Бачвица 1924. године, конкурс за регулацију купалишта расписан је 1930. године на иницијативу *Друштва Бачвице*, а жиријем је председавао Јоже Плечник. Програм је обухватао подручје од Каталинића брига на западу до увале Зента на истоку. Најбоље пласиран је био рад Николе Добровића и Владимира Маршала који је био другопласирани, а трећепласирани су били Зденко Стржић и Јосип Пичман. [2033] Пројектом је предвиђена модерна купалишна зграда на средини увале, а на источном делу морски базен. Из неког разлога, иако је Добровић нудио бесплатну пројектну документацију уколико се све из његове идеје реализује,

[2025] Реч је о пројекту Ле Корбизјеа и Пијера Жанереа за палату Лиге народа у Женеви 1926. године, када је његов предлог одбијен као сувише функционалистички и радикално модеран. Жири је сматрао да је његов рад недостојан за репрезентативну међународну установу па је стога зграда израђена у еклектичком монументалном стилу Хенрија Пола Неноа. Након што је његов рад одбијен, Ле Корбизје је повео кампању у виду пропаганде у часописима, писама, и памфлета. Назвао је конкурс преваром, но та борба га је позиционирала као лидера модерног покрета.(Више о томе у: Le Corbusier, *Palais de la Societe des Nations, Villa Les Terrasses and Other Buildings and Projects, 1926– 1927*, New York, 1982).

[2026]Robert Plejić, "Splitski arhitekt Niko Armanda– arhitektonski modernizam i povijesni proctor," *Kulturna baština 37* (2011), 229.

[2027] Stanko Pilipović, „Izgradnja Doma trgovačke i obrtničke komore u Splitu u kontekstu nastupa moderne, *Kulturna baština 40* (2014)**,** 193.

[2028] Stanko Piplović, „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata", *Vladan Desnica i Split 1920. i 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta* (2014), 63.

[2029] Stanko Pilipović, „Počeci urbanizacije splitskog predjela Melje", *Kulturna baština 36* (2010), 185.

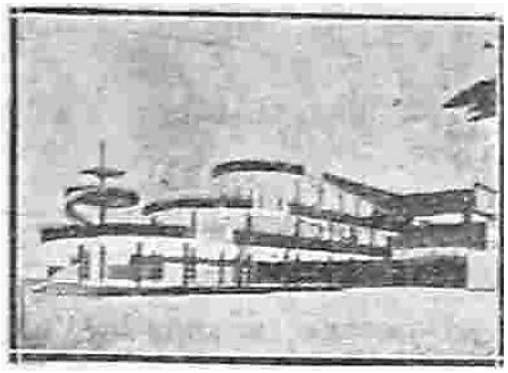
[2030] Isto, 188.

[2031] Branislav Radica, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918– 1930. godine*, Split, 1931, 114.

[2032] Isto, 89.

[2033] Antun Baće, „Djelovanje arhitekata Udrženja umjetnika Zemlja u Dalmaciji", *Arhitektonske ustanove i udruženja, umetničke grupe i časopisi u Kraljevini SHS/Jugoslaviji (1918– 1941)* (2019), 145– 146

пројекат регулације је поверен Лавославу Хорвату[2034]. Потом је 1936. године, Сплитска општина израдила пројекат уређења плаже на Бачвицама која је тада била израђена од дотрајалог дрвета. Никола Добровић је посебно протествовао јер је израда плана поверена Хорвату, који на конкурсу није ни учествовао.[2035] На крају, план архитекте Хорвата[2036] је захтевао велике инвестиције, што у том моменту није било могуће да се реализује, па је стога израђен нови пројекат, архитеката Проспера Чулића и и Бориса Катунарића из општинског архитектонског одељења, по ком је купалиште на Бачвицама опет било изграђено од дрвета али са подлогом од бетона.[2037] Поред постојећих кабина за пресвлачење, замишљена је и дрвена зграда са сто мањих кабина и једна велика сала.[2038] Битно је акцентовати да ниједно решење није успело да досегне компактност и целовитост Добровићеве замисли (Слика 311.)

Слика 311. Чланак у листу *Време* из 1932. године за пројекат тераса купатила на Бачвицама Николе Добровића.

Регулациони план Сплита, консолидован са Грађевинским законом из 1931. године који је прописивао уређење градова и насеља као целине, а до ког су у грађевинарству служили застарели локални градитељски прописи, завршен је 1936. године и упућен Министарству грађевина на одобрење, а тек је након корекције из 1938. године, 1940. године, на седници Општинског већа усвојен и прихваћен. [2039] Године 1938. Дирекција поморског саобраћаја у Сплиту је на одобрење Министарства саобраћаја упутила пројекат сплитске Северне луке. Сплитска северна лука требало да се гради у крају Дује Пијат. За овај положај изјаснили су се италијански стручњак за луке професор Коен Кањи и инжењер Сењановић, бивши помоћник

[2034] Више о томе у: Vedran Duplančić, "Obalni pojas grada Splita u urbanističkim planovima,projektima i studijama u razdoblju od 1914. do 1941. godine," *Prostor 1(27) 12(2004)* (2004) 111– 122; Аноним, У Сплиту ће се подићи ново купалиште за 2500 купача, *Политика* (27.11.1936), 8.

[2035] Никола Добровић, За савремену или класичну Далмацију?, *Време* (22.4.1932), 2.

[2036] Својим планом Хорват је купалиште сместио на источној страни увале, а купалишну зграду, за разлику од Добровића који је сместио у средиште, поставио на рту код увале Овчице. Купалишну зграду је осмислио као троспратницу са два чуна сегмента у виду кабина и свлачионица којима би се покрио велики део Велике увале и пола Мале увале.Трибине, као и затворен морски базен замислио је на првом спрату, а на другом и трећем различити садржаји и амбуланта. Хорват је овим пројектом тежио да очува амбијенталну целину увале, користећи савремене материјале, чиме је тежио хуманијем, рационалнијем приступу комбинације традиционалног и модерног. (Више о томе у: Zrinka Paladino, „Djelovanje arhitekta Lavoslava Horvata u Splitu," *Kulturna baština 37* (2011), 193.)

[2037] Stanko Piplović, „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata", *Vladan Desnica i Split 1920. i 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta* (2014), 61.

[2038] Аноним, У Сплиту ће се подићи ново купалиште за 2500 купача, *Политика* (27.11.1936), 8.

[2039] Stanko Pilipović, „Doprinos Petra Senjanovića uređenju Starog Splita", *Kulturna baština, No. 7– 8*, (1978), 63; Stanko Piplović, „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata", *Vladan Desnica i Split 1920. i 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta* (2014), 44.

Министра саобраћаја. За грађење првог деча ове луке предвиђено је 25 милиона динара. Ова свота добијена је из зајма који је склопљен на рачун лучких такси.[2040]Други светски рат је нагло прекинуо бурно раздобље планирања и изградње Сплита и његовог обалног појаса.[2041]

Велики проблем Сплита представљало је опскрбљивање града водом за пиће. Тај проблем је био присутан још од средњег века, да би се 1928. године, приступило његовом решавању. Тада су саграђена два резервоара на узвишењима Маријану и Грипу, са којих се вода слободним падом уливала у градску мрежу. Пројекат за овај систем направио је инжењер Феликс Шперац, а радове је водио Ловре Манола. Радови су завршени 1932. [2042] године.

Кад је реч о зградама подигнутим у циљу остваривања јавних и друштвено–институционалних функција, а које су при том представљале репрезентативне јавне објекте, требало би споменути зграду поште у Сплиту (Слика 312.). Зграда у којој су се, до тад, налазиле поштанске канцеларије, била је у прилично лошем стању. Од 1932. године објављена су два конкурса за ову зграду на планови, нису израђени до 1936. године, када је Техничко одељење банске управе примило упутства за израду нацрта. [2043] Темељи су ископани још 1932. године у Сињској улици, где се налазила телефонска централа, но радови су пролонгирани до 1936. услед недостатка нацрта. О овом проблему се расправљало на седници Градске општине под председништвом Дује Иванишевића. Тада је Општина донела одлуку за подизање зајма код Поштанске штедионице у износу од 9 милиона динара, за потребе изградње зграде Поште. [2044] Пројекат за зграду поште израдио је Анте Барач, а на јавном конкурсу за извођача радова, посао је добило предузеће Марина Марасовића и Феликса Шперца.[2045] Полагање камена темељца за Главну поштанску зграду извршено је 1936. године, а тад је планирано да прочеље буде обложено брачким каменом.[2046] Зграда Поште је коначно отворена 1939. године, после дуго година чекања и непредвиђених околности током изградње, у духу све присутнијег монументализма у архитектури.

Слика 312. Зграда Поште у Сплиту, 1938. године.

Знатан проблем у Краљевини Југославији био је велики број незапослених радника, а брига за њих је посебном Уредбом из 1927. године поверена Средишњој управи рада и Јавним берзама.

[2040] Аноним, Грађење поморске луке у Сплиту, *Политика* (15.9.1938), 11.
[2041] Vedran Duplančić, "Obalni pojas grada Splita u urbanističkim planovima,projektima i studijama u razdoblju od 1914. do 1941. godine," *Prostor 1(27) 12(2004)* (2004), 119
[2042] Stanko Piplović, „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata", *Vladan Desnica i Split 1920. i 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta* (2014), 65.
[2043] Anonim, Gradnja pošte u Splitu, *Jadranski dnevnik* (14.11.1936), 6.
[2044] Stanko Pilipović, „Splitski gradonačelnik Mihovil Kargotić," *Kulturna baština 46* (2020), 238.
[2045] Marija Bošković, "Prilozi za biografiju splitskog graditelja Marina Marasovića, "*Kulturna baština 36* (2010), 213.
[2046] Anonim, Gradnja glavne pošte,*Jadranski dnevnik* (23.10. 1936), 6.

Задатак ових установа је било посредовање у радним односима. У то време, отворена је и канцеларија у Сплиту, а почело је и озбиљно да се размишља о подизању наменске зграде, као и зграде Радничког азила и Исељеничког дома. Локација за подизање зграде у Зринско-франкопанској улици (Слика 313.) одређена је 1933. године, када је расписан и конкурс за идејно решење.[2047] Прва награда на конкурсу није додељена, а највишу награду је добио архитекта Лавослав Хорват,[2048] међутим није добио реализацију.[2049] Зграда је на крају реализована према нацрту архитекте Хелен Балдасар и Емила Пицилијанија из Сплита.[2050] Извођач берзе рада била је фирма Ловре Крстуловића, а зграда је подигнута у Франкопанској улици, на три спрата.

ЗАВРШЕНА ЈЕ ЗГРАДА БЕРЗЕ РАДА У СПЛИТУ

Сплит, 25 фебруара

У Сплиту је завршена нова зграда Берзе рада и радничког склоништа. Поред канцеларије берзе рада у овој згради биће смештено и радничко склониште и то посебно за мушкарце, за женске и за шегрте.

Слика 313. Чланак из новина посвећен згради Јавне Берзе рада у Сплиту, 1935. године.

Делила се на три одељења, за мушкарце, жене и шегрте. Сваки део је имао свој засебан улаз. У подруму су се налазиле инсталације за централно грејање, свлачионица за мушкарце, купатила, лекарска соба. У приземљу су смештене канцеларије Берзе рада и чекаонице. На првом спрату су биле спаваонице за жене, на другом за шегрте а на трећем за мушкарце са укупно 120 кревета.[2051] У време кад је подигнута, 1935. године, ова зграда је била једна од најмодернијих и највећих зграда у Сплиту.[2052] Исте године, реализована је и зграда Јавних и царинских складишта на Гату Светог Дује у Сплиту, према пројекту Јосипа Кодла и Ловре Крстуловића.[2053]

Тридесетих година двадесетог века Техничка бановинска одељења су радила на изградњи управних и пословних зграда. Једна од њих је била и Подружница осигуравајућег друштва *Croatia* из Загреба, подигнута у Сплиту 1930. године, према пројекту архитеката Златибора Лукшића и Кузме Гамулина на Клаићевој пољани. У то време се решавао и проблем зграде Трговачке и

[2047] Stanko Piplović, „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata“, *Vladan Desnica i Split 1920. i 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta* (2014), 53.

[2048] Хорватов пројекат је подразумевао канцеларије, чекаонице, шалтер дворане са радничким склоништем и преноћиштем за раднике и незапослене. Предвидео је и собе за послугу, собе за мушкарце, за жене и научнике са свим санитаријама и амбулантом, а предвидео је и стан за шефа Берзе, као и собу за надзор азила (Zrinka Paladino, „Djelovanje arhitekta Lavoslava Horvata u Splitu,“ *Kulturna baština 37* (2011), 201)

[2049] Zrinka Paladino, „Djelovanje arhitekta Lavoslava Horvata u Splitu,“ *Kulturna baština 37* (2011), 200.

[2050] Аноним, Завршена је зграда Берзе рада у Сплиту, *Политика* (27.2.1935), 9.

[2051] Anonim, Palača za nezaposlene i bijedne, *Novo doba* (6.11.1934), 8.

[2052] Аноним, Завршена је зграда Берзе рада у Сплиту, *Политика* (27.2.1935), 9.

[2053] Ivana Svedružić Šeparović , „Istočna obala Splita– kronologija zbivanja,“ *Kulturna baština 39* (2013), 300

обртничке коморе (Слика 314.). Ова установа је у Сплиту основана још 1840. године, али како се повећавао број становништва, капацитети старе зграде нису више били довољни. Од 1927. године трагало се за потенцијалном локацију за нову зграду. Изабрана је локација на Трумбићевој обали. Године 1929. расписан је конкурс за идејне скице. На челу оцењивачког суда, нашао се председник Коморе Јурај Дубоковић, а жири су чинили: већник Коморе Карло Чулић, архитекте Анте Барач, Данило Жагар, инжењер Марко Младинео и градитељ Марин Марасовић. Тада је пристигло 10, прилично слично, конципираних радова.[2054] Прва награда је додељена архитекти Фабијану Калитерни, за рад под геслом *Од мала мало*, а добио је и трећу награду за рад под геслом *На Пишкери*. Други награду је добио архитекта Давид Бунета из Сушака под геслом *333*.[2055] На победничке радове је архитекта Арманда изнео јавну критику како су настали под утицајем „лажних одјека традиције" и „баласта прошлости", што је у начелу заиста било тако, јер су сва решења осмишљена у духу еклектичких нео–стилова. [2056] Лицитација за извођење радова[2057] поверена је предузећу Жарка Дешковића. Зграда је подигнута 1931. године. У приземљу је био смештен трговачки музеј, на првом, другом и трећем спрату канцеларије а на четвртом станови. Зграда је изграђена од белог брачког камена, а кад је реч о архитектонским елементима у виду балкона и отвора, види се извор у традиционалној архитектури приморја.[2058] Након ове, подигнута је и зграда Пензионог фонда у Хрвојевој улици из 1933. године, архитекте Владимира Шубица из Љубљане.[2059]

Слика 314. Прочеље нове зграде Трговачко– обртничке коморе архитекте Калитерне из 1929. године.

У Сплиту је у ово време било и неколико новчаних завода, који су захтевали боље услове за пословање. Након зграде Хипотекарне банке, подигнуте у улици Бана Јелачића 1925. године,

[2054] Stanko Pilipović, „Izgradnja Doma trgovačke i obrtničke komore u Splitu u kontekstu nastupa moderne, *Kulturna baština 40* (2014), 197.
[2055]Isto, 198.
[2056] Isto.
[2057] На лицитацији су учествовали, поред Дешковића и грађевински предузетник из Сплита Драгутин Чулић, градитељи Шакић и Марасовић, за све радове, док је за дрводељске радове понуду послао Кајо Јеласка, а за собосликарске Иво Муслин.(Stanko Pilipović, „Izgradnja Doma trgovačke i obrtničke komore u Splitu u kontekstu nastupa moderne, *Kulturna baština 40* (2014), 199).
[2058] Stanko Piplović, „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata", *Vladan Desnica i Split 1920. i 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta* (2014), 47.
[2059] Slavko Muljačić, „Kronološki pregled izgradnje Splita u XIX. i XX. stoljeću", *Zbornik Društva inženjera i tehničara Splita* (1958), 82–88.

1930. године је надограђена и преуређена зграда Пучке далматинске банке у Риви.[2060] Још један значајан конкурс је расписан од стране Министарства правде, у јануару 1939. године, но није реализован у оквиру Приморске бановине,[2061] је конкурс за идејну скицу судске палате у Сплиту, од стране Министарства правде. Право на учествовање су имала сва стручна лица држављани Краљевине Југославије. Оцењивачки суд су чинили чланови, председник суда у Сплиту Бузодић Анте, виши државни тужилац у Сплиту Новак Амбро, професор техничког факултета у Загребу Алфред Албини, начелник Техничког одељења банске управе Луцијан Стела, начелник архитектонског одељења Градског поглаварства у Сплиту Чулић Проспер, инжењер Фабијан Калитерна. Заменици су били инжењери Барач Антун, Латишев Иван, и Кашнер Анте. Извештилац оцењивачког суда архитекта Јосип Кодл. Прва награда хе била 50.000 динара, две друге од по 30.000 динара, две треће од 12000 динара и две четврте од по 8000 динара.[2062]

Након што је Сплит постао административно седиште Приморске бановине, болница у центру града, својим капацитетом и положајем није више задовољавала потребе великог броја становника који је емигрирао у град. Из тог разлога, изабрана је локација за подизање болнице (Слика 315.), источно од града на Фирулама, но услед велике економске кризе, радови су паузирани и настављени тек 1936. године. [2063]Конкурс за болницу на Фирулама расписан је још 1930. године када су позвани Макс Сец из Беча, Хануш и Добровић из Прага, Дојч Фројндрих из Загреба, Никола Несторовић из Београда, и Данило Жагар из Сплита.[2064] Како се Удружење немачких архитеката из Берлина касно одазвало позиву, члан Удружења и стручњак за болничке зграде Шмајден, позван је да учествује као члан жирија. Жири су чинили бан Тартаља, градоначелник Рачић, директор хигијене Штампар, шеф одељења за социјалну политику и народно здравље Шфрачић, шеф Техничког одељења Матуловић, архитекта Шмајден и архитекти Чулић и Ивачић. На конкурсу су награде однели пројекти Данила Жагара као најбоље решење кад је реч о практичности и прописаним хигијенским условима, и Николе Добровића за његову савремену, уметничку обраду целине. [2065] У Техничком одељењу Банске управе, направљен је нови пројекат хируршког павиљона по замисли Лавослава Хорвата. Овај болнички павиљон се градио с прекидима од 1936. до 1940. године. Прихватање Хорватовог пројекта за Бановинску болницу у Сплиту иако није учествовао на конкурсу, постало је пре пракса, него изузетак на међуратним конкурсима у области архитектуре.[2066] Његов пројекат, од кога је на крају изграђено само једно крило, подразумевао је размештање функционалних простора, што се наметнуло као репер у изградњи потоњих здравствених објеката. [2067]

Године 1930. Хигијенски завод је премештен у Сплит, где су могућности за рад на подручју народног здравља биле много веће. Циљ рада овог завода било је испитивање заразних болести, као и спречавање епидемије. У ту сврху, било је неопходно подићи наменску зграду, за шта је 1931. године одобрен кредит. За локацију је одређена данашња Вуковарска улица. Нацрт је у Техничком одељењу израдио архитекта Анте Барач, а радови су уступљени предузећу Јерка

[2060] Stanko Piplović, „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata“, *Vladan Desnica i Split 1920. i 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta* (2014),48.
[2061] Према Извештају пословног одбора Савеза Адвокатских комора Краљевине Југославије за период од 29. маја 1938. до 28.маја 1939. године, наводи се да је у Финансијском плану за 1939/1940. годину предвиђена одређена свота за изградњу судске зграде у Сплиту. (Аноним, Извештај пословног одбора Савеза Адвокатских комора Краљевине Југославије, *Бранич* (1.10.1939), 595.).
[2062] Др.А. Бузолић, Натјечај за идејну скицу за судску палачу и затворе у Сплиту, *Политика* (3.1.1939), 24.
[2063] Stanko Pilipović, „Splitski gradonačelnik Mihovil Kargotić,“ *Kulturna baština 46* (2020), 245.
[2064] Anonim, Izgradnja nove Splitske bolnice, *Novo doba* (17.8.1930), 6.
[2065] Isto.
[2066] Antun Baće, „Djelovanje arhitekata Udrženja umjetnika Zemlja u Dalmaciji“, *Arhitektonske ustanove i udruženja, umetničke grupe i časopisi u Kraljevini SHS/Jugoslaviji (1918– 1941)* (2019), 145– 146.
[2067] Zrinka Paladino, „Djelovanje arhitekta Lavoslava Horvata u Splitu,“ *Kulturna baština 37* (2011), 196.

Ферића, који су завршени 1933. године.[2068] У децембру 1935. године, Краљевски намесник Иво Перовић, у пратњи бана Јаблановића је заједно са шефом Државне болнице у Сплиту, доктором Рачићем, посетио болницу за заразне болести, када је одлучено да се приступи изградњи хируршког одељења. [2069]

Слика 315. Чланак у листу *Jadranska pošta* посвећен изградњи болнице у Сплиту, зграда заразних болести, управна зграда и гаража, 1932. године.

Године 1936. одржана је седница руководства Окружног уреда за осигурање радника у Сплиту, када је закључено да је потребно да се изгради купалиште за чланове ОУЗОР– а, у сврху терапијског лечења, које би за раднике било финансијски приступачно. Касније интервенције, кад је реч о болничким зградама и лечилиштима, углавном су реализоване кад је Сплит потпао под Бановину Хрватску.

Изградња просветних, и зграда за научно истраживање, било је веома важно питање за Сплит у Приморској бановини. Осим за Мушку реалну гимназију, у Сплиту, у оквиру Приморске бановине, дуго није подигнута ниједна наменска школска зграда, а куће у којима су се налазиле основне школе, биле су у лошем стању. Иако је у време Аустро– Угарске школство у Сплиту било на задовољавајућем нивоу, зграде средњих школа су временом постале мале и оронуле. Како је број ученика константно растао, Општина је одлучила да се изгради Мушка класична и Женска реална гимназија. Општина је ставила на располагање земљиште у Спину. Конкурс за идејно решење, Банска управа је расписала 1936. године, када су пристигла 34 рада. Прва и друга награда нису додељене, а трећа је припала заједничком пројекту Хелен Балдасара и Емилу Цицилијанију. На крају, како ни ти радови нису у потпуности удовољили пропозицијама, одлучено је да се коначни пројекат изведе у Техничком бановинском одељењу.[2070] Лицитација за извођење радова објављена је 1937. године, но ниједан предузетник се није јавио. Након више месеци, изградња је започета и довршена тек 1940. године, у време Бановине Хрватске. У освит Бановине Хрватске завршен је преглед и конкурсних радова за зграду Трговачке академије у Сплиту. На конкурс је пристигло 50 радова. Највишу награду је добио рад под геслом *22* чији су аутори били Зоја Думенгић и Звонимир Вркљан, потом рад под геслом *9876* чији је аутор Селимир Думенгић. Остале награде су добили Станко Клиска и Антон Урлих, Рад Кароли, Љубиша Михаиловић,

[2068] Anonim, Gradnja Higijenskog Zavoda u Splitu“, *Novo doba* (27. 3. 1931), 5.
[2069] Аноним, Краљевски намесник г.др. Перовић код Мештровића, Политика (10.12.1935), 5.
[2070] Stanko Piplović, „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata“, *Vladan Desnica i Split 1920. i 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta* (2014), 56.

Бранко Бон, Милан Гракалић и Хајнрих Вихра.[2071] Познато је да је на конкурсу за зграду Трговачке академије учествовао и архитекта Арманда, а његов рад је прошао без већег одјека у јавности. [2072]

Једна од најважнијих научно–просветних установа у Сплиту и целом Приморју био је Океанографско– биолошки институт. Идеја о оснивању биолошке станице на Јадрану потекла је још 1914. године о чланова *Југословенске академије знаности и умјетности*, а након 1918. године, након разговора са члановима Српске краљевске академије у Београду, одлучено је да су установи Океанографско– биолошки институт, у циљу проучавања мора. Дуго се размишљало о локацији за зграду ове установе.[2073] Земљиште, које је 1927. године иницијално одабрано припадало је Николи Сиришчевићу, па је општина планирала то земљиште да откупи. Процена за откуп је била превисока, па Општина није пристала на тако високу цену. Градоначелник Карготић је успео да се нагоди и предложио да се власнику исплати 248.828 динара, што је на крају прихваћено.[2074] До изградње наменске зграде, установа је смештена у источном крилу Шилеровог Пансиона *Сплит* на Мејама. Исте године, у Сплит је дошла комисија у саставу чланова две Академије,[2075] да потврди избор места за изградњу. Општина се обавезала да ће бесплатно уступити ово земљиште за потребе изградње, и спровести инсталације до зграде, као и да ће продужити саобраћајницу која води до зграде. Године 1930. расписан је ужи конкурс за израду нацрта зграде, на који је пристигло пет радова архитеката Калитерне, Несторовића, Шена, Вурника, а између осталих и нацрт који је израдио архитекта Јосип Кодл.[2076] Кодл је био запослен у одељењу за високоградњу Техничког грађевинског одељења, а његов рад за Океанографско– биолошки институт је 1931. године објављен у љубљанском часопису *Arhitektura*.[2077] Његов рад, означен као *сплитски пројекат* је из неког разлога послат архитектима члановима ЈАЗУ– а Мартину Пилару и Ћирилу Ивековићу да дају свој суд. Обојица, како су били више окренути историцистичком изразу и нео–стиловима, упозорили су на Кодлов модернистички приступ са равним крововима и крупним габаритима који се више уклапају у изграђену урбано језгро, него у обални појас. [2078] Стога је изабрано решење Фабијана Калитерне, које је додуше доста изменио у односу на конкурсни рад, у виду поједностављења. Зграда је подразумевала велики број одељења (Слика 316.)[2079], а у чланку А.Костића у „Политици“ из фебруара 1936. године, чак се наводи да зграда својом фасадом алудира на Диоклецијанову палату. [2080] На сваком прочељу је рустична обрада каменом, одвајала зид приземља од горњег дела, док је динамика успостављена односом балкона на северном делу и лучних отвора трема и лођа на јужном делу. [2081] За подизање зграде

[2071] Аноним, Резултат конкурса за Трговачку академију у Сплиту, *Политика* (1.8.1939),13.
[2072] Robert Plejić, "Splitski arhitekt Niko Armanda– arhitektonski modernizam i povijesni proctor," *Kulturna baština 37* (2011), 235.
[2073] Stanko Piplović, „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata", *Vladan Desnica i Split 1920. i 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta* (2014), 53.
[2074] Stanko Pilipović, „Splitski gradonačelnik Mihovil Kargotić," *Kulturna baština 46* (2020), 226.
[2075] Одабрани чланови комисије су били Артур Гавази, Живојин Ђорђевић, Борис Зарник, Јован Хаџи и Хјалмар Брох из Осла.(Marija Bošković, Robert Plejić, "Biološko– oceanografski institut u Splitu arhitekta Fabijana Kaliterne," *Prostor 2 (50) 23(2015)* (2015), 252– 253).
[2076] Branislav Radica, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918– 1930. godine*, Split, 1931, 207.
[2077] Marija Bošković, Robert Plejić, "Biološko– oceanografski institut u Splitu arhitekta Fabijana Kaliterne," *Prostor 2 (50) 23(2015)* (2015), 253.
[2078] Isto.
[2079] Подразумевао је одељења лабораторије за директоре и асистенте, 8 лабораторија за научнике, две велике лабораторије за курсеве, океанографско одељење, одељење за физиологију, за биохемију, за ботанику, за рибарство, велики акваријум, као и библиотеку и пристаниште за истраживачке бродове.(Branislav Radica, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918– 1930. godine*, Split, 1931, 207).
[2080] А.Костић, Океанографски институт у Сплиту, *Политика* (21.2.1936), 10.
[2081] Marija Bošković, Robert Plejić,"Biološko– oceanografski institut u Splitu arhitekta Fabijana Kaliterne," *Prostor 2 (50) 23(2015)* (2015), 258.

Института Министарство грађевина је одобрило износ од 2.052.679 динара,[2082] а за извођача радова је изабрано предузеће Марина Марасовића. [2083] Наменска зграда је подигнута до 1933. године, али се каснило са унутрашњим уређењем па се институт у њу уселио тек 1941. године.[2084]

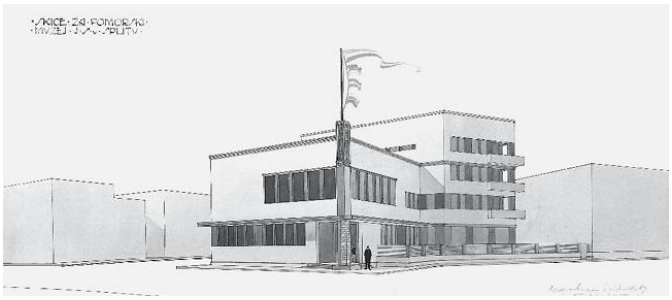
Слика 316. Скица Фабијана Калитерне за Океанографски институт из 1930. године.

Културне установе у Сплиту, у овом периоду су тежиле бољим условима. Једна од иницијатива, која на крају није реализована, била је покренута 1930. године од стране др. Радице, да се на Мејама сагради атеље за сликаре, који би служили како домаћим тако и страним уметницима. Упућене су молбе колударицама самостана Свете Кларе за уступање земљишта али је процедура захтевала већи број одобрења. Одређен је посебан одбор за изградњу који су чинили представници Гатин, Радица, сликари Анђео Уводић и Силвије Боначи Чико, архитекта Нико Арманда и новинар Ћиро Чичин– Шаин, а накнадно је укључен правник Владимир Десница.[2085] Након што је пронађено земљиште за изградњу, започело је прикупљање средстава за изградњу. План је био да се подигне средишњи павиљон и друштвени дом, а израда нацрта је поверена архитектима Михајловићу и Радовановићу. Иако је израђен нацрт, и ступило се у везу са уметничким удружењем *Цвијета Зузорић* из Београда, услед недостатка финансија, 1932. године, реализација атељеа је замрла.[2086]

Једна од најзначајнијих иницијатива у Сплиту, од важности за цело приморје, била је изградња Поморског музеја у Сплиту. Иницијативу за подизање музеја, 1927. године, покренуло је удружење *Јадранска стража*, задужено за промоцију поморског краја као и за развој поморског спорта. Општина је за ове потребе уступила земљиште на углу Сустепанске и Милорада Драшковића улице на Мејама. Конкурс за изградњу је расписан 1928. године. Иницијатор покретања конкурса, бан Тартаља, је за жири одредио Јожу Плечника, који се није одазвао позиву, Еду Шена, Ивана Ивацића, Вориха Матковића, Фабијана Калитерну, Иву Сатило, Иву Рубића, Вјекослава Иванишевића, Данета Матошића и Проспера Чулића. Учесници конкурса су били Милан Злоковић, Дујам Гранић и Бранислав Којић из Београда, потом Херман Хус из Љубљане, Као и Фројденрајх, Дојч, Костаперари, и Најдхарт. На крају је извођење поверено браћи

[2082] Аноним, Подизање Океанографског института, *Правда* (30.6.1932), 3.
[2083] Marija Bošković, Robert Plejić,"Biološko– oceanografski institut u Splitu arhitekta Fabijana Kaliterne," *Prostor 2 (50) 23(2015)* (2015), 258.
[2084] Stanko Piplović, „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata", *Vladan Desnica i Split 1920. i 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta* (2014), 53.
[2085] Stanko Pilipović,„Počeci urbanizacije splitskog predjela Melje", *Kulturna baština 36* (2010), 153.
[2086] Isto, 194.

Жагар, а зграда је осмишљена као две засебне целине у виду коначишта и зграде Поморског музеја. Зграду је изводило предузеће инжењера Јозевића. Музеј је довршен 1933. године, као и дрвено коначиште коме је 1937. године дограђено крило.[2087] Један од занимљивијих пројеката био је модернистички конципирано дело Милана Злоковића (Слика 317.), где се истиче лајт мотив његових модернистичких дела а то је јарбол за заставу. На овом пројекту је приметан симболизам, који је поред Злоковића често у својим делима користио и Брашован, а реч је о томе да је Злоковић угаони део Поморског музеја замислио као прамац брода.[2088] Изграђени Музеј је имао три одељења и то за обалу, за бродарство и за рибарство, а први кустос Музеја био је др. Иво Рубић, познати хрватски географ, који је на тој позицији остао до 1941. године.[2089] У послератном периоду, здање Поморског музеја на Звончацу додељено је Команди ЈРМ, односно Хидрографском институту ЈРМ, док је за потребе смештаја музејске поставке уступљено здање Милеси у самом средишту града. Ова репрезентативна грађевина, подигнута у епохи раног барока на самом почетку 17. века, адаптирана је за потребе музејске делатности.[2090]

Слика 317. Скица за Поморски музеј у Сплиту, Милана Злоковића.

Још крајем 19. века, долази до значајнијег развоја туризма на Јадрану, но тај развој је прекинуо Први светски рат. До нормализације, и прилива страних гостију, посебно долази од 1922. године, Наредне 1923. године, основано је у Сплиту Друштво за саобраћај путника *Путник*, када се као проблем јавио недостатак зграда за смештање гостију.[2091]Постојале су приватне иницијативе па је тако на пример сплитски хотелијер Матић 1926. године, обновио свој хотел *Central*, а 1931. на Бачвицама је отворио хотел у вили *Rozina*. Међу бројним пројектима издвојио се хотел Југословенског хотелског акционарског друштва на западној марјанској обали. Објекат је требало да буде окружен морем са три стране, што је захтевало додатно насипање терена и фазну градњу. Пројекат за овај хотел је израдио Лавослав Хорват, али зграда никад није изведена.[2092]Почетком 1934. године, преуређен је хотел *Bellevue* на Риви, кад му је уграђен лифт, уведено централно грејање и вентилација, а проширена је и кафана. За потребе унапређења услуга туризма на почетку Гата Светог Петра подигнута је зграда Царинске прегледаваоне и путничка канцеларија, а над њеним источним делом је 1929. године надограђен спрат по пројекту Фабијана Калитерне и Алфреда Келера. Потом је 1932. године, у Сплиту основано *Југословенско хотелско*

[2087] Aleksandar Kadijević, „Arhitektonski opus Milana Zlokovića u Hrvatskoj između dva svijetska rata“, *Prostor vol. 28 no. 2(60)* (2020), 290– 292.
[2088] Зоран Маневић, *Лексикон неимара*, Грађевинска књига, Београд, 2008, 143.
[2089] Mirja Lovrić, „Hrvatski pomorski muzej Split,“ *Informatica museologica, Vol. 36 No. 1– 2* (2005), 39– 40.
[2090] Isto, 40.
[2091] Stanko Piplović, „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata“, *Vladan Desnica i Split 1920. i 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta* (2014), 54.
[2092] Zrinka Paladino, „Djelovanje arhitekta Lavoslava Horvata u Splitu,“ *Kulturna baština 37* (2011), 200.

друштво које је трагало за локацијом за изградњу хотелске зграде. Расписан је конкурс на који је пристигао 31 рад, али тада ниједан није одговарао пропозицијама конкурса. Друга награда је припала двојици београдских архитеката Прљевићу и Симеоновићу, који су се у свом пројекту држали пропозиција, а то је да се осмисли репрезентативна јавна грађевина, у модерном духу, уз слободне елементе стаклене зид завесе, и занимљивом формом приземља са терасама.[2093] Ипак из непознатих разлога, реализација је поверена чешком архитекти Јосипу Кодлу, уз преузимање појединих елемената из награђених пројеката Симеоновића и Прљевића, Емила Цицилијанија и Хелена Балдасара. [2094] На почетку Западне обале, уз море, 1935. године, започела је изградња новог хотела *Амбасадор* (Слика 318.). Зграда је завршена и свечано отворена 1937. године.[2095] Реч је о четвороспратном луксузном хотелу,[2096] подигнутом у модерном стилу, који је потпуно довршен 1938. године.[2097]

ХОТЕЛ АМБАСАДОР

првокласни и најмодернији хотел у Сплиту

Сазидан 1937 г., у самоме центру града, са дивним положајем, властите засебне терасе, лежи непосредно уз море. Хотел је најмодерније уређен, са текућом хладном и топлом водом, светлосни сигнали, централно грејање, телефонима, лифтом итд. Већина соба има засебно купатило или туш итд. Конфортне друштвене просторије у вези са кавалом и ресторном, са изгледом на море. Хотел је отворен целу годину. Музика — Дансинг и разне друге придредбе. Собе једнокреветне од 40—60, а са тушом или купаоном од 70—100 дин., двокреветне 75.— а са купаоном или тушом од 100—120 дин., Апартмани од 210—230 дин. Пансион од 100—140 динара. Морско купање, тушеви, сунчање, веслање. Моторни чамац хотела на расположењу гостима са превоз на станицу и друга купалишта то исто. Код дужег боравка попуст. Тражите проспекте од дирекције хотела.

Слика 318. Чланак у новинама посвећен згради Хотела *Амбасадор* у Сплиту, 1939. године.

Током 1936. године подигнута је приземна пристанишна зграда за хидроавионе према пројекту архитекте Милорада Дружеића.[2098] У јуну 1939. године, отворен је модеран хотел чија је изградња коштала 9 милиона динара. Парк хотел *Матковић* подигнут је на лепом делу Бачвица у близини плаже. [2099]

Архитектура Сплита као административног центра Приморске бановине, иако је био главна приморска лука, није досегла свој врхунац у овом периоду. Иако дневни листови истичу живу грађевинску активност, па тако на пример *Политика* извештава да је 1938. године подигнуто 93 нове зграде у вредности 40 милиона динара, различити спољни фактори, као на пример, у то

[2093] Хајна Туцић, „Дело архитекте Војина Симеоновића између два светска рата“, *Наслеђе 9* (2008), 163.
[2094] Branko Nadilo„Izgradnja Zapadne obale u Splitu– Uspješno rješavanje jednog gradskog problema“, *Građevinar 8/2013* (2013), 771
[2095]Stanko Piplović, „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata“, *Vladan Desnica i Split 1920. i 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta* (2014), 55
[2096] Хотел је био модерно опремљен, са текућом хладном и топлом водом, централним грејањем, телефонима, лифтом, а већина соба је имала засебно купатило, и терасе уз море. Друштвене просторије са кафаном су имале поглед на море.(Аноним, Хотел Амбасадор, *Политика* (21.4.1939))
[2097] Stanko Pilipović„Izgradnja Doma trgovačke i obrtničke komore u Splitu u kontekstu nastupa moderne, *Kulturna baština 40* (2014), 196.
[2098] Isto.
[2099] Аноним, Великик модерни хотел на Бачвицама у Сплиту, *Политика* (30.6.1939),11.

време, штрајк грађевинских радника који је трајао два месеца, су отежавали изградњу нових, и пролонгирали изградњу започетих грађевина.[2100] Сплит је, попут Дубровника, пре свега био историјски град, са богатим културним наслеђем прошлости, које је, на неки начин, стално било у спрези са модерном изградњом. Иако се сматрало да је Сплит пример типичног југословенског града, и иако је с једне стране постојала тежња државе да кроз монументалне јавне грађевине наметне идеју интегралног југословенства, с друге стране, локалне специфичности су често преузимале примат.

6.11.2 Архитектура ван административног центра Приморске бановине

Док је архитектура у Сплиту била носилац најизраженијих идеолошких и институционалних функција, у осталим градовима је архитектонска пракса била обликована у другачијим економским, друштвеним и културним околностима, а идеје државне интеграције и модернизације су се прилагођавале локалним срединама. У мањим срединама, градитељска активност је била ограничена, али препознатљива кроз подизање привредних, здравствених, социјалних и просветних установа као и значајних културних и туристичких објеката.

Један од значајнијих центара у Приморској бановини, био је Шибеник, лука средње Далмације. Урбанистички развој у, овом периоду, у Шибенику, био је усмерен ка ширењу града изван историјског језгра, нарочито према индустријским зонама. Иако је ово раздобље било сиромашно индустријском изградњом, подизани су објекти који су индиректно били повезани са градском индустријом и саобраћајном инфраструктуром. Тако је на пример у духу модерне архитектуре, 1931. године, завршена зграда Чиновничке задруге на Пољани.[2101] Године 1935. одобрењем министра грађевина Марка Кожуља у Шибенику је планирана изградња зграде Царинарнице (Слика 319.), за коју је предвиђен буџет у износу 3.033.063,35 динара.[2102] Прва офертална лицитација за подизање царинске зграде извршена је 17. 4.1935. године у Техничком одељењу Градског поглаварства у Шибенику. Најнижи понуђач за извођење радова на изградњи дало је предузеће Тунер– Вагнер из Београда. [2103] Зграду Царинарнице је у модерном духу пројектовао архитекта Силвије Спонца.[2104] Током 1937. године[2105], трају радови на изградњи, а замишљено је да се на првом спрату налазе канцеларије, а на другом и трећем станови царинских чиновника, као и канцеларије Градског поглаварства и огранка Дирекције поморског саобраћаја.[2106] Зграда нове Царинарнице је завршена 1939. године.[2107]

[2100] С.Ђ, Сплит је ове године добио 93 нове зграде у вредности 40 милиона динара, *Политика* (21.11.1938), 21.
[2101] Darja Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930– ih*, Zagreb, 2007.
[2102] Anonim, Vijesti iz Jugoslavije, *Čuvajmo Jugoslaviju* (1.5.1935), 8.
[2103] Anonim, Izvršena licitacija za gradnju Carinarnice u Splitu, *Jadranski dnevnik* (17.4.1935), 4.
[2104] Darja Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930– ih*, Zagreb, 2007.
[2105] Аноним, Нова царинарница у Шибенику, *Време* (17.3.1937), 6.
[2106] Anonim, Kronika Šibenika, Novo doba (20.1.1937),4.
[2107] Darja Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930– ih*, Zagreb, 2007.

Слика 319. Зграда Царинарнице на уз пристаниште Вруље у Шибенику, 1938. године.

Током 1936. године, изведени су радови на уређењу купалишта *Јадрија*, и обнова објеката које је срушило јако невреме, а за које је предвиђен буџет у износу 15.000 динара.[2108] Исте године, вршен је преглед терена за изградњу Берзе рада од стране председника Управног одбора Јавне берзе рада Иве Штрка, шефа Берзе рада Мирка Родина, као и председника општине Шибеник Марка Бачинића и члана Надзорног одбора експозитуре Берзе рада у Сплиту.[2109] За подизање ове зграде, Централна управа за посредовање рада у Београду одобрила је Сплитској берзи рада кредит у висини 500.000 динара за подизање ове зграде. [2110] Током 1937. године покренуто је питање изградње, [2111] а замишљено је да у згради буду смештене канцеларије, радничко преноћиште шегрта и трговачке продужне школе, локали градске кухиње са трпезаријама за раднике. Као проблем се наметнула чињеница да Општина Шибеник није могла да обезбеди зајам за подизање ове зграде, услед финансијске кризе, но пристала је да поднесе материјалне жртве и бесплатно уступи градилиште на углу Дрнишког и Црничког пута, као и да бесплатно у Техничком одељењу изради нацрте зграде са трошковницима.[2112] У виду модерне заобљене угловнице, зграда Берзе рада је коначно завршена 1939. године.[2113] У јануару 1937. године, одржана је лицитација за изградњу туберкулозног павиљона,[2114] а исте године освећена је зграда гимназије у Шибенику (Слика 320.), једна од најмонументалнијих школских грађевина у Приморској бановини. Камен темељац за ову зграду, постављен је 1935. године, а радови на изградњи су трајали 17 месеци.[2115] Изградња је коштала 7.200.000 динара.[2116] Пројекат за зграду је израдио архитекта Антун Барач, а радове је изводио загребачки инжењер Марин Безић. Зграда је изграђена од брачког камена. Према одлуци Канцеларије Краља Југославије, зграда је понела назив *Државна реална гимназија Витешког Краља Александра Првог Ујединитеља*, који је на згради стојао до 1941. године.[2117] Ова модерна грађевина имала је три спрата и приземље. На крову се налазила тераса за практичне и гимнастичке вежбе. Учионице су се налазиле на другом и трећем спрату, а први је био намењен за зборнице, канцеларије и лабораторије. Подигнута је на

[2108] Anonim, Iz Šibenika, *Novo doba* (2.4.1936), 2.
[2109] Anonim, Izgradnja radničkog skloništa u Šibeniku, *Jadranski dnevnik* (14.11.1936), 6.
[2110] Anonim, Izgradnja burze rada u Šibeniku, *Jadranski dnevnik* (17.12.1936), 7.
[2111] Anonim, Šta je sa gradnjom radničkog skloništa u Šibeniku, *Novo doba* (16.7.1937), 4.
[2112] Anonim, Za podizanje gradske Burze rada u Šibeniku, *Jadranski dnevnik* (14.9.1935),4
[2113] Darja Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930– ih*, Zagreb, 2007.
[2114] Anonim, Kronika Šibenika, *Novo doba* (20.1.1937), 4.
[2115] Више о школи у: Ivo Livaković, *Šibenska gimnazija:1806– 1864– 1909– 1979*, Šibenik, 1979.
[2116] Аноним, Освећење највеће и најмодерније гимназије у Југославији, *Време* (21.2.1937), 8.
[2117] Више о школи у: Ivo Livaković, *Šibenska gimnazija:1806– 1864– 1909– 1979*, Šibenik, 1979.

подножју брежуљка Шубићевца, а из ње се отвара поглед на шибеничку луку, чиме је створена једна хумана атмосфера везе грађевине са природом.[2118]

Слика 320. Зграда Гимназије у Шибенику, 1937. године.

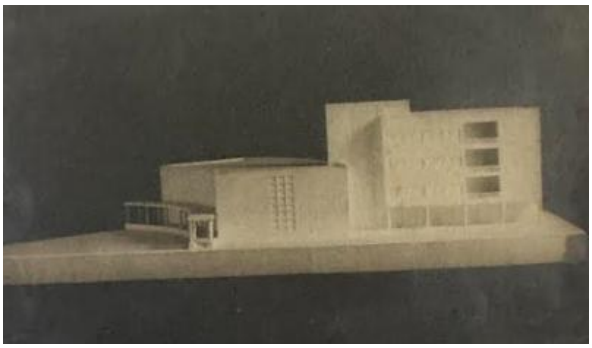
Године 1938. Дирекција поморског саобраћаја у Сплиту је на одобрење Министарства саобраћаја упутила пројекат сплитске северне луке, као и пројекат за уређење и проширење, између осталих, и луке у Шибенику. [2119] У фебруару 1939. године, планирана је лицитација за изградњу оперативне обале у шибеничкој ували Добрика. Ова обала се градила из кредита од 100 милиона динара, који је био предвиђен за уређење и оправку поморских лука. Министарство је тада одлучило да се у Шибенику изради и градска обала, а спор је настао једино око одређивања трасе нове обале. Градско поглаварство у Шибенику је захтевало да се нова обала изведе према траси која иде у равној линији од Крка до тачке фиксиране пет метара у море. У Министарству је израђен други пројекат трасе која би ишла од Крка па до поменуте тачке но укосо. Овај пројекат је знатно сужавао обални простор, но како је његово извођење било доста јефтиније, он је и реализован.[2120]

Репрезентативан пример развоја херцеговачког града у Приморској бановини био је Мостар. О јавним радовима на подручју Херцеговине у Приморској бановини углавном сазнајемо на основу објава у новинама, на пример у листу *Novo doba* у секцији Делатност Техничког одељења Банске управе или Лицитације и објаве.[2121] Основа и смернице за развој Мостара су наслеђени из аустро–угарског периода, а функције објеката јавне архитектуре, великим делом, су остале сродне изворним, и у периоду Приморске бановине. Грађевинска секција мостарског Техничког одељења, у којем су делимично наставили са радом стручњаци који су били активни и у претходном раздобљу, била је најактивнија у пословима адаптације ранијих просторних капацитета за нове потребе у виду проширења, надоградњи, и у мањем броју новоградњи, а посебно у расправама о генералном регулационом плану Мостара. У овом периоду, уређен је Трг Мусала, који је постао средиште урбаног јавног простора.[2122] У архитектури су још увек присутни реликти историцизма и сецесије, који су заговарали представници претходног кадра у Техничком одељењу, док је модернизам своје врхунце доживео у Мостару тек након Другог светског рата.

[2118] Аноним, Довршена је нова Гимназија у Шибенику чије је грађење стајало 5 милиона динара, *Време* (11.6.1936), 8.
[2119] Аноним, Грађење поморске луке у Сплиту, *Политика* (15.9.1938), 11.
[2120] Р.М, Из кредита од 10 и по милиона изградиће се модерни обални објекти у шибеничкој ували Добрика, *Политика* (18.1.1939), 6.
[2121] Anonim, Djelatnost Tehniĉkog odjeljenja Banske uprave, *Novo doba* (17. 8. 1934), 5.
[2122] Sanja Zadro, Mostarska arhitektura od 1850. do Drugog svjetskog rata, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb,2017, 74.

Такође се јављала тежња трагања за националним стилом, која је подразумевала синтезу модерног стила са елементима локалне традиције, али и варијанте српског националног стила што је било условљено тренутним политичким контекстом.[2123]

Кад је реч околностима изградње у Мостару у овом периоду, требало би нагласити да је овај крај, поред велике економске кризе, у два наврата током 1920. и 1930. године, погодила јака суша, али и поплаве и земљотрес који се десио 1923. године, када је започела обнова разорених зграда. Обновљена је метеоролошка станица, Бискупска палата, Владичин двор, Трговачка школа, Виша девојачка школа, Велика краљевска гимназија, Окружна болница и Котарски суд.[2124] У Мостару у периоду Приморске бановине, на пољу изградње су се посебно истакли грађевински техничар Велимир Мандић, Петар Борас и Марко Крезић. На пољу приватне архитектуре истакао се Хинко Марашек, док је једини од запослених у Грађевинској секцији, приватну праксу имао Лука Буљан.[2125] Значајнији урбанистички подухват била је регулација подручја Мале тепе у близни Старог града око 1930. године, кога је водио грађевински предузетник Адам Пецнер, док су из Грађевинске секције Техничког одељења потписани Петар Задро, Лука Буљан, Милан Гачић, Марко Бошњак, Васо Пуцарић и Перо Зовко. Решење је предвиђало проширење улице на углу са Јонићевом, постављање оградног зида са стране Неретве и изградња пет трговачких простора.[2126] Поред овог, значајан урбанистички подухват било је и проширење Главне улице 1933. године.[2127] Зграда Окружног уреда за осигурање радника у Мостару, реализована је према пројекту Драге Иблера 1931. године (Слика 321.). Реч је модерном објекту кога одликује чистоћа форми и функционалност, добро урбанистички позицинираном на простору Булевара. [2128]

Слика 321. Макета Окружног уреда за осигурање радника у Мостару, 1931. године.

Наредне, 1932. године, изведена је зграда Набављачке задруге државних службеника према пројекту Марка Крезића, а током 1933. године реализован је пројекат Мирослава Лусеа за зграду Ватрогасног дома у Новој улици, а изведени су и радови на реконструкцији

[2123] Zadro Sanja, *Mostarska arhitektura od 1850. do Drugog svjetskog rata*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb,2017,175.
[2124] *Isto,* 176
[2125] *Isto*, 177.
[2126] *Isto*, 181.
[2127] *Isto.*
[2128] *Isto*, 192.

пољопривредне станице према нацртима Петра Зовке. [2129] Једини пројекат који је у овом периоду изведен путем јавног конкурса био је армиранобетонски мост Краља Петра на Мусали, након уклањања моста Фрање Јосипа, оштећеног у рату.[2130] Конкурс за извођачке радове је расписала Краљевска банска управа Приморске бановине. Стигао је већи број понуда али је изабрана најнижа, инжењера Пере Машеида из Сплита.[2131] Године 1936. мост преко Неретве је пуштен у промет.[2132] Једна од значајнијих установа подигнутих у Мостару, била је Бановинска болница, где је 1934. године планирано подизање новог павиљона који би могао да прими 40 кревета.[2133] Према Зринки Паладино, павиљон за заразне болести при овој болници, у модерном духу, пројектовао је Лавослав Хорват, иако је пројекат потписао други архитекта Техничког бановинског одељења у Сплиту, јер Хорват тада још није имао академску титулу.[2134] На основу компарације са његовим пројектом за бановинску болницу у Биограду на мору, подигнуту 1936. године[2135], и за неуролошку болницу у Шибенику, може да се закључи да је Хорват аутор пројекта и за бановинску болницу у Мостару.[2136] Ова зграда (Слика 322.), представник модерног интернационалног стила у Мостару, је срушена 2012. године.

Слика 322. Зграда бановинске болнице у Мостару.

Од 1936. до 1937. године у Мостару је подигнута филијала Народне банке по пројекту Богдана Несторовића, на обали Неретве. Обликована је као двоспратна слободностојећа грађевина, симетрично конципирана, са примесама медитеранске архитектуре што се огледа у декоративном решењу трема и лучно решеним лођама другог спрата.[2137]

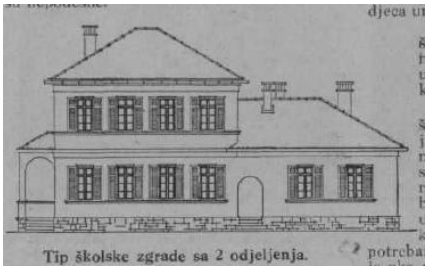
У *Политици* из 1937. године, о Мостару се пише како у његовом старом делу још увек доминира стара турска архитектура и тек покоји савремени објекат. Новији део града на простору од 4 километра почео је нагло да се изграђује након Првог светског рата, посебно на десној страни Неретве. Наводи се да је 1936. подигнут је армирано бетонски мост Краља Петра Првог, павиљон за грудоболне при бановинској болници и мање јавне грађевине, а да је 1937. отпочело је са изградњом дуванског магацина, а планирала се изградња монументалне зграде Јавне берзе рада.[2138] Још у турско доба материјал за подизање града добављан је са брега недалеко од Мостара

[2129] Zadro Sanja, *Mostarska arhitektura od 1850. do Drugog svjetskog rata*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb,2017, 185– 186
[2130] *Isto*,181.
[2131] Anonim, Licitacija mosta Kralja Petra u Mostaru, *Jadranski dnevnik* (24.10.1934), 4.
[2132] *Isto*,182.
[2133] Anonim, Proširenje rada banovinske bolnice u Mostaru*, Jadranski dnevnik* (31.3.1934), 5.
[2134] Zrinka Paladino, „Djelovanje arhitekta Lavoslava Horvata u Splitu,“ *Kulturna baština 37* (2011), 195
[2135] Anonim, Svečano otvorenje nove banovinske bolnice u Biogradu n–m, *Jadranski dnevnik* (4.2.1936), 5.
[2136] Isto.
[2137] Aleksandar Kadijević“Bogdan Nestorović: arhitekta Narodne banke Jugoslavije,” *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941* (2021), 109– 110
[2138] Alf., Oko gradnje zgrade Berze rada*, Jadranski dnevnik* (30.8.1935), 4.

Мукоша између путева који воде за Буну и Благај. Брег је састављен од меког пешчара званог миљевина који се лако клеше. Но употребом армираног бетона, овај камен се све слабије користио. Током 1934. године, покренуло се питање градског музеја на месту Старе турске куле код Старог моста што је требало да буде рестаурирано и у њој буде смештен музеј. Ипак ова иницијатива је замрла услед незаинтересованости јавности и општине.[2139] Већ наредне, 1938. године отворена је новосаграђена зграда Берзе рада у Мостару у којој су биле смештене канцеларије, просторије за преноћиште радника и кухиња за беспослене и сиромашне раднике. Ова велика двоспратна зграда стајала је 1.200.000 динара. Свечаном отварању присуствовао је председник Централног одбора за посредовање рада Марко Крмиотић.[2140]

У овом периоду, током 1934. године изведене су царинарнице на Хвару и у Мурвици.[2141] Године 1937. освећена је и нова бановинска болница у Стоцу.[2142] Изградња школа у Приморској бановини, била је једна од примарних активности Техничког бановинског одељења, где су настајали типски пројекти, посебно за школе на селу (Слика 323а, 323б, 323в.).[2143]

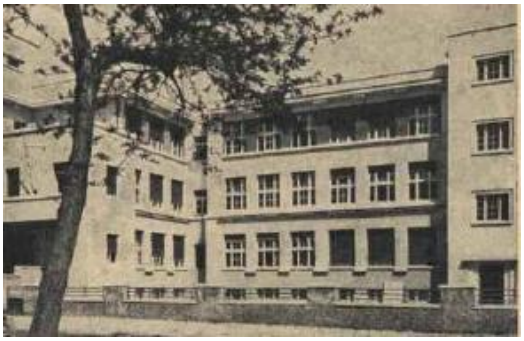

Слика 323а, 323б, 323в. Примери типских школа у Приморској бановини представљени у дневном листу *Učiteljski tovariš* из 1933. године.

Поред типских школа, подизана су и репрезентативна школска здања, па је тако, на пример, 1930. године, основну школу Мануш–Добри пројектовао је Јосип Кодл (Слика 324.). Била је пројектована у складу са тадашњим стандардима и нормативима, са акцентом на конструктивно технолошким елементима. Првобитно се састојала од мушких 8 и женских 6 учионица, а била је конципирана у облику латиничног слова *L* са два засебна улаза, док је једини заједнички простор била фискултурна сала. Ова школа је била урбанистички градотворна и следила је принцип *Open air* школе у Амстердаму Јана Дуикера, јер је школа претходила изградњи градског блока па је сходно њој планиран и улаз у новоформиран блок.[2144]

[2139] В. Сушић, Мостар који нестаје и Мостар који настаје, *Политика* (11.4.1937),15.
[2140] Аноним, На свечан начин у Мостару је отворена нова зграда Берзе рада, *Политика* (21.1.1938), 8
[2141] Marjan Čipčić, "Dr. Ivo Tartaglia– prvi ban Primorske banovine", *Ivo Tartaglia: političar i intelektualac* (2016),140.
[2142] Аноним, У Стоцу је на свечан начин освећена нова бановинска болница, *Правда* (10.1.1937), 12.
[2143] Petar Grego, Podizanje školskih zgrada u Primorskoj banovini, *Učiteljski tovariš* (17.8.1933), 5.
[2144] Hrvoje Bartulović, Dujmo Žižić, "Dujmo Žižić, Primjeri generiranja suvremenoga tkiva grada Splita javnim građevinama," *Prostor 23 (2015) 1(49)* (2015),,78

Слика 324. Основна школа у Мануш– Добри, 1930. године.

Наредне 1931. године, архитекта Миле Бунета је пројектовао школу у Кистању, а радове је изводио Марин Марасовић.[2145] Од формирања Приморске бановине до 1938. подигнуто је 129 школских зграда, а у том моменту, у изградњи је било 60. Године 1938. године, за изградњу школа утрошено је 3.288.883 динара. Исте године подигнута је школска зграда на Хвару за износ од 1250000 динара која је имала пет одељења за основну наставу, а 4 одељења су представљала грађанску школу. Предвиђено је одељење за забавиште, као и два наставничка стана. Такође је подигнута и школа у Драгљанима 1938.године.[2146] Гимназија у Книну (Слика 325.) је довршена у августу 1939. године, понела је име *Доситеј Обрадовић*, а подигнута је из кредита од 4000000 динара, у близини пространог парка и борове шуме. У време кад је подигнута спадала је међу најлепше школске зграде у Приморској бановини. Имала је 9 учионица, модерне сале за цртање, библиотеку, кабинете , просторије за одмор ученика и друге функционалне просторије.[2147]

Гимназија у Книну — једна од најлепших у Северној Далмацији

Недавно је довршена нова зграда државне реалне гимназије „Доситеј Обрадовић" у Книну, која је подигнута у средини града, из кредита од 4.000.000 динара. На веома лепом положају, у близини пространог парка и борове шуме, ова школска зграда спада међу најлепше у Приморској бановини.

Поред девет учионица, модерне цртаће сале с индиректним осветљењем, у згради се налазе ђачке и професорске библиотеке, кабинети и пространа просторија намењена за одмор ђака из

Слика 325. Чланак у *Политици* посвећен Гимназији у Книну, 1939. године.

За Приморску бановину од значаја је био развој туризма. За време бановања Иве Тартаље, укупно 23 установе су имале задатак улепшавања места у циљу развоја туризма. Тада су извршени радови на преуређењу историјске тврђаве у општини Клис, која је требало да постане значајан туристички објекат. Такође је преуређен и хотел у Јабланици.[2148] Током 1936. године у Макарској

[2145] Аноним, Хотел Амбасадор, *Политика* (21.4.1939).
[2146] Аноним, У Приморској бановини има много места која немају школу и у којима нема писменог човека, *Политика* (27.12.1938), 13.
[2147] Аноним, Гимназија у Книну– једна од најлепших у Далмацији, *Политика* (31.8.1939), 13.
[2148] Marjan Čipčić, "Dr. Ivo Tartaglia– prvi ban Primorske banovine", *Ivo Tartaglia: političar i intelektualac* (2016), 141.

је било у изградњи више хотела, подизан је хотел *Москва* на плажи, проширивaн хотел *Загреб*, а адаптирана је и зграда хотела *Метеор*. У Подгори су подизани нови објекти као што је хотел Др. Сисарића са 63 собе, и у Чкаљама хотел подигнут од брачког камена са 14 соба.[2149] Лавослав Хорват је пројектовао хотел *Sumaratina* на Брачу у периоду од 1936. до 1940. године, хотел *Madiera* у Врбоској на Хвару у периоду од 1937. до 1938. године где архитекта врши синтезу традиционалних елемената и модерне кубичне архитектуре (Слика 326.).[2150]

Слика 326. Зграда хотела *Madiera* у Врбоској на Хвару, данашњи изглед.

6.11.3 Сакрална архитектура и меморијална скулптура Приморске бановине

У Приморској бановини већинско становништво је припадало католичкој вероисповести, па је сходно томе подизан и обнављан већи број католичких богомоља. На првом месту би требало споменути конкурс за пројекат цркве Госпе од Здравља у Сплиту 1930. године (Слика 327.). На конкурс су се јавили Владо Антолић и Фране Цота, Кузма Гамулин, Јоже Месар и Ладо Бохињец, Стјепан Подхорски и Иван Кулишек, као и Силвије Спонца. Тада ниједан пројекат није био задовољавајући, па је на крају реализацију добио Лавослав Хорват. Он је предложио решење са тремом испред главног прочеља. У процесу изградње дошло је до појединих измена захваљујући Фабијану Калитерни, који се потрудио да специфичности средине унесе у реализацију цркве.[2151]

Слика 327. Црква Госпе од Здравља у Сплиту, данашњи изглед.

[2149] Anonim, Podizanje novih hotelskih objekata na Primorju, *Jadranski dnevik* (20.3,1936), 6.
[2150] Antun Baće, „Djelovanje arhitekata Udrženja umjetnika Zemlja u Dalmaciji“, *Arhitektonske ustanove i udruženja, umetničke grupe i časopisi u Kraljevini SHS/Jugoslaviji (1918– 1941)* (2019), 145– 146.
[2151] Stanko Pilipović, „Izgradnja Doma trgovačke i obrtničke komore u Splitu u kontekstu nastupa moderne, *Kulturna baština 40* (2014),193.

Још једна Хорватова реализација за сакралну грађевину у Сплиту је надоградња самостана Госпе од Појишана. Хорват је 1931. године за гвардијана појишанског Бернардина Шкриванића пројектовао други спрат на постојећем објекту, међутим услед финансијске кризе радови су обустављени и настављени 1938. године али под пројектантском палицом Фабијана Калитерне, да би надоградња била реализована 1939. године, но у духу Хорватовог архитектонског израза.[2152] Године 1931. архитекта Кузма Гамулин је израдио пројекат за преградњу доминиканског самостана са црквом на Пазару. Од свих идеја, само је црква проширена додатком бочних бродова. [2153] Посебно се у обнови сакралних објеката истакло Хрватско културно друштво *Радован* из Трогира, предвођено Иваном Далалеом и Роком Сладе Шиловићем. Циљ овог друштва је било проучавање и заштита споменичке баштине Трогира. Ово друштво је у периоду између два рата одиграло кључну улогу у обнови старохрватске базилике Свете Барбаре 1931. године и цркве Светог Ивана Крститеља 1938. године, уз сарадњу са конзерватором Љубом Караманом.[2154] У ово време, у периоду од 1937. до 1938. године, подигнута је Завјетна црква краља Звонимира у Бискупији код Книна.[2155] У периоду од 1938. до 1940. године, Стјепан Подхорски је извео Фрањевачку цркву у Макарској (Слика 328.). Реч је о архитектонски успелом делу, коју одликују чистоћа облика, једноставност, но у ентеријеру долази до лутања и преплитања модернизма са историзмом. [2156]

Слика 328. Црква Свете Марије у Макарској архитекте Подхорског.

Иницијативе за подизање српске православне цркве у Сплиту јављале су се у периодици тек спорадично од 1928. године, премда је ово питање у појединим круговима сматрано највећим локалним политичким и верским проблемом. [2157] У Марту 1935. расписан је Конкурс за израду идејне основе за изградњу православног храма у Сплиту. Услов конкурса је био да храм буде у српско– византијском стилу. Прва награда је била 5000 динара, а друга 2500 динара. Право учешћа су имали сви југословенски архитекти, инжењери и градитељи.[2158] Жири је доделио две награде, једну Александру Дероку, другу Цицилијанију и Балдасару.[2159] Познато је да је један од

[2152] Zrinka Paladino, „Djelovanje arhitekta Lavoslava Horvata u Splitu," *Kulturna baština 37* (2011), 203
[2153] Stanko Piplović, „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata", *Vladan Desnica i Split 1920. i 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta* (2014),58
[2154] Marijn Čipčić. *Trogir između svjetskih ratova (1918. 1941.),* Split, 2021, 233.
[2155] Marija Bošković, "Prilozi za biografiju splitskog graditelja Marina Marasovića, "*Kulturna baština 36* (2010), 212.
[2156] Tomislav Premerl, „Arhitekt Stjepan Podhorski i njegove crkve," *Služba Božja: liturgijsko– pastoralna revija, Vol. 31 No. 1* (1991),49
[2157] Marijan Buljan, *Politička povijest Splita 1918.do 1941*, doktorska disertacija, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Split, 687.
[2158] Аноним Конкурс за израду идејне основе за градњу православног храма у Сплиту, Политика (9.3.1935), 17.
[2159] С., Сутра ће у Сплиту бити освећен камен– темељац православне цркве, *Политика* (9.5.1939), 9.

учесника био Ловро Перковић, који је свој рад послао из Прага. [2160] Изградња православне цркве Светог Саве у Сплиту (Слика 329.) започела је 1935. године, између Домалдове, Шибенске, Оброва и Трогирске, где је Црквена општина поседовала своје земљиште.[2161] Реализација је поверена Александру Дероку.[2162] Црква је замишљена у облику грчког крста са монументалном дванаестоугаоном централном куполом на четири стуба, док су куполе на угловима углавном четвороугаоне. Две предње куполе биле су за звонике. Пројектована је у српско– визнатијском стилу за 1200 људи. Камен темељац је постављен 1939. године. [2163]Освећење је извршио епископ далматински Иринеј Ђорђевић. Храм је подигнут у част Краља Александра.[2164]

Слика 329. Храм Светог Саве у Сплиту, 1935. године.

На пример у Мостару су сакралне реализације у овом периоду готово скроз изостале, а готово једина вредна помена, иницијатива, је била она Момира Коруновића, аутора декоративне троделне капије у духу романтичарског експресионизма, која је водила до степеништа саборне цркве Свете Тројице.[2165]

Поред већинског католичког и православног становништва, у Приморској бановини, са фокусом на Сплит, деловао је и низ других верских заједница које су иницирале градњу сопствених објеката. У том погледу издваја се јеврејска заједница с пројектом монументалне синагоге, за коју је нацрт још 1921. године израдио архитекта Жагар.[2166] Нова административна подела земље на бановине 1929. године покренула је очекивања у круговима Улема– меџлиса да ће број муслимана у Сплиту значајно порасти. То је подстакло Ријасет да отвори питање изградње џамије, са намером да се од Сплитске општине затражи уступање бесплатног земљишта.[2167] Ове замисли, ипак, никад нису реализоване.

[2160] Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata– nova tradicija*, Zagreb, 1990, 74.
[2161] С., Сутра ће у Сплиту бити освећен камен– темељац православне цркве, *Политика* (9.5.1939), 9.
[2162] Зоран Маневић, *Лексикон неимара*, Београд, 2008, 93– 94.
[2163] С., Сутра ће у Сплиту бити освећен камен– темељац православне цркве, *Политика* (9.5.1939), 9.
[2164] Аноним, На свечан начин јуче је освећен камен темељац храма Светог Саве у Сплиту, *Политика* (11.5.1939),10.
[2165] Sanja Zadro, *Mostarska arhitektura od 1850. do Drugog svjetskog rata*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2017, 176.
[2166] Stanko Piplović, „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata“, *Vladan Desnica i Split 1920. i 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta* (2014), 59.
[2167] Аноним, Подизање џамије у Сплиту, *Политика* (12.10.1929), 2.

Меморијална скулптура је била одраз жеље за очувањем идеје интегралног југословенства али и локалних традиционалних реликата. Па је тако 1929. године, јавност узбуркала вест да ће Мештровић да подигне споменик Гргуру Нинском (Слика 330.), бискупу који се борио за богослужење на народном језику. Ова иницијатива се појавила 1927. године, када је дневна штампа приказала изглед будуће скулптуре.[2168] За локацију је изабрао перистил Диоклецијанове палате, чему су се успротивили Фране Булић, док је јавну дискусију повео Сењановић који је Перистил истакао као простор хармоније у архитектури, а да би бронзана статуа нарушила његов склад. Ипак, изградња споменика је започела 1929. године[2169] захваљујући иницијативи бана Тартаље. Овај споменик је демонстративно уклоњен од стране Италијана у Другом светском рату.[2170]

Слика 330. Чланак у листу *Илустровани лист* посвећен споменику Гргуру Нинском Ивана Мештровића, 1929. године.

Годину дана након смрти краља Александра, на Гату мајора Стојана, где су Сплићани први пут дочекали краља 1910. године, и где је 1934. године стајао одар са Краљевим телом, подигнут је Спомен– светионик Краљу Ујединитељу, рад сплитског архитекте Проспера Чулића (Слика 331.). Споменик је откривен 1935. године, а подигнут је духу велике Краљеве идеје о поморској Југославији и Сплиту као седишту интегралног југословенства. Споменик је представљао успешан спој раног модернизма и функционалности, где су масивни блокови белог брачког камена истовремено служили за навигацију бродова и као династички монумент. Уместо класичне фигуре владара, архитекта Проспер Чулић је користио геометријски прочишћену форму, светлост и уклесане историјске датуме како би створио визуелни маркер тадашњег југословенског суверенитета на Јадрану. И овај споменик је уклоњен на почетку Другог светског рата.[2171]

[2168] Anonim, Rešavanje pitanja mesta za Meštrovićevog Grgura Ninskog, *Novo doba* (24.12.1927), 17.
[2169] Stanko Pilipović, „Doprinos Petra Senjanovića uređenju Starog Splita“, *Kulturna baština, No. 7– 8*, (1978), 65– 66.
[2170] Sandi Bulimbašic i Lovorka Magaš Bilandžic, „Politički, kulturni i društveni život međuratnog Splita kroz objektiv profesionalnih fotografa“, *Split i Vladan Desnica 1918– 1945* (2015), 33.
[2171] Isto.

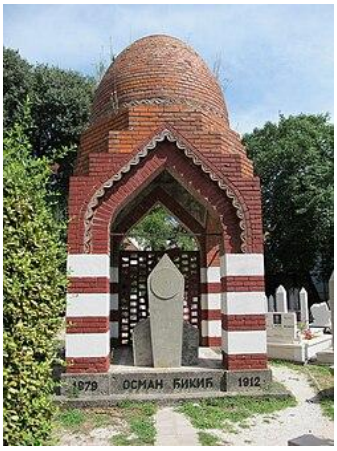
Слика 331. Спомен– светионик Краљу Ујединитељу у Сплиту, вајара Чулића, 1936. године.

У контексту дебата о репрезентативној меморијалној архитектури и јавним споменицима у међуратном Сплиту, чланак у *Јадранском дневнику* осветљава урбанистичке и идеолошке сукобе око позиционирања споменика Народном ослобођењу и уједињењу. Предлог централизације монолитног споменика краљевима Томиславу и Петру I резултирао је визијом Ивана Мештровића о радикалној просторној пурификацији, која је укључивала рушење Пазара ради урбанистичког чишћења простора око Диоклецијанове палате и успостављање монументалне сценографије на обали. Мештровићева анализа потенцијалних локација, од рта Шустјепан до луке, те условљавање естетске позадине споменика трајањем банске управе, указује на свест о крхкости државно– административног оквира.[2172]

Године 1935. одржан је састанак извршног одбора за подизање Краљевог споменика у Сплиту, посвећеног Краљу Александру Карађорђевићу, са члановима одбора из редова трговаца и занатлија те представника Занатске коморе Петровића. На овој седници секретар одбора Долежал известио је о намерама извршног одбора у погледу скупљања средстава за Краљев споменик.[2173] Споменик Краљу Александру на Ботићевој пољани у Сплиту је, по одлуци жирија који су чинили Мића Карготић, Еманоел Видовић, Фабијан Калитерна, Иван Кодл, Љубо Караман и Луцијан Стела, на реализацију добио Антун Августинчић. На конкурс је пристигло 23 рада. Другу награду је освојио архитекта Коте и сликар Кљаковић а трећу Маријан Матијевић.[2174] Међутим, овај споменик никада није реализован.

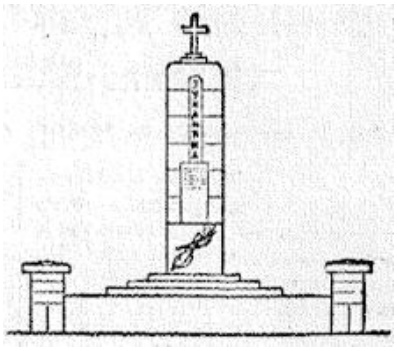
У другим местима, постојале су иницијативе за подизање меморијалних споменика па је тако у Мостару Александар Дероко израдио споменик Осману Ђикићу 1934. године (Слика 332.).[2175] Овај споменик представља мајсторски пример неомаварског стила и српско– византијске архитектонске синтезе, препознатљиве по Дероковом карактеристичном полихромном ређању опеке и камена на четири лука који носе елегантну куполу. Као репрезентативни пример међуратне меморијалне архитектуре, ово отворено турбе успешно спаја традиционалну исламску форму са савременим националним романтизмом, симболизујући културни идентитет песника.

[2172] Anonim, Mišljenje g.I.Meštrovića o predlogu dr. Smodlake u pitanju postavljanja „Narodnog spomenika“, *Jadranski dnevnik* (12.12.1935), 9.
[2173] Anonim, Akcija za sabiranje sredstava za Kraljev spomenik, *Jadranski denvnik* (30.1.1935), 6.
[2174] Anonim, Rezultata natječaja za spomenik BLPK, Kralju Aleksandru, *Jadranski dnevnik* (22. 2.1936), 5.
[2175] Sanja Zadro, *Mostarska arhitektura od 1850. do Drugog svjetskog rata*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb,2017, 176.

Слика 332. Споменик Осману Ђикићу у Мостару, данашњи изглед, након обнове.

Године 1936. соколи у Мостару су, у оквиру соколске Петрове петољетке, почели са грађењем сеоских чесми у безводним херцеговачким крајевима. Реч је о меморијалима за које су одређени називи Блаженопочившег Краља Александра Првог Ујединитеља, Михајла Пупина, Франа Супина, Николе Тесле и других. Како је услед лошег времена, и подземних вода, било немогуће приступити изградњи чесми у том моменту, приступило се раду на изградњи монументалног споменика стрељаним и обешеним сељацима соколима за време рата и то Јанку В. Ивезићу, Трифку В. Зупцу, Ђорђу Ј. Бартолу, и Сими Р. Црногорцу (Слика 333.). Споменик је подигнут у облику пирамиде и био је висок пет метара украшен рељефним националним амблемима, а израдио га је инжењер Марко Ковачина.[2176]

Слика 333. Скица за споменик стрељаним и обешеним сељацима соколима за време рата у Мостару, 1936. године.

Архитектонска продукција на простору Приморске бановине одражава стилску транзицију од позног академизма ка функционализму и интернационалном стилу, коју је детерминисао синкретизам утицаја загребачке, прашке и београдске школе. Док су репрезентативни јавни објекти, болнички павиљони и школска архитектура у великим центрима попут Сплита, Мостара и Шибеника све више усвајали пуристичка начела, кубистичке форме и армирано–бетонске конструкције, у мањим срединама развој је текао знатно спорије услед финансијских и организационих криза. Истовремено, сакрална архитектура и меморијална пластика

[2176] Аноним, У Мостару се подиже први јавни споменик, *Политика* (29.11.1936), 15.

функционисале су као поље преплитања државних југословенских наратива, традиционалних егзотичних стилова и експресивног монументализма, трајно обележивши међуратни период сукобом између наметнуте репрезентативности и локалног контекста.

6.12 ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРЕ БАНОВИНЕ ХРВАТСКЕ

Институционална смена на челу Министарства грађевина након одласка Сркуља коинцидирала је са економском кризом, током које тадашњи загребачки градоначелник Иво Крбек спроводи просторно–политичку еманципацију градске периферије кроз стратешко инвестирање у јавне радове. Санациони карактер ове управе, међутим, прекинут је ступањем на дужност Рудолфа Ербера, чији је мандат обележен регресивним, антирадничким и економски опортунистичким политичким праксама. [2177] Овакви локални просторни сукоби и флуктуације унутар загребачке градске управе коначно су институционално превазиђени и подигнути на виши административни ниво укидањем дотадашњег централистичког уређења и успостављањем Бановине Хрватске 1939. године.

Нови државно–правни оквир захтевао је хитну реорганизацију техничке службе, услед чега се новоформирани *Одсек за техничке радове Бановине Хрватске* делио на: „1) општи са три пододсека: правни, персонални, рачунско– административни: 2) за путеве, мостове и железнице са три пододсека: за одржавање, за грађење путева, за грађење мостова; 3) за водограђевине за четири пододсека: хидрографски, регулациони, мелиорациони и водоопскрбни; 4) за архитектонске радове са три пододсека: градска архитектура, сеоска архитектура, регулација градова и места; 5) електростројарски са два пододсека: за електростројарске радове и надзорство парних котолова.“[2178] Законодавни оквир Бановине Хрватске на пољу техничке струке рефлектовао је интензивну тежњу ка брзој децентрализацији власти, правној самосталности и успостављању строге административне контроле над градитељском праксом. Институционализација нове просторне политике започиње доношењем *Наредбе о територијалном разграничењу инжењерских комора* и кључне *Уредбе о преносу послова грађевина*, чиме је Загреб де јуре преузео суверенитет над планирањем и извођењем јавних радова од централне власти у Београду.[2179] Како би се овај правни трансфер операционализовао, усвојена је *Наредба о делокругу Одељења за техничке радове*, која је у пракси успоставила јасну унутрашњу хијерархију новоформираних архитектонских и инжењерских пододсека.[2180] Истовремено, бановинска власт је користила техничку струку као инструмент социјално–санационе политике у пасивним крајевима и заштити инфраструктуре, што је законски уоквирено доношењем *Правилника за извршење радова ради хитне помоћи и прехране пучанства* и *Генералног плана за одбрану од поплава*.[2181] Паралелно са консолидацијом терена, држава је вршила убрзану професионалну унутрашњу кодификацију струке кроз измене *Правилника о полагању стручног испита за овлашћене инжењере*, редефинисање стручних секција унутар комора, као и прецизно нормирање инжењерског рада кроз *Уредбу о доношењу Правилника о наградама овлашћеним инжењерима*.[2182] Напослетку, територијална флексибилност техничке

[2177]Tamara Bjažić Klarin, *Za novi, ljepši Zagreb arhitektonski i urbanistički natječaji međuratnog Zagreba, 1918.1941*, Zagreb, 2020, 77.

[2178] *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940, 5.

[2179] Naredba o teritorijalnom razgraničenju inžinjerskih komora od 24. IX. 1939.”, *Narodne novine*, бр. 219 (29. IX. 1939); „Uredba o prenosu poslova građevina od 18. XI. 1939.”, *Službene novine*, бр. 275 (30. XI. 1939) , *Narodne novine*, бр. 273 (2. XII. 1939); *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940,17.

[2180] „Naredba o djelokrugu Odjela za tehničke radove od 12. XII. 1939.”, *Narodne novine*, бр. 281 (13. XII. 1939); *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940,17.

[2181] „Pravilnik za izvršenje radova radi hitne pomoći i prehrane pučanstva nastradalog od poplave i drugih elementarnih nepogoda i pučanstva pasivnih krajeva na račun dotacija određenih za ove radove od 2. I. 1940.”, *Narodne novine*, бр. 5 (8. I. 1940); „Generalni plan za obranu od poplave u god. 1940 od 20. II. 1940.”, *Narodne novine*, бр. 60 (13. III. 1940); *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940,17.

[2182] „Naredba o izmjeni i dopuni Pravilnika o polaganju stručnog ispita za ovlaštene inžinjere od 5. I. 1940.”, *Narodne novine*, бр. 13 (17. I. 1940); „Naredba o stručnim sekcijama kod inžinjerskih komora na području banovine Hrvatske od 11.

службе осигурана је изменама надлежности локалних техничких одељака, што се јасно манифестује у административном издвајању љубушког среза и његовом припајању Мостару, чиме су уобличене коначне просторно–извршне границе деловања бановинских инжењера.[2183]

Оснивање Бановине Хрватске пратиле су неповољне друштвено–политичке околности које су непосредно утицале на градитељску праксу епохе. Архитектонска сцена ове административне јединице суочила се са озбиљном просторном празнином, будући да је дотадашња међуратна продукција јавних објеката на овом тлу била квантитативно и репрезентативно маргинализована, остављајући нову власт пред изазовом брзе визуелне и просторне кодификације сопственог суверенитета. Проблем су представљале и регулације и мелиорације јер су многи радови до овог периода били напола извршени.[2184] Уз административне послове, архитектонски одсек Одељења за техничке радове вршио је стручне послове кад је реч о новоградњи, поправкама и одржавању бановинских зграда, у виду техничких елабората, израде пројеката, вршења лицитација и погодби, вођења надзора над извођењем, одређивање исплате и обрачунава извршене радове. За бановинске зграде 1939. и 1940. године, предвиђено је 8.560.000 динара, а од тога за просветне зграде 3.000.000 динара, за судске 2.500.000 динара, док је преостала свота била предвиђена за поправке управних зграда Банске власти у Загребу и на зградама у Сплиту.[2185] Вршене се су оправке и на болничким зградама, подизани су заводи, и друге наменске грађевине. [2186] За период од 1940. до 1941. године, било је предвиђено 12.000.000 динара за исте сврхе.

Због наглог прекида ратним збивањима 1941. године, градитељска активност Бановине Хрватске остаје већински на нивоу скица и конкурсних програма. Из тог разлога, овај преглед функционише пре као архитектонски манифест предратног функционализма на његовом креативном врхунцу, него као приказ финализоване урбане топографије.

6.12.1 Архитектура административног центра Бановине Хрватске–Загреб

Међу најзначајнијим грађевинским захватима овог периода издваја се подизање загребачке Поште 2, за чију је изградњу опредељена сума од 26 милиона динара. Овај модернизациони програм пратио је и развој мањих урбаних центара, па је у Сушаку инвестирано 5 милиона, у Славонском Броду 3.400.000, а у Карловцу 2 милиона динара за локалне поштанске зграде. Специфичан сегмент државне изградње у Загребу чинио је социјални програм високоградње оличен у довршетку чиновничке стамбене зграде Поштанске штедионице која је коштала 6,5 милиона динара. Шири оквир државне интервенције у простору најављен је планирањем капиталних сума за изградњу појединих универзитетских факултета.

У ово време је завршена зграда Техничког факултета (Слика 334.) чија је изградња износила 20 милиона динара, а у изградњи је била и зграда Ветеринарског факултета, Пољопривредно–шумарског факултета. У изградњи је била и зграда Правног факултета за 9 милиона динара, Економске високо комерцијалне школе за 10 милиона динара и Етнографског музеја за 3 милиона динара. За грађење Палате правде одобрена је прва рата од милион динара, али за њу нису пронађени погодни плацеви. Довршавала се зграда реалне гимназије у Госпићу за

II. 1940.", *Narodne novine*, бр. 35 (13. II. 1940); „Uredba o donošenju Pravilnika o nagradama ovlaštenim inžinjerima od 25. VII. 1940.", *Narodne novine*, бр. 175 (3. VIII. 1940); *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940,17.

[2183] „Naredba o izmjeni teritorijalne nadležnosti tehničkih odjeljaka od 9. III. 1940.", *Narodne novine*, бр. 69 (27. III. 1940); „Naredba o izdvajanju sreza Ljubuški iz područja tehničkog odjeljka pri sreskom načelstvu u Makarskoj i pripojenju tehničkom odjeljku pri sreskom načelstvu u Mostaru od 7. VI. 1940.", *Narodne novine*, бр. 134 (15. VI. 1940); *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940,17.

[2184] *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske,* Zagreb, 1940,157.

[2185] *Isto,* 184.

[2186] *Isto.*

7 милиона динара, зграда гимназије у Славонској Пожеги 1,2 милиона динара, зграда гимназије у Градишки, Славонском Броду и Сењу, Трговачка академија у Карловцу, као и поткивачка школа у Загребу.[2187]

Novogradnja Tehničkog fakulteta u Zagrebu (Istočna strana)

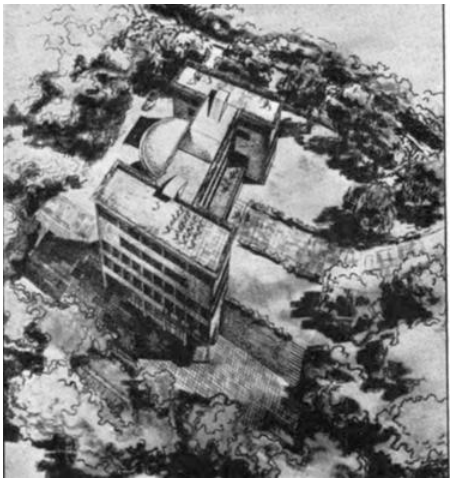
Слика 334. Зграда Техничког факултета у Загребу, 1940. године.

У ово време је подизана и неуролошка и психијатријска клиника Медицинског факултета са опредељеним средствима у износу од 10 милиона динара, као и зграда за управу и економију клинике у износу од 2,5 милиона динара. У јануару 1940. године, у Радничкој комори вршена је анкета о грађевинској делатности у Загребу, којој су присуствовали представници загребачке општине, банске власти, Инжењерске коморе и радника. Након прочитаних реферата, дошло се до закључка да је грађевинска делатност опала, пре свега у приватном сектору.[2188] Статистички подаци о стамбеној изградњи у Загребу сведоче о прогресивној просторној експанзији града у посматраном временском распону. Грађевински фонд који је између 1919. и 1930. године увећан за 8358 објеката, у периоду од 1930. до 1940. године бележи знатан скок са укупно 11036 новоподигнутих зграда. Овај изразити нумерички контраст документује убрзану модернизацију и капиталну трансформацију загребачке стамбене топографије уочи Другог светског рата. [2189] *Грађевински правилник за Град Загреб* био је објављен у прилогу *Народних новина* од 21.12.1940. године, с променама које су ступиле на снагу 5.9.1940. године. Састојао се из пет делова од којих је први био важење грађевинског правилника, потом прописи о парцелацији и о градилиштима, прописи о извођењу грађевина, технички прописи, хигијенски прописи, естетски прописи, сигурносни прописи, прописи у вези са управним поступком, као и завршне одредбе. Овај правилник је важио све до 1946. године, дакле и за време окупације.[2190]

Од 1939. године, школство и здравство Бановине Хрватске, дошло је под ингеренцију Загреба, па се том приликом расписује конкурс за Високу економско–комерцијалну школу, као и за административну зграду Бановине. До тада се ни један конкурс за изградњу није расписао у Загребу а да је финансиран искључиво средствима Бановине Хрватске. [2191] Од 1939. године, завршава се зидање болнице Болесничког фонда за државно саобраћајно особље на Ребру у

[2187] Аноним, Одређено је 120 милиона динара за нове грађевине у Бановини Хрватској, *Политика* (10.12.1940), 11.
[2188] Аноним, Анкета о грађевној делатности у Загребу, *Политика* (21.1.1940) , 28.
[2189] Nikolina Šimetin Šegvić, „Kulturni, socijalni i intelektualni aspekti zagrebačke arhitekture moderne: ozdravljenje budućnosti, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 44* (2012), 332– 333
[2190] Darko Kahle, „Građevinski propisi za grad Zagreb u razdoblju od 1919. do 1931. godine i Građevinski zakon iz 1931. godine“, *Prostor Vol. 14 No. 1(31)* (2006), 224.
[2191] Tamara Bjažić Klarin, *Za novi, ljepši Zagreb arhitektonski i urbanistički natječaji međuratnog Zagreba, 1918.1941*, Zagreb, 2020,88.

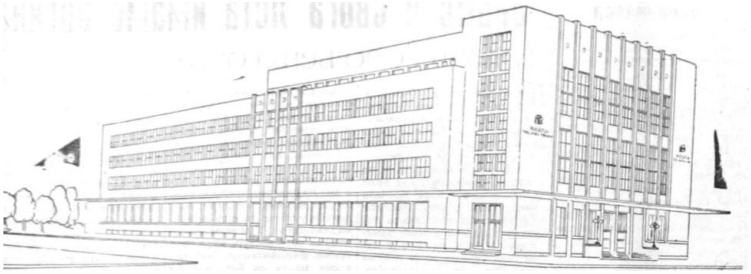
Загребу, кад је расписана лицитација за лимарске и тесарске радове, као и градитељске и покривачке.[2192] Банска управа је приступила и подизању новог павиљона за глувонему децу, јер садашњи није задовољавао потребе бановине. Пројекат за ову зграду израдио је архитекта Денслер. [2193] Такође је у изградњи био и Завод за одгој слепе деце у Загребу према пројекту архитекте Планића (Слика 335.) .[2194]

Слика 335. Нацрт за зграду Завода за одгој слепе деце у Загребу, 1940. године.

У Загребу су у овом периоду, између 1939. и 1940. године подигнуте још и Полицијска управа у Петрињској улици број 32 Фрање Баховеца, Матица Хрватских обртника на Илици 49 Звонимира Пожгаја, Основна школа у Рапској 3, Државна обртна и градска стручна продужна школа на Савској цести 39, као и Основна школа и дечији вртић у Љубљанској авенији 33 аутора Ивана Земљака. Подигнут је склоп Пољопривредно– шумарског факултета на Светошимунској цести 25 Јосипа Пичмана 1940. године.[2195] Један од значајнијих пројеката у Загребу 1940. године, био је онај за зграду Поште 2 (Слика 336.). Већ у јануару исте године се расправљало о цени за овај објекат на иницијативу министра поште, телефона и телеграфа. У ту сврху било је намењено 15 милиона динара, али како је нацрт измењен, цена је повећана за 10 милиона динара. [2196] Наиме, крајем јануара су израђене и усвојене скице за ову грађевину.[2197] Ова зграда у Бранимировој улици је пројектована од стране архитекте Штајнмана. Реч је о великом урбанистичком пројекту, у који је ушла и реконструкција колодвора, који је условио монументалност и наглашену вертикалност грађевине.[2198]

[2192] Аноним, Оглас за оферталну лицитацију, *Политика* (6.9.1939), 19.
[2193] *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940, 23.
[2194] *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940, 223.
[2195] Andrej Uchytil, Zrinka Barišić Marenić, Emir Kahrović, *Leksikon arhitekata Atlasa hrvatske arhitekture XX stoljeća*, Zagreb, 2009.
[2196] Аноним, Грађење поште број 2 у Загребу, *Политика* (31.1.1940), 8.
[2197] Аноним, Зграда за пошту број 2 у Загребу, *Политика* (26.1.1940), 19.
[2198] Више о томе у: Ivo Muraj, „Publicistički rad arhitekta Egona Steinmanna (1922– 1951)“, *Prostor 23 (2015) 1 (49)* (2015), 19.

Слика 336. Нацрт за зграду Поште 2 у Загребу, објављен у листу *Време*, 1940. године.

6.12.2 Архитектура ван административног центра Бановине Хрватске

Поред Загреба, грађевинска делатност се постепено развијала и у другим градовима Бановине Хрватске. У децембру 1939. године планирана је изградња модерне основне школе у Врапчу код Загреба, за два милиона динара по пројекту архитекте Милана Гракалића, а по наруџбини одсека за архитектуру села. Реч је о једноспратној грађевини, са двориштима, баштама и дечијим игралиштем.[2199]

У Техничком одељењу испоставе банске власти у Сплиту, 1939. године одржана је лицитација за унутрашње радове на проширењу болнице у Шибенику са предрачуном од 212.057 динара.[2200] Још у децембру 1938. године, у Дирекцији поморског саобраћаја одржана је конференција на којој би били приведени крају припремни радови за подизање лука на Приморју и то у Плочама, Гружу, Сплиту и Шибенику, а предвиђено је да радови започну на пролеће 1939. године.[2201]

Наредне, 1940. године, Техничком одсеку Испоставе банске власти у Сплиту, одобрен је кредит за јавне радове у укупном износу од 9.784.284 динара, а у овом износу предвиђена је изградња школа, мостова, путева и хидротехничких радова. [2202] Исте године планирало се подизање два велика болничка павиљона за интерне болести, као и павиљона за туберкулозу при новој сплитској болници, за износ од 20 милиона динара. [2203]

Јуна 1940. године, покренуло се питање од стране финансијског и грађевинског одбора Сплитске општине о измени регулационог плана Сплита, који је завршен још 1938. године. [2204] Будући да се политика све више уплитала у струковна удружења, овлашћени инжењери Загребачке и Сплитске инжењерске коморе су све интензивније сарађивали. Тако је 1940. године, покренут „Službeni vjesnik inženjerskih komora banovine Hrvatske", као заједничко гласило загребачке и сплитске инжењерске коморе. Уредник часописа је био Стјепан Савиц Носан, а лист је излазио до 1941. године.[2205] Технички одсек Испоставе банске власти се залагала да се у Сплиту

[2199] Ђукић Страхиња, Банска власт у Загребу велику пажњу посветила је у прошлој години изграђивању школских, пољопривредних и других јавних зграда, *Политика* (25.12.1940), 12.
[2200] Аноним, Радови на болници, *Политика* (3.10.1939), 14.
[2201] Аноним, Ускоро ће бити довршени сви припремни радови на подизању лука на Приморју, *Политика* (18.12.1938),10.
[2202] Аноним, Одобрен је нови кредит за јавне радове на територији Испоставе банске власти у Сплиту *Политика* (17.10.1940), 11.
[2203] Аноним, У Сплиту ће се подићи два велика болничка павиљона, *Политика* (1.11.1940), 13.
[2204] Аноним, Регулациони план Сплита, *Политика* (15.6.1940), 16.
[2205] Jasenka Krnjačević, „Ovlašteni arhitekti i strukovna udruženja u Dalmaciji do 1941. godine", *Kulturna baština 42– 43*, Split (2016./17), 219.

реализују радови започети у време кад је Сплит био део Приморске бановине па је тако 1940. године, одобрен нови кредит за јавне радове у износу од 10.846.222 динара, Од тога за градњу путева и мостова 4777656, за архитектонске радове 3800107 за хидротехничке радове 2268459.[2206] Такође је обезбеђен кредит за потпуно довршење нове болнице у Сплиту, у износу од 4.500.000 динара за радове на хируршком одељењу. На залагање министра Будисављевића а у сагласности са главном контролом у Београду, овај новац је пренет на Банску власт Бановине Хрватске, при чему је Бан Шубашић одобрио да се доврши интерно одељење и павиљон за туберкулозу, као и да се закључи зајам од додатних 16,5 милиона динара. [2207]

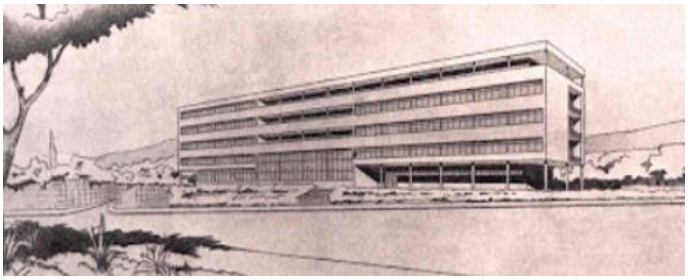
Тежило се и реализацији започетих регулаторних основа, па је тако 1940. године банска власт одобрила регулациони план Сушака, који је започет 1935. године. Проблем регулације огледао се у неповољном терену, са мало равног земљишта, па је варош могла да се шири само брдовитим теренима, што је план из 1940. године, коначно успео да предупреди.[2208] Кад је реч о Сушаку, треба нагласити и да је један од најплоднијих архитеката између два рата у овом граду био Давид Буента. Он је аутор хотела *Парк* из 1937. године, који је подигнут у духу поморског градитељства.[2209] Још током 1933. године, се јавила иницијатива за подизање Хрватског културног дома у Сушаку. Иако је победничко решење израдио Јосип Пичман, овај конкурс је изнедрио неке од најбољих пројектних решења у Хрватској, у међуратном периоду.[2210] Трагична смрт Јосипа Пичмана 1936. године, довела је до тога да реализацију преузме архитекта Алфред Албини (Слика 337.), који је успео зграду да стави под фасаду до 1941. године, иако је зграда у потпуности завршена тек након Другог светског рата.[2211]

Слика 337. Идејни приказ Хрватског културног дома архитекте Албинија из раздобља 1936–1938. године.

[2206] Аноним, Испостава банске власти у Сплиту одобрила је нови кредит за јавне радове, *Политика* (29.12.1940), 7.
[2207] Аноним, Обезбеђен је кредит за поптуно довршење нове болнице у Сплиту, *Политика* (23.10.1940), 17.
[2208] Аноним, Одобрен је регулациони план Сушака, *Политика* (21.1.1940), 30.
[2209] Julija Barković Lozzi, „Javno graditeljstvo Sušaka između dva svetska rata s osvrtom na dosadašnja istraživanja," *Zbornik I. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti* (2004), 168.
[2210] Julija Lozzi Barković, Lidija Butković Mićin. Uloga Alfreda Albinija u projektiranju i izgradnji Hrvatskog kulturnog doma u Sušaku te njegovo dovršenje i izmjene, *Ars Adriatica 9/2019* (2019), 152.
[2211] Више о Албинијевим пројектним решењима и нацртима у: : Melita Čavlović, Andrej Uchytil, „Arhitektonske kompozicije Alfreda Albinija," *Prostor 21(2013) 1 (45)* (2013), 26–43; Julija Lozzi Barković, Lidija Butković Mićin. Uloga Alfreda Albinija u projektiranju i izgradnji Hrvatskog kulturnog doma u Sušaku te njegovo dovršenje i izmjene*, Ars Adriatica 9/2019* (2019), 151–172;

У пролеће 1940. године, одржана је конференција стручњака Банске власти за решавање проблема Плитвичких језера. [2212] У циљу очувања природних лепота овог краја, извршено је снимање за потребе израде регулационог плана а издата је и Наредба о проглашењу Плитвичких језера народним парком. [2213] Године 1941. Одсек за техничке радове банске власти Бановине Хрватске расписао је конкурс за изградњу хотела на Плитвичким језерима, јер је претходни изгорео 1939. године. Програм конкурса за хотел на Плитвичким језерима наглашавао је императив усклађивања архитектуре са заштићеним пејзажом. Међутим, топографија локалитета, у виду издигнуте позиције на брегу, одабрана на основу затечених просторних матрица, условљавала је касније отежан приступ објекта језерској површини. Оцењивачки суд који су чинили Ђ. Пеулић, Е. Штајнман, Ј. Сајсел, Ј. Јерић, В. Врбанић, Ф. Баховец, В. Хорват, И. Хин, В. Поточњак, Ј. Дензлер, З. Вркљан, В. Јамницки, С. Новак и А. Урбанец, вредновао је економичност и функционалност.[2214] Прву награду добили су М. и Р. Марасовић, другу В. Антолић, трећу А. Кнезић и Готвалд, четврту Б. Тушек и З. Фрелих, а пету Ф. Цота и И. Витић (Слика 338.). Преостале награде припале су В. Турини и З. Тишини, Д. Иблеру и Л. Хорвату, чији су радови углавном баштинили предратни загребачки функционализам, уз поједине авангардне искораке попут Туринног солитера од 16 спратова.[2215] Ескалација Другог светског рата и скори слом државног поретка трајно су зауставили реализацију првонаграђеног решења, услед чега је овај амбициозни програм остао нереализован, на нивоу графичких и идејних концепата. Овај изненадни прекид градитељских активности од изузетне је теоријске важности јер конкурс из 1941. године функционише као прецизан пресек и визуелни тестамент предратне загребачке школе функционализма на самом врхунцу њеног креативног развоја.

Слика 338. Нацрт хотела на Плитвичким језерима архитеката Франа Цоте и Ивана Витића, 1941. године.

Значајан конкурс из 1941. године био је и за идејно решење изградње Трговачке академије у Сплиту. У овом случају комисија није доделила прву награду, али су подељене две друге, две треће и две четврте награде. Другу награду су освојили Зоје Думенгијић и Звонимир Вркљан, трећу Клиска и Урлих, четврту Бон, Крагалић и Вихора.[2216] Један од центара Бановине Хрватске био је и Осијек. Значајне грађевине подигнуте у Осијеку 1939. године су зграда Берзе по нацрту архитекте Јована Корке, као и зграда Окружног завода за осигурање радника по пројекту Беле Ауера и Звонимира Вркљана, уместо првонаграђеног рада Драге Иблера, а који представља

[2212] *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940, 148.
[2213] *Isto.*
[2214] Martina Ivanuš, „Vrednovanje turistièke izgradnje na području Plitvièkih jezera,“*Prostor 18 (2010) 1 (39)* (2010), 127.
[2215] Isto.
[2216] Ivo Muraj , „Publicistički rad arhitekta Egona Steinmanna (1922– 1951)“, *Prostor 23 (2015) 1 (49)* (2015), 22.

најмонументалнији пример модерне архитектуре у Осијеку.[2217]

На великом међународном конкурсу из 1935. године учествовало је 56 радова, а трећу награду су освојили Младен Каузларић и Стјепан Гомбош. Међу осталим учесницима били се још и Стјепан Планић, Велимир Јамницки, Рудолф Кунст, као и Милан Злоковић чији се пројекат *Радник* данас чува у Музеју града Београда.[2218]

Овај објекат је потпуно изведен пред сам почетак Другог светског рата очитава радикалан естетски прелаз ка једноставности форми, при чему, супротстављањем јасних кубичних волумена и ритмичним низањем водоравних прозорских отвора, загребачки аутори показују да је државни програм социјалног осигурања у другој међуратној деценији користио теоријске постулате Адолфа Лоса као легитиман просторни оквир за еманципацију радничке класе у развијеним индустријским центрима.

У Осијеку је 1940. године, према пројекту Људевита Пелзера, изграђен биоскоп *Корзо*. Ова модернистичка угловница са карактеристичном црвеном фасадом истиче се као вредан и препознатљив пример локалне међуратне модерне (Слика 339.).[2219]

Слика 339. Зграда биоскопа *Корзо*, данас *Кино Европа*, данашњи изглед.

У оквиру Бановине Хрватске нашао се и Дубровник, који до тог момента није имао регулациони план. Припреме за израду регулационог плана Дубровника, започете су 1940. године, када је Општинска управа расписала међународни конкурс за израду регулационог плана Дубровника, у сарадњи са Стјепаном Хорватом, професором Техничког факултета у Загребу. Том приликом задатак снимања споменичке баштине, поверен је Јурају Денслеру.[2220] Током 1940. године, подигнута је и нова пошта у Дубровнику, у западном предграђу поред хотела *Империјал.*[2221] Од значаја за очување културног идентитета Дубровника, била је и адаптација зграде Архива у виду уређења склоништа, замене кровног покривача, изолације тавана, што је

[2217] Ivan Vidmar, *Politike urbanističkog razvoja Osijeka od historicizma do moderne*, završni rad, Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Osijek, 2022, 25.
[2218] Више о томе у: Aleksandar Kadijević, „Arhitektonski opus Milana Zlokovića u Hrvatskoj između dva svijetska rata“, *Prostor vol. 28 no. 2(60)* (2020), 292.
[2219] Ivan Vidmar, *Politike urbanističkog razvoja Osijeka od historicizma do moderne*, završni rad, Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Osijek, 2022, 25.
[2220] Antun Baće, *Arhitektura Dubrovnika između dva svijetska rada,* doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015, 65.
[2221] Аноним, Јуче је отворена нова пошта у Дубровнику, *Политика* (4.2.1940), 25.

допринело очувању целовитости ове зграде, која је некада служила као двор дубровачких кнежева.[2222]

Године 1940., расписан је конкурс за *Дом експозитуре јавне бурзе рада* у Гружу. За ову зграду су познати пројекти првонаграђеног Фабијана Калитерне и рад Јураја Дензлера.[2223] Пројекат је идуће године одобрила и Бановинска управа у Сплиту, но избијање рата је спречило да се зграда реализује. [2224] Исте године у децембру освећена је зграда филијале Народне банке у Карловцу, а освећење је извео гвардијан фрањевачког манастира и жупник римокатоличке цркве отац Сиксто Обил. Зграда је подигнута у центру града, а грађевинске радове је извео инжењер Бранко Петровић. [2225] Један од градова који је припадао Приморској бановини, а који је ушао у састав Бановине Хрватске био је Мостар. Српска црквена општина је 1940. године, започела са изградњом Српског дома у Мостару, полагањем камена темељца на месту где су у прошлости били утамничени Срби за време ратова.[2226] Идуће, 1941. године завршавали су се радови на подизању Дома Краља Александра I Ујединитеља где је требало да буде смештена канцеларија друштва Соколске жупе, модерна вежбаоница, соколска музика, читаоница и друге значајне просторије за функционисање друштва.[2227] Оснивањем Независне државе Хрватске, Соколска жупа Мостар је укинута. [2228]

Како је власт Бановине Хрватске полагала велике наде у сеоско становништво, тежила је управо константној обнови услова живота на селу. У складу са тим, 1941. године расписан је велики конкурс банске власти за типове народних школа у Хрватској. Тражило се да такмичари израде типове народних школа за поједине крајеве Бановине Хрватске. Међу награђенима, нашли су се радови Милована Ковачевића, Младена Каузларића, Бранка Бона, Милана Жерјавића, Милана Гракалића, Славка Делфина, Фрање Баховеца, Божидара Тушека, Владе Антолића, Ивана Витића, и других. [2229] На пример помаци у адаптацији и поправци школске зграде у Кумровцу, потом школе у Загорским селима, у Пољани, Луки, Каменици, омогућени су тек оснивањем Бановине Хрватске.[2230]

У оквиру Техничког одељења Бановине Хрватске, извршене су реконструкције појединих путева као што су државни пут Сушак– Сењ, Подсусед– Птуј, као и новоградње путева: Београд– Загреб– Љубљана, потом Дугосело– Божјаковина, затим Дубрава– Клоштар Иванић, и државног пута Загреб– Сушак.[2231] Реконструисан је, и подигнут већи број мостова. Реконструисан је мост преко Саве на државном путу Загреб– Сушак.[2232] Подигнут је мост преко канала Ступно на бановинском путу Реметинец– Петриња– Костајница. У изградњи, у ово време, био је армирано– бетонски мосте преко потока Градне у Самобору на путу Загреб– Љубљана (Слика 340.). [2233]

[2222] *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940, 28.
[2223]Antun Baće, *Arhitektura Dubrovnika između dva svijetska rada,* doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015, 88.
[2224] *Isto*, 89.
[2225] Аноним, На свечан начин у Карловцу је освећена нова зграда филијале Народне банке, *Политика* (29.12.1940), 6.
[2226] Аноним Освећење темеља Српског дома у Мостару, *Политика* (29.7.1940), 7.
[2227] Anonim, Dom Kralja Aleksandra I biće uskoro završen, *Jugoslovenska pošta* (14.3.1941), 7.
[2228] Anonim, Dom Kralja Aleksandra I biće uskoro završen, *Jugoslovenska pošta* (14.3.1941), 7.
[2229]Krešimir Galović– Arhitektura u Nezavisnoj državi Hrvatskoj 1941.1945.
:https://kgalovic.blogspot.com/2012/03/arhitektura– u– nezavisnoj– drzavi.html?m=1 виђено: 10.10.2024.
[2230] Suzana Jagić, „Obilježja prosvjetne politike Banovine Hrvatske (1939.1941.) u Hrvatskom zagorju," *Cris, god. XXIV., br. 1/2022* (2022), 67.
[2231] *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940, 165.
[2232] *Isto*, 168.
[2233] *Isto*, 179.

Слика 340. Изградња пута Загреб– Љубљана, 1940. године.

6.12.3 Сакрална архитектура и меморијална скулптура Бановине Хрватске

Кад је реч о сакралној архитектури треба споменути Хаберлеову цркву на Селској цести у Загребу из 1940. године (Слика 341.), као и зграду која је 1941. године преиначена у џамију а реч је о Дому ликовних уметника на Тргу жртава фашизма, пројекат Ивана Мештровића, Харолда Билинића и Лавослава Хорвата.[2234] Октобра 1940. године, освећен је камен темељац заветне цркве Криста Краља у Трњу, у јужном делу Загреба, при чему је замишљено да црква уместо торња има пирамиду, и да прими преко 1500 верника. Грађена је каменом из Далмације, а план је бесплатно израдио Иван Мештровић.[2235] У Осијеку је на пример у децембру 1940. године, планирано подизање Исусовачке цркве на Гајевом Тргу. Ова црква је замишљена у виду елипсе, са шестоспратним торњем, са седам капела. Пројекат за ову цркву је израдио Јоже Плечник, а радове на изградњи изводио је инжењер Душан Наранчић.[2236] Ова црква је срушена 1948. године од стране комуниста.[2237]

Слика 341. Црква Светог Марка Крижевчанина на Селској цести у Загребу, данашњи изглед.

[2234] Zlatko Karač, Alen Žunić, *Antologijski arhitektonski vodič Zagreba,* Zagreb, 2013*,* 32.
[2235] Аноним, Јуче је у Загребу освећен камен темељац заветне цркве Криста Краља, *Политика* (28.10.1940), 16.
[2236] Јовановац Мирко, Нова Исусовачка црква у Осеку биће изграђена у облику елипсе и претстављаће први примерак такве цркве на свету, *Политика* (29.12.1940), 20.
[2237] Misa uz spomen na srušeno svetište Srca Isusova u Osijeku, https://djos.hr виђено 7.11.2024.

Како је Бановина Хрватска постојала само две године, врло је мали број архитектонских остварења која су у том периоду започета и реализована, а већи је број оних која су започета пре оснивања Бановине Хрватске, завршена у периоду њеног постојања и у оквиру њених граница, док се највећи број архитектонских подухвата управо односио на обнове старих и дотрајалих јавних грађевина. Такође треба нагласити да се у овом периоду јавила иницијатива, по први пут, за подизање велелепног здања управне бановинске зграде, но та замисао никад није остварена, односно прекинута је ратним збивањима.

Преглед архитектонског стваралаштва у оквиру појединачних бановина јасно показује слојевитост и разноликост грађевинских пракси у међуратном периоду. Административни центри бановина су представљали кључна жаришта урбаног развоја и модернизације, док је архитектура ван административних седишта одражавала локалне потребе, економске могућности и регионалне идентитетске обрасце. Сакрални и меморијални објекти су додатно обликовали јавни простор и носили снажну државну и колективну симболику. Међутим, унутар овог широког дијапазона архитектонских изведби у бановинама, објекти банских палата се издвајају као најрепрезентативнији. По својој функцији, просторном позиционирању и стилској артикулацији, управне зграде бановина су биле кључни симболи политичког ауторитета и државног идентитета. Представљале су врхунац институционалне изградње и синтетизовале су све тежње које су на другим местима биле фрагментарне, од идеје централизоване управе до репрезентације моћи кроз архитектонске форме. Управо из тог разлога, у наставку рада ће посебна пажња бити посвећена банским палатама као најзначајнијим градитељским остварењима административне архитектуре Краљевине Југославије.

7. УПРАВНЕ ЗГРАДЕ БАНОВИНА

У оквиру међуратне архитектуре Краљевине Југославије, објекти банских палата заузимају посебно место као репрезентативна остварења државне административне архитектуре. За разлику од широког спектра објеката приказаних у претходним поглављима, који одражавају хетерогеност локалних прилика, стилских израза и намена, банске палате се истичу својом стандардизованом функцијом, планским просторним положајем и израженим репрезентативним карактером. Опсежна анализа ширег контекста архитектуре бановина била је неопходна у циљу прецизног сагледавања архитектонског оквира епохе. Иако квантитативно мањег обима у односу на претходна поглавља, ово поглавље представља тематско и интерпретативно језгро рада, јер управо у архитектури банских палата кулминирају процеси урбанистичке модернизације, политичке централизације и визуелне репрезентације државног ауторитета. У наставку рада следи систематизована анализа банских палата, са посебним освртом на њихове стилске карактеристике, просторне концепте, градитеље и улогу у обликовању управних центара.

Административно подручје којим је управљао бан чинила је бановина, док је његово извршно надлештво било уоквирено у институцију Краљевске банске управе.[2238] Канцеларијско пословање техничких одељења, као и дефинисање материјалних предуслова за њихово деловање, били су стриктно прописани посебним уредбама и правилницима централних државних власти.[2239]

Према Члану 77. *Закона о банској управи*, за смештај банских управа служиле су првенствено државне и бановинске зграде, које су и до тада служиле за жупаније и обласне самоуправе, као и све друге за овај циљ употребљива здања. Уколико ове просторије нису биле довољне за смештај банске управе, подмирили би се трошкови за смештај банске управе из бановинских прихода и државних дотација, а трошкови око одржавања зграда које су служиле банској управи падали су на трошак бановине.[2240] Међутим, иако се тежило томе да се за смештај управе Бановина користе зграде које су већ служиле за смештај чиновника управне власти, као и грађевине које су служиле за смештај краљевске породице приликом путовања у бановинске области, често се дешавало да те зграде нису биле задовољавајућег капацитета, и стога су подизане нове, које су представљале архитектонски вредна дела међуратног периода. Научна евалуација ове грађе суочава се са изразитом неуједначеношћу затечене архивске, хемеротечке и библиографске документације, која је често расута и конфузна за истраживаче. Док о капиталним објектима, попут палата Управе Дунавске бановине у Новом Саду, Врбаске у Бањалуци или Приморске у Сплиту, постоји сачувана и релативно целовита архивска подлога, подаци о управним зградама Дринске, Вардарске, Зетске и Моравске бановине остају изразито оскудни. Посебан методолошки изазов представља палата Управе Савске бановине у Загребу, где се уочава низ недоследности и опречних извора, што је директна последица чињенице да је бановински апарат дуго био просторно фрагментиран и дистрибуиран у више затечених градских објеката. Ова фактографска диспропорција нужно условљава и варијабилан обим излагања појединих просторних примера.

Иако се стилски најчешће разликују, ове грађевине, како је већ истакнуто у уводном делу овог рада, можемо класификовати на следећи начин:

[2238] *Закон о унутрашњој управи*, Београд, 1929*,* 12.
[2239] *Закон о унутрашњој управи,* Београд, 1929*,* 10.
[2240] Закон о. Банској управи, *Службене новине Краљевине Југославије бр.232* (4.10.1929).

Према функционалној намени ове грађевине се јасно диференцирају на две групе: објекте који су прошли кроз процес просторне конверзије из претходних јавних функција, и на објекте који су наменски пројектовани и подигнути искључиво за потребе нове бановинске администрације;
Према стилском обликовању, при чему се уочава широк дијапазон стилских израза који се креће од касног академизма и барокних реминисценција, преко националног српског слога, па све до радикалних форми зреле модерне, монументализма са примесама експресионизма и декоративних елемената Ар Декоа;
Хронолошка класификација узима у обзир трајање бановина као државних творевина између 1929. и 1941. године, али прати дијахронијски временски низ развоја њихових седишта. Сходно томе, објекти се деле на грађевине подигнуте у коинциденцији са постојањем бановинских територијалних јединица, затим на зграде настале пре административне поделе државе при чему им је намена накнадно промењена, те на објекте предратног фонда на којима су током тридесетих година извршене радикалне грађевинске реконструкције и просторне адаптације.

Управне зграде бановина припадале су идеји интегралног југословенства примарно кроз своју административно– државну функцију, јер су, углавном, или већ биле намењене чиновничкој управи, или су као новоизграђене ту намену добиле. Свака од ових грађевина данас функционише као кључни историјски и симболички маркер државне архитектуре, носећи изражен и препознатљив интегралистички идеолошки печат у јавном простору.

7.1 ЗГРАДА УПРАВЕ САВСКЕ БАНОВИНЕ (18. ВЕК)

Током свог постојања управна тела Савске бановине била су смештена у зградама на Марковом тргу у Загребу,[2241] који је након убиства Стјепана Радића 1928. године, понео назив Трг Стјепана Радића и тако се звао до 1990. године. Сложена историја Банских двора, пре свега се односи на власнике зграда, који су се смењивали на разне начине током година, а у чему се огледа очување целовитости и континуитета Банских двора, као симбола и репера овог дела града. Други проблем кад је реч о згради јесте немогућност атрибуције, односно прецизно одређивање пројектанта зграде, па стога можемо само да говоримо о ауторима обнова и адаптација које су уследиле након изградње. Према информацијама из Хрватског државног архива, у овим зградама су били смештени претходно бан Земаљске владе Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације, а реч је о зградама на Марковом тргу на бројевима 2,3,7 (Слика 342.), као и о згради у Опатичкој 10 где се данас налази Хрватски институт за историју (Слика 343.), и зграда у Каменитој улици на броју 15 (Слика 344.). Целокупна документација везана за одржавање ових зграда налази се у Хрватском државном архиву.[2242]Комплекс на Марковом тргу, у ком је било седиште управе Савске бановине је више пута преграђиван и похаран пожарима, па се стога данас презентује као комплекс зграда Владе Републике Хрватске.

[2241] Ivo Maroević, "Povijesni i prostorni razvitak grada Zagreba," *Zbornik „Tradicionalna stambena kuća. Referati sa 29. Savjetovanja udruţenja Aribeitskreises für Hausforschung"* (1978), 129– 160.
[2242] Реч је о фондовима HR– HDA– 130, HR– HDA– 148, HR– HDA– 164, HR– HAD– 219.

Слика 342. Панорамски приказ Трга Светог Марка у Загребу, данашњи изглед.

Слика 343 (лево). Зграда Хрватског института за историју, Опатичка 10, Загреб, данашњи изглед.

Слика 344 (десно). Зграда у Каментој улици на броју 15 у Загребу.

У морфолошком и типолошком смислу, просторни склоп који данас конституише палату Банских двора не представља јединствено замишљен ауторски пројекат, већ урбанистички палимпсест, односно сложени конгломерат сукцесивних преградњи, дозиђивања и стилских слојевитости. Унутар његове просторне конфигурације, дефинисане у форми неправилног четвороугла са централним унутрашњим атријумом, уочава се постепен прелаз из традиционалне средњовековне парцелације ка репрезентативној палатној архитектури. Са стилског становишта, Бански двори су истакнути пример барокног класицизма на прелазу из 18. у 19. век. Њихово прочеље артикулисано је кроз строгу, симетричну аксијалну диспозицију прозорских отвора и линеарну пластику, што евоцира класицистичку рационалност. Међутим, тектоника масе, кровне конструкције и задржани барокни елементи у унутрашњој диспозицији просторија сведоче о карактеристичној средњоевропској архитектонској пракси у којој се нови естетски канони имплементирају на већ постојеће барокне и средњовековне супстрате.

Банске дворе чинио је склоп од две палате са четири крила, поступно грађене током осамнаестог и деветнаестог века. Јужна палата је подигнута за породицу Сермаж у осамнаестом

веку, на месту старије куће, а након адаптације, у њој је 1808. године успостављено седиште Бана, док јој је северна палата, некадашња палата Раух припојена 1839. године, од кад се ове две палате заједно називају Банским дворима. Палате обухватају блок омеђен Тргом Светог Марка, Фројденрајховом улицом са југа, Матошевом (некадашњом Капуцинском) улицом са запада и улицом Титуша Брезовачког са севера. Постоје индиције да се овај блок у регулационом смислу није претерано мењао од четрнаестог века. [2243]

Грађевински блок који данас чине Бански двори, у средњем веку чинило је више стамбених кућа занатлија и трговаца, док је југоисточни део блока припадао *Градском хоспиталу*, згради сграђеној између 1368. и 1384. године. Источно уз ову грађевину налазила се хоспитална црква прво посвећена Блаженој Дјевици Марији, а после Светој Уршули. Током друге половине седамнаестог века, кућу северно од цркве поседовао је под–жупан Загребачке жупаније Иван Пуц, који је ту кућу 1661. године продао грофу Петру Зринском и његовој жени Катарини Франкопан. Петар Зрински је био хрватски бан од 1665. до 1670. године. Његово имање се протезало од Марковог трга до Матошеве, некадашње Капуцинске улице.[2244] Кућа Петра Зринског била је једноспратница са подрумом, са прочељем окренутим ка Марковом тргу. Дугачка је 23 m, при чему је јужни део прочеља увучен 3 m у односу на северни део. У приземљу је имала две собе и две кухиње са оставом, а на спрату средишњи салон и четири собе. Јужно увучено крило куће и северно крило су дограђени у време Петра Зринског. Након што је Петар Зрински ухапшен због зринско– франкопанске завере, [2245] ова кућа је дошла под управу Дворске коморе, која је кућу преписала барону Фрању Чикулину, након чије смрти је кућу наследио његов син Стјепан. [2246] Он је кућу обновио и 1687. године, је дао у најам Ивану Драшковићу Тракошћанском и његовој жени Марији. Драшковић умире 1694. године, а његова удовица, због дугова, даје кућу у залог нотару Јурију Племићу, који због неизмирених дугова потписује уговор о најму куће са другим Стејпановим наследником Иваном Франом Чикулинијем, из ког се види да су кући биле потребне поправке зидова и крова, иако није забележено да су поправке и извршене. Иван Фрањо Чикулини је поново дошао у посед куће 1715. године, а након његове смрти 1746. године, наслеђује је рођака Јулијана Сермаж. Према нацрту који се чува у Хрватском државном архиву, загребачког градитеља Матије Леонхарта из 1748. године, између осталог и ове куће, види се да је заузимала простор између капеле Свете Уршуле на југу и палате подбана Рауха на северу. Имала је двориште у облику латиничног слова *L*, које се протезало до тадашње Капуцинске улице. У дворишту се налазила кухиња са станом за кувара.[2247] Године 1766. у кући је избио пожар када су уништени подови и кров. Након тога, грофичин син Петар Троило Сермаж је почео са обновом, када је откупио од државе и део земљишта који је припадао цркви, као и земљиште западно од ње. Тада се обавезао да ће да подигне нову палату, што је и учинио доградивши јужни део источног крила. Даље захвате на згради предузео је 1801. године зет Петра Троила, барон Иван Емилијан Кулмер, који је такође вршио њене преправке,[2248]које су довеле до њеног данашњег изгледа.

Како у деветнаестом веку у Загребу није постојало званично седиште бана, него су банови радили из својих, или изнајмљених палата на Горњем граду, залагањем Игњата Гулаја, хрватског бана именованог 1806. године, јавила се идеја о откупу Кулмерове палате за седиште банске власти. На Сабору 1807. године, донета је одлука да Бански и Земаљски судбени стол морају да већају у истој згради, а да се на истом месту морају налазити и саборница, архиви и стан за бана.

[2243] Petar Puhajmer, Bernarda Ratančić, „Banski dvori– gradnja, obnove, naručitelji," *Portal: Godišnjak hrvatskog restauratorskog zavoda, 10* (2019), 114.
[2244] Andrej Plenković, Ivica Miškulin, Petar Puhmajer, *Banski dvori*, Zagreb, 2019, 18.
[2245] *Isto*, 27.
[2246] Petar Puhajmer, Bernarda Ratančić, „Banski dvori– gradnja, obnove, naručitelji," *Portal: Godišnjak hrvatskog restauratorskog zavoda, 10* (2019), 16.
[2247] Isto, 17.
[2248] A. Hudovski, *Zagreb i okolica: kažiput za urođenike i strance*, Zagreb,1892, 62.

[2249] Иван Кулмер је умро 1807. године, па је преговоре са Владом водио његов наследник Фердинанд. Преговарач у име Владе био је Гроф Јурах Лукетић, који је навео да, како се ова кућа налази на главном тргу, и како излази на три улице, најприкладнија је за предвиђене намене. Навео је и да зграда има нови кров, да има 58 соба, седам кухиња и пет засебних подрума. Купопродајни уговр између Кулмера, банске власти и Жупаније је склопљен 12. јануара 1809. године. Дограђен је други спрат над јужним и западним крилом, док је источно крило остало једноспратно у складу са амбијентом у ком је подигнута. Надоградњом банских двора руководио је загребачки зидар Иван Ејтхер[2250], уједно и први познати градитељ обнове ове зграде.[2251] Паркете за под у бановим одајама набављене су у Бечу, а довезао их је Крсто Шрајнер. До краја 1808. године за зграду банске палате надоградњу утрошено је 12.940 форинти. Од тога за набавку гвожђа и грађевинског материјала 3154 фор, за плате зидарима 2.290 фор за тежачке послове 1395 фор, за столаре и довоз паркета 2474 фор за бравре 400 фор за стаклара 511. фор за лончара 94 фор за набавку алата 658 фор за каменара 612 фор за дневнице 207 фр за друге трошкове 512 фор. Године 1809 бравар Антун Пећник је завршавао радове, као и стаклар Павао Лопух, столар Иван Крафт, лончар Леополд Вол , а за за поправак пећи био је задужен штукадорер Мартин Гигл, као и лимар Иван Андрапек.[2252]Године 1809. бан Игнац Гјулај се досељава у банску палату. У приземљу банске палате био је смештен земаљски архив са погледом на Марков трг, а према Казалишној улици хрватска саборница, која је била пространа дворана са 5 прозора према улици. Ове две дворане су чиниле банску кухињу. Други спрат је био намењен банском столу и земаљскком судбеном столу. Први спрат био је намењен за становање бана. Стаје су биле у приземљу према Капуцинској улици. У банов стан се улазило посебним степеништем кроз главни улаз из Марковог трга, а сви остали су имали улаз из Казалишне улице. Године 1821. изграђен је бунар у дворишту банске палате,[2253] а 1836. године, Сабор је донео одлуку да се купи и северна палата која је тад припадала Елизабети Фаркаш, удовици барона Рауха.[2254] Радове на овој палати изводио је инжењер Лудвиг Бергер, који се наводи и као пројектант. Завршне рачуне адаптације је потписао зидар Јурај Ејтхер 1836. године, где се само наводи проширење куће и подизање новог крила коњушнице. За време бана Фрање Влашића у згради Банских двора постављени су нови прозори и врата, као и нове тапете тапетара Ланга. Осликавање су вршили сликари Иван

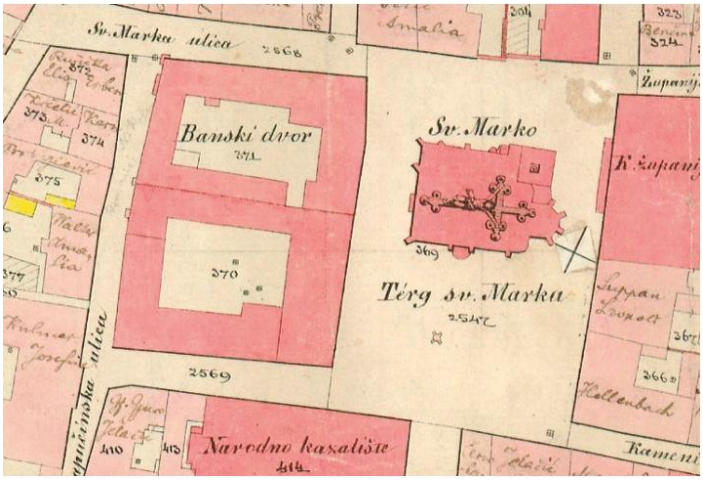
[2249] Petar Puhajmer, Bernarda Ratančić, „Banski dvori– gradnja, obnove, naručitelji,“ *Portal: Godišnjak hrvatskog restauratorskog zavoda, 10* (2019), 118.
[2250] Руковођење обимним грађевинским радовима на адаптацији некадашње палате Кулмер за потребе Банских двора 1808. године поверено је загребачком зидарском мајстору Ивану Ејтхеру (види: Прилог 1, Табела 22, ред 1.), који је највероватније био и аутор пројекта доградње јужног крила.
[2251] Rudolf Horvat, *Povijest banske palače*, Zagreb, 1916, 20.
[2252] *Isto*, 21.
[2253] Rudolf Horvat, *Povijest banske palače*, Zagreb, 1916, 22.
[2254] Више о породици Раух у: Iskra Iveljić, *Anatomija jedne velikaške porodice, Rauhovi*, Zagreb,2014, 18.

Штајнингер и Михаел Шлехта.[2255] Приказ Банских двора из 1846. године може да се види на слици Јосипа Стронгербера која се чува у Музеју града Загреба (Слика 345.)

Слика 345. Приказ Банских двора на слици Јосипа Стронгербера из 1846. године.

На катастарској мапи из 1862. године, види се позиција банских двора у односу на Трг Светог Марка (Слика 346.).

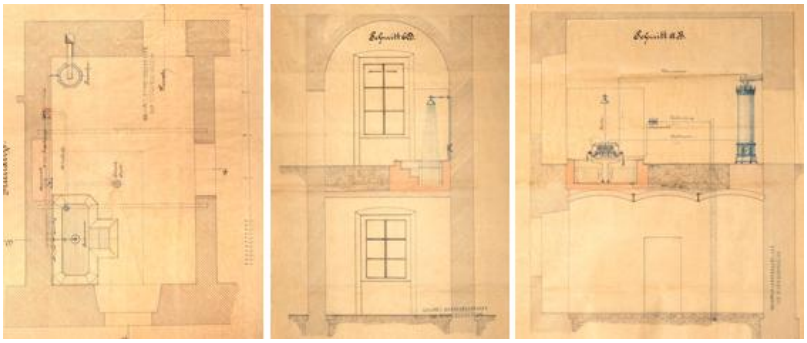

Слика 346. Катастарска мапа из 1862. године са приказом Трга Светог Марка у Загребу.

Обнова и доградња Банских двора започета је у време бана Ивана Мажуранића, а довршена у време његовог наследника. Бана Ладислава Пејачевића. Бански стан и санација прочеља извршени су 1875. године, а обновљена је и спољна столарија. У северном делу, некадашњој Рауховој кући налазиле су се Владине канцеларије. На иницијативу Мирка Халпера, саветника краљевске Владе, предузети су кораци у надоградњи другог спрата, чији је циљ био одвојити

[2255] Petar Puhajmer, Bernarda Ratančić, „Banski dvori– gradnja, obnove, naručitelji,“ *Portal: Godišnjak hrvatskog restauratorskog zavoda, 10* (2019), 120.

бански стан од канцеларија Владе. За израду пројекта задужено је Грађевинско одељење, а радови су започели 1878. године (Слика 344а, 344 б, 344в.).

Слика 347а, 347б, 347в. Купатила у Банским дворима према пројекту из 1878. године.

Тада су подигнута два нова крила за канцеларије Владе која постоје и данас. Бан Никола Томашић, који је ту функцију обављао од 1910. до 1912. године, је иницирао захват на Банским дворима у виду надоградње трећег спрата у северозападном делу, изградњи новог степеништа, и изградњу гаража. На првом спрату према Марковом тргу две собе су спојене у једну, па је настала данашња дворана Бан Јелачић за потребе Земаљске владе. Тек двадесетих година се размишљало о адаптирању ентеријера за потребе смештаја краља Александра Карађорђевића и његове породице приликом боравка у Загребу. Тада је сређено десет салона за боравак који су опремљени новим намештајем.[2256] Тих година је планирана и доградња другог спрата степеништа уз западни крило јужне палате, али она није изведена. Већи захвати на згради извођени су у време Независне Државе Хрватске, под вођством архитекте Маријана Хаберлеа и сарадника Људевита Гаја, Кларића и Иваћука. Године 1925., јавила се идеја о преградњи целог јужног прочеља Горњег града за потребе Банског двора, а идеју је требало да спроведе архитекта Бруно Бауер. Реализацијом Бауеровог пројекта, Загреб би добио монументалан комплекс са јасном политичком поруком, но у потпуности би била измењена слика Горњег града. [2257]Исте, 1925. године, наводи се у часопису *Ново доба* да се набавља намештај за Двор из Париза за дочек краљевске породице.[2258]

Зграде Банских двора забележене су на мноштву фотографија, разгледница али и у хроничарским записима, па је тако Милош Црњански 1925. године писао о пролећу у Загребу и зградама Банских двора: „…Одмах до куће песникове (мислећи при том на своју кућу) је дом у ком је становао некад Петар Зрињски. Сад је ту све изумрло. Обе куће су јако сличне по тишини и банова и песникова. Међу њима води стара улица капуцина у којој је потпуна тишина и сунчана топлота, пуна лонаца са цвећем и голубова. По тим отменим и мирним малим кућама ходници су још дрвени а сводови тешки зидани за дуга времена. Над улицом чести доксати и гвоздени фењери… Једном старом улицом излази се на Марков трг где је Губец спаљен и где су бански двори. Ту је чувена Маркова црква која је била једна од најлепших пре него што су је ”поправили” јер умеју и Хрвати да поправљају. Кров су јој покрили ново новцатим црепом од разних боја, страховито неукусно. У том црепу види се грб Хрватске и Загреба. Што је најгоре проћи ће године

[2256] Isto, 123.
[2257] Zlatko Jurić, Bernarda Ratančić, „Vranicanijeva poljana na Gornjem gradu– projekti i polemike 1907. 1970.,“ *Portal–Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda 5* (2014), 223.
[2258] Anonim, Pripreme za dolazak Kralj. Para u Zagreb, *Novo Doba* (13.12.1925), 8.

и шарени цреп ће још да сија као арапске глеђосане плоче. У цркви су велике фреске које је сликао Јоза Кљаковић на којима се мешу апостолома Христовим често види глава његовог пријатеља Ивана Мештровића…"[2259] И:…"Походио сам дворе хравтског бана откуд се пре владало хрватском и где припремају конак за краља. На прастаром Марковом тргу одмах до цркве су бански двори. Споља је то скромна једноспратна палата и тек кад се у њу уђе види се колико је велика и раскошна. Капија је проста од дрвета,а романтичне су и питом под бидермајерским фењерима стражаре. Прозори бели као на некој концертној дворани. Кроз банске дворе био је тако љубазан да ме проведе бански саветник др. Зорчић, један од оснивача Хрватског академског Шпорт клуба… Показао ми је дворане где су живели хрватски бани до последњег. Једино је скромни стари господин Лагиња становао у једном посебном крилу…Тешки су сводови споља невидљиви што држе дворане, велика је удобност изнутра какве у новим палатама више нема, а права вековна господска раскош. По тапетима свиленим на зидовима дело наших сликара, не туђих, и старе ванредне слике. Једна врло лепа копија Ватроа, скупоцене пећи свака уметничко дело, мрамор и тешки дамаст. Клавир је у великом салону застрт везом који можда вреди на хиљаде. Врло су лепи портрети банова. Најлепши лик бана грофа Драшковића са красним брцима и лицем Лукула…Ту је и слика моћног грофа Урлиха Цељског, зета Бранковића чији је грб са звездама ушао у државни грб краљевине Срба и Хрвата због Словенаца. У тим великим салонима, везеним златом све је на свом месту и спрема се за дочек краља. Историја ће се наставити и то ће много јаче привезати Загреб од свих протокола. Видели смо и дивни дрворез огледала и намештаја у спаваћој соби са малим купатилом што ће се спремити за Краљицу. Ванредне завесе и фине мале ручаонице. Све је то и овако затворено и напуштено изгледало сјајно."[2260] Овај критички осврт Милоша Црњанског пружа изузетно вредан материјал за феноменолошку анализу горњоградског амбијента и перцепцију историјских стилова у међуратном периоду. Из његове нарације уочава се јасна поларизација између историјске аутентичности и тадашњих пуристичких конзерваторских захвата. Када Црњански критикује „новоновцати цреп од разних боја" на Марковој цркви, он заправо интуитивно детектује проблематику историцизма деветнаестог века, односно Фридриха фон Шмита и Хермана Болеа, чија је рестаурација тежила стварању „идеалног", стилски чистог готичког стања по цену губитка аутентичне историјске патине.

Уласком у ентеријер Банских двора, Црњански мења фокус са екстеријерне скромности на унутрашњи луксуз, описујући простор кроз призму иконографије легитимитета и моћи. Помињање свилених тапета, скупоцених пећи и, нарочито, галерије бановских портрета указује на то да ентеријер палате функционише као визуелни наратив континуитета државности. Портрети овде немају само естетску функцију, они су репрезентативни визуелни маркери који легитимизују Банске дворе као вековно седиште политичког ауторитета, у чији просторни оквир 1925. године треба да се инкорпорира и нови југословенски монархистички идентитет кроз набавку париског намештаја и преуређење салона.

У часопису Илустровани лист из 1929. године (Слика 348.), забележена је фотографија Банских двора непосредно након њиховог отварања за потребе коришћења банске управе Савске бановине, где се наводи да су отворени у једанаестом месецу 1929. године, што је значајно кад је реч о хронологији намене ове грађевине.[2261]

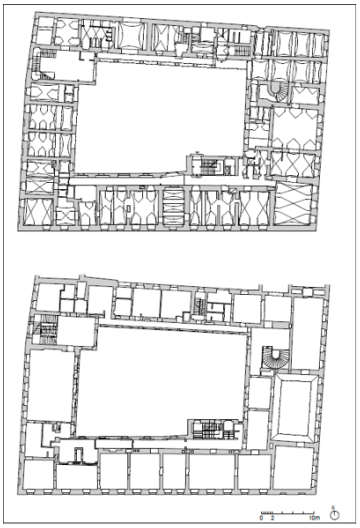
[2259] Црњански Милош, Загреб, наш брат, *Време* (13.5.1925), 5.
[2260] Исто.
[2261] Аноним, Историска зграда Банских двора у Загребу, *Илустровани лист бр. 47* (1929), 14.

1. Делегати Међумурја и Загорја пред импозантним тек сазиданим хотелом на Авали. (Фоторепортажа Пшто). — 2. Историска зграда банских дворова у Загребу, који су 11 о. м. поново отворени. (Мидрефото, Загреб).

Слика 348. Чланак у *Илустрованом листу* из 1929.године посвећен отварању Банских двора за потребе банске управе.

На основу реконструкције основе приземља и првог спрата зграде Банских двора од стране Конзерваторског завода у Загребу, може да се закључи да је реч о згради у облику неправилног тетраедра са унутрашњим двориштем и већим бројем наменских просторија (Слика 349.).

Слика 349. Реконструкција основе приземља и првог спрата Банских двора, из средине 20. века.

Године 1930. на седници Градског заступништва под председништвом Стјепана Скруља донета је одлука да се Краљевском дому преда на расположење палата у којој би Краљ могао одседати кад би дошао у Загреб, што имплицира да претходно припремљене просторије у Банским дворима, нису биле задовољавајући, а томе у прилог говори и став Стејапан Скруља, који наводи да су Бански двори незгодни и да треба наћи палату. Такође наводи да Загреб има врло мало подесних објеката, а и што има у приватном је власништву. Наводи да би погодна била палата породице Понграца која је на најлепшој позицији у Загребу. Том приликом наводи да је та палата до 1780. била власништво Општине. Затим је секретар Општине др. Матица прочитао предлог да Скупштина слободног Краљевског града Загреба прихвата понуду Понграца Гвида да купи

његове некретнине у Високој и. Месничкој улици у које спада један део покућанства односно трпезарија заједно са уметничким сликама које се налазе у њој. За трошкове око ове набавке Загребачка општина је узела зајам код Државне хипотекарне банке у Београду и код Градске штедионице у Загребу, у износу од 9.900.000 динара. [2262] Питање репрезентативног државног ентеријера и уметнина остало је у фокусу и у наредном периоду, па је тако током 1940– их година унутрашњост дворане „Бан Јелачић" у Банским дворима редизајнирана кроз спој старог и новог стилског намештаја, уз враћање историјског инвентара и богате збирке слика у ове просторије (Слика 350.).[2263]

Слика 350. Дворана *Бан Јелачић* у Банским дворима 1940. године.

Године 1943. двокрако степениште у Банским дворима је замењено трокраким, на првом спрату западног крила је успостављена нова дворана а уграђен је и лифт, а исте године је изведена и санација прочеља у истом класицистичком маниру као што је иницијално урађено. За време бомбардовања 1991. године овај склоп зграда је оштећен, када је израђена Конзерваторска документација за потребе обнове. Цео склоп је обновљен 2008. године, а приликом конзерваторско– рестаураторских истраживања у дворани *Бан Јелачић* из 2019. године, откривен је пример илузионистичког зидног сликарства на северном зиду, који демаскира унутрашњост палате као репрезентативни амбијент са укусом каснобарокне и бидермајерске епохе, који је касније подвргнут строгој класицистичкој пурификацији.[2264] Обновом 2019. године, руководио је Хрватски рестаураторски завод (Слика 351а, 351б), када је осликани зид конзервиран. Пројектну документацију за уређење и опремање дворане израдио је архитектонски биро *Vulin & Ileković*, а грађевинске радове фирма *Hedom d.o.o*, док је конзерваторско– рестаураторске радове на крову израдила занатска радња *DOK– ART*. [2265] Конзерваторско– рестаураторска истраживања и радове финансирала је Влада Републике Хрватске. [2266]

[2262] Аноним, Загреб жели да Њ.В.Краљ дође у његову средину што пре, на што дужи боравак– гласи одлука општинског одбора, Време (14.10.1930),1; Аноним, Загребачка општина набавила је палату у којој ће одседати Њ.В.Краљ, *Политика* (14.10.1930), 3.
[2263] Andrej Plenković, Ivica Miškulin, Petar Puhmajer, *Banski dvori*, Zagreb, 2019, 27.
[2264] Petar Puhajmer, Bernarda Ratančić, „Banski dvori– gradnja, obnove, naručitelji," *Portal: Godišnjak hrvatskog restauratorskog zavoda, 10* (2019), 124.
[2265] Andrej Plenković, Ivica Miškulin, Petar Puhmajer, *Banski dvori,* Zagreb, 2019, 57
[2266] *Godišnji izveštaj Hrvatskog restauratorskog zavoda za 2018. godinu*, Zagreb, 2019, 81.

Слика 351а, 351б. Зид у Дворани „Бан Јелачић“ у Банским дворима пре (лево) и након (десно) рестаурације 2019. године.

Требало би нагласити, да је комплекс зграда Банских двора био седиште разних хрватских власти до данашњих дана, и као такве су симбол хрватског националног јединства, које је одувек хрватској заједници било испред идеје интегралног југословенства. Томе у прилог говори чињеница да су Бански двори место где се први пут, 1832. године чуо хрватски језик уместо латинског, и донесен историјски закључак о увођењу хрватског као службеног језика. [2267] Из тог разлога, пре свега симболичког, се о историји ових зграда говори више него о некој изузетној архитектонски вредној грађевини, за коју може да се каже да је типичан представник класицистичке грађанске архитектуре деветнаестог века. Иако је зграда подигнута знатно пре административне реформе 1929. године, њен дуготрајан статус седишта различитих нивоа власти, потврђује континуитет државне функције (Слика 352.). Адаптацијом постојећег корпуса, бановинска управа је преузела не само материјалну инфраструктуру, него и симболички значај административног центра.

Резимирајући архитектонску и политичку хронологију Банских двора, евидентно је да овај архитектонски комплекс представља кључну тачку за разумевање улоге архитектуре у артикулацији националног и државног идентитета. Иако је објекат просторно и стилски уобличен у епохама барока и класицизма, његова концептуална трансформација новембра 1929. године у седиште Савске бановине рефлектује сложен феномен функционалног континуитета и пренамене споменика културе. Администрација Савске бановине није извршила радикалну просторну деструкцију у циљу наметања новог, интегралног југословенског архитектонског израза, што се уочава и у одбацивању монументалног пројекта Бруна Бауера из 1925. године, већ је одлучила да се прилагоди постојећем визуелном и просторном кодексу.

Инкорпорирањем управе Савске бановине у Банске дворе, овај историјски комплекс је потврдио свој статус централног административног симбола. У уметничкој топографији међуратног Загреба, овај архитектонски комплекс се више не доживљава као изоловани пример племићког становања, већ као репрезентативни амбијент државног ауторитета. Њен барокно–класицистички израз и монументална диспозиција послужили су као идеалан оквир за новоформирану бановинску власт, која је у затеченим стилским вредностима пронашла упориште за своје деловање.

[2267] Andrej Plenković, Ivica Miškulin, Petar Puhmajer, *Banski dvori,* Zagreb, 2019, 64.

Слика 352. Зграда Банских двора у Загребу, данашњи изглед.

7.2 ЗГРАДА УПРАВЕ ДРИНСКЕ БАНОВИНЕ (1886)

Управна зграда Дринске бановине у Сарајеву, подигнута је између 1884. и 1886. године,[2268] према пројекту архитекте Јосипа Ванцаша.[2269] За ову грађевину, као и за Сарајевску катедралу, Ванцаш је добио царево одликовање у виду Ордена који је утемељен патентом цара Фрање Јосипа Првог 1849. године, а који се додељивао аустријским држављанима за привржености цару и домовини, као и посебним заслугама за опште добро.[2270] Кад је подигнута, у ову зграду су биле смештене управа и администрација Земаљске владе Босне и Херцеговине, у приземљу зграде земаљска каса, катастар, поштанске и телеграфске канцеларије, на првом спрату свечана сала и просторије владиног одељења а на другом Врховни суд и друга одељења. Након аустроугарске окупације Босне и Херцеговине 1878. године, пред нове власти се поставио комплексан проблем просторног смештаја војних трупа и централних органа управе. Током почетног периода војне управе, чиновнички апарат је био дисперзиван и размештен по изнајмљеним приватним објектима широм Сарајева, што је знатно умањивало ефикасност бирократског система. Иако је потреба за изградњом наменске палате Земаљске владе истицана приликом сваког годишњег доношења буџета, капиталне инвестиције су првобитно преусмерене на примарну инфраструктуру, односно израду катастра, изградњу путева и железничких пруга.

Заокрет у реализацији овог државног пројекта наступио је 1882. године са доласком Бењамина Калаја [2271] на чело Заједничког министарства финансија у Бечу. Препознавши да просторна раздвојеност финансијске, политичке и судске администрације кочи централизацију моћи, Калај је издејствовао код цара Фрање Јосипа Првог одобрење инвестиционих средстава за наредну, 1883. годину, наложивши Земаљској влади моментално покретање техничких припрема.[2272] За локацију будућег Председништва одабран је пространи локалитет Мусала у близини Али– пашине џамије. Земљиште је обезбеђено након што је муфтија Мустафа Хилми Хаџиомеровић уступио мањи део парцеле Земаљској влади, уз новчану компензацију Гази Иса–беговом вакуфу у износу од 4.000 форинти.[2273] Израда пројекта поверена је младом и талентованом архитекти Јосипу Ванцашу, који је понудио три естетске варијанте будуће палате: у духу фирентинске ране ренесансе, италијанске готике и позне ренесансе.[2274] С обзиром на буџетска ограничења, али и на чињеницу да је неоренесанс у средњој Европи већ био етаблиран као званични стил репрезентативних државних институција, одабрана је варијанта инспирисана фирентинским кватроченто. Грађевински радови су изведени на основу понуде фирме Карла Фрајхера вон Шварца, са предрачуном у износу од 400.000 форинти. Архитекта Швирдер је био управник изградње, док је техничко и уметничко руковођење државна влада поверила пројектанту Ванцашу. Контролу над изградњом вршио је управник округа кога је именовала државна влада Едуар Хоровиц, док је грађевински инспектор приликом изградње био виши инжењер Баурат Келнер.[2275] Радови су започети 19. марта 1884. године, под строгим надзором

[2268] *Odluka o proglašenju Zgrade Predsjedništva Bosne i Hercegovine (Zgrada Zemaljske vlade I) u Sarajevu, sa pokretnim naslijeđem, za nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine,* Bosna i Hercegovina Komisija/ Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika, 2. juna 2008. godine, 6.

[2269] Видети: Прилог 1, Табела 22, ред 2.

[2270] Anonim, *Čestitka, Vrhbosna, br. 4,* (15. 2. 1890), 75.

[2271] Калај је био и посланик Аустрије у Србији, због чега је био упознат са политичким приликама (Milada Paulova, Knjige i listovi: Masarik i Jugosloveni, *Nova Evropa* (26.10,1938), 329; Јулије Вертхајмер Едуард Андраши о Балканским стварима, *Српски књижевни гласник* (1.7.1911), 456– 459).

[2272] Siniša Vidaković, *Arhitektura državnih javnih objekata u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1992. godine*, Banja Luka, 2011, 52.

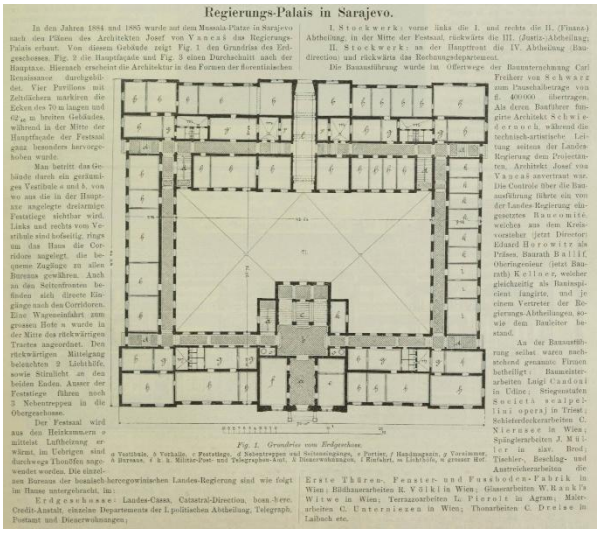
[2273] *Isto*, 53.

[2274] *Der Bautechniker*, Wien, XV, 22, 31.V. 1895, 415– 416

[2275] „Regierung –Palais in Sarajevo“, *Bautechniker. Centralorgan fur das osterreiche Bauwesen Nr.22* (31.5. 1895).

Грађевинског одбора, којим је преседавао окружни предстојник Едуар Хоровиц, док је функцију грађевинског инспектора и банинспектора обављао виши инжењер Келнер. Захваљујући ефикасној организацији, палата је довршена тринаест дана пре рока, са укупним трошковима од 393.000 форинти,. [2276]

Управна зграда Земаљске владе (касније седиште Дринске бановине) конципирана је као монументални градски блок затвореног типа (Слика 353.), са унутрашњим двориштем атријумом, димензија 70 m дужине и 65 m ширине. [2277] Објекат се одликује чистом, рационалном и симетричном просторном диспозицијом, пројектованом тако да обједини све ресоре власти. Са становишта формалне анализе, на екстеријеру објекта уочава се снажан утицај фирентинских палата из 15. века, попут палата Медичи– Рикарди, Ручелаи и Пити.

Regierungs-Palais in Sarajevo.

In den Jahren 1884 und 1885 wurde auf dem Mosaik Platze in Sarajevo nach den Plänen des Architekten Josef von Vancaš das Regierungs-Palais erbaut. Von diesem Gebäude zeigt Fig. 1 den Grundriss des Erdgeschosses. Fig. 2 die Hauptfaçade und Fig. 3 einen Durchschnitt nach der Hauptaxe. Hiernach erscheint die Architektur in den Formen der florentinischen Renaissance durchgebildet. Vier Pavillons mit Zeltdächern markiren die Ecken des 70 m langen und 62,40 m breiten Gebäudes, während in der Mitte der Hauptfaçade der Festsaal ganz besonders hervorgehoben wurde.

Man betritt das Gebäude durch ein geräumiges Vestibule a und b, von wo aus die in der Hauptaxe angelegte dreiarmige Freitreppe sichtbar wird. Links und rechts vom Vestibule sind bedeutsame Treppen um das Haus die Corridore angelegt, die bequeme Zugänge zu allen Bureaux gewähren. Auch an den Seitenfronten befinden sich directe Eingänge nach den Corridoren. Eine Wageneinfahrt zum grossen Hofe u wurde in der Mitte des rückwärtigen Traktes angeordnet. Den rückwärtigen Mitteigang beleuchten 2 Lichthöfe, sowie Stirnlicht an den beiden Enden. Ausser der Freitreppe führen noch 2 Nebentreppen in die Obergeschosse.

Der Festsaal wird aus den Heizkammern o mittelst Luftheizung erwärmt, im Uebrigen sind durchwegs Thonöfen angewendet worden. Die einzelnen Bureaux der bosnisch-hercegowinischen Landes-Regierung sind wie folgt im Hause untergebracht, im:

Erdgeschosse: Landes-Cassa, Catastral-Direction, bosn.-herc. Credit-Anstalt, einzelne Departements der I. politischen Abtheilung, Telegraph, Postamt und Dienerwohnungen;

I. Stockwerk: vorne links die I. und rechts die II. (Finanz-) Abtheilung, in der Mitte der Festsaal, rückwärts die III. (Justiz-)Abtheilung;

II. Stockwerk: an der Hauptfront die IV. Abtheilung (Baudirection) und rückwärts das Rechnungsdepartement.

Die Bauausführung wurde im Offertwege der Bauunternehmung Carl Freiherr von Schwarz zum Pauschalbetrage von fl. 400000 übertragen. Als deren Bauführer fungirte Architekt Schwieferneck, während die technisch-artistische Leitung seitens der Landes-Regierung dem Projectanten, Architekt Josef von Vancaš anvertraut war. Die Controle über die Bauausführung führte ein von der Landes-Regierung eingesetztes Baucomité, welchen aus dem Kreisvorsteher (jetzt Director) Eduard Horowitz als Präses, Baurath Ballif, Oberingenieur (jetzt Baurath) Kellner, welcher gleichzeitig als Bauinspicient fungirte, und je einem Vertreter der Regierungs-Abtheilungen, sowie dem Bauleiter bestand.

An der Bauausführung selbst waren nachstehend genannte Firmen betheiligt: Bauunternehmungsarbeiten Luigi Candoni in Udine; Steinmetzarbeiten Società scalpellini operai in Triest; Schlosserarbeiten C. Nierenze in Wien; Spenglerarbeiten J. Müller in slav. Brod; Tischler-, Beschlag- und Anstreicherarbeiten die Erste Thüren- Fenster- und Fussboden-Fabrik in Wien; Bildhauerarbeiten R. Völkl in Wien; Glaserarbeiten W. Rauh's Witwe in Wien; Terrazzoarbeiten L. Pierotić in Agram; Malerarbeiten C. Unterniezen in Wien; Thonarbeiten C. Dreise in Laibach etc.

Fig. 1. Grundriss vom Erdgeschosse.

a Vestibule, b Vorhalle, c Freitreppe, d Nebentreppen und Seitenzugänge, e Portier, f Handlungsagis, g Vorräume, h Bureaux, i u. k. Münz-Post- und Telegraphen-Amt, l Dienerwohnungen, t Kanzlei, u Lichthöfe, v grosser Hof.

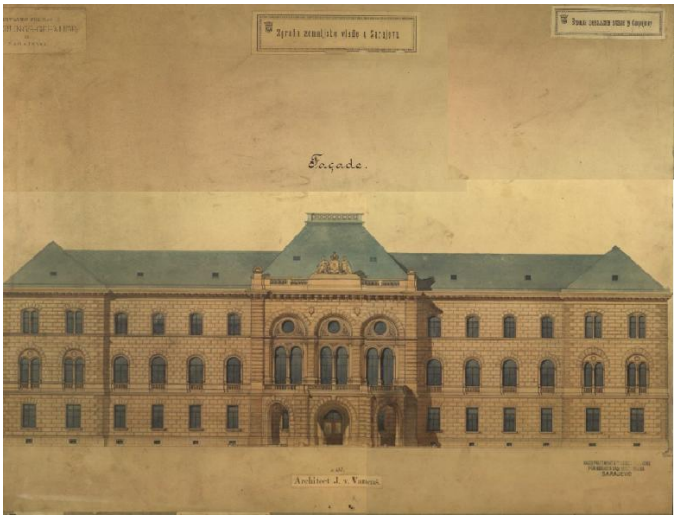
Слика 353. Чланак из новина *Bautechniker. Centralorgan fur das osterreiche Bauwesen* са основом приземља Управне зграде Дринске бановине, 1895. године.

Тектоника главне фасаде (Слика 354.) артикулисана је кроз три хоризонталне зоне са применом рустике различитог интензитета, што грађевини даје утисак чврстине и стабилности. Рустична обрада је најснажнија у зони приземља, док у вишим етажама постепено прелази у плитку, сведену рустику. Четири угаона павиљона наглашена су истуреним ризалитима и покривена масивним вишесливним крововима.[2278] Централна оса палате акцентована је монументалним, лучно завршеним порталом у приземљу. Изнад главног улаза, на првом спрату (*piano nobile*), налази се репрезентативни мотив од три пара лучно завршених отвора који су раздвојени снажним пиластрима и наглашени балконским балустрадама. Највиша спратна зона завршава се трифорама складно укомпонованим у зидно платно.

[2276] Siniša Vidaković, *Arhitektura državnih javnih objekata u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1992. godine*, Banja Luka, 2011,,54; Jela Božić, „Arhitekt Josip Vancaš“, *Treći prograd Radio Sarajeva br.60* (1988).

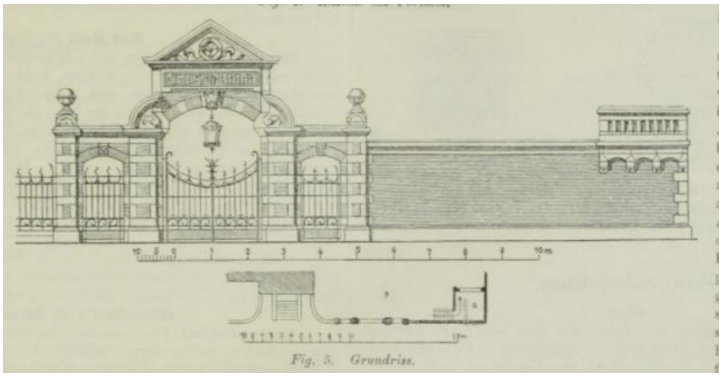
[2277] Siniša Vidaković, *Arhitektura državnih javnih objekata u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1992. godine*, Banja Luka, 2011, 54.

[2278]Jela Božić, *Arhitekt Josip pl. Vancaš, značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva u periodu Austrougarske uprave*, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu, 1989, 136.

Слика 354. Изглед главне фасаде зграде Земаљске владе у Сарајеву градитеља Јосипа Ванцаша.

Испред палате била је изведена раскошна репрезентативна ограда са монументалном капијом која је стилски пратила неоренесансни дух објекта (Слика 355.).

Слика 355. Чланак из новина *Bautechniker. Centralorgan fur das osterreiche Bauwesen* са приказом ограде Управне зграде Дринске бановине, 1895. године.

Унутрашњи простор садржи 203 просторије распоређене дуж дворишних ходника који опасују централни атријум, омогућавајући брзу комуникацију између одељења. Простор у приземљу првобитно је био намењен Земаљској каси, катастру, кредитном одељењу, као и поштанским и телеграфским канцеларијама. На бочним фасадама били су изведени посебни улази за специфична одељења, док је на средини задњег тракта пројектован масивни колски пролаз, ајнфорт, за улаз у унутрашње двориште, осветљен са два мања светлосна дворишта, атријума. Вертикална комуникација решена је преко главног, трокраког репрезентативног степеништа које се надовезује на улазни вестибил, као и преко осам помоћних бочних степеништа. Први спрат је представљао репрезентативно језгро палате, где се поред канцеларија финансијског одељења истицала раскошна свечана, банкет сала. Други спрат био је резервисан за Врховни суд, рачуноводство и управна одељења.

Попречни пресек објекта (Слика 356.) егзактно демаскира Ванцашев оригинални концепт

троетажне кубичне структуре. У најнижој зони уочава се конструктивна подређеност сутерена и бирократског приземља, решених кроз масивне конструкције које носе горње нивое. Насупрот томе, профил првог спрата, бележи изразит висински скок светлог отвора просторија, чиме се у волумену материјализује репрезентативни ранг ове етаже са свечаном салом и банским салонима. Просторни центар пресека заузима монументални вестибил из којег се развија динамични ритам трокраког свечаног степеништа. Пресек јасно очитава унутрашње дворишне галерије које уоквирују средишњи отворени простор. Тај вертикални распоред унутрашњег карактера палате осигурава континуално проветравање и осветљење, финализирајући структуру објекта као строго затворен градски блок заснован на ренесансним узорима.

Gesetzentwurf, betreffend die Bestellung von Berginspectoren.

Слика 356. Чланак из новина *Bautechniker. Centralorgan fur das osterreiche Bauwesen* са изгледом и пресеком Управне зграде Дринске бановине, 1895. године.

У извођењу уметничких и занатских радова учествовала су тадашња реномирана средњоевропска предузећа: Луиђи Кандони из Удина водио је грађевинске радове, каменоресци из Трста и бечка фирма *C. Niernsee* извели су клесарске елементе, док је столарију и прозоре израдила прва бечка фабрика *Erste Thüren, Fenster und Fussboden Fabrik*. За унутрашњу декорацију ангажована су бечка предузећа *R. Völkl* (стакларски радови) и *C. Unterniezen* (зидно сликарство), теракоту је испоручио *L. Pierolt* из Загреба, а грнчарске радове *C. Dreise* из Љубљане.[2279] О високом репрезентативном рангу палате сведочи и догађај из јуна 1898. године, када је у њој боравио аустријски престолонаследник принц Рудолф са супругом Стефанијом, за чије одаје је луксузан намештај делимично допремљен из Беча, а делимично израђен у сарајевском предузећу *M. Ed. Sachsa*.[2280] Због сталног ширења чиновничког апарата, палата је први пут проширена већ 1896. године када су градитељи J. Панек и J. Хубер подигли суседни административни објекат.[2281]

[2279] „Regierung –Palais in Sarajevo“, *Bautechniker. Centralorgan fur das osterreiche Bauwesen Nr.22* (31.5. 1895).
[2280] Anonim, Prejasni prijestolonašljednički par u Sarajevu, *Sarajevski list* (17.6. 1888), 1.
[2281] Anonim, Položenje temeljnog kamena, *Bošnjak* (9.7.1896), 2.

Кључна архитектонска измена на Ванцашевој палати извршена је 1911. године према пројекту истакнутог архитекте Карла Паржика. Паржик је извршио надоградњу трећег спрата објекта. Иако се пројектант стриктно трудио да респектује Ванцашев изворни нацрт и очува стилски склад неоренесансне целине, ова интервенција је неминовно изменила оригиналне пропорције и тектонику објекта. Подизањем треће етаже дошло је до вертикалног издуживања фасадног платна, чиме је донекле ублажена примарна каснобарокна и ранонеоренесансна тежина маса коју је Ванцаш постигао снажном рустиком приземља.[2282] Након административно–територијалне реформе и формирања краљевинских бановина 1929. године, палата постаје званично седиште Краљевске банске управе Дринске бановине, што је јасно документовано и на регулационим мапама Сарајева из 1932. године (Слика 357.). На плану је објекат јасно фиксиран под новим службеним називом *Кр. Банска Управа*, што визуелно потврђује завршетак процеса институционалне апропријације грађевине за потребе Дринске бановине. Посматрано кроз призму просторне топографије, мапа открива како Ванцашев правоугаони блок постаје централни просторни оријентир новоформираног Банског трга. Овакав урбанистички маневар, где се испред улазне симетричне осовине објекта организује отворени јавни трг фланкиран парковским површинама, представља типичан репрезентативни образац средњоевропског академизма. Кроз ову просторну изолацију грађевине унутар уличне мреже, наглашена је њена монументалност и административна доминанта.

Слика 357. Исечак из Мапе Сарајева са приказом позиције Краљевске банске управе у Сарајеву 1932. године.

Архитектура овог објекта представља репрезентативан пример симболичког и функционалног континуитета монументалне јавне архитектуре кроз различите политичке режиме. Иако је објекат пројектован и материјализован у сасвим другачијем историјском контексту за потребе аустроугарске Земаљске владе, његов неоренесансни академски израз, монументалност, строгост форме и унутрашњи капацитети, савршено су одговорили репрезентативним потребама нове међуратне бановинске власти. Између 1929. и 1941. године палата није доживела радикалне спољашње преправке, чиме је бановинска администрација искористила овај објекат као визуелно упориште сопствене моћи и административне модернизације. Овај континуитет задржан је и у послератној епохи, када је објекат, од 1945. до 1963. године у ФНРЈ, служио као седиште Владе Републике Босне и Херцеговине, па све до данашњих дана када у његовим салонима заседа Председништво (Слика 358.). [2283]

[2282]Vidaković Siniša, Arhitektura državnih javnih objekata u Bosni i Hercegovini od 1878. Do 1992, Banja Luka,2011, 55.
[2283]Božič Jela, *Arhitekt Josip pl. Vancaš, značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva u periodu Austrougarske uprave*, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu, 1989, 136.

Слика 358. Детаљ главног улаза у зграду Управе Дринске бановине, данашњи изглед.

7.3 ЗГРАДА УПРАВЕ МОРАВСКЕ БАНОВИНЕ (1889)

Ослобођење Ниша од османске власти и Берлински конгрес 1878. године утицали су на радикално урбанистичко и архитектонско преобликовање града, што је условило потребу за подизањем репрезентативних јавних здања за нови чиновнички апарат.[2284] У ту сврху, 1886. године, подигнут је првобитни габарит зграде Начелства нишког округа, са управом полиције на Кеју Мике Палигорића. Овај првобитни део зграде имао је приземље и први спрат, и представљао је први јавни монументални објекат у Нишу.[2285] Ауторство првобитног пројекта у архивским изворима до данас није прецизно идентификовано, али затечене стилске карактеристике упућују на бечки академски круг.[2286] Постоји могућност, бар по стилу да је ову зграду могао да пројектује бечки архитекта за кога се верује да му је архитекта Владимир Николић конфисковао планове за многе зграде и представљао их као своје, а реч је о архитекти Клоцу (B.Klotz) који је живео у улици Mostrasse 8 а у Бечу, а који је био активан крајем 19. века у Србији.[2287] Још више чуди чињеница да дневна штампа из времена изградње није писала о подизању овако значајног здања. Полагање темеља извршено је 1882. године, док је објекат у потпуности материјализован и предат на употребу у периоду између 1886. и 1889. године.[2288] Екстеријерни корпус палате, који је у својим путописима афирмативно забележио и Феликс Каниц, одликовао се строгом симетријом главне фасаде у духу академизма, са наглашеном рустичном обрадом приземне зоне и јасном аксијалношћу прозорских отвора (Слика 359.). [2289]Подигнута је уз реку Нишаву, а разлог за то можемо видети и у томе, што је у њој била смештена Управа полиције, а зидине уз реку су онемогућавале бег затвореника (Слика 360.)

Слика 359. Првобитни корпус Управне зграде Моравске бановине у 19. веку.

[2284] Аноним, Окружно начелство у Нишу, *Нова искра* (1.1.1903), 26.
[2285] Марина Митрић, „Универзитетска библиотека „Никола Тесла“ у Нишу“, *Гласник НБС 1/2005* (2005), 213.
[2286] За потребе добијања информација везаних за пројектанта нишког начелства, контактирани су „Wiener Stadt und Landesarchiv“ и ” Archiv der Universitat Wienn”.
[2287] Аноним, Мало светлости, *Застава бр. 20* (10.9.1900), 1.
[2288]Љуба Марковић, *Ведуте старог Ниша,* Ниш, 2004, 6.
[2289]Феликс Каниц, *Србија: земља и становништво: од римског доба до краја XIX века. Књ. 2*, Београд, 1985, 666; Александар Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX– XX век),* Београд, 2005, 313.

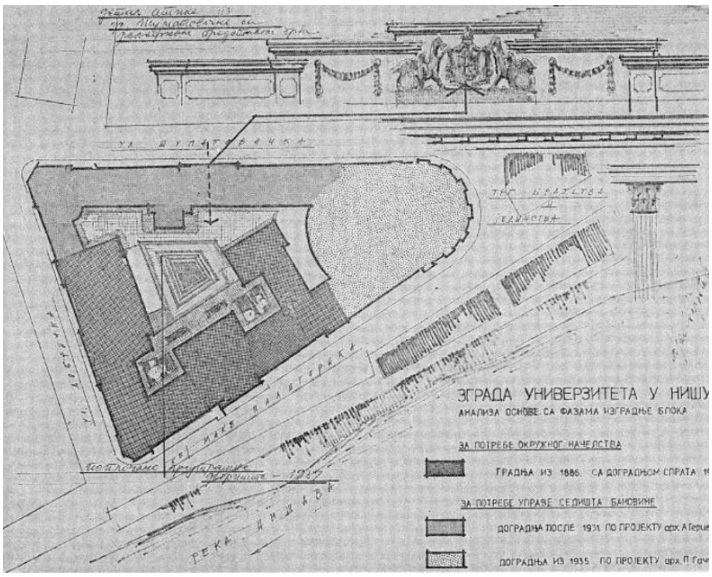

Слика 360. Изглед зграде Нишког начелства на обали Нишаве.

Својом монументалношћу доста је одударала од већине тадашњих, оријенталних грађевина.[2290] Првобитни габарит зграде састојао се од приземља и спрата са трактом чија је дубина износила 65 m, а дужина у односу на данашњу Добричку улицу је износила 50 m. Зидови су изведени од опеке, а међуспратна конструкција је солидно решена за тадашњи приступ изградњи. У ентеријеру су се истицале велике дворане за заседање и суђење, а које су биле опремљене декорисаним гвозденим пећима и шареним подним плочама увезеним из Немачке. Столарија у згради је била израђена у бечкој радионици, о чему сведочи натпис на столарији са ознаком „VIEN“. За ово сазнање треба да будемо захвални архитекти Михајлу Митровићу, који је у време кад је био директор нишког Завода за заштиту споменика, који је био смештен у овој згради, а приликом реновирања просторија, на једним вратима открио утиснут овај жиг Репрезентативни ранг објекта у ентеријеру је наглашен у улазном вестибилу кроз секо– живопис у виду четири грба Краљевине Србије. Ови иконографски маркери симболизовали су нишки, пиротски, лесковачки и врањски округ, чиме је палата и визуелно легитимизована као административно средиште новоослобођених крајева, припојених Србији након Берлинског конгреса 1878. године.[2291] Централни тракт објекта вертикално је акцентован додатном етажом са степеништем које води ка свечаној дворани. Прозорски отвори изведени су у строгој симетрији академског програма, док су њихови међупростори ритмички артикулисани фасадним пиластрима коринтског реда. Средишњи ризалит крунисан је монументалним надвишењем у форми кубичне зарубљене пирамиде, док су преостали бочни прошерени делови фасаде завршени репрезентативним кровним атикама.[2292] Године 1910. у зграду је уведена електрична енергија, након што је 1908. године пуштена у рад хидроелектрана *Света Петка* у Сићеву.[2293] Године 1912. расписана је лицитација за оправку зграде Окружног начелства у Нишу од стране Окружног одбора Ниш. Предрачунска сума је износила 2677,15.[2294] Овој обнови је претходио немили догађај описан у дневној штампи из 1908. године. Наиме, приликом једног избора повереника за откуп дувана у овој згради, наводи се да се извесни Ђира Младеновић наслонио на гвоздену ограду, која се срушила. Том приликом се наводи да је ово доказ да Начелство није зидано како треба или да је ограда грађена након комисијског прегледа.[2295] У току Првог светског рата, у периоду од 26. јула 1914. године до 16. октобра 1915. године, када је Ниш био ратна престоница Србије, зграда Начелства је била седиште српске Владе и Министарства иностраних дела. Канцеларија

[2290] Милорад Војиновић, „Зграда Универзитета у Нишу,“ *Саопштења XX– XXI (1988– 1989)*, 285– 297.
[2291] Исто, 285.
[2292] Исто, 286.
[2293] Горан Маринковић, *Зграда Универзитета у Нишу: Библиографија*, Ниш, 2015, 5.
[2294] Аноним, Лицитације, *Технички лист* (19.8.1912), 4.
[2295] Аноним, Сигурна посла, *Правда* (1.12.1908), 6.

председника Владе, Николе Пашића, била је на првом спрату, изнад улаза са Кеја Мике Палигорића, а како је један савременик тада записао „председник Пашић радио је у углу велике сале која је требало да служи за министарске седнице„.Оригинални намештај из тог времена једним делом је сачуван и данас краси канцеларију ректора Универзитета у Нишу.[2296] Два дана по усељењу у зграду, 28. јула 1914. године, стигла је званична објава рата Србији од стране Аустроугарске. Овде је 4. септембра 1914. године потписан *Нишки споразум* између Србије и Албаније, који је на власт у Албанији довео Есад– пашу Топтанија, и који је предвиђао савез између Србије и Албаније. За време окупације, бугарски цар Фердинанд позвао је у Ниш немачког цара Вилхелма I,и будућег цара Карла, поводом смотре војних јединица на тргу испред старе нишке Саборне цркве, а том приликом, цареви су војни дефиле управо посматрали са балкона Окружног начелства.[2297] Услед територијалног ширења државног апарата, објекат је 1925. године подвргнут првој вертикалној екстензији подизањем првог спрата дуж бочних крила, уз стриктно поштовање затеченог академског израза прочеља..[2298] Поплава која је захватила Ниш 1926. године је нанела извесна оштећења згради.[2299]Друга фаза изградње, односно доградња другог спрата отпочела је 1930. године када је Ниш постао седиште Моравске бановине (Слика 361.).

Слика 361. Основа Управне зграде Моравске бановине са фазама изградње.

Део зграде окренут према улицама Добричка и Шуматовачка у дужини од 78 m, дограђен је према пројекту архитекте Александра Герценвица и Николаја Краснова. Ова фаза изградње реализована је до 1934. године а на пројекту доградње прибележен је и потпис архитекте Павла Лилера, поред печата Техничког одељења Моравске бановине. [2300]Зграда је свој данашњи облик добила 1935. године према пројекту архитекте Петра Гачића, када је дограђен део дуж

[2296] Марина Митрић, „Универзитетска библиотека „Никола Тесла“ у Нишу“, *Гласник НБС 1/2005* (2005), 213.
[2297] Горан Маринковић, *Зграда Универзитета у Нишу: Библиографија*, Ниш, 2015, 5.
[2298] Милорад Војиновић, „Зграда Универзитета у Нишу,“ *Саопштења XX– XXI (1988– 1989),* 286.
[2299] Горан Маринковић, *Зграда Универзитета у Нишу: Библиографија*, Ниш, 2015, 5.
[2300] Милорад Војиновић, „Зграда Универзитета у Нишу,“ *Саопштења XX– XXI (1988– 1989)*, 285– 297.

Шуматовачке улице и угаони део на Тргу.[2301] Тада је подигнут полукружно завршен угаони тракт, при чему је основа зграде, са унутрашњим двориштем остала решена по систему затвореног градског блока. У Историјском архиву у Нишу чува се део пројекта дозиђивања зграде Банске управе, са фасадним решењима угаоног тракта, на којима стоји потпис архитекте Герценвица од јула 1934. године, а на цртежима из пројекта стоји печат Техничког одељења банске управе са потписом Павла Лилера. Такође, чува се и део пројекта који је израдио Петар Гачић[2302] 1935. године, са потписима чланова колаудирајуће комисије и предузимача архитекте Живковић Драгољуба из Београда.[2303] Надзор је вршио архитекта Герценовић (Слика 362а).[2304]Исти дан кад је освећена палата Банске управе, у Инжењерској касарни, откривен је и споменик Краљу Александру (Слика 362б).

Једна велелепна творевина Ниша

— Подизање репрезентативног дома Банске управе, дабе монументално дело, најлепше зграде у Нишу, а личном заслугом г. Бана —

Нека сумње да ће се у скоро време центар Моравске бановине обновити са једном зградом, која ће у себи не само сву модерност новог архитектуре, већ и старину нашу препознати, већ, која ће пружа тога што ће пред нама ће најлепше моћи графичке архитектуре у Моравској бановини, дати нам једне од најлепших г. Бана Моравске бановине Добривоје Матковића чедан личном заслугом се ипак подиже.

Одмах сам јасно истак Нишка Нишлије, посматрајући ову особине, ће обновити Нишу моћи рад по овом репрезентативном дома. Моја мисли већ је устаљена, одмах сматрају нашо свим лепотом очарани пићем Нишлије обнов... а тада сам се сетио да треба мало пратите се на створити и видети шта се то све зби...

Ујутро сам се Нишлијанком, тамним и јако паступ нашу читаоцима У седница Техничког одељења Банске управе г. инж. Живковићу и ...можемо на извесне појаше.

Г. инж. Живковић се зад бавити осмишљавањем одно ће шефу III архитектонског одељења г. инж. Стефановићу, да би ми могао све постарље појаше.

Зграда, која се сада гради је само дограђивање на стари део Банске управе — а не нове подземне моје се одете ...ве просторије овом чији је личан изглед отрова.

Нашо моје лутање је...ишла основа да би се спозна...

Дознадох ме је јако ...ма лепо, а ...ма ...ма ...ма

Квадратура целе зграде износи 3432 m² а кубатура 48773 m³. Грађевина је имала 151 канцеларију и укупно 224 одељења (Слика 363а, 363б.). Дозидан спрат и накнадно изграђен бочни и централни део зграде банске управе у коме је и стан за бана са 40 одељења износио је 8277706,00 динара.[2305] У унутрашњости је простор решен тако да се у правцу дворишта налази централна амфитеатрална сала за званичне скупове,[2306] која је била веома луксузно опремљена.[2307] Са улаза се ступало у вестибил, а потом у велику салу већнице. Хол и банска већница су били покривени луксфер стаклом. У приземљу су се, поред хола и већнице и сале за конференције, налазиле и канцеларије. На првом спрату се налазио кабинет за Бана, подбана, салон за пријем, шеф кабинета, секретара и канцеларије. На другом спрату се налазио стан за бана. Трећи спрат је био намењен за станове за госте. Завршни радови су окончани до 1936. године, и износили су 2.000.000,00 динара а подразумевали су набавку намештаја, централног грејања, електричног осветљења, канализацију и водовод. Доградња је зидана од опеке и бетона, а сокл од кречњака односни матејевачког камена.[2308] У згради је био постављен и лифт, који је тад био први пројектован лифт у Нишу.[2309]

Слика 363а, 363б. Изглед дограђеног дела зграде Управе Моравске бановине 1930– их.

Освећење зграде је извршио прота Павле Стојановић уз асистенцију двојице свештеника, у присуству највиших државних званичника, пед свега бана Марка Новаковића и чиновника Моравске бановине.[2310] Месна командантура Ниш основана је по уласку Немаца у Ниш, маја 1941. године. Била је, такође, као и Фелдкомандатура, смештена у згради Моравске бановине. Била је надлежна за војноуправни и привредни окупациони режим у Нишу и непосредно повезана са српским квислиншким властима у Нишу.[2311] Након ослобођења, у згради је било седиште Среског народног одбора, а потом и Нишког среза. Изнад главног улаза налазио се грб Краљевине Југославије, 1963. године замењен грбом СФРЈ. Године 1965. зграда је поклоњена Универзитету

[2305] Аноим, Освећење палате Банске управе Моравске бановине, *Време* (7.9.1936),10.
[2306] Милорад, Војиновић, „Зграда Универзитета у Нишу,“ *Саопштења XX– XXI* (1988– 1989), 285
[2307] Борислав Андрејевић, „Зграда Универзитета, раније зграда Окружног начелства и Моравске бановине,“*Градина 9* (1971), 97– 102; „Ниш, Зграда Старог начелства“, *Споменичко наслеђе Србије непокретна културна добра од изузетног и великог значаја* (1998), 275.
[2308] Драган Настасијевић, *Нишки нови лист* (27.7.1935), 3.
[2309] Маринковић Горан, Зграда Универзитета у Нишу: Библиографија, Ниш, 2015, 6
[2310] Аноним, Освећена је нова палата Моравске бановине и откривен споменик Краљу Александру, *Политика* (7.9.1936), 16.
[2311] Милорад Војиновић, „Зграда Универзитета у Нишу,“ *Саопштења XX– XXI (1988– 1989)*, 2015, 7.

у Нишу, а у чеони део зграде био је смештен Ректорат, који и данас има исту намену.[2312]

Зграда је 1971. године проглашена спомеником културе и стављена под заштиту закона, а 1979. године увршћена је у категорију културних добара од великог значаја за Републику Србију.[2313] Током 1976 су први пут предузети конзерваторско– рестаураторски радови. Тада су први пут започети радови на екстеријеру прилазног тракта. Замењена је дотрајала лимарија, а обновљени су и украси око крова. [2314]Рестаурација фасада трајала је до 1986. године.[2315] У овој згради су снимане сцене из филмова "Зона Замфирова" као и "Пљачка Трећег Рајха". За време бомбардовања НАТО алијансе 1999. године, на згради је оштећен кров и горњи спрат библиотеке. Последња рестаурација зграде изведена је 2008. године, а замена комплетне столарије изведена је 2009. године.[2316] Зграда и данас представља један од најзначајнијих урбаних репера града Ниша не само због свог историјског значаја, него и као значајан архитектонски пример добре праксе приликом доградње и адаптације објекта, а за архитектонску историографију, непроцењив извор за познавање академског монументалног приступа у архитектури деветнаестог и прве половине двадесетог века (Слика 364.).

Слика 364. Зграда Управе Моравске бановине, данашњи излед.

Феномен трансформације старог Окружног начелства у Палату Моравске бановине отвара кључно питање о начину на који међуратна власт инструментализује затечени јавни простор. Одлука да се не подиже нова управна палата из темеља, већ да се изврши монументално проширење постојећег објекта из 1889. године, представља свестан избор заснован на уметничкој топографији и симболичком капиталу локације. Старо Начелство је у урбаној свести Ниша већ фундирано као кључни просторни маркер модерне, европеизоване државности, који је својим строгим средњоевропским академизмом означио радикалан прекид са османским градитељским наслеђем. Напуштање овог обрасца значило би губитак већ изграђеног и препознатљивог визуелног ауторитета у урбаној матрици десне обале Нишаве. Поред чисто архитектонског легитимитета, ова зграда је изабрана због своје јединствене историјске ауре ратне престонице и сценографије кључних државних одлука из 1914. и 1915. године. За нову бановинску

[2312] Исто.
[2313] Марина Митрић, „Универзитетска библиотека „Никола Тесла“ у Нишу“, *Гласник НБС 1/2005* (2005), 213.
[2314] Милорад Војиновић, „Зграда Универзитета у Нишу,“ *Саопштења XX– XXI (1988– 1989)*, 8
[2315] Исто, 9.
[2316] Исто, 10.

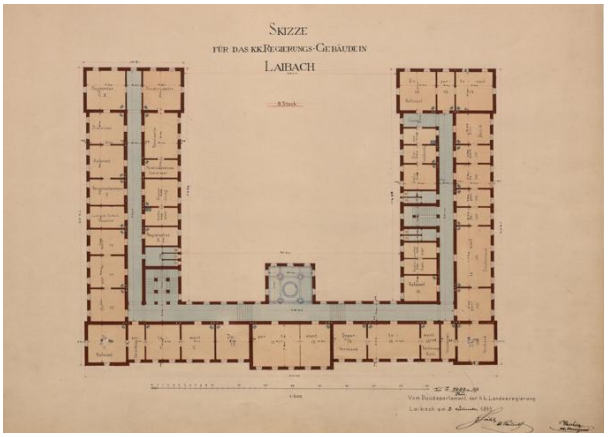
администрацију, која је трагала за монументалним упориштем свог суверенитета, улазак у простор са тако снажним меморијским капиталом био је далеко сврсисходнији од изградње нове, симболички празне палате на некој нерегулисаној периферији. Урбанистички гледано, архитекте су препознале изванредан потенцијал локације за затварање карактеристичног градског блока. Монументално проширење у виду снажног полукружног угаоног тракта није само решило насушне просторне потребе бановине, већ је затеченој структури дало нову, савремену димензију монументализма. На тај начин, Палата Моравске бановине постала је пример успешног спајања културе сећања и нових репрезентативних потреба, етаблирајући се као врхунски просторни и визуелни оријентир међуратног Ниша.

7.4 ЗГРАДА УПРАВЕ ДРАВСКЕ БАНОВИНЕ (1899)

Реализација пројекта нове владине палате у Љубљани нераскидиво је повезана са великом елементарном непогодом, разорним земљотресом који је погодио град у мају 1895. године. Ова катастрофа је у потпуности паралисала и преобликовала локално грађевинско тржиште. Суочено са драстичним дефицитом радне снаге и наглим скоком цена грађевинских услуга, Општинско веће је већ у јуну 1895. године иницирало замрзавање цена и доношење новог, радикалног регулационог плана..[2317] Градски званичници су рушење старог урбаног ткива препознали као погодну прилику да се Љубљана из провинцијског узорка трансформише у репрезентативни национални и административни центар. Новим урбанистичким планом предвиђена је широка регулација Ерјавчеве улице,[2318] што је подразумевало уклањање дотадашњег скромног стамбеног фонда ради ослобађања простора за нову, монументалну палату Покрајинске владе, чији су ресори до тада били дисперзивни и смештени на неадекватним локацијама.. [2319]

Идеја о изградњи јединственог владиног језгра датира још из предратног периода, о чему сведочи иницијални нацрт првог спрата за трокрилно здање са деловодним печатом Грађевинског одсека Царске и краљевске владе од 2. децембра 1893. године, пројектован под вођством Лудвига Гутмана (Слика 365.).[2320] Овај раније замишљени концепт нудио је решење у форми ћириличног слова „П“, засновано на ходничком систему који је повезивао густи низ чиновничких канцеларија.[2321] Међутим, девастација постојеће зграде *Лонтовж* у земљотресу, где је у потпуности уништен председнички апартман и оборен малтер са свих таваница, убрзала је доношење одлука..[2322] Покрајински одбор је одржао састанак 9. августа 1895. године у циљу поправке и изградње *Лонтовж– а*, међутим Кнежевска палата и пратећи трактови у Салендровој и Господској улици срушени се до септембра 1895. године, након чега је Покрајински одбор отпочео јавну продају затеченог секундарног материјала, грађевинског дрвета, опеке, пећи и столарије.[2323]

[2317] Anonim, V pojasnilo, *Slovenec* (22.5.1895), 6.
[2318] Anonim, O regulaciji našeg Mesta, *Slovenski narod* (8.6.1895), 3.
[2319] David Petelin, Danijel Osmanagić, dr. Aleš Šafarič, *Zlata doba Ljubljanskega meščanstva na starih razglednicah*, Ljubljana, 2022, 52.
[2320] Архив Републике Словеније SI AS 71068 7_130.
[2321] Исто.
[2322] J.R, *Grozni dnevi potresa v Ljubljani*, Ljubljana,1895,14– 15.
[2323] Neža Lukančič, *Lontovž– Od deželne hiše do sedeža SAZU*, Ljubljana, 2023, 102.

Слика 365. Први план за зграду Владе у Љубљани, 1893. године.

Након привременог измештања администрације у просторије нове Покрајинске болнице и у монтажне објекте у Ерјавчевој улици,[2324] Државни парламент је 10. фебруара 1896. године донео одлуку о подизању потпуно нове палате. Расписан је јавни конкурс са наградним фондом од 2.000 круна.[2325] Стручна комисија, коју су чинили комесар Свитил, главни инжењери Жужек, Дуфта и Вич, те инжењер Куар, одбацила оба пристигла рада због озбиљних функционалних недостатака.. Пошто Окружни одбор није могао да поднесе скупштини ниједан потпуно погодан план, саветовао је да до следеће седнице, према одређеном програму, припреми нови план и буџет.[2326] Сходно томе, Државни комитет је требало да обезбеди израду новог плана и буџета, који ће бити представљен на следећој седници Државног парламента. Изграђена површина није смела да пређе 1.700 m², а буџет за целу зграду и опремање зграда државног парламента није смела да буде виша од 370.000 гулдена.[2327] Како би се процес убрзао, Државни комитет је израду новог решења поверио Одељењу за високе градње Министарства унутрашњих послова у Бечу. Финални нацрт израдио је виши инжењер Рудолф Бауер са сарадницима, инкорпорирајући претходне идејне скице познатог бечког архитекте Емила Ферстера[2328].[2329] За нову локацију одабран је пространи Соуванијев врт, смештен између Римске и Ерјавчеве улице.[2330]

Тендер за извођење зидарских радова, вредан 200.000 гулдена, расписан је у септембру 1896. године, а изградња је поверена реномираној Крањској грађевинској задрузи.[2331] Пројекат су од самог почетка пратиле бројне контроверзе и технички проблеми. Отварање понуда извршено је интерно у просторијама Покрајинског председништва, без присуства понуђача, што је изазвало прве јавне сумње у транспарентност процеса..[2332] Надаље, захтевна морфологија терена приморала је инжењере на компликовано фундирање, па је темељна конструкција палате морала да буде постављена на густу мрежу дрвених шипова, која је обухватала 360 шипова дужине три метра, 405 шипова од пет метара и 13 монументалних шипова од шест метара..[2333] Изградња је

[2324] Neža Lukančič, *Lontovž– Od deželne hiše do sedeža SAZU*, Ljubljana, 2023, 102.
[2325] Anonim, Po deželnem zboru, *Slovenec* (15.7.1896),1.
[2326] Isto.
[2327] Anonim, Der Vau eines neuen Gebäudes an Stelle der landschaftlichen Vurg, *Laibacher Zeitung* (9.7.1896), 3.
[2328] Видети: Прилог 1, Табела 22., ред. 4.
[2329] Igor Sapač, Franci Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana, 2015, 481.
[2330] David Petelin, Danijel Osmanagić, dr. Aleš Šafarič, *Zlata doba Ljubljanskega meščanstva na starih razglednicah*, Ljubljana, 2022, 52.
[2331] Anonim, Novo vladno poslopje, *Slovenec* (2.9.1896), 4.
[2332] Anonim, Zgradba deželnega poslopja, *Slovenski narod* (9.10.1896), 3.
[2333] Boris Dolničar, Mesto skozi čas: Vladna palača, https://old.delo.si/novice/ljubljana/mesto– skozi– cas– vladna– palaca.html

напредовала током 1897. године, а у септембру исте године, појавила се иницијатива подршке локалним уметницима, јер је било познато да ће зграду владе да красе бројне скулптуре, и да би било прикладно да их израде домаћи уметници, који би показали значај словеначке културе. [2334] У октобру, на седници Посланичког дома, приликом подношења буџета од стране министра финансија Билинског, као једна од ставки наводи се и издатак од 240.000 гулдена за трећу рату за изградњу зграде покрајинске владе.[2335] Током октобра долазило је често до нестабилних временских услова, али како наводи штампа из тог времена, грађевински радови су се изводили непрестано, па је тако зграда владе у октобру 1897. године већ добила кровне решетке.[2336] Покривање крова је започело током истог месеца.[2337] Крајем октобра, након што је зграда потпуно завршена и кровна конструкција подигнута, започети су радови на кровним блоковима, а планирало се да буде у потпуности завршена средином новембра 1897. године.[2338] На основу штампе сазнајемо да су се у новембру 1898. године, на згради владе изводили столарски радови и то из чланка који оптужује Грађевинску задругу да се неправедно односи према радницима. Наиме, у листу „Словенски народ“ из 11.11.1898. године наводи се: „Пише нам пријатељ наших новина: Јуче сам стајао испред нове владине зграде када сам чуо гласну вику и увреде. Приближио сам се ближе и видео директора Грађевинске задруге, који је одмах отпустио тројицу столара са посла, рекавши да јуче нису ништа урадили. Истражио сам како и шта и од стручњака сазнао да је радницима учињена неправда, и да су јуче обавили своју дужност као што су то увек чинили дуги низ година у грађевинској задруги. Уопштено, чујем да се грађевинска задруга веома сурово и неправедно односи према радницима. Поштени радници не би требало да се третирају онако како каже директор ове задруге.“[2339] Из других новина, сазнајемо да су крајем новембра 1898. године, унутрашњи радови на крајем 1898. године избила је велика политичко– грађевинска афера. Општински одборник др Худник покренуо је званичну интерпелацију против Државне владе, оптужујући извођаче за директно кршење Члана 47 *Грађевинског законика* за град Љубљану. Худник је открио да је уговором између Владе и Крањске задруге противзаконито дозвољена употреба хиљада кубних метара шута и неадекватног засипа донетог са рушевина старых зграда за покривање међуспратних дрвених таваница, што је грађевински закон изричито забрањивао из санитарних и безбедносних разлога. Заменик градоначелника др Ритер фон Блајвајс је напоменуо да је питање покренуто у Државном здравственом савету.[2340] Влада је на оптужбе одговорила дефанзивно, тврдећи да је утрошено свега 40 кубика песка искључиво за подливање рогова, истовремено подневши контратужбу за клевету против Худника.[2341] Иако је Худник на суду доказао да је Влада сама признала утрошак од око 800 кубних метара неадекватног грађевинског отпада (који је коришћен и на згради нове средње школе), судија је одбио да саслуша надзорне инжењере и полицијске службенике.[2342] Худник је првобитно осуђен на новчану казну од 40 гулдена, да би га Апелациони суд касније ослободио.[2343] Овај судски процес представља еклатантан пример институционалне цензуре у међуратном градитељству, где се кроз притиске на одборнике тежило прикривању техничких недостатака на објекту који је по својој намени морао да симболизује апсолутну политичку и правну моћ државе. Зграда је у

[2334] Anonim, V Ljubljani,*Slovenski narod* (11.9.1897), 3.
[2335] Anonim, Dunaj 1, *Slovenski narod* (1.10,1897), 3.
[2336] Anonim, Stavbena kronika, *Slovenski narod* (16.10.1897), 3.
[2337] Anonim, Zur Vauthät iglei l ln Laibach, *Laibacher Zeitung* (23.10.1897), 3.
[2338] Anonim, Dasneueüandesregierungsgebäude, *Laibacher Zeitung* (27.10,1897), 3; Anonim, Drobne novice, *Slovenski list* (27.10.1897), 369.
[2339] Anonim, Kranjska stavbna družba in delavci,*Slovenski narod* (11.11.1898), 2.
[2340] Anonim, Laibacher Gemeinderath, *Laibacher Zeitung* (3.12.1898), 3; Anonim, Iz občinskega sveti ljubljanskeg, *Slovenski narod* (30.11.1898), 4.
[2341] Anonim, C kr. deželna vlada in obč. svetnik dr. Hudnik pred kaz. Sodiščem,*Slovenski narod* (30.12.1898), 2.
[2342] Anonim, C kr. deželna vlada in obč. svetnik dr. Hudnik pred kaz. Sodiščem,*Slovenski narod* (30.12.1898), 2.
[2343] Anonim, Kranjska deželna vlada in sodišče.,*Slovenski list* (18.2.1899), 45.

новембру 1898. године добила прву употребну дозволу, а у марту 1899. године другу.[2344]У марту 1899. године, радило се на хортикултури и сређивању баште на источном делу. На улазе су постављена по два електрична светла.[2345] Главни улаз у централном делу фасаде са Прешернове цесте украшен је седећим фигурама које представљају моћ и закон, које је израдио бечки вајар Јозеф Бајер, а улази су постојали и са Ерјавчеве цесте и Грегорчичеве улице.[2346]

Грађа везана за изградњу зграде владе, у виду збирке нацрта и пројеката за зграду Владе у Љубљани налазе се у Архиву Републике Словеније, и распоређена је у три фонда: „SI AS 50“ у ком се чувају документа владине грађевинске дирекције у Љубљани за период од 1778– 1935. године, „SI AS 71068“ у ком су похрањене збирке нацрта Владине палате за период од 1893– 1896. године, „SI AS 73“ у ком су похрањене фасцикле везане за Технички одсек Краљевске банске управе Дравске бановине, везане за обнову и адаптацију банске палате у периоду о 1918. до 1943. године, и „SI AS 2086“ фонд Зграде управе Социјалистичке републике Словеније уза период од 1936. до 1988. године у виду пројеката адаптације, обрачуна и других докумената.

Иницијални планови (Слика 366а, 366б), који не носе ауторски потпис, приказују детаљну просторну диспозицију и унутрашњи распоред објекта. У нивоу приземља пројектован је централни улазни вестибил из којег се, на самом почетку, са леве и десне стране приступало портирницама. Из овог улазног језгра комуникација се даље рачвала бочно у леви и десни крилни ходник, док су се директно наспрам главног улаза налазили уско унутрашње степениште за вертикалну спону са спратом и средишњи пролаз који је водио ка отвореном унутрашњем дворишту. Идући дуж десног бочног ходника, просторије су биле линеарно распоређене следећим редоследом: најпре се приступало канцеларији помоћника директора, на коју су се надовезивале две сукцесивне писарнице, а потом и две просторије намењене за смештај архивског депоа. Тачно на средини овог десног тракта изведен је масивни колски пролаз, након чега се ходник даље настављао ка соби за курире, за којом су следиле канцеларија за службенике и наредне две просторије, као и две мање кухиње. Угаони тракт приземља заузимале су две просторије намењене за канцеларијске послужитеље, на које су се у наставку надовезивали складишни простор, излаз оријентисан ка башти, као и низ од пет канцеларија за потребе архиве. Специфичност просторног решења огледа се у томе што се кроз средиште унутрашњег отвореног дворишта протезао узак комуникациони коридор, чија је примарна улога била физичко повезивање два супротна крила зграде. У оквиру овог дворишног пасажа биле су лоциране штала за коње и пратеће стајске одаје.

Изнад вестибила на првом спрату налазио се пространи салон из ког се улазило лево у будоар, а десно у председничке просторије. Право се из салона улазило у предворје које је десно водило у кабинет, а право се налазио пролаз ка степеништу за спрат са једне, и степениште са друге стране. Из председничког блока, смештеног у десном бочном тракту зграде, улазило се директно у велику скупштинску салу. Из ње се даље пролазило у чуварске просторије, које су имале двоструку везу, право се излазило у главни ходник, док су врата десно водила у канцеларије државног саветника. Овај салон је био у директној сукцесивној вези са просторијама секретара председника, које су такође имале засебан излаз на ходник. Из ходника се даље улазило у просторије представника полиције, председничку архиву, наспрам које се налазило степениште за спрат. Даље се налазило седам магацинских просторија, потом пролаз ка степеништу поред кога су се налазиле две просторије за службенике, потом кухиња, остава за храну и још једна соба. Надаље, ходник је водио према купатилу смештеном на самом углу зграде, као и ка две гостињске

[2344] Boris Dolničar, Mesto skozi čas: Vladna palača, https://old.delo.si/novice/ljubljana/mesto– skozi– cas– vladna– palaca.html виђено: 12.1.2025.
[2345] Anonim, Novo deželnovladno poslopje, *Slovenski narod* (18.3.1899), 3.
[2346] Boris Dolničar, Mesto skozi čas: Vladna palača, https://old.delo.si/novice/ljubljana/mesto– skozi– cas– vladna– palaca.html виђено: 12.1.2025.

собе, тоалету, две спаваће собе и пространој дневној соби на супротном углу, која је имала излаз на карактеристични мали осмоугаони балкон. У средишњем компартименту, који се пружао кроз унутрашње двориште и физички повезивао два крила зграде, на првом спрату су биле лоциране пространа сала за плес, дечја соба и гардероба, међусобно повезане уским дворишним ходником. На другом спрату објекта било је у потпуности смештено грађевинско одељење. Вертикално постављене изнад улазног вестибила у приземљу и салона на првом спрату, на овој етажи су се налазиле три канцеларије за планирање. Из њих се право ступало у главни ходник који је пролазио кроз цео други спрат пратећи уоквирену геометрију зграде. Са десне стране, из средишње канцеларије за планирање, улазило се у просторије финансијског саветника, из којих се даље пролазило у канцеларије вишег финансијског саветника и додатне просторије за планирање. Ове три одаје биле су међусобно повезане у низу, али је свака засебно задржала и директан излаз на главни ходник. На самом углу овог тракта налазило се предворје које је са ходником повезивало радни простор грађевинског саветника. Ова канцеларија је била повезана са писарницом, која је такође имала засебан комуникациони излаз на ходник. Из писарнице се улазило у просторију главног инжењера, а из ње директно у пространу салу за цртање. Кроз салу за цртање приступало се департману који води ка соби за испите, на коју су се надовезивале две собе за инжењере. Угаони део ове етаже заузимала је просторија намењена грађевинским питањима, из које се улазило у предворје повезано са ходником.

Идући даље низ ходник, просторије су се низале следећим редоследом: просторија за инструменте, кухиња, соба за портира, док је на самој средини тракта било позиционирано степениште. Након њега су следиле две складишне просторије и две просторије намењене за архивски депо. На крајњем угаоном делу налазила се канцеларија за референта, из које се даље приступало просторији за геометра, потом двема собама за бележнике, да би се овај дугачки бирократски тракт завршавао низом од три угаоне собе намењене шумском инспектору.

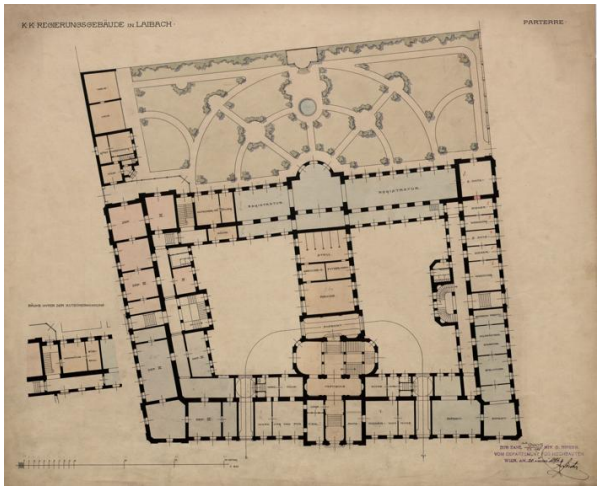

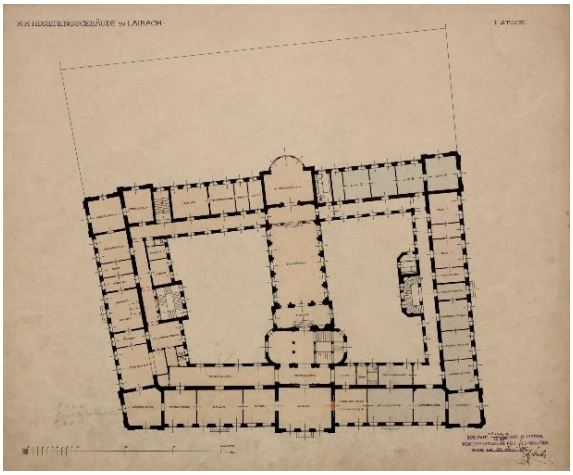
Слика 366а, 366б. Недатовани планови приземља (лево) и првог спрата (десно) Владине палате у Љубљани.

План приземља и првог спрата од 20. јуна 1895. године (Слика 367а, 367б), које је одобрило Одељење за високе градње Министарства унутрашњих послова у Бечу, показује благе измене у просторној диспозицији у односу на претходни, недатовани и непотписани пројекат. У овом дефинитивном решењу, централни улични улаз води преко улазног степеништа у вестибил, чији су бочни зидови естетски рашчлањени плитким полукружним нишама. Из овог простора кретање

право води ка главном степенишном вертикалу и пролазу за унутрашње двориште, док смер десно отвара пасаж ка помоћном полукружном степеништу за спрат. Главни пролаз, који повезује улазну зону и суседни тракт зграде, изведен је са два бочна излаза оријентисана ка унутрашњем дворишту. Овај комуникациони блок је зидним платном директно повезан са попречним компартиментом који унутрашње двориште физички дели на два симетрична атријума, а чија је примарна намена била резервисана за стајске просторије и смештај коња. Десно и лево крило палате повезани су дугачким ходником који доследно прати уоквирену геометрију зграде. Директно десно од главног улаза позициониран је стан за послугу, из којег је преко уског предворја обезбеђен излаз ка главном ходнику. Угаони део ове етаже наменски је опредељен за канцеларијску службу. У наставку, дуж десног тракта приземља, линеарно се нижу следеће просторије: библиотека, канцеларија помоћника директора и департман за предају званичне документације. Све наведене канцеларије имају директне излазе на заједнички ходник, у чијем се средишњем делу визуелно истичу засебни бочни улаз у зграду и припадајуће полукружно степениште. Овај административни низ завршава се сектором у коме је једнообразно распоређено пет просторија намењених службеницима. Главни комуникациони ходник даље води у простор велике архиве, у чијем је централном делу пројектован карактеристичан полукружно завршени компартимент са три прозорска отвора оријентисана ка башти. Овај сегмент ходника и простор припадајуће архиве су масивним пуним зидом потпуно изоловани од левог тракта зграде. Поменути зид је сектор архиве делио од стана за кочијаша, из којег је био обезбеђен директан излаз на спољашње степениште које води у башту. У наставку овог крила нижу се просторије наменски опредељене за одлагање материјала, док су у самом отвореном дворишту позиционирани помоћни објекти мешовите техничке намене.

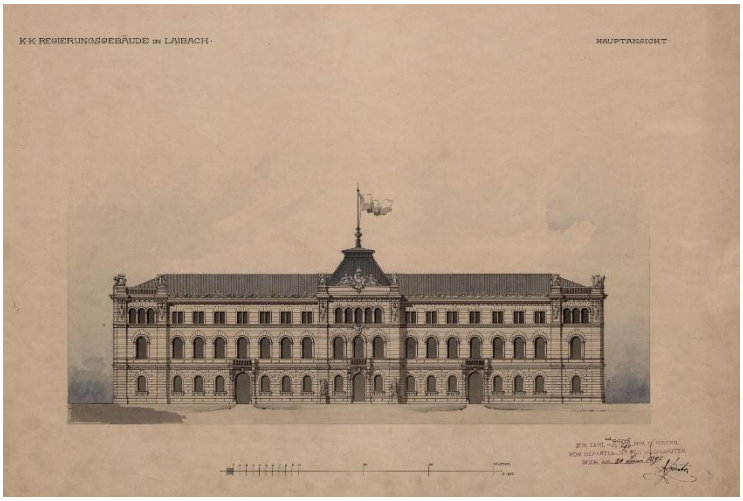
На првом спрату (*piano nobile*), вертикално изнад главног улаза, налазио се пространи репрезентативни салон. Идући ка десном делу зграде, просторије су се низале следећим хијерархијским редоследом: радна соба председника, велика сала за састанке са интегрисаном собом за испите, која је даље отварала везу ка чекаоници и канцеларији дворског саветника, лоцираној у самом угаоном делу палате. Из овог дела секторима се продужавало у собу председничког секретара, за којом су следиле председничка канцеларија, просторија намењена полицијском службенику и већи број мањих просторија за оставу. Средишњи попречни тракт, који унутрашње двориште дели на два симетрична атријума, на овом нивоу садржи пријемни фоаје и монументалну, пространу плесну дворану која се преко великих стаклених отвора директно надовезује на зимску башту окренуту ка врту. Надаље, ходник у овом делу води ка техничко– утилитарном блоку: простору за главног кувара, собама за личну послугу и кухињском департману, док је комплетно лево крило зграде било наменски опредељено за становање. Трећи спрат палате био је у потпуности резервисан за административни апарат, удомљујући департмане грађевинског и шумарског одсека. Овај дефинитивни грађевински план званично је заведен под архивским бројем 7445 пр. Царско– краљевска земаљска влада за Горњу Аустрију у Линцу издала је званично одобрење за његову реализацију 24. октобра 1896. године, под условом обезбеђивања стварног слободног приступа објекту, а документ носи својеручни потпис царско– краљевског земаљског председника Виктора барона вон Путона.

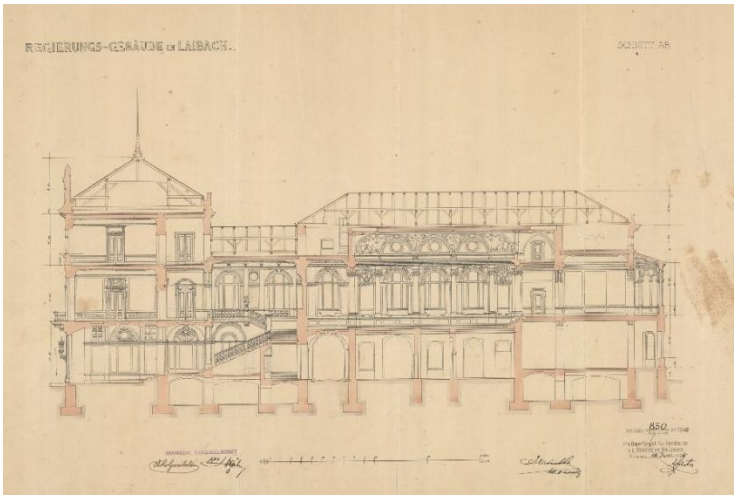
Слика 367а, 367б. План приземља (лево) и првог спрата (десно) Владине палате у Љубљани, 1895. године.

На плану главне фасаде из 1895. године (Слика 368.) (*Hauptansicht*) Владине палате у Љубљани, који је одобрен од стране бечког Одељења за високоградњу, приказан је објекат конципиран као монументални, строго симетрични троетажни блок у духу бечког академизма. Зидно платно је целом висином рашчлањено плитком рустиком у малтеру, док је главна оса симетрије наглашена репрезентативним улазним порталом са две алегоријске фигуре и кубичном, зарубљеном куполом са јарболом на крову.

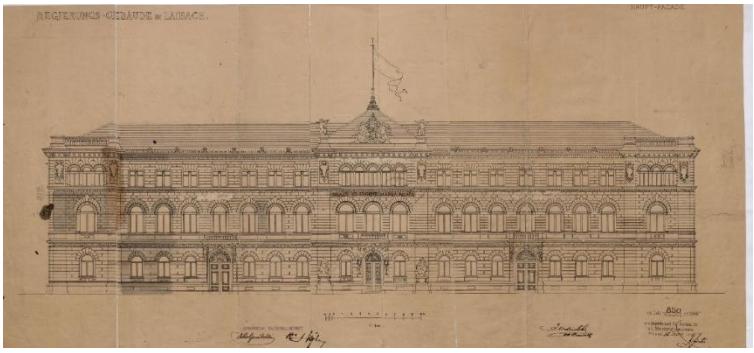
Слика 368. Изглед фасаде прочеље Владине палате у Љубљани из 1895. године.

На плану пресека (А– Б) (Слика 369.) се виде детаљи у виду монументалног степеништа са балустрадом, које води до првог спрата где се истичу монументални отвори салона одељени композитним пиластрима и украшени декоративним волутама, са касетираним подзидовима. Како у унутрашњости тако и у спољашњости, ова зграда је истински пример неоренесансне палате са примесама необарока.

Слика 369. Пресек (АБ), Владине палате у Љубљани.

План фасаде прочеља палате, из 1896. године (Слика 370.) одликује карактеристична троделна хоризонтална и вертикална подела фасадног платна. На прочељу је примењена линеарна рустична обрада у малтеру целом висином зида, чиме је постигнут утисак монументалне тектонске стабилности. Од приземља ка вишим спратовима, број прозорских отвора се умножава, праћен сукцесивним поједностављивањем њихове декоративне пластике. Главна оса симетрије наглашена је централним порталом који чува две седеће алегоријске фигуре *Моћи* и *Закона*, рад познатог бечког вајара Јозефа Бајера. Изнад портала се развија балкон са балустрадом, три велика полукружна прозора првог спрата и натписна зона *Vladna palača*. Прочеље је крунисано високим тимпаноном са централним царским грбом, изнад којег се издиже масивни пирамидални кров са јарболом, док су угаони ризалити завршени затвореним балустрадама.

Слика 370. Изглед фасаде прочеља Управне зграде Дравске бановине у Љубљани , 1896. године.

Након административне реорганизације Краљевине Југославије 1929. године, палата прераста у званично седиште Краљевске банске управе Дравске бановине, задржавајући свој примарни репрезентативни карактер. Током овог периода на објекту су извршене минималне просторне преправке, али су изведене кључне иконографске трансформације у циљу визуелног учвршћивања новог политичког поретка Тако је 1930. године са главног тимпанона уклоњен

аустроугарски двоглави орао, а на његово место је постављен монументални нови грб Краљевине Југославије (Слика 371.), висок 220 cm и тежак 200 килограма, изведен у камену у познатој љубљанској клесарској радионици „Михаелчич и друг“. [2347]

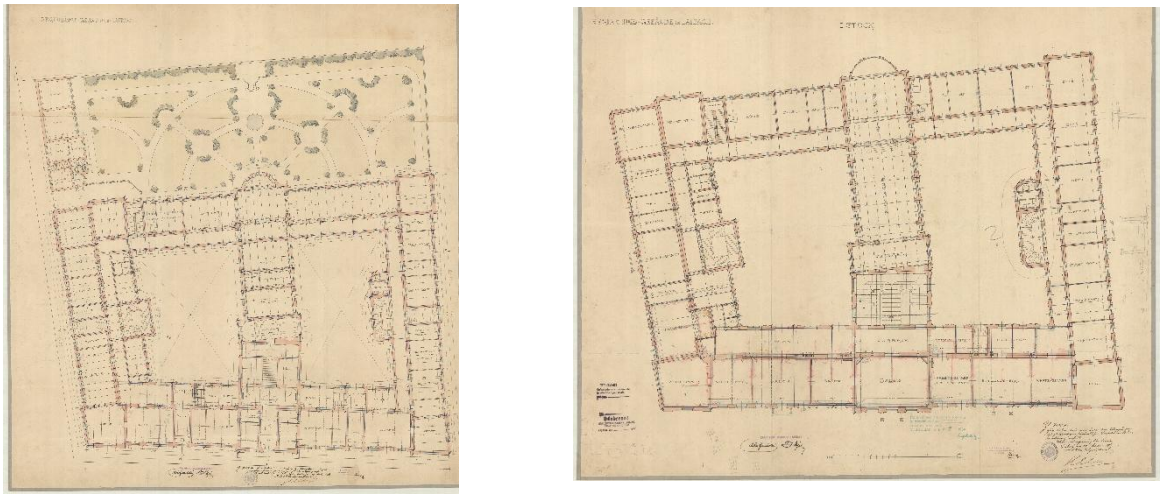

Слика 371. Нови грб Краљевине Југославије на згради Управе Дравске бановине у Љубљани, 1930. године.

На основу плана преправки које су на првобитном плану вршене графитном оловком у боји, виде се преправке на првом спрату, које је одобрило Техничко одељење Краљевске банске управе Дравске бановине, и шеф одсека за архитектонске и електромашинске послове 3.4.1936. године. Компаративна планиметријска анализа изворних бечких пројеката из 1895. године (Слике 367а, 367б) и потоњих нацрта грађевинских адаптација из 1936. године (Слике 372а, 372б) егзактно документује процес просторне фрагментације унутар објекта за потребе Краљевске банске управе Дравске бановине, где су простори деветнаестовековног луксуза у потпуности жртвовани зарад практичних и бирократских потреба. У нивоу приземља, најзначајнија преправка уочава се у десном делу уличног тракта, поред главног улаза, где су велике и простране бирократске канцеларије и сектор за експедицију (*Expedit*) са плана из 1895. године прерађени и новим преградним зидовима, чиме су формирани посебан стан за послужитеља (*Amtsdiener– Wohnung*) и стан за портра (*Portier– Wohnung*) са припадајућим уводним предсобљима и интегрисаним кухињама. Истовремено, улазни вестибил добија јасно профилисане затворене портирнице (*Porthier Wohnung*) са леве и десне стране одмах на улазу ради појачане безбедносне контроле, док су преостали простори експедиције на десном углу уличне фасаде накнадно испарцелисани у више мањих, уских јединица како би се добиле две нове, издвојене писарнице, посебне канцеларије за архиву и просторија помоћника директора. Надаље, дуж десног бочног крила приземља уводи се низ од чак пет нових, једнообразних просторија намењених административним службеницима, док је затечени пуристички колски улаз (*Anfahrt*) и простор ремизе (*Remise*) унутар средишњег попречног тракта претрпео унутрашње грађевинске измене како би се повезао са занатским компартиментима за административну службу и технички изолованим помоћним одајама. Стилски најрадикалније и најдрастичније измене изведене су у зони првог спрата (*piano nobile*), где је потпуно елиминисана и ликвидирана луксузна, полукружна зимска башта (*Wintergarten*) која се 1895. године преко великих стаклених отвора пружала на врху централног тракта изнад штале и отварала ка врту. Бановинским планом из 1936. године њен спољашњи полукружни зид је затворен, а простор је озидан пуним зидовима,

[2347] Anonim, Novi jugoslovanski grb na pročelju naše banske palače, *Ilustrovani Slovenec, štev.52*, (28.12.1930), 411.

преграђен и претворен у кухињу (*Küche*), трпезарију (*Dinnerz.*), лођу (*Loggia*) и собу за главног кувара (*Kochin*). Надаље, монументална плесна дворана (*Tanzsaal*) из 1895. године, која је заузимала цео попречни дворишни тракт, сужена је у међуратном периоду тако што је испред ње подигнут чврст преградни зид чиме је њен јединствени волумен прекинут и трансформисан у знатно скромнији салон за званичне пријеме (*Empfangs– Salon*) и велико четвртасто предворје, фоаје (*Vorsaal*), који је заменио изворно заобљено отворено степенишно предворје (*Foyer*) намењено свечаном дочеку гостију. На крају, у десном и задњем крилу првог спрата, где су 1895. године биле простране канцеларије председништва, додан је велики број унутрашњих преградних зидова који су велике одаје испарцелисали у строги административни ланац мањих јединица, укључујући скупштинску салу из које се директно пролази у просторије за чуваре, канцеларију државног саветника, секретара председника, просторије представника

Слика 372а, 372б. План преправке приземља (лево), и првог спрата (десно) на згради управе Дравске бановине из 1936. године.

Године 1938. бан Дравске бановине Марко Натлачен је расписао конкурс са осликавање ентеријера зграде банске управе. Прву награду је освојио Гојмир Антон Кос, а другу и трећу сликари Максим Седеј и Фран Тратник. Кос је израдио монументалне композиције из словеначке историје, које се данас чувају у Националној галерији Словеније.[2348]

Палата Владе у Љубљани (Слика 373а, 373б.) представља редак и изразито репрезентативан пример апсолутног функционалног и административног континуитета јавне архитектуре на простору бивше Југославије. До 1918. године у њој су се налазили влада Земље Крањске, а затим и народна влада, у њој су столовали велики жупани Љубљанске власти и банови Дравске бановине. После Другог светског рата, у њу се уселило извршно веће Скупштине Социјалистичке Републике Словеније и Уставни суд, које је наследило словеначко председништво 1975. године. Од 1993. године, када је палата проглашена спомеником културе локалног значаја,[2349] у њој су смештени председник Републике и његова канцеларија (Ерјавчева

[2348] Boris Dolničar, Mesto skozi čas: Vladna palača, Delo, 14.2.2017. https://old.delo.si/novice/ljubljana/mesto– skozi– cas– vladna– palaca.html виђено: 12.1.2025.
[2349] Уредба о проглашењу споменика природне и културне баштине на подручју обичне Љ. Центар између Ашкерчеве, Тиволске и Словенске цесте Ур.л.РС, бр. 69/93– 2193, 105/2008– 4510.

17), као и Генерални секретаријат владе и канцеларија председника владе (Грегорчичева 20).[2350] Својом строгом неоренесансном формом и непромењеном наменом, ова палата, уз сличне примере који данас опстају само још у Бечу и Сарајеву, материјализује архитектонску идеју централизоване власти и трајног државног суверенитета. [2351]

Слика 373а, 373б. Зграда Управне зграде Дравске бановине, данашњи излед.

Данашњи естетски и функционални статус ове грађевине представља парадигматичан пример апсолутног просторног континуитета споменика културе. Чињеница да палата и у савременом контексту делује као неупитно седиште политичке моћи удомљујући Канцеларију председника Републике Словеније, потврђује безвремену снагу њеног архитектонског идентитета. Објекат је кроз читаво 20. столеће успешно апсорбовао радикалне и уметничке смене државних система, чиме надилази статус статичног архива стилова са краја 19. века. Она данас опстаје као активан, витални просторно естетски споменик трајности, стабилности и непромењивог континуитета државне моћи на југословенском простору.

[2350] Boris Dolničar, Mesto skozi čas: Vladna palača, Delo, 14.2.2017. https://old.delo.si/novice/ljubljana/mesto– skozi– cas– vladna– palaca.html виђено: 12.1.2025.
[2351] David Petelin, Danijel Osmanagić, dr. Aleš Šafarič, *Zlata doba Ljubljanskega meščanstva na starih razglednicah*, Ljubljana: Inštitut za zgodovinske raziskave, 2022, 52.

7.5 ЗГРАДА УПРАВЕ И БАНСКОГ ДВОРА ВРБАСКЕ БАНОВИНЕ (1932)

Административно– територијална реформа из 1929. године и проглашење Бањалуке за седиште новоформиране Врбаске бановине наметнули су потребу за радикалним градитељским и урбанистичким преобликовањем затечене структуре града. Први бан, Светислав Т. Милосављевић, одмах по ступању на дужност суочио се са акутним проблемом просторне дисперзије и неадекватности административног апарата, који је привремено био смештен у тескобним просторијама хотела– кафане *Балкан*.[2352] Препознавши овакав амбијент као неприхватљив за репрезентацију државног суверенитета, бан је иницирао опсежан програм изградње јавних објеката.[2353] Уклањање кафане *Балкан* и старе српске богословије из 1800. године[2354], лоцираних уз главну саобраћајну осу, Александрову улицу, односно Царски друм, имало је и дубоку симболичку вредност потпуног прекида са отоманским и аустроугарским провинцијским контекстом, отварајући простор за изградњу модерног управног средишта. Овај простор је обезбеђен након што је Банска управа од Српске православне црквене општине откупила парцелу за износ од 5.500.000 динара, одуставши од претходно планираног вакуфског земљишта због неповољних услова продаје.[2355] Најрепрезентативније грађевине у Бања Луци, подизане су уз Царски друм, који се у време кад је Бања Лука била седиште Врбаске бановине звао Александрова улица.[2356]

Бан је 1930. године формирао комисију која је требало да, узевши у обзир саобраћајно, привредно, трговинско, хигијенско и естетско гледиште, одреди најпогоднije место за подизање значајних верских и административних зграда. Услови архитектонског конкурса за подизање ових здања су подразумевали максималну искоришћеност парцеле, репрезентативни ефекат и обликовање фасаде у народном духу.[2357] У марту 1930. године, дневни лист *Време* званично је објавио расписивање општејугословенског конкурса за израду идејних скица за Банску палату и Банске дворе (Слика 374.).

Расписом је унапред одређено да се ова два објекта морају конципирати као јединствена, монументална архитектонско– урбанистичка композиција која ће бити позиционирана у односу на новоподигнути православни Храм Свете Тројице, саграђен по узору на средњовековну Грачаницу. Општи услови јавног надметања прописивали су максималну искоришћеност додељених парцела, репрезентативни ефекат и обликовање у „народном духу“ у оквирима монументалне јавне архитектуре. Врбаска бановина је подигла кредит код Хипотекарне банке у износу од 40.000.000,00 који је омогућио да се подигне палата за бановинске канцеларије и станове за чиновнике. Из овог зајма су се подизали и бански двори, који су по предрачуну износили нешто више од 11.000.000, 00 динара.[2358]

[2352] Светислав Т.Милосављевић, *Сусрети са краљем 1929– 1934*, Бања Лука: Архив Републике Српске, 1996, 33.
[2353] Исто, 137.
[2354] Јеловац В., Зидање банске палате у Бања Луци, *Политика* (22.6,1930), 8.
[2355] Аноним, Банска управа одустаје од откупа вакуфског земљишта за своју палату, *Време* (22.5.1930), 8
[2356] Светислав Т.Милосављевић, *Сусрети са краљем 1929– 1934*, Бања Лука: Архив Републике Српске, 1996, 35
[2357] Аноним, Оглас Натјечаја за израду идејних скица за Бански двор и Банску управу, *Службени лист Врбаске бановине 19* (1930), 1.
[2358] Аноним, Подизање банских двора у Бањој Луци биће завршено у септембру, *Правда* (20.1.1932), 12.

КРАЉЕВСКА БАНСКА УПРАВА
ТЕХНИЧКО ОДЕЉЕЊЕ

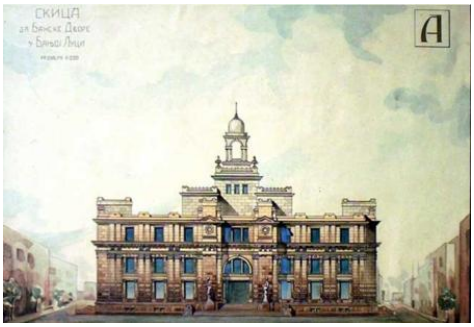
СТЕЧАЈ

ЗА ИЗРАДУ ИДЕЈНИХ СКИЦА ЗА БАНСКУ ПАЛАТУ И БАНСКЕ ДВОР, У БАЊОЈ ЛУЦИ

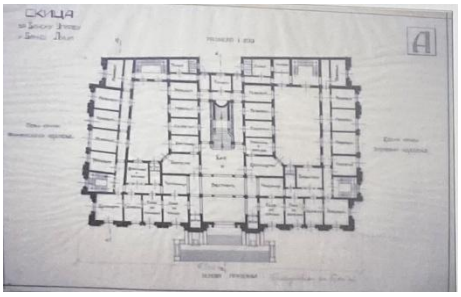
Слика 374. *Стечај за банску палату и банске дворе у Бања Луци*, објављен у листу *Време* 26.3.1930. године.

Оцењивачки суд, формиран бановинским решењем бр. 3182/30, чинили су еминентни стручњаци, професор Универзитета архитекта Петар Бајаловић, начелник Техничког одељења Банске управе Стеван Бесарић, технички саветник Љубомир Николић, архитекта Бранко Јовановић, као и архитекта Министарства грађевина Момир Коруновић, познат као водећи теоретичар и практичар националног стила. На конкурс је пристигло тридесет радова, а жири је у јуну 1930. године доделио три равноправне прве награде у износу од по 50.000 динара, које су припале београдским ауторима: Јованки Бончић– Катеринић[2359], Анђелији Павловић[2360] и Јовану Ж. Ранковићу[2361]. Другу награду добио је пројекат београдског архитекте Петра Гачића, док је трећа награда додељена бањалучком архитекти Драгомиру Симићу, уз откуп нацрта Јосипа Костонерарија из Љубљане и Димитрија М. Лека из Београда.[2362] На основу информације са изложбе посвећене Александру Медведеву, сазнајемо да је и овај архитекта израдио нацрт за банске дворе и палату банске управе у Бања Луци, у духу академизма, но како пројекат није био у оквиру регулације, био је дисквалификован[2363] (Слика 375а, 375б, 376) Познато је да је учесник конкурса био и Рајко Татић. [2364]

[2359] Видети: Прилог 1, Табела 22, ред 5.
[2360] Видети: Прилог 1, Табела 22, ред 6.
[2361] Видети: Прилог 1, Табела 22, ред 7.
[2362] Аноним, Стечај за израду идејних скица за Банску палату и Банске дворе у Бања Луци, *Време* (26.3.1930), 10; Аноним, Награђени планови за банску палату у Бањој Луци, *Политика* (6.6.1930), 8; Арх. Јован Ранковић, Награђени планови за банске палате у Бањој Луци, *Политика* (8.6.1930), 8.
[2363] Информација са изложбе која се од 7.12. до 20.12. 2021. године одржала под окриљем Руског дома у Београду, под називом Пројекти и архитектура инг. Александра Медведева, поборника стила „Модерн“ у Србији 30–тих година XX века“ аутора архитекте Михаила Медведева.
[2364] Данка Дамјановић, „Палата банског двора у Бања Луци,“ *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, год. V, број 5* (2013), 318; Данка Дамјановић, *Бански двор*, Бања Лука, 2012, 88.

Слика 375а, 375б. Идејна скица за зграду банске управе (лево) и банског двора (десно) у Бања Луци архитекте Медведева, 1930. године

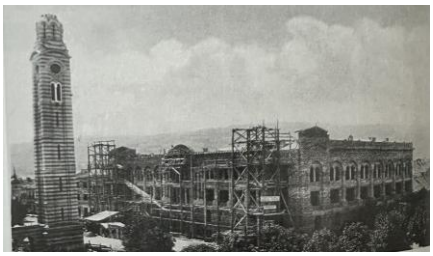
Слика 376. Основа приземља за зграду банске управе у Бања Луци архитекте Медведева 1930. године.

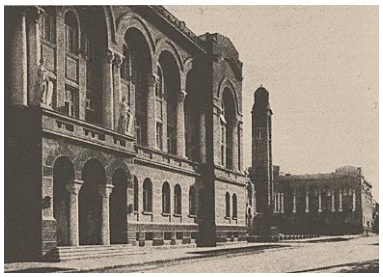
Поред представника банске управе, начелника техничког одељења банске управе Стевана Басарића, техничког саветника Љубомира Николића, архитекте Бранка Јовановића, заменика оцењивачког суда професора Бранка Таназевића и техничког инспектора банске управе Милана Пањковића, архитекте банске управе Петра Бајаловића, члан оцењивачког суда био је и архитекта Министарства грађевина Момир Коруновић, познат по реинтерпретацији вернакуларних мотива и асоцијацијама на народно градитељство у својим делима.[2365]

Иницијална офертална лицитација за сирову грађевинску структуру Палате Банске управе одржана је 25. августа 1930. године са предрачунском сумом од 4.912.324 динара.[2366] Копање темеља је започето 27. августа исте године. Предвиђало се да ће нова банска палата имати 150 соба, и да ће у њима бити смештена сва одељења банске управе док би кабинет бана и његовог помоћника били у банском двору, који се такође подигао у близини.[2367] У конкуренцији двадесет и пет предузимача, извођење грубих радова поверено је загребачком инжењеру Мати Црнићу, који је понудио цену нижу за 32% од предрачунске вредности. [2368] Комплетну разраду планова и надзор над изградњом Банске палате водио је руски архитекта емигрант Николај Федоров, док је извођење грађевинских радова на терену преузео његов сународник Александар Медведев, тада овлашћени архитекта загребачке грађевинске фирме *Бикар и Шијачки*, уз финансијско–књиговодствено вођење од стране Ксеније Медведев.[2369] Копање темеља започето је 27. августа

[2365] Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904– 1941,* Beograd, 2007, 392.
[2366] Аноним, Палата банске управе у Бања Луци, *Политика* (26.8.1930), 4.
[2367] В.Ј, Банска палата у Бањој Луци, *Политика* (8.3.1930), 7.
[2368] Аноним, Палата банске управе у Бањој Луци, *Политика* (25.8.1930), 4.
[2369] Зоран Мачкић, „Наши бивши сугрђани Александар и Ксенија Медведев,“ *Гласник удружења архивских радника Републике Српске бр. 1* (2009), 374.

1930. године, а свечано полагање камена темељца извршено је у октобру исте године уз јединствен рани међуратни ритуал који је обухватао верске обреде српско– православне, римокатоличке и муслиманске заједнице, праћен традиционалним приношењем жртве и узиђивањем повеље у темеље. [2370] Бан је био задовољан како напредују радови (Слика 377а), па је приликом аудијенције код краља Александра 12.2.1931. године навео: „Банска палата за канцеларије банске управе импозантна и велелепна грађевина подиже се брзим темпом. Темељи зграде и зидови високог сутерена још пре зиме су завршени, а већ првог фебруара настављени су радови, тако да ће зграда бити потпуно готова до краја године.“ [2371] Палата је довршена у рекордном року, омогућивши смештај комплетног чиновничког апарата у 150 наменске просторије на укупној површини од 2.300 m².[2372] Зграда Палате Банске управе конципирана је у духу српско– византијског стила у чијој се тектоници прочеља (Слика 377б.) очитава вешто усклађивање са националним визуелним програмом суседне цркве (Слика 377в). Зграда Банске управе је замишљена као двоспратница са парним грејањем, а телефонске планове израдило је техничко одељење са аутоматском централом која је подземним каналаом спојена са банским дворима. У сутерену су просторије за штампарију и архиву.

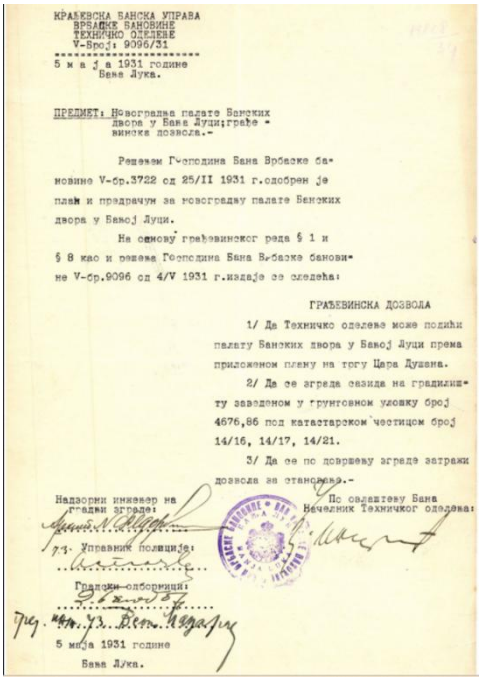

Слика 377а, 377б, 377в (лево) Палата банске управе Врбаске бановине у изградњи, (средина) Изграђена палата банске управе Врбаске бановине, (десно) детаљ урбанистичког склопа зграде банске управе, цркве Свете Тројице и банског двора у Бања Луци.

Предвиђена је и мансарда али са задње стране, према дворишту, јер ако би се израдила са фронталне стране доминирала би над црквом која би тада изгледала малена. Одељења су смештена у приземљу, првом и другом спрату.[2373] Унутрашње зидне облоге вестибила и монументалних степеништа изведене су од домаћег мермера из Дрлиша и Генералског Стола код Карловца. [2374]

Паралелно са Палатом, преко пута Храма, подизано је и управно– резиденцијално седиште Банских двора. Грађевинска дозвола одобрена је 5. маја 1931. године од стране Техничког одељења Врбаске бановине (под бројем V– 9096/31) на Тргу Цара Душана (Слика 378.). [2375]

[2370] Аноним, *Службени лист Врбаске бановине, бр, 50*, (30.10.1930).
[2371] Светислав Т. Милосављевић, *Сусрети са краљем 1929– 1934,* Бања Лука: Архив Републике Српске, 1996, 99.
[2372] Аноним, Подизање банских двора у Бањој Луци биће завршено у септембру , *Правда* (20.1.1932), 12.
[2373] Исто.
[2374] Аноним, Грађење нове палате Банске управе у Бања Луци, *Време* (2.4.1931), 5.
[2375] Грађевинска дозвола ARBSL, 9,5,4,2.

КРАЉЕВСКА БАНСКА УПРАВА
ВРБАШКЕ БАНОВИНЕ
ТЕХНИЧКО ОДЕЉЕЊЕ
V-Број: 9096/31

5 м а ј а 1931 године
Бања Лука.

ПРЕДМЕТ: Новоградња палате Банских двора у Бања Луци;грађе - винска дозвола.-

Решењем Г-осподина Бана Врбаске бановине V-бр.3722 од 25/II 1931 г.одобрен је план и предрачун за новоградњу палате Банских двора у Бањој Луци.

На основу грађевинског реда § 1 и § 8 као и решења Господина Бана Врбаске бановине V-бр.9096 од 4/V 1931 г.издаје се следећа:

ГРАЂЕВИНСКА ДОЗВОЛА

1/ Да Техничко одељење може подићи палату Банских двора у Бањој Луци према приложеном плану на тргу Цара Душана.

2/ Да се зграда сазида на градилишту заведеном у грунтовном уложку број 4676,86 под катастарском честицом број 14/16, 14/17, 14/21.

3/ Да се по довршењу зграде затражи дозвола за становање.-

Надзорни инжењер на градњи зграде:

По овлашћењу Бана
Начелник Техничког одељења:

Управник полиције:

Градски одборник:

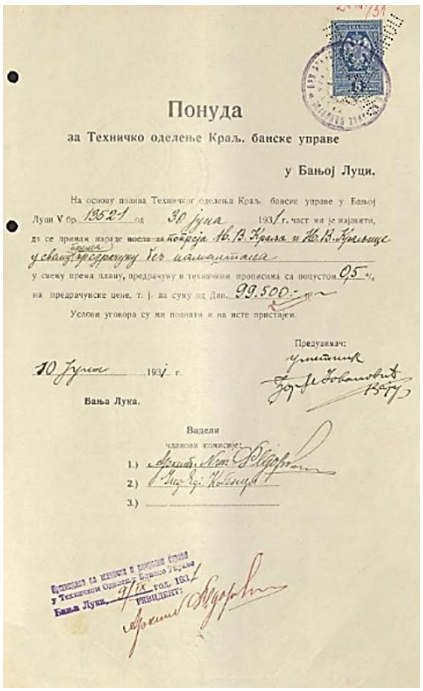
5 маја 1931 године
Бања Лука.

Слика 378. Грађевинска дозвола за подизање зграде Банских двора у Бања Луци.

За разлику од чиновничке Управе, ова палата је имала строгу јавно– репрезентативну, културну и стамбену намену, конципирана као званични дом бана, простор за балове, вечнице и велику концертну дворану. Свакодневно су у дневној штампи објављивани огласи путем којих је вршена лицитација за разне врсте радова који је требало да се изводе на згради банских двора. Тако је у „Службеном гласнику“ објављен оглас лицитације за зидарксе и покривачке радове Банских двора у Бања Луци:... „По решењу Кр. Банске управе Врбаске бановине бр 746 од 14.1.1931. одржаће се по закону о Државном рачуноводству при 3. Одсеку Техничког одељења Банске управе у Б. Луци 21. фебруара 1931. у 11 часова лициатција за извршење посла. Предрачунска сума износила је 4.562.124,20 дин. Кауција у суми од 269.000 дин за домаће надметаче, а 538.000 за стране у Техничком одељењу на дан лицитације до 10 часова. „[2376] Исто тако објављен је оглас следећег садржаја: ...“На дан 29. август 1932. одржаће се у 3. Отсеку Техничког одељења офертална лицитација за тапецирање храстових фотеља у вечници палате Банског двора у Бањој Луци. Одобрена предрачунска сума је 99600 дин. Кауција у изнсу од 10.000 за домаће и 20000 за стране надметаче полагала се у Пореској управу.“ [2377] И даље: „ Према решењу Краљевске Банске управе Врбаске бановине Техничко одељење бр.2377 од 17/2 1932. одржаће се по закону о Државном рачуноводству у Техничком одељењу при трећем одсеку у Бања Луци 2. априла 1932. расписана лицитација за израду уметничких стакларских радова у палати Банских двора у Бања Луци. Одобрена предрачунска сума износила је 134435 дин.[2378]“ Такође, 28. марта 1932. године, спроведена је лицитација за израду и набавку кокосових тепиха у палати Банских Двора у Бања Луци, по предрачунској суми од 99.618,70 дин.[2379] Предрачунска сума за зидарксе и покривачке радове по лицитацији одржаној 21.2.1931. године износила је 4.562.124,20 дин.[2380] Лицитација за израду намештаја у холу првог спрата палате Банских Двора у Бања Луци

[2376] Аноним,Оглас, *Службени гласник Врбаске бановине* (5.2.1931), 9.
[2377] Аноним, Тапецирање храстових фотеља у вечници палате Банских двора у Бањој Луци, Службени гласник *Врбаске бановине* (18.8.1932), 9.
[2378] Аноним, Оглас, Службени гласник *Врбаске бановине* (17.3.1932), 9.
[2379] Исто.
[2380] Аноним, Оглас, *Службени гласник Врбаске бановине* (5.2.1931), 9.

одржана је 29.3.1932. године, са одобреном предрачунском сумом у износу од 82.000.000,00 дин.[2381] За облагање хола на првом спрату банских двора, предрачунска сума је износила 39.500 дин, као и за уређење предсобља, дневне и гостињске собе, при чему је овде предрачунска сума износила 13500 дин.[2382]Предрачун за израду мермерних радова у палати Банских двора у Бања Луци, износио је 768.038,00 дин.[2383] Израда фине фасадне пластике и један метар високих византизујућих капитела на комплексу иницијално је поверена загребачком вајару Рудолфу Шпиглеру. Иако је Шпиглер понудио и нацрте за бронзане скулптуре и стилизоване мермерне лавове у износу од 8.000 до 10.000 динара по комаду, као и монументалног орла са државним грбом висине шест метара изнад главног улаза, Техничко одељење је одбило ове предлоге.[2384] Уместо тога, комисија коју су чинили архитекти Бранко Јовановић и Николај Федоров, одобрила је израду резиденцијалних биста Краља Александра Карађорђевића и Краљице Марије од белог каларског мермера, које је извео академски вајар Ђорђе Јовановић (Слика 379а, 379б), док је израда званичних владарских портрета поверена бањалучком сликару Шпиру Боцарићу.

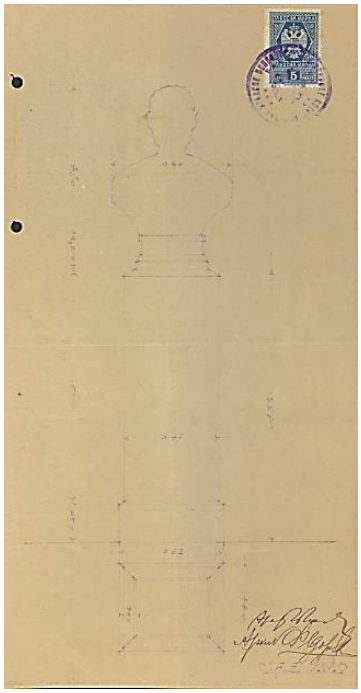

Понуда

за Техничко одељење Крал. банске управе

у Бањој Луци.

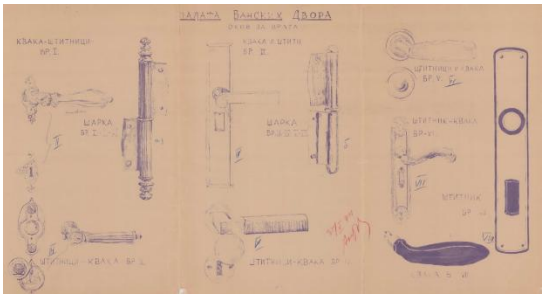
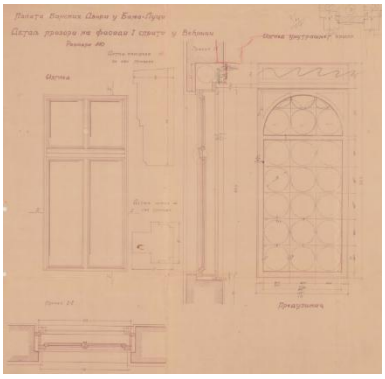
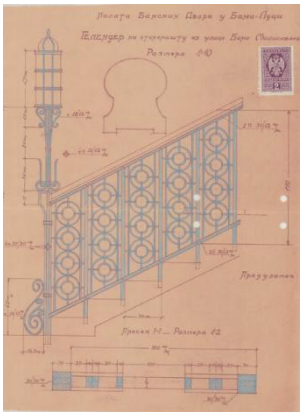
Бања Лука.

Слика 379а, 379б. Понуда за израду бисти краљевског пара Карађорђевић вајара Ђорђа Јовановића.

Занатске радове на ентеријеру извела су реномирана предузећа: уметничку столарију фирме *Бикар и Шијачки* (Слика 380а, 380б, 380в), према нацртима инж. Косте Шијачког и Петра Хрицака из Славонског Брода, гипсане радове Духач и Кулхан, опремање Већнице и Плавог салона бечка фирма *Домус Песинг и Шприцер*, а гардеробне системе Јосип Круљац из Нове Градишке.

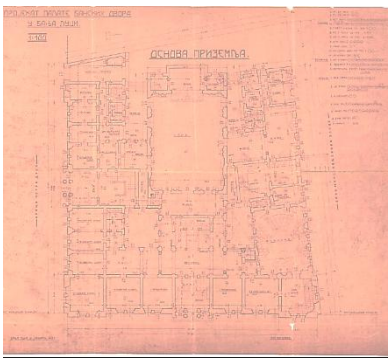
[2381] Аноним, Оглас, *Службени гласник Врбаске бановине* (14.1.1932), 6.
[2382] Аоним, Оглас, *Службени гласник Врбаске бановине* (24.3.1932), 7.
[2383] Аноним, Оглас, *Службени гласник Врбаске бановине* (16.1.1932).
[2384] Дамјановић Данка, *Сликано пером*, Бања Лука, 2000., 93– 94.

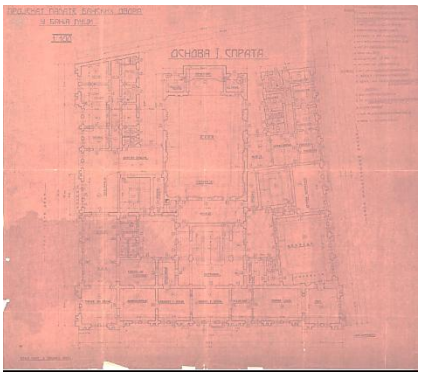

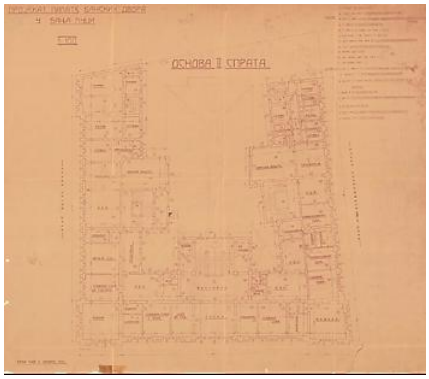
Слика 380а, 380б, 380в. Скица окова за врата (лево), детаљ прозора на фасади првог спрата вешнице (средина), гелендер на степеништу из улице Бана Милосављевића Банског двора у Бањалуци.

Дозвола за становање издата је 24. децембра 1932. године од стране Техничког одељења Краљевске банске управе Бања Луке. У Дозволи се наводи да се зграде може употребљавати за становање пошто је“1)довршена свему према одобреном плану и издатој грађевинској дозволи; 2) изведена по грађевинско санитетским прописима и 3) ослобођена од пожара.“ Уз дозволу је приложено у Увересе којим се потврђује да је у парцијално довршену зграду Банских двора у Бања Луци „...уселио господин Бан 1. септембра 1932. године а да су остали станови насељени по потпуном довршењу зграде 1.јануара 1933. године.[2385] Бан Милосављевић се уселио у резиденцијални тракт 1. септембра 1932. године.[2386]

Освећење банских двора у Бања Луци извршено је 8.11.1932. године, у великој позоришној двроској сали у присуству свих чиновника банске управе. Црквени обред извршили су бановински свештеник Душан Максић и Хафиз Смахић, имам. После говора инжењера Лазара Марковића, начелника пољопривредног одељења банске управе који је истакао значај овог догађаја.[2387] Зграда је подигнута у облику неправилног тетраедра (Слика 381а, 381б, 381в).

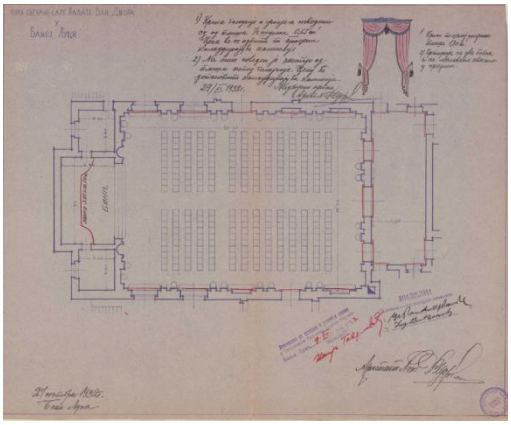

Слика 381а, 381б, 381в. План основе приземља (лево), првог спрата (средина), другог спрата (десно) зграде Банских двора у Бања Луци.

[2385] Дозвола за становање у објекту, ARBSL, 9,5,4,2.
[2386] Љиљана Шево „Ентеријери и оригинални намјештај палате Банског двора“; Годишњак Банског двора Културног центра Бања Лука (2003), 8.
[2387] Аноним, Освећење банских двора у Бања Луци, *Политика*, 9.11,1932, 8.

Према стопи темеља зграда је ширине 52,55 m, дужине према улици Краља Петра Друм 52,10 m, док према улици Бана Милосављевића дужина зграде износи 51,85 m. У план основе приземља уцртани су улаз кроз који се равно улази у вестибил, из кога се лево и десно пружају ходници. Из ходника с десне стране се улази у градеробу, секретаријат и већницу. Из већнице се улази у хол бана, који се налази на самом углу зграде, док се у наставку већнице налази соба за пушење. Ходник који се налази са леве стране води у гардеробу а равно се на наставља на хол који води у клубске собе. Равно од вестибила постоје пролази са леве и десне стране који воде до фоајеа из ког се улази у пространу салу, из које се са десне стране улази у фоаје, а постоји и излаз на унутрашњу терасу. Из фоајеа се улази у бифе, а из бифеа у две собе и купатило. Са леве стране, сала има излаз на другу унутрашњу терасу, која води до спољашњег колског пролаза, и салон бана. Салон бана води у предсобље из ког се улази у клубску собу, која води до просторије намењене секретару, а која потом води до две просторије намењене архиви. Сала се равно завршава бином, из које постоји улаз у оставу.

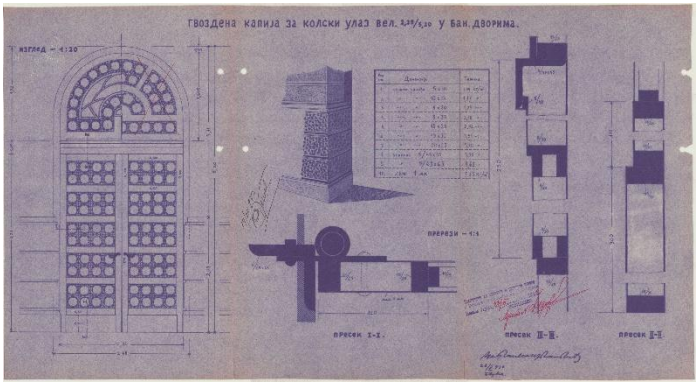
Испод целе површине првог спрата пружа се сутерен са котларницом за централно грејање, подрумима, станом ложача, собама и оставама. Према основи првог спрата види се да се из централног вестибила са фоајеом, степеништем пење у иста два компартимента на првом спрату. Из вестибила првог спрата улази се у салон бана, десно у малу чекаоницу која води до већнице, а лево у предсобље које води у саон за господу који води у дугачак хол. Из салона бана с десне стране се налазе просторије секретара, плава соба, и на самом углу зграде хол, док се с леве стране ређају кабинет бана, библиотека и салон за даме на углу зграде. Дугачки хол са леве стране води у трпезарију, сервисну просторију, кухињу и собе за млађе. Из фоајеа првог спрата се улази у пространу салу са галеријом, која се завршава нишом за оркестар и две просторије за инструменте и оставу (Слика 382.).

Слика 382. План свечане сале Банских двора у Бања Луци.

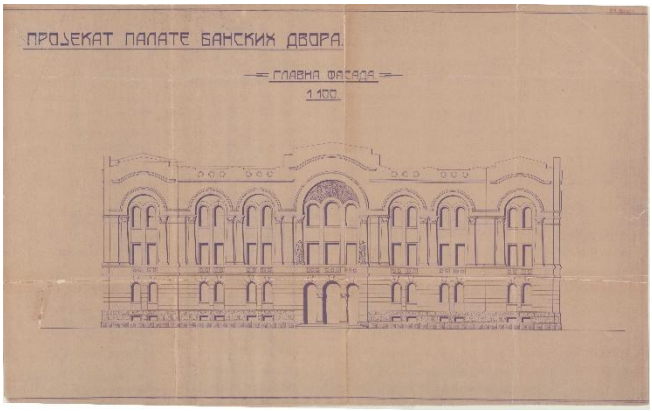
Из сале лево се улази у зимску башту, а десно у фоаје који води у предсобље из ког се улази у кабинет подбана, а из те просторије улази се равно у собу за секретара која води редом у две канцеларије, које су ходником одвојене од архиве. Кад је реч о основи другог спрата, требало би напоменути да се централни вестибил са степеништем који се протеже од приземља и првог спрата завршава на исти начин и на другом спрату. Овај вестибил води у салон, док лево и десно крило воде у собе за момке које имају излаз на пространу треасу. Из салона се с десне стране улази у пушаону која води у хол из ког се улази у комбиновану собу и купатило које води у још једну комбиновану собу која се налази на углу зграде. Лево од салона се улази у собу за рад, која има пролаз ка чекаоници, која води ка дневној соби, из које се улази у спаваћу собу која с једне

стране има пролаз ка будоару који се налази на углу зграде, а с друге стране у дечију собу која води у предсобље из ког се улази у собу за дадиљу и које има пролаз ка холу. Хол даље воду у трпезарију која има излаз у зимску башту с једне стране, док с друге води у собу за сервис и кухињу који су ходником повезани са оставом, купатилом и собом за млађе на углу зграде. Централни вестибил с десне стране води у хол, и просторије за становање са зимском баштом и пропратним просторијама. Хол са леве стране такође има „собу за госпођу“са пропратним просторијама. Патос је у свим просторијама покривен паркетом или буковим паркетом. У холу приземља, на улазу, налазе се два стуба висине 3,14 m, са капителом у виду три орла. Изнад велике сале пројектована је армирано бетонска конструкција са куполом у средишњем делу. Плафони су у свим просторијама били израђени од гипса. У екстеријеру, за колски улаз у приземљу израђена је монументална гвоздена капија (Слика 383.), а употреба гвожђа присутна је и код решетки сутеренских прозора.

Слика 383. Пројекат капије за колски улаз Банских двора у Бања Луци.

Просторна поставка Банског двора (Слика 384.) и Банске управе (Слика 385.) означила је радикалан идеолошки и урбанистички заокрет Бањалуке из паланке оријенталног наслеђа у модеран европски град. Оба објекта карактерише строга академска симетрија са уличним фронтовима који су рашчлањени плитким бочним и централним ризалитима који спречавају монотонију дугих фасадних линија.Вертикални ток фасада наглашен је монументалним удвојеним пиластрима који се протежу кроз више етажа и завршавају раскошно извајаним коринтским и јонским капителима.Утицај српско– византијског стила и српске средњовековне архитектуре јасно се препознаје у морфологији прозорских отвора, где репрезентативне зоне носе елегантне камене бифоре и трифоре. Свечани улазни портали су пројектовани као истурене монументалне лође ослоњене на масивне стубове, чиме је наглашена хијерархија приступа и државни објеката. Овако конципиран екстеријер успешно је помирио европски грађански академизам са локалним градитељским наслеђем, трајно дефинишући визуелни идентитет централног Трга српских владара.

Слика 384. Пројекат главне фасаде Банских двора у Бања Луци.

Слика 385. Зграда Банске управе Врбаске бановине, данашњи изглед.

У сврху резиденције бана Врбаске бановине, Бански двор (Слика 386 а, 386 б.), коришћен је до 1941. године. Током Другог светског рата унутрашњост објекта је девастирана, па је већи део намештаја, слика и других предмета неповратно изгубљен. По завршетку рата, двор је коришћен као војно и политичко седиште. Највећа оштећења на објекту Банских двора десила су се за време Другог светског рата. Након 1945. године вршене су адаптације зграде за потребе Окружног Комитета КПЈ, Окружног Комитета СКОЈ–а, Народног фронта, Антифашистичког већа жена, Среско синдикалног већа, Радничког културно– уметничког друштва „Пелагић“. Пројекат рестаурације 1953. године вршио је бањалучки архитекта Стојан Боровница.[2388] Од 1955. године, одлуком коју су донеле тадашње градске власти, зграда се даје на управљање Дому културе, а од 1998. године званично постаје јавна културна установа под називом „Културни центар Бански двор“. Оснивањем Републике Српске 9. јануара 1992. године, Бански двор је постао седиште председника.[2389] Комисија за очување националних споменика, на основу члана V став 4. Анекса 8. Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини и члана 39. став 1. Пословника о раду Комисије за очување националних споменика, на седници одржаној од 3. до 5. фебруара

[2388] Љиљана Шево, „Ентеријери и оригинални намјештај палате Банског двора“; *Годишњак Банског двора Културног центра Бања Лука* (2003), 9.
[2389] Ђуран, Горан (15. 4. 2013). „Неколико црта о Банском двору”. https://www.glassrpske.com/cir/magazin/istorija/nekoliko– crta– o– banskom– dvoru/115733#google_vignette. Виђено: 9. 12. 2019.

2014. године, донела је одлуку о проглашењу Палате банског двора у Бања Луци националним спомеником Босне и Херцеговине. Комисија за очување националних споменика је Банску палату ставила на Привремену листу националних споменика Босне и Херцеговине под редним бројем 3.[2390] Управне зграде Врбаске бановине одражавају стратегију државне архитекктуре Краљевине Југославије у којој су функционалност, репрезентативност, и идеолошка порука обједињене у јединствени просторни израз. Њихова архитектонска решења показују усклађеност са ширим модернизацијским тенденцијама међуратног периода, али и прилагођеност локалном урабном контексту.

љ

Слика 386а, 386б. (лево) Свечана сала банских двора у Бања Луци, (десно) детаљ репрезентативног степеништа у палати Банских двора у Бања Луци, данашњи изглед.

Валоризација палата Банског двора и Банске управе у Бањалуци научно доказује да се пуни репрезентативни и идеолошки потенцијал ових објеката може верификовати једино кроз призму њиховог нераскидивог урбанистичког склопа. Уместо изолованих архитектонских волумена, ове грађевине делују као заједнички визуелни организам који је послужио као моћан инструмент за радикалан градитељски преокрет и трајно потискивање вековима старе оријенталне паланачке матрице.

[2390] Одлука о проглашењу Палате Банског двора у Бања Луци националним спомеником Босне и Херцеговине од 2014. године. chrome–extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/uploads/odluke_srp/Banja%20Luka%20Banski%20dvor%20kompl%20SR.pdf; Славка Миросављевић, *Бан и Бања Лука- амбијенталнии грађански идентитет*, каталог изложбе, Бања Лука, 2010, 21.

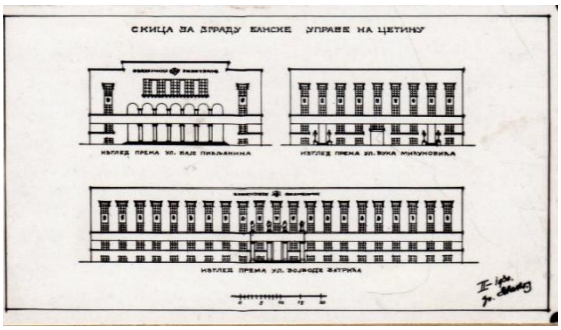
7.6 ЗГРАДА УПРАВЕ ЗЕТСКЕ БАНОВИНЕ (1934)

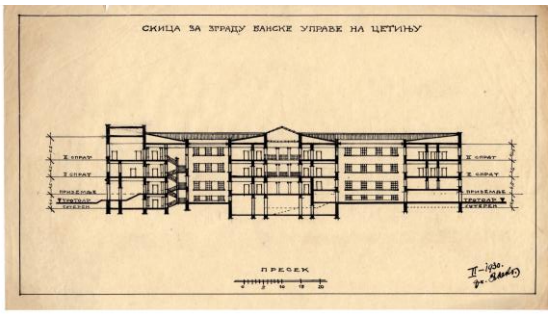
Приликом проглашења Цетиња за престоницу Зетске бановине 1929. године, започиње жива градитељска делатност у овом граду. Цетиње спада у градове у којима је веза између градског језгра и околине веома наглашена.[2391] Производне снаге су биле на доста ниском нивоу, а за инвеститоре град није био привлачан јер није имао повољну транзитну локацију, али и због недовољно сировина и немогућности да обезбеди квалификовану радну снагу.[2392] Производне снаге су биле на доста ниском нивоу, а за инвеститоре град није био привлачан јер није имао повољну транзитну локацију, али и због недовољно сировина и немогућности да обезбеди квалификовану радну снагу. Грађевинска делатност, за разлику од других грана привреде, била је релативно жива на Цетињу. Од грађевинских радних организација у Цетињу, једна од најуспешнијих била је „Тавчар“, која је изводила грађевинске и комуналне радове. Поред ње, деловале су и мање режијске трупе од стране појединих грађевинских предузимача.[2393]

Прво свечано заседање већа Зетске бановине одржано је у периоду од 10. до 18. децембра 1930. године у свечаној сали „Слободе“ на Цетињу, када је покренуто питање изградње палате Зетске бановине.[2394] Do подизања бановинске палате, краљевска банска управа је била смештена у просторијама Дома „Слободе“ који није могао да задовољи основне потребе администрације, јер су поједине канцеларије биле претрпане чиновницима.[2395] Предрачун за подизање банске палате износио је 9,5 милиона динара.[2396] Претходно је за израду плана ангажован архитекта Министарства грађевина Николај Краснов, који је нацрте завршио до 5. августа 1930. године.[2397] Пре подизања управне зграде Зетске бановине, становници Цетиња упутили су бану „представку о подизању Банског дома у Новој Вароши.“ Као предност Цетиња наведени су „отворен простор, близина станова банских чиновника, здравствени терен, јефтинија израда темеља,“ а указано је и на њену занемареност постављање свих надлештава у старом делу града.[2398] За изградњу Банске палате одређен је празан простор између улица Баја Пивљанина, војводе Батрића и Вука Мићуновића и зграда хотела „Париз“ и позоришта „Зетски дом“ према Вилсоновој улици. Испред Банске палате планирано је уређење парка са оградом и три улаза, где би средњи био за пешаке а бочни за аутомобиле.[2399] Краснов је приликом израде плана и предрачуна сарађивао са архитектицама Даницом Новаковић, Добрилом Јовановић и Радмилом Јеврић.[2400] Иако не постоји

[2391] Драгиша Ђоковић, „Привреда Цетиња 1918– 1941“, *Историјски записи XXXVIII, 1985/2* (1985), 37.
[2392] Исто, 44.
[2393] Исто, 55.
[2394] Марковић Р. Иван, О архитектури зграде Краљевске банске упрабе Зетске бановине, *Новопазарски зборник 28* (2004), (115– 131), 116.
[2395] *Илустровани званични Алманах– шематизам Зетске бановине*, Сарајево, 1931,115
[2396]*Илустровани званични Алманах– шематизам Зетске бановине, Сарајево*, 1931, 415; Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 218.
[2397] Жељко Шкаламера, „Архитекта Никола Краснов (Москва 1864– Београд 1939),“ *Свеске ДИУС 14* (1983), 109–129;
[2398] Božidar Milić, *Prilog proučavanju urbanog nasljeđa Crne Gore u funkciji razvoja sa posebnim osvrtom na istorijski razvitak i razvojne perspektive Cetinja*, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1988,197.
[2399] Ситуациони план, арх. Никола Краснов у сарадњи са арх. Даницом Новаковић и арх. Радмилом Јеврић, мај 1930, ДАЦГ,Фонд Краљевске Банске управе Зетске бановине– Техничко одјељење, Ф 35 – Срез Цт.
[2400] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 216; Ситуациони план, мај 1930. године; ДАЦГ,Фонд Краљевске Банске управе Зетске бановине– Техничко одјељење, Ф 35 – Срез Цт; Александар Кадијевић, „Рад Николаја Краснова у

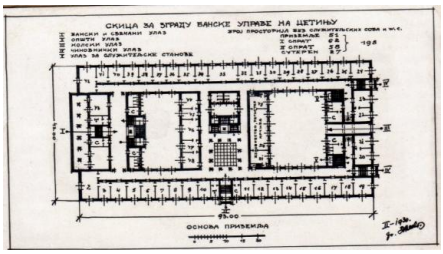
документација везана за расписивање конкурса за израду пројекта банске палате на Цетињу, у оквиру заоставштине архитекте Димитрија Лека, коју баштини његов унук Александар Леко, налази се скица за зграду управе Зетске бановине, што може да послужи као доказ да је интерни конкурс за ову зграду ипак постојао . Познато је да је Леко израдио и конкурсне пројекте за банске палате у Бања Луци и у Новом Саду током исте, 1930. године, но ова замисао спада у његове сведеније пројекте. Следећи принципе симетрије, замислио је равно завршену грађевину, са употребом аркадног трема, и стубова на прочељу (Слика 387а, 387б.) .[2401]

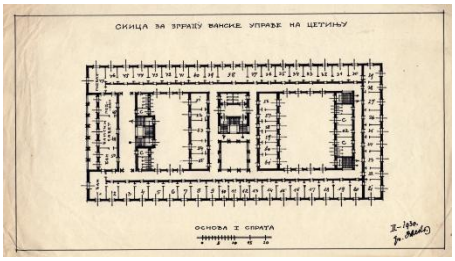

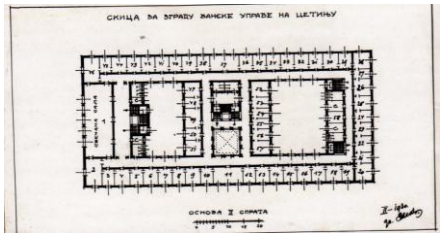

Слика 387а (лево) Скица за израду Банске управе на Цетињу Д. Лека, изглед фасаде, 387б. (десно) изглед елевације зграде Банске управе на Цетињу Д. Лека.

У основи је реч о правоугаоном решењу, где је замислио да се у приземљу налазе бански и свечани улаз, општи улаз, колски улаз, улаз за служитељске станове. Према скици замисао је да се у приземљу налази 51 просторија (Слика 388а), на првом спрату 62 (Слика 388б), на другом спрату 58 (Слика 388в) а у сутерену 27 просторија.

Слика 388а, 388б, 388в (лево) Скица за израду Банске управе на Цетињу Д. Лека, изглед основе приземља, (средина) изглед првог спрата, (десно) изглед другог спрата.

Прва лицитација за израду зграде нове банске палате на Цетињу расписана је 23.3.1931. године. [2402] Том приликом домаћи пријављени понуђачи прилагали су кауцију од 526.000 динара, а странци 1.052.000 динара.[2403] Пријавило се 14 понуђача од којих је најповољнија била понуда

Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922.до 1939. године," *Годишњак града Београда* XLIV (1997), 237– 238.

[2401] Љиљана Милетић– Абрамовић, *Живот и дело архитекте Димитрија М. Лека*, магистарски рад, Филозофски факултет Универзитета у Београду 1998, 48.

[2402] А.А, Грађење банске палате на Цетињу, *Време* (25.3.1931), 5.

[2403] А.А, Лицитација за грађење Банске палате на Цетињу, *Време* (12,2,1931), 5.

фирме Фрање Тавчара из Љубљане која је износила 475.000 мање од предрачунске суме.[2404] Трећа лицитација за подизање банске палате на Цетињу са предрачунском сумом од 9.568.89,82 динара одржала се 10.6.1931. године.[2405] Након три одржане офералне лицитације, и након што су осигурана материјална средства решењем бана Уроша Круља, радови на извођењу банске палате на Цетињу, према пројекту Николаја Краснова, поверени су извођачу Фрањи Тавчару, при чему је за врховни надзор изабран технички виши саветник Срећко Јун, док је стални надзор поверен службеницима Техничког одељења архитекти Ивану Латишеву и архитекти приправнику Петру Вукотићу. Водећи надзорни орган током градње била је архитекта Анка Зечевић.[2406]

Приликом обележавања десетогодишњице ступања на престо Краља Александра 16.8.1931. године, на Цетињу је организована свечаност, а том приликом је освећен камен темељац банске палате на Цетињу. Свечаност је обележена прво у католичкој а потом у православној цркви. На свечаности је учествовао бан Круљ, као и чланова општинског суда, шефова свих надлештава и установа, просветних, хуманих, националних и витешких друштава и свих грађана.[2407] Том приликом је у свом говору бан истакао значај подизања банске палате речима: „Ми смо се данас окупили да по старом обичају ударимо и осветимо темељни камен једног здања које је од велике важности не само за Цетиње и за бановину него и за целу државу. У овој палати моћи ће банска управа тек да се организује да усаврши свој рад. Оли овај дан је значајан још и по томе јер се полаже темељ великом развитку и замаху Цетиња. Са овим полагањем још више се утврђује Цетиње као центар бановине а то је значајан моменат како за Цетиње тако и за бановину. Још неће доћи ова величанствена палата под кров а већ ће се почети са градњом нових зграда и палата којим ће се Цетиње увеличати у модеран град....“[2408] Предвиђало се да ће зграда бити завршена током 1934. године.[2409] Томе у прилог говори и чињеница да је према опредељеном буџету Зетске бановине за 1933. годину, који је износио 82.633.735 динара, требало између осталог да буде завршена банска палата.[2410] Почетком 1933. године, улепшаван је простор у околини зграде засадима дрвећа и вртом са цвећем у унутрашњем дворишту.[2411]

Документација везана за подизање палате Зетске бановине није заједно систематизована. Део документације у виду пројеката које је сачинио Николај Краснов[2412] баштини се у Музеју науке и Технике у Београду (Слике 389 а, б, в, г, д, ж, е, ж.) , део је у приватној заоставштини како је већ наведено, док се део налази у Државном архиву Црне Горе на Цетињу, где су увидом у сумарни инвентар Краљевске банске управе Зетске бановине, Техничког одељења пронађени подаци везани за извођачке радове инжењера Фране Тавчара и набавку намештаја,[2413] који су детаљно обрађени у докторској дисертацији Слађане Жуњић „Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године.“ У периоду у ком је подигнута, ово је била најмонументалнија зграда на Цетињу.

[2404] А.А, Грађење банске палате на Цетињу, *Време* (25.3.1931), 5.

[2405] Аноним, Лицитација за подизање Банске палате на Цетињу, *Време* (24.5.1931), 8; Anonim, Licitacije, *Narodno blagostanje* (30.5.1931), 347.

[2406] Дивна Ђурић– Замоло, *Грађа за проучавање дела жена архитеката са Београдског универзитета*, Београд 1996, 29.

[2407] Аноним, на Цетињу, *Правда* (17.7.1931), 3.

[2408] Аноним, На Цетињу, *Политика* (17.8.1931),4– 5.

[2409]Аноним, Нови путеви, грађевине, цистерне и мелиорациони радови у Зетској бановини, *Правда* (11.2.1934).

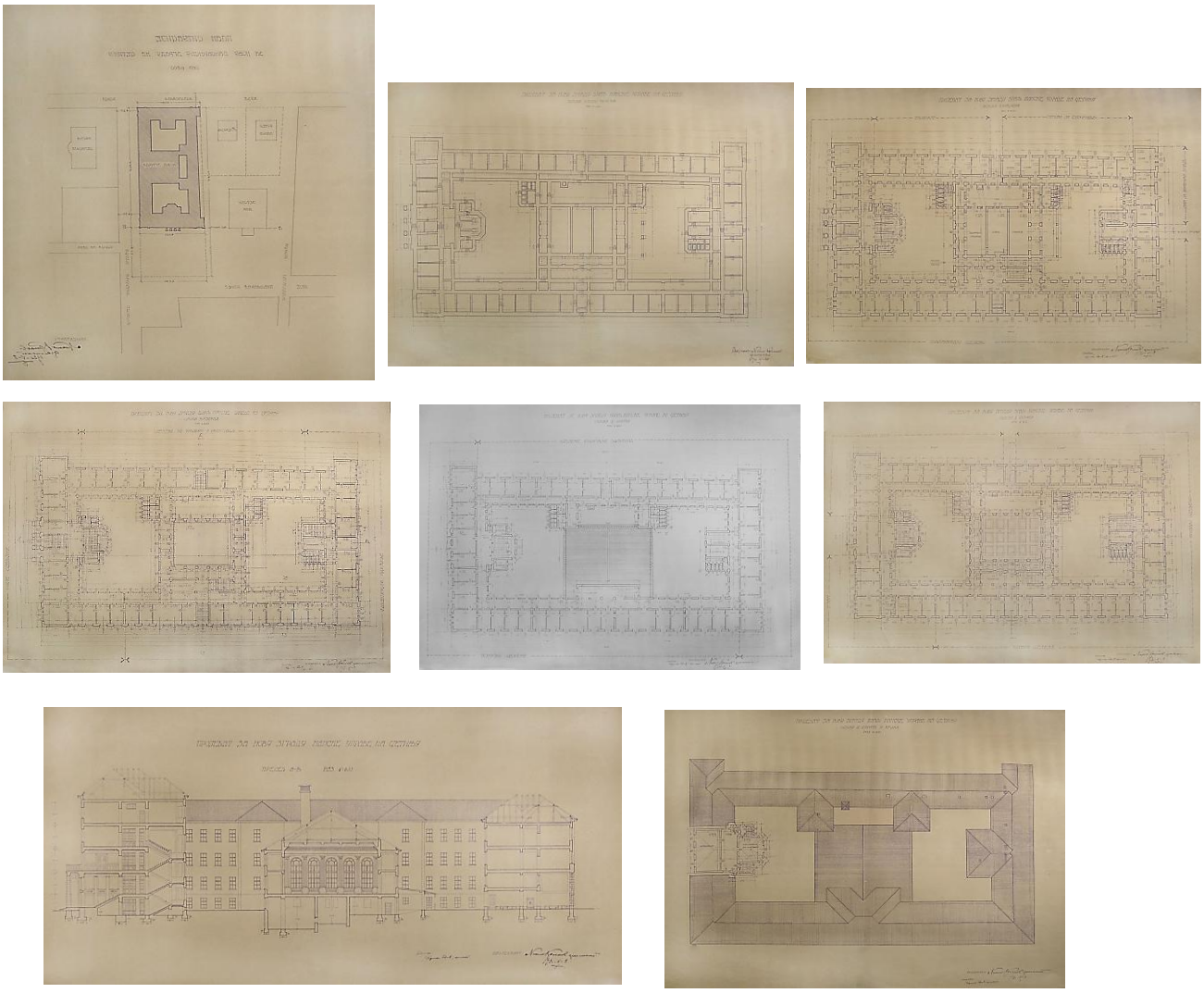
[2410] Аноним, Буџет Зетске бановине, *Народно благостање* (7.1.1933), 29.

[2411] Слађана Жуњић *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 218.

[2412] Видети: Прилог 1, Табела 22, ред 8.

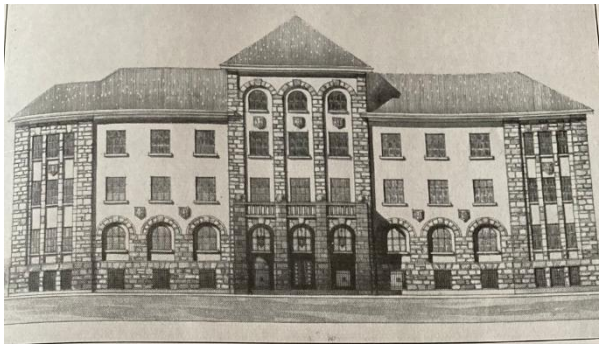
[2413] На основу навода Лазара Каписоде начелника Централног депоа Цетиње (грађа старог и новог периода) Државног архива Црне Горе. Реч је о документација о извођењу ових радова чува се у ДАЦГ, Фонд Краљевске Банске управе Зетске бановине– Техничко одјељење, Ф 35 и Ф 36 – Срез Цт

Њене димензије су 45,30 x 85,10 метара.[2414] Грађена је у комбинацији камена и бетона (Слика 390.) за носеће конструкције, опеком за преградне и носеће зидове, за обраду фасада малтерна оплата, а за обликовање пиластера, лукова и архиволти камен. Кровна конструкција је изведена од дрвених греда.[2415]Реч је о правоугаоном блоку са два већа унутрашња дворишта, која су у ентеријеру раздвојена скупштинском салом, и са једним мањих димензија на западном делу зграде. Зграда има сутерен, приземље и два спрата, на главној фасади и трећи спрат.

Слике 389а, б, в, г, д, ж, е, ж. Пројетна документација за изградњу Банске палате на Цетињу архитекте Краснова (први ред: (лево) ситуациони план, (средина) план стопе темеља, (десно) основа сутерена; други ред (лево) основа приземља, (средина) основа I спрата, (десно) основа II спрата; трећи ред (лево) основа пресека, (десно) план пете фасаде (III спрата и крова).

[2414] Uroš Martinovic, Dušan Martinović, *Cetinje: spomenici kulture*, Cetinje, 1980, 133.
[2415] Иван Марковић Р., „О архитектури зграде краљевске банске управе Зетске бановине,“ *Новопазарски зборник 28* (2004), 118.

Слика 390. Нацрт за зграду банске управе Зетске бановине.

У унутрашњости је изграђено једно главно степениште са вестибилом и три споредна.Фасада окренута према Улици Баје Пивљанина представља репрезентативни пример државног монументализма са регионалним карактеристикама. Аутентичност је постигнута свесном употребом локалног камена који доминира угаоним партијама, целокупној зони приземља и средишњем улазном ризалиту (Слика 391.). У средишту се истицао тролучно завршен приступни трем који води ка улазном порталу, изнад кога се налази балкон, који почива на три ступца, са три прозорска отвора раздвојена рустичним пиластерима који се протежу до висине мансардних прозора и завршавају се лучно са кључним каменом као централним мотивом. Према предрачуну из 1930. године, на фасади је било предвиђено постављање 15 грбова од природног камена, што је рељефни мотив видљив и на Красновљевим сачуваним цртежима. Изнад прозора другог спрата централног дела фасаде, налазиле су се картуше, а изнад њих полукружно завршени прозорски отвори. Бочни пиластри ове фасаде су глатко обрађени, а једини украси су по две картуше са обе стране изнад лучно завршених прозора рустично обрађеног приземља и зоне сокла.

Слика 391. Изглед фасаде прочеља зграде управе Зетске бановине.

Угаони делови зграде (Слика 392.) су изведени у камену, подељени на три поља уским прозорским отворима, који су подељени плитким рустичним пиластрима. Ова два масивна и наглашена бочна ризалита чине прочеље и силуету зграде доминантном, одајући утисак да је реч о утврђеном монуметнталном замку. [2416] Бочне фасаде великим делом имитирају изглед фасаде прочеља. Изнад централних прозора другог спрата оба угаона дела истицао се по један грб. Отвори сутерена инкорпорирани у рустични сокл, украшени су кључним каменом и заштитним решеткама. Задњи улаз је био транспортни док је леви водио до приземља и тоалета смештеног на истом спрату док је десни након степеника, водио до степеништа другог спрата.[2417] Сви сегменти зграде су завршени двосливним кровом, осим централног ризалита који је завршен четворосливним кровом. Просторна организација зграде, у функционалном смислу, решена је помоћу дугачких осветљених ходника и великог броја бочно постављених административних просторија и чекаоница.

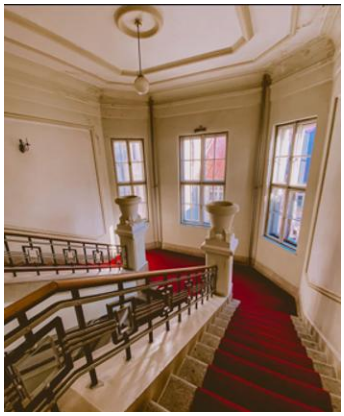

Слика 392. Угаони део зграде Управе Зетске бановине.

Приземље банске палате било је планирано за смештај Финансијског и Општег одељења, као и Одсека за трговину и индустрију. Прва етажа била је намењена бану у централном делу, као и његовом помоћнику, Банском већу и Управном одељењу. На Другом спрату је било предвиђено одељење социјалне политике и народног здравља, Просветно и Техничко одељење, док су светле просторије трећег спрата биле додељене инжењерима и цртачима Техничког одељења. Сутерен је био намењен та смештај Пољопривредног одељења, економата, за станове надзорника зграде и служитеља, постројења за централно грејање, магацин и гараже. Радови на опремању ентеријера извођени су и након усељења, током 1935. и 1936. године, о чему говоре огласи лицитације за набавку намештаја. Масивни двокрилни портал у ентеријеру осмислио је архитекта Лав Плахов, и завршио их 1937. године.[2418] Иза овог портала је смештено главно степениште које води до другог спрата. На левој страни степеништа су били смештени тоалети а на десној портирница, што је распоред који се понавља и на другим спратовима. Наспрам главног степеништа (Слика 393а, 393б.) налазе се чекаонице, чије су бочне стране подељене са по три стуба квадратне основе, са базама у *terrazzo* техници.

[2416] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 115– 131.
[2417] Иван Марковић Р., „О архитектури зграде краљевске банске управе Зетске бановине,“ *Новопазарски зборник 28* (2004), 118.
[2418] ДАЦГ,Фонд Краљевске Банске управе Зетске бановине– Техничко одјељење, Ф 35 – Срез Цт.

Слика 393а, 393б. Степениште у згради банске управе Зетске бановине.

Сви међупростори стубова су испуњени балустрадама. Таванице изнад улазног степеништа чекаоница и предворја су биле обојене зеленом бојом, са жутим бордурама, при чему је централна позиција сваког поља касетиране таванице био лустер од кованог гвожђа, декорисан украсним ланцима и испунима од стакла. На зиду чекаонице налазе се три слике пејзажа, изведене у ал– секо техници, аутора Гојка Беркуљана.[2419] Репрезентативно степениште предворја дели се на два крака са украсима од кованог гвожђа. Свако крило ових степеништа излази на сликана платна великог формата истог аутора. Између ове две слике које представљају ликове непознатих Црногораца, налазе се двокрилна врата која воде у канцеларију бана. Таваница изнад овог простора је решена као у приземљу. Други ниво двокрилног степеништа води на други спрат. Просторије су повезане ходницима који поседују велики број отвора окренутих ка унутрашњим двориштима.[2420] На другом спрату је и степениште које води на трећи спрат централног ризалита где се налазила читаоница, одакле се степеништем одлазило на таван.[2421] Бочни ходници на првом спрату су били намењени новинарима. Сви отвори приземља и првог спрата, усмерени су према скупштинској сали.[2422] Све подне површине биле су покривене храстовим паркетом.[2423] За потребе уређења парка испред Банске палате ангажован је техничар Косто Лигутић, 1935. године. На платоу испред зграде су планиране четири полукружно распоређене парковске површине и две мање у угловима, са канделабрима и клупама. Од централног улаза у парк намењеног пешацима, до главног улаза у зграду водила је стаза ширине три метра, док је бочне улазе повезивао полукружни пут за аутомобиле. Лигутић је осмислио и нацрте за канделабре и пројекат за клизећа врата за просторију помоћника бана.[2424] Да је зграда довршена до 1936. године, говори у прилог чињеница да је у њеној свечаној сали исте године одржан Конгрес Савеза градова.[2425]

Валоризација ове грађевине вршена је више пута. Према Александру Игњатовићу, реч је о палати која представља отклон од ренесансних палата Цетиња и аутентичан је пример идентитеске архитектуре и идеологије.[2426] Према Гордани Гордић реч је о згради подигнутој у

[2419] Иван Марковић Р., „О архитектури зграде Краљевске банске управе Зетске бановине,“ *Новопазарски зборник 28* (2004), 121.
[2420] Исто, 123.
[2421] Исто, 124.
[2422] Исто, 126.
[2423] Исто, 127.
[2424] Слађана Жуњић, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 220.
[2425] Аноним, Конгрес Савеза градова на Цетињу, *Београдске општинске новине* (1.10.1936),799.
[2426] Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904– 1941,* Beograd, 2007, 383.

духу модернизованог академизма,[2427] на шта Александар Кадијевић додаје да је декорација изведена у духу романтизма.[2428] Кадијевић сматра да је аутор овом изведбом показао респект према урбаној матрици у којој је подигнут,[2429] док се са тим ставом не слаже Мартиновић који сматра да је реч о здању упрошћено схваћеног класицизма, које нарушава просторни и ликовни склад наслеђене архитектуре и урбане структуре града.[2430]

Пажљивом анализом супротстављених ставова у историографији, долазимо до закључка да палата Зетске бановине надилази оквире једностраних стилских одредница и функционише као комплексно естетско решење. Иако Мартиновић критикује објекат због нарушавања затеченог урбаног склада Цетиња, ова монументална грађевина је успешно хуманизована управо свесном применом локалног, рустичног камена на фасади. Овакав гест Николаја Краснова потврђује тезу Гордићеве и Кадијевића о модернизованом академизму који показује дубок респект према духу места *genius loci* и црногорском поднебљу. Такође, фортификацијски изглед зграде не би требало да се схвати као ликовна мана, већ директан одговор на потребе тадашње друштвено– политичке сцене за визуелном манифестацијом државне стабилности. Стога, може да се изведе закључак да ова палата истовремено представља и врхунац међуратне идентитетске архитектуре Краљевине и храбар морфолошки мост који је, како запажа Марковић, наговестио долазак потоњих монументалних послератних форми.

Данас се у згради налази Престоница Цетиње (Слика 394.), Основни суд и Основно тужилаштво, потом Туристичка организација, Пореска управа, Управа за некретнине и Фонд пензијског осигурања. Према листу непокретности у својини је Државе Црне Горе. Током 2021. године вршена је адаптација двориштa.[2431] Како је реч о здању које је још увек у употреби, зграда је солидно очувана и представља значајан пример међуратне архитектуре, изузетног аутора.

Слика 394. Ваздушни приказ зграде Управе Зетске бановине.

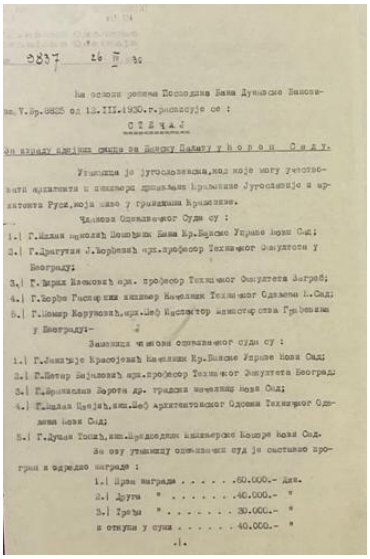
[2427] Гордана Гордић, *Николај Петрович Краснов архитект*, Београд, 2013,18.
[2428] Александар Кадијевић, „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922.до 1939. године,“ *Годишњак града Београда XLIV* (1997), 237– 238.
[2429] Исто.
[2430] Uroš Martinovic, Dušan Martinović, *Cetinje: spomenici kulture*, Cetinje, 1980, 133.
[2431] *Program razvoja kulture prijestonice Cetinje 2022– 2026,* Cetinje: Prijestonica Cetinje, 2021, 87.

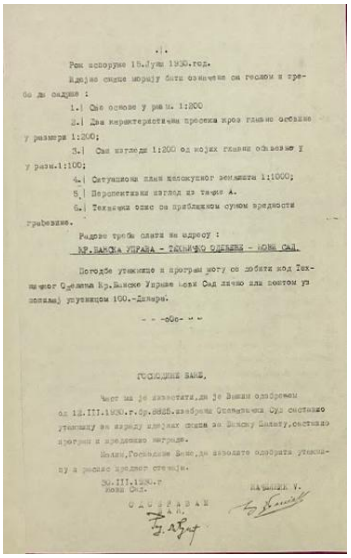
7.7 ЗГРАДА УПРАВЕ И ВЕЋНИЦЕ ДУНАВСКЕ БАНОВИНЕ (1939)

Проглашењем Новог Сада за административни центар Дунавске бановине 1929. године, питање подизања наменске управне зграде и већнице постало је примарни урбанистички и политички приоритет. До реализације монументалне Банске палате, бановинска администрација је била приморана да закупљује простор у палати Новосадске општине, док је велики део ресорних одељења био просторно дисперзован у изнајмљеним објектима широм града,[2432] укључујући зграду *Кроација*, Продуктну берзу, Хипотекарну банку, те објекте у Змај Јовиној улици бр. 15, Улици Ђуре Јакшића бр. 14 и Генерала Васића бр. 14.[2433] Како би се превазишла оваква административна раштрканост, организована је конференција стручњака на којој је првом бану Дунавске бановине, Даки Поповићу,[2434] предложена репрезентативна локација тзв. Првог блока у Улици краљице Марије, позиционирана на тадашњем изласку из града, иза здања Матице српске. Првобитни програм предвиђао је троспратни објекат са више од 300 канцеларија, великом већницом и посебним резиденцијалним апартманом за чланове Краљевског дома у случају њиховог боравка у Новом Саду.[2435] Овај градитељски подухват је, поред очигледне административне утилитарности, имао и далекосежан урбанистичко– економски значај, јер његовом реализацијом уклоњени су стари аустроугарски мостобрани на обали Дунава и затрпани одбрамбени шанчеви, чиме су створени круцијални предуслови за ширење градског ткива и формирање модерне приобалне зоне.[2436]

Процес подизања палате, од расписивања конкурса до финалне колаудације, праћен је бројним бирократским и естетским контроверзама, о чему данас сведочи обимна сачувана документарна и хемеротечка грађа. Првобитно одлагање радова изазвала је светска економска криза започета сломом њујоршке берзе на *Црни четвртак*, 25. октобра 1929. године.[2437] Јавни конкурс за израду идејних скица за Банску палату коначно је расписао бан Радослав М. Дуњић, 26. марта 1930. године.[2438] Именовани Оцењивачки суд чинили су еминентни стручњаци: помоћник бана Милан Николић, архитекта и професор Драгутин Ђорђевић, архитекта Ћирил Ивековић, начелник Техничког одељења Ђорђе Гаспарини и истакнути архитекта Момир Коруновић (Слика 395a, 395b). Њихови заменици били су начелник Јаничије Красојевић, архитекта Петар Бајаловић, градски начелник Бранислав Борота, инжењер Милан Цвејић и инжењер Душан Тошић. [2439] Право учешћа имали су сви југословенски држављани, као и руски емигранти са пребивалиштем у Краљевини. Конкурсни програм је захтевао високу функционалност за рад банских одељења и монументалност која емитује снагу државне институције, уз потпуну стилску слободу у избору материјала и израза.[2440]

[2432] Аноним, Са градњом палате Банске управе у Новом Саду почеће се у априлу ове године, *Време* (28.1.1933), 8.
[2433] Донка Станчић, Мишко Лазовић, Новосадска бела Бановина, *Дневник* (25.9. 2009).
[2434] Предраг Вајагић М., „Градња Банске палате Дунавске бановине," *Култура полиса, год. XVI* бр. 39 (2019), 115.
[2435] Аноним, Питање банске палате, *Време* (3.1.1930), 7.
[2436] Миле Игњатовић, „Бановина– Мерило зрелости српског модернизма," *Банска палата: приче иза приче* (2021), 12.
[2437] Донка Станчић, Мишко Лазовић, *Бела лађа на Дунаву*, Нови Сад, 2020, 15.
[2438] Предраг Вајагић М., „Градња Банске палате Дунавске бановине," *Култура полиса, год. XVI* бр. 39 (2019), 116.
[2439] Део конкурса са условима и грађевинским програмом за израду идејних скица за Банску палату у Новом Саду, Ф.126 V Т.О. Згр 5/1930.
[2440] Предраг Вајагић М., „Градња Банске палате Дунавске бановине," *Култура полиса, год. XVI* бр. 39 (2019), 116.

Слика 395a, 395b. Конкурс за изградњу зграде Дунавске бановине у Новом Саду, 1930. године.

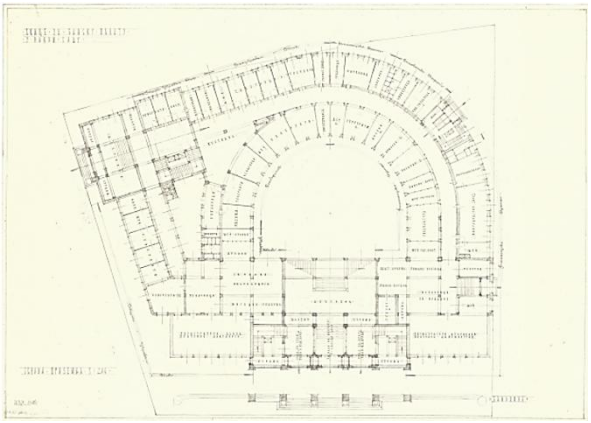
Наградни фонд је износио: 60.000 динара за прву награду, 40.000 за другу, 30.000 за трећу, уз предвиђени укупни фонд за откупе радова од 40.000 динара. Конкурсни рокови налагали су предају радова до 15. јуна 1930. године, под шифрама, са графичким прилозима основа, два пресека и изгледа у размери 1:200 (главна фасада у 1:100), ситуационим планом у размери 1:1000, перспективом из задате тачке и техничким описом са предрачуном вредности.[2441] Оцењивачки суд је заседао од 23. до 26. јуна 1930. године и међу 19 приспелих радова одлучио да не додели прву награду, већ је њен износ преусмерио на формирање још једне друге награде и повећање откупних сума. Друге награде додељене су Јовану Ранковићу и Катарини Шајиновић, рад под мотом *Палата* и Влади Смолеу из Љубљане, мото *3:102*, док је трећа награда припала Драгославу Радисављевићу, мото *Червени четвереугао*. Међу четири откупљена рада нашли су се пројекти Димитрија Лека, *Бановина 1*. Откуп је доделио и Михајлу Хеђимовићу и Бранку Влашкалићу из Прага за рад са мотом *Југоисток*.[2442] Познато је да је на конкурсу учествовао и Милан Злоковић, а његов план за зграду Бановине чува се у Музеју града Београда.[2443] Злоковићев пројекат (Слика 396.), евидентиран као дванаеста пошиљка са заводним бројем банске управе 16541,разматран је под мотом *Бановина II*. Данас се у Легату Милана Злоковића чува девет прилога.[2444]

[2441] Расписивање конкурса за израду идејних скица за Банску палату у Новом Саду Ф.126 V Т.О. Згр 5/1930.

[2442] Део преписа одобрења Бана за извештај о резултатима Конкурса за израду идејних скица за Банску палату у Новом Саду. Ф.126 V Т.О. Згр 5/1930.

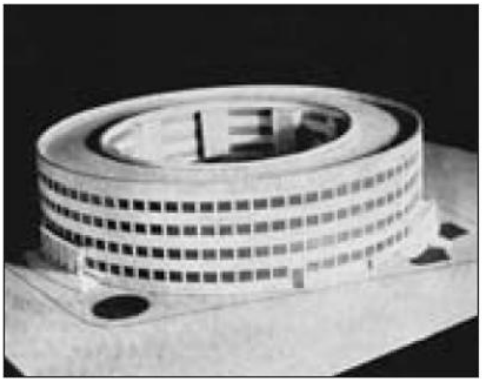
[2443] Angelina Banković,„Grupa arhitekata modernog pravca i Milan Zloković," *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1919 – 1941.* (2021), 161.

[2444] Небојша Антешевић, Губић Илија, *Архитект Милан Злоковић и Војводина: Нереализовани пројекти од 1928. до 1960. године*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 2023, 53.

Слика 396. Пројекат за Банску палату у Новом Саду архитекте Злоковића.

Такође у документацији која се чува у Архиву Војводине, наводи се да су на конкурсу учествовале и Анђелија Павловић и Жанка Богдановић са пројектом под мотом *Два коса четвороугла*, као и Петар Гачић са пројектом под мотом *Југославија*.[2445] Паладино Зринка наводи и да је архитекта Лавослав Хорват био један од учесника на конкурсу 1930. године, где је замислио самостојећи, прстенаст троспратни објекат, чиме је тежио да прикрије недостатке парцеле (Слика 397.). [2446]

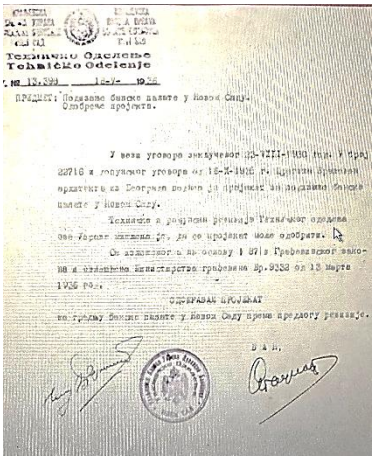

Слика 397. Пројекат Банске палате у Новом Саду архитекте Хорвата.

Упркос спроведеном конкурсу, околности под којима је еминентни београдски архитекта Драгиша Брашован, иако заобиђен на званичној утакмици, изабран за главног пројектанта, до данас нису у потпуности расветљене,[2447] што је поновило ситуацију са нереализованим конкурсом за зграду новосадског позоришта из 1929. године. Претпоставља се да је Брашованов концепт прихваћен након што су ревидиране просторне потребе услед повећања броја канцеларија и одустајања од изградње резиденцијалног апартмана за краља Александра.[2448] Без обзира на уочену арбитрарност, Краљевска банска управа је у августу 1930. године потписала уговор са Брашованом за израду комплетне пројектне документације и вршење стручног надзора (Слика

[2445] АВ, Ф126/V 174212/1930.
[2446] Zrinka Paladino, „Arhitekt Lavoslav Horvat i „Udruženje umjetnika Zemlja”,“ *Prostor 14 (2006) 2 (32)* (2006), 171.
[2447] Видети Табелу 22, ред 9.
[2448] Предраг Вајагић М., „Градња Банске палате Дунавске бановине,“ *Култура полиса, год. XVI* бр. 39 (2019), 117.

398.) за паушални хонорар од 360.000 динара,[2449] уз додатни проценат од 1,4% за надзор над радовима чија је вредност тада процењена на 35.000.000 динара.[2450]

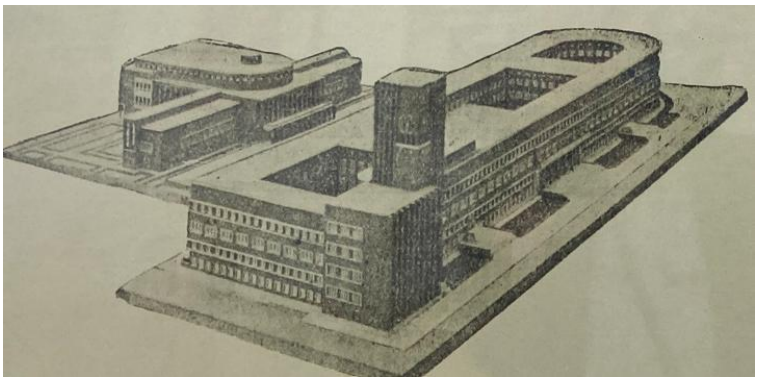

Техничко Одељење
Tehničko Odeljenje

Слика 398. Решење Банске управе којим се одобрава пројекат Драгише Брашована за изградњу Банске палате.

Бан Дуњић је истог месеца одобрио израду архитектонских делова, са планом да предрадње буду завршене до децембра 1930. године, али је криза поново замрзла пројекат.[2451] Питање изградње актуализовано је тек 1934. године на заседању Банског већа, када је начелник Техничког одељења Ђорђе Гаспарини поднео извештај у име бана, истичући ефикасност сиромашне Врбаске бановине која је већ подигла своје палате у Бања Луци. Том приликом Брашован је ревидирао уговор тражећи већи хонорар, с обзиром на то да је у међувремену пасла цена грађевинског материјала и да се одустало од дела луксузне опреме, али је на себе преузео израду статичких прорачуна и пројеката за инсталације водовода, канализације, расвете и грејања, што првобитним уговором није било обухваћено.[2452] Банski већници су акламацијом прихватили предлог, те је бан Добрица Матковић 24. априла 1934. године,[2453] упутио захтев Министарству финансија за сагласност, међутим, Министарство је 31. маја 1934. године апеловало да се радови поново одложе због неповољне фискалне ситуације.[2454] Наредни помак догодио се у јулу 1935. године, када је Градско веће Новог Сада палати доделило и простор тзв. *Блока 16* на *Малом Лиману*. Изменама планова објекат је померен са саме регулационе линије Булевара краљице Марије у средиште блока. Техничко одељење је у септембру 1935. године изложило нацрте, које је први прегледао бан Милојко Васовић у присуству Гаспаринија и Брашована.[2455] Модел зграде (Слика 399.) је пренет у свечану дворану Банске управе, где су од 20. маја могли да га виде и грађани.[2456]

[2449] Уговор закључен између Краљевске Банске управе Дунавске бановине и Драгише Брашована архитекте из Београда за израду планова и надзор над изградњом Банске палате. Ф.126 V Т.О. Згр 16/1935.
[2450] Предраг Вајагић М. Предраг, „Градња Банске палате Дунавске бановине,“ *Култура полиса, год. XVI* бр. 39 (2019), 117.
[2451] Аноним, Грађење банске палате у Новом Саду, *Политика* (23.8.1930), 4.
[2452] Вајагић М. Предраг, Градња Банске палате Дунавске бановине , Култура полиса, год. XVI (2019), бр. 39, стр. 115–131 115,117.
[2453] Исто, 118.
[2454] АВ, Молба за одлагање израде пројекта за Банску палату Ф.126 V Т.О. Згр 2/1934.
[2455] Аноним, Сви планови за градњу Банске палате су завршени, *Дан* (6.9.1935), 7.
[2456] Предраг Вајагић М. Предраг, „Градња Банске палате Дунавске бановине,“ *Култура полиса, год. XVI* бр. 39 (2019), 119

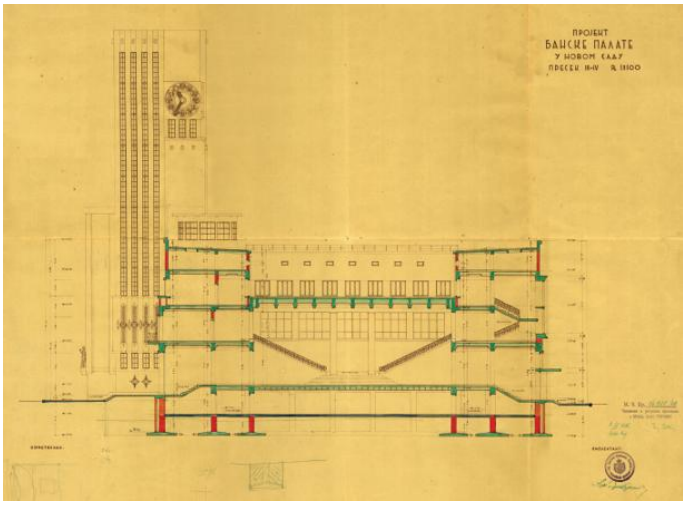
Постигнут је договор да се хитно распише лицитација за набавку грађевинског материјала због временских услова. У архитектонском бироу Драгише Брашована било је упослено седам инжењера који су довршавали нацрте, правећи модел палате у сразмери 1:100. Техничко одељење је 9. октобра 1935. године, расписало лицитацију за набавку шљунка у вредности од 700.000 динара. Решење којим се одобрава пројекат Драгише Брашована за изградњу Банске палате донето је од стране банске управе од 18.маја 1936. године.[2457]

Слика 399. Модел палате Банске управе Дунавске бановине у Новом Саду.

На плану пресека банске палате, од 2. јуна 1936. године, истиче се висока кула са сатом и наглашен репрезентативни улаз у зграду (Слика 400.). Прва главна лицитација за грађевинске радове одржана је 26. јуна 1936. године са предрачунском сумом од 18,5 милиона динара,[2458] а као најповољнији извођач изабран је архитекта Милан Секулић, који је понудио попуст од 15,20%, спуштајући цену на 15.444.883 динара, што је помоћник бана Светислав Рајић проследио бану Светиславу Пауновићу на коначно одобрење.[2459] Градња је званично отпочела 1. августа 1936. године, а Решењем бана 20. августа 1936. године, образован је грађевински одбор за подизање Банске палате са правом да доноси пуноважне одлуке у свим питањима техничке, финансијске и правне природе. У одбор су ушли начелник Техничког одељења инжењер Ђорђе Гаспарини као председник, начелник финансијског одељења Драгутин Дошен, и инспектор банске управе Милош Рашић. Ископавање темеља, започето 21. августа 1936. године, [2460] суочило се са озбиљним инжењерским проблемом: на дубини од 5 метара откривен је дебео слој муља, који је представљао остатак некадашњег исушеног језера. [2461]

[2457] АВ, Решење којим се одобрава пројекат Драгише Брашована за изградњу Банске палате Ф.126 V Т.О. Згр 2/1936.
[2458] Аноним, Издање зидарских и столарских радова за Банску палату у Новом Саду, *Време* (26.6.1936), 6.
[2459] АВ, Понуда за извођење радова Милана Секулића Ф.126 V Т.О. Згр 2/1936
[2460] Одобрење заменика бана Дунавске бановине Светислава Рајића да се фасада Банске палате обложи каменом уместо пресованом циглом, Архив Војводине, Ф.126 V Гр.О 3/1936
[2461]Предраг Вајагић М. Предраг, „Градња Банске палате Дунавске бановине,“ *Култура полиса, год. XVI* бр. 39 (2019), 120.

Слика 400. План пресека банске палате, пресек кроз главни улаз од 2.6.1936. године.

За решавање проблема фундирања ангажован је професор Универзитета у Љубљани др Мирослав Касални, [2462]под чијим је надзором постављена моћна пумпа за подземне воде и висока штерн– машина за утискивање бетонских шипова. Паралелно са инжењерским изазовима, Грађевински одбор је у септембру 1936. године одбацио Брашованов предлог да се због уштеде користи домаћа пресована „робау“ цигла, [2463] заузимајући чврст став да објекат мора имати репрезентативан карактер. Помоћник бана Светислав Рајић одобрио је луксузну камену облогу,[2464] чиме је предвиђени буџет са ентеријером нарастао на 40 милиона динара.[2465] Паралелно, легитимитет пројекта у јавности нарушавали су и бизарни судски спорови, попут тужбе новосадског фотографа Карла Волбергера против Банске управе и бившег бана Васовића због неисплаћеног хонорара од 2.000 динара за израду 15 снимака планова у присуству Гаспаринија и Брашована. Државно правобранилаштво је у име Банске управе изјавило да банска управа није била у правном односу са фотографом, па се стога поставило питање да ли је бан као приватно лице наручио фотографије, на рачун банске управе, [2466]што је противзаконито.

Лицитација за облагање банске палате мермером одржала се 18.12.1936. године.[2467] На овој лицитацији није се појавио довољан број понуда, па је нова лицитација заказана за 15. јануар 1937. године, на којој се појавило шест учесника. Ипак, понуда Алда Билинића, клесара из Сплита је изабрана тек након друге лицитације, јер је у том моменту била једина.[2468] Уговор за облагање палате, потписан је 1.2.1937. године са Билинићем за износ од 7.900.000 динара.[2469] У то време, надзорни инжењер на изградњи банске палате био је Карло Новак. О финансијама везаним за подизање су се старали Ђорђе Гаспарини начелник Техничког одељења, начелник финансија

[2462] Предраг Вајагић М. Предраг, „Градња Банске палате Дунавске бановине,“ *Култура полиса, год. XVI* бр. 39 (2019), 121; Аноним, Радови на банској палати отпочеће званично 14 о.м., *Дан* (11.8.1936), 36.
[2463] Одобрење заменика бана Дунавске бановине Светислава Рајића да се фасада Банске палате обложи каменом уместо пресованом циглом, Архив Војводине, Ф.126 V Гр.О 3/1936
[2464] АВ, Одобрење Светислава Рајића да се Банска палата обложи каменом Ф.126 V Т.О. Згр 3/1936.
[2465] Предраг Вајагић М. Предраг, „Градња Банске палате Дунавске бановине,“ *Култура полиса, год. XVI* бр. 39 (2019), 121.
[2466] Аноним, Ко ће платити фотографије планова будуће Банске палате, *Дан* (6.11.1936), 3.
[2467] Аноним, На дан 18.0.м. одржаће се у Банској управи лицитација за облагање нове Банске палате и већнице мрамором, *Дан* (10.12.1936), 5.
[2468] Аноним, Друга лицитација за облагање мрамором фасаде нових банских зграда, *Дан* (16.1.1937), 3.
[2469] Предраг Вајагић М. Предраг, „Градња Банске палате Дунавске бановине,“ *Култура полиса, год. XVI* бр. 39 (2019),122; Донка Станчић, *Уметничка топографија Новог Сада*, Нови Сад: Матица српска, 2014, 364.

Драгутин Дошен и бански инспектор Рашић.[2470]Бански већници су у фебруару 1937. године, предлагали бану да се за облагање Банске палате користи камен из Дунавске бановине из мајдана Ванчац, којим је облаган Опленац.[2471] Ипак, Грађевински одбор је овластио Драгишу Брашована и Ђорђа Гаспаринија да оду у Загреб и обрате се за помоћ Савској бановини, у циљу обиласка каменолома у Трогиру, Брачу, Хвару и Корчули.[2472] У фебруару 1937. године, Брашован и бански инспектор Сујић одлазе на Брач, јер се утврдило да једино овај каменолом има капацитет за испоруку тражених 3.000 кубних метара камена у вредности 3.000.000 динара. Камен се сукцесивно предавао до маја 1938. године, а за то време се у Пушићу налазио један представник Банске управе из Новог Сада који је камен отпремао за Нови Сад. Занимљиво је споменути да је истим овим каменом обложена зграда Уметничког павиљона у Загребу.[2473]

Радови на облагању фасаде започети су током лета 1937. године. У другој половини 1937. године постављена је инфраструктура у виду канализације, водовода, грејања, расхладних уређаја. [2474] Радове је на кратко прекинуо четрдесетодневни штрајк грађевинских радника који је окончан у августу демисијом послодавца и повећањем надница.[2475] Септембра 1937. године у листу *Дан* писало се о изгледу и утрошеном материјалу кад је реч о Банској палати на следећи начин:“ Бановина је дуга 110 m, а висока 20 m. Торањ се налази на левој страни зграде и висок је 42 m. Кровна површина је покривена америчким изумом дурабитом, апсолутно отпорним на воду. Између административне зграде Бановине и Банске већнице је направљен пролаз за паркинг. На подизању зграде било је ангажовано 400 мануелних радника, утрошено је 4 милиона цигала, 500 вагона цемента, 60 вагона гвожђа, 20 000 кубних метара шљунка, 4000 кубних метара песка“ (Слика 401.). У време кад је подигнута, монументалнија је била само зграда Министарства саобраћаја у Београду. Већница је имала просторије за стан бана, салу за седнице, канцеларијске просторије за клубове, модеран бифе и гаражу.[2476]

[2470] Аноним, Градња Банске палате живо напредује, *Дан* (31.10.1937).
[2471] АВ, Предлог за облагање Банске палате, Ф.126 V Т.О. кут.237; Предраг Вајагић М. Предраг, „Градња Банске палате Дунавске бановине,“ *Култура полиса, год. XVI* бр. 39 (2019),122.
[2472] Предраг Вајагић М. Предраг, „Градња Банске палате Дунавске бановине,“ *Култура полиса, год. XVI* бр. 39 (2019),122
[2473] Аноним, Банска управа је закључила куповину камена на острву Брачу за изградњу Банске палате, *Дан* (18.2.1937), 3.
[2474]Предраг Вајагић М. Предраг, „Градња Банске палате Дунавске бановине,“ *Култура полиса, год. XVI* бр. 39 (2019),123.
[2475] Аноним, Радови на Банској палати претрпеће извесно задоцњење, *Дан* (6.8.1937), 3.
[2476] Аноним, Банска палата биће потпуно готова до почетка 1939. године, *Дан* (12.9.1937), 3.

Градња Банске палате живо напредује

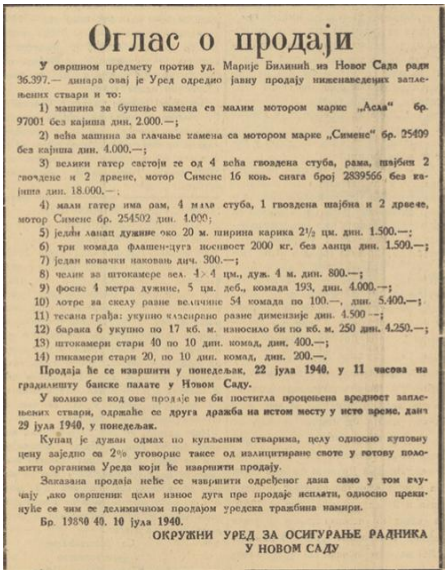
У априлу 1939 године треба потпуно да буде предате употреби нова Банска палата, административна зграда и већница

У изградњи модерних путева употреба цемента пастаје све чешћа

Банска палата

Слика 401. Чланак о изградњи Банске палате у Новом Саду у дневном листу *Дан* од 31.10.1937. године.

До октобра 1937. године је завршен бетонски кров архива на Банској палати, када су радници поставили зелену грану на кров са државном заставом.[2477] Након изненадне смрти Алда Билинића у априлу 1938. године, Банска управа је у јуну потписала уговор са његовом удовицом Маријом Билинић,[2478] како би избегла пролонгирање рокова, али је услед њеног нередовног исплаћивања радника и новог штрајка уговор је дефинитивно раскинут. [2479] Окружни уред за осигурање радника у Новом Саду је чак покренуо судски поступак против Марије Билинић, јер је остала дужна радницима 36.397 динара, па је 1940. године дао оглас у новинама о продаји заплењене опреме Марије Билинић, која се још увек налазила на градилишту банске палате у Новом Саду (Слика 402.)[2480]

Оглас о продаји

У овршном предмету против уд. Марије Билинић из Новог Сада ради 36.397.— динара овај је Уред одредио јавну продају ниженаведених заплењених ствари и то:

1) машина за бушење камена са малим мотором марке „Асла" бр. 97001 без кајиша дин. 2.000.—;
2) већа машина за глачање камена са мотором марке „Сименс" бр. 25409 без кајиша дин. 4.000.—;
3) велики гатер састоји се од 4 већа гвоздена стуба, рама, шајбни 2 гвоздене и 2 дрвене, мотор Сименс 16 коњ. снага број 2839566 без кајиша дин. 18.000.—;
4) мали гатер има оам, 4 мала стуба, 1 гвоздена шајбна и 2 дрвене, мотор Сименс бр. 254502 дин. 1.000;
5) један ланац дужине око 20 м. ширина карика 2½ цм. дин. 1.500.—;
6) три комада фламенцуга носивост 2000 кг. без ланца дин. 1.500.—;
7) један ковачки наковањ дин. 300.—;
8) чекић за штокамере вел. 4×4 цм., дуж. 4 м. дин. 800.—;
9) фосне 4 метра дужине, 5 цм. деб., комада 193, дин. 4.000.—;
10) хотре на скелу разне величине 54 комада по 100.—, дин. 5.400.—;
11) тесана грађа: укупно калкулирано разне димензије дин. 4.500 —;
12) баракa 6 укупно по 17 кб. м. износило би по кб. м. 250 дин. 4.250.—;
13) штокамери стари 40 по 10 дин. комад, дин. 400.—;
14) пикамери стари 20, по 10 дин. комад, дин. 200.—.

Продаја ће се извршити у понедељак, 22 јула 1940. у 11 часова на градилишту банске палате у Новом Саду.

У колико се код ове продаје не би постигла процењена вредност заплењених ствари, одржаће се друга дражба на истом месту у исто време, дана 29 јула 1940. у понедељак.

Купац је дужан одмах по купљеним стварима, целу односно куповну цену заједно са 2% уговорне таксе од излицитиране своте у готову положити органима Уреда који ће извршити продају.

Заказана продаја неће се извршити одређеног дана само у том случају ако овршеник цели износ дуга пре продаје исплати, односно прекинуће се чим се делимичном продајом уредска тражбина намири.

Бр. 13880 49. 10 јула 1940.

ОКРУЖНИ УРЕД ЗА ОСИГУРАЊЕ РАДНИКА
У НОВОМ САДУ

Слика 402. Оглас о продаји заплењене опреме Марија Билинић у дневном листу Дан, расписан од стране Окружног уреда за осигурање радника у Новом Саду, из 1940. године.

[2477] Аноним, Зелена грана на крову Банске палате, *Дан* (29.10.1937).
[2478] Предраг Вајагић М. Предраг, „Градња Банске палате Дунавске бановине," *Култура полиса, год. XVI* бр. 39 (2019),124.
[2479] АВ, Одлука о раскиду уговора са Маријом Билинић Ф.126 V Т.О. Згр 2/1939
[2480] Аноним, Оглас о продаји, *Дан* (19.7.1940), 8.

Током 1938. године, долази до значајних бирократских промена, па је тако промењен састав Грађевинског одбора, кад је на место начелника финансијског одељења Драгана Дошена, постављен Антон Батагељ, док је уместо Милоша Рашића постављен Коста Павловић начелник Финансијског одељења. Услед ангажовања већег броја предузимача често је долазило до кашњења приликом завршетка радова, па је тако на пример предузеће Милана Секулића каснило са постављањем подлоге патоса, подизањем преградних зидова и облагањем тавана, јер се каснило са инсталационим радовима. [2481] У јуну 1938. године извршена је лицитација за израду каменарских радова у предрачунској суми у износу од 3088705 динара, браварско гвожђарских радова у износу од 2779320, и израду патоса од паркета у износу од 1503880.[2482] У августу 1938. године Карло Барањи доставља понуду за вајарске радове за зграду банске палате па наводи да је израдио: 62 комада стилизованих лавовских глава за испуст воде на таванском простору Већнице од белог портланд цемента са додатком мермерног брашна. Наводи и 62 комада розети за испуст воде са спољне галерије Већнице од природног полумермера у величини од око 23 цм. Кружне барељефе са ликовима српских краљева Петра Првог и Александра Карађорђевића као и војвода из Првог светског рата Радомира Путника, Степе Степановића, Живојина Мишића и Петра Бојовића (Слика 403.) израдила је Злата Марков Барањи у сарадњи са Карлом Барањијем .[2483]

Према извештају из септембра 1938. године, констатовано је да паркет до тад на градилиште још увек није стигао, а да су се радници бавили постављањем блиндбетона у неколико соба на оба спрата. Кад је реч о керамичким радовима, до тад је на градилиште дошло 6,5 вагона материјала од предвиђених 8.[2484] Столарске радове вршила је столарска индустрија *Даница* и Задруга столарских мајстора *Велика Србија* из Београда. Браварска радионица *Сила* Душана М. Кукрике из Београда вршила је браварско гвожђарске радове.[2485]

Слика 403. Барељефи са ликовима српских краљева Петра Првог и Александра Карађорђевића као и војвода из Првог светског рата Радомира Путника, Степе Степановића, Живојина Мишића и Петра Бојовића на палати Банске управе.

Подизање куле завршено је новембра 1938. године, као и преградни зидови, док се кров покривао новим проналаском америчке технике дурабитом, који је водоотпоран. На кули је био замишљен и сат, који је требало да израду предузеће *Југословенски Сименс а.д*.[2486]

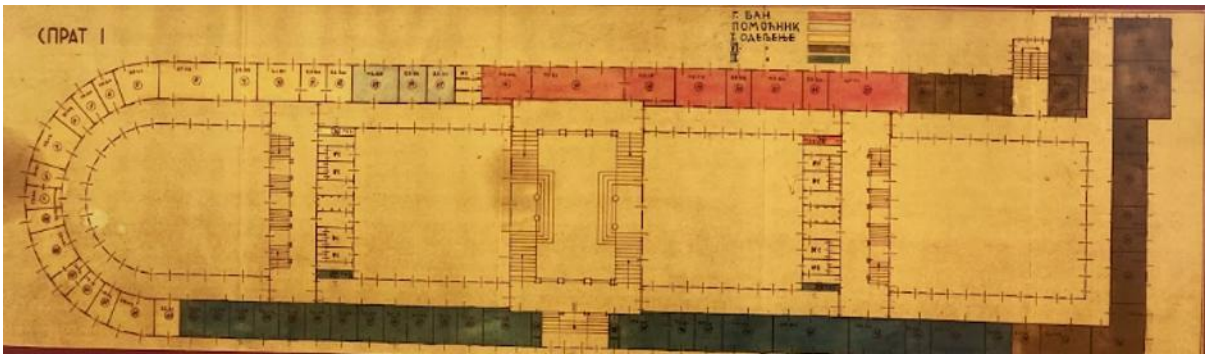
Иако је комплетан пројекат завршен тек 1940. године, палата је први пут свечано у црквеном обреду освећена 1. децембра 1938. године, у оквиру прославе двадесетогодишњице уједињења.[2487]Свечаном освећењу су присуствовали бан Јован Радивојевић, начелници одељења, шефови одсека скоро сви чиновници банске управе и многобројно грађанство. Свечани чин

[2481] Предраг Вајагић М., „Градња Банске палате Дунавске бановине,“ *Култура полиса, год. XVI* бр. 39 (2019), 124.
[2482] Аноним, Радови на административној згради и већници палате у Новом Саду, *Политика* (1.6.1938), 20.
[2483] АВ, Понуда Карла Барањија за вајарске радове Ф.126 V Т.О. Згр 66/1938.
[2484] Предраг Вајагић М., „Градња Банске палате Дунавске бановине,“ *Култура полиса, год. XVI* бр. 39 (2019),126.
[2485] Љиљана Дожић, „Банска палата– приче иза приче,“ *Банска палата: приче иза приче* (2021), 26.
[2486] Предраг Вајагић М., „Градња Банске палате Дунавске бановине,“ *Култура полиса, год. XVI* бр. 39 (2019), 123.
[2487] Миле Игњатовић, „Бановина– Мерило зрелости српског модернизма,“ *Банска палата: приче иза приче* (2021), 13.

освећења обавио је прота Теодор Милић.[2488] Подизање палате изазвало је жустре полемике у јавности (Слика 404.) Део стручне јавности и Инжењерска комора упутили су оштре критике на рачун естетског фактора, тврдећи да је зграда због своје екстремне дужине сувише ниска, да кула на левом крилу нема практичну функцију јер је намењена само библиотеци, те да је пројекат претенциозан и сувише луксузан за народне интересе.[2489] Критиковало се да је подигнута претенциозно и сувише луксузно као и да Инжењерска комора за тај посао није питана него инжењерско удружење које је дало десет примедби на план у погледу опште диспозиције, тако и распореда и архитектуре.[2490] Са савремене уметничко– историјске дистанце, ове критике се тумаче као неразумевање Брашовановог хоризонтализма, који је кроз ефекат издужених трака увео Нови Сад у каноне светске модернистичке естетске доктрине.

У јулу 1939. године Рудолф Тоболка, молер и фарбар из Новог Сада упућује молбу да се изврши колаудација молерских радова на Административној згради Банске палате.[2491] Како је суд са Маријом Билинић окончан тек 1939. године, а у међувремену је расписана лицитација за облагање палате каменом, Техничко одељење је у августу 1939. године, обавестило бана да је за завршетак овог посла прихваћена понуда клесарске радње Петра Крстуловића из Новог Сада, који је дао понуду од 527.943 динара.[2492]

Иницијални конкурсни програм, заснован на строгим принципима административне функционалности, захтевао је веома сложену унутрашњу диспозицију подељену у четири главне урбанистичке зоне. Прву целина чинили су опсежни административни блокови за ресорна одељења, као што су ветеринарско, аграрно, шумарско, просветно, финансијско, техничко, као и одељење за трговину и индустрију, са тачно предвиђеним бројем канцеларија, писарница и пратећих архива. Другу, репрезентативну зону чинили су радни простори руководства, који су обухватали раскошне кабинете бана и његовог помоћника са чекаоницама и салонима, као и блок Банског већа са монументалном свечаном двораном за седнице и клубским одајама. Трећи сегмент био је резиденцијалног карактера, са пројектованим приватним стамбеним крилима за бана и његовог помоћника. Коначно, четврта зона обухватала је техничко– сервисне службе у сутерену и помоћним деловима, укључујући штампарију, редакцију Банског листа, телефонску централу и гаражни блок за пет возила са пратећим собама за особље.[2493]

Слика 404. План распореда просторија првог спрата у Банској палати у Новом Саду из 1939. године.

[2488] Аноним, На свечан начин јуче је освећена нова палата Банске управе у Новом Саду, *Политика* (25.9.1939), 11.
[2489] Аноним, Банска управа треба да се усели у нову палату у току маја, *Дан* (5.1.1939), 6.
[2490] Радивојевић Стеван, Полемика око подизања банске палате, *Дан* (5.2.1939), 2.
[2491] АВ, Молба Рудолфа Тоболка да се изврши колаудација молерских радова Ф.126 V Т.О. Згр 45/1939.
[2492] Предраг Вајагић М., „Градња Банске палате Дунавске бановине,“ *Култура полиса, год. XVI* бр. 39 (2019),125.
[2493] Наређење бана о расподели просторија у Банској палати од 2.6.1939. године (АВ, Ф.126. V Т.О Згр 84/1939).

Друго, званично освећење банске палате у Новом Саду, забележено је у штампи 24. септембра 1939. године, што у историографији ствара специфичну конфузију двоструког отварања унутар једне године.[2494] Извештај Финансијског одељења од 29. септембра 1939. године доноси коначне габарите слободностојећег комплекса Банске палате у Новом Саду, где се наводи да је зграда дужине 180 m, ширине 44,50 m висине 19 m са ризалитним делом 19x15,80 m и висином 21,70 m кулом величине 10,80 x 10,80 m и висином 44 m као и са библиотеком величине 41,50 x 9,50 m и висином 4,5 m. Цела зграда је слободностојећа изграђена од армираног бетона, цигле у цементном малтеру са облогом од камена са масивним димњацима и са артешким бунаром. Кровни покривач је раван бетонски. Унутрашња облога репрезентативних просторија је од природног и вештачког мермера са гипсаним плафонима. Патоси у вестибилу и ходницима су од тврдог материјала а у канцеларијама од паркета. Спољна врата као и врата у холу и на одвајању ходника су гвоздена а на канцеларији дрвена. Прозори у холу, степеништима и кули су гвоздени а на канцеларијама дрвени. У канцеларијама Бана зидови су обложени ламперијама од финог дрвета. Сагориви материјал је употребљен само делимично код патоса, прозора врата и незнатно код зидне облоге. Грејање зграде је централно а котлови у сутерену. Електрична инсталација је спроведена кроз зид.[2495] Паркет је постављао инжењер Петар Мајорош из Сенте, коме је надзорни архитекта Сергеј Вихрова послао допис упозорења да ће Банска управа са њим раскинути уговор уколико не поправи паркет који је на многим местима лоше постављен.[2496] Уређење ентеријера препуштено је Карлу Висингеру, стручњаку за унутрашњу архитектуру, и Миливоју Бранковану шефу Економата Банске управе у сарадњи са Драгишом Брашованом.[2497] Намештај у бановом кабинету и сали за састанке дизајнирао је Карло Висингер а израдило предузеће *Remec– Co*. из Дуплице Камника што се види на фотографији из приватне збирке Елемира Висингера (Слика 405.).

Слика 405. Фотографија кабинета бана у палати Банске управе.

Оно што додатно уноси конфузију кад је реч о коначном оспособљавању зграде за употребу јесте молба Краљевске банске управе Дунавске бановине у Новом Саду од 4.10.1939. године за издавање дозволе за становање и употребу зграде. При том је Градско поглаварство издало дозволу за употребу две зграде банске палате на Булевару Краљице Марије.

[2494] Аноним, На свечан начин јуче је освећена нова палата Банске управе у Новом Саду, *Политика* (25.9.1939),11.
[2495] АВ, Допис Техничког одељења Банске управе Финансијском одељењу у којем се даје кратак опис и финансијска процена Административне зграде Банске палате а у сврху њеног осигурања Ф.126 V Т.О. Згр 107/1939.
[2496] АВ, Ф.126 V Т.О. Згр 30/1939.
[2497] АВ, Ф.126 1 28144/1939.

Административна зграда је усељена а већница и бански стан још увек нису били довршени.[2498] Дакле зграда банске палате је добила употребну дозволу након што је два пута свечано отворена, а већница је добила употребну дозволу а још увек није била завршена. Стога не чуде честе, жустре, полемике стручне јавности кад је реч о изградњи Банске палате и Већнице (Слика 406.).

НОВА БАНСКА ПАЛАТА

Стручњаци и привредници излажу своја мишљења

О градњи нове Банске палате

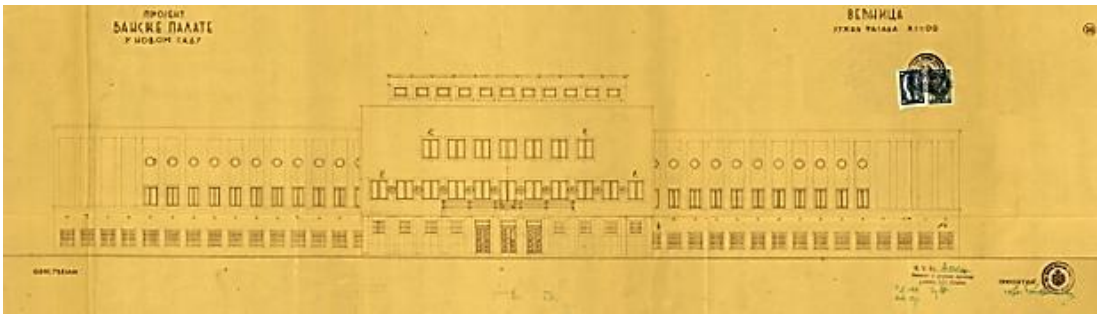
Претседник Инжињерске коморе г. Стеван Радивојевић предлаже да једна мешовита анкетна комисија испита цео рад на изградњи Банске палате

„Нова Банска палата осиудеваће у просторијама“

каже г. Арса Ивковић

Слика 406. Чланак у дневном листу Дан од 22.1.1939. године, у ком стручна јавност износи своје ставове везане за изградњу Банске палате у Новом Саду.

Већница (Слика 407.) је развучене крстообразне основе, а звана је и Бански двори јер је у њој био стан за бана и његову породицу. Постављена је управно на средину јужног крила бановине. Завршна етажа је изграђена као заобљена форма у корелацији са бановином. Зграда има два улаза при чему је главни из улице Бански пролаз, и други на наспрамној фасади, из Платонове улице који је водио до банских двора. Сутерен је на нивоу парковског простора.

Слика 407. Изглед јужне фасаде Већнице у Новом Саду од 2.6.1936. године

[2498] АВ; Препис употребне дозволе за новоизграђену Банску палату коју је издало Градско поглаварство у Новом Саду 4. октобра 1939. године Ф.126 V Т.О. Згр 142/1939.

У пространом холу је степениште које води до подеста првог спрата где је сала већница са монументалним трочланим порталом. У сали је два низа стубова квадратне основе обложени каменом у оранж боји. Овај део објекта прате споља узани балкони, са низом квадратних стубова.[2499] Скулпторалну декорацију на већници чинили низови лављих глава (Слика 408.) и кружне метопе. Сви портали и на већници и на бановини изведени су у комбинацији гвожђа и никла у стилу Ар Декоа (Слика 409а, 409б).[2500]

Слика 408. Фотографија лавље главе у кровном делу, где има функцију испуста атмосферских падавина.

Слика 409а, 409б. Фотографије Већнице у Новом Саду, детаљи фасада.

Цео комплекс, који обухвата обе грађевине, заузима површину од 28000 m².[2501] Кула на крову зграде Скупштине је низ година чувала тајну, на целокупној унутрашњој површини зидова куполе налазе се бројни записи и цртежи графитном оловком људи који су се из непознатих разлога налазили на овом месту, и ово је најбољи пример културе сећања у архитектури.[2502]

Стилски израз комплекса представља врхунски домет југословенског модернизма, прецизније стримлајн модерне,[2503] где раскошне беле фасадне површине од брачког камена, заобљени углови и динамичне хоризонталне траке отвора асоцирају на аеродинамичне форме модерних лађа и летелица. Сви портали изведени су у духу арт Декоа, комбинацијом гвожђа и

[2499] Донка Станчић, *Уметничка топографија Новог Сада*, Нови Сад, 2014, 365.
[2500] Aleksandar Kadijević, „Novosadski opus arhitekte Dragiše Brašovana," *Projekat 1* (1993), 45– 47
[2501] Миле Игњатовић, „Бановина– Мерило зрелости српског модернизма," *Банска палата: приче иза приче* (2021), 15.
[2502] Љиљана Дожић, „Банска палата– приче иза приче," *Банска палата: приче иза приче* (2021),17– 22.
[2503] Милан Просен, *Ар Деко у српској архитектури*, Београд, 2023, 72.

никла.

За време Другог светског рата, у Банској палати се налазило седиште мађарске окупационе Војне управе и Жандармерије. Након ослобођења у њој се поред Владе и Скупштине Аутономне покрајине Војводине налазио Дом Југословенске народне армије, а током агресорског напада НАТО пакта 19. априла 1999. године, претрпела је значајна оштећења.[2504] Ове две грађевине, од свог настанка представљају најзначајнији грађевински репер Новог Сада. Комплекс од 2007. године ужива статус споменика културе, представљајући не само врхунски домет југословенског модернизма већ и материјализовани израз политичке и културне идеологије међуратног доба.[2505]

Иако је кроз историју успешно материјализовао државотворну идеологију свог времена, комплекс се данас суочава са изазовима које доносе савремени урбани развој и конзерваторско одржавање, што је јасно показала и недавна санација конструктивних оштећења изазваних градњом подземне гараже. Ипак, захваљујући свеобухватној рестаурацији фасадног брачког камена и унутрашњости, објекат је у потпуности очувао свој естетски сјај и институционалну намену, остајући највиталнији просторни репер Новог Сада и значајан део европске архитектонске баштине (Слика 410а, 410б, 410в, 410г).

Слика 410а, 410б, 410в, 410г. Детаљи Управне зграде Дунавске бановине, данашњи изглед.

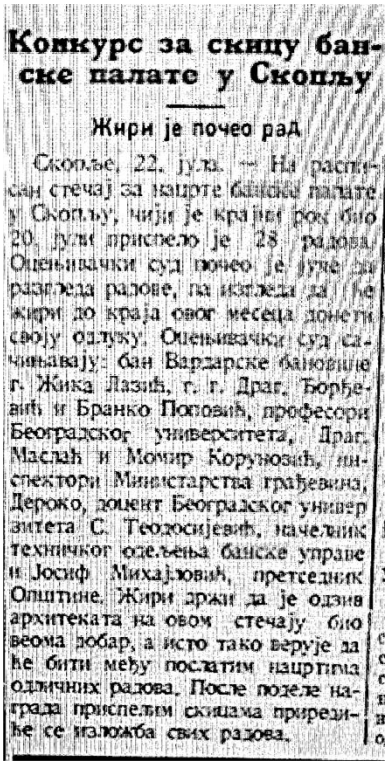
[2504]Предраг Вајагић М., „Градња Банске палате Дунавске бановине,“ *Култура полиса, год. XVI* бр. 39 (2019),130.
[2505] „Одлука о утврђивању комплекса Бановине у Новом Саду за споменик културе,“ *Службени гласник РС, број 30* (27. 3. 2007).

7.8 ЗГРАДА УПРАВЕ ВАРДАРСКЕ БАНОВИНЕ (1940)

У контексту међуратне градитељске обнове Скопља, утилитарни захтеви и практичне административне потребе дуго су имали примат над чистим естетским програмом. Нагла афирмација Скопља као главног културно– политичког центра тадашње Јужне Србије изазвала је масован прилив становништва из унутрашњости и свих крајева Краљевине Југославије. Грађевинска продукција овог периода постепено доноси све зрелији склад стилова, материјала и боја, уз наглашену тежњу ка ревитализацији српско– византијског стила у декоративној фасадној пластици.[2506]

Од круцијалног значаја за урбану експанзију Скопља била је свеобухватна реконструкција Трга Ослобођења, уоквирена јавним конкурсом за подизање Бановинске палате из 1930. године. Већ током израде регулационог плана 1929. године, држава је инсистирала на очувању историјских старина.[2507] Крајем септембра 1930. године Општина Скопље расписала је конкурс за све архитектонске чланове Секција Београд и Скопље, у циљу архитектонског уређења и обликовања главног градског Трга. Планирало се да се већ 1931. године на Тргу почне са подизањем банске палате, за коју су 1930. израђени планови.[2508] Поводом тога бан Вардарске бановине Жика Лазић сазвао је конференцију где су присуствовали сви начелници одељења и Јосиф Михајловић председник скопске општине. Поред питања места за палату на конференцији се расправљало о броју одељења, велични плана као и прорачуна.[2509] Жири за расписивање конкурса за подизање банске палате, и вршење увида у локацију где ће се зграда подићи, састао се први пут 25.3.1930. године. [2510] Већ идућег месеца Краљевска Банска управа Вардарске бановине расписала је конкурс за израду скица за подизање Банске палате. Право учешћа су имали сви дипломирани архитекти Краљевине Југославије, и архитекти Словени који живе у њеним границама. Чланови оцењивачког суда су били: бан Живојин Лазић, председник општине Јосиф Михајловић, прфесор Јосиф Плечник, професор Драгутин Ђорђевић, професор Бранко Попвић, инпсектор Министарства грађевина Драгутин Маслаћ, начелник Техничког одељења Банске управе Светозар Теодосијевић и Александар Дероко. Заменици су били помоћник бана Драгомир Тодоровићм Момир Коруновић, Тома Маринковић. Прва награда је износила 70.000 дин, друга 50.000 дин, трећа 35.000 дин, и четврта 25.000,00 дин. За откуп је одређена сума од 20.000 дин. Рок за предају радова био је 15.7.1930. године (Слика 411).[2511]

[2506] Антић Б., Скопље је за непуних двадесет година од обичне паланке постало модеран град, *Политика*, (5.10.1938), 5.
[2507] Антић, Б., Комунални проблеми града Скопља, *Политика* (16.10.1929), 4.
[2508] Аноним, Ново Скопље, *Политика*, 17.12.1930, 5.
[2509] Аноним, Подизање банске палате у Скопљу, *Време* (17.1.1930), 6.
[2510] Аноним, Подизање банске палате, *Време* (25.3.1930), 6.
[2511] Аноним, Конкурс, *Време* (23.4.1930), 9; Аноним, Конкурс за скицу банске палате у Скопљу, *Време* (23.7.1930), 6.

Конкурс за скицу банске палате у Скопљу

Жири је почео рад

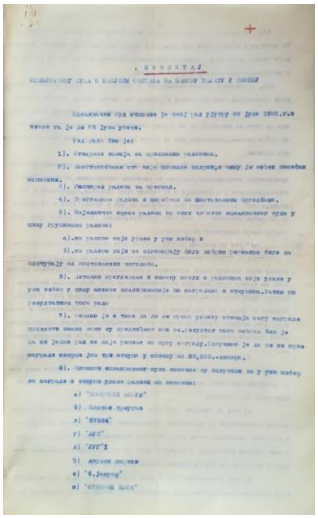
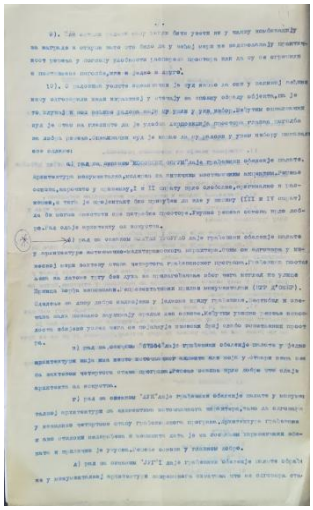
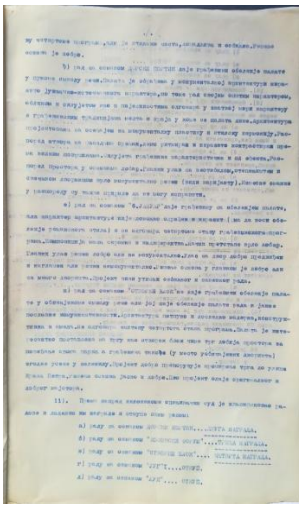
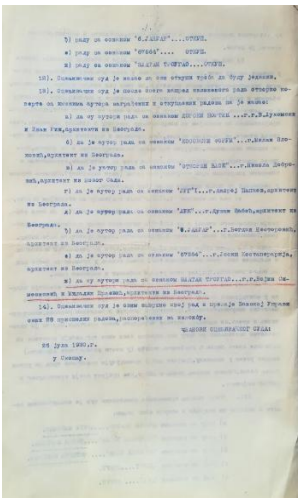
Скопље, 22. јула. — На расписан стечај за нацрте банске палате у Скопљу, чији је крајњи рок био 20. јули приспело је 28 радова. Оцењивачки суд почео је јуче да разгледа радове, па изгледа да ће жири до краја овог месеца донети своју одлуку. Оцењивачки суд сачињавају: бан Вардарске бановине г. Жика Лазић, г. г. Драг. Ђорђевић и Бранко Поповић, професори Београдског универзитета, Драг. Маслаћ и Момир Коруновић, инспектори Министарства грађевина, Дероко, доцент Београдског универзитета С. Теодосијевић, начелник техничког одељења банске управе и Јосиф Михајловић, претседник Општине. Жири држи да је одзив архитеката на овом стечају био веома добар, а исто тако верује да ће бити међу послатим нацртима одличних радова. После поделе награда приспелим скицама приредиће се изложба свих радова.

Слика 411. Чланак у дневном листу *Време* посвећен конкурсу за израду скица банске палате у Скопљу од 23.7.1930. године.

Према сачуваном Извештају оцењивачког суда, који се баштини у породичној заоставштини Војина Симеуновића, међу 28 приспелих радова жири је констатовао да ниједно понуђено решење у потпуности не задовољава строге пропозиције конкурса, због чега прва награда није додељена, а наградни фонд је преусмерен на откупе додатних пројеката (Слика 412а, 412б, 412в, 412г). У ужи избор ушли су радови под шифрама *Косовски форум*, *Златни троугао*, *67554*, *Лук*, *Југ I*, *Дорски портик*, *6. јануар* и *Отворен блок*.[2512] Два главна услова конкурса, била су леп распоред просторија у које ће се сместити банска управа, добро решење основе и да архитектура палате буде прилагођена карактеру и грађевинској традицији Скопља и Јужне Србије. Најближе томе било је решење под шифром „Дорски портик“ рад руских архитеката Виктора Лукомског и Ивана Рика, за који су добили другу награду која је износила 50.000 дин. конципиран у духу репрезентативног касног академизма, са централним торњем и естетским референцама на комплекс Двора на Дедињу и хотела на Авали.[2513]

[2512] Извештај оцењивачког суда о идејним скицама за банску палату у Скопљу, од 26. јула 1930. године који се чува у породичној заоставштини Војина Симеуновића, а коју ми је за потребе овог истраживања уступио на увид др. Иван Марковић..

[2513]Goran Mickovski, Đokić Vladan, “Okružni ured za osiguranje radnika u Skopju arhitekta Drage Iblera, 1934,” *Prostor 23, 1(49) (2015),* (2015), 87.

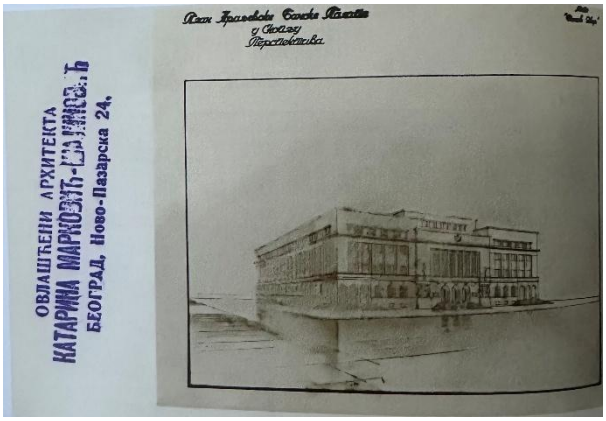
Слика 412а, 412б, 412в, 412г. Конкурс за изградњу Управне зграде Вардарске бановине.

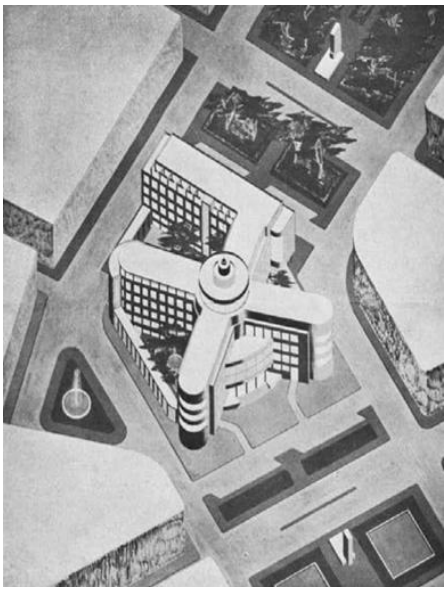
Трећа награду у износу од 35.000 дин додељена је Милану Злоковићу, за рад под шифром „Косовски форум“, за изванредну функционалну диспозицију унутрашњости. Четврту награду је освојио Никола Добровић са радом под шифром *Отворен блок* износу од 25.000 дин. Са по 1000 дин иткупљени су радови Андреје Папкова са радом под шифром *Југ I*, Душана Бабића рад под шифром *Лук*, Богдана Несторовића рад под шифром *6. јануар*, Миладина Прљевића и Војина Симеуновића рад под шифром *Златни троугао* и Јосифа Костаперарија рад под шифром *67554*.Радови су били изложени на Филозофском факултету у Скопљу.[2514] На основу публикације Снежане Тошеве „Од освајања слободе до личног печата-жене архитекти у збиркама Музеја науке и технике“, у којој је репродукован конкурсни рад за банску палату, а који се чува у Музеју науке и тенике, сазнајемо да је једна од учесника конкурса била и архитектица Катарина Марковић-Шајиновић, која је палату замислила у академском духу. Ово решење је по концепцији простора и обради фасада, врло блиско касније реализованом пројекту Виктора Худака (Слика 413а).[2515]

Пројекат Војина Симеуновића није сачуван, али познато је да је рад био успешан и да је ушао у ужи избор и откуп. Према оцени жирија имао је квалитете и недостатке: „Удобна диспозиција простора, спољног обележја палате са елементима источњачко медитеранске архитектуре, што одговара захтеву програма, али је на тргу грађевина постављена без духа за прилагођавање...репрезентативан прилаз је монументалан, одељење за двор је добро издвојено у једном крилу грађевине, вестибил и свечана сала повољно заузимају средњи део основе, али укупно решење основе је доста збијено, услед чега се појављује известан број слабо осветљених просторија.[2516] Са становишта проучавања простора, посебно је био занимљив конкурсни, радикално модернистички пројекат Николе Добровића *Отворен блок*. Добровићев авангардни концепт предвиђао је три унутрашње баште, народну, краљевску и бановинску, фланкиране слободним колонадама стубова, нудећи револуционаран међупростор који дубоко интегрише

[2514]Аноним, Награђени планови за банску палату у Скопљу, *Политика* (27.7.1930), 6; Валентина Станојевић, „Рад архитекте Виктора Лукомског у Краљевини СХС/Југославији (1884– 1947),“ *Наслеђе 21* (2020), 43.
[2515] Снежана Тошева, *Од освајања слободе до личног печата – жене архитекти у збиркама Музеја науке и технике*, Београд, 2025, 80 – 82.
[2516] Хајна Туцић, „Дело архитекте Војина Симеоновића између два светска рата“, *Наслеђе 9* (2008),159

природно окружење у структуру палате (Слика 413б.).[2517]

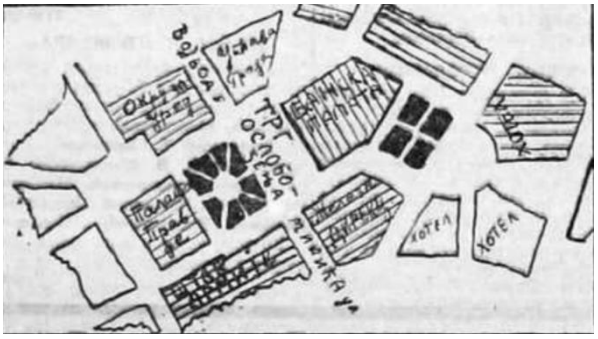

Слика 413а . (лево) Конкурсни пројекат Катарине Марковић Шајиновић за зграду Банске палате у Скопљу.
Слика 413б. (десно) План Николе Добровића за зграду Банске палате у Скопљу.

Како је замишљено, зграда банске палате је својом монументалношћу захтевала посебно решење трга, различито од првобитног решења генералног плана Скопља. Показало се да је било потребно да се прошире скверови који излазе на мост на Вардару и на улицу Краља Петра, највећу улицу у Скопљу. Замишљено је да се све зграде подигну у истом стилу по захтевима будућег Трга. Прву награду по конкурсу за изградњу Трга добио је брачни пар Бранислав Којић и Даница Којић.[2518] По Којићевим сећањима, Даница је израдила пројекат у стилу Банске палате, поштујући у потпуности захтеве наручилаца, док је његово идејно решење било инспирисано балканском архитектуром. Оба рада су добила највише награде, међутим, када је жири открио идентитет аутора, другу награду је адхезионо припојио првој, третирајући Даничин рад као пуку варијанту Браниславовог пројекта, што представља карактеристичан пример институционалне маргинализације женских аутора у међуратној пракси. Пошто су фотографије пројеката сачуване само у фрагментима, и како је једини доказ о овој анегдоти сећање аутора, тешко је разграничити њихов појединачни и конкретан допринос у урбанистичком и стилском решењу постављеног задатка. [2519] Према њиховом решењу, систем правоугаоних скверова отварао је фасаде Банске палате и Палате правде ка Мосту на Вардару и Улици краља Петра. Други сличан сквер отвара фасаду палате Правде према мосту који је требало да се подигне на Вардару. Са друге две стране сквера биле су предвиђене монументалне грађевине за Управу града, Уред за осигурање радника, Генералштаб и Железничка дирекција (Слика 414).

[2517] Тамара Конеска, „Добровић у Скопљу: Контуре нове монументалности,“ *Никола Добровић поводом 125 година од рођења* (2023), 137– 145.
[2518] Аноним, Ново Скопље, *Политика* (17.12.1930), 5.
[2519] Тошева Снежана, „Даница Којић (1899– 1975)“, *Годишњак града Београда XLIII* (1996), 115 (109– 121)

Слика 414. Скица за Трг Ослобођења у Скопљу, објављена у дневном листу Време од 12.7.1930. године.

Фасаде су замишљене у духу старе скопске архитектуре. По другој варијанти, фасаде би се уклопиле са стилом фасаде коју је за банску палату замислио Виктор Лукомски, чији је пројекат у том моменту усвојен. Другу награду је добио Јан Дубови, а трећу Драгомир Петковић, а откупљен је и рад Александра Васића. Оцењивачки суд чинили су Драгутин Маслаћ, Јанко Шафарик, Јосиф Михаиловић.[2520] Ипак, услед опште економске кризе и тешке фискалне ситуације, о чему сведочи изјава бана Лазића из 1931. године приликом одбране буџета, реализација овог грандиозног урбанистичког програма привремено је обустављена. [2521]

Заокрет се догодио тек 1936. године када је Банска управа подигла наменски зајам од 20 милиона динара код Државне хипотекарне банке, што је било намењено за подизање банске палате, женске гимназије, гимназије у Приштини и болница у Штипу.[2522] Израда потпуно новог пројекта поверена је чешком архитекти Виктору Ј. Худаку,[2523]који је у том моменту био запослен у Техничком одељењу банске управе.[2524] У Експозеу уз предлог буџета Техничког одељења за 1937. годину, инжењер Живан Митровић предложио је да, како би се избегло даље плаћање високих кирија за ресорна одељења раштркана широм Скопља, се администрација привремено усели у довршену зграду Управе полиције, док трају предвиђени четворогодишњи радови на Банској палати..[2525] До подизања банске палате, управа је била распоређена на одељења по целој територији Скопља, на десној обали Вардара, а од великог значаја је то што је ова зграда наменски грађена у административном центру.

Худаково решење је задржало елементе опште просторне диспозиције претходног нацрта Лукомског и Рика (Слика 415.), но средњевековни историцистички елементи су уклоњени, па је крајње решење пројекта осмишљено у духу монументализма, у прочишћеном модернистичком духу (Слика 416.).

[2520] Аноним, Ново Скопље, *Политика* (17.12.1930), 5.
[2521] Аноним, Изјава г.бана Живјина Лазића, *Правда* (2.3.1931), 3.
[2522] Аноним, Зајам од 20 милиона динара одобрила Државна хипотекарна банка Банској управи у Скопљу, *Време* (26.12.1936), 5.
[2523] Видети: Прилог 1, Табела 22, ред 10.
[2524] Аноним, Скопље добија монументалну Банску палату и модерну зграду за женску гимназију, *Политка* (3.7.1938), 15; Георги Константиновски, *Градителите Во Македонија (XVIII– XX век), Викотор Ј. Худак,* Скопје, 2001, 55.
[2525] Аноним, Рад Банског већа Вардарске бановине VII редовног сазива на седницама од 15,16 и 17 марта 1937. године, *Службени лист Вардарске бановине* (17.4.1937), 6– 7.

Слика 415. Изглед основе зграде Управе Вардарске бановине.

Камен темељац је освећен 4. јула 1938. године, кад и камен темељац Женске реалне гимназије у Скопљу, која је понела име Краљице Марије. Штампа је о том догађају писала:...“ У 10:45 председник владе је са министрима, баном, командантом армије и председником општине дошао на место где ће се подићи банска плата. Одмах по његовом доласку је освећење камена темељца. Чинодејствовао је архијерејски заменик Михајло Пешић са неколико свептеника. После црквеног обреда Пешић је у својој речи поздравио свечани чин, након чега је реч узео бан Вардарске бановине Марко Новаковић са речима:...„Палата је намењена да послужи смештају свих одељења Банске управе која имају на челу са баном да дају директиву и интелектуалну сарадњу у свим правцима јавног живота. У њој ће бити смештено и банско веће за време рада и представници будуће самоуправе. ..Једна нова грађевина биће нови украс Душановог Скопља које ће у будућности добити лик модерног града. Навео је и да Бановина поред палате подиже и женску гимназију у Скопљу, Приштини, и болницу у Штипу.“[2526]

Слика 416. Зграда Управе Вардарска бановине, савремен изглед.

Лицитација за израду столарских радова на згради бановине одржана је 19. априла 1939. године, при чему су право учествовања имале само овлашћене столарске радионице и мајстори. Предрачунска сума за ове радове је износила 1.199.091, 020 динара.[2527] Месец дана касније, одржана је лицитација за израду инсталација централног грејања, при чему је предрачунска сума

[2526] Аноним, У присуству претседника владе г.др.Стојадиновића положен је јуче камен темељац банске палате и освећена зграда Реалне женске гимназије у Скопљу, *Политика* (4.7.1938),4; Аноним, Скопље добија монументалну Банску палату и модерну зграду за женску гимназију, *Политка* (3.7.1938), 15.
[2527] Аноним, Израда столарских радова на новој згради Банске палате у Скопљу, *Службени лист Вардарске бановине* (8.4.1939), 6.

износила 2.076.392,60 динара, а у исто време је заказана лицитација за израду инсталација електричног грејања у појединим одељењима.[2528] Такође је објављена и лицитација за испоруку и монтажу „особне дизалице“ за нову банску палату.[2529] Током јуна 1939. године, расписана је лицитација за завршне радове на банској палати са предрачунском сумом у износу од 7.381.362,14 динара, [2530] као и за израду електричних линија слабе струје, на предрачунску суму у износу од 126.089,70 динара.[2531] Крајем јуна 1939. године планирана је лицитација за испоруку и монтажу телефона, електричних сатова и сигнализационих објеката у згради банске палате.[2532] На дан 6. 7. 1939. године планирана је лицитација за израду електричних инсталација, трансформаторске станице, подстанице, осветљења, моторних линија и громобрана са предрачунском сумом у износу од 529.702 динара.[2533] Буџет Вардарске бановине 1940. године морао је бити увећан за 5.500.000,00 динара, између осталог у циљу што скоријег подизања банске палате, јер су трошкови изградње константно расли.[2534] Радови на банској палати су се убрзано завршавали током јула 1940. године.[2535]

Ова зграда је пример сучељавања разних стилских опредељења. Подигнута је на плацу иза парка *Балкан*, према Уреду за осигурање радника и палате за управу полиције.[2536] Реч је о згради у виду масивног затвореног блока, неправилне полигоналн основе са централним патиом, површине 4834 m², са сутереном, приземљем и два спрата. У сутерену су била споредна одељења, као што су станови за послугу и шофере, магацин, гараже и постројења за парно грејање.[2537] Приземље садржи главни репрезентативни портал за публику и пет помоћних улаза за чиновнике. Ту су такође биле просторије за три одељења, у виду канцеларија за три банска одељења, банска већница, просторије за клубове већника, новинаре, бифе и велика галерија за публику. На првом спрату је био кабинет бана са потребним одељењима, сала за начелнике конференција и просторије за три бановинска одељења. Други спрат је имао још два одељења. У приземљу је била предвиђена велика сала од 472 m² за банску већницу. [2538] Зграда је била опремљена најмодернијим инсталацијама. Груби радови на палати и стављање под кров износили су 5.320.000 динара. [2539] Вардарска Македонија је у овом периоду посебно била позната по мајсторима народне уметноси. На пример, ту су били мијачки резбари, копаничари, живописци, ћилимари из Прилепа, грнчари из Велеса, неимари из Охрида, златари са запада Вардарске Македоније[2540] но у случају банске палате, за декорацију, је ангажован београдски архитекта Драгутин Инкиостри Медењак. Он је

[2528] Аноним, Израда инсталације централног грејања у згради Банске палате у Скопљу, Службени лист Варадрске бановине (22.4.1939), 8.

[2529] Аноним, Испорука и монтажа особне дизалице за нову зграду Бановинске палате у Скопљу, *Службени лист Вардарске бановине* (29.4.1939),8.

[2530] *Аноним, Завршни радови на новој згради банске палате у Скопљу, Службени лист Вардарске бановине* (6.5.1939),8.

[2531] Аноним, Лицитација за израду електричних линија слабе струје у новој згради банске палате у Скопљу, *Службени лист Вардарске бановине* (13.5.1939), 9.

[2532] Аноним, Испорука и намештање телефона, електричних сатова и сигнализационих објеката у згради банске палате у Скопљу, *Службени лист Вардарске бановине* (27.5.1939),8.

[2533] Аноним, Израда електричних инсталација, трансформаторске станице, подстанице, осветљења, моторних линија и громобрана у згради банске палате у Скопљу, *Службени гласник Вардарске бановине* (17.6.1939),7.

[2534] Аноним, Нови буџет Вардарске бановине,*Политика* (6.2.1940), 7.

[2535] Аноним, Нова банска палата у Скопљу, *Време* (19.7.1940), 8.

[2536] Добричанин Љ, На врло свечан начин у Скопљу су данас освећени темељу Банске палате у зграда Женске гимназије „Краљице Марије, *Правда* (4.7.1938), 5.

[2537] Исто.

[2538] Аноним, Скопље добија монументалну Банску палату и модерну зграду за женску гимназију, *Политка* (3.7.1938), 15.

[2539] Добричанин Љ, На врло свечан начин у Скопљу су данас освећени темељу Банске палате у зграда Женске гимназије „Краљице Марије, *Правда* (4.7.1938), 5.

[2540]Никола Малешевић Тошић, „Вардарска Македонија Краљевине СХС Југославије 1918– 194“1, *Војно дело 1* (2019), 313

дао нацрт за орнаменте у дрвету, настале између 1935. и 1937. године. Дизајнирао је и намештај у канцеларији бана, користећи специфичну декорацију, у циљу стварања новог стила базираног на фолклору и традицији. Посебан нагласак је ставио на декоративни програм пријемне собе *Собе у резбарији*, (Слика 417.) која је представљала дело високог уметничког домета.[2541]

Слика 417. Сала у резбарији у Банској палати у Скопљу, рад Глише Костовског.

Међутим, како су његови планови који су предвиђали комплетно облагање зидова масивним дрветом били непрактични, финалну изведбу реализовао је тетовски столарски мајстор Глиша Костовски. столар из Тетова, који је зидне површине вешто рашчланио на геометризована поља у која је аплицирао врхунске стилизоване флоралне, геометријске и зооморфне мотиве утемељене на фолклорној баштини Балкана.[2542]

Иако на први поглед уочљиви несклад између прочишћеног, модернистичког екстеријера и фолклорно оријентисаног ентеријера може отворити питање естетске кохерентности објекта, овај феномен се у савременој историографији не тумачи као недостатак ауторске компетентности Виктора Ј. Худака. Напротив, овакав концепцијски дуализам представља свесну, и у тадашњој европској пракси често примењивану пројектантску стратегију засновану на уметничкој синтези модерности и традиције. Стога, овај архитектонски спој није плод административне или инжењерске импровизације, већ промишљени покушај тадашње културне политике Краљевине Југославије да кроз синкретички уметнички језик истовремено пројектује и сопствену припадност модерним токовима и дубоку утемељеност у традицији балканског поднебља.

Ова зграда је претрпела велики земљотрес у Скопљу 1963. године[2543], али уз значајну обнову, у њој је и данас смештено Македонско собрање. Прва реконструкција улазног хола извршена је 1954. године. Обнова сале Парламента вршена је 1967. године, а потом 1999. године када је уметник Газанфер Бајрам извео мозаике на зидовима ове сале. Сала резбарија реконструисана је 2013. године. Разни видови реконструкције и адаптације објекта, континуирани

[2541] Георги Константиновски, *Градителите Во Македонија (XVIII– XX век), Карло Лука Фердинандо Инкиостри,* Скопје, 2001, 41

[2542] Георги Константиновски, *Градителите Во Македонија (XVIII– XX век), Карло Лука Фердинандо Инкиостри,* Скопје, 2001, 41; Jelena Nenadović, Jana Milosavljević, "Doprinos beogradskih arhitekata izgradnji međuratnog Skoplja, urbanistički razvoj i profana arhitektura, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918– 1941*," Beograd (2021), 134; Македонското собрание ја има најубавата: Каква е оваа сала? https://maskimagazin.faktor.mk/makedonskoto– sobranie– ja– ima– najubavata– kakva– e– ovaa– sala виђено 12.12.2023.

[2543] Аноним, Катастрофалан земљотрес у Скопљу, *Политика* (26.7.1963), 1.

су од 2010. године.[2544] Зграда управе Вардарске бановине својом масивном формом, симетричним распоредом и модернистичко, монументалним детаљима, јасно је изражавала тежњу државе да кроз архитектуру пројектује стабилност, ауторитет и присуство централне власти у јужним областима. Иако не ужива статус споменика културе, њена присутност у центру града сведочи о историјском континуитету и културолошком значају. Проглашење за споменик културе, могло би да спречи неадекватне обнове, и у том случају би се у адаптацију објекта укључио већи број стручних лица, који би тежио рекреацији аутентичног изгледа, јер поједини дограђени елементи, у виду стаклене куполе и загушеног унутрашњег дворишта, представљају пример неадекватне савремене постмодерне доградње (пројекат Скопље 2014) која девастира изворни модернистички волумен (Слика 418а, 418б, 418в, 418г, 418д, 418ђ).

Слика 418а, 418б, 418в, 418г, 418д, 418ђ. Детаљи фасаде Банске палате у Скопљу, данашњи изглед.

[2544] Хронологија на големата обнова https://www.youtube.com/watch?v=efkqyD3mZJY виђено 1.3.2025.

7.9 ЗГРАДА УПРАВЕ ПРИМОРСКЕ БАНОВИНЕ (1941)

Формирањем Приморске бановине 1929. године, приступило се питању изградње нове банске палате у Сплиту. Управа Бановине је у то време била смештена у згради Лучке капетаније. У Техничком одељењу Општинске управе су у том моменту запослени Проспер Чулић, Нико Арманда и Златибор Лукшић, када почињу припреме за израду програма и конкурса за пројекат нове зграде државне администрације, при чему је на овом послу вероватно био ангажован Арманда, један од учесника конкурса за банску палату.[2545] Идеја је била да се све постојеће зграде уклоне, и очисти југоисточни део Диоклецијанове палате, где би се могла изградити слободностојећа, монументална палата Банске управе. Планирано је да се уклони зграда Лучке капетаније, и уз њу прислоњене управне зграде, али и низ елемената историјске амбијенталне целине Лазарета.[2546] Против овог решења је посебно био Петар Сењановић који је сматрао да би монументална палата у потпуности Диоклецијанову палату ставила у други план, и тиме нарушила визуелни идентитет обале.[2547]

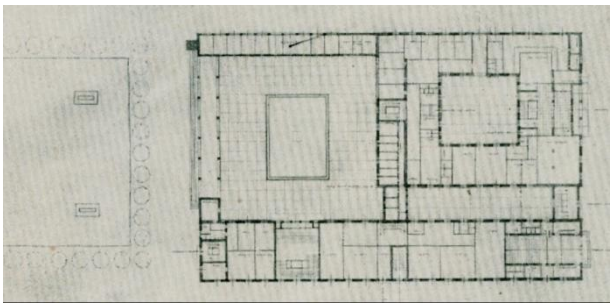
У мају, 1930. године, на седници Општинског већа донео се закључак којим се овлашћује Општинско управитељство да склопи зајам од 23 милиона динара на рачун калдермаринског фонда за изградњу Банске палате, слободно царинско сјемениште, зграду за станове царинских чиновника и уређење и калдрмисање Млетачке, Штросмајерове и Вилсонове обале, Тврткове улице, пристаништа Светог Дује, простора за железнички колосек на Вилсоновој обали, Загребачке, Београдске, Хрвојеве улице, Лучког прилаза, улице поред Св. Петра, Звонимирове улице и набавку за дизалицу.[2548] Из калдрминског фонда се рачунало на суму од 12 милиона динара, за подизање Банске палате.[2549] Банска управа је у јулу 1930. године расписала конкурс за идејно решење. Жири су чинили Едо Шен, Иван Мештровић,[2550] као и бан Иван Тартаља, председник општине Сплита Јакша Рачић, начелник Техничког одељења банске управе у Сплиту инг. Јосип Матуловић, саветник банске управе у Сплиту инжењер Иван Ивачић.[2551] Заменици су били инжењер Матошић и инжењер Шакић. [2552] Пропозиције конкурса су налагале да се осмисли простор између Тврткове улице и Млетачке обале. Пројекат је требало да обухвати зграду Дирекције Поморског саобраћаја као и суседну зграду где је у том моменту била смештена банска управа. Услови су били да палата мора да буде монументална, са класичним ритмом, при чему су у обзир долазили само грађевински материјали у складу с приморјем, односно камен.[2553] Право да учествују су имали сви домаћи архитекти, као и они из словенских земаља у Југославији. Постоје различите информације везане за трајање конкурса али и за број пристиглих радова. Према заоставштини Петра Сењановића у Свеучилишној књижници у Сплиту конкурс је трајао од 1. августа до 31. октобра 1930. године.[2554] Према Станку Пилиповићу, рок за предају радова је био 15. јул 1930. године, а јавило се 28 конкурената и то 5 из Сплита, 10 из Београда, 6 из Загреба

[2545] Robert Plejić, "Splitski arhitekt Niko Armanda– arhitektonski modernizam i povijesni proctor," *Kulturna baština 37* (2011), 231– 232.
[2546] *Petar Senjanović: splitski planer i graditelj, iz Ostavštine sveučilišne knjižnice u Splitu*, Split, 2007,169.
[2547] Vedran Duplančić, "Obalni pojas grada Splita u urbanističkim planovima,projektima i studijama u razdoblju od 1914. do 1941. godine," *Prostor 1(27) 12(2004)* (2004),117
[2548] Branislav Radica, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918– 1930. godine*, Split, 1931, 89.
[2549] Stanka Pilipović, *Izgradnja Splita izmedju svjetskih ratova*, Split, 2008, 103.
[2550] *Petar Senjanović: splitski planer i graditelj, iz Ostavštine sveučilišne knjižnice u Splitu*, Split, 2007,169; Stanko Piplović, „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata", *Vladan Desnica i Split 1920. i 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta* (2014), 48.
[2551] Аноним, Конкурс за план банске управе у Сплиту, *Политика* (3.8.1930),4.
[2552] Darovan Tušek, *Arhitektonski natječaji u Splitu 1918– 1941.*, Split, 1994, 67.
[2553] *Isto*, 66.
[2554] *Petar Senjanović: splitski planer i graditelj: Iz Ostavštine sveučilišne knjižnice u Splitu*, Split, 2007,169

2 из Љубљане, 1 из Прага, [2555] 1 из Сушака, 2 из Новог Сада и 1 из Суботице.[2556] Разрешење ове недоумице, кад је реч о року за предају радова, може да нам понуди дневна штампа, па је тако у *Политици* од 3. августа 1930. године наведено да је рок за предају био 30. октобар 1930. године у 18 часова, што је свакако било ближе извору из заоставштине Петра Сењановића. У истом чланку је наведено и да је прва награда на овом конкурсу износила 50.000 динара, друга 30.000 динара, трећа 20.000 динара и два откупа за 20.000 динара. [2557]

Преглед пристиглих радова, којих је до краја било 33, завршен је 28. новембра 1930. године, а оцењивачки суд је радио у Салону *Галић* од 26. до 28. новембра.[2558] Иако ниједан пројекат није удовољио постављеним захтевима, па стога нису додељене ни прва ни друга награда, на конкурсу су се појавили архитектонски вредни радови.[2559] Одлучено је да се трећа награда од 20.000 динара додели решењима под називом *Дијамант* Андреје Папкова и Велимира Гавриловића из Београда,[2560] и пројекту *Ad Palatium* Дујма Гранића, професора на Техничкој школи у Београду. Откупљени су радови са називом *Рива* Калитерне, као и рад Жагара *Palace*, потом радови под називом *Приморска бановина*, *Западни фронт* и *Систем дворана*. На конкурсу су учествовали и Каузларић, Денслер и Ковачевић, који су рашчлањавањем објекта и ниским линијама тежили да ублаже сукоб новоградње са Диоклецијановом палатом.[2561]

Према Премерлу и Тушеку, на овом конкурсу је учествовао и Милован Ковачевић, који је Банску палату замислио као пословну зграду, са низом репрезентативних просторија и са краљевим апартманом. Овај пројекат је изложио у публикацији Стејапана Планића *Problemi savremene arhitekture 1931/1932* (Слика 419). [2562]

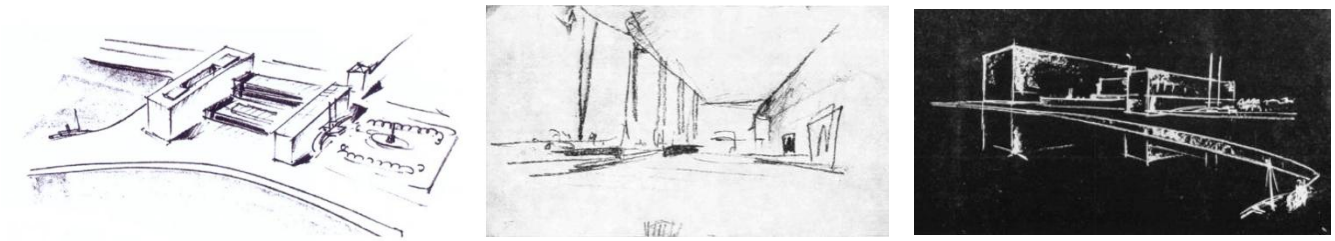

Слика 419. Основа приземља палате Банске управе у Сплиту Милована Ковачевића.

На овај конкурс рад је послао и Јосип Пичман, но није био ни међу откупљеним а ни међу награђеним радовима, иако је касније био најчешће објављиван (Слика 420а, 420б, 420в). Реч је модерном функционалистичком пројекту, разуђеном у основи у облику ћириличног слова *П*, иако

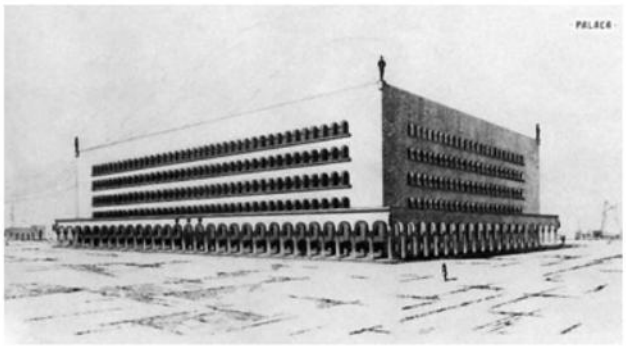
[2555] Stanko Pilipović, *Izgradnja Splita izmedju svjetskih ratova*, Split, 2008, 103.
[2556] Darovan Tušek, *Arhitektonski natječaji u Splitu 1918– 1941.*, Split, 1994,66.
[2557] Аноним, Конкурс за план банске управе у Сплиту, *Политика* (3.8.1930), 4.
[2558]Аноним, Пројекти за банску палату у Сплиту, *Политика* (2.12.1930), 8.
[2559] Darovan Tušek, *Arhitektonski natječaji u Splitu 1918– 1941.*, Split, 1994, 67.
[2560] Марина Ђурђевић, „Архитект Андреј Васиљевич Папков,“ *Годишњак града Београда LII* (2005), 300. Аноним, Пројекти за банску палату у Сплиту, *Политика* (2.12.1930), 8.
[2561] Vedran Duplančić, “Obalni pojas grada Splita u urbanističkim planovima,projektima i studijama u razdoblju od 1914. do 1941. godine,” *Prostor 1(27) 12(2004)* (2004),117.
[2562] Tomisla Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata– nova tradicija*, Zagreb, 1990, 89; Darovan Tušek, *Arhitektonski natječaji u Splitu 1918–1941,* Split, 1994, 67.

добро просторно осмишљен, својим габаритима би Диоклецијанову палату у потпуности ставио у други план.[2563]

Слика 420а, 420б, 420в. Конкурсни пројекат зграде Банске управе у Сплиту Јосипа Пичмана из 1930. године.

На конкурсу су учествовали и Симеоновић и Прљевић, који су предложили пројекат (Слика 421.) кубичне, неоренесансне палате, са ниском отвора што је би доприносило транспарентности и прозрачности. У приземљу су замислили аркадне тремове, док су остала четири спрата одвојена хоризонталним венцима са полукружним отворима са мотивима тродираног ужета, док су на последњем спрату замишљене рељефне плоче. На угловима зграде су се налазиле скулптуре војника са мачем у рукама окренутим ка земљи.[2564] Реч је о модернистичком пројекту, са примесама Ар Декоа, који је деловао хладно и неприступачно, потпуно неприлагођено приморском крају.

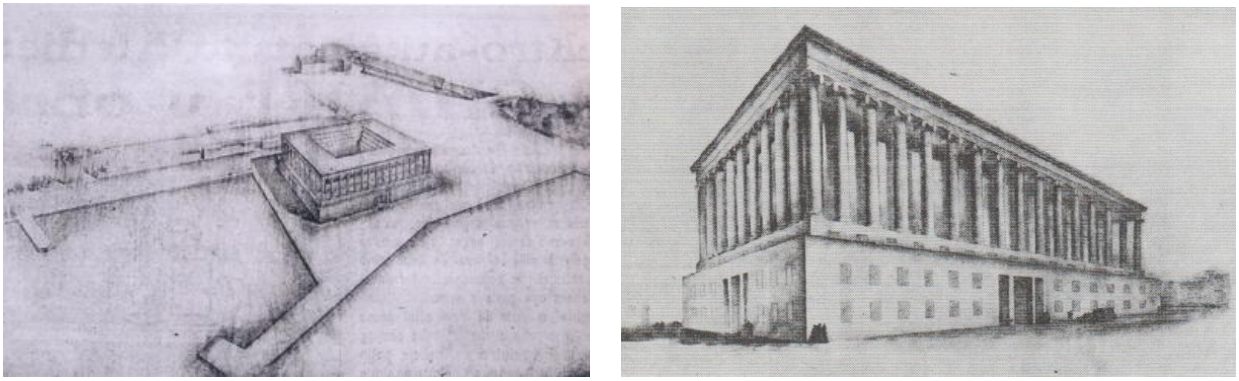

Слика 421. Пројекат за зграду Банске управе у Сплиту Војина Симеоновића и Миладина Прљевића, 1930. године.

[2563] *Petar Senjanović: splitski planer i graditelj, iz Ostavštine sveučilišne knjižnice u Splitu,* Split: Sveučilišna knjižnica, Društvo arhitekata, 2007, 169.
[2564] Хајна Туцић, „Дело архитекте Војина Симеоновића између два светска рата“, *Наслеђе 9* (2008),158.

Познато је да је по расписивању конкурса, 1930. године Никола Арманда отишао у Праг код Николе Добровића, где су заједно радили на конкурсном решењу. Завршен рад је Арманда прво донео у Загреб, у стан Мирослава Крлеже, одакле га је Николин брат Петар Добровић послао поштом у Сплит. Реч је о пројекту под називом *Систем дворана*, који је како је познато добио само откуп, иако се за њега залагао Едо Шен, члан жирија.[2565] Поред овог, познато је да се међу откупљеним радовима нашао и онај архитеката Жагара и Калитерне.[2566]

Услед неуспелог конкурса, расписан је ужи конкурс 1931. године, на који су достављени предлози, али и конкурсни пројекти чланова жирија са претходног конкурса. Један од предлога је био онај Ивана Мештровића, који је послужио Драги Иблеру за израду пројекта. Реч је о претенциозном пројекту, у виду габаритног квадра, са масивним јонским стубовима на прочељу, што је био резултат нереалних захтева државних власти, и представља компромисно решење без значајнијих уметничких квалитета (Слика 422а, 422б.).[2567]

Слика 422а, 422б. Положај и перспектива зграде Банске управе у Сплиту Драге Иблера, према идеји Ивана Мештровића, 1931. године.

Проблем изградње палате поново је иницира 1934. године, но долази до озбиљне критике јавности кад је реч о локацији за изградњу. У међувремену дошло је до смене у Банској и Градској управи, кад је на место бана ступио Јосип Јаблановић, а на место градоначелника Миховил Карготић. Тада је одлучено да се одустане од рушења постојећих административних зграда, и да се палата изгради као интерполација, а да са постојећим зградама чини блок. Тада је загребачки архитекта Анте Гргић позван да разради овакав предлог, што је завршио 1936. године, а варијантно решење извео је Алфред Албини (Слика 423.).[2568]

[2565] Robert Plejić, "Splitski arhitekt Niko Armanda– arhitektonski modernizam i povijesni proctor," *Kulturna baština 37* (2011), 232.
[2566] Isto.
[2567]Stanko Pilipović, *Izgradnja Splita izmedju svjetskih ratova,* Split, 2008, 104; Vedran Duplančić, "Obalni pojas grada Splita u urbanističkim planovima,projektima i studijama u razdoblju od 1914. do 1941. godine," *Prostor 1(27) 12(2004)* (2004),117.
[2568] Darovan Tušek, *Arhitektonski natječaji u Splitu 1918–1941,* Split, 1994, 68; *Petar Senjanović: splitski planer i graditelj, iz Ostavštine sveučilišne knjižnice u Splitu,* Split: Sveučilišna knjižnica, Društvo arhitekata, 2007, 170.

Слика 423. Пројекат Алфреда Албинија за зграду Банске управе у Сплиту.

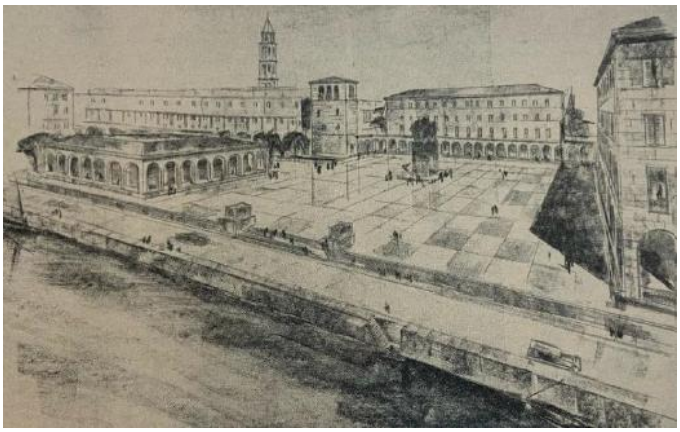
Против ове идеје су се побунили Иван Мештровић, Конзерваторски уред, са Љубом Караманом на челу, Удружење инжењера и архитеката и остатак стручне јавности, између осталог јер се пројекат додељује без претходно расписаног конкурса, аутору који претходно на конкурсу није ни учествовао. [2569] Највећа мана предложене локације је била та што би се палата налазила испред Диоклецијанове палате, и својом величином би нарушила склад античког здања. Идуће године Јосип Смодлака је 1935. године, изнео је предлог, да се на том месту подигне Национални споменик, да се Царинарница сруши, а да се палата подигне на Пазару.[2570] Пола године након Смодлакиног предлог, Сењановић у сарањи са Пичманом разрађује ову идеју под називом „Студија инг. П. Сењановића уз архитектонску сарадњу арх. инг Ј. Пичмана за ситуирање националног споменика и нове Бановинске палаче у Сплиту (Слика 424.).“

Слика 424. Студија инг. П. Сењановића уз архитектонску сарадњу арх. инг Ј. Пичмана за ситуирање националног споменика и нове Бановинске палаче у Сплиту, 1935. године.

[2569] Darovan Tušek, *Arhitektonski natječaji u Splitu 1918– 1941*., Split, 1994, 69.
[2570]Stanko Pilipović, „Doprinos Petra Senjanovića uređenju Starog Splita“, *Kulturna baština, No. 7– 8*, (1978), 67.

Студија је подразумевала 16 страница са текстуалним образложењем, и три Пичманова просторна плана.[2571] Ова идеја је тежила материјализацији монументалног трга са националним спомеником у централном делу, при чему би на северној страни била Банска палата, на западној Диоклецијанова палата, а према мору би простор био слободан. Услед респекта према Диоклецијановој палати, позиционирање трга, као и приступ целом склопу у духу медитеранске архитектуре, ова идеја је наишла на велику популарност јавности (Слика 425.).[2572]

Слика 425. Цртеж са изгледом новог Трга у Сплиту Јосипа Пичмана, 1935. године.

Исте 1935. године, приликом боравка у Београду, бан Приморске бановине Јосип Јабланović посетио је министра финансија од којег је добио одобрење да приступи радовима. Средства су била осигурана код Државне хипотекарне банке у висини 10 милиона динара. Упркос одобреним средствима, решење локације још увек није решено.[2573] Иако је пројекат Сењановића и Пичмана био готово идеалан, Општина и Банска управа су сматрале изградњу на Пазару прескупом. Ово је изазвало протест грађана, па се одустало од изградње на Лазарету, али није прихваћен ни предлог да се палата подигне на Пазару.[2574] Током 1936. године, вођене су готово свакодневне полемике о локацији за изградњу палате. Исте године је осигуран кредит, израђивали су се нацрти, но локација је била спорна јер би монументална зграда заклањала Диоклецијанову палату. У фебруару 1936. године, бан Јабланović је отишао у Београд, где је одлучено да се Банска палата подигне на месту Царинарнице, и једним делом Генералата који је припадао војном ерару. Замишљено је да прочеље Банске палате буде окренуто ка западу, док би се Тврткова улица проширила за 10 m. Свота предвиђена за ове радове је била 10 милиона динара. Предвиђено је да се зграда подигне за две године, а средства за изградњу би била обезбеђена из зајма који би се касније амортизовао од најма којим је Банска управа плаћала своје тренутне просторије. [2575] У марту 1936. године, сплитски инжењери и архитекти су покренули акцију да се Банска палата не зида на положају Царинарнице већ да се на сагради на општинском Пазару . На тај начин добила би се једна монументална грађевина, и шири простор пред палатом. Једино што се појавило као

[2571] *Petar Senjanović: splitski planer i graditelj, iz Ostavštine sveučilišne knjižnice u Splitu,* Split: Sveučilišna knjižnica, Društvo arhitekata, 2007, 177.
[2572]Stanko Pilipović, „Doprinos Petra Senjanovića uređenju Starog Splita“, *Kulturna baština, No. 7– 8*, (1978),, 67. Vedran Duplančić, “Obalni pojas grada Splita u urbanističkim planovima,projektima i studijama u razdoblju od 1914. do 1941. godine,” *Prostor 1(27) 12(2004)* (2004), 117; Robert Plejić, ″Petar Senjanović, Josip Pičman i studija 1935. godine.″ u *Petar Senjanović: splitski planer i graditelj: iz ostavštine u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu* (2007), 179–180.
[2573] Stanko Pilipović, *Izgradnja Splita izmedju svjetskih ratova*, Split, 2008, 104.
[2574] Stanko Pilipović,„Doprinos Petra Senjanovića uređenju Starog Splita“, *Kulturna baština, No. 7– 8*, (1978), 67
[2575] Anonim, Gdje će se graditi Banska palača, *Jadranski dnevnik* (22.2.1936), 5.

препрека, било би измена земљишта између општине и државног ерара. Зграда за Царинарницу се тад подизала на гату Св. Дује, и стога је постојећа требало да се поруши, а општински Пазар је требало да се премести на њено место.[2576] За ову идеју се залагао Јосип Смодлака, сматрајући да би требало да се сруше куће између Тврткове улице и кора. Током 1936. године су одржане конференције на којима су се појавила три гледишта која су елаборирана бану. Један део стручњака заступао је мишљење да банска палата на предвиђеном простору може да се гради, али да се изврше неке измене на пројекту, односно да се Диоклецијанова обала прошири, и да буде у равној линији са Француском обалом, као и то да се скрати висина палате предвиђене у пројекту. Други су заступали гледиште да се банска палата гради како је предвиђено у пројекту, док је треће било да банска палата не може да се гради на замишљеном простору, него ван града.[2577]

Током марта 1936. године, одржан је већи број састанака сплитских инжењера и архитеката, чланова Инжењерског друштва и Инжењерске коморе (Слика 426.).

Gdje bi se imala graditi banska palača

SINOĆNJI SASTANAK SPLITSKIH INŽENJERA I ARHITEKTA

Snoć je održan izvanredni sastanak splitskih inženjera i arhitekta, članova Inženjerskog udruženja i Inženjerske komore. No cijeli sastanak raspravljalo se je o mjestu, gdje bi se imala graditi banska palača.

Sastanak je otvorio predsjednik Udruženja inženjera g. ing. Dane Matošić koji je iznio historijat gradnje banske palače od prvog spleta okolnosti do danas i istakao da je danas najpreče-no i samo govorio o samom pokušaju.

Arh. g. Ćulić podsjetio nazočne g. ing. Matošića i dakanije da bi bilo dobro da se o toj stvari raspravlja. Jedino bi se, po mišljenju g. arh. Ćulića mogao raspravljati o planu prijedloga, ali kako za to nemamo nikakvih ili skoro podataka, bar će teško da se o tom planu može kako reći. Isto tako bi je projekat povjeren na izradbu jednom zadatak koncept pa ne bi bilo ni kolegijalno taj projekat ostrpeći kritizirati.

Ing. arh. g. Fabijan Kalogjera misli da svi u argumenti ne znaju mnogo, nego je glavno i taj: valjalo pitanje, da li je projekat, koji je izradio i obradio ing. g. Senjanović dope u arh. g. Pl. mentom i po nalogu g. dra Smodlake, bolji i svrsishodniji nego prijedlog Simunov plan i da li se može bez velih poteškoća taj projekat lako dovesti do cilja? Kao argumente za ovo veoje navodi g. ing Kalogjera navodi rekaklija prometa iz Praga u specijalno vlaka prospeka Lovre kojih je broj već definitivno prihvaćen čak od vijeća Praga i po sme dobio u doba Austrije definitivno odobrio ali je se svim tim nastoji na ovoj kritičkoj konferentne jasnosti, koja u kulturnom Pragu ovijek ima prvo krilo, a umnožaj svojih odluka: prošlog vijeća napalo je i profesorsko udruženje protiv tajnih i profesorskih udruženje protiv tajnih i jednim saopćenjem saključenom nalazi od općine Praga da stvar projekta Lovre prosvjeta izmete na dnevni red. Pitanje prospeka ili zatvora kaže Lovre s tim saključenje saključenom saopćenjem, a prije i još do danas na sreću Praga nije ispleteno.

Ako uzeke, veliki je arh. g. Kalogjera, radilo se i radi o humanom cenzu gdje smo se, vidi i odajte sino prenisli sve one dobre i lijepe stvarne koje smo i naveli.

Ing. g. Kalogjera iznosi još i druge argumente te kaže potrebe da se nađu dobre poteze i pro-

dući do Režije duhana i ne vidi nikakovih poteškoća da se banska palača gradi na starom pazaru. Iznosilo smo mišljenje da bi se gradnjom banske palače na prvom prospeku i rekonstrukcijom i otvorio jedan idealan poletaj za prolaznje spomenika, koje kako su svi naši stručnjaci kao g. Ivan Meštrović se arh. Plečnik bili mišljenja da bi bilo šteta ispred Dioklecijanove palače bi ga sakrili. Prof. Plečnik je čak izradio jedan zanimljiv projekat u tom smislu, a očito je već bio se danas nalazi pred Dioklecijanovom palačom. Profesor Schön je osobno izrekao, ako se i bude morala graditi pred Dioklecijanovom palačom, da vjeruje ni neke banske palače ne bi smjela nikako da nadvisi Dioklecijanovu palaču.

Kako predviđeni projekat radi strog poznatog prostora ne može da obuhvati sva banovinska nadležna, logično je da se projektante mora ono da ide do neobuzdljene visine tako da bi novi projekat banovine osnovne komisije ili gradnjom spornog dosega da visine kćeva na Diokletianovoj palači tj. koja Juna i Dalić.

Arh. g. Baldasar misli, da je upravo nužno da se bavi o projektu govori kao i o mučno kako je projekat čak na izradbu samo jednom bez jer misli da je dužnost banovine bila da pozije natjecanja u kom su sudjelovala i čuvi mjerna arhitekta dade njima na izradbu definitivni plan za izmetje instalacijskih radova. Ili još bolje da se raspiše novi natječaj jer je on jedini i pravi, jer da se do najboljeg projekta dođe.

Još su govorili razni sabrajući koji su bili mišljenja da je teško na ovom sastanku u ovoj stvari stvarno bilo kakvu odluku već da bi bilo potrebno obaviti na takvoj važnoj sjednici o kome se raspravlja, da se stvar prije dobro proučiti nego što se donese jedan definitivni sud.

Poslije vrlo živo i otvo debate zaključeno je da se u ponedjeljak navečer sazovi u zajedničkom sastanku.

AMNESTIJA GRČKIH OFICIRA UROTNIKA

(k) ATENA, 20 III. Povodom proslave narodnog blagdana 25 ožujka vlada njezina veličanstva amnestirala sve grčke oficire koji su učestvovali u travnju Venizelosovoj pučnji.

Слика 426. Чланак у дневном листу *Јадрански дневник* од 20.3.1936. године посвећен изградњи Банске палате у Сплиту.

На једном од састанака коме је председавао Дане Матошић, архитекта Чулић је подржао мишљење председника Матошића, сматрајући да је потребно да се узме у обзир регулациони план Сплита, по ком је део земљишта, где је предвиђено да се гради палата, одређен за грађевинско земљиште. Присутни нису желели да коментаришу пројекат који је поверен њиховом колеги, и нису желели унапред да га критикују. Фабијан Калитерна је био става да би обала требало да се продужи и прошири до Режије духана и да се Банска плата гради на старом Пазару, што би поспешило и рушење тамница и створило идеалне услове за подизање Националног споменика. Едо Шен је истакао да ако се палата буде подигла испред Диоклецијанове палата, њена висина не би смела да надвиси овај значајан антички објекат. Архитекта Балдасар је мислио да је нужно да се о пројекту говори као о проблематичном јер је поверен само једном лицу, иако је сматрао да је

[2576] Anonim, Za gradnju Banske palače na pazaru, *Jadranski dnevnik* (18.3.1936), 5.
[2577] Anonim, Konferencija o gradnji banske palače, *Jadranski dnevnik* (7. 5. 1936), 6.

неопходно да се распише нови конкурс.[2578] Недељу дана касније одржан је још један састанак где је изнето више предлога. Један је био да се нова палата подигне на месту Царинарнице држећи се линија регулационог плана. Други предлог се противио изградњи на месту Царинарнице и залагао се за репрезентативну локацију, предвиђену регулационим планом. Овај предлог је по томе обухватао простор између Млетачке обале, Тврткове улице, Пазара, Лучког прилаза и мора. Тај предлог је на састанку и усвојен.[2579]

После много дискусија, Банска управа Приморске бановине издала је званично Саопштење о зидању банске палате у Сплиту на 13 куцаних страница. На крају тог Саопштења је наведено да, је после учесталих дискусија везних за проблем локације нове Банске палате, Управа доведена пред дилему, да ли да се нова палата подигне на земљишту Царинарнице, пошто је решењем Министарског савета од 10. марта ова изградња одобрена, а Државна хипотекарна банка и Бановина су одобриле зајам од 10.000.000 динара, док интереси службе као и потреба неодложног прибављања зараде редовима пучанства који то очекује, намећу да се посао што пре оствари, или да зидање Банске зграде опет препусти свим неизвесностима у погледу времена места и финансијских могућности. У том смислу Банска управа је имала чињенице: постојао је регулациони план Сплита који је израђен на основу интернационалног конкурса где су учествовали архитекти Шурман, Бок, Шмид, Зотер, Тејер, Келер, Давидескуа. У одабраном Шурмановом плану, је у свим пројектима, комплекс земљишта и објеката између Млетачке и Штросмајерове обале и Тврткове улице био у целости предвиђен за градилиште. Затим, да су све досадашње предрадње на зидању банске зграде које су од 1928. године рађене у правцу подизања палате на државном земљишту Царинарнице у складу са регулационим планом Сплита. Објашњена је више пута немогућност да се зида на општинском земљишту Пазара, а остварени су сви законски и финансијски услови да се зграда зида на месту Царинарнице.[2580] Ипак, јавност и струка су наставили са оштром критиком ове идеје.

На седници 2.4.1936. године, Фабијан Калитерна је поставио питање зашто шира јавност није позвана да присуствује расправи везаној за локацију нове Банске палате. Такође је навео да је неопходно да се позове Конзерваторски завод, односно Љуба Караман, да изврши процену стања, што је од стране бана обећано 1934. године но није испуњено. Већи број инжењера и архитеката је имао примедбу кад је реч о току припреме за изградњу банске палате, на шта је градоначелник Карготић истакао да није очекивао да ће се у последњем тренутку, пред почетак изградње, повести дискусија и уложе примедбе, поготово јер је истакао да Општина није спремна да сноси толике финансијске издатке које су инжењери и архитекти предлагало, односно измену регулационог плана у пределу између Тврткове улице и Пазара, и Штросмајерове обале за потребе подизања палате. Истакао је да Општина није у стању да пренесе Пазар на друго место. На крају састанка су изнета два предлога. Један је, опет, био да се палата зида на месту Царинарнице, а други није дозвољавао изградњу на месту старе Царинарнице него да се палата зида на репрезентативној локацији између Млетачке обале, Тврткове улице, Пазара, Лучког прилаза и мора, што је већина, поново усвојила.[2581] У априлу 1936. године, у листу *Novo doba*, објављен је чланак под називом „Мишљење конзерваторског уреда о градњи банске палаче“ у ком је Љуба Караман изнео мишљење да се залаже за изградњу на Пазару јер је сматрао Царинарницу непогодним местом за банску палату и јер би изградња банске палате на Пазару била почетак реализације већег плана регулације источног дела сплитске обале по пројекту Сењановића и Пичмана. Када би се зидала на месту Царинарнице, наводи Караман, пројектант би имао тежак задатак да нову палату усклади за зградом Поморске управе, а с друге са Диоклецијановом

[2578] Anonim, Gdje bi se imala graditi banska palača, *Jadranski dnevnik* (20.3.1936), 6.
[2579] Anonim, Zaključak splitskih inžinjera i arhitekata u pitanju izgradnje banske palače, *Jadranski dnevnik* (28.3.1936), 5.
[2580] Anonim, Banska palača zidat će se na mjestu današnje carinarnice, *Jadranski dnevnik* (1.4.1936), 5.
[2581] Anonim, Saopćenje Kr. Banske uprave Prim. Banovine o zidanju banske zgrae u Splitu, *Novo doba* (2.4.1936), 4.

палатом. Његово мишљење је ишло у корист Пичмановом и Сењановићевом пројекту, за који је сматрао да сплитској обали дају велеградску ширину. Неки стручњаци су видели проблем у детаљима овог пројекта, као што је скидање рампе код моста Светог Петра. Пројекат је предвиђао изградњу аркада између нове банске палате и источног зида Диоклецијанове палате, и између бановине и хотела. Као питање се наметало и измештање Пазара, али као решење се изнело да би за те потребе била добра зграда на земљишту Генералата.[2582]

У дневној штампи излазио је већи број чланака посвећен теми изградње банске палате у Сплиту, где се већина залагала за то да се палата не гради на месту Царинарнице на обали. Грађани Сплита су се строго противили тој идеји па је у једном чланку у листу *Novo doba* наведено да:…" је Сплит постао скучен и сиромашан град, да деца немају где да се играју и да је простор од Саринарнице до Монополске зграде потребно очистити и ослободити сплитску обалу, и дати Диоклецијановој палати простор какав заслужује, јер је она највећи туристички потенцијал Сплита."[2583]

У *Политици* из априла 1936. године изашао је чланак министра из Варшаве Првислава Гризогона где скреће пажњу на проблеме подизања Банске палате у близини Диоклецијанове палате, ретког античког споменика културе, који представља симбол Сплита. Он легитимно истиче проблем подизања монументалне палате која би надвисила Диоклецијанову палату и захватила читаву половину јужне фасаде. Такође наводи као добру идеју Сењановића, Смодлаке и Пичмана, да се фасада Диоклецијанове палате открије у потпуности, а да се до ње изгради споменик Краљу Александру, док би са северне стране плаца на ком би се зидао споменик, била подигнута банска палата. Олакшавајућу околност види у чињеници да је већина објеката на овом простору припадало општини, што је било јефтиније него да су припадали приватним лицима, у случају рушења. На крају, изводи легитиман закључак тражећи да се у дебату око подизању бановинске палате укључе домаћи и страни стручњаци, како архитекте, тако и историчари уметности, и наводи да уколико у време финансијске кризе која је тада владала, они који не могу да оправдају пројектовану профанацију прибегавају проблематичном аргументу да недостаје новца, нека се онда ништа ни не зида, јер је боље наћи најбоље решење кроз промишљене акције стручњака, него доносити исхитрене одлуке које би град обележиле за сва времена.[2584]

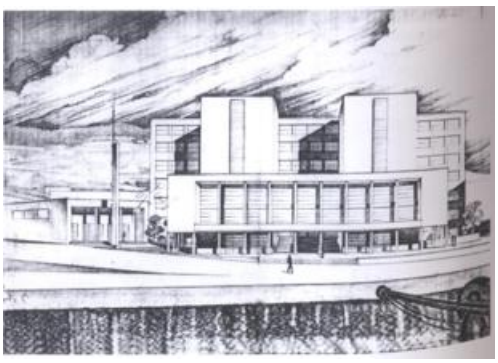
Како је одмицала 1936–та година све се више интензивирао став да се Банска палата не гради на месту Царинарнице. Против градње палате на обали били су Душан Мангер, инжењер Иванишевић, Љубо Караман, И. Булић, Ф. Лупис Вукић и сликар Тома Росандић. После нових расправа, одлучено је да се Банска плата подигне на Маријанској обали. Ту се налазило земљиште у власништву општине за које је добила терен где се налазила Царинарница. Та измена се нашла на дневном реду седнице Финансијског одбора општине 28. јуна 1936. године. Након тога, Сењановић је поново поставио питање шта чинити са простором Старог пазара, који је требало да се обликује као репрезентативан трг.[2585]

У октобру 1936. године, Банска управа Приморске бановине је примила решење министарског савета кад је реч о измени земљишта између градске општине и државног ерара за изградњу Банске палате.[2586]

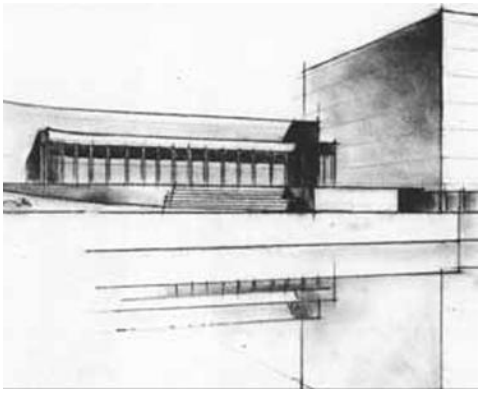
Крајем новембра 1936. године, коначно је расписан конкурс за израду идејних скица Банске палате у Сплиту, на западној обали, иако се ова локација сматрала превише удаљеном од центра града. Право учешћа су имали сви инжењери и архитекти. За најбоље радове одређене су

[2582] Anonim, Mišljenje konservatorskog ureda o gradnji banske palače, *Novo doba* (18.4.1936), 2.
[2583] I.F.Lupis Vukić, Spasimo najveći kapital Splita– povodom diskusije o položaju za izgradnju Banske palače, *Novo doba* (25.4.1936), 2.
[2584] Др. Првислав Гризогоно, Пре него буде касно где да се подигне Бановинска палата у Сплиту, *Политика* (26.4.1936),10; Anonim, Borba o Split, *Novo doba* (6.5.1936), 3.
[2585] Stanko Pilipović, *Izgradnja Splita izmedju svjetskih ratova*, Split, 2008, 105
[2586] Anonim, Odobrena izmjena terena za gradnju banske palače, *Jadranski dnevnik* (13.10.1936), 6.

прва награда у износу од 35.000 динара, друга награда у износу од 25.000 динара, и трећа од 20.000 динара. Последњи дан за предају радова био је 31. јануар 1937. године.[2587] На конкурс је пристигло 15 радова, а тад није додељена ни прва ни друга награда, него две треће, и пет откупа.[2588] Од 15 пристиглих радова 4 је било из Сплита, 8 из Загреба, 1 из Београда и 2 из Прага. У оцењивачком суду су били Стјепан Хрибар, Фабијан Калитерна, Проспер Чулић, Анте Барач, Луцијан Стела, Динко Буић, Дане Матошић.[2589] Трећу награду су освојили Зоје и Селимир Думенгијћ (Слика 427.), Милорад Дружејић и Борис Катунарић (Слика 428.). [2590]

Слика 427. Пројекат зграде Банске управе у Сплиту Зоје и Селимира Думенгијћа, 1936/37. године.

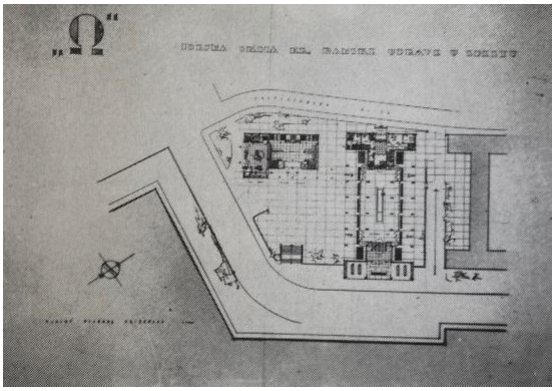
Слика 428. Пројекат зграде Банске управе у Сплиту, Милорад Дружејића и Борис Катунарића, 1936/37. године.

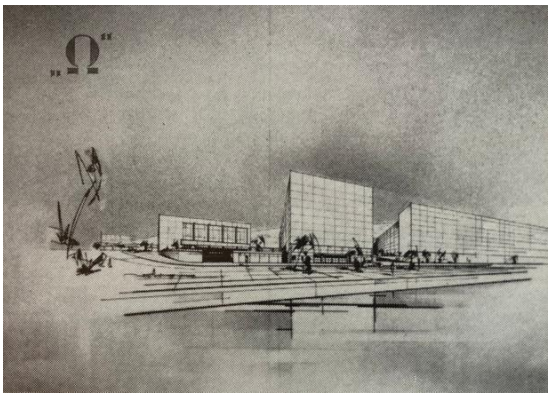
Откупљени су радови Николе Деспота[2591], Владимира Турине[2592]и Вида Врбанића[2593] као и рад Казимира Остроговића и Николе Франковића, и рад Маријана Хаберлеа и Хинке Бауера.[2594] Лицитација за делимичну изградњу палате одржана је 14. фебруара 1937. године. Повереништво

[2587] Аноним, Конкурс за израду идејних скица банске палате у Сплиту, *Време* (6.12.1936), 2.
[2588] Darovan Tušek, *Zgrada Primorske banovine na zapadnoj obali 1938– 1940, Leksikon Splitske moderne arhitekture*, Split, 2020, 140.
[2589] Zrinka Barišić Marenić, *Arhitektica Zoja Dumengjić*, Zagreb, 2020, 236.
[2590] Аноним, Конкурс за идејне скице, *Политика* (12.3.1937), 8; Stanko Piplović, „Arhitekt Milorad Družeić“, *KB 37* (2011), 301.
[2591] Видети: Прилог 1, Табела 22, ред 12.
[2592] Исто, ред.14.
[2593] Исто, ред 13.
[2594] Zrinka Barišić Marenić, *Arhitektica Zoja Dumengjić*, Zagreb, 2020, 236.

за оцену понуда чинили су инжењер Тонко Буић, Звонимир Целић и Антун Барач, службеници банске управе. Такмичила су се предузећа градитеља Милана Митровића, Жарка Дешковића, Марина Безића и браће Жагара. Посао је поверен инжењеру Жарку Дешковићу.[2595] У *Политици* је 14.6.1937. године је објављено да ће Банска палата коштати 14 милиона, и претенциозно, да ће бити најлепши објекат у Сплиту.[2596] Дана 15. 9. 1937. одобрена је прва транша за изградњу од 3 милиона динара, а у новембру је у је у Техничком одељењу започело прикупљање понуда за планирање терена. [2597] У децембру 1937. године у Техничко одељењу Банске управе је одржана лицитација за планирање терена на коме ће се подићи банска палата у Сплиту. Тај посао је припао предузимачу Крагићу за суму од 120.000 динара. Предвиђене су две зграде једна петоспратна за канцеларије банске управе и двоспратна намењена седницама Банског већа, у којој би се налазио и стан од бана. [2598] Да би се већем броју привредника омогућили послови, нису сви радови лицитирани заједно него посебно према струкама.[2599] У јануару 1938. године Техничко одељење Банске управе у Сплиту је одржало прву лицитацију за изградњу палате, са предрачуном од 9.022.975,60.[2600] Следећа лицитација за изградњу, како се на прву нико није одазвао, одржана је у Техничком одељењу 14. фебруара 1938. године, а предрачунска вредност је износила 9 милиона динара, при чему су учесници били дужни да положе кауцију.[2601]

Још 1937. године у јавности појавило име Владе Турине заједно са Врбанићем и Депостом приликом конкурса за палату банске зграде у Сплиту (Слика 429а, 429б.).[2602] Њихов пројекат, иако је приликом конкурса добио само откуп, је послужио као основа за изградњу.[2603]

Слика 429а, 429б. Ситуациони план и изглед Управне зграде Банске управе у Сплиту, 1936/37. године.

Пројектним решењем су предвиђена два објекта, зграда банске управе и објекат банске резиденције која није реализована. Објекат је по пројекту конципиран као петоспратница у облику затвореног блока са вишеетажним светлосним атријумом. Замишљено је да дужим страницама

[2595] Stanko Pilipović, *Izgradnja Splita izmedju svjetskih ratova*, Split, 2008, 108;
[2596] Аноним, Сплит се подиже, *Политика* (14.6.1937), 11.
[2597] Stanko Pilipović, *Izgradnja Splita izmedju svjetskih ratova*, Split, 2008, 108.
[2598] А.М.Б, Припреме за изградњу банске палате у Сплиту, *Правда* (20.12.1937).
[2599] Neven Šegvić, In memoriam: Teška adaptacija istinske stvaralačke ličnosti, *Vjesnik* (29. 10. 1968).
[2600] Аноним, Грађење банске зграде у Сплиту, *Политика* (12.1.1938),17.
[2601] Stanko Pilipović, *Izgradnja Splita izmedju svjetskih ratova*, Split, 2008, 106.
[2602] Neven Šegvić, In memoriam: Teška adaptacija istinske stvaralačke ličnosti, *Vjesnik* (29. 10. 1968).
[2603] „Zgrada Primorske banovine, Split," *Arhitektura 20. Stoljeća*, (2011), 25.

буде положена на обалу. На свим прочељима су замишљени низови идентичних прозора (Слика 430.).[2604]

Слика 430. Изглед палате Банске управе у Сплиту Турине, Деспота и Врбанића.

Са изградњом се започело 1. априла 1938. године, а трошкови изградње су порасли на 20 милиона динара. [2605]Током маја 1938. године, вршени су радови на изградњи плочника до мора уз камени насип на Западној обали. Плочник је био доста широк и замишљен је као шеталиште које иде преко западне обале пут Меја. Интензивно су вршени радови на равнању терена на којем ће бити изграђена банска палата. Изградња ове палате у том моменту знатно је оживела грађевинску делатност на Мејама.[2606] Средином јуна ископани су темељи за банску палату па се приступило градњи. Предузеће инжењера Жарка Дешковића, које је изводило радове, копало је темеље 1,5 m испод нивоа мора, што је у почетку значајно успоравало изградњу палате, да би се у каснијим фазама подизао по један спрат, што је убрзало изградњу.[2607] Спољни зидови су грађени од белог брачког камена који је испоручивао извођач Гардилчић из свог каменолома у Нережишћу. Занимљиво је да су приликом откопавања, пронађени камени блокови још из римског периода, па је закључено да је њиме зидана Диоклецијанова палата.[2608] Истовремено се тражио привремени смештај појединих државних установа, па је у ту сврху обновљена зграда Царинарнице где су привремено смештене канцеларије управе, и Поморска обална команда.[2609] Статичке прорачуне за Банску палату радио је архитекта Кавурић.[2610] У новембру 1938. године, Банској палати је издата грађевинска дозвола.[2611]

Парадокс архитектуре у бановинама, која је лутала између промишљених инвентивних пројеката и политички подобних, финансијски приступачних рационалних решења, потврђен је у децембру 1938. године када је отворена изложба *Пола вијека хрватске умјетности* у Дому ликовних умјетности у Загребу. У архитектонском делу су, између осталих, изложени радови Петра Сењановића *Студија за монументални трг у Сплиту*, као и заједнички рад Пичмана и Сењановића у виду 4 цртежа за банску палату, и парадоксално, потпуни опозит овом раду рад

[2604] Isto. Stanko Piplović, „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata ," *Vladan Desnica i Split 1920.1945. zbornik radova s desničinih susreta* (2014),48.
[2605] Stanko Pilipović, *Izgradnja Splita izmedju svjetskih ratova*, Split, 2008, 108.
[2606] Anonim, Izgradnja banske palače i uređenje Zapadne obale, *Novo doba* (13.5.1938), 5.
[2607] *Idejno urbanističko/arhitektonsko rešenje Gradskog projekta broj 1. Gradska luka– Zapadna obala u Splitu,* Split: Društvo arhitekata Split, 2010, 24
[2608] Stanko Pilipović*, Izgradnja Splita izmedju svjetskih ratova*, Split, 2008, 108
[2609] *Isto*, 107.
[2610] Ivana Haničar Buljan, „Prilog za biografiju arhitekta Zvonimira Kavurića (1901.1944.)", *Rad. Inst. povij. umjet. 30/2006.* (2006), 286.
[2611] С.Ђ, Сплит је ове године добио 93 нове зграде у вредности 40 милиона динара, *Политика* (21.11.1938), 21.

Турине, Деспота и Врбанића *Пројекат банске палаче у Сплиту*.[2612]

Најважнији радови на згради су завршени 1939. године.[2613] Током 1940. године, у згради су завршавани дрводељски радови, за шта је одобрено око 825.000 динара. [2614] Зграда је подигнута у виду слободно стојеће грађевине, армирано бетонске скелетне конструкције.[2615] Основа зграде износи 28,5 х 68 метара, на седам етажа По+Пр+5 спратова, која је ужом страном окренута ка мору са површином приближно 11.800 метара квадратних.[2616] У приземном делу код главног улаза се налазе спољни армирано бетонски стубови обложени разнобојним брушеним каменим плочицама, док је остатак фасаде био обложен брачким каменом (Слика 431.).[2617]

Слика 431. Изглед главног улаза у палату Банске управе у Сплиту, данашњи изглед.

Канцеларије у згради се протежу коридорски, а на сваком спрату их повезују унутрашње галерије, осветљене путем стакленог крова у средишту зграде. Споредне просторије и степениште нису окренути према прочељима, јер су увучени унутар зграде. Монументалност зграде наглашена је и са 458 идентичних прозорских отвора организованих у венце, што доприноси монотоном изгледу грађевине.[2618] Радови на банској палати у Сплиту су потпуно завршени 17. јула 1940. године, а трошкови изградње су износили 19 милиона динара. Била је прилагођена и за галерију уметничких предмета, а за ту сврху је осигуран кредит од једног милиона.[2619]

У септембру 1940. године, почело је усељавање управних одељења у зграду, па се тако прво уселило техничко одељење, затим одељење за сељачко господарство, затим пољопривредно и просветно одељење, но управа Приморске бановине никад није усељена у зграду, јер је грађевина подигнута након што је цела бановина припојена Бановини Хрватској. Освећење зграде обављено је 5. јануара 1941. године, а посветили су је дон Анте Милић и дон Никола Жишка.[2620] Након потпуне реализације ове зграде, о њој је посебно пежоративно говорио Петар Сењановић, пре свега јер је сматрао да је зграда подигнута ван сваке мере тадашње изградње, те да се својом

[2612] *Petar Senjanović: splitski planer i graditelj, iz Ostavštine sveučilišne knjižnice u Splitu,* Split, 2007,185
[2613] Stanko Pilipović, *Izgradnja Splita izmedju svjetskih ratova*, Split, 2008, 107.
[2614] *Isto*, 108.
[2615] Ivana Haničar Buljan, „Prilog za biografiju arhitekta Zvonimira Kavurića (1901.1944.)“, *Rad. Inst. povij. umjet. 30/2006.* (2006), 286.
[2616] Branko Nadilo, „Izgradnja Zapadne obale u Splitu– Uspješno rješavanje jednog gradskog problema“, *Građevinar 8/2013* (2013), 772
[2617] *Idejno urbanističko/arhitektonsko rešenje Gradskog projekta broj 1. Gradska luka– Zapadna obala u Splitu*, Split, 2010, 24.
[2618] *Isto.*
[2619] Аноним, Бановинска палата у Сплиту, *Политика* (18.7.1940), 14.
[2620] Stanko Pilipović, *Izgradnja Splita izmedju svjetskih ratova*, Split, 2008, 108.

гломазном, крутом и безличном масом наметнула благим падинама Маријана.[2621] Оно што не може да се оспори је да ова зграда и данас представља бунт против традиције и класичног духа Диоклецијанове палате. Њена геометрична форма у виду масивне кубичне творевине је у потпуној дисхармонији са Западном обалом.[2622]

Након Другог светског рата у ову зграду се уселила Команда морнарице.[2623] Тада је већина градива насталог активношћу виших управних власти Краљевине Југославије запаљена, а пронађени су само фрагменти у подруму зграде Обласног градског одбора за Далмацију. Ово градиво је пребачено у депо тадашњег Музеја града Сплита, јер Архив у Сплиту још увек није основан.[2624] У Архиву у Сплиту се данас чува грађа везана за први конкурс за зграду Банске палате из 1931. године.[2625]

Палата је требало да буде завршница читавог низа једнаких стамбених објеката, што је промењено урбанистичким планом из 1959. године.[2626] Данас је у овој згради смештена сплитска градска управа.[2627] У Чланку Бранка Надила „Izgradnja Zapadne obale u Splitu–Uspješno rješavanje jednog gradskog problema“ у часопису *Građevinar* из 2013. године, подробно су описани потоњи планови везани за крај у којем је подигнута банска палата.[2628] Ова предимензионирана, габаритна грађевина (Слика 432а, 432б) потпуно је неприлагођена амбијенту у ком је подигнута, као први од многих објеката, који је по стилу изградње више био у духу интернационалног стила високе модерне, него модерне архитектуре Медитерана. Њена хладна, ортогонална геометрија и строги фасадни растер делују као агресивни просторни интрузив који радикалним раскидом са традицијом доноси дух средњоевропских метропола на јадранску обалу. Ипак, парадокс ове грађевине лежи у чињеници да је управо та отуђена монументалност, тек делом ублажена брачким каменом, постала кључно урбанистичко сидро које је Сплит неповратно увело у токове европског модернизма..

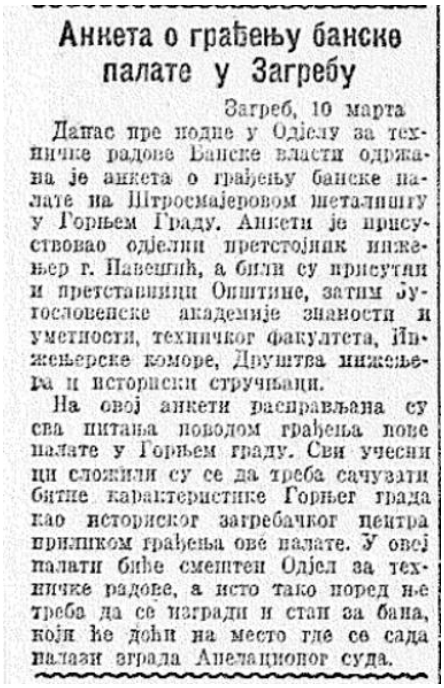
Слика 432а, 432б. Изгледи фасада зграде Банске управе у Сплиту, данашњи изглед.

[2621]Stanko Pilipović, „Doprinos Petra Senjanovića uređenju Starog Splita“, *Kulturna baština, No. 7– 8*, (1978), 67.
[2622]Žarko Domljan, “Arhitekt Vladimir Turina 1913./1968.”, *ZU 9* (1969), 60– 61.
[2623] Darja Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930*– ih, Zagreb, 2007, 383.
[2624] Državni arhiv u Splitu, Sumarni inventar fonda HR– DAST– 14 ISPOSTAVA BANSKE VLASTI BANOVINE HRVATSKE u Splitu (1919. 1941.), Split, 2019,12.
[2625] Државни архив у Сплиту чува ово градиво и то Тлоцрте призмеља, I, II, III, IV, V, VI и VII спрата и промеру 1:100, 8 листова формата 73x67 цм. Потом нацрт пресека фасаде 1:100, 1 лист 73x48 цм кутија 250 из 1931. године.
[2626] „Zgrada Primorske banovine”, *Split arhitektura 20. stoljeća*, Sveučilište u Splitu, Split, 2011, 25.
[2627] Isto.
[2628] Branko Nadilo, „Izgradnja Zapadne obale u Splitu– Uspješno rješavanj jednog gradskog problema“, *Građevinar 8/2013* (2013) ,774.

7.10 НЕИЗВЕДЕНА ЗГРАДА УПРАВЕ БАНОВИНЕ ХРВАТСКЕ

Административни апарат новоформиране Бановине Хрватске суочавао се са озбиљним дефицитом просторних капацитета, услед чега су владина одељења била дисперзована на бројним локацијама широм Загреба. Из тог разлога, почетком 1940. године актуелизовано је питање изградње нове, монументалне Банске палате, за чију је реализацију опредељен буџет од 50 милиона динара. Међутим, већ у почетној фази планирања, стручна јавност се дубоко подерила око урбанистичке диспозиције објекта; док је један део заступао идеју о изградњи у Доњем граду због просторног комодитета, друга струја је инсистирала на историјском Горњем граду као традиционалном седишту политичке моћи.[2629]

Почетком 1941. године, у оквиру Одсека за техничке радове Банске власти, конструисана је специјална анкетна комисија са задатком да валоризује потенцијалну градњу на простору Штросмајеровог шеталишта. Анкетом (Слика 433.) је руководио предстојник, инжењер Звонимир Павешић[2630], а у њеном раду су, поред представника загребачке Општине, Југословенске академије знаности и умјетности (ЈАЗУ), Техничког факултета, Инжењерске коморе и Друштва инжењера, учествовали и еминентни историчари и конзерватори[2631] Ђуро Сабо (Gyuro Szabo), Драгутин Книвалд, Петар Кнол и Артур Шнајдер.

Анкета о грађењу банске палате у Загребу

Загреб, 10 марта

Данас пре подне у Одјелу за техничке радове Банске власти одржана је анкета о грађењу банске палате на Штросмајеровом шеталишту у Горњем Граду. Анкети је присуствовао одјелни претстојник инжењер г. Павешић, а били су присутни и претставници Општине, затим Југословенске академије знаности и уметности, техничког факултета, Инжењерске коморе, Друштва инжењера и историски стручњаци.

На овој анкети расправљана су сва питања поводом грађења нове палате у Горњем граду. Сви учесници сложили су се да треба сачувати битне карактеристике Горњег града као историског загребачког центра приликом грађења ове палате. У овој палати биће смештен Одјел за техничке радове, а исто тако поред ње треба да се изгради и стан за бана, који ће доћи на место где се сада налази зграда Апелационог суда.

Слика 433. Анкета о грађењу банске палате у Загребу у дневном листу *Политика* од 11.3.1941.

[2629] Аноним, У Загребу ће се подићи репрезентативна палата Банске власти, *Време* (8.6.1940), 6.
[2630] Аноним, Анкета о грађењу банске палате у Загребу, *Политика* (11.3.1941), 8.
[2631] Zlatko Jurić, Bernarda Ratančić, „Vranicanijeva poljana na Gornjem gradu– projekti i polemike 1907. 1970.," *Portal– Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda 5* (2014), 226– 228.

Учесници су заузели једногласан конзерваторски став да се приликом пројектовања морају ригорозно сачувати амбијенталне карактеристике Горњег града, који је још 1931. године одлуком Градског поглаварства стављен под обласну подручну заштиту као споменик културе од изузетне уметничке и историјске вредности.[2632] Према усвојеном просторном програму, нова палата је требало да обједини Одсек за техничке радове, док је на месту тадашње зграде Апелационог суда планирана изградња наменске резиденције за бана.[2633] На поменутом састанку донете су радикалне одлуке о уклањању појединих објеката, али и о стриктном очувању оних који поседују споменички легитимитет. Тако је одлучено да се зграда гостионице Лотршчак и северно, Фелбингерово прочеље Јелачићеве палате морају у потпуности сачувати, док је јужно прочеље у Враницанијевој улици број 3 предвиђено за темељну реконструкцију. Иако су се и тада испољила озбиљна неслагања око опсега планираних рушења и конзерваторских интервенција, примарни циљ комисије био је конципирање програма за позивни архитектонски конкурс. Намера Банске власти била је да се на Горњем граду уобличи репрезентативан државни комплекс који ће на симболичком плану материјализовати културни и политички напредак хрватске метрополе. Нова просторна структура требало је да повеже постојеће зграде Сабора и Банских двора на Марковом тргу са планираном новоградњом на Враницанијевој пољани, што је захтевало претходно рушење комплекса бивших редовничких зграда.[2634]Још пре расписивања конкурса, одлучено је да се комплекс бивших редовничких зграда сруши.[2635] Позивни јавни конкурс за пројекат управне зграде Бановине Хрватске окупио је водећа имена загребачке архитектонске сцене: Јураја Денслера, Младена Каузларића, Маријана Хаберлеа и Владимира Поточњака, чији су идејни пројекти званично евалуирани 10. марта 1941. године.[2636]

Јурај Денслер је понудио трокрилну просторну диспозицију (Слика 434а, 434б) са доминантним, издуженим јужним трактом и краћим бочним крилима која су преко атријума остваривала системску везу са суседним историјским објектима, формирајући отворено северно двориште. Средишњу улазну зону решио је у форми монументалне ауле, изнад које су се кроз две етаже протезале репрезентативне свечане дворане. Сва крила су замишљена као двоспратна, а једино је испод јужног замишљен подрум.

Слика 434а, 434б – Перспективни приказ (лево), и основа приземља (десно) за неизведену управну зграду Бановине Хрватске Јураја Денслера, перспектива и основа.

[2632] Petar Knoll, Pustite stari Zagreb na miru, *Večer* (14.6.1938), 5– 6.
[2633] Аноним, Анкета о грађењу банске палате у Загребу, *Политика* (11.3.1941), 8.
[2634] Anonim, Na prostoru između Strossmajerovog šetališta i Vranicanijeve ulice bit će podignuta Banovinska zgrada sa stanom za bana, *Jutarnji list* (11.3.1941), 12; Zlatko Jurić, Bernarda Ratančić, „Vranicanijeva poljana na Gornjem gradu– projekti i polemike 1907. 1970.," *Portal– Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda 5* (2014), 226– 228.
[2635] Zlatko Jurić, Bernarda Ratančić, „Vranicanijeva poljana na Gornjem gradu– projekti i polemike 1907. 1970.," *Portal– Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda 5* (2014), 226– 228.
[2636] Isto.

Приземна зона сва три двоспратна крила третирана је рустичном каменом облогом са правилним ритмом прозорских и улазних отвора, док су горње етаже рашчлањене правоугаоним прозорима фланираним полустубовима и крунисане наглашеном атиком, чиме је камено подножје визуелно асоцирало на средњовековне горњоградске бедеме. Оваква висинска регулација смишљено је пројектована како објекат не би деградирао кулу Лотршчак и како би остварио складан дијалог са суседном зградом Хидрометеоролошког завода.[2637]

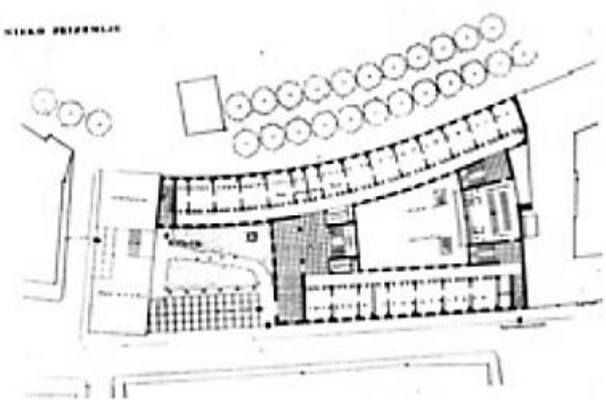
Владимир Поточњак се определио за изражену стилску једноставност и чисту геометрију основа која је строго пратила контуре некадашњег капуцинског самостана (Слика 435.). Његова три крила конципирала су затворено унутрашње економско двориште, док је четврту, затварајућу страну чинио габарит Хидрометеоролошког завода. Главни улаз је замишљен на средишњем, источном крилу, док је на североисточном делу било четвртасто двориште, оградом одвојено од Враницаније ве улице. У функционалном смислу, његов пројекат је био изразито рационалан, јер су целом дужином северног и јужног крила пројектовани једнострани ходници из којих се директно приступало канцеларијским трактовима, чиме је постигнута висока административна ефикасност.[2638]

Слика 435. Основа приземља за неизведену управну зграду Бановине Хрватске Владимира Поточњака.

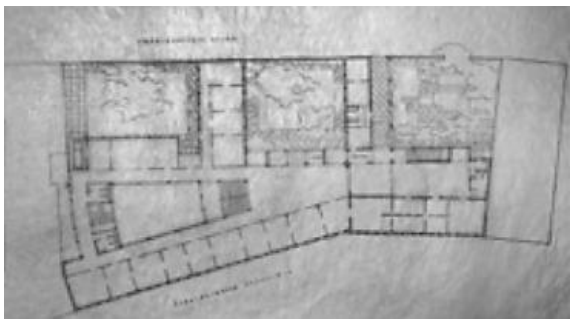
Маријан Хаберле је понудио концепцију (Слика 436.) која је у основи делимично кореспондирала са Поточњаковим решењем, али са кључном разликом у западном тракту. Ту је пројектовао масивни, затворени кубични волумен са сопственим унутрашњим двориштем, на који се континуирано настављало издужено јужно крило испред којег је уобличено улазно преддвориште. Везу са непосредним окружењем Хаберле је остварио преко специфичног лучног пролаза уметнутог између куле Лотршчак и угаоног сегмента нове палате, задржавајући строгу модернистичку прочишћеност фасадних равни без икаквих аплицираних декоративних елемената.[2639]

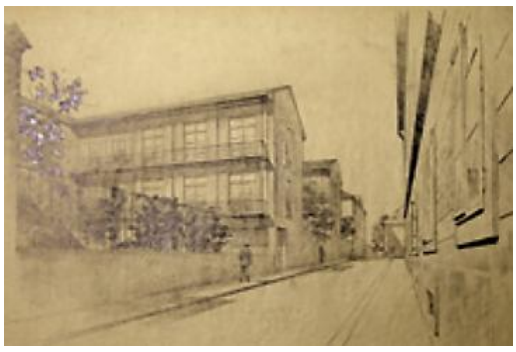
[2637] Isto.
[2638] Isto.
[2639] Isto

Слика 436. Основа приземља за неизведену управну зграду Бановине Хрватске Маријана Хаберлеа.

Младен Каузларић је развио комплексну и разуђену тлоцртну диспозицију (Слика 437а, 437б.), чију је главну секиру чинио издужени јужни крак који се протезао од Лотршчака па све до зграде Хидрометеоролошког завода. На северном сегменту парцеле, Каузларић је позиционирао два попречна крила постављена на саму регулациону линију Враницанијеве улице. Сва три планирана тракта имала су вертикалну габаритност приземља и два спрата. Јужну фасаду је замислио у потпуности обложену каменом, док је источно прочеље директно ревоцирало архитектуру срушене Павинске куће кроз имплементацију карактеристичног истакнутог балкона, насупрот западном прочељу којим су доминирали масивни, модернистички отвори.

Слика 437а, 437б. Основна приземља (лево) и перспективни приказ (десно) управне зграде Бановине Хрватске Младена Каузларића.

Након завршетка конкурсног процеса, Оцењивачки суд донео је одлуку да не додели прву награду нити да непосредно прихвати понуђена решења. Ипак, Банска власт је накнадно од архитекте Владимира Поточњака наручила израду дефинитивног идејног пројекта, валоризујући његов рад као просторно најфункционалнији, док су концепције Младена Каузларића и Јураја Денслера одбачене и оцењене као архитектонски превише агресивне интервенције за заштићени амбијент Горњег града.[2640] Коначну реализацију овог монументалног пројекта брутално је прекинуо слом Краљевине Југославије и проглашење квислиншке Независне Државе Хрватске

[2640] Jasna Galjer, „20. stoljeće na zagrebačkom Gornjem gradu: između projekta i realizacije,“ *Radovi Instituta povijesti umjetnosti 19* (1995), 138.

10. априла 1941. године. [2641] Требало би нагласити да је у периоду постојања Бановине Хрватске, краљевска породица одседала у јединој згради коју су тада сматрали погодном. Реч је о дворцу у Месничкој улици, у којој је краљевска породица одседала још од 1929. године. Међутим, захваљујући дневној штампи сазнајемо да су у овом двору 1940. године одседали Кнез Намесник Павле и Кнегиња Олга.[2642] Реч је о згради породице Понграц коју је пројектовао архитекта Јанко Јамбрешић. [2643] Породица Понграц је осим у Загребу имала посед у Микулићима и виле на Бледу. Палату у Високој 22 и Месничкој 23, 1929. године породица продаје Граду Загребу, који је дворац наменио за боравак чланова резиденција високих урбанистичких вредности више пута је адаптирана а са вртом који је окружује чини недељиву целину. Верује се да први делови ове грађевине у виду кула, потичу из 16. века, док су адаптације и реконструкције вршене до данашњих дана.[2644]

Иако Управа зграда Хрватске бановине никада није изграђена, њен концепт, и пројекат представљају значајан документ политичких и идеолошких амбиција Краљевине Југославије. Чињеница да палата није изграђена осветљава сложеност политичких и финансијских околности, но замисао и даље служи као вредно сведочанство о државној идеологији и архитектонским аспирацијама.

[2641] Zlatko Jurić, Bernarda Ratančić, „Vranicanijeva poljana na Gornjem gradu– projekti i polemike 1907. 1970.," *Portal– Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda 5* (2014), 226– 228.
[2642] Аноним, Њихова Краљевска Височанства Кнез Намесник Павле и Кнегиња Олга одлазе данас у званичну посету Загребу, *Политика* (14.1.1940), 1.
[2643] В.Ј, У Бановини Хрватској градиће се путеви, школе, мостови и други објекти за 270 милиона динара, *Политика* (12.7.1940), 8; М.К., Архитектура на изложби „Пола века Хрватске уметности" у Загребу, *Политика* (17.1.1939), 10.
[2644] Hrvatski restauratorski zavod: katalog radova u 2014., *Portal 6/2015*, (2015), 317.

7.11 ИДЕОЛОШКО, ДРУШТВЕНО И КУЛТУРНО ЗНАЧЕЊЕ АРХИТЕКТУРЕ УПРАВНИХ ЗГРАДА БАНОВИНА У САВРЕМЕНОМ КОНТЕКСТУ

Архитектура управних зграда бановина Краљевине Југославије представља примарни материјални носилац комплексних идеолошких, друштвених и културолошких значења, насталих у специфичном, политичком и историјском тренутку конституисања новог државног идентитета. Спровођење типолошке класификације ових објеката потврдило је почетну хипотезу истраживања, да су за изградњу или просторну адаптацију административних седишта важили универзални, униформни принципи просторне организације типизираних бирократских јединица. Оваква констатација омогућава научно мапирање одређених перманентних архитектонских елемената, чиме се прецизно утврђују развојни токови обликовања јавног простора, архитектонске форме и пратећих стилских израза. Ипак, ове монументалне грађевине, подигнуте током епохе бановинског уређења, пред њихове градитеље су поставиле потпуно нови тип функционалног и просторног изазова, будући да је било неопходно архитектонски артикулисати и репрезентовати нови вид регионалне управне власти. [2645]

У идеолошкој равни, управне палате су пројектоване као визуелни симболи централизације и државног ауторитета, материјализујући присуство и надзор државе у свакодневном животу грађана. Премда је званични програм интегралног југословенства кроз ове објекте тежио визуелном наметању идеје о националном јединству и униформном заједничком идентитету, у пракси је дошло до дубоких амбијенталних и рецепцијских дисконтинуитета. У овом контексту упутно је применити теоријску интерпретацију Џона Алока, према којој државни апарат покушава да редукује историјски и културно диференциране југословенске регије на апстрактно, хомогено подручје без унутрашњих разлика. Међутим, та диференцијација је била итекако наглашена како на друштвено– политичком, тако и на архитектонском пољу.[2646]

У пракси, новоподигнута, модернистичка палата Дунавске бановине у Новом Саду није генерисала исти тип репрезентације моћи за тамошње грађане, као што је то чинио комплекс Банских двора на загребачком Горњем граду за становнике Савске бановине. Док је новосадска палата симболизовала дисконтинуит заснован на буђењу регионалног центра и модернизационом полету, загребачки Бански двори су репрезентовали вековни институционални континуитет хрватског државног апарата. У случајевима историјских центара попут Загреба и, Љубљане, инсистирање на градитељском континуитету истовремено је носило латентну опасност од поновног активирања федералистичких претензија, што се директно косило са владајућом идеологијом интегралног југословенства Краљевине Југославије.

Сходно томе, изградња потпуно нових управних палата стратешки је форсирана у бановинама са већинским српским становништвом, као и у регионима где је геополитички било неопходно визуелно акцентовати интегралистички курс државе. При томе се не сме занемарити ни рестриктивни економски фактор, који је онемогућавао капиталне државне инвестиције у административну изградњу у оним центрима где су већ постојали затечени просторни капацитети погодни за смештај бановинске управе. Као резултат ових сложених околности подигнуте су монументалне палате Дунавске, Врбаске, Вардарске, Зетске и Приморске бановине, а извршена је и обимна доградња седишта Моравске бановине у Нишу. Својом монументалношћу, која је у тренутку настанка деловала као оштар просторни и стилски искорак у односу на затечено урбано ткиво, што је био случај са зградама бановина на Цетињу, у Скопљу или Сплиту, ове грађевине су служиле као просторни израз државног патернализма. Примена ове идеолошке доктрине у

[2645] Ljiljana Jevremović et al, „The built heritage of pre WWII industrial architecture in Niš (Serbia)“, *Current position and opportunities, Conference "The Importance of Place"*, (2018), 216– 222.
[2646] John B. Allcock, *Explaining Yugoslavia*. London, 2000,413.

градитељској пракси заснивала се на специфичној конкурсној политици и институционалним процедурама, кроз које су се рефлектовали тадашњи естетски и концептуални сукоби. Ови процеси нису обухватали само техничку селекцију пројеката, већ су представљали простор суочавања традиционалног, академског израза, који је инсистирао на монументалним формама репрезентације, и модернистичких стремљења ка прочишћеном функционализму. Реализација палата бановина, било кроз подизање нових монументалних објеката, било кроз обимне адаптације постојећег градитељског фонда, указује на настојање државног апарата да усмери архитектонску праксу ка симболичком материјализовању суверенитета у урбаним структурама. Са друге стране, пред пројектанте су постављени сложени захтеви усклађивања обимних просторних програма нове регионалне бирократије са савременим архитектонским токовима. Однос између административних захтева за монументалношћу, и стручне потребе за просторном рационалношћу, директно се одражавао и на тадашњи стручни дискурс и перцепцију јавности.

Дневна штампа из тридесетих година двадесетог века је, пратећи званичне државне тендере, готово континуирано објављивала сензационалистичке, идеолошки инструисане наслове. Тако лист *Дан* од 16. јула 1935. године, поводом новосадског комплекса, најављује: „Банска палата биће једна репрезентативна и монументална грађевина"; [2647] београдска *Политика* од 3. јула 1938. истиче: „Скопље добија монументалну Банску палату и модерну зграду за женску гимназију;"[2648] док лист *Време* од 8. јуна 1940. године, поводом позвног конкурса на Вранићанијевој пољани, пише: „У Загребу ће се подићи репрезентативна палата Банске власти."[2649] Оваква штампана периодика разоткрива јасну константу, а то је инсистирање на појмовима „монументалности" и „репрезентативности", што јасно указује на тежњу владајућег режима да кроз естетски израз јавног објекта задобије и легитимизује сопствену моћ.

Иако се декларативно тежило пројектовању управних палата које би имплементирале традиционалне мотиве и рефлектовале поднебље у коме настају, пре свега гад је реч новоподигнутим палатама, у пракси се, у појединим случајевима, дешавао парадокс, где ангажовани архитекти често нису били пореклом из места у коме је управо кроз градитељство требало да истакну његов дух. Неуспех у перципирању специфичног затеченог амбијента (*genius loci*)[2650] резултирао је, тако објектима који су остали естетски отуђени од своје околине, што се јасно уочава на примеру чешког архитекте Виктора Худака, који је из Београда упућен у Скопље да обликује нову Банску палату. Насупрот томе, постојали су и случајеви где су аутори бањалучке Банске палате и Банског двора, иако нису били пореклом из Бања Луке, успели су да остваре изузетно складну, ритмичну и контекстуално утемељену композицију у односу на затечено градско језгро.

Управне зграде бановина имале су и наглашену друштвено урбанистичку функцију, делујући као снажни катализатори новог модерног развоја градова, због чега је њихова диспозиција неретко изазивала оштре полемике у јавности. Овај феномен је најдрастичније видљив на примеру палате Приморске бановине у Сплиту, где је највећи просторни конфликт представљао избор локације за изградњу. Унутар историјског језгра са изразито наглашеним духом прошлог времена (*zeitgeist*),[2651] радикално модернистичка административна палата није смела да угрози или деградира примарни симбол града, Диоклецијанову палату, како је бановинска бирократија првобитно планирала. Отуда у тадашњој штампи наилазимо на бурне

[2647] Аноним, „Банска палата биће једна репрезентативна и монументална грађевина", *Дан* (16.7.1935), 3.
[2648] Аноним, Скопље добија монументалну Банску палату и модерну зграду за женску гимназију, *Политика* (3.7.1938), 15.
[2649] Аноним, У Загребу ће се подићи репрезентативна палата Банске власти, *Време* (8.6.1940).
[2650] Више о томе у: Christian Norberg–Schulz, *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, London, 1980, 5–23;
[2651] Више о том е у: Aldo Rossi, *The Architecture of the City*, Massachusetts, 1982, 28–61; Александар Кадијевић, *Архитектура и дух времена*, Београд, 2010.

стручне расправе, попут чувеног есеја Првислава Гризогона у *Политици* од 26. априла 1936. године под насловом: „Пре него буде касно – где да се подигне Бановинска палата у Сплиту,"[2652] или полемичког текста „Спасимо највећи капитал Сплита – поводом дискусије о положају за изградњу Банске палаче" објављеног у листу *Ново доба* од 25. априла 1936. године.[2653]

Будући да су у овим објектима биле концентрисане институције регионалне извршне власти, они су концептуално замишљени као отворени, јавно доступни простори и места непосредног сусрета грађана са државним апаратом. Међутим, у свакодневној пракси територијално разуђених, геометријски вештачки исцртаних бановина, попут Вардарске, Зетске или Дунавске, географска удаљеност периферних места од административног центра значајно је отежавала комуникацију становништва са новом управом. Ипак, неспорна је чињеница да су ове грађевине у регионалним седиштима убрзале еволуцију грађанске свести и успоставиле потпуно нове стандарде административне и културне организације на југословенском простору.

У културолошком смислу, бановинске палате се могу дефинисати као преломне урбане тачке у којима се дијалектички укрштају и прожимају модернистичке тежње са локалним традицијама. Као што графички моделује Дијаграм 1., овај специфичан архитектонски корпус зачет је у просторној тензији између два привидно супротстављена семантичка круга. Са једне стране, доминирао је модернистички наратив са изразитим инсистирањем на функционалности, имплементацији напредних армирано–бетонских конструкција, прочишћеним формама и строгом минимализму декорације. Са друге стране, државни и амбијентални императиви захтевали су референцу ка традицији кроз употребу локалних материјала као што су дрво, опека, камен и суптилну евокацију регионалних стилских образаца попут барока, сецесије или ренесансе. Ова два естетска пола пронашла су своју тачку пресека управо у концепту административне монументалности, која је послужила као заједнички именитељ за материјализацију нове јавне елите.

Све ове зграде су, у свом интегралном физичком габариту, углавном очуване до савременог доба, управо јер су заштићене ширим, обухватајућим оквиром институционалне пренамене, унутрашње адаптације и конзерваторске ревитализације. Овај савремени контекст омогућава објектима да наставе своју егзистенцију као трајни материјални споменици модернизације и културне еманципације својих градова. Иако су настале према строго диктираном административном програму централне власти, свака од ових зграда је апсорбовала суптилне трагове локалног идентитета, захваљујући чему данас функционишу као кључни културни репери урбаних пејзажа у којима се налазе. Оне су представљале део ширег процеса модернизације друштва у коме је архитектура коришћена за обликовање нових друштвених образаца и колективног сећања.

Томе у прилог сведочи и чињеница да свака од ових палата и данас задржава своју јавну, државну и административну функцију. Кроз радикалне смене политичких система, од међуратне монархије, преко послератног социјализма, па све до савремених националних држава на Балкану, семантички слојеви ових грађевина нису деградирани нити избрисани. Напротив, управне зграде бановина су се континуирано трансформисале кроз промене владајућих идеологија, задржавајући свој историјски значај и активну улогу у структури града.

[2652] Др. Првислав Гризогоно, Пре него буде касно где да се подигне Бановинска палата у Сплиту, *Политика* (26.4.1936),10.
[2653] I.F.Lupis Vukić, Spasimo najveći kapital Splita– povodom diskusije o položaju za izgradnju Banske palače, *Novo doba* (25.4.1936), 2.

Дијаграм 1. Савремени оквир тумачења архитектонског наслеђа управних зграда бановина

8. ЗАКЉУЧАК

Градитељско наслеђе бановина Краљевине Југославије представља сложен и стилски разнородан корпус јавне архитектуре, у којем се преплићу уметнички, институционални, друштвени и политички процеси међуратног раздобља. Његово проучавање омогућава да се архитектура не посматра само као скуп појединачних грађевина или као низ стилских појава, већ као део ширег историјског процеса у којем су државна управа, локалне средине, економске могућности и стваралачка опредељења архитеката заједно обликовали изграђени простор. На тој чињеници почива основни значај овог истраживања, при чему је архитектура бановинског периода сагледана у односу на систем који ју је подстицао, усмеравао и ограничавао, али и у односу на конкретне услове у којима су поједина остварења настајала.

Административна реформа из 1929. године и успостављање девет бановина створили су нови оквир за организацију државне управе и покренули низ грађевинских и урбанистичких активности. Новоформиране административне јединице захтевале су одговарајућа седишта, службене просторе и јавну инфраструктуру. Зграде банских управа постале су највидљивији израз тог процеса. Оне су биле неопходне за свакодневно функционисање администрације, али су истовремено представљале и знаке присуства државне власти у градовима који су добили нову управну улогу. Њихова изградња и адаптација зато се не могу разумети само као технички или грађевински послови. Оне су биле део ширег настојања да се ново административно устројство учини видљивим и препознатљивим у простору.

Управне зграде у овом раду имају посебно место, али оне нису посматране изоловано од осталог градитељства. Напротив, њихова анализа представља средиште ширег истраживања архитектуре сваке бановине. Због тога је излагање организовано тако да се најпре размотре историјске, друштвене и економске прилике, затим шири архитектонски корпус, а потом управне зграде као најзначајнији институционални објекат. Редослед регионалних поглавља пратио је хронологију формирања и успостављања бановинских седишта. Такав приступ омогућио је да се управне палате користе као временски оријентири, али и да се њихова архитектура тумачи у контексту развоја средине у којој су настале. На тај начин, зграде нису биле само предмет анализе већ и полазиште за разумевање ширих промена у градском простору.

Овакав начин организације рада имао је и једну важну аналитичку последицу, а то је да је омогућио да се појединачни објекти не издвајају из времена и простора у којима су настали. Управна зграда није посматрана као самостално архитектонско дело чије се значење исцрпљује у ауторству, стилу и композицији фасаде, већ као део мреже институција, јавних простора и грађевинских подухвата који су мењали изглед бановинских средишта. Зато се анализа кретала од положаја зграде у градском ткиву, преко њене просторне организације и конструктивних решења, до ширег административног и друштвеног оквира. Такав приступ омогућио је да се уоче везе које би остале мање видљиве када би се истраживање ограничило на монографску обраду појединачних палата. Истовремено, он је спречио да се архитектура бановина сведе на каталог репрезентативних објеката, јер су у разматрање укључени и услови њиховог настанка, коришћења и каснијих измена.

Избор градова и грађевина није био заснован на намери да се направи потпун попис свих објеката подигнутих у периоду од 1929. до 1941. године. Такав попис, с обзиром на обим и неуједначену доступност грађе, захтевао би засебно истраживање. Уместо тога, издвојени су примери који омогућавају да се препознају различите типолошке, просторне и стилске појаве, као и специфичности градитељске делатности у свакој бановини. При томе није пресудан био само уметнички квалитет појединачне грађевине. У обзир су узимани њена функција, положај у градском простору, значај за развој јавних служби, веза са радом бановинских техничких органа и могућност да се на основу сачуване документације реконструише процес пројектовања или

изградње. Поједини објекти разматрани су и онда када нису припадали непосредној јавној или управној архитектури, али су били важни за разумевање урбанистичког контекста, архитектонских струјања или идеолошких настојања одређене средине. Оваква селекција омогућила је аналитичку дубину, уз свест о томе да истраживање не представља исцрпан инвентар целокупног фонда.

Истраживање је показало да градитељство бановинског периода није почивало на једном, унапред утврђеном државном стилу. Заједнички оквир чинили су административни систем и деловање државних техничких служби, док су конкретна архитектонска решења зависила од регионалног наслеђа, географских и климатских услова, расположивих средстава, потреба наручилаца и личног приступа архитеката. Унутар истог државног програма настајале су грађевине различитих стилских обележја, од академских и традиционалних решења до модернистичких остварења. Та разноликост није била споредна појава, већ једно од основних обележја бановинске архитектуре.

На простору Савске и Дравске бановине снажно су били присутни утицаји средњоевропске архитектуре и модернистичких струјања. У Загребу су архитекти попут Хуга Ерлиха, Драге Иблера и Стјепана Планића развијали савремени архитектонски језик, док је Јоже Плечник у Љубљани градио особен приступ који је повезивао класичне мотиве, савремене потребе и локални идентитет. У Дунавској бановини интернационални модернизам дошао је до изражаја у деловању Ђорђа Табаковића, као и у Палати Дунавске бановине у Новом Саду, коју је пројектовао Драгиша Брашован. У Приморској бановини архитектура је била снажно условљена медитеранским амбијентом и рационалистичким утицајима, што се посебно види у решењу палате у Сплиту и деловању Јосипа Пичмана.

У Моравској, Дринској и Вардарској бановини савремени захтеви често су усклађивани са затеченим градитељским наслеђем и специфичностима локалног урбаног ткива. У Врбаској и Зетској бановини поједини репрезентативни објекти добијали су наглашену државну и династичку симболику, посебно у Бања Луци и на простору Црне Горе. Ови примери показују да исти државни оквир није производио исте архитектонске исходе. Архитектура је настајала у сусрету савремених утицаја и локалних услова, а њен коначни изглед био је резултат низа конкретних одлука и компромиса.

Прва хипотеза истраживања, према којој градитељство бановинског периода није било стилски једнообразно, већ је настајало у преплитању европских токова и локалног наслеђа, тиме је потврђена. Истовремено, истраживање је показало да стилска разноликост није била само последица различитих архитектонских школа или индивидуалних склоности пројектаната. На њу су утицали и захтеви државне репрезентације, ставови техничких служби, економске могућности и карактер средине. Зато се архитектура бановина не може свести на једноставну поделу на модерно и традиционално. У многим случајевима ова два приступа постојала су истовремено, понекад у оквиру исте грађевине, рационално организована унутрашњост могла је бити повезана са монументалном фасадом, док су савремена конструктивна решења могла бити праћена традиционалним декоративним мотивима. Разлике између бановина посебно су видљиве у начину на који су формирана њихова административна седишта. У појединим срединама управа је смештена у постојеће историјске зграде које су адаптиране за нову намену. У другим су подизане нове палате, пројектоване као самостални објекти и често постављене на истакнутим градским локацијама. Ова разлика није била условљена само степеном економске развијености, већ и расположивим грађевинским фондом, финансијским могућностима, инфраструктуром, политичким приоритетима и конкретним административним одлукама. Тамо где су постојеће зграде могле да одговоре потребама управе, њихова адаптација омогућавала је брже успостављање институционалног седишта. Тамо где такви услови нису постојали, нова палата постајала је један од главних начина да се нова административна улога града обележи у простору.

Овакви различити модели потврђују другу хипотезу истраживања, али је истовремено прецизирају. Обим и динамика изградње јавних грађевина нису зависили само од општег степена политичке, социјалне и културне развијености бановина. На њих су утицали и финансијски капацитети, локални услови, затечена инфраструктура, могућност прибављања материјала и радне снаге, као и промене у надлежностима државних органа. Зато разлике у архитектонском фонду треба тумачити као резултат деловања више повезаних чинилаца, а не као једноставан показатељ развијености или заосталости појединих области.Управне палате су посебно значајне јер се у њима најјасније сусрећу функционални захтеви администрације и потреба државе да представи сопствени ауторитет. Њихове основе, унутрашњи распоред, канцеларијски трактови, сале за пријеме и свечани простори били су организовани у складу са потребама управног апарата. Истовремено, положај зграде у граду, њена величина, обрада фасада и архитектонски мотиви доприносили су њеној репрезентативној улози. У том односу практичне намене и јавне слике власти налази се једна од најважнијих особености ових грађевина.

Различита решења палата у Бањој Луци, Новом Саду и Нишу показују да није постојао јединствен начин да се тај однос успостави. У Бања Луци рационална организација унутрашњег простора повезана је са репрезентативним обликовањем које наглашава државну и династичку симболику. У Новом Саду, Брашованова палата представља снажно модернистичко остварење, у којем су функционална организација, облик зграде и обрада фасада обједињени у препознатљиву целину. У Нишу је управна зграда задржала обележја академског приступа, уз наглашено обликовање угаоног дела и прилагођавање градском амбијенту. Ови примери потврђују да се архитектонска вредност управних зграда не исцрпљује у њиховој монументалности, већ се препознаје у начину на који су одговориле на функционалне, просторне и симболичке захтеве.
Поређење појединачних палата показало је и да се њихова архитектонска решења не могу тумачити само на основу фасадног изгледа. Просторна организација открива како су потребе администрације утицале на распоред просторија, кретање службеника и странака, као и на одвајање свакодневних канцеларијских послова од свечаних и протоколарних функција. Унутрашњи распоред зато је важан део анализе, јер показује како је државна управа организовала сопствено деловање у простору. Истовремено, спољашњи изглед грађевине обраћао се широј јавности и преносио поруке о значају институције. Однос унутрашњости и спољашњости открива да су функционалност и репрезентација биле повезане, али не и увек у потпуности усклађене. Управо су различита решења тог односа један од разлога због којих управне палате представљају посебно значајан корпус за проучавање архитектуре овог периода.

Посебно је важно што је истраживање указало на различите исходе државне политике у појединачним срединама. Па је тако, на пример пројекат Палате банске власти Бановине Хрватске на загребачком Горњем граду остао је нереализован. Он је важан управо зато што показује да амбициозни планови државне управе нису увек могли да буду остварени и да је градитељска делатност била непосредно изложена политичким променама пред почетак рата. Посматрани заједно, ови примери омогућавају да се сагледају не само реализована архитектонска дела већ и границе тадашњих институционалних и финансијских могућности.

Трећа хипотеза, која се односила на управне зграде као материјалне носиоце државне идеологије и интегралног југословенства, потврђена је анализом њиховог положаја, облика и улоге у јавном простору. Палате банских управа биле су видљиви знаци новог административног поретка. Њихова монументалност и истакнут положај требало је да представе снагу и трајност државних институција. Међутим, њихова значења нису била једнозначна. Идеја државног заједништва сусретала се са регионалним и националним традицијама, а званичне замисли нису увек одговарале стварним друштвеним односима. Управо због тога управне палате треба посматрати и као израз државне политике и као сведочанство њених ограничења.

Политичко значење архитектуре такође није било једнако у свим категоријама објеката нити је увек било непосредно читљиво. Управна палата је својим положајем, величином и

службеном наменом јасно упућивала на присуство државе, док су школе, болнице и друге установе државну политику чиниле видљивом кроз свакодневно пружање услуга. Споменици и меморијалне целине, са друге стране, отвореније су истицали идеолошке и историјске поруке, па су због тога били посебно осетљиви на промене политичког система. Архитектонска форма није, међутим, могла сама да обезбеди прихватање идеје коју је наручилац желео да представи. Значење грађевине зависило је и од њене употребе, односа са локалном заједницом и начина на који је становништво доживљавало институцију смештену у њој. Ова разлика између намераваног значења и стварног друштвеног живота објекта важна је за критичко читање бановинске архитектуре, јер спречава да се свака јавна грађевина унапред прогласи непосредним и једнозначним изразом државне идеологије.Деловање техничких органа није се завршавало на грађевинама које су непосредно финансирале бановинске управе. У појединим случајевима њихов утицај досезао је и до приватне грађевинске праксе, будући да су планови и пројекти могли бити предмет техничког, конзерваторског или естетског одобравања. То показује да је уређивање јавног простора било шире од непосредне државне инвестиције. И када су наручиоци били приватни инвеститори или добротвори, грађевинска делатност одвијала се у оквиру прописа и надзора који су утицали на коначни изглед објеката. Овај податак је важан за разумевање начина на који се административни систем преливао у свакодневну градитељску праксу. Он истовремено упозорава да се граница између јавне и приватне архитектуре не може увек повући само на основу власништва или намене, већ се морају узети у обзир и институционални механизми који су утицали на пројектовање и изградњу.

Јавни конкурси и службена пројектантска пракса откривају и сложен положај архитекте унутар тадашњег система. Архитекта је могао да наступа као службеник техничког органа, као аутор позваног пројекта или као учесник јавног конкурса, али у сваком од тих случајева његов рад је био повезан са институционалним условима. Пројектантска замисао морала је да одговори на програм задатка, расположиви буџет, рокове, конструктивне захтеве и очекивања наручиоца. Код репрезентативних објеката томе су се придруживали захтеви за монументалношћу и државном видљивошћу, док су код мањих јавних зграда функционалност и економичност често имале предност. Управо у том распону могу се препознати различити облици ауторске слободе. Ограничења нису нужно укинула индивидуални израз, већ су га усмеравала ка решењима која су могла да буду прихваћена и изведена. Зато се вредновање појединачних пројеката мора заснивати и на разумевању услова у којима су настали, а не само на поређењу њихових формалних карактеристика.

Посебан део тог програма представљало је именовање бановина по речним токовима, са изузетком Приморске бановине. Употреба потамонима имала је за циљ да нове административне јединице одвоји од ранијих историјских и националних назива и да их представи као делове јединственог државног простора. Реке су у том контексту добијале значење природних веза између различитих области. Ипак, нова имена нису могла да уклоне дубоко укорењене регионалне и националне посебности. Оне су наставиле да се испољавају у градитељству, у избору архитектонских облика и у односу према наслеђеном градском простору. Анализа потамонима зато допуњује проучавање архитектуре, јер показује да су административна организација, именовање територије и обликовање јавног простора били делови ширег политичког програма. Истраживање је показало и да су Техничка бановинска одељења имала значајнију улогу од непосредног спровођења грађевинских радова. Њихове надлежности обухватале су припрему и разраду пројектне документације, учешће у конкурсним поступцима, израду предмера и предрачуна, надзор над извођењем и контролу грађевинских интервенција. Она су била посредник између државне управе, локалних потреба и архитеката. Њихово деловање омогућава да се архитектонска продукција посматра унутар институционалног система, а не само кроз биографије аутора и стилске карактеристике њихових дела.

Шири корпус јавне архитектуре показао је да се градитељска делатност бановинског периода није исцрпљивала у изградњи управних палата. Школе, болнице, здравствене станице, хигијенски заводи и објекти саобраћајне инфраструктуре били су важан део модернизације градских и сеоских средина. Њихова изградња одговарала је на конкретне потребе становништва и доприносила унапређењу просветних, здравствених и комуналних услова. Ови објекти су зато важни не само као архитектонска остварења већ и као сведочанства о настојањима да се јавне службе учине доступнијим и да се унапреде услови свакодневног живота.

Њихову изградњу би, стога, требало посматрати у односу на потребе становништва, доступност услуга и степен развијености локалне инфраструктуре. У том погледу, разлике између бановина нису се испољавале само у стилу и монументалности грађевина, већ и у обиму и распореду јавних установа. Постојање нове зграде само по себи није значило да су све потребе средине биле задовољене, али је представљало материјални предуслов за развој одређених служби. Овај аспект проширује тумачење архитектуре са питања репрезентације на питање јавне користи и показује да се вредност градитељског фонда не може процењивати искључиво на основу формалних и естетских мерила. Посебно је значајно то што су се најдоследнија модернистичка решења у појединим случајевима остварила управо на мањим јавним објектима у унутрашњости. Док су управне палате често морале да одговоре захтевима монументалности и државне репрезентације, школе и здравствене установе могле су да буду обликоване у складу са функционалним потребама. Једноставније форме, рационална организација простора, равни кровови и употреба савремених материјала омогућили су да се модернистичке идеје примене у непосредној служби корисника. Ови примери показују да мања места нису била само пасивни примаоци архитектонских утицаја из великих центара, већ важна места примене савремених градитељских решења.

Хотелска архитектура, сакралне грађевине и јавни споменици додатно су проширили слику градитељске делатности. Хотели су у појединим срединама пружали простор за слободнију примену савремених европских решења и модерног начина живота. Сакрални објекти сведоче о трајању и видљивости верских и културних посебности унутар заједничког државног оквира. Православне и католичке цркве, манастири и синагоге нису образовали јединствен стилски корпус, већ су одражавали различите традиције, потребе верских заједница и прихватање савремених архитектонских решења. Јавни споменици, од владарских монумената до војних спомен-костурница и обележја историјских личности, показују како су држава и локалне заједнице настојале да обликују јавну културу сећања. Њихова изградња, али и касније уклањање и разарање, сведоче о снажној повезаности јавне уметности са политичким променама.

Посматрање ових различитих типова грађевина омогућило је да се архитектура бановина сагледа као шири систем, а не као збир изолованих споменика. У њему су управне палате имале централну институционалну улогу, али су њихово значење и место постајали јаснији тек у поређењу са школама, здравственим установама, хотелима, сакралним објектима и споменицима. Такав приступ показао је да су се државне амбиције, локалне потребе и архитектонске могућности различито испољавале у зависности од намене грађевине и средине у којој је подизана. Различите типолошке групе јавних грађевина показују да се архитектонска пракса бановинског периода не може тумачити кроз један модел репрезентације. Код управних палата посебно су били важни организација службених просторија, јаснија кретања кроз зграду и издвајање простора намењених свечаним пријемима и представљању власти. Код школа и здравствених установа тежиште је било на одговору на конкретне потребе ђака и наставног кадра, и на функционалном распореду простора. Хотели су, у зависности од средине и наручиоца, повезивали практичне захтеве са тежњом ка савременом архитектонском изразу, док су сакралне грађевине и споменици имали посебну улогу у обликовању колективног памћења и јавне симболике. Ове разлике не значе да су поједине типолошке групе биле потпуно одвојене. Напротив, оне су се сусретале у истом градском простору и заједно учествовале у његовом преображају. Управо зато је важно да се

архитектонски језик сваког објекта тумачи у односу на његову намену и друштвену улогу, а не само као стилска одредница.

Градитељска делатност није била искључиво резултат одлука централне или бановинске управе. У њеном обликовању учествовали су и локални органи, установе, удружења, добротвори и приватни наручиоци, чије су иницијативе могле да покрену изградњу или да утичу на избор намене и локације. Њихова улога није у свим срединама била подједнака, нити је увек могуће прецизно раздвојити локалну иницијативу од државног подстицаја. Ипак, присуство различитих наручилаца показује да архитектура бановинског периода није била једносмеран процес у којем је држава само преносила готова решења на локални простор. Потребе и амбиције средине могле су да утичу на програм објекта, његову величину и начин финансирања, док су технички и управни органи постављали оквире у којима је иницијатива могла бити остварена. Управо у том односу између институционалног оквира и локалног учешћа препознаје се сложеност градитељске праксе. Истраживачка основа рада формирана је укрштањем грађе из више архивских и документационих средишта, чији фондови чувају различите сегменте бановинске грађевинске делатности. За поједине управне палате били су доступни пројекти, основе, пресеци, фасаде, предмери, предрачуни и преписка надлежних органа, док су се за друге објекте сазнања морала реконструисати из посредних података. Значајну улогу имали су архивски фондови у Љубљани, Новом Саду, Бањој Луци, Сарајеву, Сплиту, Загребу и Цетињу, као и збирке музејских и научних установа у којима се чувају архитектонски планови, фототека и личне заоставштине градитеља. Посебно су били важни документи који на први поглед не делују као непосредни извори за историју архитектуре, а то су финансијски обрачуни, грађевинске дозволе, извештаји техничких органа и преписка о извођењу радова. Они су омогућили да се архитектонска замисао упореди са условима њене реализације и да се утврди у којој мери је коначно решење било последица пројектантске намере, а у којој мери административних и материјалних ограничења.
Неуједначеност сачуване документације захтевала је да се различите врсте извора не третирају као међусобно заменљиве. Архитектонски план може да покаже замишљену организацију простора, али не мора нужно да сведочи о свим изменама насталим током градње. Службени извештај може прецизно да забележи трошкове или ток радова, али не мора да објасни естетске разлоге због којих је одређено решење прихваћено. Новински чланак може да сачува податак о свечаном отварању или јавном конкурсу, али је његову оцену архитектонског квалитета потребно читати у контексту времена и уређивачке политике. Због тога је закључивање засновано на поређењу извора различите природе, а тамо где потпуна документација није била доступна, границе реконструкције морале су остати видљиве. Такав поступак је у овом случају био услов научне поузданости, јер он спречава да се празнине у изворима попуњавају претпоставкама које се не могу проверити.

Посебан проблем у реконструкцији грађевинских процеса представљале су промене територијалне организације током истраживаног раздобља. Измене административних граница и успостављање Бановине Хрватске 1939. године нису биле само политичке чињенице, већ су непосредно утицале на надлежност техничких служби и ток већ започетих грађевинских радова. Зато се административна припадност једног места или објекта мора утврђивати у односу на конкретну годину, а не само према каснијој територијалној подели. Зграда банске управе у Сплиту, чија је изградња довршена 1941. године, представља пример сложеног прелаза надлежности у завршној фази посматраног периода. Слично томе, промене у административном положају, на пример, среза Шид показују како су се надлежности над грађевинским пословима могле мењати услед премештања територије из једне бановине у другу. Ови примери потврђују да историја архитектуре не може занемарити административну хронологију, јер је она утицала на то ко је одобравао пројекте, ко је надзирао радове и у чијем су се институционалном оквиру грађевине довршавале.

Један од значајних резултата истраживања јесте и јасније сагледавање односа између архитектонске форме и духа места. Нове управне и јавне грађевине нису настајале на празном простору. Оне су улазиле у постојеће градске структуре, у средине са различитим историјским слојевима, начином градње и културним навикама. Њихово обликовање зато је подразумевало однос према затеченом окружењу, било кроз прилагођавање, било кроз намерно истицање разлике. У неким градовима нове палате постале су доминантне тачке урбаног простора, док су у другим адаптиране историјске зграде повезале нову управну функцију са наслеђеним градским амбијентом. На тај начин архитектура бановинског периода учествовала је у промени изгледа градова и у обликовању нових просторних оријентира.

Терминолошке разлике у изворима додатно су усложњавале идентификацију грађевина и институција. Исти или сродни типови објеката могли су бити означени различитим називима у зависности од језичког подручја, административне традиције и историјског контекста. Називи који се односе на банске палате, банске дворе или земаљске палате нису увек били потпуно истоветни по значењу и употреби. Зато је приликом рада са архивским и библиотечким регистрима било неопходно претраживати варијанте назива, као и историјске облике имена институција и места. Овај проблем није био само техничке природе. Он је указао на различите правне и културне традиције које су наставиле да постоје унутар заједничке државе и које су се одражавале и у службеној терминологији. Упоређивање извора из различитих средина стога је захтевало опрез, како се разлика у називу не би погрешно протумачила као разлика у функцији или типу грађевине.

Посебну вредност имају сазнања о односу између архитектонских замисли и материјалних услова њихове реализације. Архивски документи, финансијски извештаји и техничка документација показали су да коначни изглед грађевина није зависио само од пројектантске идеје. На њега су утицали буџетска ограничења, доступност материјала, трајање радова, промене надлежности и административне одлуке. Пример Палате Приморске бановине у Сплиту показује како су економске тешкоће и промене у организацији техничког надзора могле да утичу на ток и завршну обраду грађевине. Случај Банске палате у Новом Саду, с друге стране, указује на значај који су стручност и разумевање архитектонског пројекта код појединих носилаца власти могли имати за његову реализацију. Ови примери потврђују да се архитектонско дело мора проучавати и кроз услове у којима је настало. Картографски приступ има и методолошку предност у томе што омогућава да се одвојено посматрани подаци поново повежу у просторну целину. Уместо да се грађевине памте само кроз називе градова или редослед регионалних поглавља, њихов положај може да се упореди са границама бановина, саобраћајним правцима, већ постојећим градским центрима и местима у којима су се развијале јавне службе. Таква просторна перспектива може да открије концентрације градитељске активности, али и празнине у мрежи јавних установа. Она, међутим, не треба да замени историјско-уметничку анализу нити да сведе архитектуру на географску тачку. Сваком уносу у регистар потребно је придружити податке о времену настанка, ауторству када је познато, намени, изворима и степену поузданости идентификације. Само тако картографски приказ може постати истраживачки инструмент, а не искључиво визуелни додатак тексту. У том смислу, систематизација грађе у раду представља основу за даље допуњавање и проверу података, нарочито у случајевима у којима је архивска документација непотпуна.

Критичка анализа периодике и дневне штампе допунила је архивска сазнања и омогућила увид у начин на који су грађевински подухвати представљани јавности. Новински извештаји о конкурсима, почетку и завршетку радова, свечаностима и отварањима откривају како је изградња јавних објеката повезивана са представом о напретку и модернизацији државе. Међутим, штампа није коришћена као неутралан и увек поуздан извор. Њени наводи су проверавани у односу на архивску документацију, пројекте и друге податке када су били доступни. Такав критички приступ омогућио је да се разликују стварни токови изградње од начина на који су они представљани у јавности.

Методолошки допринос рада огледа се и у повезивању различитих врста извора, архивских списа, пројектне документације, стручне литературе, периодике, фотографија и теренских запажања. Грађа је прикупљана у архивима, музејима, библиотекама и приватним збиркама на простору некадашње Југославије. Њена неуједначена очуваност и географска расутост захтевале су упорно трагање, поређење и критичку проверу података. За поједине бановине сачувана је обимна пројектна документација, док су за друге доступни извори знатно скромнији, а део грађе је нестао или је уништен током ратних разарања, али и у мирнодопско време. Због тога разлике у обиму појединих регионалних анализа не произилазе из различитог значаја тих средина, већ из природе и стања сачуваних извора.

Четврта хипотеза истраживања, која се односила на неуједначеност и варијабилност архивске, хемеротечке и конкурсне грађе, тиме је потврђена. Истовремено, рад је показао да се празнине у изворима могу делимично превазићи укрштањем различитих врста документације и повезивањем података из више истраживачких средина. Посебно су значајни били пројекти и планови који омогућавају анализу основа, пресека и фасада, јер пружају непосредан увид у просторну организацију и архитектонско обликовање. Када таква документација није била доступна, фотографије, новински извештаји и подаци из стручне литературе коришћени су као допунски извори, уз јасно уважавање њихових ограничења. Резултати истраживања истовремено указују на границе онога што је могуће реконструисати на основу данас доступне грађе. За поједине објекте могуће је пратити готово цео процес од конкурса и израде пројекта до извођења и каснијих адаптација, док се за друге може утврдити само основна хронологија или њихова намена. Због тога се закључци не могу увек формулисати на истом нивоу подробности. Неуједначеност података не треба прикривати привидно потпуним приказом, већ је неопходно јасно разликовати потврђене чињенице, вероватне реконструкције и питања која остају отворена. Овај приступ посебно је важан за будућа истраживања, јер омогућава да се новооткривена документација укључи без нарушавања већ утврђених сазнања. Рад зато не претендује да затвори сва питања архитектуре бановинског периода, већ да понуди проверљиву основу за њихово даље разматрање.

Укључивање краљевских резиденција у истраживање имало је пре свега контекстуални значај. Иако је већина тих комплекса настала пре 1929. године, њихов избор локација, архитектонски језик и однос према пејзажу помажу да се разуме начин на који је дворска архитектура учествовала у визуелном представљању државе. Резиденције су у различитим деловима земље успостављале специфичне односе са локалним историјским и културним наслеђем, а њихова решења могу се посматрати као претходни модели државне репрезентације. Њихово разматрање није значило проширивање хронолошког оквира дисертације на целокупну архитектуру династије Карађорђевић, већ препознавање чињенице да су одређени облици репрезентативне архитектуре имали континуитет и пре административне реформе. На тај начин је било могуће размотрити како су се неки архитектонски и симболички поступци, раније примењивани у оквиру дворских комплекса, појављивали и у каснијој изградњи јавних и управних објеката.

Овакво сагледавање уједно показује да државни програм није имао једнозначан однос према локалним срединама. Намера да се административна средишта повежу заједничким институционалним оквиром није поништила затечене разлике, нити је у свим местима довела до истог интензитета изградње. У неким срединама нове установе су постале покретачи урбанистичког преображаја, док су у другим биле ограничене постојећом инфраструктуром, финансијским могућностима или кратким временом деловања система. Зато се појам модернизације у овом раду не користи као оцена која би се аутоматски приписала сваком новом објекту. Он означава процес који је имао различите домете и који је потребно проверавати на основу конкретних просторних, функционалних и материјалних промена. Та разлика између програмских намера и стварних резултата један је од важних налаза истраживања.

Промене које су наступиле после 1941. године различито су утицале на поједине категорије грађевина. Управне палате, школе, болнице и друге зграде практичне намене често су наставиле да се користе и у измењеним политичким околностима, па је њихова функција допринела физичком опстанку. Насупрот томе, јавни споменици и објекти снажно повезани са династичким или државним симболима били су изложени уклањању, оштећењу или променама значења. Ратна разарања погодила су и сакралну архитектуру, док су послератне идеолошке промене утицале на начин вредновања појединих споменика и меморијалних целина. Тако је каснија судбина грађевина постала део њихове историје, јер она не говори само о очуваности материјала, већ и о променљивом односу друштва према наслеђу претходног периода. Разумевање тих промена неопходно је и за данашњу валоризацију, јер садашњи изглед објекта не мора у потпуности одговарати његовом изворном архитектонском решењу.

На терену су уочљиви различити облици угрожавања аутентичности, од неадекватне обнове, измене фасада, уклањање или замена оригиналне столарије, до преуређења ентеријера и прилагођавања објеката новим комерцијалним садржајима. Код појединих грађевина промене су последица дуготрајне употребе и потребе за техничким прилагођавањем, али то не умањује значај стручног приступа који би пре интервенције утврдио њихове архитектонске и историјске вредности. Посебан проблем представља то што се објекти бановинског периода налазе у различитим државним и локалним системима заштите, па не постоји увек уједначен приступ њиховом документовању и вредновању. Због тога је потребно да се будућа истраживања повежу са систематским евидентирањем стања на терену, прикупљањем старих планова и фотографија и израдом упоредивих критеријума за процену степена очуваности. Архитектонско наслеђе овог периода не може бити адекватно заштићено уколико се посматра само као збир појединачних споменика, без сагледавања њихових међусобних односа и ширег урбаног контекста. Теренски рад је имао посебан значај у случајевима у којима се данашње стање грађевине разликује од њеног првобитног изгледа или када је архивска документација непотпуна. Посматрање објеката на лицу места омогућило је да се провере њихов положај у урбаном ткиву, однос према суседним грађевинама, очуваност основних волумена и видљиве накнадне интервенције. Фотографије настале током истраживања зато имају документарну, а не само илустративну улогу. Оне бележе стање у одређеном тренутку и омогућавају поређење са старијим фотографијама, плановима и описима у штампи. Ипак, теренско запажање не може само по себи да разреши питања ауторства, датума или првобитне функције, па је његова вредност највећа када се повезује са архивским и историографским подацима. Такво укрштање визуелних и писаних извора допринело је поузданијој идентификацији грађевина и прецизнијем разликовању изворних елемената од каснијих измена.

Важан резултат представља и настојање да се грађевине не вреднују искључиво према њиховом стилу или положају у канону националне историје архитектуре. Уместо тога, сваки пример разматран је у односу на време настанка, функцију, начин финансирања, улогу надлежних служби и услове у локалној средини. Такав приступ омогућио је да се уоче и остварења која су у досадашњим прегледима остајала у другом плану, нарочито објекти у мањим градовима и сеоским срединама. Њихово укључивање доприноси потпунијој слици међуратне архитектуре, јер показује да се модернизацијски процеси нису одвијали само у великим административним и културним центрима. Истовремено, овакав избор грађе не подразумева да су сви објекти имали исти значај или исти степен уметничке вредности, већ да су и мање грађевине неопходне за разумевање ширег система јавне изградње.

Научни допринос овог рада, огледа се у томе што је архитектура девет бановина обухваћена у ширем и међусобно повезаном оквиру. Уместо да се појединачне грађевине посматрају само као локални примери или да се истраживање ограничи на најпознатије управне палате, рад је настојао да прикаже односе између административног устројства, деловања техничких служби, регионалних услова и различитих типова јавне архитектуре. На тај начин

допуњена су постојећа сазнања о међуратном градитељству и омогућено је упоредно сагледавање средина које су у досадашњој литератури често биле обрађиване одвојено или неуједначено. Поређење девет бановина омогућило је да се уоче и заједнички механизми који нису увек били видљиви у оквиру појединачних регионалних истраживања. Ипак, упоредни приступ није имао за циљ да разлике сведе на једну општу формулу. Његова вредност је управо у томе што се исти институционални оквир посматра кроз различите исходе, кроз адаптацију затечених објеката, изградњу нових управних палата, различите конкурсне поступке, неједнаке финансијске могућности и различит степен очуваности извора. На тај начин постаје могуће разликовати оно што је произлазило из заједничке административне организације од онога што је било последица локалних околности или појединачних пројектантских одлука. Овај поступак је посебно важан за историју архитектуре простора некадашње Југославије, јер омогућава да се регионална остварења не посматрају изоловано, али ни да се њихове посебности изгубе унутар опште синтезе. Од значаја је и систематизација података о управним зградама и ширем градитељском фонду бановина, укључујући њихову локацију, намену, ауторство, време настанка и архитектонске карактеристике, у мери у којој су ти подаци били доступни. Овакав приступ, њихово повезивање са картографским приказом и Атласом архитектуре бановина омогућава да се резултати истраживања сагледају и просторно. Атлас и интерактивна мапа нису само пратећи визуелни додаци, већ начин да се разноврсна грађа учини прегледнијом и доступнијом за даља истраживања. Они омогућавају да се уоче просторни односи између појединачних објеката, административних средишта и ширег подручја бановина, као и да се архитектонска делатност посматра изван оквира појединачних градова.

Посебан допринос истраживања представља систематизација прикупљене грађе и постављање основа за израду Атласа архитектуре бановина Краљевине Југославије. Полазећи од чињенице да је архитектонско наслеђе овог периода просторно распрострањено, типолошки разноврсно и документовано у различитим архивским и институционалним фондовима, идеја Атласа произашла је из потребе за његовим прегледнијим и целовитијим сагледавањем. Предвиђено је да се грађевине представе картографски, уз одговарајуће визуелне и текстуалне податке, чиме би се омогућило њихово повезивање са географским, административним и историјским контекстом у којем су настале. Интерактивна мапа, као могући вид дигиталне презентације, омогућила би преглед просторне распрострањености и типолошке разноврсности градитељских остварења, њихово међусобно поређење, као и сагледавање односа између управних средишта и других градских и сеоских средина унутар бановинског система. Атлас би, стога, био конципиран као могући истраживачки и презентациони оквир који би прикупљену грађу учинио доступнијом и отворио простор за њено даље допуњавање и научно тумачење. Његова будућа реализација могла би имати значај и у контексту заштите градитељског наслеђа, јер би систематизовани подаци и визуелна документација представљали полазиште за даља истраживања, валоризацију и утврђивање приоритета у очувању ових архитектонских остварења. Њихово вредновање захтева познавање првобитне намене, пројектантских решења, историјских околности и каснијих промена. Истраживање зато указује на потребу за систематичнијим документовањем и пажљивијим односом према овом делу архитектонског наслеђа.

Посебно би било значајно допуњавање документације за објекте чији су пројекти изгубљени или расути, детаљније проучавање рада појединих техничких служби и праћење каснијих адаптација управних и јавних зграда. Упоредна анализа конкурсних пројеката и изведених објеката могла би прецизније да покаже како су се мењали првобитни пројектантски концепти, док би систематско проучавање сачуваних ентеријера проширило знања о начину на који су јавне институције обликовале сопствену репрезентацију и свакодневни рад. Таква истраживања захтевају сарадњу историчара архитектуре, архивиста, конзерватора и стручњака за дигиталну обраду података. Овај рад пружа полазни оквир за такав рад, али њен значај ће се

потврдити и кроз могућност да се прикупљена грађа даље проверава, допуњује и користи у новим истраживачким контекстима.

Такође, истраживање је указало да однос између државног програма и локалног идентитета није могуће свести на једноставну супротстављеност. Поједини објекти прихватали су симболе и облике које је подржавала државна политика, али су истовремено били прилагођени локалним климатским, просторним и културним условима. У другим случајевима, наслеђена архитектура била је задржана и уклопљена у нову административну функцију, чиме је успостављен континуитет са ранијом историјом места. Понегде је, међутим, нова грађевина својом величином и обликовањем јасно истицала промену политичког и управног оквира. Ове разлике показују да су односи између власти и локалне средине били променљиви и да се њихово деловање најбоље препознаје кроз анализу конкретних грађевина, а не кроз унапред постављене опште закључке. Архитектура бановинског периода имала је и своју каснију историју, која је утицала на начин на који су поједини објекти сачувани, измењени или изгубљени. После избијања Другог светског рата и промене државног система, неке грађевине су наставиле да се користе због своје практичне намене, док су друге, нарочито споменици са израженим династичким и политичким значењем, уклоњене или уништене. Сакрални објекти су такође претрпели ратна разарања и касније промене. Судбина овог фонда показује да архитектонско наслеђе не опстаје изван историје и да његово трајање зависи од променљивих друштвених околности, односа према прошлости и начина на који се вреднују грађевине настале у претходним политичким системима. Избијање Другог светског рата прекинуло је многе започете грађевинске подухвате и променило институционалне услове у којима су архитекти радили. Тај прекид није био само хронолошка граница истраживања, већ и прелом у професионалној пракси. У бановинском периоду архитекти су, упркос административним ограничењима, често задржавали препознатљив ауторски приступ и настојали да га остваре у оквиру конкретних програма и финансијских могућности. Послератна организација грађевинске делатности донела је другачије моделе рада, са већим значајем колективног пројектовања, државних пројектантских установа и стандардизованих решења. Ова промена не умањује вредност послератне архитектуре, али омогућава да се специфичност међуратног периода јасније препозна у односу на професионалне услове који су му претходили и који су уследили. Бановинска архитектура тако представља једну од последњих фаза у којима су индивидуални ауторски израз, државни програм и локални услови непосредно преговарали у оквиру истог грађевинског процеса.

На основу спроведеног истраживања може да се закључи да градитељство бановина Краљевине Југославије није било ни јединствен стилски програм ни једноставан одраз државне идеологије. Оно је представљало сложену појаву у којој су се сусретали заједнички институционални оквир и различити регионални услови, модернизацијске тежње и локалне традиције, административна контрола и индивидуална стваралачка решења. Управне зграде биле су највидљивији израз новог система, али су тек у односу са осталим јавним грађевинама, урбаним простором и друштвеним приликама показале пуну ширину свог значења. Зато се значај архитектуре бановинског периода не налази само у појединачним остварењима, ма колико она била монументална или уметнички успела. Њен значај је и у сведочењу о начину на који је држава покушала да организује територију, обликује административна средишта и представи идеју заједништва, као и о границама тих настојања. Грађевине су истовремено биле функционални простори, архитектонска дела и носиоци различитих значења. Управо зато њихово проучавање захтева повезивање историје архитектуре са историјом институција, друштва и културе.

Овај рад, стога, настоји да том сложеном наслеђу пружи целовитије место у историји архитектуре међуратног раздобља. Његов допринос није у успостављању појма јединственог „бановинског стила“, већ у показивању да је заједнички административни систем произвео разноврсну градитељску праксу, условљену локалним приликама и конкретним институционалним односима. Повезивањем управних палата са ширим корпусом јавне

архитектуре, анализом деловања Техничких бановинских одељења, критичким коришћењем архивских и штампаних извора и систематизацијом грађе у потенцијалној платформи, Атласу архитектуре бановина, истраживање нуди основу за даље проучавање овог недовољно сагледаног сегмента културног наслеђа.

Градитељско наслеђе бановина Краљевине Југославије стога треба посматрати као важан део заједничке архитектонске историје простора некадашње југословенске државе. Оно сведочи о времену снажних политичких и друштвених промена, о настојањима да се модернизују градови и јавне службе, о дометима архитеката и ограничењима институционалног система. Његова стилска и просторна разноликост није слабост овог корпуса, већ једна од његових најважнијих вредности. Управо у њој се огледа сложеност међуратног друштва и могућност да се архитектура разуме као сведочанство историјског времена у којем је настала.

9. ПРИЛОГ 1: ТАБЕЛАРНИ ПРИКАЗ БИОГРАФСКИХ И БИБЛИОГРАФСКИХ ПОДАТАКА АУТОРА УПРАВНИХ ЗГРАДА БАНОВИНА И БАНСКИХ ДВОРА

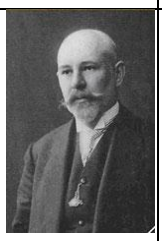
	Портрет аутора	Име, презиме и године живота	Школовање и уметнички круг	Кључна остварења	Одабрана библиографија о аутору
1.		**Иван Ејтхер** (Joannes Eyther) (? – Загреб, 1822)	Родом из Моравске; у Загреб долази 1775. године где постаје цеховски мајстор. Био је водећи загребачки градитељ каснобарокне епохе који је 1782. године водио обрт са тридесет помоћника и научника, делећи посао са стрицем Јурајем Ејтхером.	Адаптација палате Војковић (данас Повијесни музеј); Пројекат обнове куће Оршић за Градску већницу; Адаптација Исусовачког колегија за Генералну команду; Израда планова за хоспитал на Хармици и нову основну школу.	Lelja Dobronić, *Bartol Felbinger i zagrebački graditelji njegova doba*, Zagreb, 1971. Ivy Kugli Lentić, O dijelatnosti zidarskog majstora Joannesa Eythera krajem 18.st u Zagrebu,“ *Peristil 22* (1979), 111– 124.; Đurđica Cvitanović,“ Neki radovi Ivana Eithera, zagrebačkog graditelja iz 18. stoljeća,“ *Iz starog i novog Zagreba* VI (1984), 121– 124.
2.		**Јосип Ванцаш** *(Josip pl. Vancaš Požeški)* (Шопрон, 22. 3. 1859. – Загреб, 15. 12. 1932.)	Висока техничка школа у Бечу (1876–1881), цртач у атељеу *Fellner & Helmer*. Од 1882. Академија ликовних уметности у Бечу (класа Фридриха фон Шмита), специјализација за готику. Главни архитекта аустроугарског периода у Сарајеву, Владин комесар и градоначелник.	Катедрала Срца Исусова у Сарајеву; Палата Земаљске владе у Сарајеву (касније Дринска бановина); Надбискупска палата у Сарајеву; Хотел Централ у Сарајеву; Палата Прве хрватске штедионице у Загребу.	Makanec Alfred, Josip pl. Vancaš Požeški, Katolički tijednik 52, 25.12.1932, 2– 4; Horvat Rudolf, Arhitekt Josip pl. Vancaš, Hrvatska revija VI, br.3, 1933,193; Božić Jela, *Arhitekt Josip pl. Vancaš, značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva u periodu Austrougarske uprave*, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu, 1989; Božić Jela, Arhitekt Josip Vancaš. Značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva, Sarajevo, 2006., Božić Jela, Novi prilog životopisu Josipa pl. Vancaša (1859. – 1932.): Obiteljski temelji, uzori I poticaji društvenog i kulturnog djelovanja, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 62, Zadar, 2020, 277– 316; Vancaš, Josip. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Виђено: 17.8.2024. 3https://www.enciklopedija.hr/clanak/vancas– josip; Anonim, Mali vjesnik, Sarajevski list, 21.3.1890.

	Портрет аутора	Име, презиме и године живота	Школовање и уметнички круг	Кључна остварења	Одабрана библиографија о аутору
3.		**Петар Гачић** (Чумић код Крагујевца, 14. 11. 1878. – Београд, 3. 4. 1949.)	Технички факултет у Београду (дипломирао 1904, уз индиције о усавршавању у Бечу). Министарство грађевина (1905–1929; архитекта IV класе Железничке дирекције, инспектор). Учесник Првог светског рата (1914–1918). Шеф Техничког одељења у Државној хипотекарној банци (од 1933). Председник београдске секције Удружења инжењера и архитеката (оставка 1929). Добитник Ордена Светог Саве III реда (1924). Истакнути заговорник националног српско–византијског израза и јавних стручних полемика у међуратној штампи.	**Јавни објекти и школе:** Железничке станице Књажевац, Прахово и Сврљиг (од 1909); руководство изградњом Универзитета на Студентском тргу (1920– е); Основна школа у Чумићу (1932); Спомен– школа у Орашцу (1927–1932); санација зграде Окружног уреда за осигурање радника у Нишу (1932, изворно Л. Хорват). **Стамбени објекти и атељеи:** Кућа инжењера Павла Денића (1922–1923), атеље сликара Пашка Вучетића (1923–1924), кућа проте Бранислава Цветковића (1928) у Београду. **Капитални бановински пројекти:** Учесник на конкурсу за Банску управу и Бански двор у Бањалуци; главни пројектант монументалне доградње Палате Моравске	Аноним, Вести, *Српски технички лист* (17.12.1906), 199; Anonim, Nestali, *Beogradske novine* (14.3.1916), 4; Аноним, Списак ученика који су 1903– 1904. школској години довршили стручне испите и стекли право на диплому о свршеном факултету, *Просветни гласник* (12.1.1904),682.; Аноним, Вести, *Српски технички лист* (15.1.1912),15.; Аноним, Орденом Сетог Саве III реда, *Просветни гласник* (1.2.1924), 35.; Аноним, Оставка председника Удружења Југословенских Инжењера и Архитеката– секција Београд, *Време* (28.4.1929), 3; Аноним, Постављења, *Правда* (3.5.1933), 5; Аноним, Како треба да изгледа будући монументалан Храм светог Саве, *Време* (5.1.1932), 7.; Аноним, Освећена је нова палата Моравске бановине у Нишу, *Политика* (7. 9. 1936) ; Аноним, Да ли ће се палата Председништва владе катастра и Управе монопола подићи према награђеним скицама, *Правда* (23.4.1937), 5.; Петар Гачић, Инжењери о организацији Министарства јавних радова и саобраћаја, *Време* (2.4.1929), 5; Александар Кадијевић, *Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века*), Београд, 2007; Aleksandar Kadijević , „Neraskidive spone: srpski arhitekti i vojska (XIX– XXI vek),“ *Zbornik radova Akademije umetnosti br. 11* (2023), 62– 83; Сања Кипроски, „Зграда Дома ратних инвалида (1933– 1935) у Београду: остварење архитекте Димитрија М. Лека,“ *Зброник Музеја примењене уметности 18/2022* (2022), 54; Aleksandar Kadijević, „Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20. stoljeću,“ *Prostor 2(42) 19 (2011)* (2011), 473;

	Портрет аутора	Име, презиме и године живота	Школовање и уметнички круг	Кључна остварења	Одабрана библиографија о аутору
				бановине у Нишу (1930–1935).	Зоран Маневић, *Лексикон неимара*, Београд, 2008, 84; Мил.Јов, Рад Удружења Српских инжењера и архитеката, *Српски технички лист* (20.5.1907), 171; Гордана Митровић „Градња спомен–школе у Орашцу“, *Саопштења XXXV– XXXVI* (2003–2004), 209– 224; С.Радивојевић, Спомен– школа Устанку у Орашцу, *Правда* (19.8.1930), 5; Несторовић Богдан, „Градитељи Београда од 1815. до 1915", *Историја Београда* 2 (1974).Ana Radovanac Živanov, “Arhitektura za radništvo: ustanove u međuratnoj Srbiji”, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918– 1941* (2021), 95.
4.		**Емил вон Ферстер** *(Emil Ritter von Förster)* (Беч, 18. 10. 1838. – Беч, 14. 2. 1909.)	Школовао се у Бечу, где од 1857. до 1860. похађа Грађевинску академију. Потекао из чуве породице архитеката (отац Лудвиг, брат Хајнрих, зет Теофил Ханзен). Водећи представник бечког касног историцизма. Шеф Одељења за грађевинарство Министарства унутрашњих послова у Бечу (од 1895). Члан Централне комисије за уметност и историјско–уметничке споменике. Пројектовао у духу тосканских	Зграда Рингтеатра у Бечу (изворно *Opéras–Comiques*, 1874); Палата *Dorotheum* у Бечу; зграда Дирекције полиције у Бечу (1904); Палата правде у Чешкој (1904); откупљен пројекат на конкурсу за Парламент у Будимпешти (1883). Аутор изворног просторног концепта и иницијалних планова за Палату у Љубљани (касније седиште Дравске бановине).	Anonim, Ministerialrath Emil Ritter v. Ranger, *WBIZ 12* (1895), 316f; Anonim, On the 70th birthday of Hofrat v. Ranger, *Averages from the Central Association of Architects 1 No. 11* (1908), 1ff; Anonim, Ministerialrat Emil Ritter v. Ranger. (Obituary), *Dt. Bauzeitung 43* (1909), 100; Anonim, Ministerialrat Emil Ritter v. Ranger, *Österr. Weekly fd public Construction service* (1909), 159f; Klaus Eggert, „The residential building of the Ringstrasse in historicism,” *The Vienna Ringstrasse. Volume 7* (1976); Elisabeth Springer, „History and cultural life of the Vienna Ringstrasse,“ *Die Wiener* Ringstrasse, Vol. 2 (1979).; James Stevens Curl, *Oxford Dictionary of Architecture and Landscape Architecture*, Oxford: Oxford University Press, 2006, 291.

	Портрет аутора	Име, презиме и године живота	Школовање и уметнички круг	Кључна остварења	Одабрана библиографија о аутору
			ренесансних палата.		
5.		**Јованка Бончић Катеринић** (1887–1966)	Архитектонски факултет Велике школе у Београду, дипломирала у Дармштату (Немачка) 1913. као прва жена архитекта у тој земљи. Припадала Клубу архитеката. Радила у Министарству грађевина.	Зграде Банске управе у Бања Луци (1930–1938, коауторски) Блатно купатило у Бањи Ковиљачи (1929–1932) Женска учитељска школа у Београду (1932–1935, модерни дух) Ветеринарски факултет у Београду (1939–1947, модернизам) Гимназија у Смедереву, болница у Деспотовцу.	Jelena P. Ivanović Vojvodić, Milena Z. Zindović, „Žene u arhitekturi u Srbij," *Tehnika menadžment 70 (2020) 3* (2020), 381.; Драгиња Маскарели, „О делатности архитекте Јованке Бончић–Катеринић," *Лексовачки зброник XLIII* (2003), 217; Дивна Ђурић–Замоло, *Грађа за проучавање дела жена архитеката са Београдског универзитета генерације 1896–1940*, Београд, 1996, 19– 21; Зоран Маневић, *Лексикон српских архитеката XIX и XX века*, Београд, 1999, 92; Александар Кадијевић, *Један век тражења националог стила (средина XIX–средина XX века*), Београд, 2007, 177; , Marta Vukotić Lazar, Dijana Milasinović Marić, „Limited Creativity: Women in the Serbian Architecture from the Early 20th Century to Date", *Гласник Етнографског института САНУ LXV (2)*(2017), 437– 455.; Љубинка Трговчевић, *Планирана елита– о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. Веку,* Београд,199– 200; Аноним, На порушеном делу Јатаган мале на Булевару Ослобођења подићи ће се зграда Ветеринарског факултета, *Време* (25.6.1940), 9.; Аноним, У Београду се подиже још једна модерна школска зграда, *Време* (20.6.1932), 7.; Аноним, Дипл.инж Јованка Бончић–Катеринић, саветник Мин. Грађевина у пензији, изненада је преминула 27. децембра 1966. године, *Политика* (20.12.1966),18.; Ђурђија Боровњак, „Архитектура два школска објекта Јованке Бончић Катеринић у Београду зграде Женске учитељске школе и Ветеринарског факултета," *Годишњак града Београда LV–*

	Портрет аутора	Име, презиме и године живота	Школовање и уметнички круг	Кључна остварења	Одабрана библиографија о аутору
					LVI (2008– 2009), 265– 290; Тошева Снежана, Снежана Тошева, *Од освајања слободе до личног печата-жене архитекти у збиркама Музеја науке и технике*, Београд, 2025, 80-82.
6.		**Анђелија Павловић Марковић** (1899–?)	Дипломирала на Техничком факултету у Београду 1925. године. Архитекта Министарства грађевина (задужена за сеоске школе у националном стилу), касније у Техничком одељењу Банске управе у Скопљу (од 1937).	Прва награда на конкурсу за зграду Бановине у Новом Саду (1930, са Ж. Богдановић, неизведено) Зграде Банске управе у Бања Луци (1930, коауторски).	Снежана Тошева, *Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата*, докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду ,Београд, 2012; Аноним, Одликовања и унапређења у Министарству грађевина, *Правда* (1.6.1937), 9; Jelena P. Ivanović Vojvodić, Milena Z. Zindović, „Žene u arhitekturi u Srbij," *Tehnika menadžment 70 (2020) 3* (2020), 381.; Aleksandra Ilijevski, „Building the Networks in Architecture: Serbian Women Architects 1900–1941," *Women's Creativity since the Modern Movement: Toward a New Perception and Reception* (2018),486; Дивна Ђурић– Замоло, *Грађа за проучавање дела жена архитеката са Београдског универзитета генерације 1896–1940*, Београд, 1996; Снежана Тошева, Снежана Тошева, *Од освајања слободе до личног печата-жене архитекти у збиркама Музеја науке и технике*, Београд, 2025, 58.
7.		**Јован Ж. Ранковић** (1902–?)	Студије на Техничком факултету у Београду завршио 1928. године. Члан Клуба архитеката модерног правца. Радио у Министарству	Зграде Банске управе у Бања Луци (1929, национални стил, коауторски) Учитељска школа на Цетињу (1931, са Р. Татићем) Прва награда за	РАНКОВИЋ Јован,Лексикон Српски архитеката XIX до XX века, https://www.leksikon.asa.org.rs/, Милан Просен, *Ар деко у српској архитектури*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, 527– 528; Снежана Тошева, „Конкурс за

	Портрет аутора	Име, презиме и године живота	Школовање и уметнички круг	Кључна остварења	Одабрана библиографија о аутору
			грађевина (1928–1947), „Југопројекту“, па као професор на факултетима у Скопљу и Нишу.	бановински хотел у Улцињу (1932, са Љ. Тановићем, извео П. Вукотић) • Стамбено–пословни објекти у Београду (Бул. краља Александра 17 и Палмотићева 26, у духу Ар Декоа) Модернистичка зграда Поште у Чачку (1938, са Б. Петричићем) Комплекс Техничких факултета у Скопљу (1960–1964).	Бели двор на Дедињу,“ *Годшињак града Београда XLV– XLVI* (1998–1999),140; Марија Дрљевић „Архитектура два значајна јавна здања Чачка с краја четврте деценије XX века– Пошта и Железничка станица“, *Зборник народног Музеја Чачак XXXV* (2005), 94– 95; Aleksandra Ilijevski„Form and Function: Architectural Design Competition for the State Printing House of the Kingdom of Yugoslavia“, *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti 42* (2014), 259; Аноним, Отварање изложбе Групе архитеката модерног правца, *Правда* (20.2.1933),8.; Арх. Јов. Ранковић, Како треба да изгледа будући монументалан Храм Светог Саве, *Време* (24.1.1932), 8; Александра Д. Илијевски, „Ђурђе Бошковић као савременик и тумач архитектуре Београда између два светска рата,“ *Годишњак града Београда LVIII* (2011),174; Војислав С. Марковић , *Именик дипломираних инжињера и архитекта на Техничком факултету Универзитета у Београду 1919–1939,* Београд, 1939, 42.
8.		**Николај Петрович Краснов (Николай Петрович Краснов)** (Хоњатино/Москва, 23. 10. 1864. – Београд, 8. 12. 1939.)	Московско уметничко училиште за сликарство, вајарство и архитектуру (1885), усавршавање на Академији у Санкт Петербургу. Главни градски архитекта Јалте (1888–1899), носилац титула „Архитекта руског царског двора” (1911) и	Царски Ливадијски дворац на Криму; Палата Управе Зетске бановине на Цетињу; Зграда Владе Србије (Министарство финансија КЈ); Зграда Министарства спољних послова у Београду (Министарство шума, руда, пољопривреде и вода КЈ);	Ђурђица Сикимић, *Фасадна скулптура у Београду,* Београд 1965.; Снежана Тошева, „Капитална дела руских архитеката у Београду,“ *Руска емиграција у српској култури 20. века, књ. 1* (1994), 302– 306.; Александар Кадијевић, „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922.до 1939. године,“ *Годишњак града Београда XLIV* (1997), 221– 255; Александар Кадијевић, „Улога руских емиграната у београдској архитектури између два светска рата,“ *Годишњак града Београд*

	Портрет аутора	Име, презиме и године живота	Школовање и уметнички круг	Кључна остварења	Одабрана библиографија о аутору
			„Академик архитектуре” (1913). Од 1922. контрактуални грађевинскиинспе ктор и руководилац Одсека за монументалне грађевине и споменике Министарства грађевина КЈ. Творац међуратног државног монументализма по укусу династије Карађорђевић.	Зграда Државног архива Србије у Београду; Спомен–костурница на острву Видо у Грчкој.	*XLIX*– L (2002– 2003),, 131– 142; Милица Мађановић, „Прилог проучавању београдског опуса Николаја Петровича Краснова (1922– 1939),“ *Наслеђе 16* (2015), 75– 89.; Gordana Gordić, „Krasnov Nikola,“ *Srpska arhitektura 1900–1970– izložba Muzeja savremene umetnosti* (1972), 134; Aleksandra Ilijevski, „Prilog proučavanju arhitekture i ideologije Mosta viteškog kralja Aleksandra Prvog Ujedinitelja u Beogradu,“ *Nasleđe, 14* (2013), 211– 220; Miroslav Jovanović, „Kralj Aleksandar i ruski umetnici,“ *Ruska emigracija u srpskoj kulturi XX veka, knj. 1* (1994), 93– 98.; „Nikolaj Petrovič Krasnov,“ *Ruski nekropolj u Beogradu – znamenje istorijskog prijateljstva* (2014), 302– 305; Константин Никифоров, „Руски архитекта Н.П. Краснов– Градитељ Његошеве капеле на Ловћену,“ *Историјски записи LXIV* (1991), 137– 143.137– 143
9.		Драгиша Брашован (Вршац, 25. 5.1887 — Београд, 7. 4. 1965))	Основну школу и Реалку завршио у Вршцу. Студије архитектуре завршио у Будимпешти (1906–1912) Сарадник бироа „Тери и Погањи” у Будимпешти (до 1918); Жупанијски и градски архитекта у Зрењанину (1919–1920); Суоснивач приватног бироа „Архитект” у Београду (1920–1925), а након 1925. наставља самостално у истоименом бироу (сарадници:	**Рана фаза и јавни објекти (до 1929):** Есконтна банка, кућа Алексе Павловића, Генчићева вила (Београд); Соколски дом у Зрењанину; православна црква у Орловату; Вила Рихарда Шкарке у Београду (1927). **Зрела модернистичка фаза (1929–1940):** Југословенски павиљон у Барселони	Zoran Manević, „Arhitektura Dragiše Brašovana,“ *Umetnost 6* (1966), 60– 69; Зоран Маневић, „Дело архитекте Драгише Брашована,“ *Зборник Матице српске за ликовне уметности 6* (1970), 187– 208; Bratislav Stojanović, „Arhitekta Dragiša Brašovan,“ *Urbanizam Beograda 51* (1979), 17– 31; Zoran Manević, „Naši neimari. Dragiša Brašovan,“ *Izgradnja 8* (1980), 49– 57; Александар Кадијевић, „Живот и дело архитекте Драгише Брашована (1887– 1965),“ *Годишњак града Београда XXXVII* (1990), 141– 173; Bela Duranci, *Duga nad akademijom*, Pančevo 1991, 33– 37, Aleksandar Kadijević, „Novosadski opus arhitekte Dragiše Brašovana,“ *Projekat 1* (1993), 45– 47; Александар Кадијевић, „Југословенски павиљон у Барселони 1929. године,“ *Гласник*

	Портрет аутора	Име, презиме и године живота	Школовање и уметнички круг	Кључна остварења	Одабрана библиографија о аутору
			А. В. Папкови, Н. Шилов, Д. Гудовић, • Након Другог светског рата: Министарство железница, Пројектантски завод Србије и КМГ „Трудбеник" – биро „Савремена архитектура" (од 1953). Иницијално инспирисан романтизмом и сецесијом, потом еволуирао ка модернизму, француском арт декоу, експресионизму и функционализму. Био је члан уметничке групе „Облик", а међу последњима је приступио Групи архитеката модерног правца (ГАМП). Почасни члан Удружења британских архитеката (RIBA, 1953) и дописни члан Српске академије наука и уметности (САНУ, 1961).	(1929); Раднички дом у Новом Саду; изложбени павиљон у Милану; Команда ратног Државна штампарија у Београду (1933–1940); комплекс Дунавске бановине у Новом Саду (1935–1940). **Послератна фаза (након 1945):** Реконструкција Старог двора у Београду; типске чуварске кућице за Министарство железница; објекти за радничка насеља (Јагодина, Зворник, ваздухопловства у Земуну (1935); Тузла, Аранђеловац, Шабац); хотел у Сопоћанима. Касна фаза (1950– те и 1960–те): Хотел „Метропол" у Београду; Хотел „Бристол" у Тузли; Робна кућа у Чачку.	*ДКС 19* (1995), 213– 216; Донка Станчић, Мишко Лазовић, *Бановина*, Нови Сад 1999; Vladimir Mitrović, „Graditelji Novog Sada," *DaNS 30* (2000), 47–49; Валентина Брдар, *Од Париса до Брашована. Архитектура јавних здања у Новом Саду између два светска рата*, Нови Сад 2003, 24– 29, 68– 71, Aleksandar Ignjatović, *Arhitektonski počeci Dragiše Brašovana 1906– 1919*, Beograd 2004; Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904– 1941*, Beograd 2007; Зоран Маневић,*Лексикон неимара*, Београд 2008, 49– 58, Aleksandra Stamenković, Stamenković, Александра Илијевски, „Државна штампарија архитекте Драгише Брашована: значај архивских и хемеротечких извора за афирмацију и очување индустријског наслеђа,"*Индустријско наслеђе/проблеми и могућности интегративне заштите, презентације и ревитализације* (2012), 1– 7., Aleksandar Kadijević, „Srpska arhitektura u 1926.godini – između kontinuiteta i promene", *Zbornik seminara za studije moderne umetnosti Filozofskog Fakulteta Univerziteta u Beogradu 12* (2016), 99– 108., Иван Р. Марковић, „Прилог проучавању опуса архитекте Драгише Брашована (1887–1965) – новооткривени пројекти, реализације и документи," *Зборник Матице српске за ликовне уметности 44* (2016), 347– 366
11.		**Виктор Ј. Худак (инж. Виктор Худак)** (Београд, 4. 9. 1902. – 27.6.1980.)	Дипломирао на Техничком факултету (Архитектонски одсек) у Београду (16. 11. 1931., диплома бр. 1486). Према	Зграда Управе Вардарске бановине у Скопљу (1938–1940). Члан стручне комисије за	*Цео Београд: адресно–информациона књига за Београд, Земун и Топчидер,*ур.А. Суворин, Београд (1922),130; Аноним, Нова зграда Женске занатске школе Кола српских сестара у Кавадару, *Правда* (23.10.1933), 6; *Службени гласник Народне Републике*

	Портрет аутора	Име, презиме и године живота	Школовање и уметнички круг	Кључна остварења	Одабрана библиографија о аутору
			адресној књизи из 1922. живео у Београдској 6 у Београду. Предратни бановински технички виши пристав (VII гр.) V Техничког одељења Краљевске банске управе у Скопљу (од 1937); Послератни технички пристав Грађевинског одељења Извршног народног одбора (ИНО) у Пожаревцу и члан Одбора за обнову стамбених зграда Окружног народног одбора (од јула 1946); Службеник и истраживач Института за испитивање материјала Народне Републике Србије у Београду (крајем педесетих година). (Према информацијама историчарке уметности Виолете Обреновић, кремиран је и сахрањен на Новом гробљу у Београду, где је заведен као пензионер)	преглед зграде Женске занатске школе Кола српских сестара у Кавадару (1933); Пројекат стручне ревизије за Резервну калоричну централу велике Хидроцентрале „Свети Андреја" у Скопљу (1933); *Инжењерски ангажман на послератној обнови* оштећених и порушених стамбених зграда на територији пожаревачког округа у смислу Закона о обавезној оправци НРС (1946). Освајач друге награде (70.000 динара) на савезном конкурсу Министарства грађевина ФНРЈ за типске пројекте монтажних зграда, као члан ауторског тима Грађевинског института НР Србије (у коауторству са инж. Блуменом и инж. Јаротијевићем) (1950).	*Србије*, год. XV, бр. 4, (31.1.1959) , 45.Војислав Марковић С., *Именик дипломираних инжењера и архитеката на Техничком факултету Универзитета у Београду 1919– 1938*, Београд: Технички факултет, 1939.66; Аноним, Премештаји, *Службени лист Вардарске бановине* (8.5.1937), 2; Аноним, Резултати конкурса за идејне пројекте монтажних зграда, *Борба* (8.1.1950), 3; Георги Константиновски, *Градителите Во Македонија (XVIII– XX век), Викотор Ј. Худак,* Скопје, 2001, 55; *Записник одборске седнице ИНО у Пожаревцу, одржане 11. јула 1946. год."Записници са седница Органа Окружног народноослободилачког и Народног одбора Пжаревац 1944–1947"* (2016), 118; Валентин Пепељугоски, „Заштита на авторското право како фундаментално човеково право и проектот „Скопје 2014"", *Годишник на Правниот факултет „Јустинијан Први" во Скопје, Том 60* (2022), 489–506.

	Портрет аутора	Име, презиме и године живота	Школовање и уметнички круг	Кључна остварења	Одабрана библиографија о аутору
				Научно–стручна библиографија (Часопис *Изградња*): *„Nova sprava za zidanje opekom”* (1948), бр. 7–8; *„Mogućnost uštede drveta...”* (1948), бр. 9–10; *„Sprava za savijanje tanke armature...”* (1949), бр. 4; *„Negašeni kreč treba odmah ugasiti”* (1949), бр. 6; *„Privremeni tehnički propisi za креч”* (1950), бр. 1–2; *„Podloga za krovni pokrivač”* (1950), бр. 3–4; * *„O ksilolitnim podovima”* (1950), бр. 5–6; *„Veštački brus za teraco”* (1951), бр. 1; *„Problematika toplih podova”* (1951), бр. 2–3; *„Spoljni zidovi od šupljih opeka”* (1958), бр. 1; *„Topli podovi”* (1958), бр. 2. „Međunarodno zasedanje ISO o tolerancijama i podešavanju u zgradarstvu“, *JUS standardizacija* (1963).	

	Портрет аутора	Име, презиме и године живота	Школовање и уметнички круг	Кључна остварења	Одабрана библиографија о аутору
12.		**Никола Деспот** (Праг, 26. 3 1910 — Загреб, 7. 7.1991)	Средњу школу завршио у Загребу, где је и дипломирао 1935. године на Архитектонском одсеку Техничког факултета. Пројектант у Средишњем уреду за осигурање радника (1937–1941); Наставник у Техничко–грађевинској школи у Загребу (1941–1948); Пројектант у Архитектонском пројектном заводу у Загребу (АПЗ, 1948–1950); Предавач у Графичкој школи (1950/1951) и Школи примењене уметности у Загребу (1952–1975). Припадао је утицајној генерацији загребачких архитеката која је током тридесетих година 20. века имплементирала чисте принципе функционализма, интернационалног стила и социјално одговорне архитектуре. На највећим пројектима деловао је у	Туберкулозни диспанзери / ТБЦ санаторијуми у Кнез– Селу крај Ниша (1937), Касиндолу код Сарајева (1938) и Кленовнику у Хрватском загорју (1939); Зграде Окружног уреда за осигурање радника (ОУЗОР) у Дубровнику, Карловцу и Београду (1937–1941); Амбуланта ОУЗОР– а у Бањој Луци (1937–1941); Комплекс „Ауто–Хрватске" у Загребу (1946). **Конкурси и изложбе:** Трећа награда на јавном конкурсу из 1935. године за склоп школских зграда источно уза Савску цесту (Трње) у Загребу (у коауторству са Видом Врбанићем), намењеном урбанистичкој транслацији школских капацитета, укључујући и велику Женску реалну гимназију Дружбе сестара	Tomislav Premerl, Hrvatska moderna arhitektura između dva rata – nova tradicija, Zagreb 1990.; Nikola Despot, https://ulupuh.hr/clanovi/despot–nikola/.) Zrinka Barišić Marenić, Ariana Štulhofer, Andrej Uchytil, „Zgrada Ženske realne gimnazije sestara milosrdnica u Zagrebu arhitekta Zvonimira Vrkljana (1937.1939.),"*Prostor 2(38) 17*(2009]), 287; .Muzej za umjetnost i obrt, MUO– 045476/01: Fotografija arhitektonskog nacrta, https://repozitorij.muo.hr/?pr=i&id=74048 .

	Портрет аутора	Име, презиме и године живота	Школовање и уметнички круг	Кључна остварења	Одабрана библиографија о аутору
			уском уметничком и коауторском кругу са архитектама Владимиром Турином и Видом Врбанићем.	милосрдница, у јужну, тада неурбанизовану периферну зону Прва награда за комплекс Палате Приморске бановине у Сплиту (1937, са В. Турином и В. Врбанићем); Друга награда (ex aequo) на великом државном конкурсу из 1939. године за изградњу зграда Котарског, Окружног и Апелационог суда и затвора у Сплиту (у коауторству са архитектом Анђелком Кнезићем), расписаном од стране Министарства правосуђа Краљевине Југославије; Конкурс за споменик Енрику Фермију у Чикагу (1954); Поставка изложбе поморства у Уметничком павиљону у Загребу (1950) и апликативних изложби „Југовинила”; Стална поставка астрономског одела у	

	Портрет аутора	Име, презиме и године живота	Школовање и уметнички круг	Кључна остварења	Одабрана библиографија о аутору
				Техничком музеју у Загребу. Ентеријери: Примењени дизајн у Загребу (приземље хотела „Београд”, локали „Посредника”, колодворски ресторан, књижара „Знање” у Илици). **Библиографија** “Teorija integralne vizije : (prigodom smrti Henria Matissea)“, *Čovjek i prostor : arhitektura, kiparstvo, slikarstvo i primijenjena umjetnost, god.1, br.21* (1954), 7. *Svjetlo i sjena*. Zagreb, 1996.	
13		**Вид Врбанић** (Карловац, 1910–?)	Дипломирао на Архитектонском одсеку Техничког факултета Свеучилишта у Загребу. **Уметнички круг и послератно деловање:** Истакнути представник хрватске авангардне модерне и послератног социјалистичког функционализма и интернационално	Прва награда за комплекс Палате Приморске бановине у Сплиту (1937, коауторство са В. Турином и Н. Деспотом); 3.а награда на јавном конкурсу из 1935. за склоп школских зграда на Савској цести (Трње) у Загребу (у коауторству са Николом Деспотом), намењеном урбанистичкој	Аноним, "Додељене Октобарске награде Београда", *Борба* (16.10.1968), 6; Aleksandar Kadijević, "Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20. stoljeću", *Prostor (19) 2(42) (*2011), 473; Grozdana Šišović, "Architectural Competitions and the Issue of the Autonomy of Architecture: The Case of Terazije Terrace", *Spatium br. 35* (2016), 48.; Vera Grimmer, Dubravka Kisić, Aleksander Laslo, Andrija Mutnjaković, Boris Podrecca, Feđa Vukić, *Franjo Zvonim, ir Tišina, Arhiv arhitekta,* Zagreb, 2017, 14.; Slobodan Bulatović, Darko Reba, "Valorizacija urbanističkog razvoja Novog Beograda", *Zbornik radova*

	Портрет аутора	Име, презиме и године живота	Школовање и уметнички круг	Кључна остварења	Одабрана библиографија о аутору
			г стила. Током тридесетих и четрдесетих година делује у успешном такмичарском коауторском кругу са Николом Деспотом и Владимиром Турином. Након Другог светског рата прелази у Београд, где постаје један од кључних пројектаната и урбаниста заслужних за визионарско просторно обликовање нове престонице, радећи у уметничком кругу са Николом Добровићем, Милорадом Мацуром и Бранком Петричићем. **Признања** Добитник престижне Октобарске награде града Београда (1968) за визионарску урбанистичку концепцију и решења по којима је реализован и грађен Нови Београд.	транслацији школских капацитета, укључујући и комплекс Женске реалне гимназије Дружбе сестара милосрдница; **Послератно пројектовање и урбанизам:** Урбанистички план Новог Београда (шездесетих година 20. века): Кључни генерални концепт према којем су изграђени модернистички новобеоградски блокови. Пројекат и модел за Теразијску терасу у Београду (1951), у коауторству са Владетом Максимовићем (капитални послератни конкурс); Пројекат за павиљоне Студентског града у Београду (1951–1953); **Конкурси и јавни објекти у Хрватској** Рад на великом републичком конкурсу из 1944. године за изградњу Свеучилишног	*Fakulteta tehničkih nauka* god. *34, br.12* (2019) https://doi.org/10.24867/05LR01Bulatovic Digitalna zbirka i katalog Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (DiZbi.HAZU), hazu.hr

	Портрет аутора	Име, презиме и године живота	Школовање и уметнички круг	Кључна остварења	Одабрана библиографија о аутору
				конвикта Културног друштва „Напредак” на Тушканцу у Загребу (својеврсни студентски центар), где на листи награђених наступа са М. Хаберлеом, Б. Милићем, А. Улрихом и В. Јурановићем.	
14.		**Владимир Турина** (Бања Лука, 6. 2. 1913 — Загреб, 22.10. 1968)	Гимназију завршио у Сарајеву 1931. године. Студирао на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Загребу, где је дипломирао 1936. године. Гимназију завршио у Сарајеву 1931. године. Студирао на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Загребу, где је дипломирао 1936. године. **Професионална пракса и наставна делатност:** Пројектант у приватним грађевинским предузећима (до 1940); Архитекта у Техничком одељењу	**Међуратна јавна и стамбена архитектура (до 1945):** Прва награда за комплекс Палате Приморске бановине у Сплиту (1937, са В. Врбанићем и Н. Деспотом); Конкурсни пројекат за Палату „Албанија” у Београду (1938, са В. Врбанићем и Д. Болтаром); • Сопствена вила у Јурјевској улици бр. 60 у Загребу (1939); Конкурсни пројекат за Државну оперу у Београду (1941, са Х. Готвалдом) — једини награђени југословенски аутори (са С. Савковићем); Спортски парк на Сави и	Neven Šegvić, „In memoriam: Teška adaptacija istinske stvaralačke ličnosti,“ *Vijesnik* (29.11.1968); Žarko Domljan, “Arhitekt Vladimir Turina 1913./1968.”, *ZU 9* (1969), 60– 61; "Clinique infantile à Zagreb (Architecte: Vladimir Turina)", L'Architecture d'aujourd'hui бр. 82, (1959), 54–57; Hela Vukadin– Doronjga, *Iskorak Vladimira Turine (iz fundusa Muzeja grada Zagreba),* Zagreb, 2006.; Vladimir Turina, , ur. Hela Vukadin– Doronjga *Rukopisi Vladimira Turine*, Zagreb, 2006, Hela Vukadin– Doronjga, *Arhitekt Arhitekt Vladimir Turina,* doktorska disertacija, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2012.; Tihomir Kovač, Adriana Štulhofer, Hela Vukadin– Doronjga, "Projekt Centra za vodene sportove (Kombinirano plivalište) Rijeka– Sušak arhitekta Vladimira Turine", *Prostor (28), 2(60)* (2020), 300–317 ; Turina Vladimir. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. Pristupljeno 28.9.2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/turina– vladimir>.

	Портрет аутора	Име, презиме и године живота	Школовање и уметнички круг	Кључна остварења	Одабрана библиографија о аутору
			Медицинског факултета у Загребу (1940–1944); Стручни сарадник у Министарству грађевина (до 1946); Редовни професор на Архитектонском факултету Свеучилишта у Загребу. **Уметнички круг и контекст деловања:** Један од најбескомпромиснијих и најиновативнијих протагониста југословенске авангардне модерне и послератног радикалног функционализма. Често је ступао у оштре полемике са средином која је тешко прихватала његове напредне просторне концепције.	Свеучилишна клиника на Шалати у Загребу (1941, са Ф. З. Тишином). **Послератна спортска и јавна архитектура (радикални функционализам):** Стадион „Максимир” ФК „Динамо” у Загребу (1946–1962) — антологијско остварење за које је добио Савезну награду за архитектуру; Пливалиште Ријека–Сушак (1946–1949); Идејни пројекат стадиона на Бањици у Београду (1947, са Д. Болтаром и Ј. Најдхартом) — Бронзана награда на Међународној изложби спортских грађевина у оквиру Олимпијских игара у Лондону; Клиника за дечје болести у Загребу (завршена 1957) — награђена Наградом града Загреба и публикована у еминентном француском часопису	

	Портрет аутора	Име, презиме и године живота	Школовање и уметнички круг	Кључна остварења	Одабрана библиографија о аутору
				L'Architecture d'aujourd'hui. **Изложбе** Учешће на изложбама *Пола вијека хрватске умјетности* (1938–1939), Светској спортској изложби у Стокхолму (1949), Бијеналу у Сан Паолу и Тријеналу у Милану (1957). Самосталне изложбе у Загребу (1951, 1956, посмртно 1972, 2005. и ретроспектива 2006. у Музеју града Загреба).	
15.		**Владимир Поточњак** (Нови Винодолски, 17.1.1904–Загреб, 16.5.1952)	Студирао и дипломирао 25. јуна 1926. године на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Загребу (у испитној комисији: Хуго Ерлих, Едо Шен, Ћирил Метод Ивековић, Јанко Хољац, Александар Каизер, Мартин Пилар). **Пракса и наставна делатност:** Асистент на катедри за Грађевинске конструкције.	**Најважнији међуратни и ратни пројекти (до 1945):** Рад у бироу Х. Ерлиха: Први пројекат за кампус Техничког факултета у Загребу (лосовски концепт) и комплекс „Ватикан” у Загребу (1928–1930); Модернистичке виле на Јадрану: вила „Кнегиња Лобковиц”, вила „Проф. др Кох”, вила „Проф. др Машек” у Новом	Anonim, "Arhitekt Vladimir Potočnjak", *Arhitektura бр. 2* (1952), 27–31. Zvonimir Vrkljan, „Ing. arh. Vladimir Potočnjak,“ *Čovjek i prostor, 24, 6(291)* (1977) , 30.); Tomislav Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata – nova tradicija*, Zagreb, 1990; Aleksandar Kadijević, "Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20. stoljeću", *Prostor (19), 2(42)* (2011) 466–477; Grozdana Šišović, "Architectural Competitions and the Issue of the Autonomy of Architecture: The Case of Terazije Terrace", *Spatium br. 35* (2016) 45–53; Darko Kahle, "The Architect Vladimir Potočnjak (January 17th, 1904– May 16th, 1952): The Forgotten Cofounder of Modern Architecture in Croatia Between the World Wars", *Preprints*, ms. 2026011464 (2026). doi.org.

	Портрет аутора	Име, презиме и године живота	Школовање и уметнички круг	Кључна остварења	Одабрана библиографија о аутору
			Пракса у Паризу код Адолфа Лоса (*Adolf Loos*, касна јесен 1926) преко Златка Нојмана, и у Франкфурту код Ернста Маја (*Ernst May*, почетак 1927). Главни пројектант у атељеу Хуга Ерлиха (1928–1930). Након полагања државног испита у Београду отвара овлашћену приватну праксу у Загребу (1931–1942). Хонорарни наставник Техничког факултета (1942). Отпуштен 1943. из политичких разлога, након чега прелази у илегални покрет отпора. Од 1945. главни руководилац за архитектуру у државном Пројектантском заводу Хрватске (АПЗ) и ванредни професор факултета. **Уметнички круг:** Пионир и суоснивач хрватског Модерног покрета.	Винодолском и вила „Др Муачевић” у Осијеку; Стамбена зграда „Коренић” у Лагињиној 3 у Загребу (1932, коауторство са З. Нојманом) — зачетак Раумплана у приземљу; Изворни концепт двојне стамбене зграде у Врбанићевој 5–7 у Загребу (1932, са З. Нојманом); Стамбени објекти „Лебинец” на Рибњаку бр. 14 (данас бр. 20) и улични блок комплекса „Вентилатор” у Радничкој 32 у Загребу; Индустријски објекти: Творнице алуминијума у Лозовцу крај Шибеника (1936–1939) и јавно купатило у Новом Винодолском (1935); Завод/Школа за глувонеме „Јосиповац” у Загребу (1939–1940, са Ј. Денслером); Првонаграђени и усвојени накнадни пројекат за	

	Портрет аутора	Име, презиме и године живота	Школовање и уметнички круг	Кључна остварења	Одабрана библиографија о аутору
				Управну зграду Бановине Хрватске на Враницанијевој пољани на Горњем граду у Загребу (1941). Дизајн ентеријера: Сала за заседања Сабора у Загребу (финализована након 1945) и ентеријер виле др Младена Лорковића (Тушканац 35). **Послератни период (монументална архитектура):** Стамбени блок Врбик–Пољане (данашње улиц Alagina, Bošnjakovićeva, Stožirova i Vrančićeva, 1946–1948); Палата Савезних министарстава (данас Палата Србија / бивши СИВ) у Новом Београду (1947–1952) — вођа победничког тима савезном конкурсу 1947. године (са З. Нојманом, А. Улрихом, Д. Перак). Монументално експресионистичко остварење са скелетом од армираног бетона.	

	Портрет аутора	Име, презиме и године живота	Школовање и уметнички круг	Кључна остварења	Одабрана библиографија о аутору
				Ауторске публикације, стандарди и преводи: Branimir Širola, Milan Kreković, Vladimir Potočnjak, "Gradnja tvornice aluminiuma a.d. u Lozovcu kraj Šibenika", *Građevinski Vjesnik* (1937); *Arhitektura u Hrvatskoj 1888–1938*, Zagreb, 1939.;Ernst Neufert (prevod: Vladimir Potočnjak), *Pravila građevinarstva* (*Bauordnungslehre*), Beograd, 1952;	

Табела 22. Биографски и библиографски подаци о ауторима управних зграда Бановина.

.

10.СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Слика 1. Насловне стране монографија у корпусу архитектонске феноменологије (лево: Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904– 1941*, Beograd, 2007. године; десно: Александар Кадијевић, *Југословенска архитектура између два светска рата (1918– 1941): контексти и тумачења*, Београд, 2023.).
Слика 2. Насловне странице монографија које се баве архитектуром на простору Бановина (лево: Biljana Bjažić Klarin, *Za novi, ljepši Zagreb*, Zagreb, 2020; средина: Александар Кековић и Зоран Чемерикић у публикацији *Модерна Ниша 1920–1940*, Ниш, 2006; десно: Кокан Грчев, *Архитектонските стилови во македонската архитектура од крајот на 19 век и периодот меѓу двете светски војни*, Скопје, 2003.).
Слика 3. Насловне странице монографија које се баве ауторима управних зграда бановина (лево: Aleksandar Ignjatović, *Arhitektonski počeci Dragiše Brašovana 1906– 1919*, Beograd 2004; средина: Драгомир Ацовић, *Николај Краснов: Албум сећања,* Београд, 2017; десно: Дивне Ђурић– Замоло, *Грађа за проучавање дела жена архитеката са београдског универзитета, генерације 1896– 1940. године*, Београд, 1996.).
Слика 4. Насловне странице монографија које се баве архитектуром управних зграда бановина (лево: Rudolf Horvat, *Povijest Banske palače*, Zagreb, 1916.; десно: Донка Станчић, Мишко Лазовић, *Бела лађа на Дунаву*, Нови Сад, 2020).
Слика 5. Фотографије изложби у Музеју Југославије, из личне колекције (лево: Чувајте (ми) Југославију; десно: Ко је соко тај је Југословен).
Слика 6. Карта Краљевине Југославије 1929. године (Извор: Аноним, Карта Географског института, *Правда* (11.10.1930), 3).
Слика 7. Одлука Краља Александра од 6.1.1929. године о распуштању Народне скупштине изабране 11.11.1927. године (Извор: Александар с.р., Моме драгом народу Србима, Хрватима и Словенцима, *Политика* (6.1.1929), 1).
Слика 8. Чланови нове владе (Горњи ред, први са леве стране председник владе Петар Живковић, у средини, министар пошта и телеграфа и заменик министра спољних послова Коста Кумануди, десно министар двора Богољуб Јевтић, доњи ред са леве стране министар финансија др. Станко Шврљуга, десно, министар трговине Желимир Мажуранић (Извор: Аноним, Чланови нове владе, *Илустровани лист* (27.1.1929), 12)).
Слика 9. Збирка одлука виших судова Краљевине Југославије, 1929. године (Извор: www.uzzpro.gov.rs).
Слика 10. Чланак Станислава Кракова, директора листа *Време*, 1932. године (Извор: Станислав Краков, Југославијо, пробуди се!, *Време* (29.5.1932), 1).
Слика 11. Посмртне маске Краља Александра Карађорђевића и Луја Бартуа вајара Франсоа Карлија од 10. октобра 1934. године (Експонат на изложби Чувајте (ми) Југославију из Историјског Музеја Марсеља).
Слика 12. Кнез Павле и Милан Стојадиновић са председницима Сената, Народне скупштине, скопске општине и члановима владе у Скопљу (Извор: Владан Јовановић, Вардарска бановина 1929– 1941, Београд: Исниститут за новију историју Србије, 2011, 281).
Слика 13. Разгледница „Чувајте Југославију“, 1935. година (Извор: Експонат на изложби Чувајте (ми) Југославију).
Слика 14. Алфонс Муха, Словенска апотеоза, уље на платну, 1926. године, Градска галерија у Прагу (Извор: Apotheosis of the Slavs history, https://sr.m.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA

%D0%B0:Apotheosis_of_the_Slavs_history_–_Alfons_Mucha.jpg, Виђено у 24.6.2024. у 19:30 часова).
Слика 15. Насловна страна часописа *Југословенче* од септембра 1931. године.
Слика 16. Школска приредба у Београду 1935. са персонификацијом бановина и Југославијом која их грли (из породичне архиве Михаила Грбића) (Извор: https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Banovine_1935.jpg).
Слика 17. Топографска карта Краљевине Југославије са доминантним речним сливовима (Извор: McDonald Gordon C., *Area Handbook for Yugoslavia*, Washington: American University, 1973, 9).
Слика 18. Карта Савске бановине (Извор: Петровић П.М, *Свезнање– општи енциклопедијски лексикон*, Београд: Народно дело, 1937, 2001).
Слика 19. Последња страница Статута Удружења уметника *Земља* од 25.2.1929. године (Извор: *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929– 1935* (2019), 10).
Слика 20. Карта Дринске бановине (Извор: Петровић П.М, *Свезнање– општи енциклопедијски лексикон*, Београд: Народно дело, 1937,628).
Слика 21. Панорама Сарајева 1930. године
(Извор: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sarajevo_panorama_1930s.jpg).
Слика 22. Карта Моравске бановине (Извор: Петровић П.М, *Свезнање– општи енциклопедијски лексикон*, Београд: Народно дело, 1937, 1418.).
Слика 23. Трамвај у Нишу 1930. године
(Извор: https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B8%D1%88%D0%BA%D0%B8_%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B2%D0%B0%D1%98#/media/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:NisTramvaj1930.gif).
Слика 24. Разгледница „Поздрав из Нишке бање“ 1930– те (Извор: Niška banja, https://ubas.org.rs/banje/niska– banja/).
Слика 25. Карта Дравске бановине (Извор: Петровић П.М, *Свезнање– општи енциклопедијски лексикон*, Београд: Народно дело, 1937, 617).
Слика 26. Љубљана, град и тврђава, 1930. године (Извор: *Dravska banovina*, Ljubljana, 1930.)
Слика 27. Универзитет у Љубљани, разгледница, 1930. године (Извор: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Postcard_of_University_of_Ljubljana_Palace_1930.jpg)
Слика 28. Карта Врбаске бановине (Извор: Петровић П.М, *Свезнање– општи енциклопедијски лексикон*, Београд: Народно дело, 1937, 405).
Слика 29. Народно позориште у Бања Луци, ентеријер, 1930– те (Извор: Врачар Јанко, Радојчић Милица, *Врбаска бановина 1929– 1941*, Бања Лука: Музеј Републике Српске, 2010, 75)
Слика 30. Карта Зетске бановине (Извор: Петровић П.М, *Свезнање– општи енциклопедијски лексикон*, Београд: Народно дело, 1937, 793).
Слика 31. Панорама Цетиња између два светска рата (Извор: *Илустровани званични Алманах– шематизам Зетске бановине*, Сарајево, 1931.)
Слика 32. Кућа у којој се родио Краљ Александар Први Карађорђевић на Цетињу (Извор: *Илустровани званични Алманах– шематизам Зетске бановине*, Сарајево, 1931, 319).
Слика 33. Карта Дунавске бановине (Извор: Петровић П.М, *Свезнање– општи енциклопедијски лексикон*, Београд: Народно дело, 1937, 644).
Слика 34. Насловна страна часописа „Нови Сад“ са фотографијом бана Даке Поповића (Извор: *Нови Сад* (26.10.1929), 1).
Слика 35. Центар Новог Сада са приказом катедрале између два рата (Извор: Митровић Михајло, Градови и насеља у Србији, Београд, 1953, 76).
Слика 36. Чланак из новина посвећен међуратном Скопљу (Извор: *Илустровано Време бр. 5* (31.1.1931), 102).

Слика 37. Чланак из новина посвећен међуратном Скопљу (Извор: *Илустровано Време бр. 5* (31.1.1931), 102).
Слика 38. Чланак из новина посвећен напретку Вардарске бановине, 1938. године (Извор: Гр.Божовић, Вардарска бановина– привредни напредак Јуне Србије, *Политика* (5.10.1938), 17
Слика 39. Карта Приморске бановине (Извор: Петровић П.М*, Свезнање– општи енциклопедијски лексикон*, Београд: Народно дело, 1937, 1827).
Слика 40. Сплитска лука гледана с Маријана, снимак друштва „Путник“, 1930. године (Извор: Илустровано време бр. 13 (24.5.1930), 343.).
Слика 41. Чланак у новинама посвећен броду „Краљица Марија“ чији је власник био „Југословенски Лојд“, 1930. године (Извор: *Илустровано време бр. 37* (8.11.1930), 934).
Слика 42. Насловна страна часописа „Хрватски домобран“ са приказом карте Бановине Хрватске, 1939. године (Извор: *Хрватски домобран* (26.10.1939), 1).
Слика 43. Чланак из новина посвећен новом „Правилнику о конкурсима“ из перспективе Милана Злоковића (Извор: *Правда* (18.7.1938)).
Слика 44. Насловна страна часописа „Архитектура, 1931. године (Извор: *Архитектура бр.1* (1931), 1).
Слика 45. Насловна страна часописа „Građevinski vjesnik“ , 1939. године (Извор: *Građevinski vjesnik br. 4– 5* (1939), 1.).
Слика 46. Село Брезовац у Хрватској (Krnjačević Jasenka, „Graditeljska obnova izgorjeloga sela Brezovac Žumberački 1937./38“, *Prostor 2– 3* (2007), 236).
Слика 47. Насловна страна каталога прве изложбе Удружења Земља у Салону Урлих у Загребу 1929. године (Извор: Petar Prelog, „Udruženje umjetnika Zemlja: od društvene angažiranosti do kulturnog nacionalizma“, *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929– 1935* (2019), 16.).
Слика 48. Плакати документарне целине „Село“ на изложби „Земље“ у Загребу, 1934. године (Извор: *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929– 1935* (2019), 261).
Слика 49. Архитекта Ернест Вајсман (Извор: Ernest Weissmann, https://architectuul.com/architect/ernest– weissmann).
Слика 50. Регулациони план Загреба, Ерих Коцер, Евалд Лидецки и Пиетр Коле, Друга награда, 1930. године (Извор: Bjažić Klarin Tamara, *Za novi, ljepši Zagreb arhitektonski i urbanistički natječaji međuratnog Zagreba, 1918.1941*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2020, 246).
Слика 51. Чланак „Још malo Jelačićevih Trgova“, (Извор: *Jutarnji list* (12.1.1930), 3.).
Слика 52. Градска основна школа „Јордановац“, Иван Земљак, 1931. године (Извор: Radović Mahečić Darja, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930– ih*, Zagreb: Školska knjiga – Institut za povijest umjetnosti, 2007.,111).
Слика 53. Зграда Техничког факултета у Загребу, Милован Ковачевић, 1937. године (Извор: Radović Mahečić Darja, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930– ih*, Zagreb: Školska knjiga – Institut za povijest umjetnosti, 2007, 407).
Слика 54. Закладна болница на Ребру, Станко Клиска, 1934– 1941. године (Извор: Vukotić Lazar Marta, Borovnjak Đurđija, „Značaj arhitekte Stanka Kliske u unapređenju zdravstvene kulture Beograda u periodu nakon Drugog svetskog rata, „*Acta hist. med. stom. pharm. med. vet. / 2014 / 33 / 1* (2014), 97).
Слика 55. Насловна страна часописа са скицом Матице Хрватских обртника, 1937. година (Извор: *Obrtnički vjesnik* (7.8.1937), 1).
Слика 56. Скица Игњата Фишера за Загребачки збор у Мартићевој улици, 1930. године (Извор: Marina Bagarić Marina, „Arhitektura Zagrebačkoga zbora od 1910. do 1935.,“ *Rad. Inst. povij. Umjet, 34* (2010), 173).
Слика 57. Дом Хрватског друштва ликовних уметника, Иван Мештровић уз разраду Звонимира Кавурића, Харолда Билинића, Ивана Земљака, Лавослава Хорвата и Николе Молнара, 1934. 1938.

године (Извор: Radović Mahečić Darja, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930– ih*, Zagreb: Školska knjiga – Institut za povijest umjetnosti, 2007, 335).
Слика 58. Чланак „Zagreb će dobiti još jednu golemu monumentalnu palaču“, (*Jutarni list* (16. 6. 1931), 8.).
Слика 59. Спомен плоча на улазу у *Дружбу браће Хрватског змаја* код Каменитих врата (Извор: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Spomen_plo%C4%8Da_Dru%C5%BEbi_BHZ.JPG).
Слика 60. Скица Осијечке градске штедионице, Алфреда Албинија и Ивана Домеса, 1931. године (Извор: Radović Mahečić Darja, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930– ih*, Zagreb: Školska knjiga – Institut za povijest umjetnosti, 2007, 135).
Слика 61. Чланак у новинама посвећен новој палати Окружног уреда у Осијеку, 1938. године (Извор: *Политика* (30.10.1938), 15.).
Слика 62. Регулациона основа са зградом Релне гимназије у Сиску, 1931 (Извор: Zlatko Jurić, Sanja Lončar, „Zgrada Državne realne gimnazije u Sisku arhitekta Stanka Kliske iz 1928.1935.,“ *Prostor 18 (2010) 1 (39),* (2010),106).
Слика 63. Пројекат павиљонског склопа лечилишта за туберкулозу Стрмац– Шуметлица, Зоје Думенгјић, 1936. (Извор: Zrinka Barišić Marenić, Karin Šerman, Andrej Uchytil, „Paviljonski sklop dječjeg lječilišta tuberkuloze Strmac– Šumetlica u Slavoniji“, *Prostor 1(41]) 19 (2011)* (2011), 74).
Слика 64. Чланак у новинама посвећен Железничкој станици у Сушаку, 1938. године (Извор: *Политика* (30.11.1938), 10.).
Слика 65. Део комплекса *Бата* у насељу Борово у Вуковару (Извор: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Borovo_bata_hsd.jpg).
Слика 66. Црква Мајке Божије Краљице Хрвата на Сљемену, данашњи изглед. (Извор: https://hr.wikipedia.org/wiki/%C5%BDupna_crkva_Majke_Bo%C5%BEje_Sljemenske_Kraljice_Hrvata_u_Zagrebu#/media/Datoteka:Crkva_Majke_Bo%C5%BEje_Sljemenske_Kraljice_Hrvata_02.jpg).
Слика 67а. Откривање споменика Краљу Александру у Вараждину, 1935. године (Извор: Фотографија са изложбе одржане у Музеју Југославије под називом „Чувајте (ми) Југославију!“).
Слика 68б. Споменик Краљу Петру у Сиску, 1930. године (Извор: Аноним, Данас се у Сиску открива споменик Краљу Петру великом ослободиоцу, *Време* (21.9.1930), 1).
Слика 69. Чланак у листу Време посвећен оснивању Удружења Колегијум Артистикум, 1940 (Аноним, Колегиум Артистикум основан у Сарајеву, *Време* (27.2.1940), 9).
Слика 70. Ситуациони план за Трг ослобођења у Сарајеву Пичмана и Сајсела, 1934. (Извор: Vesna Mikić, „O evoluciji klasičnosti moderniteta od Schinkela do Kovačića i Pičmana“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti. 33/2009,* (2008), 285.).
Слика 71. Дом Железничке кредитне и потпорне задруге архитекте Расја, данашњи изглед. (Извор: Novo obrušavanje fasade u centru Sarajeva: Oštećen automobil https://radiosarajevo.ba/vijesti/lokalne– teme/novo– obrusavanje– fasade– u– centru– sarajeva– ostecen– automobil/600684#).
Слика 72. Зграда Пензионог фонда у Сарајеву браће Кадић, 1940. године (Извор: Pension Fund building, Sarajevo https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pension_Fund_building,_Sarajevo.jpg)
Слика 73. Зграда Хипотекарне банке у Сарајеву Милана Злоковића, 1929. године (Извор: https://www.milanzlokovic.org/projekat/drzavna– hipotekarna– banka– u– sarajevu/).
Слика 74. Зграда Берзе рада, данас Служба за запошљавање кантона Сарајево. (Извор: лична колекција).
Слика 75. Општа болница Железничког фонда у Сарајеву Душана Смиљанића, 1938. године (Извор: Vekić Živojin, Arhitekt Dušan Smiljanić, *Radio– Sarajevo 60 god XVI*, Sarajevo, 1988, 473.)
Слика 76. Зграда Дома Црвеног крста у Сарајеву Хелена Балдасара, данашњи изглед (Извор: Zgrada Crvenog krsta, https://sh.wikipedia.org/wiki/Zgrada_Crvenog_krsta).
Слика 77. Пројекат зграде Шеријатске гимназије, Гојко Тодић, 1940. године (Извор: Д.Б, „Подиже се зграда Шеријатске гимназије“, *Време* (16.10.1940), 9.).

Слика 78. Зграда Соколског дома у Сарајеву, Лавослав Павлик и Миливој Радовановић, 1937. године (Извор: Sokolski dom u Sarajevu https://jadovno.com/sokolska– zupa– sarajevo/?lng=lat#.YSPLj44zaM8).
Слика 79. Чланак у новинама посвећен Тргу Краља Петра у Сарајеву (Извор: Anonim Kakav bi trebalo da izgleda trg Kralja Petra I, *Jugoslovenski list* (8.3.1938), 7.).
Слика 80. Мост краља Александра Првог Карађорђевића у Зворнику, у време изградње, 1929. године. (Извор: Most Kralja Aleksandra I, https://www.royaldrina.rs/tp_starimost.php).
Слика 81. Скица у новинама нове болнице у Зеници (Извор: Jugoslovenska pošta (15.3.1941), 9).
Слика 82. Хотел Касина у Зеници, фотографија с краја двадесетог века. (Извор: Zenica– stare slike i pričice, https://www.facebook.com/Zenicani/posts/zenica– zeni%C4%8Dke– godi%C5%A1njice– 85– godina– od– izgradnje– hotela– kasinahotel– kasina– je– 19/581773310655122/).
Слика 83. Ватрогасни дом у Травнику, данашњи изглед (Извор: Visit Travnik, https://www.facebook.com/travnik.visit/photos/firehouse– travniknote– usually– the– employees– in– the– firehouse– dont– speak– english– /153041298199518/).
Слика 84. Чланак у новинама посвећен згради Јавне берзе рада у Тузли (Извор: *Правда* (20.4.1939), 8).
Слика 85. Соколски дом у Тузли, 1934. (Извор: М.Ар., „Потпуно је довршен соколски дом у Тузли*“, Правда* (25.1.1934), 9.).
Слика 86. Чланак у новинама посвећен Занатском дому у Шапцу, 1933. године (Извор: *Правда* (16.10.1933), 5).
Слика 87. Зграда соколског дома у Шапцу, данашњи изглед. (Извор: Autor: Ванилица – Sopstveno delo, CC BY– SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=50271428).
Слика 88. Зграда хотела *Зелени венац*, данашњи изглед (Извор: лична колекција).
Слика 89. Народна банка у Шапцу, данашњи изглед (Извор: лична колекција аутора).
Слика 90. Зграда Окружног начелства у Богатићу, данашњи изглед.(Извор: Зграда окружног начелства у Богатићу, Аутор: Pavle Marjanović – Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia, CC BY– SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=74844892).
Слика 91. Зграда Официрског дома у Ваљеву, данашњи изглед. (Извор: Зграда Официрског дома у Ваљеву, Аутор: Ванилица – Сопствено дело, CC BY– SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=55033809).
Слика 92. Хипотекарна банка у Ваљеву (Извор: Просен Милан, Зграда државне хипотекарне банке у Ваљеву: непознато дело архитекте Василија фон Баумгартена, *Зборник Музеја примењене уметности 6*, 2010, 82).
Слика 93. Чланак Нова школа у Ваљеву др. Боже Милосављевића у листу Глас Ваљева (Извор: Др. Бож. Милосављевић, „Нова основна школа у Ваљеву,“ *Глас Ваљева* (30.6.1929), 3.).
Слика 94. Зграда Народне банке у Ужицу архитекте Несторовића. (Извор: Aleksandar Kadijević, „Bogdan Nestorović: arhitekta Narodne banke Jugoslavije“, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941* (2021), 113.).
Слика 95. Соколски дом у Ужицу архитекте Коруновића (Извор: https://bastinauzica.weebly.com/105710861082108610831072108510 72.html).
Слика 96. Вуков дом у Лозници, данашњи изглед (Извор: лична колекција аутора).
Слика 97. Соколски дом у Лозници архитекте Коруновића (Извор: Moja Loznica, https://www.facebook.com/loznica.serbia/photos/sokolski– dom/207662349279267/?locale=sr_RS).
Слика 98. Учитељски дом у Чачку (Извор: Учитељски дом у Чачку, Autor: Раде – Sopstveno delo, CC BY– SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=21809255).
Слика 99. Пројекат зграде финансијског надлештва у Чачку архитектице Катеринић. (Извор: Ђурђија Боровњак, „Пројекат за зграду финансијских надлештава у Чачку,“ *Зборник народног музеја у Чачку бр. 37* (2007), 212).

Слика 100. Зграда поште у Чачку, 1939. године пројектантског тима Ранковић– Петричић (Извор: фото– Народни Музеј Чачак, https://www.caglas.rs/nova– posta– iz– 1938– godine– prvi– objekat– u– stilu– moderne– arhitekture– u– cacku/).
Слика 101. Краљев двор у Хан– Пијеску Краљев двор у Хан– Пијеску, 1928. године (Извор: Хан Пијесак дворац https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%D0%A5%D0%B0%D0%BD_%D0%9F%D0%B8%D1%98%D0%B5%D1%81%D0%B0%D0%BA_%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%86.jpg).
Слика 102. Српска православна црква св. Преображења у Сарајеву архитекте Дерока (Извор: Аноним, Једна лепа православна манифестација у Новом Сарајеву, *Време* (8.8.1938), 6.).
Слика 103. Споменик Краљу Александру у Тузли (Фотографија са изложбе одржане у Музеју Југославије под називом „Чувајте (ми) Југославију!“).
Слика 104. Чланак у новинама посвећен Споменику Ваљевцима заслужним за Ослобођење и уједињење, 1940. године (Извор: Аноним, Споменик Ваљевцима заслужним за Ослобођење и Уједињење, *Општинске новине* (1.3.1940), 250.).
Слика 105. Скица Регулационог плана Ниша Михаила Радовановића (Извор: Vladimir Macura, *Urbano planiranje u Srbiji 19.i 20. veka,* Beograd, 1983, 101)
Слика 106. Чланак у новинама посвећен Хируршком одељењу у Нишу, 1936. године (Извор: Аноним, У Нишу се подиже модерна зграда за Хируршко одељење, *Политика* (30.8.1936), 18.)
Слика 107. Зграда Хигијенског завода, данас Института за јавно здравље– данашњи изглед. (Извор: Za rekonstrukciju IZJZ iz gradskog budžeta 15 miliona, https://gradskiportal018.rs/za– rekonstrukciju– izjz– iz– gradskog– budzeta– 15– miliona/)
Слика 108. Чланак у *Политици* посвећен завршетку зграде Окружног уреда за осигурање радника у Нишу. (Извор: Аноним, Завршена је зграда Окружног уреда у Нишу, *Политика* (30.11.1936), 9.
Слика 109. Зграда Берзе рада у Нишу, 1937. године (Извор: Prosen Milan. “The Participation of Russian Architects and Sculptors in Making the Art Deco Architecture in Serbia.” *World Art of the 20th Century and Contemporary art* (2016), 628.).
Слика 110. Чланак у *Политици* од 12.9.1930. године посвећен новој фабрици дувана у Нишу (Извор: Аноним, Нова фабрика дувана у Нишу, *Политика* (12.9.1930), 7.).
Слика 111. Зграда Хипотекарне банке у Нишу, 1931. године. (Извор: PD– Serbia, https://sr.wikipedia.org/w/index.php?curid=952143).
Слика 112. Зграда Учитељског дома у Нишу, данашњи изглед (Извор: Учитељски дом, Аутор: Ванилица – Сопствено дело, CC BY– SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=138099465).
Слика 113. Цртеж из оригиналног пројекта позоришта у Нишу, 1939. године (Извор: Миловановић Никола, „Всеволод Александрович Татаринов“, *Архитект 67– 68* (2020), 10).
Слика 114. Зграда Команде армије, данашњи изглед (Извор: Команда армије, https://arhitektonskivodic.istorijanisa.rs/sr/komanda– armije/).
Слика 115. Скице зграде Железничке дирекције у Нишу Павла Крата у Балтазара Дулића, 1940. године.(Извор (слика лево): Аноним, У Нишу ће се ускоро почети грађење зграде железничке дирекције, *Политика* (17.7.1940),12; (слика десно): Аноним, Један део железничке дирекције Југ јуче је пресељен у Ниш, *Време* (3.4.1940), 9).
Слика 116. Пројекат Хотела Миленковић у Нишкој Бањи у Политици (Извор: Аноним, У Нишкој Бањи гради се нов модеран хотел, Политика (29.8.1936), 13).
Слика 117. Чланак у новинама посвећен Берзи рада у Крушевцу, 1940. године (Извор: Аноним, Берза рада у Крушевцу, *Политика* (16.8.1940), 13).
Слика 118. Зграда поште у Крушевцу, данашњи изглед (Извор: Pamtenik: Zgrada Pošte iz 1938., https://krusevacgrad.rs/krusevacki– spomenar– zgrada– poste/).

Слика 119. Зграда Официрског дома у Крушевцу пред рушење 2025. године (Извор: Dom vojske – Od hroničara gradskog života do ruševine, https://odjek.rs/dom– vojske– od– hronicara– gradskog– zivota– do– rusevine/).
Слика 120. Зграда Трговачке омладине у Крушевцу, данашњи изглед.(Извор: Аутор: Dom trgovačke omladine KruševcaВанилица – Сопствено дело, CC BY– SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=166045722).
Слика 121. Зграда крушевачке гимназије, 1939. године. (Извор: Аноним, Поводом сутрашњег освећења нове гимназије, *Крушевачки гласник* (17.9.1938),1).
Слика 122. Зграда Основне школа „Вук Караџић“ у Пироту, данашњи изглед. (Извор: OŠ "Vuk Karadžić" obeležava 210 godina postojanja, https://www.pirotskevesti.rs/os– vuk– karadzic– obelezava– 210– godina– postojanja/).
Слика 123. Зграда синагоге (лево) пред рушење 1958. године (Извор: Предраг М. Видановић, *80 година од страдања пиротских јевреја*, Пирот, 2023, 66).
Слика 124. Зграда Општинског дома у Ћуприји, 1937. године. (Извор: Душан Стаменковић, Ћупријски ПИО https://dusanstamenkovic.com/2019/08/26/cuprijski– pio/).
Слика 125. Зграда гимнације у Алексинцу, 1936. године. (Извор: Алексиначка гимназија, https://alexgim.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=113).
Слика 126. Зграда основне школе у Јагодини архитекте Злоковића, 1937.1940. године Зграда гимназије у Јагодини (1937– 1940) (Извор: „Osnovna škola“ https://www.milanzlokovic.org/projekat/osnovna– skola/).
Слика 127. Зграда соколског дома у Јагодини архитекте Коруновића, 1935. године. (Извор: Музејска зграда, https://jagodina.museum/muzejska– zgrada/).
Слика 128. Зграда гимназије у Параћину, 1939. године. (Извор: М.Б, Освећење нове гимназије у Параћину извршиће се о прослави њене 60– годишњице, *Правда* (12.7.1939), 5).
Слика 129. Зграда Народног дома у Књажевцу, данашњи изглед. (Извор: *Студија заштите градитељског наслеђа Књажевца: историјско– архитектонска анализа*, Ниш, 2022, 186.).
Слика 130. Соколски дом у Прокупљу, данашњи изглед (Извор: Зграда Соколског дома у Прокупљу, https://sr.wikipedia.org/sr–el/%D0%97%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B0_%D0%A1%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3_%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B0_%D1%83_%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BF%D1%99%D1%83#/media/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Zgrada_Sokolskog_doma_u_Prokuplju.jpg).
Слика 131. Саборни Храм у Нишу у току изградње звоника 1936. године (Извор: Саборни храм из ваздуха сликан 1936. године у току дозидивања предњег звоника, Јавно власништво, https://sr.wikipedia.org/w/index.php?curid=429492).
Слика 132. Зграда Епархијског дома у Нишу, данашњи излед. (Извор: The Bishop's Residence, https://arhitektonskivodic.istorijanisa.rs/en/the– bishops– residence/).
Слика 133. Пројекат ограде на цркви Светог Ђорђа у Крушевцу, неизведен (Данијела Милошевић, *Архитекта Петар Ј.Поповић (1873– 1945),* докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019, 108.).
Слика 134. Чланак из Политике од 29.6.1936. године посвећен освећењу бисте Краља Ујединитеља. (Извор: Аноним, У Нишкој Бањи свечано је откривен споменик Краљу Ујединитељу, *Политика* (29.6.1936), 9.).
Слика 134а. Трг Краља Петра у Неготину са спомеником, 1930. године (Извор: лична колекција Небојше Радосављевића).
Слика 134б. Сквер у Јагодини са спомеником *Палим Јагодинцима*, 1935. године. (Извор: Сквер– разгледница из 1935. године, PD– Serbia, https://sr.wikipedia.org/w/index.php?curid=1265817).

Слика 135. Споменик Палим Тимочанима у Зајечару, 1929. године (Извор: Ђорђе Милша, Захвални Тимочани, *Илустровани лист бр. 24* (1929), 13.).
Слика 136. Архитекта Јоже Плечник, фотографија из 1943. године. (Извор: Plečnik at a drawing desk, 1943, By Anonymous – Part of the Collection of Depictions of Notable Slovenes of the National and University Library of Slovenia., Public Domain, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=22830541).
Слика 137. Кнез Намесник Павле и Кнегиња Олга разгледају модел Олпмпијског стадпо–на на *Изложби нове немачке архитектуре,* 1.10. 1940. године на београдском сајмишту. (Извор: Б., Изложба нове немачке архитектуре на београдском сајмишту, *Београдске општинске новине* (1.10.1940), 854).
Слика 138. Регулациони план Љубљане, 1929. године. David Petelin, "Cerkvena arhitektura v Ljubljani med obema svetovnima vojnama (1918–1941)", *Res novae − letnik 9, 2024, številka 1* (2024), 107– 108)
Слика 139. Алеја десет музичара скулптора Долинара, данашњи изглед. (Извор: Ljubljana – Aleja skladateljev, https://kraji.eu/slovenija/ljubljana_aleja_skladateljev/slo#google_vignette).
Слика 140. Тромостовје у Љубљани, данашњи изглед (Извор: Pogled na Tromostovje, By Petar Milošević – Vlastito djelo, CC BY– SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=89033629).
Слика 141. Улаз у Жале, данашњи изглед (Извор: Plečnik's monumental entrance to Žale, By Bočko Metod – Own work, CC BY– SA 4.0, https://en.wikipedia.org/w/index.php?curid=77454027)..
Слика 142. Дом за сиротињску децу у Љубљани, 1938. године. (Извор: Аноним, Дом за сиротињску децу, *Политика* (17.11.1938), 11).
Слика 143. Зграда Шлајмеровог дома, данас Ортопедске клинике у Љубљани (Извор: UKC Ljubljana – Ortopedska klinika, https://biro– es.si/referenca/ukc– ljubljana– ortopedska– klinika/).
Слика 144. Насловна страна новина посвећена згради осигурања *Триглав* у Љубљани, 1930. године (Извор: *Ilustrirani Slovenec* (5.10.1930), 1).
Слика 145. Насловна страна новина посвећена љубљанском *Неботичнику*, 1931. године Насловна страна новина посвећена љубљанском „Неботичнику", 1931. године (*Ilustrirani Slovenec* (15.2.1931), 1).
Слика 146. Зграда *Delavske zbornice* у Љубљани, данашњи изглед.(Извор: Center – Miklošičeva cesta Former Chamber of Workers, now the Slovenian Cinematheque. Arch. Vladimir Šubic 1928, By Fred Romero from Paris, France – Ljubljana – Delavska Zbornica / Slovenska kinoteka, CC BY 2.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=113126607).
Слика 147. Скица зграде основне школе у Рушама, 1932. године (Извор: „Osnovna škola v Rušah", *Arhitektura 4* (1932), 101.).
Слика 148. Зграда Економске школе у Љубљани, данашњи изглед. (Извор: Naša šola, https://www.presernova.si/dijaki/nasa– sola/#).
Слика 149. Бежиградска гимназија у Љубљани, 1936. године (Извор: Stiplovšek Miroslav, *Banski svet Dravske banovine 1930– 1935*, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006., 284).
Слика 150. Зграда гимназије у насељу Вич у Љубљани, данашњи изглед. (Извор: Vič ima čar Gimnazija Vič– Šola za življenje (uradni slogan)GFDL, https://sl.wikipedia.org/w/index.php?curid=211720).
Слика 151. Зграда Завода за минералогију, техничка испитивања и искоришћавање минерала у Љубљани, изглед из 1969. године (Извор: Ines Žganec, *Arhitekt France Tomažič (1899–1968)*, magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univerza v Ljubljani, Ljubljana, 2019, 148.).
Слика 152. Скица за *Бежиграјски дом* у часопису *Slovenec*, 1939. године (Извор: Слика 149. Скица за *Бежиграјски дом* у часопису *Slovenec*, 1939. године.).

Слика 153. Нацрт Уршулинске гимназије архитекте Плечника приложен у раду Aleksandra Renčelj Škedelj, Darja Pergovnik, Tatjana Adamič, Uršulinska šola v Ljubljani in stavbna zgodovina šolskih poslopij, *Šolska kronika 1–2* (2017), 131.).
Слика 154. Зграда Народне библиотеке у Љубљани, данас (Извор: https://hiddenarchitecture.net/nuk– national– and– university– library/).
Слика 155. Изградња Бежиградског стадиона 1935. године. (Извор: Бежиградски стадион за време градње 1935. године Аутор: Peter Naglič – This image or media is available on the Slovenian Ethnographic Museum(Slovenian)'s website under the reference number peter– naglic/v– 8145., Јавно власништво, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=35917025).
Слика 156. Проширена болница у Марибору, 1929. године (Извор: Stiplovšek Miroslav, *Banski svet Dravske banovine 1930– 1935*, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006, 287).
Слика 157. Изглед зграде штедионице у Марибору, 1932. године (Извор: Saša Dev, Jaroslav Černigoj, „Hranilnica Dravske banovine, " *Arhitektura, 11– 12* (1932),289).
Слика 158. Зграда основне школе на Побрежју, данас основна школа *Franceta Prešerna* у Марибору. (Извор: OŠ Franceta Prešerna v Mariboru, https://osfpmaribor.si/kratka– zgodovina– sole/)
Слика 159. Зграда осигуравајућег друштва *Сава* у Политици из 1940. године. (Извор: Аноним, Грађевинска делатност у Марибору, *Политика* (3.3.1940), 19).
Слика 160. Регулациони план Новог места, 1931. године (Извор: *Arhitektura 1* (1931), 52).
Слика 161. Хотел Нова пошта у Крању, 1937. године. (Извор: Kranj, hotel Stara pošta, https://www.kamra.si/mm– elementi/kranj– hotel– stara– posta/).
Слика 162. Раднички дом у Мурској Соботи архитекте Новака, 1936. године (Извор: Delavski dom,https://www.facebook.com/302388573453061/photos/a.302522156773036.1073741828.302388573453061/313539812337937/?type=3&theater; licenca: Javna domena; URL: https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=53286735).
Слика 163. Палата Цељске народне кредитне задруге, часопис *Ilustrovani Slovenec* од 19.10.1930. године. (Извор: Anonim, Palača celjske ljudske posojilnice, *Iustrovani Slovenec* (19.10.1930), 334.).
Слика 164. Соколски дом у Лашком, данашњи Културни центар Лашко. (Извор: Kulturni center Laško, https://lasko.info/dozivetje/kulturni– center– lasko/).
Слика 165. Хотел *Парк* на Бледу, 1930– 1939, фрагмент разгледнице. (Извор: Povhe, A. (1930–1939). Bled – Park hotel. URN:NBN:SI:IMG– LNFQ359Z from http://www.dlib.si).
Слика 166. Црква Фрање Асишког у Шишки, данашњи изглед. (Извор: Cerkev sv. Frančiška Asiškega, https://sl.wikipedia.org/wiki/Cerkev_sv._Fran%C4%8Di%C5%A1ka_Asi%C5%A1kega,_Ljubljana#/media/Slika:CerkevSvFran%C4%8Di%C5%A1kaOdStrani.jpg).
Слика 167. Споменик жртвама у Првом светском рату на гробљу Жале у Љубљани, данашњи изглед. (Ивор: Primož Šmajdek , Kostnica žrtev 1. svetovne vojne, https://spomeniki.blogspot.com/2014/02/ljubljana– kostnica– zrtev– 1– svetovne.html).
Слика 168. Храм Светог Ћирила и Методија у Љубљани, данашњи изглед. (Извор: Sts. Cyril and Methodius Church (Eastern Orthodox church in Ljubljana, Slovenia) Аутор: Viktar Palstsiuk – Сопствено дело, CC BY– SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=138349134).
Слика 169. Црква Светог Саве у Цељу архитекте Коруновића, 1932. године (Извор: Црква Светог Саве у Цељу срушена 1941. године по Хитлеровом наређењу https://jadovno.com/crkva– svetog– save– u– celju– srusena– 1941– godine– po– hitlerovom– naredjenju/).
Слика 170. Споменик Краљу Петру Првом Карађорђевићу у Љубљани, са насловне стране часописа *Slovenec* од 13.9.1931. године.
Слика 171. Споменик Краљу Александру I Карађорђевићу у Љубљани, 1940. године. Споменик Краљу Александру I Карађорђевићу у Љубљани, 1940. године (Извор: Фотографија са изложбе одржане у Музеју Југославије под називом „Чувајте (ми) Југославију!").

Слика 172. Чланак у часопису *Domači prijatelj: mesečnik za zabavo in pouk* из 1937. године о споменику песнику Симону Грегорчичу у Љубљани. (Извор: Rihteršič, B., Simon Gregorčič je dobil svoj spomenik, *Domači prijatelj: mesečnik za zabavo in pouk* 11, br. 10 (oktobar 1937), 291.).
Слика 173. Регулациони план Бања Луке, 1930– те године (Извор: Савић Јелена Б., *Модерно и вернакуларно у процесу урбане трансформације Бања Луке*, докторска дисертација, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2013, 37.).
Слика 174. Чланак у новинама посвећен Хипотекарној банци у Бања Луци, 1935. године Чланак у новинама посвећен Хипотекарној банци у Бања Луци, 1935. године (Извор: *Политика* (24.3.1935), 5).
Слика 175. Зграда Хигијенског завода у Бања Луци, 1933. године (Извор: Kumarić Matko, *Monografija Vrbaske banovine*, Banja Luka: Kraljevska Banska uprava u Banja Luci, 1932., 77).
Слика 176. Чланак у Политици из 1936. године посвећен изградњи болнице у Бања Луци (Извор: *Политика* (8.2.1936), 7.).
Слика 177. Зграда Вакуфске палате у Бања Луци, архитекте Планића. (Извор: Vakufska palata, https://bastina20.ba/lokacije/vakufska– palata/).
Слика 178. Зграда Градске општине у Бањалуци архитекте Попова 1931. године. (Извор: Banjaluka nekad i sad (11): Od opštine do – crkve, https://www.banjaluka.com/drustvo/nekad– i– sad/banjaluka– nekad– i– sad– 11– od– opstine– do– crkve– foto/).
Слика 179. Дом Краља Петра у Бања Луци, 1936. године (Извор: Врачар Јанко, Радојчић Милица, *Врбаска бановина 1929– 1941*, Бања Лука: Музеј Републике Српске, 2010, 73).
Слика 180. Згада хотела „Палас“ у Бања Луци, 1933. године (Извор: Врачар Јанко, Радојчић Милица, *Врбаска бановина 1929– 1941*, Бања Лука: Музеј Републике Српске, 2010, 55).
Слика 181. Зграда соколског дома у Бања Луци, данашњи изглед. (Извор: Sokolski dom, Аутор: Rade Nagraisalović – Сопствено дело, CC BY– SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=8283152).
Слика 182. Дом народног здравља у Јајцу, 1933. године. (Извор: Јанко Врачар, Милица Радојчић, *Врбаска бановина 1929– 1941*, Бања Лука, 2010, 83).
Слика 183. Зграда Грађанске школе у Добоју, 1937. године (Извор: Врачар Јанко, Радојчић Милица, *Врбаска бановина 1929– 1941*, Бања Лука: Музеј Републике Српске, 2010, 65).
Слика 184. Зграда реалне гимназије у Бихаћу, 1937. године (Извор: Bihaćka gimnazija, Zavod za zaštitu kulturnog nasljeđa USK, https://www.kulturnonaslijedjeusk.ba/bs/clanak/bihacka– gimnazija/12, uz pismenu saglasnost Midhade Midžić direktorice JU Zavod za zaštitu kulturnog naslijeđa u Bihaću).
Слика 185. Зграда соколског дома у Јајцу, 1933. године. (Извор: : Јанко Врачар, Милица Радојчић, *Врбаска бановина 1929– 1941*, Бања Лука, 2010,68)
Слика 186. Храм Свете Тројице у Бања Луци, данашњи изглед. (Извор: Autor Rade Nagraisalović (a.k.a. Tonka) – Vlastito djelo, CC BY– SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=5729322).
Слика 187. Храм Светих апостола Петра и Павла у Добоју Душана Бабића. (Извор: M.J, Добој ће данас одати тужну почаст националним мученицима, Политика (18.9.1938), 11).
Слика 188. Споменик Краљу Петру у Босанској Крупи, рад Фрање Кршинића. (Извор: Аноним, Откривање споменика Краљу Петру у Босанској Крупи, *Време* (1.9.1929), 9.).
Слика 189. Модел за споменик Краљу Петру у Босанској Градишци вајара Ивана Екерта. (Извор: Аноним, Први споменик усташу Петру Мркоњићу, *Илустровани лист бр. 32* (1926), 15.).
Слика 190. Споменик Петру Кочићу у Бања Луци, 1932. године (Извор: Kumarić Matko, *Monografija Vrbaske banovine*, Banja Luka: Kraljevska Banska uprava u Banja Luci, 1932, 5).
Слика 191. План Цетиња из 1930– их (Извор: Martinovic Uroš, Martinović Dušan, *Cetinje: spomenici kulture*, Cetinje: Obod, 1980, 37.).
Слика 192. Конкурсни рад Бранислава Којића за Учитељску школу на Цетињу, 1929. године (Извор: Архив САНУ– Животопис Бранислава Којића (Сигн. 14182).

Слика 193. Чланак у Политици посвећен згради основне школе на Цетињу из 1932. године. (Извор: Аноним, Подизање нове зграде за Цетињске основне школе, Политика (16.7.1932), 10.).
Слика 194. Зграда Гимназије на Цетињу Перише Вукотића. (Извор: *Leksikon likovne umjetnosti Crne Gore knj.1, tom II*, ur. Niko Martinović, Podgorica, 2021, 458).
Слика 195. Зграда „Зетског дома“ обновљеног за потребе позоришта, данашњи изглед (Извор: Martinovic Uroš, Martinović Dušan, *Cetinje: spomenici kulture*, Cetinje: Obod, 1980., 77).
Слика 196. Зграда Жандармеријске станице, данас Државног архива Црне Горе. (Извор: Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svijetskog rata*, Cetinje, 2012, 188).
Слика 197. Зграда Хипотекарне банке на Цетињу, 1936. године (Извор: Martinovic Uroš, Martinović Dušan, *Cetinje: spomenici kulture*, Cetinje: Obod, 1980, 138).
Слика 198. Чланак у Правди из 1934. године посвећен подизању соколског дома на Цетињу. (Извор: Н.Д., Подизање Соколског дома на Цетињу, *Правда* (31.3.1934), 9.)
Слика 199. Дом Савеза набављачких задруга државних службеника архитекте Лека. (Извор: Uroš Martinovic, Dušan Martinović, *Cetinje: spomenici kulture*, Cetinje, 1980, 147).
Слика 200. Зграда општине у Подгорици, данашњи изглед (Извор: Andrija Markuš, *Posebna zaštita nasljeđa kulture XX vijeka u Crnoj Gori – prvi dio: 48 arhitektonskih djela*. Arhitektonski forum, Podgorica, 2017, 38; *Leksikon likovne umjetnosti Crne Gore knj.1, tom II*, ur. Niko Martinović, Podgorica, 2021, 100.).
Слика 201. Зграда Гимназије у Подгорици, 1931. године (Извор: *Илустровано време* (16.5.1931), 407.).
Слика 202. Изградња Царинарнице у Подгорици, 1937. године (Извор: Brijeg Ćukovića – Slike stare Podgorice https://www.facebook.com/photo.php?fbid=393548314065193&id=335490026537689&set=a.339980766088615).
Слика 203. Зграда Дома Трговинско–индустријске коморе у Подгорици. (Извор: Privredna komora Crne Gore, https://komora.me/komora/istorijat).
Слика 204. Зграда соколског дома у Подгорици, касније Кино културе, пре рушења 2011. године (Извор: Cinema Culture Podgorica, https://architectuul.com/architecture/cinema– culture– podgorica).
Слика 205. Фотографија Занатлијског дома у дневном листу *Политика*, 1939. године. (Извор: Аноним, Педесетогодишњица дилетантског позоришта у Никшићу, *Политика* (5.4.1939), 15.).
Слика 206. Дом друштва *Захумље* у Никшићу, данашњи изглед. (Извор: Dogradnja objekta JU "Zahumlje" u Nikšiću, https://www.gov.me/clanak/218830– – dogradnja– objekta– ju– zahumlje– u– niksicu).
Слика 207. Планинарски дом на Дурмитору архитекте Васића, 1938. године. (Извор: Аноним, Планинарски дом под Дурмитором, *Политика* (25.11.1938), 15).
Слика 208. Зграда Гимназије у Беранима, Чланак у Политици из 1934. године. (Извор: Аноним, Гимназија у Беранима је завршена, *Политика* (27.10.1934), 7).
Слика 209. Зграда Првог дома Друштва трезвености у Беранима, 1934. године (Извор: Zapis iz Berana: Zgrada „Doma trezvenosti“ nekadašnji svojevrsni centar duhovnosti na prostoru Vasojevića, a i čitave Crne Gore https://www.dan.co.me/vijesti/povodi/zapis– iz– berana– zgrada– doma– trezveznosti– nekadasnji– svojevrsni– centar– duhovnosti– na– prostoru– vasojevic– a– a– i– citave– crne– gore– 5068059).
Слика 210. Зграда Дома народног здравља у Будви, данашњи изглед. (Извор: Ruglo u centru Budve, https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/338323/ruglo– u– centru– budve– dom– beskucnicima– i– javni– wc).
Слика 211. Радови на Хотелу „Авала“ у Будви, 1939. године (Извор: Duletić Vlado, *Budva od mita do stvarnosti*, Budva: Vlado Duletić, 2010, 141).

Слика 212. Део рада Милана Злоковића посвећеног уређењу Боке Которске, 1936. године. (Извор: Milan Zlotюvlc, „Sistematizacija zapadnoq dela kotorske obale“, *Primorski Lloyd god II, br. 5* (1936), 3).
Слика 213. Пројекат Царинарнице у Котору архитекте Милана Злоковића из 1935. године. (Извор: Slađana Žunjić, „Arhitektonski objekti i urbana geneza Kotora između dva svjetska rata“, *Ars Adriatica 10/2020* (2020), 194.).
Слика 214. Чланак у новинама посвећен Хотелу у Котору, 1938. године Чланак у новинама посвећен Хотелу у Котору, 1938. године (Извор: *Политика* (11.7.1938),11.).
Слика 215. Зграда Народног дома у Рисну, Чланак у *Политици* из 1932. године. (Извор: Аноним, Још један успех г. Инкиострија, *Политика* (16.9.1932), 9.).
Слика 216. Дом народног здравља у Рисну, 1941. године (Извор: „Dom narodnog zdravlja“ https://www.milanzlokovic.org/projekat/dom– narodnog– zdravlja/).
Слика 217. Цртеж пројекта Народног дома у Бијелој, архитекте Злоковића. (Извор: Ljiljana Blagojević, *Itinereri– Moderna i Mediteran*, Beograd, 2015, 135– 136).
Слика 218. Зграда Руског дома на Прчњу, данашњи изглед. (Извор: Ruski dom na Prčanju uskoro “butik-hotel”, https://bokanews.me/ruski-dom-na-prcanju-uskoro-butik-hotel/#google_vignette)
Слика 219. Соколски дом у Тивту (Извор: Sokolski dom u Tivtu, https://www.in4s.net/rasprava-u-stampi-oko-primorja-pred-drugi-svetski-rat/sokolski-dom-u-tivtu/).
Слика 220. Зграда поште у Игалу, Чланак у Политици из 1937. године. (Извор: Аноним, Јучерашња свечаност на Игалу, *Политика* (1.3.1937), 7.).
Слика 221. Зграда Железничке станице у Херцег Новом, даншњи изглед. (Извор: лична колекција аутора).
Слика 222. Плато Царинарнице у Бару. (Извор: Željko Milović, Pristan - poslije drugog svjetskog rata, https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/dokumenti/pristan8_grupa_autora.htm).
Слика 223. Хотел Савеза набављачких задруга државних службеника „Ко–оп“, 1939. године (Извор: Blagojević Ljiljana, Vukićević Borislav, „Hotel Ko– op u Ulcinju arhitekata Hinka Bauera i Marijana Haberlea“, *Prostor Vol. 21 No. 1(45)*, (2013), 1).
Слика 224. Станична зграда у Пећи, Чланак у *Политици* из 1936. године. (Извор: Аноним, Станичне зграде каквих нема ни на једној прузи, *Политика* (6.4.1936), 6).
Слика 225. Зграда Железничке станице у Рашкој (Извор: Чедомир Бачкуља, „Архитектура Рашке у светлу урбанистичког развоја града до 1941. године,“ *Новопазарски зборник бр.33* (2010), 186.).
Слика 226. Скица за Народни дом Краља Александра I Карађорђевића у Косовској Митровици ((Извор: Аноним, У Косовској Митровици подигнут је велики дом Краља Александра Првог Ујединитеља, *Политика* (30.12.1936), 11).
Слика 227. Зграда *Гранд* хотела на Лопуду, 1936. године (Извор: Dobrović, Nikola https://tehnika.lzmk.hr/dobrovic– nikola/).
Слика 228. Католичка црква Светог Николе у Бару, данашњи изглед. (Извор: By Andrija1234567 - vlastito djelo, GFDL, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=93205235).
Слика 229. Црква Светог Лазара у Прибоју на Лиму, данашњи изглед. (Извор: Аутор: Непознат - Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=75019802).
Слика 230. Скица Александра Дерока за Цркву Светог Ђорђа у Рибници (Извор: Магдалена Радуновић, „Валоризација три сакрална објекта“, *Историјски записи LXXX, 1– 4/2017* (2017), 180).
Слика 231. Чланак Ђурђа Бошковића у листу *Политика* из 16.10.1937. године.(Извор: Ђурђе Бошковић, Не само Сопоћани.Докле ћемо гледати пропадање знаменитих сведока наше прошлости, *Политика* (16.10.1937), 8.).
Слика 232. Споменик Краљу Александу I у Цетињу, 1935. године (Извор: Фотографија са изложбе одржане у Музеју Југославије под називом „Чувајте (ми) Југославију!“)).
Слика 233. Споменик Ловћенска вила, данашњи изглед. (Извор: лична колекција аутора).

Слика 234. Регулациони план Новог Сад, Јурај Најдхарт, 1941. године (Извор: Mitrović Vladimir, „Konkurs za regulaciju Novog Sada iz 1937. godine“, *DaNS 85– 86* (2019), 19).
Слика 235. Палата трговачко–индустријске и занатске коморе, данашњи изглед (Извор: Станчић Данка, *Нови Сад од куће до куће 2*, Нови Сад: Студио Бечкерек, 2017, 413.).
Слика 236. Радничка комора у Новом Саду, 1929. године (Извор: *Илустровани лист* (10.11.1929), 27).
Слика 237. Зграда Хипотекарне банке у Новом Саду, 1940. године (Извор: Станчић Данка, *Нови Сад од куће до куће 2*, Нови Сад: Студио Бечкерек, 2017, 103.).
Слика 238. Зграда добротворног друштва *Кора хлеба*, данашњи изглед (Извор: Dečje obdanište, Sonje Marinković 1, https://graditeljins.wordpress.com/graditelji-info/dorde-tabakovic/tabakovic-javni/tabakovic-200/).
Слика 239. Чланак у новинама посвећен згради Огледне школе Краљевића Андреја у Новом Саду, 1937. године (Извор: *Дан* (5.12.1937), 3).
Слика 240. Зграда соколског дома у Новом Саду (Извор: Фотографија са изложбе Чувајте (ми) Југославију).
Слика 241. Зграда Дома новосадске трговачке омладине, 1932. године (Извор: Станчић Данка, *Нови Сад од куће до куће 2*, Нови Сад: Студио Бечкерек, 2017, 86.).
Слика 242. Зграда Учитељског дома у Новом Саду, данашњи изглед (Извор: Аутор: KCVMC - Сопствено дело, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=118499296).
Слика 243. Зграда Југословенског дневника, данашњи изглед (Извор: лична колекција аутора).
Слика 244. Скица Лазара Дунђерског за Дом ловачког удружења у Новом Саду (Извор: Владимир Митровић, „Лазар Дунђерски први новосадски архитекта модерне,“ *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XVIII* (1996), 66).
Слика 245. Танурџићева палата, савремен изглед (Извор: Аутор: Mister No, CC BY 3.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=54492217)
Слика 246. Скица Марјана Ивачића за Туристички дом на Фрушкој гори (Извор: Небојша Антешевић, Илија Губић, „Прилог проучавању архитектуре XX века у Војводини: архитектура туристичких објеката на Фрушкој гори,“ *Грађа за проучавање споменика културе Војводине бр.XXXVI* (2023),77).
Слика 247. Пројекат Општинског дома из 1929. године у дневном листу *Време.* (Извор: Миша Брашић, Нови Општински дом у Крагујевцу, *Време* (28.11.1929), 8)
Слика 248. Зграда „Уреда“ у Крагујевцу, данашњи изглед (Извор : Аутор: Ванилица - Сопствено дело, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=83687852).
Слика 249. Чланак посвећен изградњи Народне банке у Крагујевцу, 1939. године (Извор: *Политика* (23.10.1939), 10).
Слика 250. Зграда основне школе *Краљ Петар Први,* данашња основна школа Ђура Јакшић у Крагујевцу (Извор: Autor: Nikolina Šepić - Sopstveno delo, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=151833920).
Слика 251. Зграда Соколског дома у Суботици, 1936. године (Извор: Moderna u Subotici https://gradsubotica.co.rs/15513/).
Слика 252. Зграда Берзе рада у Суботици архитекте Табаковића, 1939. године. (Извор: Javna burza rada, podružnica Subotica, https://suistorija.wordpress.com/subotica-mozaik-istorije-xx-vek/avna-burza-rada-podruznica-subotica/).
Слика 253. Чланак из новина који помиње уређење Смедерева, 1937. године (Извор: Д.Ђ, Смедерево напредује и модернизује се, *Политика* (15.9.1937), 15.).
Слика 254. Зграда Трговинско индустријске коморе у Зрењанину, савремен изглед (Извор: Hoće li Zrenjanin uraditi nešto sa zgradom Doma vojske, nekadašnje Trgovinske komore, https://www.danas.rs/vesti/drustvo/hoce-li-zrenjanin-uraditi-nesto-sa-zgradom-doma-vojske-nekadasnje-trgovinske-komore/).

Слика 255. Зграда Дечијег дома у Зрењанину, 1935. године (Извор: фото– Ђурђица Табаковић, Којичић Бојан, Каравида Весна, „Пројектантски опус архитекте Ђорђа (Ђурице) Табаковића у Зрењанину,“ *Иван и Ђорђе Табаковић– градитељи српске културе XX* (2018), 229.).
Слика 256. Зграда Јавне берзе рада у Зрењанину, данашњи изглед (Извор: Ulica brigadira Ristića, https://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra/grad-zrenjanin/ulica-brigadira-ristica).
Слика 257. Зграда хотела *Шумадија* у Буковичкој бањи у Аранђеловцу (Извор: Дворци Србије - Хотел Шумадија, https://www.dvorcisrbije.rs/hotel-sumadija-arandjelovac/).
Слика 258. Зграда Гимназије у Сремској Митровици, 1930. године (Извор: Колекција Милоша Јуришића).
Слика 259. Пројекат Гимназије у Великом Градишту који се чува у Архиву Југославије (Извор: Архив Југославије, фонд: AJ 62- Министарство грађевина Краљевине Југославије).
Слика 260. Зграда реалне гимназије у Пожаревцу, данас Основна школа „Доситеј Обрадовић“ (Извор: лична колекција аутора).
Слика 261. Зграда Дома Трговачке омладине у Пожаревцу, данас Политехничка школа. (Извор: лична колекција аутора).
Слика 262. Зграда Епархијског дома у Пожаревцу, данашњи изглед (Извор: Слободанка Цветковић, Наташа Милошевић, Дулић Петар Винкић, *Архитектура пожаревца у периоду између два светска рата*, Пожаревац, 2016, 35).
Слика 263. Болница *Иштвана Семзе (Стевана)* у Сомбору, 1935. године (Извор: Bolnička zadužbina Semze Ištvana, https://www.ravnoplov.rs/bolnicka-zaduzbina-semze-istvana/).
Слика 264. Зграда соколског дома у Руми у Орловићевој улици, из 1939. године (Извор: Ђорђе Бошковић, *Ruma u prošlosti*, Ruma, 2011, 109.).
Слика 265. Соколски дом у Сремским Карловцима, Чланак из *Политике*, 1940. године. (Извор: Ж.М., Освећење Соколског дома у Сремским Карловцима извршиће се у недељеу двадесет трећег јуна, *Политика* (21.6.1940), 9.).
Слика 266. Црква Светог Ђорђа на Опленцу, данашњи изглед (Извор: Face of St. George Church in Oplenac, Topola, Serbia https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0_%D0%A1%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B3_%D0%82%D0%BE%D1%80%D1%92%D0%B0_%D0%BD%D0%B0_%D0%9E%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%83#/media/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Kirche_des_Hl._Georg_in_Topola_(Oplenac)_Serbien.jpg).
Слика 267. Православна црква у селу Кленку, данас храм Преноса моштију Св. оца Николаја (Извор: лична колекција аутора).
Слика 268. Спомен црква у Лазаревцу, данашњи изглед (Извор: Аутор: Pavle Marjanović - Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=74360516).
Слика 269. Храм Пресветог срца Исусова у Шиду, данашњи изглед након обнове (Извор: лична колекција аутора).
Слика 270. Зграда синагоге у Руми, 1935. године (Извор: Ђорђе Бошковић, *Ruma u prošlosti*, Ruma, 2011,91.).
Слика 271. Конкурсни рад Злате Барањи за споменик Краљу Петру Првом Карађорђевићу у Новом Саду, 1938. година (Извор: Владимир Митровић, „Карло Барањи и Злата Марков-Барањи: Међуратни скулпторски опус,“*Грађа за проучавање споменика културе Војводине. XXXII* (2019), 91).
Слика 272. Споменик Краљу Александру I Карађорђевићу у Сомбору, 1940. године (Извор: Фотографија са изложбе одржане у Музеју Југославије под називом „Чувајте (ми) Југославију!“).

Слика 273. Споменик Краљу Александру Првом Карађорђевићу у Крагујевцу, 1936. године (Извор: Inicijativa za ponovno podizanje spomenika kralju Aleksandru, https://www.glassumadije.rs/inicijativa-za-ponovno-podizanje-spomenika-kralju-aleksandru/).
Слика 274. Споменик Светозару Милетићу у Новом Саду, данашњи изглед Споменик Светозару Милетићу у Новом Саду, данашњи изглед (Извор: Споменик Светозару Милетићу https://sr.wikipedia.org/sr–ec/%D0%A1%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%A1%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D1%80%D0%B0_%D0%9C%D0%B8%D0%BB%D0%B5%D1%82%D0%B8%D1%9B%D0%B0_%D1%83_%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BC_%D0%A1%D0%B0%D0%B4%D1%83#/media/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Spomenik_Mileticu.jpg).
Слика 275. Регулациони план Скопља, 1929. године Јосифа Михајловића (Извор: Galić Rista, Leonid Sokolov, Urbanistička studija za novi urbanistički plan Skoplja, *Arhitektura urbanizam 28* (1964), 15).
Слика 276.- Трг Краља Петра са зградом Официрског дома у Скопљу, 1930. године (Извор: Јавно власништво, https://sr.wikipedia.org/w/index.php?curid=911042)
Слика 277. Чланак у новинама посвећен згради Народне банке у Скопљу, 1932. године (Извор: *Време* (12.10.1932), 10.).
Слика 278. Чланак у новинама посвећен згради Железничке станице у Скопљу (Извор: *Београдске општинске новине* (1.9.1937), 587).
Слика 279. Зграда Окружног уреда за осигурање радника у Скопљу, 1932. године (Извор: *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929– 1935* (2020), 192).
Слика 280. Зграда Привредног дома у Скопљу архитекте Злоковића, 1933. године (Извор: Privredni dom, https://www.milanzlokovic.org/projekat/privredni-dom/).
Слика 281. Скица за Општински дом у Скопљу Поповића и Кара Радовановића (Извор: Павле Кара Радовановић, Крупни проблеми града Скопља, *Београдске општинске новине* (1.9.1935), 591.).
Слика 282. Зграда Дома „Ибн Пајко“ у Скопљу, данашњи изглед. (Извор: Дом Ибн Пајко, https://mmmn.icomos.org.mk/buildings/MNSK14).
Слика 283. Чланак у новинама посвећен згради Дирекције пошта у Скопљу, 1937. године (Извор: *Политика* (28.9.1937), 8).
Слика 284. Чланак посвећен згради Јавне берзе рада у Скопљу, 1939. године (Извор: *Политика* (9.10.1939), 11).
Слика 285. Зграда Црвеног крста у Скопљу, данашњи изглед (Извор: Црвен крст, https://mmmn.icomos.org.mk/buildings/MNSK11)
Слика 286. Чланак у новинама посвећен школи „Цар Душан“ у Скопљу, 1932. године (Извор: *Време* (12.10.1932), 10.)-
Слика 287. Чланак у новинама посвећен Дечијем дому Краља Александра у Скопљу, 1932. године (Извор: *Правда* (28.6.1932), 4.).
Слика 288а. Пројекат фасаде архитекте Артемушкина за зграду Кино Културе, тада тон биоскопа Нићифора Костића;
Слика 288б (десно). Изведени пројекат архитекте Кирила Жерновског (Извор: Cinema Urania/Cinema Kultura, https://mmmn.icomos.org.mk/en/buildings/MNSK04?show=archive).
Слика 289. Чланак у Сколском гласнику посвећен изградњи соколског дома Скопље I у Скопљу, 1931. године (Извор: И.Р., Освећење и отворење соколског дома друштва Скопље I, *Соколски Гласник* (8. 1. 1932), 6.).
Слика 290. Споменици Краљу Петру и Краљу Александру у Скопљу на улазу у мост на Вардару Аугустинчића и Галића (Извор: Spomenik koji je živeo tek nekoliko meseci, https://vreme.com/mozaik/spomenik-koji-je-ziveo-tek-nekoliko-meseci/).

Слика 291. Чланак посвећен згради Занатског дома у Куманову, 1930. године (Извор: *Политика* (22.11.1930), 3).
Слика 292. Чланак посвећен згради Соколског дома у Куманову, 1930. године (Извор: *Политика* (27.9.1930), 813).
Слика 293. Зграда болнице у Куманову, задужбина Николе Спасића, данашњи изглед (Извор: Болница у Куманову, https://www.srpskozaduzbinarstvo.rs/zaduzbine/bolnica– kumanovo.html).
Слика 294. Зграда Народне банке у Битољу, архитекте Несторовића (Извор: Мартина Штериова, „Наследството на Богдан Несторовиќ – зградата на Народна банка во Битола која и денес го освежува градскиот пејзаж!“, https://365.com.mk/nasledstvoto– na– bogdan– nestorovikj– zgradata– na– narodna– banka– vo– bitola– koja– i– denes– go– osvezhuva– gradskiot– pejzazh/).
Слика 295. Изградња соколског дома у Битољу, и соколски одбор задужен за његово подизање (Извор: Александар Стерјовски, *Битола спорт*, Битола, 2016, 184.).
Слика 296. Болница Витешког Краља Александра у Демир капији (Извор: колекција Милоша Јуришића).
Слика 297. Чланак у новинама посвећен згради болнице у Штипу, 1941. године (Извор: *Политика* (30.1.1941), 19.).
Слика 298. Хотел *Белви* на Охриду 1940– их година (Извор: Охридските хотели некогаш, https://okno.mk/node/58985).
Слика 299. Чланак у Правди посвећен Просветном дому у Косовској Митровици, 1938. године (Извор: Аноним, Ових дана освећен је просветни дом у Косовској Митровици, *Правда* (14.1.1938), 14.).
Слика 300. Зграда Гимназије у Приштини, 1939. године (Извор: Гимназија Приштина https://gimnazijapristina.edu.rs/aboutus.html).
Слика 301. Зграда соколског дома у Лесковцу, 1931. године (Извор: Соколски дом у Лесковцу, https://mojgradleskovac.wordpress.com/2014/10/28/%D1%81%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%81%D0%BA%D0%B8– %D0%B4%D0%BE%D0%BC– %D1%83– %D0%BB%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%86%D1%83/).
Слика 302. Зграда Официрског дома у Врању, данашњи, измењени изглед (Извор: Oficirski dom u Vranju, Autor: Ванилица – Sopstveno delo, CC BY– SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=152002858).
Слика 303. Чланак у Службеном листу Вардарске бановине посвећен подизању споменика Михаилу Ковачевићу у Штипу (Извор: Ј. Јевремовић, Споменик генералу Михаилу Ковачевићу у Штипу, *Службени лист Вардарске бановине* (14.11.1931), 2.).
Слика 304. Чланак у *Политици* посвећен освећењу темеља за споменик Краљу Александру у Битољу (Аноним, Освећење темеља за споменик Краљу Александру у Битољу, *Политика* (16.10.1937), 8.).
Слика 305. Споменик посвећен ослобођењу Куманова 1912. на Зебрњаку, 1937. године (Извор: Monument Zebrnjak near Kumanovo https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Monument_Zebrnjak_near_Kumanovo.jpg).
Слика 306. Споменик палим родољубима у ослободилачким ратовима Србије 1809–1918. године у Власотинцу, данашњи изглед (Извор: Споменик палим родољубима 1809– 1918 Власотинце, Аутор: Omladinskiklubanciki – Сопствено дело, CC BY– SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=42053585).
Слика 307. Чланак у Правди посвећен подизању цркве Светог Уроша у Урошевцу, 1933. године (Извор: Аноним, Освећење цркве Светог Цара Уроша у Урошевцу, *Правда* (11.9.1933), 7.).
Слика 308. *Храм славе* у Скопљу (Извор: Anonim, Hram Slave v Skoplju, *Zvonček letnik 35. številka 10* (junij 1934), 228.).
Слика 309. Црква Свете Тројице у Лесковцу, 1931. године (Извор: Фотографија изградње Саборне цркве из 1931. године https://sr.wikipedia.org/sr–

ec/%D0%A1%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B0_%D1%86%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0_%D1%83_%D0%9B%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%86%D1%83#/media/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Fond_Sergija_Dimitrijevi%C4%87a_Narodnog_muzeja_u_Leskovcu_01.jpg).

Слика 310. Регулациони план Сплита Вернера Шурмана, 1924. године (Извор: Branislav Radica, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918– 1930. godine*, Split, 1931, 121.).

Слика 311. Чланак у листу Време из 1932. године за пројекат тераса купатила на Бачвицама Николе Добровића (Извор: Никола Добровић, За савремену или класичну Далмацију?, *Време* (22.4.1932), 2.).

Слика 312. Зграда Поште у Слпиту, 1938. године (Извор: Pilipović Stanko, „Splitski gradonačelnik Mihovil Kargotić," *Kulturna baština 46* (2020), 240.).

Слика 313. Чланак из новина посвећен згради Јавне Берзе рада у Сплиту, 1935. године (Извор: *Политика* (27.2.1935), 9).

Слика 314. Прочеље нове зграде Трговачко– обртничке коморе архтекте Калитерне из 1929. године (Извор: Stanko Pilipović, „Izgradnja Doma trgovačke i obrtničke komore u Splitu u kontekstu nastupa moderne, *Kulturna baština 40* (2014), 206).

Слика 315. Чланак у листу *Jadranska pošta* посвећен изградњи болнице у Сплиту, зграда заразних болести, управна зграда и гаража, 1932. године (Извор: Anonim, Javni radovi Primorske banovine*, Jadranska pošta* (10.2.1932), 5).

Слика 316. Скица Фабијана Калитерне за Океанографски институт из 1930. године (Извор: Branislav Radica, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918– 1930. godine*, Split, 1931, 207).

Слика 317. Скица за Поморски музеј у Сплиту, Милана Злоковића (Извор: Aleksandar Kadijević, „Arhitektonski opus Milana Zlokovića u Hrvatskoj između dva svijetska rata", *Prostor vol. 28 no. 2(60)* (2020), 290).

Слика 318. Чланак у новинама посвећен згради Хотела *Амбасадор* у Сплиту, 1939. године (Извор: *Политика* (21.4.1939)).

Слика 319. Зграда Царинарнице на уз пристаниште Вруље у Шибенику, 1938. године (Извор: Milivoj Blažević, „Prilog za povijest lučko– trgovačkog i željezničkog prometa Šibenika od 1921. do 1941. godine," *Rad. Zavoda povij. znan. HAZU Zadru, sv. 49* (2007), 631.).

Слика 320. Зграда Гимназије у Шибенику, 1937. године (Извор: vistorija.com/2020/04/04/shs–drustvo– i– kultura/).

Слика 321. Макета Окружног уреда за осигурање радника у Мостару, 1931. године (Извор: *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929– 1935* (2020), 190.).

Слика 322. Зграда бановинске болнице у Мостару (Извор: Frano Vukoja, Povijest zdravstva u Hercegovini, https://www.vecernji.ba/povijest– zdravstva– u– hercegovini– 464650).

Слика 323а, 323б, 323в. Примери типских школа у Приморској бановини представљени у дневном листу *Učiteljski tovariš* из 1933. године (Извор: Petar Grego, Podizanje školskih zgrada u Primorskoj banovini, *Učiteljski tovariš* (17.8.1933), 5.).

Слика 324. Основна школа у Мануш– Добри, 1930. године (Извор: Branislav Radica, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918– 1930. godine*, Split, 1931, 189.).

Слика 325. Чланак у *Политици* посвећен Гимнацији у Книну, 1939. године (Извор: Аноним, Гимназија у Книну– једна од најлепших у Далмацији, *Политика* (31.8.1939), 13.).

Слика 326. Зграда хотела *Madiera* у Врбоској на Хвару, данашњи изглед (Извор: Vrboska – Zgrada gospodarske »bivši hotel Madeira«, https://www.topohvar.at/topo/orte/va/va– tg– 10– 2/).

Слика 327. Црква Госпе од Здравља у Сплиту, данашњи изглед (Извор: Данашњи изглед новодограђеног дела цркве, Аутор: János Tamás – Split, CC BY 2.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=18514438).

Слика 328. Црква Свете Марије у Макарској архитекте Подхорског (Извор: Stjepan Podhorsky– franjevačka crkva Velike Gospe Makarska, Ostavština arhitekta Stjepana Podhorskog MKUZKB– OSP,

https://hr.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Stjepan_Podhorsky–_franjeva%C4%8Dka_crkva_Velike_Gospe_Makarska.jpg)

Слика 329. Храм Светог Саве у Сплиту, 1935. године (Извор: skyscrapercity.com).

Слика 330. Чланак у листу *Илустровани лист* посвећен споменику Гргуру Нинском Ивана Мештровића, 1929. године (Извор: Аноним, Споменик Гргуру Нинском у Сплиту, *Илустровани лист бр.42* (1929), 3).

Слика 331. Спомен– светионик Краљу Ујединитељу у Сплиту, вајара Чулића, 1936. године (Извор: Naslovna strana časopisa Jadranska straž god. XIV, br.1 (januar 1936)).

Слика 332. Споменик Осману Ђикићу у Мостару, данашњи изглед, након обнове (Извор: Turbe Osmana Đikića u Mostaru., Autor Mattan – Vlastito djelo postavljača, CC BY– SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=78774171).

Слика 333. Скица за споменик стрељаним и обешеним сељацима соколима за време рата у Мостару, 1936. године (Извор: *Политика* (29.11.1936), 15.).

Слика 334. Зграда Техничког факултета у Загребу, 1940. године (Извор: *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940, 185.).

Слика 335. Нацрт за зграду Завода за одгој слепе деце у Загребу, 1940. године (Извор: *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940, 223.).

Слика 336. Нацрт за зграду Поште 2 у Загребу, објављен у листу *Време*, 1940. године (Извор: Аноним Министарство пошта, телеграфа и телефона гради педесет модерних пошта, Време (14.8.1940), 8).

Слика 337. Идејни приказ Хрватског културног дома архитекте Албинија из раздобља 1936.1938. године (Извор: Melita Čavlović, Andrej Uchytil, „Arhitektonske kompozicije Alfreda Albinija," *Prostor 21(2013) 1 (45) (2013)*, 32.).

Слика 338. Нацрт хотела на Плитвичким језерима архитеката Франа Цоте и Ивана Витића, 1941. године (Извор: Архитектура у Независној држави Хрватској https://kgalovic.blogspot.com/2012/03/arhitektura– u– nezavisnoj– drzavi.html).

Слика 339. Зграда биоскопа *Корзо*, данас *Кино Европа*, данашњи изглед (Извор: лична колекција аутора).

Слика 340. Изградња пута Загреб– Љубљана, 1940. године (Извор: *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940, 169.).

Слика 341. Црква Светог Марка Крижевчанина на Селској цести у Загребу, данашњи изглед (Извор: Prednja strana crkve, Autor Baltabar – Vlastito djelo postavljača, CC0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=157276146).

Слика 342. Панорамски приказ Трга Светог Марка у Загребу, данашњи изглед (Извро: аутор фотографије Радован Сремац).

Слика 343. Зграда Хрватског института за историју, Опатичка 10, Загреб, данашњи изглед. (Извро: аутор фотографије Радован Сремац).

Слика 344 (десно). Зграда у Каментој улици на броју 15 у Загребу (Извор: аутор фотографије Радован Сремац).

Слика 345. Приказ Банских двора на слици Јосипа Стронгербера из 1846. године (Извор: Puhajmer Petar, Ratančić Bernarda, „Banski dvori– gradnja, obnove, naručitelji," *Portal: Godišnjak hrvatskog restauratorskog zavoda, 10* (2019), 122).

Слика 346. Катастарска мапа из 1862. године са приказом Трга Светог Марка у Загребу (Примарни извор: Музеј града Загреба, секундарни извор: Andrej Plenković, Ivica Miškulin, Petar Puhmajer, *Banski dvori*, Zagreb, 2019, 22).

Слика 347а, 347б, 347в. Купатила у Банским дворима према пројекту из 1878. године (Извор: Puhajmer Petar, Ratančić Bernarda, „Banski dvori– gradnja, obnove, naručitelji," *Portal: Godišnjak hrvatskog restauratorskog zavoda, 10* (2019), 122.).

Слика 348. Чланак у Илустрованом листу из 1929.године посвећен отварању Банских двора за потребе банске управе (Извор: Аноним, Историска зграда Банских двора у Загребу, *Илустровани лист бр. 47* (1929), 14.).
Слика 349. Реконструкција основе приземља и првог спрата Банских двора, из средине 20. века (Извор: Puhajmer Petar, Ratančić Bernarda, „Banski dvori– gradnja, obnove, naručitelji," *Portal: Godišnjak hrvatskog restauratorskog zavoda, 10* (2019), 115).
Слика 350. Дворана „Бан Јелачић" у Банским дворима 1940. године (Примарни извор: Музеј града Загреба, секундарни извор: Andrej Plenković, Ivica Miškulin, Petar Puhmajer, *Banski dvori*, Zagreb, 2019, 27.).
Слика 351а, 351б. Зид у Дворани „Бан Јелачић" у Банским дворима пре (лево) и након (десно) рестаурације 2019. године. (Извор: Andrej Plenković, Ivica Miškulin, Petar Puhmajer, *Banski dvori*, Zagreb, 2019, 59– 60).
Слика 352. Зграда Банских двора у Загребу, данашњи изглед (Извор: лична колекција аутора).
Слика 353. Чланак из новина са основом приземља Управне зграде Дринске бановине , 1895. године (Извор: „Regierung –Palais in Sarajevo", *Bautechniker. Centralorgan fur das osterreiche Bauwesen Nr.22* (31.5. 1895)).
Слика 354. Изглед главне фасаде зграде Земаљске владе у Сарајеву градитеља Јосипа Ванцаша (Извор: Архив Босне и Херцеговине, Земаљска влада, грађевинско одељење Земаљске владе. Материјал уступљен од стране Сандре Билетић, стручне сараднице Архива Босне и Херцеговине).
Слика 355. Чланак из новина са приказом ограде Управне зграде Дринске бановине, 1895. године (Извор: „Regierung –Palais in Sarajevo", *Bautechniker. Centralorgan fur das osterreiche Bauwesen Nr.22* (31.5. 1895)).
Слика 356. Чланак из новина са изгледом и пресеком Управне зграде Дринске бановине , 1895. године (Извор: „Regierung –Palais in Sarajevo", *Bautechniker. Centralorgan fur das osterreiche Bauwesen Nr.22* (31.5. 1895)).
Слика 357. Исечак из Мапе Сарајева са приказом позиције Краљевске банске управе у Сарајеву 1932. године (Извор: David Rumsey, Historical Map Collection, Priručni plan grada Sarajeva 1932. godine).
Слика 358. Детаљ главног улаза у зграду Управе Дринске бановине, данашњи изглед (Извор: лична колекција аутора).
Слика 359. Првобитни корпус Управне зграде Моравске бановине у 19. веку (Извор: колекција Бобана Јанковића).
Слика 360. Изглед зграде Нишког начелства на обали Нишаве (Извор: лична колекција аутора).
Слика 361. Основа Управне зграде Моравске бановине са фазама изградње (Извор: Војиновић Милорад, „Зграда Универзитета у Нишу," *Саопштења XX– XXI* (1988– 1989), 286.).
Слика 362а. Чланак из *Нишког новог листа* посвећен новој палати Моравске бановине, 1935. године (Извор: Драган Настасијевић, *Нишки нови лист* (27.7.1935), 3.).
Слика 362б. Чланак из *Политике* посвећен новој палати Моравске бановине, 1936. године (Извор: *Политика* (7.9.1936.), 16).
Слика 363а, 363б. Изглед дограђеног дела зграде Управе Моравске бановине 1930– их. (Извор: колекција Бобана Јанковића).
Слика 364. Зграда Управе Моравске бановине, данашњи излед (Извор: лична колекција аутора).
Слика 365. Први план за зграду Владе у Љубљани, 1893. године (Извор: Архив Републике Словеније SI AS 71068 7_130.).
Слика 366а, 366б. Недатовани планови приземља (лево) и првог спрата (десно) Владине палате у Љубљани (Извор: Архив Републике Словеније SI AS 7_131_001).
Слика 367а, 367б. План приземља (лево) и првог спрата (десно) Владине палате у Љубљани, 1895. године. године (Извор: Архив Републике Словеније SI AS 7_137_001).

Слика 368. Изглед фасаде прочеља Валадине палате у Љубљани из 1895. године (Извор: Архив Републике Словеније SI AS 71068).
Слика 369. Пресек (АБ), Владине палате у Љубљани (Извор: Архив Републике Словеније SI AS 7_145_001).
Слика 370. Изглед фасаде прочеља Управне зграде Дравске бановине у Љубљани , 1896. године (Извор: Архив Републике Словеније SI AS 7_147_001).
Слика 371. Нови грб Краљевине Југославије на згради Управе Дравске бановине у Љубљани, 1930. године (Извор: *Ilustrirani Slovenec* (28.12.1930), 411.).
Слика 372а, 372б. План преправке приземља (лево), и првог спрата (десно) на згради управе Дравске бановине из 1936. године (Извор: Архив Републике Словеније SI AS 71068).
Слика 373а, 373б. Зграда Управне зграде Дравке бановине, данашњи излед (Извор: лична колекција аутора).
Слика 374. Стечај за банску палату и банске дворе у Бања Луци, објављен у листу *Време* 26.3.1930. године (Извор: Аноним, Стечај, *Време* (26.3.1930)).
Слика 375а, 375б. Идејна скица за зграду банске управе (лево) и банског двора (десно) у Бања Луци архитекте Медведева (Извор: изложба која се од 7.12. до 20.12. 2021. године одржала под окриљем Руског дома у Београду, под називом *Пројекти и архитектура инг. Александра Медведева, поборника стила „Модерн“ у Србији 30– тих година XX века* аутора архитекте Михаила Медведева.).
Слика 376. Основа приземља за зграду банске управе у Бања Луци архитекте Медведева 1930. године (Извор: изложба која се од 7.12. до 20.12. 2021. године одржала под окриљем Руског дома у Београду, под називом *Пројекти и архитектура инг. Александра Медведева, поборника стила „Модерн“ у Србији 30– тих година XX века* аутора архитекте Михаила Медведева.).
Слика 377а. Палата банске управе Врбаске бановине у изградњи (Извор: Јанко Врачар, Милица Радојчић, *Врбаска бановина 1929– 1941*, Бања Лука, 18.)
Слика 377б. Изграђена палата банске управе у Бања Луци (Извор: https://znanje.org/i/i25/05iv11/05iv111017/sanja1.jpg).
Слика 377в. Детаљ урбанистичког склопа зграде банске управе, цркве Свете Тројице и банског двора у Бања Луци (Извор: Матко Кумарић, *Монографија Врбаске бановине*, Бања Лука, 1932, 1)
Слика 378. Грађевинска дозвола за подизање зграде Банских двора у Бања Луци (Извор: ARSBL, Tehničko odjeljenje (5)).
Слика 379а, 379б. Понуда за израду бисти краљевског пара Карађорђевић вајара Ђорђа Јовановића Луци (Извор: ARSBL, Tehničko odjeljenje (5)).
Слика 380а, 380б, 380 в. Скица окова за врата (лево), детаљ прозора на фасади првог спрата већнице (средина), гелендер на степеништу из улице Бана Милосављевића Банског двора у Бањалуци (Извор: Извор: ARSBL, Tehničko odjeljenje (5)).
Слика 381а, 381б, 381в. План основе приземља (лево), првог спрата (средина), другог спрата (десно) зграде Банских двора у Бања Луци (Извор: ARSBL Građevinski radovi na zgradama uprave (42)).
Слика 382. План свечане сале Банских двора у Бања Луци (Извор: ARSBL Građevinski radovi na zgradama uprave (42)).
Слика 383. Пројекат капије за колски улаз Банских двора у Бања Луци (Извор: ARSBL Građevinski radovi na zgradama uprave (42)).
Слика 384. Пројекат главне фасаде Банских двора у Бања Луци (Извор: ARSBL Građevinski radovi na zgradama uprave (42)).
Слика 385. Града Банске управе Врбаске бановине, данашњи изглед (Извор: лична колекција)
Слика 386а. Свечана сала Банских двора у Бања Луци (Извор: Славка Миросављевић, *Бан и Бања Лука- амбијентални и грађански идентитет*, каталог изложбе, Бања Лука, 2010, 21).

Слика 386б. Детаљ репрезентативног степеништа у палати Банских двора у Бања Луци, данашњи изглед (Извор: аутор фотографије Анђела Дукић).
Слика 387. Скица за израду Банске управе на Цетињу Д. Лека, изглед фасаде (Извор: лична колекција Александра Лека).
Слика 388а, 388б, 388в Скица за израду Банске управе на Цетињу Д. Лека, изглед основе приземља, изглед првог спрата, изглед другог спрата (Извор: лична колекција Александра Лека).
Слике 389а, б, в, г, д, ж, е, ж. Пројетна документација за изградњу Банске палате на Цетињу архитекте Краснова (ситуациони план, план стопе темеља, основа сутерена, основа приземља, основа I спрата, основа II спрата, основа пресека, план пете фасаде (III спрата и крова) (Извор: Музеј науке и технике).
Слика 390. Нацрт за зграду банске управе Зетске бановине (Извор: *Илустровани званични Алманах– шематизам Зетске бановине*, Сарајево, 1931, 246).
Слика 391. Изглед фасаде прочеља зграде управе Зетске бановине (Извор: лична колекција ауотра).
Слика 392. Угаони део зграде Управе Зетске бановине (Извор: лична колекција аутора).
Слика 393а, 383б. Степениште у згради банске управе Зетске бановине (Извор: аутор фотографије Миливоје Адамовић).
Слика 394. Ваздушни приказ зграде Управе Зетске бановине (Извор: *Program razvoja kulture prijestonice Cetinje 2022– 2026,* Cetinje: Prijestonica Cetinje, 2021, 87.).
Слика 395а, 395б. Конкурс за изградњу зграде Дунавске бановине у Новом Саду, 1930. године (Извор: Архив Војводине Ф.126 V Т.О. Згр 5/1930).
Слика 396. Пројекат за Банску палату у Новом Саду архитекте Злоковића (Извор: Angelina Banković,„Grupa arhitekata modernog pravca i Milan Zloković,“ *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1919 – 1941.* (2021), 161.).
Слика 397. Пројекат Банске палате у Новом Саду архитекте Хорвата (Извор: Zrinka Paladino, „Arhitekt Lavoslav Horvat i „Udruženje umjetnika Zemlja”,“ *Prostor 14 (2006) 2 (32)* (2006), 169).
Слика 398. Решење Банске управе којим се одобрава пројекат Драгише Брашована за изградњу Банске палате (Извор: Архив Војводине Ф.126 V.T.O Згр. 2/1936).
Слика 399. Модел палате Банске управе Дунавске бановине у Новом Саду (Извор: *Дан* (20.5.1936.).
Слика 400. План пресека банске палате, пресек кроз главни улаз од 2.6.1936. године (Извор: АВ, Ф 126. V ТО Згр 2/1936).
Слика 401. Чланак о изградњи Банске палате у Новом Саду у дневном листу *Дан* од 31.10.1937. године (Извор: Аноним, Градња Банске палате живо напредује, *Дан* (31.10.1937), 11).
Слика 402. Оглас о продаји заплењене опреме Марија Билинић у дневном листу Дан, расписан од стране Окружног уреда за осигурање радника у Новом Саду, из 1940. године (Извор: Аноним, Оглас о продаји, *Дан* (19.7.1940), 8).
Слика 403. Барељефи са ликовима српских краљева Петра Првог и Александра Карађорђевића као и војвода из Првог светског рата Радомира Путника, Степе Степановића, Живојина Мишића и Петра Бојовића на палати Банске управе. (Извор: Фотографија са изложбе Изградња Банске палате у Новом Саду архитекте Драгише Брашована Љиљане Дожић, од 15. до 30. септембра 2021. године).
Слика 404. План распореда просторија првог спрата у Банској палати у Новом Саду, 1939 (Извор: АВ, Ф.126. Каб. Бана 397/1939).
Слика 405. Фотографија кабинета бана у палати Банске управе (Извор: Љиљана Дожић, „Банска палата– приче иза приче,“ *Банска палата: приче иза приче* (2021), 55).
Слика 406. Чланак у дневном листу Дан од 22.1.1939. године, у ком стручна јавност износи своје ставове везане за изградњу Банске палате у Новом Саду (Извор: Аноним, Нова банска палата, *Дан* (22.1.1939), 5.).

Слика 407. Изглед јужне фасаде Већнице у Новом Саду од 2.6.1936. године (Извор: АВ, Ф 126. V ТО Згр 2/1936).
Слика 408. Фотографија лављe главе у кровном делу, где има функцију испуста атмосферских падавина. (Извор: лична колекција аутора).
Слика 409а, 409б. Фотографије Већнице у Новом Саду, детаљи фасада (Извор: лична колекција аутора).
Слика 410а, 410б, 410в, 410г. Детаљи Управне зграде Дунавске бановине, данашњи изглед (Извор: лична колекција аутора).
Слика 411. Чланак у дневном листу *Време* посвећен конкурсу за израду скица банске палате у Скопљу од 23.7.1930. године (Извор: Аноним, Конкурс за скице банске палате у Скопљу, *Време* (23.7.1930), 6).
Слика 412а, 412б, 412в, 412г. Конкурс за изградњу Управне зграде Вардарске бановине (Извор: Заоставштина Војина Симеуновића).
Слика 413а. Конкурсни пројекат Катарине Марковић Шајиновић за зграду Банске палате у Скопљу (према: Снежана Тошева, *Од освајања слободе до личног печата-жене архитекти у збиркама Музеја науке и технике*, Београд, 2025, 82, Извор: Музеј науке и технике, Београд).
Слика 413б. План Николе Добровића за зграду Банске палате у Скопљу (Извор: Kosta Strajnić, „Nikola Dobrović i njegovo značenje“, *Arhitektura 4* (1932), 108).
Слика 414. Скица за Трг Ослобођења у Скопљу, објављена у дневном листу Време од12.7.1930. године. (Извор: С.К, Ново Скопље, *Време* (12.7.1930), 4).
Слика 415. Изглед основе зграде Управе Вардарске бановине (Извор: Константиновски Георги, *Градителите Во Македонија (XVIII– XX век), Викотор Ј. Худак,* Скопје, 2001, 55.).
Слика 416. Зграда Управе Вардарска бановине, савремен изглед (Извор: Константиновски Георги, *Градителите Во Македонија (XVIII– XX век), Викотор Ј. Худак,* Скопје, 2001, 55).
Слика 417. Сала у резбарији у Банској палати у Скопљу, рад Глише Костовског (Извор: Македонското собрание ја има најубавата: Каква е оваа сала?, https://maskimagazin.faktor.mk/makedonskoto– sobranie– ja– ima– najubavata– kakva– e– ovaa– sala?desktop=true).
Слика 418а, 418б, 418в, 418г, 418д, 418ђ. Детаљи фасаде Банске палате у Скопљу, данашњи изглед (Извор: лична колекција аутора).
Слика 419а, 419б. Основа приземља и изглед фасаде прочеља палате Банске управе у Сплиту Милована Ковачевића (Извор: Darovan Tušek, *Arhitektonski natječaji u Splitu 1918–1941,* Split, 1994, 67.).
Слика 420а, 420б, 420в. Конкурсни пројекат зграде Банске управе у Сплиту Јосипа Пичмана из 1930. године (Извор: Tomisla Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata– nova tradicija*, Zagreb, 2015, 125; Andrija Mutnjaković, Arhitekt Josip Pičman, ZU 14 (1971), 73, (74– 89)).
Слика 421. Пројекат за зграду Банске управе у Сплиту Војина Симеоновића и Миладина Прљевића, 1930. године (Извор: Хајна Туцић, „Дело архитекте Војина Симеоновића између два светска рата“, *Наслеђе 9* (2008),158.).
Слика 422а, 422б. Положај и перспектива зграде Банске управе у Сплиту Драге Иблера, према идеји Ивана Мештровића, 1931. године (Извор: Željka Čorak, *U funkciji znaka–Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*, Zagreb, 1981, 172).
Слика 423. Пројекат Алфреда Албинија за зграду Банске управе у Сплиту (Извор: Darovan Tušek, *Arhitektonski natječaji u Splitu 1918– 1941,* Split, 1994, 68).
Слика 424. Студија инг. П. Сењановића уз архитектонску сарадњу арх. инг Ј. Пичмана за ситуирање националног споменика и нове Бановинске палаче у Сплиту, 1935. године.
Слика 425. Цртеж са изгледом новог Трга у Сплиту Јосипа Пичмана, 1935. године (Извор: Robert Plejić, ″Petar Senjanović, Josip Pičman i studija 1935. godine.″ u *Petar Senjanović: splitski planer i graditelj: iz ostavštine u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu* (2007), 179).

Слика 426. Чланак у дневном листу Јадрански дневник од 20.3.1936. године посвећен изградњи Банске палате у Сплиту (Извор: Anonim, Gde bi se imala graditi banska palača, Jadranski dnevnik (20.3.1936), 6.).
Слика 427. Пројекат зграде Банске управе у Сплиту Зоје и Селимира Думенгијћа, 1936. године (Извор: Zrinka Barišić Marenić, *Arhitektica Zoja Dumengjić*, Zagreb, 2020, 236).
Слика 428. Пројекат зграде Банске управе у Сплиту, Милорад Дружејића и Борис Катунарића, 1936/37. године (Извор: Stanko Piplović, „Arhitekt Milorad Družeić“, *KB 37* (2011), 301).
Слика 429а, 429б. Ситуациони план и изглед Управне зграде Банске управе у Сплиту, 1936/37. године. (Извор: Premerl Tomislav, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata– nova tradicija*, Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1990.).
Слика 430. Изглед палате Банске управе у Сплиту Турине, Деспота и Врбанића (Извор: Stanko Piplović, „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata ,“ *Vladan Desnica i Split 1920.–1945. zbornik radova s desničinih susreta* (2014), 48).
Слика 431. Изглед главног улаза у палату Банске управе у Сплиту, данашњи изглед (Извор: лична колекција аутора).
Слика 432а, 432б. Изгледи фасада зграде Банске управе у Сплиту, данашњи изглед (Извор: лична колекција аутора).
Слика 433. Анкета о грађењу банске палате у Загребу у дневном листу *Политика* од 11.3.1941 (Извор: Аноним, Анкета о грађењу банске палате у Загребу, *Политика* (11.3.1941), 8.).
Слика 434а, 434б. Перспективни приказ (лево), и основа приземља (десно) за неизведену зграду Бановине Хрватске Јураја Дензлера, перспектива и основа (Извор: Bjažić Klarin Tamara, *Za novi, ljepši Zagreb arhitektonski i urbanistički natječaji međuratnog Zagreba, 1918.–1941*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2020.).
Слика 435. Основа приземља за неизведену управну зграду Бановине Хрватске Владимира Поточњака (Извор: Zlatko Jurić, Bernarda Ratančić, „Vranicanijeva poljana na Gornjem gradu– projekti i polemike 1907.1970.,“ *Portal– Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda 5* (2014), 226).
Слика 436. Основа приземља за неизведену управну зграду Бановине Хрватске Маријана Хаберлеа (Извор: Zlatko Jurić, Bernarda Ratančić, „Vranicanijeva poljana na Gornjem gradu– projekti i polemike 1907.1970.,“ *Portal– Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda 5* (2014), 226).
Слика 437а, 437б. Основна приземља (лево) и перспективни приказ (десно) управне зграде Бановине Хрватске Младена Каузларића (Извор: Zlatko Jurić, Bernarda Ratančić, „Vranicanijeva poljana na Gornjem gradu–projekti i polemike 1907.1970.,“ *Portal– Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda 5* (2014), 226).
Фотографије аутора управних зграда Бановина (Прилог 1, Табела 22.)
Јосип Ванцаш (Извор: Josip Vancaš, By Nepoznat - Historijski Muzej Sarajevo. Found in a .pdf edition of "Sarajevo, biografija grada" ("Sarajevo, A Biography") by Robert J. Donia., Javno vlasništvo, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=30544620).
Петар Гачић (Извор: Аноним, Оставка председника удружења Југословенских инжењера и архитеката- секција Београд, *Време* (28.4.1929), 3).
Емил вон Ферстер (Извор: Emil Ritter von Förster, Lithographie von Adolf Dauthage,Von Adolf Dauthage - Eigenes Foto einer Originallithographie der ÖNB. Foto: Peter Geymayer, Gemeinfrei, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=47337550).
Јованка Бончић Катеринић (Извор: *Berliner Illustrirte Zeitung, XXII. Jahrgang, Nr. 31* (3. August 1913),1.).
Јован Ж. Ранковић (Извор: Јован Ранковић, Како треба да изгледа будући монументални храм Светог Саве, *Време* (24.1.1932), 2.).
Анђелија Павловић Марковић (Извор: Музеј науке и технике).
Николај Петрович Краснов (Извор: Николај Петрович Краснов, Јавно власништво, https://sr.wikipedia.org/w/index.php?curid=559782).

Драгиша Брашован (Извор: архитекта Драгиша Брашован, Аутор: САНУ - https://web.archive.org/web/20160303202407/http://www.sanu.ac.rs/Clanstvo/IstClan.aspx?arg=788,, GFDL, https://sr.wikipedia.org/w/index.php?curid=586044).
Вид Врбанић (Извор: Milovan Buchberger, „Skice za portret tišnjanske porodice Mazzura“, *Gordogan br.31-32* (2015), 73).
Владимир Турина (Извор: Neven Šegvić, „In memoriam: Teška adaptacija istinske stvaralačke ličnosti,“ *Vijesnik* (29.11.1968))
Владимир Поточњак (Извор: Zvonimir Vrkljan, „Ing. arh. Vladimir Potočnjak,“ *Čovjek i prostor, 24, 6(291)* (1977) , 30.).

11. ИЗВОРИ И БИБЛИОГРАФИЈА

Архивска документација

1. Архив Републике Словеније SI AS 71068 7_130.
2. Архив Републике Словеније SI AS 50 (документа владине грађевинске дирекције у Љубљани за период од 1778– 1935. године).
3. Архив Републике Словеније SI AS 71068 (збирке нацрта Владине палате за период од 1893– 1896. године).
4. Архив Републике Словеније SI AS 73 (фасцикле везане за Технички одсек Краљевске банске управе Дравске бановине, везане за обнову и адаптацију банске палате у периоду о 1918. до 1943. године).
5. Архив Републике Словеније SI AS 2086 (фонд Зграде управе Социјалистичке републике Словеније уза период од 1936. до 1988. године у виду пројеката адаптације, обрачуна и других докумената).
6. Архив САНУ– Животопис Бранислава Којића (Сигн. 14182).
7. Архив Војводине, Уговор закључен између Краљевске Банске управе Дунавске бановине и Драгише Брашована архитекте из Београда за израду планова и надзор над изградњом Банске палате. Ф.126 V Т.О. Згр 16/1935.
8. Архив Војводине, Молба Марије Билинић Ф.126 V Т.О. Згр 2/1938.
9. Архив Војводине, Одлука о раскиду уговора са Маријом Билинић Ф.126 V Т.О. Згр 2/1939.
10. Архив Војводине, Понуда Карла Барањија за вајарске радове Ф.126 V Т.О. Згр 66/1938.
11. Архив Војводине, Наређење бана о расподели просторија у Банској палати од 2.6.1939. године Ф.126. V Т.О Згр 84/1939.
12. Архив Војводине, Допис Техничког одељења Банске управе Финансијском одељењу у којем се даје кратак опис и финансијска процена Административне зграде Банске палате а у сврху њеног осигурања Ф.126 V Т.О. Згр 107/1939.
13. Архив Војводине, Ф.126 V Т.О. Згр 30/1939.
14. Архив Војводине, Ф.126 1 28144/1939.
15. Архив Војводине, Препис употребне дозволе за новоизграђену Банску палату коју је издало Градско поглаварство у Новом Саду 4. октобра 1939. године Ф.126 V Т.О. Згр 142/1939.
16. Архив Војводине Ф126/V 174212/1930.
17. Архив Војводине, Одобрење заменика бана Дунавске бановине Светислава Рајића да се фасада Банске палате обложи каменом уместо пресованом циглом, Ф.126 V Гр.О 3/1936
18. Архив Војводине, Предлог за облагање Банске палате, Ф.126 V Т.О. кут.237.

19. Архив Војводине, Одобрење Светислава Рајића да се Банска палата обложи каменом Ф.126 V Т.О. Згр 3/1936.
20. Архив Војводине, Молба Рудолфа Тоболка да се изврши колаудација молерских радова Ф.126 V Т.О. Згр 45/1939.
21. Архив Војводине, Део конкурса са условима и грађевинским програмом за израду идејних скица за Банску палату у Новом Саду, Ф.126 V Т.О. Згр 5/1930.
22. Архив Војводине, Део преписа одобрења Бана за извештај о резултатима Конкурса за израду идејних скица за Банску палату у Новом Саду. Ф.126 V Т.О. Згр 5/1930.
23. Архив Војводине, Расписивање конкурса за израду идејних скица за Банску палату у Новом Саду Ф.126 V Т.О. Згр 5/1930.
24. Архив Војводине, Решење којим се одобрава пројекат Драгише Брашована за изградњу Банске палате Ф.126 V Т.О. Згр 2/1936.
25. Архив Војводине, Понуда за извођење радова Милана Секулића Ф.126 V Т.О. Згр 2/1936
26. Архив Војводине, Молба за одлагање израде пројекта за Банску палату Ф.126 V Т.О. Згр 2/1934.
27. Архив Југославије, Историјат Главног филијала Државне хипотекарне банке. AJ-125-1-2, К.бр. 14625.
28. Архив Југославије AJ 62-Министарство грађевина Краљевине Југославије, Великоградиштанска гимназија.
29. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), fond Kraljevska banska uprava Drinske banovine (KULTURNA BAŠTINAUDB) broj IV– 61/1929.
30. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), fond Kraljevska banska uprava Drinske banovine (KULTURNA BAŠTINAUDB) broj IV– 61/1929.).
31. Међуопштински историјски архив Ваљево (у даљем Општина града Ваљева 1879−1944. кут. бр. 176, фасцикла III, пр. бр. 393.
32. Архив Републике Српске Бања Лука, Краљевска банска управа Врбаске бановине (АРС БЛ, КБУВБ) V–9/36, док. бр. 22911/37, КБУВБ Техничко одјељење, Рјешењем Министарства грађевина од 13. јула 1937. године.
33. Архив Републике Српске Бања Лука, Грађевинска дозвола ARBSL, 9,5,4,2.
34. Архив Републике Српске Бања Лука, Дозвола за становање у објекту ARBSL, 9,5,4,2.
35. Архив Републике Српске Бања Лука, Краљевска банска управа Врбаске бановине (АРС БЛ, КБУВБ) V–9/36, док. бр. 22911/37, КБУВБ Техничко одељење.
36. АУ, фонд 62, Министарство грађевина КЈ, Збирка планова, бр.346.
37. Акт II бр.3322 од 16.2.1934.г о оснивању Градског музеја ”Хајдук Вељко”.
38. Arhivska zbirka Hrvatskog školskog muzeja, *Školska spomenica opće pučke škole u Gornjoj Stubici*, HŠM, , HŠM A 4606.
39. Државни архив Црне Горе, Ситуациони план, арх. Никола Краснов у сарадњи са арх. Даницом Новаковић и арх. Радмилом Јеврић, мај 1930, ДАЦГ,Фонд Краљевске Банске управе Зетске бановине– Техничко одјељење, Ф 35 Срез Цт.
40. Државни архив Црне Горе, Документација о извођењу радова, Фонд Краљевске Банске управе Зетске бановине– Техничко одјељење, Ф 35 и Ф 36 – Срез Цт.
41. Државни архив Републике Северне Македоније, Одељење Скопље. Арх. бр. 6.1.280.13/466-489.
42. Државни архив Републике Северне Македоније, Пројектна документација Одељење Скопље. Арх. бр. 6.1.306.18.
43. Музеј науке и технике (План основе приземља, План основе стопе темеља, План основе првог спрата, План основе другог спрата, План основе сутерена, Подужни пресек, Положај зграде, Пресек АБ, План фасаде у улици Баје Пивљанина, План фасаде у улици Вука Мићуновића).

44. Музеј града Београда, Милан Злоковић, Банска палата у Новом Саду, основа приземља, конкурсни рад 1930. година, МГБ, ЛМЗ_556.
45. Рукописно одељење Матице српске, Споразум Цветковић–Мачек, Грађа по питању Српско– хрватског споразума –, М– 99,31.

Библиографија:

1. Abadžić Hodžić Aida, Mlikota Antonija, Selman Selmanagić – „balkanski Le Corbusier", *Ars Adriatica 4/2014*, 385– 398.
2. Андрејевић Борислав, „Зграда Универзитета, раније зграда Окружног начелства и Моравске бановине,"*Градина 9* (1971), 97– 102.
3. Abadžić Hodžić Aida, *Selman Selmanagić i Bauhaus*, Sarajevo Bošnjački Institut– Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2014.
4. Abadžić Hodžić Aida, „Studenti Bauhausa sa prostora nekadašnje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Kraljevine Jugoslavije," ur. Aleksandar Kadijević, Aleksandra Ilijevski, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941* (2021), 31– 36.
5. Anderson Benedikt, *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma,* Zagreb: Školska knjiga, 1990.
6. Andrijašević Živko, Rastoder Šerbo, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica: Centar za iseljenike, 2006.
7. Андрејевић Живојин, „Крагујевац и Дунавска бановина Краљевине Југославије", *Крагујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године: зборник радова са научног скупа одржаног 30. новембра 2012. године у Крагујевцу* (2012), 61– 80.
8. Andrić Stanko, *Slavonija– sažeti vodič prirodnih i kulturnopovijesnih zanimljivosti*, Zagreb: VBZ, 2004.
9. Андријашевић М. Живко, „Развој електропривреде у Црној Гори 1910– 1945", *Историјски записи LXXXIII, 1/2010* (2010), 144– 179.
10. Antić Božidar, Antić Aleksandar, *Radovi od armiranog i nearmiranog betona,* Beograd: Tehnička knjiga, 1981.
11. Anonim, "Arhitekt Vladimir Potočnjak", *Arhitektura br. 2* (1952), 27–31.
12. Anonim, Konkurzi, *Arhitektura 4* (1932), 129.
13. Anonim, On the 70th birthday of Hofrat v. Ranger, *Averages from the Central Association of Architects 1 No. 11* (1908), 1ff
14. Anonim, Ministerialrat Emil Ritter v. Ranger, *Österr. Weekly fd public Construction service* (1909), 159f.
15. Антешевић Небојша, „О архитектури спомен– амбулантне болнице у Демир Капији „Витешком краљу Александру I Ујединитељу"", *Зборник Матице српске за ликовне уметности 43* (2015), 225– 244.
16. Антешевић Небојша, *Архитектура модерних туристичких објеката Југославије (1930–1985),* докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2021.
17. Антешевић Небојша, Губић Илија, *Архитект Милан Злоковић и Војводина: Нереализовани пројекти од 1928. до 1960. године,* Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2023.
18. Антешевић Небојша, Губић Илија, „Прилог проучавању архитектуре XX века у Војводини: архитектура туристичких објеката на Фрушкој гори," Грађа за проучавање споменика културе Војводине бр.XXXVI (2023), 75-93.

19. Алексић Драган, „*Подела Краљевине Југославије 1941. године у светлу Међународног права, Срби и Југославија*,“ *Срби и Југославија. Држава, друштво, политика* (2007), 45–60.
20. Allcock John B., *Explaining Yugoslavia*, London: C. Hurst & Co. Publisher, 2000.
21. Апостолски Михаило, Историја на Македонскиот народ, Скопје: Институт за национална историја , 1969
22. Arendt Hannah, *Politički eseji,* Zagreb: Antibarbarus , 1996.
23. Arendt Hannah, *Izvori totalitarizma*, Beograd: Feministička izdavačka kuća 94, 1998.
24. Арсић Станислава и др., *Век и по крушевачке гимназије (1865–2015),* Крушевац: Организациони одбор прославе јубилеја 150 година од оснивања Гимназије у Крушевцу, 2015.
25. Asman Alaida, *Duga senka prošlosti,* Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.
26. Andrić Stanko, *Slavonija– sažeti vodič prirodnih i kulturnopovijesnih zanimljivosti*, Zagreb: V.B.Z, 2004.
27. Ambrozić Katarina, Jovanov Jasna, *Risto Stijović*, Beograd: Biblioteka grada Beograda, 2006.
28. Бабовић Распоповић Сенка, „Политичко пропагандни рад Ценгтралног прес– бироа у Зетској бановини и сусједству“, *Историјски завписи LXXII, 1999/3– 4*, (1999), 91– 101.
29. Бабовић– Распоповић Сенка, *Културна политика у Зетској бановини 1929– 1941*, Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 2002.
30. Бабовић Распоповић Сенка, „Формирање Зетске бановине и социјално економски услову за увођење југословенске идеологије у њен унутрашњи живот“, *Историјски записи, год LXXIV, 2001/1– 2,* (2001), 153– 165.
31. Barković Julija Lozzi, „Javno graditeljstvo Sušaka između dva svetska rata s osvrtom na dosadašnja istraživanja,“ *Zbornik I. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti* (2004), 167 – 175.
32. Bagarić Marina, „Arhitektura Zagrebačkoga zbora od 1910. do 1935.,“ *Rad. Inst. povij. Umjet, 34* (2010), 165– 180.
33. Bajlon Mate, *Školske zgrade*, Beograd: Građevinska knjiga, 1962.
34. Banac Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika,* Zagreb: Durieux, 1995.
35. Banac Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb: Globus, 1988.
36. *Banovi Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“, Društvo nastavnika istorije Bačka Palanka, 2019.
37. Banković Angelina, „Grupa arhitekata modernog pravca i Milan Zloković,“ *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1919 – 1941.* (2021), 156– 164.
38. Bandžović Safet, „Koncepcijc Srpskog kulturnog kluba o preuređenju Jugoslavije (1937– 1941)“,*Prilozi, 30* (2001), 163– 193.
39. Bandžović Safet, Spone i sporovi: Bosna i Hercegovina u Jugoslavenskoj državi (1918–1941), *ANUBiH CLXXIX, ODN 11, OHN 46* (2019), 57– 92
40. Barić Jaško, „Početak javnog prijevoza u Splitu“, *Kulturna baština 40* (2014), 117– 138.
41. Barišić Marenić Zrinka, Štulhofer Ariana, Uchytil Andrej, „Zgrada Ženske realne gimnazije sestara milosrdnica u Zagrebu arhitekta Zvonimira Vrkljana (1937.-1939.),“ *Prostor 2(38) 17(2009)*, 284-297
42. Bartulović Hrvoje, Žižić Dujmo, Primjeri generiranja suvremenoga tkiva grada Splita javnim građevinama,” *Prostor 23 (2015) 1(49)* (2015), 70– 81.
43. Barčot Tonko, „Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu 1939. 1941“., *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU* (2006), 667– 702.
44. Baće Antun, *Arhitektura Dubrovnika između dva svijetska rada,* doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015.

45. Baće Antun, „Djelovanje arhitekata Udrženja umjetnika Zemlja u Dalmaciji“, *Arhitektonske ustanove i udruženja, umetničke grupe i časopisi u Kraljevini SHS/Jugoslaviji (1918– 1941)* (2019), 141– 149.
46. Baće Antun, „Nikola Dobrović i palača „Sponza“: nepoznanice i prijepori“, *Никола Добровић поводом сто двадесет пет година од рођења* (2023), 177– 188.
47. Bandžović Safet, “Spone i sporovi: Bosna i Hercegovina u Jugoslavenskoj državi (1918–1941)”, *ANUBiH CLXXIX, ODN 11, OHN 46* (2019), 57– 92.
48. Бачкуља Чедомир, „Архитектура Рашке светлу урбанистичког развоја града до 1941. године“, *Новопазарски зборник бр.33* (2010), 157– 190.
49. Beganović Džemla, *Procesi urbanih transformacija grada Prištine u funkciji društveno– istorijskih tokova I postupka planiranja urbanog razvoja,* doktorska disertacija, Državni Univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, 2016.
50. Bechev Dimitar, *Historical Dictionary of the Republic of Macedonia*, Lanham, Maryland, Toronto,Plymouth, UK: The Scarecrow Press, Inc., 2009, 61– 63.
51. Benić Penava Marija, „Pomorske djelatnosti na Dubrovačkom području između dva svjetska rata“, *Naše more 52 (5– 6)/2005,* (2005), 235– 247
52. Bernik Stane, *20. stoletje: arhitektura od moderne do sodobne: vodnik po arhitekturi*, Ljubljana : Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2001.
53. Bernik Stane, *Slovenska arhitektura dvajsetega stoletja*, Ljubljana: Mestna Galerija, 2004.
54. „Berza rada u Sarajevu“, *Arhitektura I* (1931), 40.
55. Bidovec Milan, Jeršek Miha, „Zlato iz dravskih naplavin“, *Supplementum 3* (2006),454– 456.
56. Bjažić Klarin Tamara, „Radna grupa Zagreb – osnutak i javno djelovanje na hrvatskoj kulturnoj sceni“, *Prostor 13(1)(29)* (2005), 41– 54.
57. Bjažić Klarin Tamara, „Zakladni blok u Zagrebu; Urbanističke i arhitektonske odlike“, *Prostor 18 2 (40)* (2010), 322-335
58. Bjažić Klarin Tamara, „Arhitektura Udruženja umjetnika Zemlja– od novog stilskog izraza do nositelja društvene mijene“, *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929– 1935* (2019), 67– 105.
59. Bjažić Klarin Tamara, *Za novi, ljepši Zagreb arhitektonski i urbanistički natječaji međuratnog Zagreba, 1918.1941*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2020.
60. Bjelajac Mile, Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918– 1921, Beograd: Narodna knjiga,1988.
61. Bjelica Slobodan, „Disputes over the autonomy of Vojvodina from the creation to the breakup of Yugoslavia“, *Istorija 20. veka, god.38, 1/2020* (2020), 147– 162.
62. Бјелица Л. Слободан, „Архивски извори за политичку историју смедеревског краја у Дунавској бановини“, *Смедервске крај 1918– 1941* (2017), 29– 46.
63. Blagojević Ljiljana, Vukićević Borislav, „Hotel Ko– op u Ulcinju arhitekata Hinka Bauera i Marijana Haberlea“, *Prostor 21 1(45)*, (2013), 14– 25.
64. Blagojević Ljiljana, *Itinereri– Moderna i Mediteran*, Beograd: Službeni glasnik, 2015.
65. Boban Ljubo, *Sporazum Cvetković– Maček*, Beograd: Institut društvenih nauka, 1965.
66. Boban Ljubo, „O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj“*, Istorija XX veka knj. 2* (1961), 225– 266.
67. Boban Ljubo, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke: 1928– 1941: iz povijesti hrvatskog pitanja. Knj.1*, Zagreb: Liber, 1947.
68. Božić Jela, „Arhitekt Josip Vancaš“, *Treći prograd Radio Sarajeva br.60* (1988), 379– 390.
69. Božić Jela, *Arhitekt Josip pl. Vancaš, značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva u periodu Austrougarske uprave*, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu, 1989.

70. Божић Софија, „Дубровник између Београда и Загреба од уједињења до стварања Бановине Хрватске (1918–1939),“ *Зборник о Србима у Хрватској 12* (2019), 187– 203.
71. Божовић Григорије, *Слике Косова и Метохије: путописи и репортаже*, Приштина: Библиотека "Духовна баштина", 2006.
72. Бојковић Душан, „Национална политика Комунистичке партије Југославије 1935– 1937: Формирање комунистичких партија Словеније и Хрватске,“ *Токови историје 3/2013* (2013), 59– 92.
73. Bojković Vladimir, „Geneza i karakteristike Trga Save Kovačevića u Nikšiću“, *Gogled: časopis Inženjerske komore Crne Gore br. 32* (2020), 104– 113.
74. Bojković Vladimir, „Development of the City of Nikšić through the Planning Documentation of Croatian Architects“, *Prostor 1 (67) 32(2024)*, 156– 167.
75. Бојовић Јован, „Црна Гора у 1936. години“, *Историјски записи LXIV* (1991), 7– 12.
76. Borilović Branko, „Zapisano je“ ,*Matica, br. 83, jesen 2020* (2020), 625– 659.
77. Боровњак Ђурђија, „Пројекат за зграду финансијских надлештава у Чачку,“ *Зборник народног музеја у Чачку бр. 37* (2007), 201-216.
78. Боровњак Ђурђија, „Архитектура два школска објекта Јованке Бончић Катеринић у Београду зграде Женске учитељске школе и Ветеринарског факултета,“ *Годишњак града Београда LV– LVI* (2008– 2009), 265– 290.
79. Borovšak Tanja, „Arhitekt Franc (Feri) Novak“, *Arhitektov bilten 23/117– 118* (1993), 48– 55.
80. Borozan Igor, “Monument to King Aleksandar Karađorđević in Ljubljana”, *Istorijski časopis knj. LXIV* (2015), 375– 403.
81. Borozan Igor, “Aesthetical Spatialization of the State and Creation of New Place of Memory: King Peter's Square in Negotin,” *ZLUMS 43*(2015), 169–183.
82. Борозан Игор П., „Политичка иконографија и скулптура у служби меморисања народног краља: Споменик краљу Петру I Карађорђевићу у Бијељини”. *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 45 (2017), 249– 267.
83. Bošković Đorđe, *Ruma u prošlosti*, Ruma: Zavičajni muzej Ruma, 2011.
84. Bošković Đorđe, *Ruma u periodu 1861 - 1914*., Ruma: Zavičajni muzej Ruma, 2016.
85. Bošković Marija, “Prilozi za biografiju splitskog graditelja Marina Marasovića, “*Kulturna baština 36* (2010), 205– 238.
86. Bošković Marija, Plejić Robert, “Biološko– oceanografski institut u Splitu arhitekta Fabijana Kaliterne,” *Prostor 2 (50) 23(2015)* (2015), 250– 263.
87. Брборић Вељко, "Називи насељених места, њихови етници и ктетици у правописним речницима српског језика", *Развојни процеси и иновације у српском језику, 1* (2009), 327– 339.
88. Брборић Иван, „Школство у Моравској бановини“, *Лесковачки зборник LI* (2011), 163– 172.
89. Brdar Valentina, “Arhitektura javnih zdanja u Novom Sadu između dva svetska rata”, *DaNS 42* (2003), 42– 44.
90. Брдар Валентина, *Од Париса до Брашована: архитектура јавних здања у Новом Саду између два светска рата*, Нови Сад: Будућност, 2003.
91. Breban Gi, *Administrativno pravo Francuske*, Podgorica: CID, 2002, 148.
92. Брковић Грујовић, Алексић Катарина, Чеврљаковић, Марија, *Поглед кроз наслеђе*, Краљево: Завод за заштиту споменика културе Краљево, 2016.
93. Bulatović Slobodan, Reba Darko, "Valorizacija urbanističkog razvoja Novog Beograda", Zbornik radova Fakulteta tehničkih nauka, год. 34, бр. 12 (2019) https://doi.org/10.24867/05LR01Bulatovic.
94. Bulimbašic Sandi i Magaš Bilandžic Lovorka, „Politički, kulturni i društveni život međuratnog Splita kroz objektiv profesionalnih fotografa“, *Split i Vladan Desnica 1918– 1945* (2015), 21– 43.

95. Buljan Haničar Ivana, „Prilog za biografiju arhitekta Zvonimira Kavurića (1901.1944.)“, *Rad. Inst. povij. umjet. 30/2006.* (2006), 281–297.
96. Buljan Marijan, *Politička povijest Splita 1918.do 1941*, doktorska disertacija, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Split, 2021.
97. Burzanović Slavko. et al, *100 godina željeznice Crne Gore*, Cetinje: Obod, 2009.
98. Burnač Danilo, „Mariborska komunala od sredine 19. stoletja do začetka Druge svetovne vojne,“ *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* (2010), 451– 461.
99. Бучар Векослав, *Политичка историја словеначке*, Београд: Књижара код „Киша“, 1991.
100. Вајагић Предраг, „Формирање Дунавске бановине“, *Споменица Историјског архива „Срем“ 8* (2009), 134– 135.
101. Вајагић Предраг М.,“Нови Сад и банови Дунавске бановине“, *Свеске за историју Новог Сада 17* (2015), 172– 190.
102. Вајагић М. Предраг, „Градња Банске палате Дунавске бановине,“ *Култура полиса, год. XVI* бр. 39 (2019), 115– 131.
103. Vidaković R. Siniša, *Arhitektura državnih javnih objekata u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1992. godine*, Beograd: Arhitektonsko– građevinski fakultet u Banja Luci, 2011.
104. Vidmar Ivan, *Politike urbanističkog razvoja Osijeka od historicizma do moderne*, završni rad, Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Osijek, 2022.
105. Видосављевић Мирослав, „Нишка задруга Ниш (1908– 1948)“, *Пешчаник 6* (2008), 137– 142.
106. Велојић, Далибор, *Моравска бановина 1929– 1941*, Приштина: Институт за српску културу 2023.
107. Величковић Натали, „Удружење учитеља града Ниша–историјат и развој“, *Пешчаник 3* (2005), 157– 159.
108. Велкова Сашка, Панајотовић Мила, Цветковић Ивана, Чершков Тони, Купатило у јеврејској махали у Пироту*, Стубови баштине: Гласник Завода за заштиту споменика културе Ниш бр. 2* (2016), 22-28.
109. Vinaver Vuk, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985.
110. Vekić Živojin, “Arhitekt Dušan Smiljanić”, *Radio– Sarajevo 60 god XVI,* Sarajevo (1988), 463– 479.Vodopivec Peter, „Južna železnica in industrializacija,“ *Podobe modernizacije* (2009), 57– 78.
111. Vojvodić Ivanović Jelena P., Zindović Milena Z., „Žene u arhitekturi u Srbij,“ *Tehnika menadžment 70 (2020) 3* (2020), 379– 388.
112. Војиновић Милорад, „Зграда Универзитета у Нишу,“ *Саопштења XX– XXI (1988–1989)*, 285– 297,
113. Врачар Јанко, Радојчић Милица, *Врбаска бановина 1929– 1941*, Бања Лука: Музеј Републике Српске, 2010.
114. Vrkljan Zvonimir, "Obljetnice: Dipl. inž. arh. Vladimir Potočnjak (1904-1952*)", Čovjek i prostor, vol. 24, br. 6(291)* (1977) 30.
115. Вујовић Димитрије, „О Југословенству (уз седамдесету годишњицу формирања Југославије),“ *Историјски записи* LXI (1988), 7– 9.
116. Vukadin–Doronjga Hela, *Iskorak Vladimira Turine (iz fundusa Muzeja grada Zagreba),* Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2006.
117.
118. Vukadin– Doronjga Hela, *Arhitekt Vladimir Turina*, doktorska disertacija, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2012.
119. Vukadin– Doronjga Hela, Arhitekt Vladimir Turina, doktorska disertacija, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2012.

120. Vukliš Vladan, „Pieces of contested memories: The history of monuments in Banja Luka / Tragovi osporavanih sjećanja: Povijest spomenika u Banjoj Luci,“ *Geoadria 29, br. 2* (2024), 95–142.
121. Вукмановић Милан, „Економска и политичка позадина сукоба између бањалучких радничких организација и реформиста у Радничкој комори 1935– 1936. године“, *Историјски зборник 4* (1983), 179– 203.
122. Вуковић Брдар Валентина, *Од Париса до Брашована: Архитектура јавних здања између два светска рата у Новом Саду*, каталог изложбе, Нови Сад : Будућност, 2003.
123. Vučković Slavica Stamatović, „Post–industrial Montenegro: Potentials of Industrial Heritage“, *Protection and Reuse of Industrial Heritage: Dilemmas, Problems, Examples Monographic Publication of ICOMOS Slovenia* (2017), 123– 133.
124. Gabrijan Dušan, „Plečnik i novija slovenačka arhitektura“, *Arhitektura urbanizam 38* (1966), 53– 57.
125. Gačić Jelena, „Delatnost arhitekta Dušana Babića i njegova aktivnost u Grupi arhitekata modernog pravca,“ *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu : 1918–1941* (2021),164-171
126. Galić Rista, Sokolov Leonid, “Urbanistička studija za novi urbanistički plan Skoplja”, *Arhitektura urbanizam 28* (1964), 3– 35.
127. Galjer Jasna, „20. stoljeće na zagrebačkom Gornjem gradu: između projekta i realizacije,“ *Radovi Instituta povijesti umjetnosti 19* (1995), 133– 141.
128. Galović Krešimir, „Zdenko Strižić– Natječajni rad za kazalište u Harkovu“, *Peristil 40*, (1997), 137– 148.
129. Gašparič Jure, *SLS pod kraljevo diktaturo: Diktatura Kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929– 1935*, Ljubljana: Modrijan, 2007.
130. Гашић Ранка, „Концепција југословенства у Новој Европи“*Нова Европа 1920– 1941* (2009), 140– 149.
131. Geller Ernest, *Nations and Nationalism*, New York: Cornell University Press, 2009.
132. *Godisnjak banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb: Tisak zaklade tiskare Narodnih novina u Zagrebu, 1939– 1940.
133. *Грађевински закон са уредбама, прописима и нормама за његово извршење,* Београд: Издавачка кућа Геце Кона,1932.
134. Grgić Stipica, *Uprava u Savskoj banovini (1929– 1939): Između državnog centralizma i supsidijarnosti,* doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2014.
135. Grgić Stipica, *Između režimske ideologije i potreba građana: Savska banovina,* Zagreb: Fakultet hrvatskih studija, 2020.
136. Гргуревић Томислав, *Народни добротвор Васо Ћуковић*, Рисан: „NVO Dobrotvor Vaso Ćuković,“ 2001.
137. Grčev Kokan, *From origins to style*, Skopje: Institute of folklore "Marko Cepenkov," 2004.
138. Grčev Kokan, “Some aspects and problems of architectural continuities regarding style development in Macedonian architecture: Period of the 19th century and the beginning of the 20th century,” *Architecture & Science Journal, 1* (2014), 43– 52.
139. Глигоријевић Бранислав, *Краљ Александар Карађорђевић, 2/*3, Београд: Завод за уџбенике Београд, 2002.
140. Goldstein Ivo, *Hrvatska 1918. 2008,* Zagreb: Europapressholding, Novi liber, 2008.
141. Gordić Gordana, „Krasnov Nikola,“ *Srpska arhitektura 1900– 1970– izložba Muzeja savremene umetnosti* (1972), 134.
142. Гордић Гордана, *Николај Петрович Краснов архитект*, Београд: БИГЗ, 2013.

143. Grimmer Vera, Kisić Dubravka, Laslo Aleksander, Mutnjaković Andrija, Podrecca Boris, Vukić Feđa, *Franjo Zvonimir Tišina- Arhiv arhitekta*, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Hrvatski muzej arhitekture, 2017.
144. Грол Милан, *Искушења демократије*, Београд: Научна књига, 1990.
145. Грчић Биљана, „Туристичка валоризација архитектонског културног наслеђа Шапца“, *Гласник српског географског друштва свеска LXXXIX, бр.1* (2009), 65– 94.
146. Grčić Mirko, „Putevi i naseljena mesta Zapadnog Balkana na Pojtingerovoj tabli– Itineraru“, *Herald 21* (2017),17– 37.).
147. Грчић Љиљана, „Туристичка валоризација архитектонског културног наслеђа Шапца,“ *Гласник српског географског друштва LXXXIX- бр. 1* (2009), 65-94.
148. Davorin Rudolf, Čobanov Saša, “Jugoslavija: Unitarna država ili federacija”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 46, 2/2009* (2009), 287– 314.
149. Дамјановић Данка, *Сликано пером*, Бања Лука: Арт принт, 2000., 93– 94.
150. Дамјановић Данка, *Бански двор*, Бања Лука: Арт принт, 2012.
151. Дамјановић Данка, „Палата банског двора у Бања Луци,“ *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, год. V, број 5* (2013), 315-328.
152. Дамјановић Данка, „Споменик Петру Кочићу у Бањалуци,“ *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, год. VIII, бр. 8* (2016), 197-206.
153. Дамјановић Милош, *Јевреји на Косову и Метохији 1918–1941*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Приштина, 2022.
154. Дамјановић Драган, „Црква Срца Исусова у Шиду,“ *Зборник Матице Српске за ликовне уметности 36* (2008), 225–245.
155. Damjanović Dragan, *Otto Wagner and Croatian Architecture*, Zagreb: FF Press, 2024.
156. Дамљановић Тања, *Чешко– српске архитектонске везе (1918– 1941),* Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2004, 98 – 100.
157. Dev Saša, Černigoj Jaroslav, „Hranilnica Dravske banovine, “ *Arhitektura, 11– 12* (1932), 289– 294.
158. Декарис А., *Кроз Врбаску бановину*, Бања Лука, 1936, 156.
159. Dekleva Tatjana, „Tehniška fakulteta Univerze v Ljubljani 1919–1957“, *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino 59* (*2011*)*,* 302– 304.
160. Дероко Александар, *А ондак је летио јероплан над Београдом,* Београд, 1983.
161. Dimić Ljubodrag, Žutić Nikola, *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918– 1941: Prilozi za istoriju,* Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
162. Димић, Љубодраг, „Држава, интегрално југословенство и култура: Прилог историји шестојануарске диктатуре 1929– 1931”, *Књижевност: Месечни часопис* (1– 3) (1994), 171—207.
163. Димић Љубодраг, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918– 1941. Део 2, Школа и црква*, Београд: Стубови културе, 1997.
164. Димић Љубодраг, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918– 1941.*, *Политика и стваралаштво, Део 3*, Београд: Стубови културе, 1997.
165. Димић Љубодраг, *Историја српске државности. Књ. 3: Србија у Југославији*, Нови Сад: Огранак САНУ, 2001.
166. Dimić Ljubodrag, „Integralno jugoslovenstvo i kultura,“ *Dijalog povjesničara – istoričara 3* (2001), 333– 349.
167. Димић Љубодраг, „Бан Светислав Тиса Милосављевић, културне прилике и културна политика у Врбаској бановни 1929–1934“,*Светислав Тиса Милосављевић, зборник радова* (151–173) (2006), 151– 173.
168. Димић Јелена, *Инжењер Франц Винтер и Србија као копча Европе и истока*, Врњачка бања: Завичајни музеј, Замак културе Врњачка Бања, 2013.

169. *Do.co.mo.mo Slovenia 1900– 1980*, 13.
170. Dobaja Dunja, "Bolnice u Kraljevini Jugolsaviji, "uskraćene ustanove kurativne struke: Primer opšte bolnice u Ljubljani", *Istorija 20. veka, god. 36, 2/2018* (2018), 55–68.
171. Dobrivojević Tomić Ivana, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.
172. Dobrović Nikola, „Konkursni radovi za pozorišnu zgradu u Novom Sadu", *Arhitektura br. 3* (1931), 76– 78.
173. Domljan Žarko, "Arhitekt Vladimir Turina 1913/1968.", *ZU 9* (1969), 60-61.
174. Donia Robert J., *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2006.
175. Дожић Љиљана, „Банска палата– приче иза приче," *Банска палата: приче иза приче* (2021),17– 22.
176. *Dravska banovina*, Ljubljana: Putnik, 1930.
177. Драгојловић Драгољуб, „Име Зета– Зента у светлости балканских језичких реликата", *Историјски записи 3– 4/1970* (1970), 297– 306.
178. *Државен архив на Република Македонија,* Скопје, 2016, 146.
179. *Državni arhiv u Splitu, Sumarni inventar fonda HR– DAST– 14 ISPOSTAVA BANSKE VLASTI BANOVINE HRVATSKE u Splitu (1919. 1941.)*, Split, 2019,12.
180. Drljević Sekula, *Crna Gora u Jugoslaviji,* Zagreb: Politička biblioteka, 1936.
181. Дрљевић Марија, „Архитектура два значајна јавна здања Чачка с краја четврте деценије XX века– Пошта и Железничка станица", *Зборник народног Музеја Чачак XXXV* (2005), 95– 108.
182. Dubravica, B. Branko, „Primorska banovina u politici upravne podjele Bosne i Hercegovine," *Politička misao, god. 48, br. 4* (2011),154– 172.
183. Dugački Vlatka, Regan Krešimir, „Socijalne i zdravstvene prilike u Kraljevini Jugoslaviji za Štamparove profesure i dekanata na Medicinskom fakultetu (s naglaskom na Banovinu Hrvatsku)", *Studia lexicographica, god. 10, br. 1(18)* (2016), 37–63.
184. Dujmović M. Sonja, *Sarajevska srpska čaršija 1918– 1941–između tradicije i modernizacije*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2015.
185. Dujmović Sonja, "Urbana kultura i kolektivno pamćenje– spomenik Kralju Petru Oslobodiocu u Sarajevu", *Tokovi istorije 1* (2020), 107– 133.
186. Dukić Anđela M., „Overview of the Russian emigrant's architecture of public buildings in Niš and the surrounding area (1918−1941)", *Zbornik Matice Srpske za likovne umetnosti 50* (2022), 329– 341.
187. Dukić Anđela M., „Osvrt na arhitektonsko-urbanistički razvoj Niške Banje (1918–1941)", *Zbornik radova Akademije umetnosti br. 13* (2025), 212-229.
188. Duletić Vlado, *Budva od mita do stvarnosti*, Budva: Vlado Duletić, 2010.
189. Duplančić Vedran, "Obalni pojas grada Splita u urbanističkim planovima,projektima i studijama u razdoblju od 1914. do 1941. godine," *Prostor 1(27) 12(2004)* (2004), 111– 122.
190. Duranci Bela, *Duga nad akademijom*, Pančevo: Savremena galerija Centra za kulturu Olga Petrov, 1991, 33– 37.
191. Ђоковић Драгиша, „Привреда Цетиња 1918– 1941", *Историјски записи XXXVIII, 1985/2* (1985), 37– 72.
192. Ђоновић Павле, Каписода Љубомир, Вујошевић Станислав, Живковић Драгоје, *Његошев маузолеј на Цетињу*, Цетиње: Републички завод за заштиту споменика културе СР Црне Горе, 1977.
193. Ђорђевић Живорад, *Јагодина: слике сећања*, Јагодина: Гамбит, 2005.
194. Ђорђевић Миљана, Ђуровић Љиљана, *У ветром постављеним капутима, Народно позориште Моравске бановине у Нишу 1930– 1941*, Ниш: Историјски архив, 2017.

195. Ђурић– Замоло Дивна, *Грађа за проучавање дела жена архитеката са Београдског универзитета*, Београд: Заједница техничких факултета Универзитета : Музеј науке и технике: Лола Институт, 1996.
196. Ђуровић Љиљана, Градско поглаварство Ниш (1919– 1944), *Пешчаник бр.6* (2008), 88–91.
197. Ђуровић Љиљана, „Удружење индустријалаца у Нишу (1919– 1947)“, *Пешчаник 6* (2008), 161– 164.
198. Ђуровић Ратко, „Цетиње и филм“, *Цетиње 1482– 1982* (1994), 425– 429.
199. Đokić Dejan , *Yugoslavism. Histories of Failed idea 1918– 1992*., London: Hurst, 2003.
200. Đokić Dejan, *Elusive Compromise: A History of Interwar Yugoslavia*, London: Hurst, 2007.
201. Ђурђевић Марина, „Григорије Самојлов (архитектонски опус)“, *Годишњак Града Београда XLIV* (1997), 257– 272.
202. Ђурђевић Марина, „Прилог проучавању живота и дела архитекте Петра Димитријевича Анагностија“, *Годишњак града Београда XLVII– XLVIII* (2000– 2001), 239– 251.
203. Djurdjević Marina, Kadijević Aleksandar, „Russian Emigrant Architects in Yugoslavia (1918-1941),“ *Centropa 2* (2001), 139-148;
204. Ђурђевић Марина, „Архитект Андреј Васиљевич Папков,“ *Годишњак града Београда LII* (2005), 297– 312.
205. Ђуретић Веселин, „Стојадиновић у Британском егзилу“, *Историјски записи XXIX, 1976/1*, (1976), 43– 62.
206. Евђић Жељко, „Булевар Краљице Марије у Новом Саду до 1941. године“, *Годишњак историјског архива града Новог Сада 9/2015* (2015), 180– 188.
207. Eggert Klaus, “The residential building of the Ringstrasse in historicism,” *The Vienna Ringstrasse. Volume 7* (1976)
208. Екмечић Мирослав, *Стварање Југославије 1790– 1918*, Београд: Просвета, 1989.
209. *Енцклопедија Ниша*, Ниш: Градина Ниш, 1995, 5.
210. Žganec Ines, *Arhitekt France Tomažič (1899–1968)*, magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univerza v Ljubljani, Ljubljana, 2019
211. Živanov Radovanac Ana, “Arhitektura za radništvo: ustanove u međuratnoj Srbiji”, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918– 1941* (2021), 94– 102.
212. Žunjić Slađana, „Njegošev mauzolej na Lovćenu– istraživanje, tumačenje, zaštita“, *Prostori pamćenja tom. 1* (2013), 200– 213.
213. Жуњић Слађана, *Архитектура у Црној Гори 1918–1941. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019.
214. Žunjić Slađana, „Arhitektonski objekti i urbana geneza Kotora između dva svjetska rata“, *Ars Adriatica 10/2020* (2020), 189– 208.
215. Žunjić Slađana, „Institucionalni okvir arhitektonske struke u Crnoj Gori između dva rata“, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu : 1918–1941* (2021), 37– 45.
216. Жуњић Слађана, „Архитектура школских објеката у Црној Гори 1918–1941“, *Гласник одјељења хуманистичких наука 9* (2023), 33– 85.
217. Župančič Bogdan, *Ljubljanski Nebotičnik – denar in arhitektura,* Ljubljana: Urbanistični inštitut Republike Slovenije, 2001.
218. Žutić Nikola, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929– 1941*, Beograd: Angrotrade, 1991.
219. Zadro Sanja, *Mostarska arhitektura od 1850. do Drugog svjetskog rata*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2017, 74.

220. „Записник одборске седнице ИНО у Пожаревцу, одржане 11. јула 1946. год.“*Записници са седница Органа Окружног народноослободилачког и Народног одбора Пожаревац 1944–1947* (2016), 118.
221. Zgrablić Milan, „Poteškoće oko osnivanja obiju bolnica u Sušaku“, *Acta med–hist Adriat 3(2)* (2005), 223– 242.
222. “Zgrada Primorske banovine, Split*”, Arhitektura 20. Stoljeća* (2011).
223. Zorn Olga Janša., “Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918– 1941)”, *Razvoj turizma v Sloveniji* (1996), 78– 96.
224. Zorn Matija, „The economic role of the Drava river in Slovenia: from navigation to hydropower,“ *Podravina, Volumen 17, broj 33* (2018), 32 – 62.
225. Zakon o bolnicah, *Uradni list kraljevske banske uprave dravske banovine,* l. 41, št. 1, (1930), 523−528.
226. *Закон о подели Краљевине на управна подручја*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона,1933.
227. Zupančič Bogo, *Plečnikovi študenti in drugi jugoslovanski arhitekti v Le Corbusierovem ateljeju*, Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje (MAO): KUD Polis, 2017.
228. *Idejno urbanističko/arhitektonsko rešenje Gradskog projekta broj 1. gradska luka– Zapadna obala u Splitu*, Split: Društvo arhitekata Split, 2010.
229. Ivanković Vedran, „Le Corbusier i Drago Galić− kritički eksperimenti arhitekture višestambenih zgrada“, *Prostor 17* (2009), 2– 31.
230. Ivanuš Martina, „Vrednovanje turistièke izgradnje na području Plitvièkih jezera,“*Prostor 18 (2010) 1 (39)* (2010), 123-135.
231. Ivančević Radovan, “Zagrebački arhitekta Stjepan Planić– sinteza funkcionalistickog i organskog”, *Stjepan Planić i avangarda Hrvatske tridesetih godina* (1997), 5– 15.
232. Ignjatović Aleksandar, „Arhitektura kao diskurs“, *DaNS 45* (2004), 34.
233. Ignjatović Aleksandar, *Arhitektonski počeci Dragiše Brašovana 1906–1919*, Beograd: Zadužbina Andrejević, 2004.
234. Игњатовић Александар, „Дом Удружења југословенских инжењера и архитеката у Београду”, *Наслеђе VII* (2006), Београд, 87-118.
235. Ignjatović Aleksandar, „Vizija identiteta i model kulture: Srpske pravoslavne crkve izvan granica Srbije 1918–1941,“ u: Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević, *Kultura sjećanja: povijesni lomovi i savladavanje prošlosti* (2007), 167-191.
236. Ignjatović Aleksandar, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904– 1941,* Beograd: Građevinska knjiga, 2007.
237. Ignjatović Aleksandar, „Architecture, Urban Development, and the Yugoslavization of Belgrade, 1850-1941“, *Centropa 9* (2009), 110-126;
238. Ignjatović Aleksandar, „Između politike i kulture: Integralno jugoslovenstvo i likovna umetnost“, *Zbornik seminara za studije moderne umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu 6* (2010), 7–20.
239. Ignjatović Aleksandar, „National Unity through Regional Diversity: Architecture as Political Reform in Yugoslavia, 1929-1941“, in: ed. Heynen Hilde, Gosseye Janina, *European Architectural History Network* (2012), 320-325.
240. Ignjatović Aleksandar*, U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu*, Beograd: Orion Art, 2016.
241. Игњатовић Миле, „Бановина– Мерило зрелости српског модернизма,“ *Банска палата: приче иза приче* (2021), 11– 16.
242. Илијевски Александра Д., „Ђурђе Бошковић као савременик и тумач архитектуре Београда између два светска рата,“ *Годишњак града Београда LVIII* (2011),171– 203
243. Илијевски Александра, „Државна штампарија архитекте Драгише Брашована: значај архивских и хемеротечких извора за афирмацију и очување индустријског

наслеђа,“*Индустријско наслеђе/проблеми и могућности интегративне заштите, презентације и ревитализације* (2012), 1– 7.
244. Ilijevski Aleksandra, „The Lost Voices of Serbian Modernism: Miša Manojlović and Isak Azriel“, *Serbian Studies– Journal of the North American Society for Serbian Studies Vol. 27 , Nos. 1–2* (2013), 121– 147.
245. Ilijevski Aleksandra, „Prilog proučavanju arhitekture i ideologije Mosta viteškog kralja Aleksandra Prvog Ujedinitelja u Beogradu,“ *Nasleđe, 14* (2013), 211– 220.
246. Ilijevski Aleksandra, „Form and Function: Architectural Design Competition for the State Printing House of the Kingdom of Yugoslavia“, *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti 42* (2014), 259– 276.
247. Ilijevski Aleksandra, „Building the Networks in Architecture: Serbian Women Architects 1900– 1941,“ *Women's Creativity since the Modern Movement: Toward a New Perception and Reception* (2018),483– 492.
248. Илић Буда, *Историја Крушевца: 1371-1941*, Крушевац: Одбор за прославу шест векова Крушевца, 1971.
249. *Илустровани званични Алманах– шематизам Зетске бановине*, Сарајево, 1931.
250. *Историја Ниша, II књ.,* Ниш: Градина, Просвета, 1984.
251. J.R, *Grozni dnevi potresa v Ljubljani*, Ljubljana: Maks Fischerjeva knjigarna na Kongresnem trgu Tonhalle 1895,14– 15
252. Jagić Suzana, „Obilježja prosvjetne politike Banovine Hrvatske (1939.1941.) u Hrvatskom zagorju,“ *Cris, god. XXIV., br. 1/2022* (2022), 59–73.
253. *Jagodina grad turizma, turistički vodič za osobe sa invaliditetom*, Jagodina: Grafoprint, 2011.
254. Jakšić Nataša, Šerman Karin, „Kamenita vrata u Zagrebu– Obnova unutrašnjeg prostora prema projektu Juraja Denzlera,“ *Prostor vol.19, br. 2(42)* (2011), 350– 361.
255. Janakova Mare, „Sokolski dom u Užicu: Istorija i arhitektura“, *Novopazarski zbornik 27* (2003), 213– 221.
256. Јанчић Сима, *Споменици Сомбора на јавном простору: 1774– 2018*, Сомбор: Градска библиотека "Карло Бијелицки", 2019.
257. Jevremović Ljiljana et al, „The built heritage of pre WWII industrial architecture in Niš (Serbia)“, *Current position and opportunities, Conference "The Importance of Place"*, (2018), 216– 222.
258. Јовановић Владан, *Југословенска држава и Јужна Србија 1918– 1929*, Београд:ИНИС, 2002.
259. Јовановић Владан, „Друштвени оквир урбанизације Скопља 1918– 1930“, *Годишњак за друштвену историју 1– 3* (2002), 98– 122.
260. Jovanović Vladan, „Pseudo-European View Among the Ruins of Orient: City of Skopje in Yugoslav National Policy 1918-1941,“ *ЕтноАнтропоЗум/EthnoAnthropoZoom, 6* (2009), 115-139.
261. Јовановић Владан, *Вардарска бановина 1929– 1941*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.
262. Јовановић Владан, „Демографске одлике Вардарске бановине и проблеми самоидентификације“, *Етноантрополошки проблеми, год.7, св. 1* (2012), 563– 584.
263. Јовановић Владан, „Неговање декретираног памћења: националне прославе и јубилеји у Вардаркој бановини“, *Токови историје 3* (2013), 93– 108.
264. Јовановић Добривоје, „Гимназија у Параћину између два рата 1918– 1941“*, Часопис за историографију и архивистику „Корени" VII* (2009), 1– 43.
265. Јовановић Добривоје, Величковић Вера, Јовановић Љиљана, *Гимназија у Јагодини 1918– 1941,* Јагодина: „Grafika Trumpić“, 2018.

266. Јовановић Ивана, „Државна мешовита грађанска школа. Град Ниш (1938– 1944)“, *Пешчаник 6* (2008), 199– 201.
267. Јовановић Миодраг, „Краљ Александар I и руски уметници“*,* у: *Руска емиграција у српској култури XX века, књ.1*, ур. Миодраг Сибиновић, Београд, 1994, 93-97.
268. Јовановић Мирко, „Друштва и установе“, *Гласник Скопског научног друштва [XVII– XVIII]* (1937), 1007– 1049.
269. Jovanović, Miroslav, „Kralj Aleksandar i ruski umetnici,“ *Ruska emigracija u srpskoj kulturi XX veka, knj. 1* (1994), 93– 98.
270. Jovićević Milan, Pejović Tatjana, Lompar Mladen, *Cetinje,* Zagreb: Turistkomerc, 1986.
271. Јоксимовић Зоран, „Један покушај заштите културно историјских споменика Ваљева,“ *Гласник 19* (1984), 151– 179.
272. Јерковић Р. Соња, *Народна банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Краљевине Југославије 1918– 1931. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2018.
273. Jürgen Udolph, „Alteuropa in Kroatien: der Name der Sava/Save“, *FOC 12–13* (2003–2004), 523–548.
274. Jurić Zlatko, Ratančić Bernarda, „Vranicanijeva poljana na Gornjem gradu– projekti i polemike 1907. 1970.,“ *Portal– Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda 5* (2014), 221–242.
275. Jurić Zlatko, Lončar Sanja, „Zgrada Državne realne gimnazije u Sisku arhitekta Stanka Kliske iz 1928. 1935.,“ *Prostor 18 (2010) 1 (39),* (2010), 92– 109.
276. Кадијевић Александар, „Живот и дело архитекте Драгише Брашована (1887–1965),“ *Годишњак града Београда XXXVII* (1990), 141– 173.
277. Kadijević Aleksandar, „Novosadski opus arhitekte Dragiše Brašovana,“ *Projekat 1* (1993), 45– 47.
278. Кадијевић Александар,“Танурџићева палата у Новом Саду,“ *Пројект 2* (1993), 60-61.
279. Кадијевић Александар, „Југословенски павиљон у Барселони 1929. године,“ *Гласник ДКС 19* (1995), 213– 216.
280. Кадијевић Александар, *Момир Коруновић српски архитекта новијег доба*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе: Музеј науке и технике, 1996.
281. Кадијевић Александар, „Арх. Момир Коруновић, Пројектант Митровачке гимназије“, *Сунчани сат бр.6 год 5* (1996), 195– 203.
282. Кадијевић Александар, Марковић Срђан, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата,* Лесковац: Народни музеј Лесковца, 1996.
283. Кадијевић Александар, „Архитектура соколских домова Момира Коруновића у Босни и Херцеговини између два светска рата,“ *Зборник за историју Босне и Херцеговине 2* (1997), 303-312.
284. Кадијевић Александар, „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922.до 1939. године,“ *Годишњак града Београда XLIV* (1997), 221– 255.
285. Кадијевић Александар, „Рад архитеката Јулијана Дјупона и Всеволода Татаринова у југоисточној Србији“, *Лесковаки зборник XXXVIII,* (1998), 137–142.
286. Кадијевић Александар, Марковић Срђан, *“Милан Минић: архитекта и сликар,* Пријепоље: Музеј у Пријепољу, 2003.
287. Кадијевић Александар, „Улога руских емиграната у београдској архитектури између два светска рата,“ *Годишњак града Београд XLIX*– L (2002– 2003), 131– 142.
288. Кадијевић Александар, *Естетика архитектуре академизма (XIX– XX век),* Београд: Грађевинска књига, 2005.

289. Кадијевић Александар, *Један век тражења националог стила (средина XIX– средина XX века*), Београд: Грађевинска књига, 2007.
290. Кадиевич Александар, „Основные исторические, идеологические и эстетические аспекты архитектуры русскои эмиграции в Югославии,“ in: ed. О.Л.Леикинд, *Изобразительное искусство, архитектура и искусствоведение русского зарубежья*, (2008), 325-336.
291. Kadijević Aleksandar, On the later architecture of Leskovac and its place in Serbian architecture, *ZLUMS 37* (2009), 265– 275.
292. Кадијевић Александар, *Архитектура и дух времена*, Београд: Грађевинска књига, 2010.
293. Kadijević Aleksandar, „Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20. stoljeću,“ *Prostor 2(42) 19 (2011)* (2011), 466– 477.
294. Kadijević Aleksandar, „Državni arhitekta – poslušnik ili stvaralac?,“ *Zbornik seminara za studije istoriju moderne umetnosti Filozofskog fakulteta 10* (2014), 69-77.
295. Kadijević Aleksandar, „Nikolaj Petrovič Krasnov,“ *Ruski nekropolj u Beogradu – znamenje istorijskog prijateljstva* (2014), 302– 305.
296. Kadijević Aleksandar, „Srpska arhitektura u 1926.godini – između kontinuiteta i promene“, *Zbornik seminara za studije moderne umetnosti Filozofskog Fakulteta Univerziteta u Beogradu 12* (2016), 99– 108.
297. Kadijević Aleksandar*, Byzantine architecture as the inspiration for Serbian New Age architects*, Belgrade: SANU, 2016;
298. Кадијевић Ђ.Александар, „Архитектонски развој Смедерева (1918– 1941) у светлу историографских истраживања“, *Смедервске крај 1918– 1941* (2017), 173– 188.
299. Kadijević Aleksandar, „Djelatnost ruskih arhitekata emigranata u Hrvatskoj i Jugoslaviji (1920– 1980)“, *Prostor 26, 2(56)* (2018), 309– 319.
300. Кадијевић Александар, „Новије градитељство – од модернизације и деструкције до искривљеног приказивања,“ у: ур. Драган Војводић, Миодраг Марковић, *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији историја, идентитет, угроженост, заштита* (2019), 341-350.
301. Kadijević Aleksandar, „Podružnica Narodne banke Jugoslavije u Dubrovniku arhitekta Bogdana Nestorovića (1935. 1936.)“, *Prostor 2 (58) 27 (2019)* (2019), 208– 223.
302. Kadijević Aleksandar, „Arhitektonski opus Milana Zlokovića u Hrvatskoj između dva svijetska rata“, *Prostor vol. 28 no. 2(60)* (2020), 284– 289.
303. Kadijević Aleksandar, “Bogdan Nestorović: arhitekta Narodne banke Jugoslavije,” *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941* (2021), 103– 114.
304. Kadijević Aleksandar, „Neraskidive spone: srpski arhitekti i vojska (XIX– XXI vek),“ *Zbornik radova Akademije umetnosti br. 11* (2023), 62– 83.
305. Кадијевић Александар, *Југословенска архитектура између два светска рата (1918– 1941): контексти и тумачења*, Београд: Филозофски факултет у Београду, 2023.
306. Камилић Викторија, „Осврт на делатност Групе архитеката модерног правца: поводом осамдесетогодишњице оснивања“, *Годишњак града Београда 55* (2008), 239– 264.
307. Кампе Леонид, *Руси у Котору између два светска рата*, Београд: Руски научни институт, 2022.
308. Каниц Феликс, Србија: земља и становништво: од римског доба до краја XIX века. Књ. 2, Београд: Српска књижевна задруга ИРО „Рад“, 1985.
309. Karaula Željko, *Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2014.
310. Karaula Željko, „Sekula Drljević i crnogorski federalisti u razdoblju šestojanuarske diktature (1929– 1935*)“, MATICA, br. 62, ljeto 2015* (2015), 175– 224.

311. Каравида Весна, „Законске грађевинске регулативе између два светска рата са освртом на Зрењанин," *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXXII* (2019), 39– 47.
312. Каравида Весна, Којичић Бојан, „Зграде новчаних установа у Великом Бечкереку, данашњем Зрењанину", *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXIX* (2016), 82– 101.
313. Каравида Весна, „Три међуратна објекта панчевачких инжењера Зорана и Боривоја Томића у Зрењанину", *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXXIII* (2020), 103– 113.
314. Карапанџић Небојша, *Соколи Старог Бечеја (1911– 1941),* Бечеј: Градски музеј, 2023.
315. Karač Zlatko, „Osnovna analiza urbanističko– arhitektonskog razvoja Vukovara", *Prostor 2 (1994) J– 2* (1994), 77– 98.
316. Karač Zlatko, Žunić Alen, *Antologijski arhitektonski vodič Zagreba*, Zagreb: UPI– 2m Plus i Arhitektonski fakultet Sveučilišta, 2013.
317. Karbić Marija, Škreblin Bruno, „Grad na rijeci ili pored nje: srednjovjekovni Zagreb i rijeka Sava",u: ur. Ostajmer Branko, *Rijeka Sava u povijesti* (2015),163– 179,
318. Капор Љубица, „Камен и архитектура у Херцеговини", *АГГ+ 5[1],*(2017), 2– 15.
319. Kapetanović Jelica, „Arhitekt Juraj Najdhart," *Radio– Sarajevo 60 god XVI* (1988), 489– 525.
320. Kahle Darko, „Građevinski propisi za grad Zagreb u razdoblju od 1919. do 1931. godine i Građevinski zakon iz 1931. godine", *Prostor Vol. 14 No. 1(31)* (2006), 117– 128.
321. Keene Derek, „Towns and the Growth of Trade", *The New Cambridge Medieval History, vol. 4/1: c. 1024–c. 1198,* ed. David Luscombe and Jonathan Riley–Smith (2004), 47– 85.
322. Кековић Александар, Чемерекић Зоран, „Модерна у Нишкој бањи –виле и хотели", *Архитектура урбанизам 8* (2001), 61 – 62.
323. Кековић Александар, Чемерикић Зоран, *Модерна Ниша 1920–1941*, Ниш: Друштво архитеката Ниша, 2006.
324. Кековић Александар, *Стамбена архитектура Ниша у покрету Модерна између два светска рата*, докторска дисертација, Грађевинско– архитектонски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2008.
325. Keković Aleksandar, Petrović Marjan, „Urban matrix formation models in the modern style architecture in Niš", *Architecture and Civil Engineering Vol. 8, No 4* (2010), 395– 401.
326. Кипроски Сања, „Зграда Дома ратних инвалида (1933– 1935) у Београду: остварење архитекте Димитрија М. Лека," *Зброник Музеја примењене уметности 18/2022* (2022), 51– 62.
327. Knežević Vida, *Ne čekajući inspiraciju– Jugoslovenska umetnost između dva svetska rata i revolucionarni društveni pokret*, Beograd: Udruženje likovnih umetnika Srbije, 2023.
328. Кљајевић Јована, „Архитектура Саборне цркве у Пожаревцу", *ЗМСЛУ 43* (2015), 155– 169.
329. Kovač Tihomir, Štulhofer Adriana, Vukadin-Doronjga Hela, "Projekt Centra za vodene sportove (Kombinirano plivalište) Rijeka-Sušak arhitekta Vladimira Turine", *Prostor (28), 2(60)* (2020), 300–317
330. Koželj Janez, „Nebotičnik", *Dvajesto stoletje. Arhitektura od moderne do sodobne. Vodnik po arhitekturi* (2001), 43– 49.
331. Којичић Бојан, Каравида Весна, „Пројектантски опус архитекте Ђорђа (Ђурице) Табаковића у Зрењанину," *Иван и Ђорђе Табаковић– градитељи српске културе XX* (2018), 227– 248.

332. Којић Бранислав, *Друштвени услови развитка архитектонске струке у Београду 1920– 1940. године*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1979.
333. Kolar Dimitrijević Mira, "Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939– 1941"*, PP 9 (1)* (1990), 165– 194.
334. Kolar Nataša, "Plovba po Dravi v prvi polovici 19. stoletja", *Kronika Ljubljana letnik 40, številka 3* (1992), 185– 188.
335. Коларић Миодраг ет.ал, *Класицизам код Срба 2*, Београд: Народни музеј, 1966.
336. Kolarić Marijan, „Regeneracija stare Ljubljane i aktivnost Zavoda za uređenje", *Arhitektura urbanizam 19* (1963), 9– 17.
337. Kološa Vladimir, „Banska uprava Dravske banovine in njeno gradivo", *Arhivi 1– 2* (1979), 41– 47
338. Конеска Тамара, „Добровић у Скопљу: Контуре нове монументалности," *Никола Добровић поводом 125 година од рођења* (2023), 137– 145.
339. Константиновски Георги, *Градителите Во Македонија (XVIII– XX век), Викотор Ј. Худак*, Скопје: Табернакул, 2001, 55.
340. Костић Ана, „Црква Вазнесења Господњег у Шаркамену", *Сакрална топографија Неготинске Крајине* (2020), 282.
341. Korunić Petar, „Fenomen nacije: porijeklo, integracija i razvoj", *Historijski zbornik, vol. 53* (2000), 49–100.
342. Kranjc Marijan F., „Kako je dravska divizija vojske "Kraljevine Jugoslavije organizirala obrambo in 1941. leta branila Prlekijo", *Zgodovinski listi/*2007 (2007),123– 143
343. *Krajevni leksikon Dravske banovine,* Ljubljana: Tiskarna Slovenija v Ljubljani, 1937.
344. Krajnik Andrej, *Jože Plečnik in sakralna arhitektura*, Ljubljana: Družina, 2007.
345. Kresal France, „Mariborska tekstilna industrija 1922– 1992– Vzpon in Zaton", *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* (2010), 257– 287.
346. Крестић Василије, *Бискуп Штросмајер у светлу нових извора,* Нови Сад, 2001.
347. Krečić Peter, „Glanz Vinko", *Enciklopedija Slovenije, 3, Eg–Hab*, (1989), 218–219.
348. Krečič Peter, *Jože Plečnik: branje oblik*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997.
349. Krečič Peter, *Plečnikova Ljubljana*, Ljubljana: Zavod za turizem, 2009.
350. Кривошејев Владимир, „Први наменски грађени болнички објекти у Ваљеву," *Српски архив за целокупно лекарство 146 (1-2)* (2017),102-107
351. Кркљуш Љубомирка, *Правна историја српског народа.* Београд: Службени гласник, 2009.
352. Krnjačević Jasenka, „Graditeljska obnova izgorjeloga sela Brezovac Žumberački 1937./38", *Prostor 2– 3* (2007), 236– 249.
353. Krnjačević Jasenka, „Ovlašteni arhitekti i strukovna udruženja u Dalmaciji do 1941. godine", *Kulturna baština 42– 43*, Split (2016./17), 207– 228.
354. Крсмановић Јово ет ал., *Хан Пијесак: простор – вријеме – људи*, Београд: Космос, 2011.
355. Кршев Борис Н., „Штедионица Дунавске бановине– покретач и носилац привредног развоја Србије (1932– 1941)", *CIVITAS br. 8* (2014), 187– 214.
356. Kukoleča Stevan, *Industrija Jugoslavije 1918– 1938,* Beograd: Beogradska štampa, 1941.
357. Kumarić Matko, *Monografija Vrbaske banovine*, Banja Luka: Kraljevska Banska uprava u Banja Luci, 1932.
358. Vukotić Lazar Marta, Milasinović Marić Dijana, „Limited Creativity: Women in the Serbian Architecture from the Early 20th Century to Date", *Гласник Етнографског института САНУ LXV (2)*(2017), 437– 455.
359. Лазаревић Давор, Делови културног мозаика Пирота између два светска рата, *Кутлура бр. 144* (2014), 319-340.

360. Лазић П. Мирослав, „Обележавање петстогодишњице од зидања Смедеревског града у Смедереву 1930. године,“ *Смедервске крај 1918– 1941* (2017), 135– 155.
361. Лазовић Мишко, Станчић Донка, *Бановина*, Нови Сад: Прометеј, 2019.
362. Le Corbusier, Palais de la Societe des Nations, Villa Les Terrasses and Other Buildings and Projects, 1926– 1927, New York: Garland Publishing, 1982.
363. Lebl Ženi, *Jevreji u Pirotu*, Beograd: Privredni pregled ; Pirot : Sloboda; Biblioteka Svedočanstva / Privredni pregled, 1990.
364. *Leksikon likovne umjetnosti Crne Gore knj.1, tom II*, ur. Martinović Niko, Podgorica, 2021,
365. Leček Suzana, „Živjeti u diktaturi– hrvatska politika i društvo 1929– 1935.“, *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929– 1935* (2020), 109– 121.
366. Livaković Ivo, *Šibenska gimnazija:1806– 1864– 1909– 1979*, Šibenik: Centar za odgoj i usmjereno obrazovanje, 1979.
367. Lovrić Mirja, „Hrvatski pomorski muzej Split,“ *Informatica museologica, Vol. 36 No. 1–2* (2005), 39– 53.
368. Lozzi Barković Julija, Butković Mićin Lidija, Uloga Alfreda Albinija u projektiranju i izgradnji Hrvatskog kulturnog doma u Sušaku te njegovo dovršenje i izmjene, *Ars Adriatica 9/2019* (2019), 151-172
369. Лома Александар, „Прилог проучавању античког слоја у хидронимији Северозападне Србије“, *Четврта Југословенска ономастичка конференца,* (1981), 101– 113.
370. Lukančič Neža, *Lontovž– Od deželne hiše do sedeža SAZU*, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2023.
371. Lorenčič Aleksander, Prinčič Jože, *Slovenska inudstrija od nastanka do danes*, Ljubljana, 2018.
372. Lukač Dušan, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1967.
373. Лукетић Мирослав, Туризам у Будви 1918– 1941, Будва: Мирослав Лукетић, 1997.
374. Лукнар Ивана, „Дунав као спона између Србије и Европе,“ у: Милошевић Зоран, Стојадиновић Миша, *Европа и Дунав: Дунав у геополитичким стратегијама европских држава* (2023), 325– 341.
375. Lukić Anamarija, *Osijek gradonačelnika Vjekoslava Hengla (1920.-1934.),* Osijek: Njemačka narodnosna zajednica ; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2021.
376. Лучић Дејан, *Бановински проблеми*, Нови Сад: Штампарија Дунавске бановине, 1931.
377. Мађановић Милица, „Лесковачки опус архитекте Василија Михаиловича Андросова у светлу историографских и архивских извора“, *Лесковачки зборник LIV* (2014), 267– 282.
378. Мађановић Милица, „Прилог проучавању београдског опуса Николаја Петровича Краснова (1922– 1939),“ *Наслеђе 16* (2015), 75– 89.
379. Максимовић Небојша, „Здравствене и социјалне прилике у Ваљевском крају у оквиру Дринске бановине 1929– 1941. Године“, *Гласник историјског архива Ваљева* (2015), 75– 90.
380. Макуљевић Ненад, „У име Југословенства: Иван Мештровић у Новој Европи“, *Нова Европа 1920-1941* (2010),588-601.
381. Малешевић Тошић Никола, „Вардарска Македонија Краљевине СХС Југославије 1918– 194“1, *Војно дело 1* (2019), 249– 329.
382. Малетковић Војин, „Чачак у време диктатуре краља Александра Карађорђевића 1929 – 1934. године (2. део)“, *ЗРНМ XLV* (2016), 37– 61.

383. Manakin Viktor, *Almanah Kraljevine Jugoslavije: Opšta državna Uprava Banovine*, Zagreb: Komisiona naklada Nadbiskupske tiskare, 1932.
384. Manević Zoran, „Arhitektura Dragiše Brašovana," *Umetnost 6* (1966), 60– 69.
385. Маневић Зоран, „Дело архитекте Драгише Брашована," *Зборник Матице српске за ликовне уметности 6* (1970), 187– 208.
386. Manević Zoran, „Naši neimari. Dragiša Brašovan," *Izgradnja 8* (1980), 49–57.
387. Маневић Зоран, „Архитектура и политика (1937-1941)", *ЗЛУМС бр. 20* (1984), 293-311.
388. Маневић Зоран, *Архитект Милан Злоковић*, Београд: Београд: Музеј савремене уметности : Институт за историју уметности, 1989.
389. Маневић Зоран, „Архитект Бранислав Којић (1899– 1987)", *Архитектура и урбанизам 4*, (1997), 55– 61.
390. Маневић Зоран, *Лексикон српских архитеката XIX и XX века*, Београд: Клуб архитеката, 1999.
391. Маневић Зоран, *Лексикон неимара*, Београд: Грађевинска књига, 2008.
392. Manojlović Pintar Olga, *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989,* Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, 2014.

393. Marenić Barišić Zrinka, Šerman Karin, Uchytil Andrej, „Paviljonski sklop dječjeg lječilišta tuberkuloze Strmac– Šumetlica u Slavoniji", *Prostor 1(41]) 19 (2011)* (2011), 74– 91.
394. Marenić Barišić Zrinka, "Tri ostvarenja hrvatskih arhitekata u Crnoj Gori", *Prostor, 1 (49) 23 (2015)* (2015), 144– 159.
395. Marenić Barišić Zrinka, *Arhitektica Zoja Dumengjić*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, 2020.
396. Маринковић Горан, *Зграда Универзитета у Нишу: Библиографија*, Ниш: Универзитетска библиотека Никола Тесла, 2015.
397. Марковић Р. Иван, „О архитектури зграде Краљевске банске управе Зетске бановине," *Новопазарски зборник 28* (2004), 115– 131.
398. Marković Ivan, Borovnjak, Đurđija, Putnik Prica, Vladana,*Чешко– српске везе у архитектури Београда (1863– 1941),* Београд: Етнографски музеј. Distrikt 6, 2014.
399. Марковић Иван Р., *Архитекта Миладин Прљевић*, Београд: Историјски музеј Београд, 2015.
400. Марковић Иван Р., „Прилог проучавању опуса архитекте Драгише Брашована (1887–1965) – новооткривени пројекти, реализације и документи," *Зборник Матице српске за ликовне уметности 44* (2016), 347– 366.
401. Марковић Љуба, *Ведуте старог Ниша*, Ниш: Графит Ниш, 2004.
402. Марковић С. Војислав, *Именик дипломираних инжењера и архитеката на Техничком факултету Универзитета у Београду 1919– 1938*, Београд: Технички факултет, 1939.
403. Марковић Светозар, Ивановић Јаков, „Школство Јужне Србије од 1912. до 1937. године, *Гласник Скопског научног друштва [XVII– XVIII]* (1937), 907– 967.
404. Markuš Andrija, *Posebna zaštita nasljeđa kulture XX vijeka u Crnoj Gori – prvi dio: 48 arhitektonskih djela*. *Arhitektonski forum*, Podgorica: AP Print, 2017.
405. Maroević Ivo, *O Zagrebu usput i s razlogom*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2007.
406. Martinovic Uroš, Martinović Dušan, *Cetinje: spomenici kulture*, Cetinje: Obod, 1980.
407. Мартиновић Душан Ј., „Постанак и развитак насеља", *Цетиње 1482– 1982* (1994), 25– 57.
408. Маскарели Драгиња, „О делатности архитекте Јованке Бончић– Катеринић," *Лексовачки зброник XLIII* (2003), 217– 222.

409. Мастиловић В.Драга, *Српска елита из Босне и Херцеговине у политичком животу Краљевине СХС/Југославије (1918 – 1941),* докторска дисертација, Филозофски факултету Универзитета у Београду, Београд, 2013.
410. Мастиловић В. Драга, Сарајевска политичка елита и завођење шестојануарског режима 1929. године, Зборник радова Филозофског факултета, lii (1) / 2022 1, Сарајево, 2022, 193– 210.
411. Matić Vesna, Dr Milan Stojadinović (1888– 1961)– pragmatični političar i finansijski virtuoz, *Bankarstvo 6*, 2013, 178.
412. Matjašič Marjan, "Mariborski teden– sejemsko ogledalo razvoja mariborskega gospodarstva, *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* (2010), 367– 391.
413. Macura Vladimir, *Urbano planiranje u Srbiji 19.i 20. veka,* Beograd: Centar za planiranje urbanog razvoja, 1983.
414. Мачкић Зоран, Наши бивши суграђани Александар и Ксенија Медведев, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске бр. 1*, 2009, 373– 376.
415. Medvedev Mihailo, „Podsećanje na značajne momente urbanog razvoja Niša povodom 20– te godišnjice urbanističke delatnosti u Nišu", *Urbanizam Beograda 57* (1980), 39– 40.
416. Медведев Михаило, „Пројекти у архитектура Александра И. Медведева", *Архитектура и урбанизам 8* (2001), 79– 84.
417. Медведев Михаило, *Урбана традиција Ниша у планским приказима*, Ниш: Друштво архитеката Ниш, 2019.
418. Merica Tina, *Strukturiranost mestnega središča Murske Sobote v uporabnikovi miselni sliki*, diplomsko delo, Univerza v Ljubljani Biotehniška Fakulteta oddelek za Krajinsko arhitekturo, Ljubljana, 2016.
419. Милановић– Јовић Оливера, „Из сликарства и примењене уметности у Банату", *Грађа за проучавање споменика културе Војводине VI– VII* (1976), 171– 173.
420. Miletić Marko B., „Dravska banovina u Aprilskom ratu 1941. godine", *Prispevki za novejšo zgodovino LVIII – 2/2018* (2018), 85–109.
421. Милетић– Абрамовић Љиљана*, Живот и дело архитекте Димитрија М. Лека*, магистарски рад, Филозофски факултет Универзитета у Београду 1998.
422. Mikić Vesna, „Zajednički projekti arhitekata Seissela i Pičmana uz Seisselovu skicu „Putujući grad" iz 1932. godine", *Prostor 18 Vol. 18 No. 2(40), 2010* (2010), 348– 359.
423. Mikša Peter, „Yugoslavism Written in Memorials and Denominations in Ljubljana", *Токови историје 3/2018* (2018), 33– 62.
424. Mikša Petar, Zorn Matija, „Rasparčana Slovenija 1941– 1945. na primjeru okupacionih granica", *Историјски записи, година XCIII, 3– 4/2020* (2020), 97– 120.
425. Miličić Budimir, *Radnička klasa Sarajeva 1919– 1941*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1985.
426. Milić Božidar, *Prilog proučavanju urbanog nasljeđa Crne Gore u funkciji razvoja sa posebnim osvrtom na istorijski razvitak i razvojne perspektive Cetinja*, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1988.
427. Миленковић Марија, Жишић Тијана, „Енергетска ефикасност и комфор Гранд Хотела", *Никола Добровић поводом сто двадесет пет година од рођења* (2023),491– 497.
428. Миловановић П.Милан, Марковић Р. Иван, „Силос у Смедереву– заоставштина индустријске архитектуре чешких градитеља," *Смедервске крај 1918–1941* (2017), 277– 289.
429. Миловановић Никола, „Всеволод Александрович Татаринов", *Архитект 67– 68* (2020), 9– 11.
430. Миловановић Никола Т., „Павле Лилер заборављени архитекта међуратног Ниша и Нишке Бање", *Флогистон 32* (2024), 263– 278.

431. Милосављевић Светислав Т., *Сусрети са краљем 1929– 1934*, Бања Лука: Архив Републике Српске, 1996, 33.
432. Милошевић Данијела, *Архитекта Петар Ј.Поповић (1873– 1945),* докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2019.
433. Милошевић В. Предраг, *Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918– 1941),* Србије: Просвијета, 1997.
434. Милошевић М. Данијела, „Архитектура Гимназије у Смедереву–између неистражености и погрешних атрибуција“, *Смедервске крај 1918–1941* (2017), 189– 210.
435. Мирић Славковић Божица, „Град Призрен и околина између два светска рата“, *Лесковачки зборник LXII* (2022), 153– 170.
436. Митрић Марина, „Универзитетска библиотека „Никола Тесла“ у Нишу“, *Гласник НБС 1/2005* (2005), 211– 226.
437. Митровић Владимир, „Лазар Дунђерски први новосадски архитекта модерне,“ *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XVIII* (1996), 49-69.
438. Mitrović Vladimir, „Graditelji Novog Sada,“ *DaNS 30* (2000), 47– 49.
439. Mitrović Vladimir, *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2010.
440. Митровић Владимир, „Карло Барањи и Злата Марков-Барањи: Међуратни скулпторски опус,“*Грађа за проучавање споменика културе Војводине. XXXII* (2019), 85-99.
441. Митровић Владимир, „Конкурс за подизање споменика краљу Петру I Карађорђевићу у Новом Саду из 1936/37. године,“ *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXXI* (2018), 35– 41.
442. Митровић Владимир, „Конкурс за градњу позоришта у Новом Саду из 1928/29. године“, *Рад Музеја Војводине* (1994), 209–218.
443. Митровић Владимир, „Никола Добровић: Конкурс за позориште у Новом Саду из 1928– 1929“, *Култура бр.159* (2018), 154– 166
444. Mitrović Vladimir, „Konkurs za regulaciju Novog Sada iz 1937. godine“, *DaNS 85– 86* (2019), 16– 20.
445. Митровић Владимир, “Карло Барањи и Злата Марков– Барањи:Међуратни скулпторски опус”, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXXII* (2019), 85–100.
446. Митровић Владимир, “Иван Мештровић и Нови Сад Студија случаја: споменик Светозару Милетићу,” *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXXIII* (2020), 129– 143.
447. Митровић Гордана, „Градња спомен–школе у Орашцу“, *Саопштења XXXV– XXXVI* (2003– 2004), 209– 224.
448. Mikić Vesna, „O evoluciji klasičnosti moderniteta od Schinkela do Kovačića i Pičmana“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti. 33/2009* (2008), 283-294
449. Мићковић Biljana B., „Značaj prostorno planskih dokumenata u periodu od 1883. do 2000. godine za planiranje i uređenje prostora opštine Nikšić“, *Tehnika-naše građevinarstvo 73* (2019), 779-786.
450. Mickovski Vladimir, Đokić Vladan, „Okružni ured za osiguranje radnika u Skoplju arhitekta Draga Iblera: Od projekta do realizacije (1934)“, *Prostor 23 1 (49)* (2015), 88–101.
451. Mickovski Goran, Đokić Vladan, “Okružni ured za osiguranje radnika u Skopju arhitekta Drage Iblera, 1934,” *Prostor 23, 1(49) (2015),* (2015), 82– 95.
452. Mojaš– Oreb Marina, „Graditeljska ostvarenja Nikole Dobrovića na Dubrovačkom području“, *Arhitektura urbanizam 93* (1984), 4– 10.
453. Мољевић Стеван, *Улога и значај Врбаске бановине*, Бања Лука: Штампарија Браћа Јакшић, 1939.

454. Младеновић Атанасије, J*ужна Србија– Вардарска бановина у речи, слици и броју*, Београд: Књижарница Томе Јовановића и Вујића, 1940.
455. Младеновић Павле, „Трамвајски саобраћај у Нишу“, *Пешчаник 2* (2004), 269– 276.
456. Мрђеновић Душан, *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835– 1941),* Београд: Нова књига,1988.
457. Meštrović Ivan, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Buenos Aires: Knjižnica Hrvatske Revije, 1961.
458. Mumford Eric, *The CIAM Discourse on Urbanism – 1928–1960*, London: The MIT Press, 2000.
459. Muljačić Slavko, „Kronološki pregled izgradnje Splita u XIX. i XX. stoljeću“, *Zbornik Društva inženjera i tehničara Splita* (1958), 82–88.
460. Muravljov Mihajlo, *Građevinski materijali*, Beograd: Građevinska knjiga, 2007.
461. Muraj Ivo, „Publicistički rad arhitekta Egona Steinmanna (1922– 1951)“, *Prostor 23 (2015) 1 (49)* (2015), 14– 27.
462. Murko Eva, *Aleksander Dev na Ptuj,* diplomsko delo, Filozofska fakulteta Oddelek za umetnostno zgodovino Univerza V Mariboru, Maribor, 2017.
463. Nadilo Branko, „Izgradnja Zapadne obale u Splitu– Uspješno rješavanje jednog gradskog problema“, *Građevinar 8/2013* (2013), 767– 781,
464. Nenadović Jelena, Milosavljević Jana, “Doprinos beogradskih arhitekata izgradnji međuratnog Skoplja, urbanistički razvoj i profana arhitektura, *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918– 1941*,” Beograd (2021), 132– 138.
465. Несторовић Богдан, „Градитељи Београда од 1815. до 1915", *Историја Београда* 2 (1974).
466. Nikičević Tomica, „Prilog izučavanju političkih borbi u Crnoj Gori 1937– 1929“, *Istorija XX veka III* (1962), 5– 151.
467. Никифоров Константин, „Руски архитекта Н.П. Краснов– Градитељ Његошеве капеле на Ловћену,“ *Историјски записи LXIV* (1991), 137– 143.
468. „Ниш, Зграда Старог начелства“, *Споменичко наслеђе Србије непокретна културна добра од изузетног и великог значаја* (1998), 275.
469. Novak Viktor*, Antologija Jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, Beograd: Štampa Državne Štamparije, 1930.
470. Новаковић Драган, „Доношење и основна решења Закона о Српској православној цркви у Краљевини Југославији 1929. године“, *Токови историје 1/2011* (2011), 46–62.
471. Новаковић Невена, *Истраживање образаца јавних простора у функцији урбане регенерације суседства: Град Бања Лука,* докторска дисертација, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2014.
472. Novaković Bojan, „Dolcea– Genta– Praevalis“, *Philologia 5(1)* (2021), 121– 128.
473. Norberg-Schulz Christian, *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, London: Rizzoli, 1980.
474. Његован Драго, „Дунавска бановина (1929– 1941)“, *Дунавска бановина– приче из приче* (2019), 5– 10.
475. Обреновић Виолета, *Српска меморијална архитектура 1918– 1955*, докторска дисертација, Филозофски факултет универзитета у Београду, Београд, 2013.
476. Ognen Marina, Penčić Divna, “Urban transformation of Skopje fragmented city– legacy of history”, *The Spatial Planning in South Eastern Europe, Institute of History 24*, (2009), 359–375.
477. *Odluka o proglašenju Zgrade Predsjedništva Bosne i Hercegovine (Zgrada Zemaljske vlade I) u Sarajevu, sa pokretnim nasljeđem, za nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine,*

Bosna i Hercegovina Komisija/ Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika, 2. juna 2008. godine.
478. „Одлука о утврђивању комплекса Бановине у Новом Саду за споменик културе," *Службени гласник РС, број 30* (27. 3. 2007).
479. Omahen Janko, „Nova pota v Sodobni arhitekturi", *Arhitetktura 1* (1931), 50
480. Omahen Janko, „Nova pota v sodobni arhitekturi", *Arhitetktura 1*, (1931), 34.
481. Omahen Janko, *Izpoved*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1976.
482. Опра Јелена, „Изборна кампања Милана Стојадиновића 1938. године," Архив, *Часопис Архива Југославије 2* (2001), 171-183.
483. Orel Vladimir, *A Handbook of Germanic Etymology*, Leiden, Netherlands: Brill, 2003.
484. Oset Željko,"Ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani," *Prispevki za novejšo zgodovino LII – 1/2012* (2012), 67– 87.
485. „Osnovna škola v Rušah", *Arhitektura 4* (1932), 100.
486. Павловић Марко, Југословенска Краљевина прва европска регионална држава*, Зборник Матице српске за друштвене науке 133* (2012) 512– 515.
487. Павловић Звездана, *Хидронимски систем слива Јужне Мораве,* Београд: Српска академија наука и уметности, 1994.
488. Paladino Zrinka, „Arhitekt Lavoslav Horvat i „Udruženje umjetnika Zemlja"," *Prostor 14 (2006) 2 (32)* (2006), 167–175.
489. Paladino Zrinka, „Djelovanje arhitekta Lavoslava Horvata u Splitu," *Kulturna baština 37* (2011), 191– 226.
490. Patafta Daniel, „Časni Danijel, Pravoslavni u Sloveniji," *Riječki teološki časopis, god. 27, br. 1* (2019), 113– 135.
491. Pašić Adnan, Značajne pojave modern i savremene umjetnosti i arhitekture Bosne i Hercegovine i naslijeđe Bauhausa na primjeru Sarajeva,*Uticaj Bauhausa na savremenu arhitekturu i kulturu Bosne i Hercegovine* (2019), 70– 94.
492. Pevsner Nikolaus, *Pioneers of Modern Movement* London: Faber & Faber, 1936.
493. Пејашиновић Зоран, *Бан Милосављевић*, Бања Лука: Народна универзитетска библиотека Републике Српске, 2004.
494. Пејовић Д. Ђоко, „Научна активност до 1941. године", *Цетиње 1482– 1982* (1994), 457– 462.
495. Пепељугоски Валентина, „Заштита на авторското право како фундаментално човеково право и проектот „Скопје 2014", *Годишник на Правниот факултет „Јустинијан Први" во Скопје, Том 60* (2022), 489–506.
496. Petelin David, Osmanagić Danijel, Šafarič Aleš, *Zlata doba Ljubljanskega meščanstva na starih razglednicah*, Ljubljana: Inštitut za zgodovinske raziskave, 2022, 52.
497. Petelin David," Cerkvena arhitektura v Ljubljani med obema svetovnima vojnama (1918– 1941)", *Res novae − letnik 9, 2024, številka 1* (2024), 95– 140.
498. Penčić Divna, Tolić Ines, Stefanovska Biljana, Damčevska Sonja, *Skopje– An architectural guide,* Skopje: Coalition for Sustainable Development– CSD Skopje,2009.
499. Perić Ivo, *Vladko Maček: Politički portret*, Zagreb: Tehnička knjiga, 2003.
500. *Petar Senjanović: splitski planer i graditelj, iz Ostavštine sveučilišne knjižnice u Splitu,* Split: Sveučilišna knjižnica, Društvo arhitekata, 2007,169.
501. Петковски Борис, *За мекедонската уметност,* Скопје: Наша книга, 1989.
502. Петрановић Бранко, Британски извори о унутрашњем уређењу Југославије 1920– 1928, *Југословенски историјски часопис, 1– 4*,1986, 99– 122.
503. Петрановић Бранко, *Историја Југославије 1918– 1988*, Београд: Нолит, 1988.
504. Петровић Небојша, „Национални и политички спорови око Војводине средином XX века", *Култура полиса, год. XV* (2018), 81– 103.

505. Петровић Светислав, *Историја града Пирота*, Пирот: Хемикалис, 1966.
506. Pibernik France, Stele France, *Kranj– mesto na pomolu*, Kranj: Gorenjski glas, 2000.
507. Пилиповић Радован, „Обнова Манастира Сопоћани 1938– 1940. године“, *Баштина, св. 22* (2007), 183– 192.
508. Пилиповић Радован, „Обнова парохијских цркава на Косову између два светска рата“, *Баштина, св. 24* (2008), 201– 214.
509. Pilipović Stanko, „Splitski arhitekti Š. Nakić i J. Kodl– od eklekticizma do moderne,“ *Kulturna baština 17 (1987),* 88– 104.
510. Pilipović Stanko, „Doprinos Petra Senjanovića uređenju Starog Splita“, *Kulturna baština, No. 7– 8*, (1978), 60– 69.
511. Pilipović Stanko, *Izgradnja Splita izmedju svjetskih ratova,* Split: Društvo prijatelja kulturne baštine, Društvo arhitekata Splita, 2008.
512. Pilipović Stanko, „Inženjer Dane Matošić,“ *Baština 35* (2009), 91– 124.
513. Pilipović Stanko, „Počeci urbanizacije splitskog predjela Melje“, *Kulturna baština 36* (2010), 175– 204.
514. Piplović Stanko, „Arhitekt Milorad Družeić“, *KB 37* (2011), 259-316.
515. Piplović Stanko, „Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata“, *Vladan Desnica i Split 1920. i 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta* (2014), 41– 72.
516. Pilipović Stanko, „Izgradnja Doma trgovačke i obrtničke komore u Splitu u kontekstu nastupa moderne, *Kulturna baština 40* (2014), 191– 210.
517. Pilipović Stanko, „Splitski gradonačelnik Mihovil Kargotić,“ *Kulturna baština 46* (2020), 219– 263.
518. Пјевац Јелена, „Црква Светог Великомученика Георгија у Дупљану“, *Сакрална топографија Неготинске Крајине* (2020), 64.
519. Platner Kos Fatur, “Gostilna pod Šmarno goro”, *Arhitektura 1* (1931), 56– 58.
520. Plejić Robert, “Splitski arhitekt Niko Armanda– arhitektonski modernizam i povijesni proctor,” *Kulturna baština 37* (2011), 227– 258.
521. Половина Д. Горан, *Архитектура класицизма у Србији XIX и XX века*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2012.
522. Popadić Milan, *Kako da razgovaramo sa spomenicima? Lični pokušaj,* Beograd: Centar za muzeologiju i heritologiju, 2025.
523. Покрајац Марија, „Урбана трансформација историјског градског језгра Сремске Митровице,“ *Наслеђе и урбанизам* (2021), 274– 286.
524. Покрајац Марија, „Дом добровољног ватрогасног друштва Шид инжењера Франа Фунтака,“ *Фрагменти-часопис за архитектуру и урбанизам 1* (2025),74-81.
525. Popelkaa, Sarah J., Smith, Laurence C., „Rivers as political borders: a new subnational geospatial dataset“, *Water Policy 22* (2020), 293–312.
526. Поповић, Петар. Ј., *Краљ Александар I, љубитељ архитектуре, уметности и технике уопште“, у: Југославија на техничком пољу 1919 – 1929,* Београд: Савез инжењера и техничара Србије, Савез грађевинских инжењера и техничара Србије, Инжењерска комора Србије, 2007. (пон. издање из 1930).
527. Potočnik Dragan, „Gospodarske razmere v Mariboru med svetovnima vojnama,“ *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* (2010), 139– 157.
528. Počivavšek Marija, „Vloga Maribora v slovenski trgovni pred drugo svetovno vojno“, *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju (2010),* 289– 326.
529. Prelovšek Damjan, *Jože Plečnik. Arhitektura večnosti. Teme, metamorfoze, ideje*, Ljubljana: Založba ZRC, 2017.
530. Prelog Petar, „Udruženje umjetnika Zemlja (1929. – 1935.) i umjetničko umrežavanje“, *Život umjetnosti 99* (2016), 28– 29.

531. Prelog Petar, „Udruženje umjetnika Zemlja:od drštvene angažiranosti do kulturnog nacionalizma“, *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929– 1935* (2019), 24–31.
532. Premerl Tomislav, „Između moderne i avangarde– hrvatska međuratna arhitektura,“ *Peristil 31/1988* (1988), 321– 324.
533. Premerl Tomislav, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata– nova tradicija*, Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1990.
534. Premerl Tomislav, „Arhitekt Stjepan Podhorski i njegove crkve,“ *Služba Božja: liturgijsko– pastoralna revija, Vol. 31 No. 1* (1991), 46– 50.
535. Pribićević Svetozar, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb: Globus, 1990.
536. *Problemi savremene arhitekture,* ur. Planić Stjepan, Zagreb: Jugoslavenska štampa, 1932
537. *Program razvoja kulture prijestonice Cetinje 2022– 2026,* Cetinje: Prijestonica Cetinje, 2021.
538. Просен Милан, „Зграда државне хипотекарне банке у Ваљеву: непознато дело архитекте Василија фон Баумгартена“, *Зборник Музеја примењене уметности 6* (2010), 81–89.
539. Просен Милан, *Ар деко у српској архитектури*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014.
540. Просен Милан, „Палата привилеговане аграрне банке у Београду,“ *Наслеђе 15* (2014), 63-76.
541. Просен Милан, *Ар деко у српској архитектури*, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда и Универзитет у Београду-Факултет примењених уметности, 2023.
542. Pusić Eugen, *Hrvatska središnja državna uprava i usporedni upravni sustavi,* Zagreb: Školska knjiga, 1997.
543. Putnik Vladana, „Influence Of Ideology On The Architecture Of Sokol Houses In The Kingdom Of Yugoslavia,“ *Matica srpska Journal for Fine Arts 41* (2013), 143-151.
544. Путник Владана, *Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца у Краљевини Југославији,* докторска дисертација Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014.
545. Путник Владана, *Архитектура соколских домова СХС и Краљевине Југославије,* Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2015.
546. Putnik Prica Vladana, „Odgovor arhitekata Jugoslavije na zdravstvene izazove i krize 1918– 1941“, *Istorija 20. veka, god 14, 1/2023* (2023), 45– 66.
547. Puhajmer Petar, Ratančić Bernarda, „Banski dvori– gradnja, obnove, naručitelji,“ *Portal: Godišnjak hrvatskog restauratorskog zavoda, 10* (2019),113– 129.

548. Ravnikar Edo, Osamdeset godina Josipa Plečnika, *Književne novine, god. V, br. 48* (19.1.1952), 1
549. Radica Branislav, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918– 1930. godine*, Split: Gradska knjižnica Marka Marulića Split, 1931, 58.
550. Radović Goran, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svijetskog rata,* Podgorica: „CANU“, 2012.
551. Radović Mahečić Darja, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930– ih*, Zagreb: Školska knjiga – Institut za povijest umjetnosti, 2007.
552. Radović Mahečić Darja, „Arhitektonske koncepcije na tragu avangardi“, *Avangardne tendencije u hrvatskoj umjetnosti* (2007), 94.
553. Радуновић Магдалена, „Валоризација три сакрална објекта“, *Историјски записи LXXX, 1– 4/2017* (2017), 175– 196.

554. Рајић Делфина, *Архитектонско наслеђе Чачка*, каталог изложбе, Чачак, 1997.
555. Rajner Mirjam, *Fragile images- Jews and Art in Yugoslavia 1918-1945*, Boston: Brill, 2019.
556. Ранђеловић Небојша, Вучковић Владимир, „Југословенски покрет ”Збор” у Нишу“, *Пешчаник 2* (2004), 239– 248.
557. Renčelj Škedelj Aleksandra, Pergovnik Darja, Adamič Tatjana, Uršulinska šola v *Ljubljani in stavbna zgodovina šolskih poslopij, Šolska kronika 1–2* (2017), 119-136
558. Rodinis Andrej, "Izvještaj bana Velimira Popovića o položaju Drinske banovine iz jula 1932. godine", *Istorijska baština: godišnjak Istorijskog arhiva u Titovom Užicu, 18* (2009), 101–112.
559. Rozić Vladimir, *Oblik umetnička grupa*, Beograd: Kancelarija za pridruživanje Srbije i Crne Gore Evropskoj Uniji, 2005.
560. Roksandić Drago, „Posavska krajina/granica do 1718. do 1739.“, *Ekonomska i ekohistorija 3* (2007), 63.
561. Roksandić Drago, "Jugoslovenstvo pre Jugoslavije," *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* (2017), 27– 57.
562. Rossi Aldo, *The Architecture of the City*, Massachusetts: MIT Press in Cambridge, 1982.
563. *Rukopisi Vladimira Turine*, ur. Hela Vukadin-Doronjga, Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2006.
564. Савановић Жељко, „Кориштење каменог и зидарског грађевинског материјала у мостоградњи Врбаске бановине од 1929. до 1937. године“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, год. X, број 10* (2018), 229– 239.
565. Savić Marković Štedimlija, *Crna Gora u Jugoslaviji*, Zagreb: Politička knjiga, 1936.
566. Savić Jelena, "Architectural scene of Banja Luka and Croatian Authors: Modernisation of a Small Town", *Prostor 20 no.2 (44)*, 2012, 402– 413.
567. Савић Б.Јелена, *Модерно и вернакуларно у процесу урбане трансформације Бања Луке*, докторска дисертација, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2013.
568. Савић Звездан, *Соколство и Моравска соколска Жупа Ниш (1920– 1941),* Ниш: Универзитетска библиотека Никола Тесла, 2015.
569. Savsko naselje , *Glasilo Mestne občine Ljubljana, letnik XX, številka 2* (3.6.2015), 48–51.
570. Самарџић Рената, Нешић Данијела, Симеуновић Драган, Зиројевић Мина, *Уништавање и присвајање културног наслеђа: од Лувра до Косова и Палмире,* Београд, 2022.
571. Sapač Igor, Lazarini Franci, *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana : Muzej za arhitekturo in oblikovanje, 2015, 481.
572. Sever Bela, „Lapajne– Oblak Sonja“, *Enciklopedija Slovenije 6* (1992), 100.
573. Sedlaček Janja, „Regionalne razlike v dravski banovini v tridesetih letih“, *Podobe modernizacije* (2009), 79– 111.
574. Сибиновић Микица, *Географски фактори развоја општине Књажевац*, Књажевац: Народна библиотека „Његош“, 2017.
575. Сикимић Ђурђица, *Фасадна скулптура у Београду*, Београд: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda. 1965.
576. Симић Бојан, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд: ИНИС, 2007.
577. Симић Данијела, „Женска занатска школа Лесковац (1894– 1939)“, *Пешчаник бр. XXI– XXII* (2021), 79– 90.
578. Skalicky Stojan, „Arhitekt Saša Dev in Maribor“, *AR. Arhitektura, raziskave, 2* (2007), 29– 25.

579. Славковић Ж. Божица, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929– 1941,* докторска дисертација, Филозофски факултет универзитета у Београду, Београд, 2014.
580. Slavec Zupanič Zvonka, „Šlajmer v srcu ljubljanskega bolnišničnega mesta“, *ISIS– Glasilo Zdravniške zbornice Slovenija 2012, številka 1* (2012), 39– 42.
581. Сладић Ђ.Мирјана, *Настанак и трансформација управних зграда грађених од 1790. до 1941. године на територији Војводине,* докторска дисертација, Факултет Техничких наука Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2015.
582. Slavković Mirić Božica, „An Overview of Economic Situation in the Vardar Banovina within the Kingdom of Yugoslavia”, *Tarihçi 1, бр. 3* (2021), 61-74.
583. Slana Berberih Aleksandra Berberih, Živilska industrija v Mariboru. Mesto in gospodarstvo: *Maribor sko gospodarstvo v 20. stoletju* (2010), 231– 255.
584. Slivnik Lara, „Ljubljanski Nebotičnik– Stanko Dimnik in drsna potresna izolacija“, *Arhitektov bilten 232 / 233* (2022), 28– 34.
585. *Službeni glasnik Banske vlasti Banovine Hrvatske odjela za prosvjetu,* br. 1 – 2 (1940), 234 – 281.
586. Smiljanić Ivan, Zorn Matija, Mikša Peter, „Monuments in the function of state ideology and unification of territory: The case of monuments to the ruling family of Karađođević in Slovenia“, *Igra ustvarjalnosti– teorija in praksa urejanja prostora* (2019), 46– 53.
587. Smit Antoni D.,*Nacionalni identitet*, Beograd: Biblioteka XX vek 2010.
588. Соколовић Миодраг, „Сачувана документација о градњи цркве са костурницом у Лазаревцу“, *Гласник Друштва конзерватора Србије бр. 15* (1991), 141– 143.
589. Sokol Zorana, Gojnik Mladen, Šćitaroci Obad, „Arhitektonska interpretacija titulara na primjerima liturgijske arhitekture 20. stoljeća u Zagrebu“, *Peristil 55/2012* (2012), 121– 128.
590. Sokol Gojnik Zorana, *Sakralna arhitektura Zagreba u 20. stoljeću: Katoličke liturgijske građevine*, Zagreb: UPI2M BOOKS; Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu, 2017.
591. Sohn Jože, “Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama”, *Kronika: Časopis za Slovensko krajevno zgodovino VII* (1959), 10– 21.
592. *Stavbinski red za mesto Ljubljana,* 1896, 32–33.
593. Стаматовић Вучковић Славица П., Облици архитектонске комуникације на објектима културе у Црној Гори у другој половини XX века, докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2013.
594. Stamenković Aleksandra, „Dragiša Brašovan and architecture that epitomized an ambience,“ *Research, preservation and presentation of Banat heritage: current state and long term strategy* (2011), 141– 147.
595. Станковић Ђорђе, „Државна управа у Зетској бановини“, *Историјски записи LXXXV,1– 2/2012* (2012), 49– 70.
596. Stanković Miloš, „1870– 2018. Russia and the Balkans. The Case of Unbuilt Orthodox Church in Cetinje, Montenegro“, *siTA– studii de Istoria si Teoria Architecturii 6* (2018) 126– 141.
597. Stanković Nebojša, „Niška Banja: Modern Architecture for a Modern Spa“, *On the Very Edge: Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia (1918– 1941),* Leuven: Leuven University Press, 2014, 247– 268.
598. Станојевић Валентина, „Рад архитекте Виктора Лукомског у Краљевини СХС/Југославији (1884– 1947),“ *Наслеђе 21* (2020), 39– 59.
599. Станчић Донка, *Уметничка топографија Новог Сада*, Нови Сад: Матица српска, 2014.
600. Станчић Данка, *Нови Сад од куће до куће 2*, Нови Сад: Студио Бечкерек, 2017.
601. Станчић Донка, Лазовић Мишко, *Бела лађа на Дунаву,* Нови Сад: Прометеј, 2020.

602. *Стдуја заштите градитељског наслеђа Књажевца: историјско-архитектонска анализа*, Ниш: Завод за заштиту споменика културе Ниш, 2022
603. Springer Elisabeth, „History and cultural life of the Vienna Ringstrasse,“*Die Wiener* Ringstrasse, Vol. 2 (1979).
604. *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, Београд: Министарство трговине и индустрије,1941,66.
605. *Statistički godišnjak 1929.* knj.1, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1932.
606. *Статистички годишњак Краљевине Југославије,* Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1932.
607. *Статистички годишњак* 1937., књ.VIII, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1938.
608. *Statistički godišnjak 1930– 1939,* Beograd:Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1939.
609. Stele Franc, „Plečnikovo delo v Šiški“, *Arhitektonski vestnik 5 (4)* (1933), 121– 136.
610. Stele Franc, „Spomenik kralja Aleksandra I. Zedinitelja v Ljubljani“, *Kronika slovenskih mest VII/3* (1940), 129–141.
611. Стефановић Тадија, „Изложба нове немачке архитектуре у Београду 1940. године“, *Kultura бр. 161* (2018), 419– 434.
612. Stiplovšek Miroslav,"Ukinitev oblastnih samouprav in oblikovanje banske uprave Dravske banovine leta 1929", *Prispevki za novejšo zgodovino (before 1960: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja) 2* (1997), 93– 105.
613. Stiplovšek Miroslav, *Banski svet Dravske banovine 1930– 1935*, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.
614. Stojanović Bratislav, „Arhitekta Dragiša Brašovan,“ *Urbanizam Beograda 51* (1979), 17– 31.
615. Stojkov Todor, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929– 1935.,* Beograd: Prosveta, 1969.
616. Stojkov Todor, *Vlada Milana Stojadinovića (1935– 1937*), Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985.
617. Стојнић Бојан, „Организација здравствене и социјално–хигијенске службе у Врбаској бановини (1929– 1941)“, *Токови историје 1*, 2019, 11– 37.
618. Стошић Ђорђе, Миловановић Никола, „Њ.В. Краљ Александар Први Карађорђевић у Нишкој Бањи“, *Пешчаник год. XX бр. 23* (2022), 139– 148.
619. Stefanovski Jasna, Koželj Janez, “Urban planning and transitional development issues: The case of Skopje, Macedonia”, *Urbani Izziv, Vol. 23, No. 1* (2012), 91– 100.
620. Suhadolnik Jože, Anžič Sonja, *Stari trg, Gornji trg in Levstikov trg : arhitekturni in zgodovinski oris mestnih predelov in objektov, lastniki hiš ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana : razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana : atrij Mestne občine Ljubljana in avla Zgodovinskega arhiva Ljubljana ,* Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2003.
621. Suhadolnik Jože, Anžič Sonja*, Novi trg z okolico : arhitekturni in zgodovinski oris mestnega predela in objektov, lastniki hiš in arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana : razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana : atrij Mestne občine Ljubljana in avla Zgodovinskega arhiva Ljubljana*, Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2006.
622. Taubman Ivan, „Trg Oslobođenja u Sarajevu“, *Arhitektura urbanizam br.4* (1960), 29– 32.
623. Теиновић Братислав, „Преглед српско– турског ратовања на Дрини (1804–1815)“, *Војноисторијски гласник 2/2020* (2020), 9– 35.

624. „Tehnički fakulteti u Zagrebu. Organizacioni razvoj do godine 1956“u: ur. Šidak Jaroslav, *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu Knjiga 2*, Zagreb, (1969), 193–200.
625. Тодоровић Драган, *Доградња Старог здања за време Дунавске бановине (1929–1941)– избор из докумената*, Нови Сад: Стварност, Архив Војводине, 2019.
626. Tišljar Vesna, *Savska banovina, Tehničko odjeljenje (1929– 1939). Arhivski fond br. 148. Popis građe po kutijama*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 1990.
627. Томић Милева Т., *Правно уређење Дунавске бановине и концепти државноправног статуса Војводине 1929– 1941*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2016.
628. Томић Милева, „Дунавска бановина (1929– 1941) – привредне, политичке и културне карактеристике“ , *Култура полиса, год. XV (2018), бр. 36* (2018), 245– 255.
629. Томић Т. Милева, *Правно уређење Дунавске бановине и концепти државноправног статуса Војводине 1929– 1941*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, 2016.
630. Томовски Крум и др.,*Македонска архитектура,* Скопје: Музеј на современа уметност, 1974.
631. Тошева Снежана, „Капитална дела руских архитеката у Београду,“ *Руска емиграција у српској култури 20. века, књ. 1* (1994), 302– 306
632. Тошева Снежана, „Даница Којић (1899– 1975)“, *Годишњак града Београда XLIII* (1996), 109– 121.
633. Тошева Снежана, „Конкурс за Бели двор на Дедињу,“ *Годшињак града Београда XLV– XLVI* (1998– 1999), 133– 149.
634. Тошева Снежана, *Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата*, докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2012.
635. Тошева Снежана, *Градитељство у служби државе – делатност и остварења Архитектонског одељења Министарства грађевина у српској архитектури 1918–1941,* Београд: Музеј науке и технике, Друштво конзерватора Србије, 2019.
636. Тошева Снежана, *Снежана Тошева, Од освајања слободе до личног печата-жене архитекти у збиркама Музеја науке и технике*, Београд: Музеј науке и технике, 2025.
637. Трговчевић Љубинка*, Планирана елита– о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку,* Београд: Историјски институт, 2003.
638. Trifunović Veroljub, „Opštinski dom u Kragujevcu– pola veka projektovanja“, *Arhitektura urbanizam 93* (1984), 11– 12.
639. Туцић Хајна, „Дело архитекте Војина Симеоновића између два светска рата“, *Наслеђе 9* (2008),155– 178.
640. Tušek Darovan, Arhitektonski natječaji u Splitu 1918– 1941., Split: Društvo arhitekata Splita, 1994.
641. Tušek Darovan, *Zgrada Primorske banovine na zapadnoj obali 1938– 1940, Leksikon Splitske moderne arhitekture*, Split: Sveučilište u Splitu, 2020, 140.
642. „Uvodne besede“, *Arhitetktura 1* (1931), 21.
643. Ujević Tin, „Splitski vidici. Četrdeset i prva hiljada Splićana“, Putopisi (2001).
644. „Uprava“, *Pravni leksikon*, Zagreb (2007), 1685.
645. Уредба о проглашењу споменика природне и културне баштине на подручју обичне Љ. Центар између Ашкерчеве, Тиволске и Словенске цесте Ур.л.РС, бр. 69/93– 2193, 105/2008– 4510.
646. Uchytil Andrej, Marenić Barišić Zrinka, Kahrović Emir, *Leksikon arhitekata Atlasa hrvatske arhitekture XX stoljeća*, Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta, 2009.

647. Ferlež Jerneja, „Maribor kot prostor prebivanja med kontinuiteto in spremembami", *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* (2010), 463– 484.
648. Filep Sanja, „Neven Šegvić o razvitku modern arhitekture u hrvatskoj", *Život umjetnosti 52– 53* (1992– 1993), 47– 51.
649. Fras Maksimiljan, Po sledeh mariborskega župana dr. Alojzija Juvana, *Časopis za zgodovino in narodopisje 2011/4* (2014), 9-87
650. Фрегл Ивона, „Драгиња Петровић– Петковић (1899– 1995)– Прилог проучавању дела жена архитеката у Србији," *Архитектура и урбанизам 14– 15* (2004), 91– 101.
651. Hadrovic Ahmet, Murugan Aarav,The Historical Jajce City in Bosnia and Herzegovina, *International Journal of Multidisciplinary Research and Growth Evaluation Volume 7, Issue 1* (2026), 738-749.
652. Hobsbawm Eric J., *Nacije i nacionalizam,* Zagreb: Novi Liber, 1993.
653. Hoptner Jacob B., *Jugoslavija u krizi 1934– 1941*. Rijeka: Otokar Krešovani, 1972.
654. Хорват Вера, „Неимарска фантазија– Камени летопис– Русија и Србија архитекте Николе Краснова (1864– 1939)", *Књижевне новине* (март– април 2010), 6– 7.
655. Hrvatski restauratorski zavod: katalog radova u 2014*., Portal 6/2015,* (2015), 317.
656. Hrelja Kemal, Industrija i saobracaj u Bosni i Hercegovini od 1929– 1941. godine, *Prilozi 2*, Sarajevo, 1966, 123– 161.
657. Христов *Александар, КПЈ во решавањето на македонското прашање (1937– 1944*), Скопје: Кулутра, 1962.
658. Hudović Mehmed, *Slike i bilješke iz prošlosti,* Sarajevo: Udruženje građana opštine Zvornik, 2000.
659. Цветковић Слободанка, Наташа Милошевић, Дулић Петар Винкић, *Архитектура Пожаревца у периоду између два светска рата*, Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2016.
660. Цвијић Јован, *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије, књ.2*, Београд: Завод за уџбенике, 1966.
661. Цвијић Синиша, *Модерна стамбена архитектура Бањалука 1929-1941*, Београд: Задужбина Андрејевић, 2014
662. *Цео Београд: адресно-информациона књига за Београд, Земун и Топчидер*,ур. А. Суворин, Београд: Руска мисао, 1922.
663. Cipek Tihomir, „Stoljeće diktatura u Hrvatskoj,"*Hrvatska politika u XX. Stoljeću* (2006), 284– 285.
664. "Clinique infantile à Zagreb (Architecte: Vladimir Turina)", *L'Architecture d'aujourd'hui бр. 82* (1959), 54–57;
665. Curl Stevens James, *Oxford Dictionary of Architecture and Landscape Architecture*, Oxford: Oxford University Press, 2006, 291.
666. Čavlović Melita, Uchytil Andrej, „Arhitektonske kompozicije Alfreda Albinija," *Prostor 21(2013) 1 (45)* (2013), 26-43.
667. Čvoro Malina, „The study of particularity of Banja Luka waterfront in view of defining the course of its future development", *International Conference on Contemporary Theory and Practice in Construction, vol. 13, no. 1* (2018), 369– 385.
668. Чекић Љиљана, „Изградња Дома краља Петра I Великог Ослободиоца у Бањој Луци," *Синеза 1 (2)* (2020),9–30
669. Чемерикић Зоран, „Јулијан Љ. Џјупон Нишки период," Ниш: Друштво архитеката Ниша, 2013.
670. Černigoj Meta, „Odri roke, odpri srce, otiraj bratovske solze. Boj proti tuberkulozi v Mariboru med obema vojnama", *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* (2010), 485– 514.

671. Čorak Željka, *U funkciji znaka– Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*, Zagreb: Centar za povijesne znanosti, 1981.
672.
673. Čipčić Marjan, "Dr. Ivo Tartaglia– prvi ban Primorske banovine", *Ivo Tartaglia: političar i intelektualac* (2016), 131– 144.
674. Marijn Čipčić. *Trogir između svjetskih ratova (1918. 1941.),* Split: Muzej grada Splita, 2021.
675. Čulinović Ferdo, *Jugoslavija između dva rata II*, Zagreb: Jugoslavenske akademija znanosti i umjetnosti, 1961.
676. Чупић Симона, „О Споменику споменицима који падају". Предавање у оквиру изложбе Мрђан Бајић: Непоуздани приповедач, Музеј савремене уметности у Београду, Београд, 24. децембар 2022.
677. Ћетковић Вјекослав, *Социјална уметност у Србији између два рата*, Нови Сад: Академија уметности, 1991.
678. Džananović Mirza, "Pogled u budućnost– Juraj Neidhart i vizija urbanističkog razvoja Zenice", *Saznanje: Zbornik radova 7. međunarodnog naučno– stručnog skupa Obrazovanje, jezik, kultura: tendencije i izazovi* (2018), 691– 701.
679. Džananović Mirza, "Kulturni turizam i zaštita arhitektonske baštine 20. stoljeća sa akcentom na modernu arhitekturu Zenice", *Saznanje 2* (2020), 211– 219.
680. Шакотић Вељко, Ђукановић Милорад, *КУД „Захумље"1898–1998 (прилози за монографију),* Никшић: Никшићке новине, 1998.
681. Šašel Kos Marjeta „Reka kot božanstvo – Sava v antiki", *Ukročena lepotica: Sava in njene zgodbe* (2009), 42– 50.
682. Шево Љиљана, *Урбанистички развој Бања Луке*, Бања Лука: Завод за заштиту споменика културе и природе Бања Лука, 1996.
683. Шево Љиљана „Ентеријери и оригинални намјештај палате Банског двора". *Годишњак Банског двора Културног центра Бања Лука* (2003), 8.
684. Šegvić Neven, „In memoriam: Teška adaptacija istinske stvaralačke ličnosti," *Vijesnik* (29.11.1968).
685. Šegvić Šimetin Nikolina, „Kulturni, socijalni i intelektualni aspekti zagrebačke arhitekture moderne: ozdravljenje budućnosti, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 44* (2012), 303– 345.
686. Šegvić Šimetin Nikolina, „Imaginarni grad: Između planova, ostvarenja i očekivanja. Primjer Zakladnog bloka u Zagrebu, Zagreb 1924. 1930. i 1945. – 1967.," *Društvo, kultura, svakodnevica. Znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem Desničini susreti*, (2018), 43– 65.
687. Шекуларац Божидар, *Свети Ђорђе испод Горице*, Титоград: Српска православна црквена општина Титоград, 1985.
688. Šeparović Svedružić Ivana, „Istočna obala Splita– kronologija zbivanja," *Kulturna baština 39* (2013), 295– 304.
689. Šerman Karin, "Utjecaj Bauhausa na hrvatsku međuratnu arhitekturu", *Prostor vol. 17 no. 2(38)* (2009), 328– 334.
690. Šehić Zijad, Tepić Ibrahim, *Povjesni atlas Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: "Sejtarija", 2002.
691. Šimunović Petar, „Predantički toponimi u današnjoj (i povijesnoj) Hrvatskoj", *FOC 22* (2013), 147–214.
692. Šilj Ivana Žebec, *Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939. godine*, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2011.
693. Šišović Grozdana, "Architectural Competitions and the Issue of the Autonomy of Architecture: The Case of Terazije Terrace", *Spatium br. 35* (2016) 45–53.

694. Stjepan Šlabek, *Banovina Hrvatska– pravno prosvijetni pristup*, Zagreb: S.Šlabek,1985.
695. Шишовић Гроздана, *Архитектонска конкурсна пракса и питање аутономије архитектуре,* докторска дисретација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2016.
696. Шкаламера Жељко, „Архитекта Никола Краснов (Москва 1864– Београд 1939),“ *Свеске ДИУС 14* (1983), 109– 129.
697. Шкорић Андријана, „Реконструкција фасаде Српског дома у Сремској Митровици“, *Наслеђе 4* (2002), 171– 185.
698. Šmid Gašper, *Uprava Dravske banovine 1929– 1941*, Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003.
699. Šosberger Pavle, *Sinagoge u Vojvodini*, Novi Sad: Prometej, 1988.
700. Šprljan Ivo,„Industrijski objekti u Šibeniku“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 37– 2013 / 38– 2014* (2013– 2014), 101– 118.
701. Štraus Ivan, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1945– 1995,* Sarajevo: OKO, 1998.
702. Šubic Vladimir, „Ljubljana, Palača Delavske zbornice v Ljubljani,“ *Arhitektura 2* (1931), 40– 44.
703. Шуљагић Сања, „Значај реке Дунав у дефинисању идентитета српског народа“, у: Зоран Милошевић, Миша Стојадиновић *Европа и Дунав: Дунав у геополитичким стратегијама европских држава* (2023), 295– 324.

Хемеротечка грађа:

1. „Војна географија Полострова Илирског“, у: *Ратник– Лист за војне науке, новости и књижевност, св.10, год.1* (1879).
2. Anonim, Prejasni prijestolonašljednički par u Sarajevu, *Sarajevski list* (17.6. 1888), 1.
3. Anonim, *Čestitka, Vrhbosna, br. 4,* (15. 2. 1890), 75.
4. Anonim, Ministerialrath Emil Ritter v. Ranger, *WBIZ 12* (1895), 316f.
5. Anonim, V pojasnilo, *Slovenec* (22.5.1895), 6.
6. *Der Bautechniker*, Wien, XV, 22, 31.V. 1895, 415– 416.
7. „Regierung –Palais in Sarajevo“, *Bautechniker. Centralorgan fur das osterreiche Bauwesen Nr.22* (31.5. 1895).
8. Anonim, O regulaciji našeg Mesta, *Slovenski narod* (8.6.1895), 3.
9. Anonim, Der Vau eines neuen Gebäudes an Stelle der landschaftlichen Vurg, *Laibacher Zeitung* (9.7.1896), 3.
10. Anonim, Položenje temeljnog kamena, *Bošnjak* (9.7.1896), 2.
11. Anonim, Po deželnem zboru, *Slovenec* (15.7.1896),1.
12. Anonim, Novo vladno poslopje, *Slovenec* (2.9.1896), 4.
13. Anonim, Zgradba deželnega poslopja, *Slovenski narod* (9.10.1896), 3.
14. Anonim, V Ljubljani, *Slovenski narod* (11.9.1897), 3.
15. Anonim, Dunaj 1, *Slovenski narod* (1.10,1897), 3.
16. Anonim, Stavbena kronika, *Slovenski narod* (16.10.1897), 3.
17. Anonim, Dasneueüandesregierungsgebäude, *Laibacher Zeitung* (27.10,1897), 3
18. Anonim, Drobne novice, *Slovenski list* (27.10.1897), 369.
19. Anonim, Kranjska stavbna družba in delavci,*Slovenski narod* (11.11.1898), 2.
20. Anonim, Iz občinskega sveti ljubljanskeg, *Slovenski narod* (30.11.1898), 4.
21. Anonim, Laibacher Gemeinderath, *Laibacher Zeitung* (3.12.1898), 3.

22. Anonim, C kr. deželna vlada in obč. svetnik dr. Hudnik pred kaz. Sodiščem, *Slovenski narod* (30.12.1898), 2.
23. Anonim, Kranjska deželna vlada in sodišče, *Slovenski list* (18.2.1899), 45.
24. Anonim, Novo deželnovladno poslopje, *Slovenski narod* (18.3.1899), 3.
25. Аноним, Мало светлости, *Застава бр. 20* (10.9.1900), 1.
26. Аноним, Окружно начелство у Нишу, *Нова искра* (1.1.1903), 26.
27. Аноним, Списак ученика који су 1903– 1904. школској години довршили стручне испите и стекли право на диплому о свршеном факултету, *Просветни гласник* (12.1.1904), 682.
28. Томић Св., „Из Старе Србије“, *Нова Искра* (1.5.1906), 135-141.
29. Аноним, Вести, *Српски технички лист* (17.12.1906), 199.
30. Мил.Јов, Рад Удружења Српских инжењера и архитеката, *Српски технички лист* (20.5.1907), 171.
31. Аноним, Сигурна посла, *Правда* (1.12.1908), 6.
32. Anonim, Ministerialrat Emil Ritter v. Ranger., *Dt. Bauzeitung 43* (1909), 100.
33. Вертхајмер Едуард, Јулије Андраши о Балканским стварима, *Српски књижевни гласник* (1.7.1911), 456– 459.
34. Аноним, Вести, *Српски технички лист* (15.1.1912),15.
35. Аноним, Лицитације, *Технички лист* (19.8.1912), 4.
36. Anonim, Nestali, *Beogradske novine* (14.3.1916), 4.
37. Аноним, Ловачки замак, *Политика* (25.9.1920), 3.
38. Аноним, Орденом Сетог Саве III реда, *Просветни гласник* (1.2.1924), 35.
39. „Привремена уредба о оснивању инжењерских комора у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“, *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* (25.10.1924),1.
40. Краков С, У Краљевом ловачком дворцу Хан Пијесак, *Време* (25.4.1925), 4.
41. Кашанин Милан, У колевци српског народа: Један заборављен крај, Санџак. Рђави путеви и немогућа администрација. Лепота и беда старих споменика, *Време* (21.12.1925), 3.
42. Аноним, Царинска зграда у Љубљани, *Време* (22.7.1927), 2.
43. Аноним, План за дом „Захумља“, *Слободна мисао* (17.6.1928), 5.
44. Милша Ђорђе, Захвални Тимочани, *Илустровани лист бр. 24* (1929), 13.
45. Александар с.р, Моме драгом народу, *Политика* (6.1.1929), 1.
46. Гачић Петар, Инжењери о организацији Министарства јавних радова и саобраћаја, *Време* (2.4.1929), 5.
47. Аноним, Освећење камена темељца за другу основну школу у Ваљеву, *Време* (16.4.1929), 8.
48. Аноним, Оставка председника Удружења Југословенских Инжењера и Архитеката– секција Београд, *Време* (28.4.1929), 3.
49. Plečnik Jože, Tavčar Ciril, Frančiškansko mostovje, *Dom in svet, letnik 42, številka 5*, (15.5.1929), 151.
50. Аноним, За дом културе у Ваљеву, *Глас Ваљева* (16.6.1929), 2.
51. Др. Бож. Милосављевић, „Нова основна школа у Ваљеву,“ *Глас Ваљева* (30.6.1929), 3.
52. Аноним, Дечије летње лечилиште у Ваљеву, *Глас Ваљева* (11.8.1929), 1.
53. Аноним, Јуче је на свечан начин извршено освећење темеља Официрског дома у Ваљеву, *Време* (19.8.1929), 6.
54. Аноним, Освећење Официрског дома у Врању, *Време* (19.8.1929), 6.
55. Бабић Милорад, „Нова основна школа у Ваљеву,“ *Глас Ваљева* (1.9.1929), 3.
56. Аноним, Откривање споменика Краљу Петру у Босанској Крупи, *Време* (1.9.1929), 9.
57. Аноним, Генерални ргулациони план града Скопља, *Скопски гласник* (14.9.1929), 2.

58. Аноним, Ново уређење Краљевине Југославије, *Правда* (5.10.1929), 1.
59. Аноним, Освећена црква у Кнежеву, *Време* (6.10.1929), 10.
60. Anonim, Opraštanje sa plemenskim zastavama, *Jugoslavenski list 236* (8.10.1929), 1.
61. Александар с.р, Нови банови, *Политика* (10.10.1929), 1.
62. Аноним, Подизање џамије у Сплиту, *Политика* (12.10.1929), 2.
63. Антић, Б., Комунални проблеми града Скопља, *Политика* (16.10.1929), 4.
64. Б., Г.др. Перовић о значају Приморске бановине, *Политика* (16.10.1929), 3.
65. *Службене новине Краљевине Југославије* (25. 10. 1929).
66. Аноним, Освећење нове школске зграде у Ваљеву, *Глас Ваљева* (3.11.1929), 3.
67. Брашић Миша, Нови Општински дом у Крагујевцу, *Време* (28.11.1929), 8.
68. Закон о оснивању Сокола Краљевине Југославије, *Службене новине Краљевине СХС* (6.12.1929).
69. Anonim, Trogir– prevažanje putnika autobusima po narudžbi iz garaže, *Novo doba 12* (9. 12. 1929), 6.
70. Аноним, Оглас Натјечаја за израду идејних скица за Бански двор и Банску управу, *Службени лист Врбаске бановине 19* (1930), 1.
71. Аноним, Питање банске палате, *Време* (3.1.1930), 7.
72. М, Нова фабрика дувана у Нишу, *Политика* (14.1.1930), 6.
73. Аноним, Подизање банске палате у Скопљу, *Време* (17.1.1930), 6.
74. Аноним, Укази у Министарству Грађевина, *Време* (14.2.1930), 5.
75. Аноним, Скупштина занатског дома у Куманову, *Политика* (18.2.1930), 7.
76. В.J., Општинска палата у Бања Луци, *Политика* (18.2.1930), 7.
77. В.J, Банска палата у Бањој Луци, *Политика* (8.3.1930), 7.
78. Јеловац Вук, Буџет и проблеми Врбаске бановине, *Политика* (13.3.1930), 4.
79. Аноним, Подизање банске палате, *Време* (25.3.1930), 6.
80. Аноним, Стечај за израду идејних скица за Банску палату и Банске дворе у Бања Луци, *Време* (26.3.1930), 10.
81. Anonim, Izgradnja nove bolnice u Zagrebu, *Samoborski list* (15.4.1930), 2.
82. Аноним, Конкурс, Време, (23.4.1930), 9.
83. Аноним, Г.Живојин Лазић се заузима за оснивање задруга у Јужној Србији, *Време* (11.5.1930), 7.
84. Аноним, Јуче је у Великом Градишту свечано освећена нова гимназија Престолонаследника Петра, *Време* (12.5.1930), 5.
85. Аноним, Банска управа одустаје од откупа вакуфског земљишта за своју палату, *Време* (22.5.1930), 8.
86. Аноним, Годишњи зборови акционарских друштава, *Народно благостање* (30.5.1930), 350.
87. Аноним, Пред освећење нове гимназије у Сремској Митровици, *Политика* (4.6.1930), 10.
88. Аноним, Награђени планови за банску палату у Бањој Луци, *Политика* (6.6.1930), 8
89. Арх. Јован Ранковић, Награђени планови за банске палате у Бањој Луци, *Политика* (8.6.1930), 8.
90. Р.Освећење нове гимназије у Сремској Митровици, *Политика* (17.6.1930), 7.
91. Јеловац В., Зидање банске палате у Бања Луци, *Политика* (22.6,1930), 8.
92. Аноним, Ново Скопље, *Време* (15.7.1930), 7.
93. Аноним, Конкурс за скицу банске палате у Скопљу, *Време* (23.7.1930), 6.
94. Аноним, Оглас, Службени лист Врбаске бановине (24.7.1930), 6.
95. Аноним, Оглас, *Службени лист Врбаске бановине* (24.7.1930), 9.

96. Аноним, *Свечана седница Банског већа*, *Службени лист Врбаске бановине* (24.7.1930), 1.
97. Пантовић П., Напредак Бања Луке, *Време* (24.7.1930), 8.
98. Аноним, Награђени планови за банску палату у Скопљу, *Политика* (27.7.1930), 6.
99. Аноним, Педесетогодишњица фабрике дувана у Сарајеву, *Политика* (3.8.1930), 4.
100. Аноним, Конкурс за план банске управе у Сплиту, *Политика* (3.8.1930),4.
101. Јеловац В., У Врбаској бановини подиже се сада 112 школа, *Политика* (6.8.1930), 4.
102. Anonim, Izgradnja nove Splitske bolnice, *Novo doba* (17.8.1930), 6.
103. С.Радивојевић, Спомен– школа Устанку у Орашцу, *Правда* (19.8.1930), 5.
104. Аноним, Грађење банске палате у Новом Саду, *Политика* (23.8.1930), 4.
105. Аноним, Палата банске управе у Бањој Луци, *Политика* (25.8.1930), 4.
106. Аноним, Палата банске управе у Бања Луци, *Политика* (26.8.1930), 4.
107. Радовановић Павле Кара, Крупни проблеми града Скопља, *Београдске општинске новине* (1.9.1930), 7.
108. Аноним, Споменик палим ратницим у Шапцу, *Илустровано време* (20.9.1930), 784.
109. Станић Славко, Новосадски сајам и привреда Дунавске бановине, *Политика* (27.9.1930), 3.
110. Аноним, Рад банске управе на унапређењу пољопривреде, *Политика* (27.9.1930), 4.
111. Аноним, Улепшавање Скопља, *Политика* (30.9.1930), 8.
112. Ј.Р.,Зидање соколског дома у Шапцу, *Политика* (2.10.1930), 5.
113. Аноним, Рад у Зетској бановни, *Политика* (3.10. 1930), 5.
114. Аноним, Рад у Зетској бановини, *Политика* (3.10.1930), 2.
115. Аноним, Рад управе Дунавске бановине, *Политика* (5.10.1930), 2.
116. Аноним, У недељу свечано се открива у Неготину споменик благопочившем Краљу Петру, палим Французима и Крајишницима, *Време* (10.10.1930), 7.
117. Аноним, Указ о бановима, *Правда* (11.10.1930), 3.
118. А.,Свечано отварање официрског дома у Ваљеву, *Политика* (13.10.1930), 8.
119. Аноним, Црква Грачаничка у срезу ваљевском, *Глас Ваљева* (14.10.1930), 3– 4.
120. Аноним, Никшићко пјевачко друштво „Захумље“, *Слободна мисао* (19.10.1930), 5.
121. Anonim, Palača celjske ljudske posojilnice, *Iustrovani Slovenec* (19.10.1930), 334.
122. Аноним, Подизање споменика палим ратницима на Убу, *Глас Ваљева* (2.11.1930), 2.
123. Пинтар Владимир А., Блед и околица, *Нова Европа* (16.11.1930), 288.
124. Аноним, Председник владе у Куманову, *Политика* (22.11.1930), 3.
125. Аноним, Пројекти за банску палату у Сплиту, *Политика* (2.12.1930), 8.
126. Аноним, Ниш је добио трамвај, *Београдске општинске новине* (15.12.1930), 73.
127. Аноним, Ново Скопље, *Политика* (17.12.1930), 5.
128. Стојковић Љубиша, Освећење официрског дома у Врању, *Време* (18.12.1930), 7.
129. Anonim, Novi jugoslovanski grb na pročelju naše banske palače, *Ilustrovani Slovenec, štev.52*, (28.12.1930), 411.
130. *Илустровано Време бр.28* (1931), 561.
131. Senjanović Petar, „Novi građevinski zakon“, *Tehnički lis*t br. 11, 13/1931 (1931), 157 – 159.
132. Арх. Јов. Ранковић, Како треба да изгледа будући монументалан Храм Светог Саве, *Време* (24.1.1932), 8.
133. Аноним, Пирот иде у сусрет великој будућности, *Време* (28.1.1931), 5.
134. Аноним,Оглас, *Службени гласник Врбаске бановине* (5.2.1931), 9.
135. Аноним, Скопски факултет, *Службени лист Вардарске бановине* (7.2.1931), 1.

136. А.А, Лицитација за грађење Банске палате на Цетињу, *Време* (12.2.1931), 5.
137. Аноним, Изјава г.бана Живјина Лазића, *Правда* (2.3.1931), 3.
138. *Службене новине Краљевине Југославије* (18.3.1931).
139. А.А, Грађење банске палате на Цетињу, *Време* (25.3.1931), 5.
140. Anonim, Gradnja Higijenskog Zavoda u Splitu", *Novo doba* (27. 3. 1931), 5.
141. М.Р., У Зетској бановини, *Слободна мисао* (29.3.1931), 2.
142. Аноним, Лицитација за подизање Банске палате на Цетињу, *Време* (24.5.1931), 8.
143. Боучек Војта, Инвестициони радови у Зетској бановини, *Зетски гласник* (1.4.1931), 2.
144. Аноним, Грађење нове палате Банске управе у Бања Луци, *Време* (2.4.1931), 5.
145. Anonim, Licitacije, *Narodno blagostanje* (30.5.1931), 347.
146. Аноним, Бан Г.Тартаља у Сплиту, *Правда* (5.6.1931), 6.
147. Аноним, Премештаји начелника Банских управа, *Време* (23.6.1931), 2.
148. Аноним, Положен је темељ палати Народне банке у Скопљу, *Време* (6.7.1931), 3.
149. Аноним, на Цетињу, *Правда* (17.7.1931), 3.
150. Н.М.Б., Још ове јесени Бања Лука ће добити нови зграду за Хигијенски завод, *Време* (28.7. 1931), 7.
151. Аноним, На Цетињу, *Политика* (17.8.1931), 4– 5.
152. Anonim, Tromostje je dograjeno, *Slovenski narod 64* (9.10.1931), 2.
153. Аноним, Одликовања, *Време* (14.12.1931), 3.
154. Аноним, Дјеловање Хотелско– купалишног друштва „Улцињ", *Зетски гласник* (1932), 2.
155. Страјнић Коста, Уметност Југословена, *Календарска Просвијета* (1.1.1932), 81.
156. Аноним, Како треба да изгледа будући монументалан Храм светог Саве, *Време* (5.1.1932), 7.
157. Аноним, Постављења, *Правда* (6.1.1932), 95.
158. Аноним, Оглас, *Службени гласник Врбаске бановине* (14.1.1932), 6.
159. Аноним, Оглас, *Службени гласник Врбаске бановине* (16.1.1932), 6.
160. Аноним, Подизање банских двора у Бањој Луци биће завршено у септембру, (20.1.1932), 12.
161. Аноним, Јубилеј арцибискупа барског г. Др Николе Добречића, *Политика* (29.1.1932).
162. Аноним, Оглас, *Службени гласник Врбаске бановине* (17.3.1932), 9.
163. Аоним, Оглас, Службени гласник Врбаске бановине (24.3.1932), 7.
164. Добровић Никола, За савремену или класичну Далмацију?, Време (22.4.1932), 2.
165. М. Стамболија, Друштва и установе, *Врбаске новине* (19.5.1932), 5.
166. Аноним, Скупштина Удружења Југословенских инжењера у Скопљу, *Правда* (23.5.1932), 5.
167. Аноним, У Београду се подиже још једна модерна школска зграда, *Време* (20.6.1932), 7.
168. Аноним, Дечији дом Краља Александра у Скопљу, *Правда* (28.6.1932), 4.
169. Аноним, Подизање Океанографског института, *Правда* (30.6.1932), 3.
170. Аноним, Тапецирање храстових фотеља у већници палате Банских двора у Бањој Луци, Службени гласник *Врбаске бановине* (18.8.1932), 9.
171. Аноним, Градња соколског дома у Бања Луци, *Службени гласник Врбаске бановине*, (11.8.1932), 11.
172. Аноним, Освећење темеља нове школе, *Глас Нашег Истока* (3.9.1932), 3.
173. Аноним, Једна ретка свечаност у Пироту, *Глас Нашег Истока* (10.9.1932), 3.
174. Аноним, Једна народна манифестација у Боки, *Слободна мисао* (11.9.1932), 3.

175. Аноним, Још један успех г. Инкиострија, *Политика* (16.9.1932), 9.
176. Аноним, Пирођанци отворите очи, Глас нашег Истока, (17.9.1932), 3.
177. Аноним, Одликовања у Министарству грађевина, *Време* (24.9.1932), 5.
178. Аноним, Грађевинска делатност у Бањој Луци, *Службени гласник Врбаске Бановине,* (11.11.1932), 5.
179. Аноним, Освећење банских двора у Бања Луци, *Политика* (9.11.1932), 8
180. Аноним,Освећење Банских двора у Бања Луци, *Службени гласник Врбаске бановине* (9.11.1932), 2.
181. Х.В.Д, „Пред освећење соколског дома у Тузли“, *Правда* (3.12.1932), 6.
182. Аноним, За подизање Дома Краља Петра у Бањој Луци, *Правда* (19.12.1932), 11.
183. Аноним, Отворење Соколског дома у Тузли, *Политика* (20. 12. 1932), 7– 9.
184. Бошковић Ђурђе, Споменици прошлости и њихово обезбеђивање, *Српски књижевни гласник 1* (1933).
185. Милошевић М.Б, Проблеми самоуправних финансија, *Београдске општинске новине* (1933) 65.
186. Аноним, Буџет Зетске бановине, *Народно благостање* (7.1.1933), 29.
187. Аноним, Нишке новине, Освећење учитељског дома, *Нишке новине* (22.01.1933), 3.
188. Anonim, Jugoslavensko pučko prosvjetno društvo Berislavić, *Novo doba 18* (23. 1. 1933.), 3.
189. Аноним, Са градњом палате Банске управе у Новом Саду почеће се у априлу ове године, *Време* (28.1.1933), 8.
190. Аноним, Долазак Хитлера на власт, *Политика* (1.2.1933), 4.
191. Петковић Вуј., Хроника, *Учитељ* (1.2.1933), 480.
192. Ранчић В., Освећење зграде треће основне школе у Пироту, *Наш исток* (4.2.1933), 2.
193. Дориомедов, Н.,Нови путеви, грађевине, цеистерне и мелиорациони радови у Зетској бановини, *Правда* (11.2.1934), 7.
194. Аноним, Одликовања, *Правда* (20.2.1933), 8.
195. Аноним, Отварање изложбе Групе архитеката модерног правца, *Правда* (20.2.1933), 8.
196. Аноним, Постављења, *Правда* (3.5.1933), 5.
197. Аноним, Одликовања, *Правда* (12.7.1933), 16.
198. Grego Petar, Podizanje školskih zgrada u Primorskoj banovini, *Učiteljski tovariš* (17.8.1933), 5.
199. Аноним, Освећење цркве Светог Цара Уроша у Урошевцу, *Правда* (11.9.1933), 7.
200. Аноним, Пред освећење камена темељца Занатског дома у Шапцу, *Правда,* (16.10.1933), 5.
201. Аноним, Нова зграда Женске занатске школе Кола српских сестара у Кавадару, *Правда* (23.10.1933), 6.
202. Аноним, Регулациони и нивелациони план Нишке Бање одобрен. *Правда* (24.10. 1933), 8.
203. И.Ш. Поново отварање позоришта у Осијеку, *Правда* (25.10.1933), 10.
204. М., Дом народног здравља у Јајцу, *Правда* (9.11.1933), 3
205. Аноним, Одликовања, *Правда* (7.12.1933), 16.
206. Аноним, Зидање палате Банске управе у Новом Саду, *Правда* (19.12.1933), 2.
207. Добричанин Љуб., Четири године рада и успеха Вардарске бановине, *Правда* (29.12.1933), 3.
208. Anonim, Zasjedanje banskog vijeća u Splitu, *Novo doba* (12.1.1934), 2.
209. М., Побољшање прилика, *Грађанин* (13.1.1934), 1.

210. Аноним, Нову владу образовао је г.Богољуб Јевтић– Министар иностраних послова, *Грађанин*, (28.1.1934.), 3.
211. Аноним, Нови путеви, грађевине, цистерне и мелиорациони радови у Зетској бановини, *Правда* (11.2.1934), 7.
212. Аноним, Први Дом трезвености, *Политика* (23.2. 1934), 9.
213. Љ.Д., Грађевинари против картела цемента, *Правда* (1.3.1934), 5.
214. Аноним, Државна хипотекарна банка подиже нову зграду за главну филијалу у Бањој Луци, *Политика* (24.3.1935), 5.
215. Anonim, Proširenje rada banovinske bolnice u Mostaru, *Jadranski dnevnik* (31.3.1934), 5.
216. Н.Д., Подизање Соколског дома на Цетињу, *Правда* (31.3.1934), 9.
217. Аноним, Нова Железничка станица у Херцег Новом, *Правда* (3.4.1934), 2.
218. Аноним, У Алексинцу се диже Гимназија на месту једне историске зграде, *Политика* (6.4.1934), 9.
219. Аноним, У Нишкој бањи подиже се велико модерно купатило са лабораториумима за научно испитивање, *Правда* (12.4. 1934), 9.
220. М, Сутра се освећује камен темељац гимназије у Смедереву, *Правда* (6.5.1934),12.
221. Ђ.Станимировић, Славље Подриња после четврт века делатности шабачки соколи су добили свој дом, *Правда* (2.6.1934), 3.
222. Аноним, Бан Вардарске бановине Г.Станишић у Битољу, *Време* (1.7.1934), 3.
223. Б.М, Технички радови Врбаске бановине,*Правда* (23.7.1934), 7.
224. Б.М., Инжењери Врбаске бановине основали Удружење, *Правда* (27.7.1934), 6.
225. Б.М, Нова управа секције Учитељског удружења за Врбаску бановину, *Правда* (16.8.1934), 8.
226. Anonim, Dijelatnost Tehničkog odeljenja Banske uprave, *Novo doba* (17.8.1934), 3.
227. Р.М, Подигнута је нова гимназиска зграда у Смедереву, *Правда* (31.8.1934),17.
228. Аноним, Свечано пуштање у саобраћај новог моста на Уни и освећење Дома Краља Александра у Босанској Крупи, *Време* (22.9.1934), 3.
229. Аноним, Конкурс за израду идејне скице јавних берза рада, *Политика* (26.9.1934), 14.
230. Аноним, Крагујевачки ловци осветили су јуче Дом и развили заставу,*Време* (1.10.1934), 3.
231. Аноним, Пећ добија електричну централу, *Слободна мисао* (7.10.1934), 2.
232. Anonim, Licitacija mosta Kralja Petra u Mostaru, *Jadranski dnevnik* (24.10.1934), 4.
233. Аноним, Соколски дом у Славонском Броду на прочељу ће имати последње речи Витешког Краља:"Чувајте Југославију!", *Време* (27.10.1934), 3.
234. Радоњић М., Пећ 1 новембра добија електрично осветљење, *Време* (29.10.1934), 7.
235. Аноним, Дубровник подиже споменик Краљу Александру, *Слободна мисао* (4.11.1934), 2.
236. Anonim, Palača za nezaposlene i bijedne, *Novo doba* (6.11.1934), 8.
237. Аноним, Величанствен споменик Витешком Краљу поставиће се на тргу Краља Александра или тргу Краља Томислава, *Време* (10.11.1934), 4.
238. Аноним, Спомен плоча француском књижевнику у Боки Которској, *Зетски гласник* (14.11.1934), 2.
239. Аноним, Народу Зетске бановине, *Зетски гласник* (14.11.1934), 2.
240. Аноним, Споменик Краљу Ујединитељу у Зеленики, *Зетски гласник* (14.11.1934), 2.
241. Аноним, Одликовања лица која су радила на изградњи Моста Краља Александра, *Време* (16.12.1934), 12.

242. Д.Ж, Споменик Витешком Краљу Ујединитељу подићи ће Зеленика, Правда (16.12.1934), 9.
243. Anonim, Tri godine rada Galerije umjetinna u Splitu, *Jadranski dnevnik* (29.12.1934), 5.
244. Zloković Milan, „Problemi unutrašnjeg zaliva Boke Kotorske“, *Primorski Lloyd, god I*, (1935).
245. Аноним, Резултат конкурса за скицу регулационог плана града Ниша, *Београдске општинске новине, часопис за комунално– социјални, привредни и културни живот,бр. 11 и 12* (1935), 776.
246. Аноним Црна Гора подиже споменик Краљу Александру на Цетињу, *Политика* (21.1.1935), 12.
247. Антић Бора, Скопље ће најзад добити свој градски Музеј, *Политика* (21.1.1935),10.
248. Аноним, Изложба пројеката за регулацију загребачког Капитола, *Политика* (23.1.1935), 6.
249. Anonim, Akcija za sabiranje sredstava za Kraljev spomenik, *Jadranski denvnik* (30.1.1935), 6.
250. Аноним, Нова болница у Бања Луци биће најмодерније уређена, *Политка* (3.2.1935), 6.
251. Аноним, Завршена је зграда Берзе рада у Сплиту, *Политика* (27.2.1935), 9.
252. Аноним Конкурс за израду идејне основе за градњу православног храма у Сплиту, *Политика* (9.3.1935), 17.
253. Аноним, Резултат конкурса за зграду Окружног уреда у Осјеку, *Политика*, (19.3.1935), 11.
254. Димитријевић, За планинарско насеље под Дурмитором, *Слободна мисао* (24.3.1935), 2.
255. Аноним, Соколски дом у Добоју, *Политика* (26.3.1935), 10.
256. Аноним, У овим местима Зетске Бановине биће основана туристичка друштва, *Политика* (6.4.1935), 10.
257. Аноним Исход конкурса за споменик Краљу Александру I, Јавно мњење (7.4.1935), 1.
258. Аноним, Освећење новог дома агенције Хипотекарне банке у Крагујевцу, *Политика* (15.4.1935),6.
259. Anonim, Izvršena licitacija za gradnju Carinarnice u Splitu, *Jadranski dnevnik* (17.4.1935), 4.
260. Anonim, Vijesti iz Jugoslavije, *Čuvajmo Jugoslaviju* (1.5.1935), 8.
261. Аноним, У Дубровнику је 1 маја отворена филијала Народне банке, *Политика* (3.5.1936), 12.
262. Р.Мил, Освећење темеља нове гимназиске зграде у Смедереву, *Време* (7.5.1935), 5.
263. Аноним, Једна значајна наредба г.Бана Вардарске Бановине, *Вардар* (22.5.1935), 1.
264. Араницки Огњеслав, Туризам и наше законодавство, *Народно благостање* (25.5.1935), 340.
265. Аноним, Изградња зграде за Окружни уред за осигурање радника у Нишу, *Политика* (1.6.1935),15.
266. М., Народни дом у Малим Крчмарима, *Политика* (21.6.1935), 8.
267. Н.М., У Улцињу се подиже модеран хотел, *Политика* (15.7.1935), 11.
268. Аноним, „Банска палата биће једна репрезентативна и монументална грађевина“, *Дан* (16.7.1935), 3.
269. Аноним, *Нишки нови лист* (27.7.1935), 3.
270. Anonim, Organizacija prehrane u Hercegovini: Usljed nezapamćene suše u Hercegovini se spremaju ove godine crni dani, *Jadranski dnevnik* (19.8.1935), 3.

271. Alf., Oko gradnje zgrade Berze rada, *Jadranski dnevnik* (30.8.1935), 4.
272. Аноним, Град Вараждин подигао је први у држави, достојан споменик Краљу Александру, *Политика* (8. 9. 1935), 15.
273. Аноним, Скопље је добило једну монументалну модерну грађевину, *Политика* (9.9.1935), 4.
274. Аноним, Нови Сад блиске будућности, *Дан* (10.9.1935), 11.
275. Anonim, Za podizanje gradske Burze rada u Šibeniku, *Jadranski dnevnik* (14.9.1935), 4.
276. Аноним, Бања Лука је добила модеран аеродром, *Политика* (16.9.1935), 5.
277. Аноним, Освећење Дома и скупштине бановинске задруге за пољопривредни кредит у Нишу, *Политика* (26.9.1935),12.
278. Аноним, Први пробни воз стигао је у Пећ, *Политика* (27.10.1935), 8.
279. Аноним, Решено је питање цетињског водовода, *Политика* (1.12.1935), 14..
280. Аноним, Краљевски намесник г.др. Перовић код Мештровића, *Политика* (10.12.1935), 5.
281. Anonim, Mišljenje g.I.Meštrovića o predlogu dr. Smodlake u pitanju postavljanja „Narodnog spomenika“, *Jadranski dnevnik* (12.12.1935), 9.
282. Аноним, Наш народни благдан, *Јадранска стража бр. 12* (12.12.1935), 485.
283. I. T., Problem Jugoslavije, *Nova Evropa 2* (1936), 38– 42.
284. Zloković Milan, „Sistematizacija zapadnoq dela kotorske obale“, Primorski Lloyd god II, (1936), 1-3.
285. Којић Бранислав Ђ., Архитектура, архитект и грађанин, *Политика* (6.1.1936), 25.
286. Аноним, Прва служба Божија, *Политика* (17.1.1936), 8.
287. Anonim, Svečano otvorenje nove banovinske bolnice u Biogradu n-m, *Jadranski dnevnik* (4.2.1936), 5.
288. B.J., Бања Лука је добила нову болницу, *Политика* (8.2.1936), 7.
289. Juraj Ivanko, Narodno kazalište u Splitu, *Jadranski dnevnik* (12.2.1936), 3.
290. А.Костић, Океанографски институт у Сплиту, *Политика* (21.2.1936), 10.
291. Anonim, Gdje će se graditi Banska palača, *Jadranski dnevnik* (22.2.1936), 5.
292. Anonim, Rezultata natječaja za spomenik BLPK, Kralju Aleksandru, *Jadranski dnevnik* (22. 2.1936), 5.
293. Аноним, У Крагујевцу се зида један од највећих радничких домова, *Политика* (23.2.1936), 18.
294. Аноним, Покушај атентата на председника владе Г.Др. М. Стојадиновића, *Правда* (7.3.1936).
295. Н., Охрид је добио поптпуно модеран хотел „Бел ви“, *Политика* (10.3.1936), 8.
296. Anonim, Za gradnju Banske palače na pazaru, *Jadranski dnevnik* (18.3.1936), 5.
297. Anonim, Gdje bi se imala graditi banska palača, *Jadranski dnevnik* (20.3.1936), 6.
298. Anonim, Podizanje novih hotelskih objekata na Primorju, *Jadranski dnevik* (20.3,1936), 6.
299. Аноним, Југословенски железничари подижу у Демир Капији болницу, *Време* (25.3.1936), 5.
300. Anonim, Zaključak splitskih inžinjera i arhitekata u pitanju izgradnje banske palače, *Jadranski dnevnik* (28.3.1936), 5.
301. Anonim, Banska palača zidat će se na mjestu današnje carinarnice, *Jadranski dnevnik* (1.4.1936), 5.
302. Anonim, Iz Šibenika, *Novo doba* (2.4.1936), 2.
303. Anonim, Saopćenje Kr. Banske uprave Prim. Banovine o zidanju banske zgrae u Splitu, *Novo doba* (2.4.1936), 4.
304. Аноним, Станичне зграде каквих нема ни на једној прузи, *Политика* (6.4.1936), 6.

305. Anonim, Mišljenje konservatorskog ureda o gradnji banske palače, *Novo doba* (18.4.1936), 2.
306. I.F.Lupis Vukić, Spasimo najveći kapital Splita– povodom diskusije o položaju za izgradnju Banske palače, *Novo doba* (25.4.1936), 2.
307. Аноним, Данас се у Бањој Луци отвара Народна библиотека Краља Петра Великог, *Политика* (26.4.1936), 16.
308. Др. Првислав Гризогоно, Пре него буде касно где да се подигне Бановинска палата у Сплиту, *Политика* (26.4.1936),10.
309. Anonim, Borba o Split, *Novo doba* (6.5.1936), 3.
310. Anonim, Konferencija o gradnji banske palače, *Jadranski dnevnik* (7. 5. 1936), 6.
311. Аноним, Довршена је нова Гимназија у Шибенику чије је грађење стајало 5 милиона динара, *Време* (11.6.1936), 8.
312. Аноним, Издање зидарских и столарских радова за Банску палату у Новом Саду, *Време* (26.6.1936), 6.
313. Аноним, У Нишкој Бањи свечано је откривен споменик Краљу Ујединитељу, *Политика* (29.6.1936), 9.
314. B.J., Први радови на изградњи велике нове болнице на Ребру у Загребу почели су, *Политика* (12.7.1936), 17.
315. Аноним, Јуче је обављена лицитација за израду банске палате у Новом Саду, *Политика* (14.7.1936),11.
316. Аноним, На јавној лицитацији, Дан (28.7.1936), 8.
317. Аноним, Радови на банској палати отпочеће званично 14 о.м., *Дан* (11.8.1936), 36.
318. Аноним, Цетињски водовод, *Време* (22.8.1936),11.
319. Аноним, У Нишу се подиже модерна зграда за Хируршко одељење, *Политика* (30.8.1936), 18.
320. Аноним, Освећена је нова палата Моравске бановине у Нишу, *Политика* (7. 9. 1936), 10.
321. Аноим, Освећење палате Банске управе Моравске бановине, *Време* (7.9.1936), 10.
322. Аноним, Вести из земље, *Дан* (10.9.1936), 4.
323. Аноним, Нов хотел у Улцињу, *Политика* (11.9.1936), 10.
324. Аноним, За који дан почеће радови на подизању Берзе рада у Нишу, *Политика* (19.9.1936), 11.
325. Аноним, На 103 хиљаде становника Дунавске бановине долази просечно једна средња школа, *Дан* (20.9.1936), 8.
326. Аноним, Народ Шумадије и Расине приредио је јуче одушевљене и бурне овације претседнику владе г. др. Стојадиновићу, *Време* (21.9.1936), 4.
327. Аноним, На тромеђи срезова Приједорског, Босанске Дубице и Босанске Костајнице откривен је споменик Краљу Ујединитељу, *Време* (22.9.1936), 9.
328.
329. Аноним, Конгрес Савеза градова на Цетињу, *Београдске општинске новине* (1.10.1936), 799.
330. Anonim, Odobrena izmjena terena za gradnju banske palače, *Jadranski dnevnik* (13.10.1936), 6.
331. Anonim, Prvi turistički odbor u Primorskoj banovini, *Jadranski dnevnik* (13.10.1936), 6.
332. Anonim, Gradnja glavne pošte, *Jadranski dnevnik* (23.10. 1936), 6.
333. Аноним, Ко ће платити фотографије планова будуће Банске палате, *Дан* (6.11.1936), 3.
334. Аноним, У Осеку ће се подићи палата Берзе рада, *Политика* (8.11.1936),14.
335. Аноним, Призрен добија модерне и праве улице, *Политика* (8.11.1936), 9.

336. Аноним, Новоподигнута синагога у Руми, *Време* (10.11.1936), 9.
337. Anonim, Gradnja pošte u Splitu, *Jadranski dnevnik* (14.11. 1936), 6.
338.
339. Anonim, Izgradnja radničkog skloništa u Šibeniku, *Jadranski dnevnik* (14.11.1936), 6.
340. Аноним, Јеврејски културно дом у Бањој Луци, *Политика* (27.11.1936), 8.
341. Аноним, У Сплиту ће се подићи ново купалиште за 2500 купача, *Политика* (27.11.1936), 8.
342. Аноним, У Мостару се подиже први јавни споменик, *Политика* (29.11.1936), 15.
343. Аноним, Завршена је зграда Окружног уреда у Нишу, *Политика* (30.11.1936), 9.
344. Аноним, Конкурс за израду идејних скица банске палате у Сплиту, *Време* (6.12.1936), 2.
345. Аноним, На дан 18.0.м. одржаће се у Банској управи лицитација за облагање нове Банске палате и већнице мрамором, *Дан* (10.12.1936), 5.
346. Anonim, Izgradnja burze rada u Šibeniku, *Jadranski dnevnik* (17.12.1936), 7.
347. Аноним, Зајам од 20 милиона динара одобрила Државна хипотекарна банка Банској управи у Скопљу, *Време* (26.12.1936), 5.
348. Аноним, Аранђеловац ће бити изграђен у модерну бању, *Политика* (30.12.1936), 11.
349. Аноним, У Косовској Митровици подигнут је велики дом Краља Александра Првог Ујединитеља, *Политика* (30.12.1936). 11.
350. Аноним, У Стоцу је на свечан начин освећена нова бановинска болница, *Правда* (10.1.1937), 12.
351. Димитријевић Предраг, Јуче је извршена прва успела проба телефонске линије Париз-Београд, *Време* (13.1.1937), 5.
352. Аноним, Друга лицитација за облагање мрамором фасаде нових банских зграда, *Дан* (16.1.1937), 3.
353. Anonim, Kronika Šibenika, *Novo doba* (20.1.1937), 4.
354. Аноним, По новом списку има у земљи 281 туристичко место, *Политика* (20.1.1937), 5.
355. Ц, Освећење Женске гимназије у Нишу, *Правда* (26.1.1937), 7.
356. Аноним, Комунална политика и урбанизација града, *Недељник Нови Сад* (14.2.1937).
357. Бојовић Величко, Репортажа из Босне: Тузла с правом чека боље дане, *Правда* (15.2.1937), 21.
358. Аноним, Резултат конкурса за монументалне споменике Краљу Петру и Краљу Александру у Скопљу, *Политика* (16.2.1937),7.
359. Аноним, Банска управа је закључила куповину камена на острву Брачу за изградњу Банске палате, *Дан* (18.2.1937), 3.
360. Аноним, Ваљево ће подићи споменик ратницима палим за ослобођење 1804– 1918, *Ваљевски глас* (21.2.1937), 2.
361. Аноним, Освећење највеће и најмодерније гимназије у Југославији, *Време* (21.2.1937), 8.
362. Аноним, Дуг, *Политика* (4.3.1937),10.
363. Аноним, Београдски архитекти о конкурсима и њиховим исходима, *Политика* (10.3.1937),19.
364. Аноним, Бански већници Савске бановине изложили су проблеме својих крајева, *Политика* (10.3.1937), 10.
365. Аноним, Конкурс за идејне скице, *Политика* (12.3.1937), 8.
366. Аноним, Нова царинарница у Шибенику, *Време* (17.3.1937), 6.

367. Аноним, Изабран је пројекат за споменик Краљу Петру и Краљу Александру у Скопљу, *Политика* (20.3.1937), 8.
368. Аноним, Споменик Краљу Петру и Краљу Александру стајаће 900.000,00 динара, *Политика* (28.3.1937), 5.
369. Р.М., На подизање нове болничке зграде у Смедереву утрошено је 4300000 динара, *Политика* (2.4.1937), 12.
370. Аноним, Завршена скупштина за подизање дома Краља Петра Ослободиоца у Бања Луци, *Политика* (5.4.1937),7.
371. Аноним, Скопље је добило још једну велику, модерно грађену основну школу, *Политика* (8.4.1937), 12.
372. Аноним, Рад Банског већа на Првој седници од 15 марта 1937. године, *Службени лист Вардарске бановине* (10.4.1937),9
373. В. Сушић, Мостар који нестаје и Мостар који настаје, *Политика* (11.4.1937), 15.
374. Аноним, Рад Банског већа Вардарске бановине VII редовног сазива на седницама од 15,16 и 17 марта 1937. године, *Службени лист Вардарске бановине* (17.4.1937), 6–7.
375. Шикопарија Војислав, Конкурс идејних скица за споменик Краљу Петру Првом Ослободиоцу у Новом Саду, *Дан* (20.4.1937), 8.
376. Аноним, Француски национални павиљон на Загребачком збору, *Политика* (22.4.1937), 6.
377.
378. Аноним, Да ли ће се палата Председништва владе катастра и Управе монопола подићи према награђеним скицама, *Правда* (23.4.1937), 5.
379. Аноним, Соколске свечаности у Подгорици приликом освећења сокослког дома и друштвене заставе, *Правда* (7.5.1937), 7.
380. Аноним, Премештаји, *Службени лист Вардарске бановине* (8.5.1937), 2.
381. Аноним, Мале белешке, *Правда* (22.5.1937),11.
382. Ракић Радослав, Подизање споменика Блаженопочившем Крљу Петру Ослободиоцу у Босанској Градишци, Врбаске новине (26.5.1937), 2.
383. Аноним, Скупштина инжењерске коморе за Приморску бановину, Политика (27.5.1937), 22.
384. Аноним, Одликовања и унапређења у Министарству грађевина, *Правда* (1.6.1937), 9.
385. Аноним, Лицитација, *Политка* (1.6.1937), 27.
386. Аноним, Сплит се подиже, *Политика* (14.6.1937), 11.
387. Аноним, У Скопљу ускоро почиње грађење нове модерне железничке станице, *Политика* (18.6.1937), 9.
388. Аноним, Лицитација, *Политика* (19.6.1937), 22.
389. Аноним, Освећен је дом Лекарске коморе, *Политика* (28.6.1937), 6.
390. Аноним, Дневне вести, *Политика* (2.7.1937), 18.
391. Аноним, Камен темељац Дома берзе рада у Суботици, *Политика* (11.7.1937),13.
392. Anonim, Šta je sa gradnjom radničkog skloništa u Šibeniku, *Novo doba* (16.7.1937), 4.
393. Аноним, Офертална лицитација, *Политика* (17.7.1937), 22.
394. Н.Д., На Цетињу се зида нова зграда у којој ће бити смештена бановинска штампарија Обод, *Правда* (17.7.1937) 13.
395. Аноним, У Лозовцу крај Шибеника јуче је свечано отворена фабрика алуминијума, *Правда* (3.8.1937), 4
396. Аноним, Жири за оцењивање радова регулаторне основе Новог Сада завршио је рад и доделио награде, *Дан* (4.8.1937), 3.

397. Аноним, „Време“отвара упис прилога за довршење Вуковог дома у Лозници, *Време* (15.8.1937), 4.
398. Аноним, Радови на Банској палати претрпеће извесно задоцњење, *Дан* (6.8.1937), 3.
399. Аноним, Освећење камена темељца Трговачког дома у Крушевцу, *Политика* (20.8.1937), 6.
400. Аноним, Пећ се модернизује, *Политика* (25.8.1937), 9.
401. И.Б., Гимназија у Параћину биће једна од најлепших, *Време* (28.8.1937), 5..
402. Митровић Б., У Добоју је подигнута и ускоро ће се осветити црква посвећена помрлим заробљеницима, *Правда* (31.8.1937), 5.
403. Аноним, Банска палата биће потпуно готова до почетка 1939. године, *Дан* (12.9.1937), 3.
404. Аноним, У сарадњи са војвођанским градовима Матица српска предузима живу акцију за подизање репрезентативног споменика Светозару Милетићу у Новом Саду, *Дан* (14.9.1937), 5.
405. Аноним, Обнова Грачанице и подизање манастирског конака, *Политика* (14.9.1937), 10.
406. Д.Ђ, Смедерево напредује и модернизује се, *Политика* (15.9.1937), 15.
407. Аноним, План вароши Беране, *Политика* (25.9.1937), 14.
408. М, Питање болница у Зетској бановини, *Политика* (26.9.1937), 14.
409. М.В., Подизање нове модерне палате Дирекције пошта у Скопљу, *Политика* (28.9.1937),8.
410. Аноним, На Зебрњаку највишој тачци Кумановског бојишта подигнута је спомен–костурница, *Време* (6.10.1937), 5.
411. Аноним, Споменик Краљу Александру у Новом Бечеју, *Време* (15.10.1937), 5.
412. Бошковић Ђурђе, Не само Сопоћани.Докле ћемо гледати пропадање знаменитих сведока наше прошлости, *Политика* (16.10.1937), 14.
413. М., Вредно женско друштво „Косовка девојка“ у Никшићу осветило је и свој други дом, *Правда* (20.10.1937), 7
414. Аноним, Најзад је решено питање пројекта професора г. Плечника за споменик Краљу Александру у Љубљани, *Политка* (28.10.1937), 7.
415. Аноним, Зелена грана на крову Банске палате, *Дан* (29.10.1937), 8.
416. Аноним, У присуству педесет хиљада душа, највећим делом старих ратника, освећена је костурница на Зебрњаку, *Политика* (31.10.1937), 1– 3.
417. Аноним, Градња Банске палате живо напредује, *Дан* (31.10.1937), 13.
418. Аноним, Позната београдска фирма гарантује зајам од двеста хиљада динара за завршавање Вукова дому културе у Лозници, *Правда* (5.11.1937), 3.
419. Аноним, Српска Црња подиже споменик Александру Првом, *Време* (5.11.1937), 7.
420. Аноним, У В. Кикинди је освећена нова зграда Окружног уреда, *Дан* (5.11.1937), 4.
421. Аноним, Данас је врло свечано освећен Дом културе Вука Караџића у Лозници, *Правда* (9.11.1937), 3.
422. Karlovšek Jože, Ljubljana: Estetika slovenske arhitekture, *Etnolog* (10.11.1937), 65– 74.
423. Anonim, Desetogodišnjica pozorišnog provizoriuma u Splitu, *Novo doba* (20.11.1937), 9.
424. Аноним, Српски Верден се опоравља, *Политика* (21.11.1937), 13.
425. Аноним, Положен је камен– темељац Соколског дома у Ражњу, *Политика* (2.12.1937), 9.
426. Аноним, У Охриду је свечано откривен Споменик Краљу Александру I, *Политика*, (2.12.1937), 10.
427. Аноним, Најмодернија зграда основне школе у Војводини, *Дан* (5.12.1937), 3.

428. Антић Бора, Ускоро ће се у Скопљу приступити радовима на подизању великог моста и почети са градњом радничких станова, *Политика* (5.12.1937),12.
429. Аноним, Нова гимназија на Цетињу, *Политика* (20.12.1937), 15.
430. Аноним, Суђење по афери у Техничком одељку на Цетињу, *Правда* (20.12.1937),6
431. А.М.Б, Припреме за изградњу банске палате у Сплиту, *Правда* (20.12.1937), 8.
432. Аноним, Правда, У Нишу су подигнуте нове лепе зграде за Берзу рада и радничку кухињу, *Правда* (26.12.1937), 15.
433. Alaupović Radovan, Naša industrija destilacije drveta, *Jugoslovenski Rotar* (1938), 53–55.
434. Аноним, Загребачки инжењери подижу свој дом, *Политика* (1.1.1938), 9.
435. Аноним, Грађење банске зграде у Сплиту, *Политика* (12.1.1938),17.
436. Аноним, Ових дана освећен је просветни дом у Косовској Митровици, *Правда* (14.1.1938), 14.
437. Аноним, На свечан начин у Мостару је отворена нова зграда Берзе рада, *Политика* (21.1.1938), 8.
438. Милојевић Предраг, Г.др Стојадиновић присуствовао је отварању архитектонске изложбе у Минхену коју му је показао г. Хитлер, *Политика* (23.1.1938), 1.
439. Милановић М., Прошле године у Љубљани је сграђено 135 нових зграда у вредности 40.000.000 динара, *Политика* (23.1.1938), 17.
440. Н.Ш., Стање индустрије у Савској бановини на почетку 1938. године, *Правда* (30.1.1938), 16.
441. Аноним, Главни соколски дом у Руми биће подигнут у центру града, *Дан* (1.2.1938), 6.
442. Аноним, Успех соколства у Прилепу Марка Краљевића, *Политика* (7.2.1938),11.
443. Аноним, Најмодернији хируршки павиљон у нашој џави сграђен је у Глини, *Политика* (10.2.1938), 11.
444. Аноним,Одјек посете Берлину, *Грађанин* (10.2.1938),1.
445. Аноним, Министар грађевина Г. Стошовић изјавио је јуче пред инжењерима да влада спрема програм јавних радова какав по опсегу и вредности није до сад извођен, *Политика* (14.2.1938), 6.
446. Аноним, Почели су радови на регулацији главног трга у Марибору, *Политика* (14.2.1938),11.
447. Аноним, Нови мост у Скопљу, *Политика* (3.3.1938),12.
448. Аноним, Живља акција ЈНС у Приморској бановини, *Дан* (4.3.1938), 3.
449. Аноним, Индустрија Вардарске бановине у прошлој години, Скопски гласник (5.3.1938), 2.
450. Аноним, Спољна трговина В. Бановине, *Скопски гласник* (5.3.1938), 2.
451. Аноним, Угоститељство у Вардарској бановини, *Скопски гласник* (5.3.1938), 2.
452. Аноним, У Смедереву ће се зидати Трговачки дом, *Политика* (7.3.1938), 9.
453. *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије. Ванредни сазив за 1937/1938. годину, Књига II, XXIX редовни састанак* (7. 3. 1938), 606.
454. Аноним Оглас, *Политика* (8.3.1938), 21.
455. Аноним, Освећење новог павиљона Државне болнице у Скопљу, *Скопски гласник* (2.4.1938), 5.
456. Аноним, У циљу подизања житних силоса оснива се привилеговано акционарско друштво са капиталом од 220 милиона динара, *Политика* (6.4.1938), 10.
457. Аноним, *Експозе о просвети, Службени лист Вардарске бановине* (9.4.1938), 24.
458. Кара Радовановић П., Спасили светски мир, *Грађанин* (10.4.1938), 1.
459. Аноним, Ванредни расходи, *Службени лист Вардарске бановине* (16.4.1938),12.

460. Аноним, Железничке станице и друге зграде изграђују се у локалном народном грађевинском стилу, *Политика* (20.4.1938), 12.
461. Аноним, Отворен нови бановински хотел у Нишкој бањи, *Политика* (23.5.1938),16.
462. Аноним, Радови на административној згради и већници палате у Новом Саду, *Политика* (1.6.1938), 20.
463. С.С, Данас ће на свечан начин бити освећеа обновљена Ћеле кула у Нишу, *Политика* (1.6.1938), 10.
464. Knoll Petar, Pustite stari Zagreb na miru, *Večer* (14.6.1938), 5– 6.
465. Аноним, Прву награду на конкурсу за нову зграду Државне хипотекарне банке у Новом Саду добила су два млада београдска архитекта, *Политика* (1.7.1938), 12.
466. Аноним, У три реда, *Дан* (2.7.1938), 3.
467. Аноним, Скопље добија монументалну Банску палату и модерну зграду за женску гимназију, *Политка* (3.7.1938), 15.
468. Аноним, Скопље добија монументалну Банску палату и модерну зграду за женску гимназију, *Политика* (3.7.1938), 15.
469. Аноним, У присуству претседника владе г.др.Стојадиновића положен је јуче камен темељац банске палате и освећена зграда Реалне женске гимназије у Скопљу, *Политика* (4.7.1938), 4.
470. Добричанин Љ, На врло свечан начин у Скопљу су данас освећени темељу Банске палате у зграда Женске гимназије „Краљице Марије, *Правда* (4.7.1938), 5.
471. Аноним, На конкурс за споменик краљу Александру Првом у Нишу стигло 27 пројеката, *Политика* (9.7.1938), 10.
472. Аноним, Прву награду за споменик Краљу Александру I у Нишу добио је г.А.Августинчић, *Политика* (10.7.1938), 14.
473. Шокчић Јосо, После ослобођења у Суботици је подигнуто 3500 нових грађевина у вредности од 300 милиона динара, *Време* (13.7.1938), 9.
474. Аноним, Министар Симоновић у Крушевцу, *Дан* (17.7.1938), 1.
475. Аноним, Освећење темеља за нову пошту у Крушевцу, *Политика* (18.7.1938), 8.
476. Стојиљковић Р, У Врању је јуче освећен хируршки павиљон који је подигао и даровао свом родном месту г. Јован Јанковић Лунга, трговац, *Политика* (18.7.1938), 7.
477. Н.Ж,Јагодина се изграђује, *Политика* (24.7.1938),15.
478. Аноним, Освећењу темеља православне цркве присуствовао је министар г.др. Спахо, *Време* (8.8. 1938), 8.
479. Аноним, У Требињу ће се 10. септембра осветити споменик херојима палим за слободу и камен темељац гимназиске зграде, *Правда* (27.8.1938), 6.
480. Аноним, Кућа на Цетињу у којој је рођен Краљ Ујединитељ изгледа да ће бити претворена у музеј *Политика* (29.8.1938), 11.
481. Јакшић Васа, Стручне школе у Савској Бановини, *Политика* (29.8.1938),12.
482. Аноним, Грађење царинарнице у Будви, *Политика* (4.9.1938), 22.
483. Аноним, Подизање дома Јавне берзе рада у Скопљу, *Политика* (13.9.1938), 24.
484. Аноним, Грађење поморске луке у Сплиту, *Политика* (15.9.1938), 11.
485. Аноним, Поводом сутрашњег освећења нове гимназије, *Крушевачки гласник* (17.9.1938),1.
486. Аноним, У Новом Саду одржана је конференција поводом изградње новог пристаништа на Дунаву, *Политика* (20.9.1938), 10.
487. Аноним, Лицитација, *Политика*, (22.9.1938), 27.
488. Аноним, Изграђивање савременог Скопља ушло је у фазу планског рада, *Политика* (5.10.1938), 22.

489. Аноним, Државна хипотекарна банка и њен рад у Јужној Србији, *Политика* (5.10.1938), 24.
490. Аноним,Улога и значај Трговинско– индустријске коморе у скопљу, *Политика* (5.10.1938), 23.
491. Антић Б., Скопље је за непуних двадесет година од обичне паланке постало модеран град, *Политика* (5.10.1938), 5.
492. Гр.Божовић, Вардарска бановина– привредни напредак Јуне Србије, *Политика* (5.10.1938), 17.
493. Аноним, Грађевинска делатност у Тивту, *Правда* (12.10.1938),12.
494. В., У недељу се у Чачку освећују темељи поштанске зграде, *Правда* (22.10.1938), 5.
495. М.Б, Подизањем „Дома Ибни Пајко“отпочело је формирање Трга Цара Душана у Скопљу, *Политика* (24.10.1938), 11.
496. Аноним, Освећење Дома трговачке омладине у Крушевцу, *Политика* (24.10.1938), 8.
497. Paulova Milada, Knjige i listovi: Masarik i Jugosloveni, *Nova Evropa* (26.10.1938), 329.
498. Аноним, У присуству великог броја најугледнијих грађана шеф пресбироа г.др. Коста Луковић отворио је изложбу „Три године владе др. М Стојадиновића, *Врбаске новине* (28.10.1938), 1
499. Аноним, Јуче је свечано отворена изложба „Три године владе г.др.М. Стојадиновића“ у Бањој Луци, *Правда* (29.10.1938), 6.
500. Аноним, Јуче у Бањој Луци 4.000 лица посетило изложбу Три године владе др М. Стојадиновића, *Врбаске новине* (30. 10. 1938), 2.
501. Аноним, Нова палата Окружног уреда у Осијеку, *Политика* (30.10.1938), 15.
502. Аноним, Наша највећа хемиска индустрија „Зорка“а.д. данас свечано пушта у рад своја новоподигнута велика фабричка постројења у Шапцу, *Време* (8.11.1938), 7.
503. Аноним, Једна лепа свечаност у Новом Саду, *Политика* (13.11.1938), 20.
504. Аноним, На свечан начин јуче је у Нишу освећена нова зграда Берзе рада, *Политика* (17.11.1938), 10.
505. Аноним, Дом за сиротињску децу, *Политика* (17.11.1938), 11.
506. С.Ђ, Сплит је ове године добио 93 нове зграде у вредности 40 милиона динара, *Политика* (21.11.1938), 21.
507. Аноним, У Кнез– Селу, близу Ниша, јуче је освећен камен темељац санаторијума за грудоболне раднике, *Политика* (22.11.1938), 12.
508. Аноним, Сушак добија нову, велику репрезентативну железничку станицу, *Политика* (30.11.1938), 10.
509. С.С, Завршена је нова позоришна зграда у Нишу, *Политика* (18.12.1938), 22.
510. Аноним, Ускоро ће бити довршени сви припремни радови на подизању лука на Приморју, *Политика* (18.12.1938),10.
511. Аноним, У Приморској бановини има много места која немају школу и у којима нема писменог човека, *Политика* (27.12.1938), 13.
512. Аноним, Текст споразума између Удружене опозиције и С.Д.Коалиције, *Бранич* (1939), 18.
513. Стојиљковић С, На свечан начин јуче је у Нишу отворен нови хируршки павиљон и освећена нова зграда Народног позоришта, *Политка* (2.1.1939), 5.
514. Бузолић Др.А., Натјечај за идејну скицу за судску палачу и затворе у Сплиту, *Политика* (3.1.1939), 24.
515. Аноним, Банска управа треба да се усели у нову палату у току маја, *Дан* (5.1.1939), 6.
516. Rus Jože, Podoba stare Ljubljane, *Jutro* (15.1.1939), 7.

517. М.К., Архитектура на изложби „Пола века Хрвастке уметности“ у Загребу, *Политика* (17.1.1939), 10.
518. М.К, Загреб кроз векове и стилове, Политика (17.1.1939), 10.
519. Р.М, Из кредита од 10 и по милиона изградиће се модерни обални објекти у шибеничкој ували Добрика, *Политика* (18.1.1939), 6.
520. Аноним, Привредници из Петровца на Млави поздрављају одлуку да ова железница пређе у државне руке, *Правда* (26.1.1939), 4.
521. Аноним, Мале белешке, *Правда* (27.1.1939),12.
522. Аноним, Радови на великој железничкој станици у Скопљу, *Политика* (2.2.1939),7.
523. Аноним, Соколски дом у Великом Градишту, *Политика* (3.2.1939),11.
524. Аноним, Значајне одлуке Градског већа, *Дан* (5.2.1939), 8.
525. Радивојевић Стеван, Полемика око подизања банске палате, *Дан* (5.2.1939), 2.
526. Аноним, Лицитација за зидање нове школске зграде у С. Ђавоту, *Службени лист Вардарске бановине* (4.3.1939), 10.
527. Аноним, Решена је важна социјална потреба Суботице, *Дан* (10.3.1939), 4.
528. Аноним, Довршење зграде за Женску гимназију у Скопљу, *Службени лист Вардарске бановине* (11.3.1939), 9.
529. Аноним, Подизање школске зграде у селу Крушевици СР. Прилепског, *Службени лист Вардарске бановине* (25.3.1939), 15.
530. Аноним, Израда столарских радова на новој згради Банске палате у Скопљу, *Службени лист Вардарске бановине* (8.4.1939), 6.
531. Аноним, Градња репрезентативне палате, *Дан* (11.4.1939), 8.
532. Аноним, Отварање нове зграде Јавне берзе рада у Тузли, *Правда*, (20.4.1939), 8.
533. Аноним, Хотел Амбасадор, *Политика* (21.4.1939), 63.
534. Аноним, Туризам у Дунавској бановини, *Политика* (21.4.1939), 46.
535. Аноним, Испорука и монтажа особне дизалице за нову зграду Бановинске палате у Скопљу, *Службени лист Вардарске бановине* (29.4.1939),8.
536. Аноним, Пет милиона динара за подизање школа у Врбаској бановини, *Политика* (1.5.1938), 8.
537. *Аноним, Завршни радови на новој згради банске палате у Скопљу, Службени лист Вардарске бановине* (6.5.1939),8.
538. С., Сутра ће у Сплиту бити освећен камен– темељац православне цркве, *Политика* (9.5.1939), 9.
539. Аноним, На свечан начин јуче је освећен камен темељац храма Светог Саве у Сплиту, *Политика* (11.5.1939),10.
540. Аноним, Завршни радови на згради Гимназије у Приштини, *Службени лист Вардарске бановине* (13.5.1939), 9.
541. Аноним, Лицитација за израду електричних линија слабе струје у новој згради банске палате у Скопљу, *Службени лист Вардарске бановине* (13.5.1939), 9.
542. Аноним, Освећење темеља Соколског дома Краља Александра у Руми извршиће се у идућу недељу, *Политика* (20.5.1939), 8.
543. Аноним, Освећење коморе, *Зета* (21.5.1939), 3.
544. Аноним, На свечан начин јуче је освећен нови дом Трговачко– индустријске и занатске коморе у Подгорици, *Политика* (22.5.1939), 8.
545. Аноним, Оглас, *Политика* (27.5.1939), 23.
546. Аноним, Лицитација за изградњу дома Црвеног крста у Скопљу, *Скопски гласник* (27.5.1939), 6.

547. Аноним, Испорука и намештање телефона, електричних сатова и сигнализационих објеката у згради банске палате у Скопљу, *Службени лист Вардарске бановине* (27.5.1939),8.
548. Аноним, Освећење соколског дома у Инђији, *Политика* (28.5.1939), 18.
549. Аноним, Српска читаоница у Бањој Луци јуче је осветила свој нови дом, *Политика*, (5.6.1939),10.
550. Аноним, Свечано отварање Соколског дома у Госпићу, *Политика* (8.6.1939), 14.
551. Аноним, Свечано полагање камена темељца за Дом народног здравља у Рисну, *Политика* (9.6.1939),10.
552. Аноним, Израда електричних инсталација, трансформаторске станице, подстанице, осветљења, моторних линија и громобрана у згради банске палате у Скопљу, *Службени гласник Вардарске бановине* (17.6.1939), 7.
553. Аноним, Поводом главне скупштине Ловачког савеза за Дунавску бановину осветиће се темељи новог Ловачког дома, *Дан* (20.6.1939), 8.
554. Аноним, На свечан начин јуче је освећен нови бановински хотел и купатило у Буковичкој бањи, *Политика* (23.6.1939), 8.
555. Аноним, Велики модерни хотел на Бачвицама у Сплиту, *Политика* (30.6.1939),11.
556. Аноним, Довршење Бановинске болнице у Босанском Петровцу, *Политика* (4.7.1939), 12.
557. Аноним, На врло свечан начин јуче је у Метлици отворен нови соколски дом, *Политика* (10.7.1939), 10.
558. Аноним, Јуче је отворен Дом народног здравља у Будви, *Политика* (10.7.1939), 11.
559. Аноним, Јуче је освећен нови хотел Кооп у Улцињу, *Политика* (11.7.1939), 6.
560. М.Б, Освећење нове гимназије у Параћину извршиће се о прослави њене 60–годишњице, *Правда* (12.7.1939), 5.
561. Аноним, Општина у Беранама снизиће ускоро цену осветљењу, *Политика* (27.7.1939), 10.
562. Аноним, Јуче на Дурмитору отворен нов туристички хотел, *Политика* (1.8.1939), 12.
563. Аноним, Резултат конкурса за Трговачку академију у Сплиту, *Политика* (1.8.1939), 13.
564. Аноним, Кроз нашу земљу, *Политика* (14.8.1939), 11.
565. Аноним, Лицитација за подизање зграде за бановинску прихватну болницу у Неготину на Вардару, *Службени лист Вардарске бановине* (19.8.1939), 8.
566. М. Жугић, На територији цетињске соколске жупе подижу се 23 соколска дома, чије ће грађење коштати 14,720 000, *Политика* (24.8.1939), 23.
567. Аноним, Подизање нове зграде за пошту у Битољу, *Службени лист Вардарске бановине* (26.8.1939), 12.
568. Аноним, Гимназија у Книну– једна од најлепших у Далмацији, *Политика* (31.8.1939), 13.
569. Аноним, Довршење радова на подизању зграде бановинске болнице у Штипу, *Службени лист Вардарске бановине* (2.9.1939), 9.
570. Anonim, Vlada narodnog sporazuma, *Lička Sloga* (3.9.1939), 1– 2.
571. Аноним, Оглас за оферталну лицитацију, *Политика* (6.9.1939), 19.
572. Аноним, На свечан начин јуче је освећена нова палата Банске управе у Новом Саду, *Политика* (25.9.1939), 11.
573. Аноним, Извештај пословног одбора Савеза Адвокатских комора Краљевине Југославије, *Бранич* (1.10.1939), 595.
574. Аноним, Радови на болници, *Политика* (3.10.1939), 14.

575. Аноним, Зидање шегртског дома и дечијег обданишта у Нишу, *Политика* (4.10.1939), 17.
576. Аноним, На свечан начин јуче је у Скопљу освећен дом Берзе рада, *Политика* (9.10.1939), 11.
577. Anonim, Da pozdravimo naše, *Lička sloga* (17. 10. 1939), 1– 2.
578. Аноним, Крагујевац добио филијалу Народне банке, *Политика* (23.10.1939), 10.
579. Аноним, Грађење универзитетске библиотеке у Љубљани, *Политика* (1.11.1939), 21.
580. Д.Ђ., Грађевинска делатност у Новом Саду од ослобођења до данас, *Политика* (6.11.1939), 13.
581. Ћоровић Владимир., Питање преуређења државе, *Српски глас* (16.11.1939), 6.
582. Anonim, Bežigrajski društveni dom, *Slovenec* (3.12.1939), 7.
583. Аноним, Освећење соколског дома у Подгорици, *Политика* (3.12.1939), 10.
584. Аноним, Подизање инвалидског дома у Крушевцу, *Политика* (3.12.1939), 19.
585. Аноним, Спомен црква, *Политика* (3.12.1939), 19.
586. Аноним, У Љубљани је јуче на свечан начин освећена спомен– костурница у којој су сахрањене многобројне жртве светског рата, *Политика* (11.12.1939), 10.
587. Аноним, Израђен план, *Политика* (17.1.1940), 9.
588. Аноним, Освећење нове школске зграде у Марином селу, *Скопски гласник* (20.1.1940), 4.
589. Аноним, Оснивање Женског хришћанског покрета у Скопљу, *Скопски гласник* (20.1.1940), 4.
590. Аноним, Анкета о грађевној делатноси у Загребу, *Политика* (21.1.1940), 28.
591. Аноним, Одобрен је регулациони план Сушака, *Политика* (21.1.1940), 30.
592. Аноним, Зграда за пошту број 2 у Загребу, *Политика* (26.1.1940), 19.
593. Аноним, Пријем понуда за израду столарских радова на новој згради Црвеног крста у Скопљу, *Скопски гласник* (27.1.1940), 3.
594. Аноним, Грађење поште број 2 у Загребу, *Политика* (31.1.1940), 8.
595. Аноним, Јуче је отворена нова пошта у Дубровнику, *Политика* (4.2.1940), 25.
596. Аноним, Нови буџет Вардарске бановине, *Политика* (6.2.1940), 7.
597. Аноним, Начелник банске управе инжењер г. Матуловић премештен у Београд, *Време* (6.2.1940), 9.
598. Аноним, Нови начелник техничког одељења Банске управе у Бања Луци, *Време* (15.2.1940), 6.
599. Аноним, Споменик Ваљевцима заслужним за Ослобођење и Уједињење, *Општинске новине* (1.3.1940), 250.
600. Аноним, Грађевинска делатност у Марибору, *Политика* (3.3.1940), 19.
601. Аноним, Решење дубровачких проблема, *Време* (5.3.1940), 5.
602. Аноним,Предлог буџета Вардарске бановине, *Време* (7.3.1940), 4.
603. Аноним, У Нишу ће се подићи нова зграда Епископије, *Време* (19.3.1940), 9.
604. Аноним, Подизање нове зграде Дирекције државних железница –Југ у Нишу, *Политика* (7.4.1940), 20.
605. Аноним, Дом народног здравља у Будви, *Политика* (7.4.1940), 23.
606. Аноним, У Новом Саду јуче је освећен камен темељац нове зграде филијале Државне Хипотекарне банке, *Политика* (15.4.1940), 10.
607. Аноним, У Битољу је освећен камен темељац нове поште, *Политика* (22.4.1940),14.
608. Аноним, Г.Анте Целегин постављен за новог помоћника министра грађевина, *Време* (4.5.1940), 6.

609. Аноним, Свечано отварање санаторијума Трговачке болесничке благајне у Љубљани, *Политика* (9.5.1940), 11.
610. Кулунџић Звонимир, Вајар Драгомир Арамбашић, *Београдске општинске новине* (1.6.1940), 577.
611. Аноним, У Загребу ће се подићи репрезентативна палата Банске власти, *Време* (8.6.1940), 6.
612. Аноним, У Загребу ће се подићи репрезентативна палата Банске власти, *Време* (8.6.1940).
613. Аноним, Регулациони план Сплита, *Политика* (15.6.1940), 16.
614. Ж.М., Освећење Соколског дома у Сремским Карловцима извршиће се у недељеу двадесет трећег јуна, *Политика* (21.6.1940), 9.
615. Аноним, На порушеном делу Јатаган мале на Булевару Ослобођења подићи ће се зграда Ветеринарског факултета, *Време* (25.6.1940), 9.
616. А.К., У Крагујевцу је довршен и почео да ради Антитуберкулозни павиљон, *Политика* (28.6.1940), 12.
617. Аноним, Министар Бешлић прегледа радове на изградњи нове пруге у Словенији, *Време* (2.7.1940), 5.
618. Аноним, Довршење нове палате филијале Државне хипотекарне банке у Новом Саду, Време (8. 7.1940.), 7.
619. Аноним, У Нишу је на свечан начин извршено освећење камена темељца палате Моравског жандармериског пука,*Време* (8.7.1940), 7.
620. B.J, У Бановини Хрватској градиће се путеви, школе, мостови и други објекти за 270 милиона динара, *Политика* (12.7.1940), 8.
621. Аноним, Соколски дом у Битољу јуче је освећен на свечан начин, *Политика* (12.7.1940), 8.
622. Аноним, У Нишу ће се ускоро почети грађење зграде железничке дирекције, *Политика* (17.7.1940),12.
623. Аноним, Бановинска палата у Сплиту, *Политика* (18.7.1940), 14.
624. S.O, Moderne zgrade gone staru romantiku u stranu, u kuteve i predgrađa Sarajeva, *Jugoslovenska pošta* (19.7.1940), 5.
625. Аноним, Нова банска палата у Скопљу, *Време* (19.7.1940), 8.
626. Аноним, Свечано отварање соколског дома у Битољу, *Соколски гласник* (19.7.1940), 6.
627. Аноним, У Сомбору је јуче свечано откривен споменик Витешком Краљу Александру Ујединитељу, *Време* (22.7.1940), 5.
628. Аноним, Питање уређења трга пред жел. Станицом пред повољним решењем, *Скопски гласник* (27.7.1940),1.
629. Аноним Освећење темеља Српског дома у Мостару, *Политика* (29.7.1940), 7.
630. Anonim, Vatrogasni dom u Travniku, *Sarajevski novi list* (2.8.1941), 6.
631. Аноним, Конференција поводом обнове Адамовићевог насеља у Новом Саду, *Политика* (13.8.1940), 9.
632. Аноним, Берза рада у Крушевцу, *Политика* (16.8.1940), 13.
633. Аноним, Ниш град будућности, *Време* (19.8.1940), 11.
634. Аноним,Оглас, *Политика* (25.8.1940), 39.
635. Anonim, Podizanje žitnih silosa u Drinskoj banovini, (7.9.1940), 5.
636. Anonim, Penzioni zavod podiže u Sarajevu peterokatnicu, *Jugoslovenska pošta* (7.9.1940), 5.
637. С.П, Њ. Св. Патријарх др. Гаврило осветиће данас нову цркву у Прибоју на Лиму, *Политика* (15.9.1940), 9.

638. Anonim, Ornamentika i vez u Vrbaskoj banovini, *Jugoslovenski rotar* (15.9.1940), 86.
639. Аноним, Завршени радови на подизању силоса у Подгорици, *Политика* (15.9.1940), 21.
640. Аноним, Наши познати дуборесци браћа Нестор и Лазар Алексијевић израдили су иконостас од ораховине за православну цркву у Љубљани, *Политика* (15.9.1940), 20.
641.
642. Аноним, У Призрену је јуче освећен нов Официрски дом, *Политика* (16.9.1940), 12.
643. Anonim, Svečano otkriće spomenika palim herojima na Drini, *Jugoslovenska pošta* (23.9.1940), 6.
644. Б., Изложба нове немачке архитектуре на београдском сајмишту, *Београдске општинске новине* (1.10.1940), 854-858.
645. Д.Б, „Подиже се зграда Шеријатске гимназије“, *Време* (16.10.1940), 9.
646. Аноним, Одобрен је нови кредит за јавне радове на територији Испоставе банске власти у Сплиту *Политика* (17.10.1940), 11.
647. Аноним, Љубљански општински архитекти у Београду, *Политика* (17.10.1940), 11.
648. Контић Ј., Освећење темеља Велике државне болнице на Цетињу, *Политика* (20.10.1940), 16.
649. Аноним, Обезбеђен је кредит за поптуно довршење нове болнице у Сплиту, *Политика* (23.10.1940), 17.
650. Anonim, Spomenik Blaženopočivšem Kraqu Petru Oslobodiocu biće Alem kamen u mozaiku istorijskih spomenika i građevina Sarajeva, *Jugoslovenska pošta* (24.10.1940), 4.
651. Аноним, Јуче је у Загребу освећен камен темељац заветне цркве Криста Краља, *Политика* (28.10.1940), 16.
652. Аноним, Оглас, *Политика* (29.10.1940), 24.
653. Аноним, У Сплиту ће се подићи два велика болничка павиљона, *Политика* (1.11.1940), 13.
654. Аноним, Одобрен је план за грађење пристаништа у Новом Саду, *Политика* (21.11.1940), 10.
655. Антић Бора, На веома свечан начин Министар саобраћаја Г.Бешлић јуче је предао саобраћају нову железничку станицу у Скопљу, *Политика* (2.12.1940), 11.
656. Аноним, Програм будућих великих јавних радова у Дунавској бановини, *Политика* (6.12.1940), 11.
657. Аноним, Конференција у Банској управи у Новом Саду по питању извођења великих јавних радова, *Време* (6.12.1940), 6.
658. Аноним, Конференција у Банској управи у Новом Саду по питању извођења великих јавних радова, *Време* (6.12.1940), 6.
659. Милановић М., Здравствена служба у Словеначкој, *Политика* (8.12.1940), 21.
660. Аноним, Одређено је 120 милиона динара за нове грађевине у Бановини Хрватској, *Политика* (10.12.1940), 11.
661. Ђукић Страхиња, Банска власт у Загребу велику пажњу посветила је у прошлој години изграђивању школских, пољопривредних и других јавних зграда, *Политика* (25.12.1940), 12.
662. Аноним, На свечан начин у Карловцу је освећена нова зграда филијале Народне банке, *Политика* (29.12.1940), 6.
663. Аноним, Испостава банске власти у Сплиту одобрила је нови кредит за јавне радове, *Политика* (29.12.1940), 7.
664. Јовановац Мирко, Нова Исусовачка црква у Осеку биће изграђена у облику елипсе и претстављаће први примерак такве цркве на свету, *Политика* (29.12.1940), 20.
665. Аноним, Отварање Дома народног здравља у Рисну, *Политика* (12.1.1941), 25.

666. Р.М., Смедерево се постепено модернизује, *Политика* (17.1.1941), 14.
667. Аноним, Годишња скупштина Савеза водних задруга у Новом Саду, *Време* (27.1.1941), 6.
668. J.J., У Штипу је подигнута нова модерна болница, *Политика* (30.1.1941), 19.
669. Аоним, Расподела кредита за јавне радове Дринске бановине, *Време* (9.2.1941), 6.
670. Аноним, Расподела кредита за јавне радове Дринске бановине, *Време* (9.2.1941), 6.
671. Anonim, Na prostoru između Strossmajerovog šetališta i Vranicanijeve ulice bit će podignuta Banovinska zgrada sa stanom za bana, *Jutarnji list* (11.3.1941), 12.
672. Аноним, Анкета о грађењу банске палате у Загребу, *Политика* (11.3.1941), 8.
673. Аноним, Претрес буџета Моравске бановине, *Време* (13.3.1942), 6.
674. Anonim, Dom Kralja Aleksandra I biće uskoro završen, *Jugoslovenska pošta* (14.3.1941), 7.
675. Anonim, Ostvarenje velikih zamisli „Jugoslovenskog čelika", Bratinske blagajne i „Nabavljačke zadruge" u Zenici, *Jugolsovenka pošta* (15.3.1941), 9.
676. Злоковић Милан, Проблем унутрашњег залива Боке Которске, *Глас Боке* (15.3.1941), 4-5.
677. Милановић М, Завршена је палата Универзитетске библиотеке у Љубљани, *Политика* (23.3.1941), 11.
678. Аноним, Утврђивање односа између Југославије, Немачког Рајха и Италије, *Политика* (26.3.1941), 1.
679. Аноним, Резултати конкурса за идејне пројекте монтажних зграда, *Борба* (8.1.1950), 3.
680. *Службени гласник Народне Републике Србије*, *год. XV, бр. 4* (31.1.1959) , 45
681. Аноним, Катастрофалан земљотрес у Скопљу, *Политика* (26.7.1963), 1.
682. Аноним, Дипл.инж Јованка Бончић– Катеринић, саветник Мин. грађевина у пензији, изненада је преминула 27. децембра 1966. године, *Политика* (20.12.1966), 18.
683. Аноним, Додељене Октобарске награде Београда, Борба (16.10.1968), 6.
684. Neven Šegvić, In memoriam: Teška adaptacija istinske stvaralačke ličnosti, *Vjesnik* (29. 10. 1968).
685. Станчић Донка, Лазовић Мишко, Новосадска бела Бановина, *Дневник* (25.9. 2009), 31.
686. Kezele Božić Mirjana, Vlada gospodina Živkovića protiv balkanskog Volstrita, *Borba*, (4– 5. 4. 2009), 30.

Интернет странице:

1. Otkriven spomenik kralju Petru Prvom u Novom Sadu
2. https://www.rts.rs/lat/vesti/drustvo/3333463/otkriven– spomenik– kralju– petru– prvom– u– novom– sadu.html, виђено 20.11.2023.
3. Barbara Vodopivec, Neda Dobovišek https://www.centerarhitekture.org/ca/wp– content/uploads/2024/10/neda_dobovisek.pdf виђено: 20.1.2025.
4. Nikola Despot, https://ulupuh.hr/clanovi/despot– nikola/
5. Стаменковић Душан, Ћупријски ПИО https://dusanstamenkovic.com/2019/08/26/cuprijski– pio/ виђено: 14.4. 2024.
6. Testament kralja Aleksandra Karađorđevića http://www.27mart.com/archive_item.php?archives_id=30&phrase=Testament, виђено: 29.7.2023.
7. Černigoj, Jaroslav, Slovenska biografija, https://www.slovenska– biografija.si/oseba/sbi1006870/ вођено: 20.10.2024.

8. Osnovna šola Franceta Prešerna Maribor, UNESCO, https://www.aspnet.si/sole– in–vrtci/osnovna– sola– franceta– preserna– maribor.html?utm_source=chatgpt.com виђено: 20.4. 2024.
9. Опленац, Црква Св. Ђорђа, https://oplenac.rs/sr/%d0%bf%d0%be%d1%87%d0%b5%d1%82%d0%bd%d0%b0–2/?lang=sr, виђено: 20.11.2023.
10. РАНКОВИЋ Јован,Лексикон Српски архитеката XIX до XX века, https://www.leksikon.asa.org.rs/,
11. Tadić, Dragomir,Leksikon likovne umjetnosti Crne Gore, https://leks.canu.ac.me/web/llucg.php?OID=3956 виђено: 15.10.2024.
12. Vladimir Mitrović Dinastički spomenici u Kraljevini SHS – Jugoslaviji https://pulse.rs/dinasticki– spomenici– u– kraljevini– shs– jugoslaviji– 1919– 1941/ виђено. 5.10.2024.
13. Marko Stokin, Rekonstruirana baština Slovenije, REGIONALNA SURADNJA "REKONSTRUKCIJA", 2016, https://www.icomosubih.ba/Regionalni%20skup%20o%20rekonstrukciji.html6 5 виђено: 20.10.2024.
14. Spinčić, Ivo, https://www.slovenska– biografija.si/oseba/sbi597371/ виђено: 20.10.2024.
15. Misa uz spomen na srušeno svetište Srca Isusova u Osijeku, https://djos.hr виђено 7.11.2024.
16. Milanzlokovicfoundation Instagram stranica виђено: 7.11.2024.
17. Македонското собрание ја има најубавата: Каква е оваа сала https://maskimagazin.faktor.mk/makedonskoto– sobranie– ja– ima– najubavata– kakva– e–ovaa– sala, виђено: 21.8.2023.
18. Branislav Marović, Crnogorska privreda između dva svjetska rata, bez drugih podataka,
19. http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_izmedju_1_i_2_svj_rata/crnogorska_privreda_izmedju_dva_svjetska_rata.htm. виђено: 20.10.2024.
20. Сузана Николић, Прва кумановска болница – задужбина београдског трговца Николе Спасића, https://www.kumanovonews.mk/pogranicna– hronika/prva– kumanovska– bolnica–zaduzbina– beogradskog– trgovca– nikole– spasica, виђено 20.3.2022. године.
21. Čoban Robert, Spomenik koji je živeo tek nekoliko meseci https://www.vreme.com/?s=&authors=Robert+%C4%8Coban, виђено: 24.3.2025
22. Turina, Vladimir. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025.. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/turina– vladimir>. виђено: 28.9.2025
23. Sanatorij Šlajmerov Dom https://www.muzej– nz.si/sanatorij– slajmerjev– dom/ виђено: 18.5.2024.
24. Plečnik Heritage Finally on UNESCO list sloveniatimes.com виђено: 18.5.2024.
25. Grgič, Jožica (27. 7. 2010). „Fantastičen pogled na vse strani mesta" [A Fantastic Look on All Sides of the City https://web.archive.org/web/20160304065519/http://ppmol.org/urbanizem5/kliping/4001258–prenova– neboticnika.pdf виђено: 18.5.2024.
26. Krešimir Galović– ARHITEKTURA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ 1941. 1945. :https://kgalovic.blogspot.com/2012/03/arhitektura– u– nezavisnoj– drzavi.html?m=1 виђено: 10.10.2024.
27. Ђуран, Горан (15. 4. 2013). „Неколико црта о Банском двору". https://www.glassrpske.com/cir/magazin/istorija/nekoliko– crta– o– banskom–dvoru/115733#google_vignette. виђено: 9. 12. 2019.

28. Македонското собрание ја има најубавата: Каква е оваа сала? https://maskimagazin.faktor.mk/makedonskoto– sobranie– ja– ima– najubavata– kakva– e– ovaa– sala виђено 12.12.2023.
29. Хронологија на големата обнова https://www.youtube.com/watch?v=efkqyD3mZJY виђено: 1.3.2025.
30. Boris Dolničar, Mesto skozi čas: Vladna palača, https://old.delo.si/novice/ljubljana/mesto– skozi– cas– vladna– palaca.html виђено: 12.1.2025.
31. Одлука о проглашењу Палате Банског двора у Бања Луци националним спомеником Босне и Херцеговине од 2014. године. chrome–extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/uploads/odluke_srp/Banja%20Luka%20Banski%20dvor%20kompl%20SR.pdf
32. Beograd prestonica Kraljevine Jugoslavije (Jug 1932) https://youtu.be/QKBDtPZ83MI?si=p–xBaW5beJvVTQ11 виђено: 1.2.2025.
33. Dokmanović Milica, Slučaj Tanurdžićeva palata, ili kad niste sigurni ni u svom domu , https://voice.org.rs/slucaj-tanurdziceva-palata-ili-kad-niste-sigurni-ni-u-svom-domu/ виђено: 1.6.2026.
34. Cinema Culture Podgorica, https://architectuul.com/architecture/cinema-culture-podgorica виђено: 12.10.2021.
35. Крагујевац- Зграда „Уреда“, https://www.kulturnonasledje.com/zgrada-ureda.html виђено: 25.3.2025.
36. Црква Св. Краља Уроша, http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=445 виђено 18.7.2025.
37. Kahle Darko, "The Architect Vladimir Potočnjak (January 17th, 1904-May 16th, 1952): The Forgotten Cofounder of Modern Architecture in Croatia Between the World Wars", Preprints, ms. 2026011464 (2026). doi.org виђено: 20.10.2025.
38. Vladimir Turina, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. https://www.enciklopedija.hr/clanak/turina– vladimir виђено: 28.9.2025.
39. Muzej za umjetnost i obrt, MUO-045476/01: Fotografija arhitektonskog nacrta, https://repozitorij.muo.hr/?pr=i&id=74048 виђено: 20.10.2025.
40. Kalea Marjan: HENGL, Vjekoslav. Hrvatski biografski leksikon (1983–2026), mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2026. https://hbl.lzmk.hr/clanak/hengl-vjekoslav виђено: 12.5.2025.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Марија Покрајац рођена је 18.4.1989. године у Сремској Митровици. Основне академске студије историје уметности завршила је на Филозофском факултету Универзитета у Београду, у периоду од 2009. до 2013. године, одбранивши завршни рад *„Архитекта Александар Бугарски“*, који је био основа за изложбу коју је ауторка реализовала у Музеју народног позоришта у Београду, под називом *Александар Бугарски-неимар по мери краља*. Мастер академске студије историје уметности завршила је на истом факултету, у периоду од 2015. до 2016. године, одбраном мастер рада под насловом *„Архитекта Данило Владисављевић“*. Током досадашњег научноистраживачког рада бавила се проучавањем архитектуре и визуелне културе, са посебним интересовањем за архитектонско наслеђе Србије и југословенског простора у периоду између два светска рата. Докторске академске студије на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду уписала је 2018. године. Прихваћена тема докторске дисертације носи назив *Архитектура бановина Краљевине Југославије (1929–1941).* Била је ангажована као сарадник на пројектима Одељења ликовне и музичке уметности Српске академије наука и уметности (САНУ), са фокусом на обраду заоставштине архитеката који су били чланови академије. Своја научна истраживања, која су примарно усмерена на историју архитектуре 19. и 20. века, излагала је на домаћим и међународним научним скуповима, од којих се издвајају *Критичка историја преиначавања јавних простора Београда (19-20. век)*, *Архитектура и визуелне уметности у југословенском контексту (1918-1941), Никола Добровић: Поводом 125 година од рођења, Награда за најлепшу фасаду у Београду између два светска рата, Срем-српски народ, историја и култура.*

Објавила је више од двадесет научних и стручних радова у истакнутим научним часописима као што су *Наслеђе*, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, *Годишњак града Београда*, *Култура, Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies, ICOM-Časopis nacionalnog komiteta međunarodnog saveta Muzeja, Фрагменти-часопис за архитектуру и урбанизам.* Додатно се усавршавала кроз стручне програме из области управљања збиркама као што су *Collections Management Certification program – Fionn Zarubica Learn*, курс *9 смрти кустоса – како бити/постати релевантнији,* Семинар Музеја примењене уметности *Мера за меру*, едукацију *Creative Leaders Academy, Culture and Creativity for the Western Balkans*, *Скривени углови Београда* у организацији Центра за музеологију и херитологију Филозофског факултета у Београду.

У периоду од 2022. до 2025. године радила је као директорица Музеја наивне уметности „Илијанум“ у Шиду. Током свог рада у овој установи, водила је пројекте обнове музејске зграде, модернизације депоа и дигитализације збирки. Такође је организовала неколико изложби, и стручних предавања међу којима се издваја поставка *„Шумановић и Босиљ: Од поетског реализма до симболичке наивне уметности“* у Дому Војске Србије, као и предавање у Галерији Матице српске *Феномен Босиљ у контексту савремене историје уметности и популарне културе двадесетог века.*

Образац 5.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора МАРИЈА ПОКРАЈАЦ

Број индекса Б1 17-4

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

АРХИТЕКТУРА БАНОВИНА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1929-1941)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 9.11.2026.

Покрајац М.

1. **Ауторство**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.

Образац 6.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора МАРИЈА ПОКРАЈАЧ

Број индекса 6i17-4

Студијски програм ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Наслов рада АРХИТЕКТУРА БАЊОВШИНА КРАЉЕВШИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1929-1941)

Ментор ПРОФ. ДР. ИГОР БОРОЗАН

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 9.11.2026

Покрајац М.

Образац 7.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

АРХИТЕКТУРА БАНОВИНА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1929 - 1941)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 9.11.2026

Тодорац М.